

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

2695

V. 11. 12

Through the passage of the
the passage of the passage of the

I

1904

82

V-92

21 JUN 2005
2 NOV 2009

Յարկունած «ՄՈՒՐԱ» արկունգրի

82
5-92

ՏԵՅԵՍ ԲՈՐԻՔ

ՀԱՅԻ ԲԱԲԱՅԻ

ԱՐԿԱՅՆԵՐԸ

ԹԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

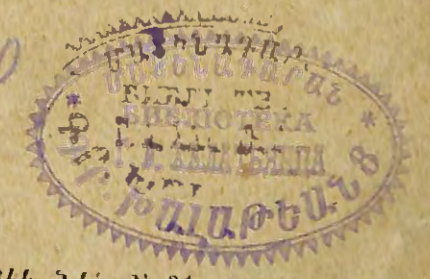
—

Վէպ պարսկական կեանքից

Թարգմ. անգլ. բնագրից Մ. Լ.
(Նոր-ճողայեցի)

1906
18
38

10/0

ՏՓԽԻՍ
Երևանի Ե. Բուժկովսկի, Նիկ. N 21
1904

Дозволено цензурою. Тифи́сь, 5 января 1904

Թ Ա Ր Գ Մ Ա Ն Ձ Ի Ց

Վաղ ժամանակներից պատմականապես կապուած լինելով պարսիկ ցեղի հետ, հայերիս համար բնական պահանջ պէտք է լինէր հիմնաւորապէս ու մօտից ծանօթանալու այդ ազգի առանձնատկութիւնների, կենցաղի, վարք ու բարքի, վարչական ընդունակութիւնների, մի խօսքով ողջ ցեղի բնոյթի հետ՝ իր լաւ ու վատ կողմերով: Հին պարսիկների կեանքի մասին մեր հին մատենադրութիւնը որքան հարուստ տեղեկութիւններ է պարունակում իր մէջ, նոյնքան ազբատ է այդ կողմից մեր նորագոյն գրականութիւնը: Ճիշտ է, թէև մեր պարբերական հրատարակութիւններում յաճախ է խօսուել արդի պարսիկների ու Պարսկաստանի մասին, և նոյնիսկ այդ ցեղի կեանքից գրուած են պատկերներ, սակայն մինչև օրս չունինք փոքր ի շատէ Հնորհրով, միևնոյն ժամանակ ամփոփ մի գրուածք, որն իր մէջ ճշգրիտ կերպով ցոյացնէր պատմական այդ մեծ ժողովրդի իրական պատկերը իր խոհերով ու ձգտումներով, իր բարքային մանրամասնութիւններով: Մեր գրականութեան այդ էական պակասը լրացնելու դիտաւորութեամբ է, որ մենք թարգմանեցինք Տէյմս Մորիէրի «Հաջի Բարայի առկածները Պարսկաստանում» գրուածքը, որի մէջ ներկայացրուած է պարսիկ ժողովուրդը իր դասակարգային վարք ու բարքով: Խօսել չենք ցանկանում հեղինակի հմտութեան և բարեխղճութեան մասին, այդ բանը կը խոստովանէ Պարսկաստանին ու պարսիկ ժողովրդի կեանքին քաջ ծանօթ Լորդ Պրըզըն—Հնդկաստանի ներկայիս փոխ-արքան, որի կարծիքի թարգմանութիւնը անփոփոխ կցում ենք գրքին, որպէս ներածութիւն:

Գալով մեր թարգմանութեանը, այն կտեսնէք, որ ամբողջ բնագիրը առանց կրճատումների վերածուած է հայերէնի, բացի սկզբի երկու-երեք զլուխների մէջ որոշ հատուածներից, որոնց բովանդակութիւնն ենք միայն տուել:

Մ. Կ.

Նոր-Ջուղա.

30 հոկտ. 1904.

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ներկայ դարուս առաջին տասնեակում Պարսկաստանը, մի կարճ ժամանակ, անգլիական և հնդկական պետական մարզկանց արևելեան շահերի առանցքն (pivot) էր դարձել: Այդ երկիրը՝ որ նախընթաց դարումը շատ բիշ էր ճանաչուել և ուսումնասիրուել, յանկարծ և միաժամանակ իր վրայ կենտրոնացրեց Ռուսաստանի փառասիրութիւնները, Մեծն Բրիտանիայի երկրւոյները և Ֆրանսայի ասիական ծրագրները: Մեծ պետութիւնների պատուիրակները եկան խոնուեցան նրա արքունիքում և մրցեցին միմեանց հետ ցոյցների շքեղութեամբ և պարզեաների շուայութեամբ, որոնցով նրանք աշխատում էին գրաւել նրա վեհի՝ Փաթ Ալի Շահի գերագոյն շնորհը:

Պարսկական դաշնագրութեան համար (որն այդ ժամանակ իր իսկական արժէքից աւելի բարձր էր գնահատում) աշխատող, մրցող աղերսարկուներից ամենափութաշանն ու ամենաառատաձեռն էին անգլիացիք, որոնց, փոփոխակի մի բողէ յուզում, անհանգստացնում էր աֆղանների՝ Հնդկաստանի վրայ արշաւելու հաւանականութիւնը, և մի բողէ Նապոլէօնի և Ցարի միացեալ զօրքերի ցամաքի վրայով Դէլիի վրայ յարձակուելու երկիւղը:

Այդ երկրւոյները, սակայն, հաւասարապէս պատիր էին բայց իրանց տեղութեան ընթացքում պատճառ դարձան դեպքանների մի անընդհատ հոսանքի, ոմանք անգլիացոյց վեհի կողմից և ոմանք Կալկաթայի փոխարքայական պալատից, և շուտով հետեց մի շարք անգլո-պարսկական շփոթեցուցիչ դաշնագրութիւններ:

Սըր Ջոն Մալքըմը, Սըր Հարֆըրդ Ջոնզը, Սըր Գոր Օուզլին և Սըր Հէնրի Էլլիսը նշանակուեցին լիազօր գործակալներ բանակցելու այդ դաշնագրութիւնների համար, և վերջին երեք գիւսնագէտների գլխաւոր օգնականն էր Ջէյմս Մորիէրը — Հաջի Բաքայի հեղինակը:

Մորիէրը ծնուել և սնուել էր արևելեան մթնոլորտում, բայց իր ուսումը ստացել էր Հարըոյում: Նրան և նրա երկու

եղբայրներին՝ նրանց հայրը, որ անգլիական հիւպատոս էր Կ. Պոլսում, նուիրեց արևելեան Եւրոպայի կամ Ասիայի գիւսնագէտական կամ հիւպատոսական ծառայութեանը: Նրա պարսկական փորձառութիւններն սկսուեցան այն ժամանակից՝ երբ 28 տարեկան հասակում նա ուղեկցեց Սըր Հարֆըրդ Ջոնզին առանձին քարտուղարի պաշտօնով: Այդ՝ 1808—1809-ի անգլիական այն պատգամաւորութեան ժամանակ էր, որը գլորդեց հնդկական կառավարութեան դառն նախանձը և զրդեց նրան՝ անարժան ամբաստանութիւններ անելու:

Դաշնագրութիւնը վերջացնելուց յետոյ, Ջէյմս Մորիէրը վերադարձաւ Անգլիա, ուղեկցութեամբ պարսից պատուիրակի, որը Հաջի Բաքայի մէջ հանդէս է գալիս, որպէս Միրզա Ֆիրուզ, և որի՝ այս երկրում ցոյց տուած փորձառութիւնները նա յետոյ պատմում է Հաջի Բաքան Անգլիայում աշխատութեան մէջ:

Մինչդեռ իր հայրենիքում էր, Մորիէրը գրեց իր երկու գործերից առաջինը (Պարսկաստանի վրայ), նաև այդ երկրում իր արած ճանապարհորդութիւնները ու փորձառութիւնները, որոնք, Սըր Ջոն Մալքըմի գրուածքների՝ ինչպէս և Սըր Վ. Օուզլիի, Սըր Բ. Կէր Պորտերի և Յ. Բէյլի Ֆրէզի վերջնագոյն հրատարակութիւնների հետ միասին՝ աւելի շատ տեղեկութիւն ընծայեցին այս դարու առաջին քառորդում ապրող քաղաքակիրթ անգլիացուն, քան ունի այսօրուան անգլիացին:

1811—12-ին Մորիէրը Սըր Գոր Օուզլիի հետ, որպէս օգնական՝ վերադարձաւ Պարսկաստան, բանակցելու մի նոր դաշնագրութեան համար՝ Փրանս-ուսական դաշնակցութեան նոր գրութեան առաջն առնելու նպատակով: Երբ նրա իշխանաւորը հեռացաւ Թէհրանից, նա մնաց այնտեղ որպէս *Chargé d'affaires* — Գործակաւար — և 1814 թուականին նոյն կերպով օգնեց Սըր Հ. Էլլիսին, որը կապում էր մի ուրիշ դաշն, որի գորութեամբ ռջնացւում էր Օուզլիին, որ դեռ երբէք վաւերացրուած չէր:

Անգլիա վերադառնալուց յետոյ, 1815-ին երեսը նրա երկրորդ ճանապարհորդութիւնը, և վերջապէս, մօտաւորապէս տասը տարի դրանից յետոյ, 1824-ին, լոյս տեսաւ նրա պարսկական փորձառութիւնների և մտադիր խոկումների հասունացած արդիւնքն այն անուղղական զրքի ձևով, որի համար գրում ենք սոյն ներածութիւնը:

Հաջի Բաքան իսկոյն կրթուած հասարակութեան սիրերելին դարձաւ և արագօրէն միջանի անգամներ հրատարակուեց: Այդ ժամանակից՝ նա ամենևին չէ կորցրել իր ժողովրդակաւութիւնը, և այն պահանջը, որ շարունակ կրկնուում է մի նոր հրատարակութեան համար, ապացոյց է ոչ միայն գործի իս-

կական արժէքին, որպէս մի ժամանակակից պատկեր՝ պարսիկ ժողովրդի կեանքի ու վարքի, այլ նաև նրա, այսպէս ասած, հաւատարմութեանը՝ որով շարունակում է երեք քառորդ դարուց յետոյ ևս, արտացոլել անփոփոխ մնացած մի արեւելեան ազգի ուշագրաւ և անփոփոխ յատկանիշները:

Իրանագիտական պաշտօնից հրաժարուելուց յետոյ, Մորիէրը վախճանուեց 1849 թուականին, սակայն նրա ազգանունան համբաւը չմեղաւ, այլ պահպանուեց, և վերջերս աւելի ևս բարձրացաւ դիւանագիտական պատմութեան մէջ՝ շնորհիւ նրա եղբորորդի Սըր Րոբերտ Մորիէրի, որը վախճանուեց 1893-ին, մինչդեռ անգլիական դեսպանութեան պաշտօն էր վարում ս. Պետերբուրգում:

Ձէյմս Մորիէրը թէ նկարիչ էր և թէ հեղինակ: Նրա երկու ճանապարհորդութիւնների մէջ տպուած պատկերների մեծագոյն մասը արտատպումներ են նրա իսկ ձեռքով նկարուածների: Իր մահից յետոյ, նա թողեց մի խումբ տետրակներ կամ յիշատակարաններ, որոնք չեն հրատարակուած, բայց կարծում եմ հաւանականաբար լոյս կը տեսնեն:

Հաջի Բաքայի երկրորդ հրատարակութեան յոռաշարանում, հեղինակը, իմիջի այլոց խօսում է բաղմաթիւ ծանօթութիւնների մասին, որոնք նա հաւաքել է երկար ժամանակ Պարսկաստանում ապրելով, բայց ասում է, որ զրբի ծաւալը չստուարացնելու դիտաւորութեամբ՝ չէ կամեցել աւելացնել այդ ծանօթութիւնները: Եթէ դրանք երբէք գոյութիւն են ունեցել, որպէս մի առանձին կամ ամփոփուած գործ, այժմ չեն գտնուում նրա ընտանիքի ձեռքում, և հետեւապէս կարելի է ասել, որ դրանք այլևս գոյութիւն չունին: Դրանց պակասը, ինչպէս, կարելի է միայն շատ թոյլ կերպով լրացնել, ինչպէս ներկայ դէպքում, նոյն ընտանի երկրում ճանապարհորդած, նոյն բեղմնաւոր անդաստանում ստորագրաւ հասկաքաղներէ արած գիտողութիւններով:

Ահա, այսպէս էր այն պատմական *mise-en-scène*-ը որով Ձէյմս Մորիէրը պատրաստեց իր մեծահամբաւ երգիծարանութիւնը: Ես այժմ պիտի դառնամ բուն գործին:

Քննադատել ևս առաւել երգիծարանել մի երկիր կամ մի ազգ, մի կեղծ պատմիչի ծպտման տակ՝ սովորական է շատ երկրների գրականութեան մէջ. բայց աւելի սովորական ձևը՝ մի օտար երկրի կամ կլիմայի պատկանող մարդու բերանով երգիծարանելն է: Այստեղ, ինչպէս և անմահ սանտիլինցի Ժիլ Բլասի դէպքում, որի հետ յարմարապէս համեմատուած է Հաջի Բաքան, գերադասելի է այն համեմատաբար շատ աւելի գիտար ձևը կամ ծրագիրը՝ որով մի ազգի թերութիւնները

ցոյց են տրուում նոյն ազգին պատկանող մի անհատի բերանով:

Հաջի բարան պարսիկներից պարսիկն է—մի տիպ՝ որ բնորոշում է ոչ միայն իր հայրենակիցների կեանքն ու շրջապատը, այլ նաև նրանց բնաւորութիւնը, բնազդներն ու մտածելու եղանակը, բայց և այնպէս հէնց նրա բերանից է, որ հոսում է անկեղծ խոստովանութիւնների և կծոզ, խայթոզ հեգնութեան զուարճացուցիչ վտակը, որը երբէք ոչ արուեստակեալ է, և ոչ ևս չարամտութեան արդիւնք, բայց որը զարկում, մտրակում է առանց վրէժխնդրութեան և քերում, պղծում առանց չարամտութեան:

Այսպիսի մի կենդանատիպ ստեղծագործութեան պատասխանատուութիւնը յանձն առնող մի ոչ-արեւելցի գրողի տաղանդը պիտի գնահատել այն համեմատական չափով՝ թէ նրա գրութեան ձևերը որքան մօտ են ճշմարտութեան: Ո՛չոք, արդարեւ, չէ կարողացել և այժմ ևս չէ կարող գրել այդպիսի մի գիրք, եթէ նա խոր և լուրջ ուշադրութեամբ չէ ուսումնասիրել ոչ միայն արեւելցոց կեանքը, այլ և նրանց մտքերի արտայայտութեան ձևերը, նրանց ոճերը և նրանց մտածելու յատուկ եղանակը: Եւ բացի այդ յատկութիւններից՝ նա նաև պիտի ունենայ երկար դիտողութեան, լուրջ խելամտութեան և ուսումնասիրութեան մեծ կարողութիւն:

Մորիէրը միայն մօտ վեց տարի մնաց Պարսկաստանում, բայց եթէ նոյն իսկ իր ամբողջ կեանքն ալ երկրում անցկացրած լինէր՝ նա չէր կարող աւելի կատարեալ դարձնել իր ուսումնասիրութեան արդիւնքը որ նա ընծայել է մեզ, որով նա պակաս բան չէ թողել: Եթէ նրա պարսկական պատկերների մէջ (բացի Յովսէփի և Մարիամի պատմութիւնից) պակասում են բեմական և բանաստեղծական այն կատարեալ գոյներն ու յուսելուածները որ պէտք է լինին՝ այդ համեմատական պակասը լրացնում է այն զրամատիկական յատկութիւնների աներկբայ ճշտութեամբ՝ որ ունի ամեն մի անցը իր պատմութեան մէջ:

Հերոսը մի իսկական կամ բնորոշ բախտախնդիր պարսիկ է—մի անձն՝ որի մի մասը բարի է և երեք մասը սրկիւյ և որը միշտ բախտի խաղալիքն է: Թէ սափրիչ, թէ ջրկիր թէ ծըխախոտավաճառ, թէ գէրվիչ, թէ բժշկի ծառայ, թէ գահճապետի օգնական, թէ գրագիր, թէ մուլահ, թէ աքսորեալ, թէ հալածական, թէ ծխածորճավառ, թէ տաճիկ վաճառական և թէ դեսպանի քարտուղար եղած ժամանակ՝ նա միշտ հաւասարապէս և ընդունում է բախտի ապտակները և շահում է նրա գոլանքներից: Նա երբէք զժկամակ չէ ստախոսութիւն,

խաբէութիւն և գողութիւն անելու կամ օգտուելու որեւէ մէկից մի կողմի մէջ՝ ուր ամեն մարդ իրան պէս ճիգ էր թափում իրանից օգտուելու: Նա միշտ պատրաստ է այս կամ այն պատճառաբանութեամբ արդարացնել բարոյական գրքի օրէնքների դէմ կատարուած զեղծումները:

Բայց Հաջի Բարան ամենևին սխալ լարին չէ զարկում: Նա երբէք չէ ասում կամ անում որեւէ բան՝ որ իսկապէս անհաւականական լինի, բայց թէ յաջողութեան և թէ ձախորդութեան մէջ, թէ ուրիշի աւագակութեանը զոհ և թէ ինքն աւագակ՝ նա միշտ հաւատարիմ է մարդկային բնաւորութեան այն տիպին, որի նմանը արդի ժամանակը և եւրոպական շքեղապատը անընդունակ են արտադրելու, բայց որը բնական է մարդկային ընկերութեան մի վիճակի մէջ՝ ուր մարդիկ ապրում են իրանց խելքով-մտքով, ուր այսօրուան խոհարարի աշակերտը կարող է վաղուան մեծատունը դառնալ, ուր ամենաբարձրաստիճան անձնաւորութիւնը գերծ չէ բախտի ծայրայեղ փոփոխութիւններից, և ուր մի բռնաւոր վեհապետ՝ գլուխ է կանգնած՝ նախանձոտ, հակառակող, մաքառող ստրուկներից բաղկացած մի հասարակութեան:

Ազգային բնաւորութեան թերի կողմերը նկարագրելիս՝ Մորիէրը թերեւ ամենից խիստ կերպով ծանրանում է այն զանազանակերպ խաբէութիւնների վրայ, որ այլևայլ հնարքներով ու խորամանկութիւններով անում են արդի պարսիկները: Նա հրճուանքով մերկացնում է մոլեռանդ մահմէդականի բարեպաշտութիւնը, Դումի դալկադէմ երկրպագուների կեղծ առաքինութիւններն ու սրբակեցութիւնը, և սուրբ շիրմներն այցելող ուխտաւորների դիւրախաբութիւնն ու կեղծութիւնը:

Մորիէրի ամենալաւ պատկերներից մէկն է թափառական դէրվիշը, որ նախ բարեկամանում և դաստիարակում է Հաջի Բարային և վերջը կողոպտում է նրան: Դա այն դէրվիշն է, որ իր արհեստի կամ գործի գաղտնիքը բացատրում է այսպէս:

«Դէրվիշ լինելու համար մեծ ուսում ու գիտութիւն հարկաւոր չէ. բնական է ունենալ մի քիչ համարձակութիւն եւ վստահութիւն՝ մարդկանց յիմարացնելու համար: Ես ինքս իմ աներեսութեամբ ու յանդգնութեամբ կարողացել եմ հրաշքներ գործել, մահամերձ հիւանդներին առողջացրել, եւ այժմ, մի խօսքով մեծ հանգստութիւն եմ վայելում եւ մեծապէս յարգում եմ ըզրոր մարդկանցից՝ որոնք, ինչպէս դու, չգիտեն թէ դէրվիշներն ինչեր են»:

Նոյն խտրութեամբ Մորիէրը մերկացնում է մահմէդական եկեղեցու մեծանուն և մեծապատիւ սիւններին—մուլլահներին

և մուշտէհիդներին, ինչպէս տեսնում է Թէհրանի մուլլահ Բաշու և մուլլահ Նադանի գեղեցիկ պատմութիւնների մէջ: Նա ծագում է տեղական բժիշկների տգիտութիւնն ու կեղծութիւնը, որոնք մինչև օրս ոչ մի կերպով չեն յառաջադիմել: Ղադուն կամ օրէնքի պաշտօնական թարգմանչին նա վարձկան է համարում: Մի ծերունի քիւրդի բերանով՝ նա պարզ և անկեղծ կերպով գնահատում է պարսիկների բնաւորութիւնը, որոնք սրի եւ նիզակի տեղ գործ են ածում՝ դաւաճանութիւնը, խաբէութիւնը եւ ստութիւնը, եւ որոնց ազգային մոլութիւնն է ստախօսութիւնը: Այդ ծերունու ասածները հաստատելու համար շատ նորադոյն փաստեր կան:

Մորիէրը մեծ զուարճութեամբ է գրում պարսկական վախկոտութեան պատմութիւնները: Նա իր տիպերի մէկի բերանով կրկնում է այն նշանաւոր խօսքը, որ շատ ժամանակուայ մի պարսիկ զօրագլուխ իսկապէս արտասանել է, այն է՝ Ալլահ, Ալլահ, եթէ մեռնել չլինէր՝ պարսիկներս ինչպէ՛ս կը կոռէինք:

Սրիկայութեան և խաբէութեան այս մթնոլորտում, անապնութիւնը այն ծայրայեղութեանն է հասնում, որ Հաջի Բարայի մայրը խաբում և գրեթէ բոլորովին զրկում է նրան իր ժառանգութիւնից, այսինքն իր հօր ունեցածից՝ որ նրա իրաւունքն էր: Այս և նման երևոյթների մէջ, պարսիկների ազգային բնաւորութեան թերի կողմերը այնքան մեծ տեղ են բռնում, որ այդ ազգին լաւ չճանաչող, նրա բնաւորութիւնը լաւ չուսումնասիրած միքանի անգլիացի քննադատներ՝ հեռուից, իրանց աթոռների վրայ նստած՝ մեղադրում են հեղինակին, նկատելով որ նա, իբր թէ անազգայութեամբ է վերաբերուել դէպի Իրանի ժողովրդին աւելի լաւ յատկութիւնը և միմիայն նկարագրել է նրանց վատ կողմերը: Նոյնպէս էլ Սըր Հարֆըրդ Բրիդջ—Մորիէրի իշխանաւորը, Պարսկաստանից գրած իր տեղեկագրի մէկի ներածութեան մէջ՝ գրում է, անշուշտ դեպքանական խոհեմութեամբ, հետեւելով:

«Հաջի Բարայի» միքանի էջերի վրայ մարդ ուզում է ժպտալ, բայց գնահատել պարսիկների ազգային բնաւորութիւնը այս կեղծ մարդու արկածներից՝ նոյնքան արդարացի կը լինէր, եթէ մարդ գնահատէր սպանիացոց ազգային բնաւորութիւնը՝ Դոն Բաֆայէլի կամ նրա արժանաւոր օգնական Ամբրոզ դը Լամելայի արկածներից... Ես որքան ճանաչում եմ պարսիկներին, կարող եմ վստահութեամբ ասել, որ նրանց մոլութիւնների մեծագոյն մասը սկիզբ են առել նրանց կառավարութեան մոլութիւններից, եւ

այնպիսի առաքինութիւններ որ նրանք ունենալ յառաջանում են մտքի յատկութիւններից»:

Այս սիրուն, բայց ըստ իս, բոլորովին կեղծ, առերես տարբերութեանը կամ որոշմանը, որ Սըր Հարֆըրդ Բրիզը դնում է պարսիկների առաքինութիւնների և մոլութիւնների ազդեւորների մէջ՝ կարելի է, որպէս բաւական լաւ պատասխան՝ ցոյց տալ, որ Հաջի Բաքան գրելիս՝ Մորիէրը ձեռք է առել պաշտօնական երգիծարանի գրիչը—մի գործիք՝ որ ոչ մի երգիծարան, սկսեալ ժողովէնալից մինչև Սուրֆօրը, մինչև այսօր չէ թաթախել միմիայն մեղրի մէջ:

Բայց գրանից մի աւելի անկեղծ, և անշուշտ աւելի գուարճալի պատասխան՝ այն էր, որ Հաջի Բաքան հրատարակուելուց յետոյ, Մորիէրը ստացաւ պարսից դեսպանից, որին նա ուղեկցել էր դէպի Անգլիա, հետեւեալ խօսքերը, խեղաթիւրուած անգլիերէնով:

«Ինչի համար դուք գրի Հաջի Բաքան: Թագաւորը շատ բարկացած: Ես նրան երգում, որ դուք երբէք ստեր չէ գրում. բայց նա ասի, այո, գրի: Բոլոր ժողովուրդը շատ բարկացած ձեզ հետ, պարոն: Այդ շատ վատ գիրք, պարոն: Բոլորը ստեր, պարոն: Ո՞վ ասի ձեզ այդ բոլոր ստերը, պարոն: Ինչո՞ւ դուք չխօսեց հետս: Շատ վատ գործ, պարոն: Պարսիկ ժողովուրդը գուցէ շատ վատ ժողովուրդ, պարոն, բայց ո՞՞ ձեզ հետ լաւ են եղել, պարոն: Ի՞նչի համար դուք հայոյեց նրանց այդքան վատ»:

Անգիտակից կամ այսպէս ասած՝ կոյր խոստովանութեան մի ամբողջ աշխարհ կայ շղագիր այս նախադասութեան մէջ, որը կարող է պաշտպան հանդիսանալ Մորիէրի այլո՞ր բայց ոչ երբէք չարամիտ երգիծարանութեանը:

Ըստ իս, ինչեւէ, գրքի մէջ կան աւելի շատ հետաքրքրական բաներ՝ քան պարսիկների փոքրիկ յանցանքների գուարճալի գանահարութիւնը: Ճիշտ ինչպէս որ Սըր Թովմաս Մորի ժամանակակից պատմութեանն ու առաջնորդող անձանց անձանոթ մարդը չէ կարող գնահատել նրա Ութոպեան, կամ Գուլիվերի ճանապարհորդութիւնները, նոյնպէս էլ նա, որ չէ եղել Պարսկաստանում և լաւ չէ նուիրուել ժամանակակից դէպքերի ուսումնասիրութեանը, չէ կարող լաւ հասկանալ, թէ Հաջի Բաքան ինչպէս ճշմարիտ պատկեր է ներկայացնում իսկական անձնաւորութեանց և ինչքան ճշմարիտ իրողութեանց արձանագրութիւն է: Դա լոկ երևակայական երգիծարանութեան իսկ չէ. դա պատմական փաստաթուղթ (document) է:

Բեմի վրայ շարժուող անձինք նկարչական ստեղծագործութիւններ չեն, այլ կեղծ անուններով կենդանի անձնաւորու-

թիւններ, որոնց Մորիէրն ամեն օր հանդիպում էր Թէհրանում եղած ժամանակ:

Անցքերի մեծագոյն մասը, որ այդպէս հետաքրքիր հիւսուած է հերոսի արկածների պատմութեան մէջ՝ իրօք պատահել են, և այն ընթերցողը, որ ծանօթ է այն ժամանակուայ դէպքերին՝ կարող է նոյնացնել (identify) նրանց:

Ամենից վեր, Հաջի Բաքան որպէս ազգային սովորութիւնների մի նկարագիր շատ թանկագին մի նպաստ է ընկերարաւութեան (sociology) և պարսից սովորութիւնների, ձևերի, հայեցակէտերի և վարք ու ընթացքի մասին աւելի ճշմարիտ և կրթիչ տպաւորութիւն է թողնում, քան որեւէ մի ուրիշ հետազոտութիւն, որ ես տեսել եմ պետական մարդկանց, ճանապարհորդների և այլ գործի մարդկանց աւելի լուրջ աշխատութիւնների մէջ: Ես այժմ կըսկսեմ նոյնացնել անձաւորութիւններից և անցքերից մի քանիսը:

Հաջի Բաքայի մէջ չկայ աւելի ճշգրիտ պատկեր, քան այն՝ որ ներկայացնում է Ֆաթ Ալի Շահին—երկրորդ Ղաջար թագաւորին և այժմեան իշխող Շահի մեծ պապին: Նրա սնապարծութիւնն ու ցուցամոլութիւնը, նրա փողասիրութիւնն ու կնասիրութիւնը, նրա շողոքորթասիրութիւնը, նրա՝ կրօնաւորներին խոհեմութեամբ յարգելը (ինչպէս տարին մի անգամ ապաշխարութեան զգեստով նա գնում էր Ղում այցելելու Ֆաթիմէի շիրամը), նրա արքայական փառքն ու շուքը, նրա գոհարները, նրա ամբողջական մօրուքը—այդ բոլորի մասին ժամանակակից գրողները գրել են, սակայն ոչինչ գործի մէջ փայլուն գոյներով վերարտադրուած են: Արքայական թափօրները—թէ կիսապաշտօնական՝ երբ նա այցելում էր իր հպատակներից մէկին, և թէ պաշտօնական՝ երբ նա դուրս էր գնում մայրաքաղաքից—նաև արքայական ընտանիքի տարեկան Սուլթանիէ ամարանոց դնալը՝ իրական կեանքից են վերցրած: Այժմեան Շահի օրով այդ թափօրները բաւականաչափ կորցրել են իրանց նախկին փառաւորութիւնը:

Պատմութեան մէջ յիշուած մեծ վէպերը—այդ փոքրիկ, զառամեալ և չար մարդը՝ որ յայտնի էր իր վայրագ և անողորմ ընաւորութեամբ՝ Միրզա Շէֆին էր, որին Ֆաթ Ալի Շահը յաջորդ նշանակեց այն Միրզա Իբրահիմ նախարարին՝ որին Ֆաթ Ալի Շահի հօրեղբայրը պարտական էր իր գահը և որի՝ եղբոր որդին Ֆաթ Ալի Շահը վարձատրութեան տեղ սպանեց:

Ամին էդ Դովլէն կամ արքունի զանձադահը—այդ բարձրահասակ, հաստամարմին մարդը՝ Մոհամէդ Հօսէյն խանն էր, որը պալատական երկրորդ անձնաւորութիւնն էր, և որը

մի սպահանցի կանաչավաճառի որդին էր: Միայն մի փոքրիկ տառական փոփոխութիւն է հարկաւոր՝ Շահի բժշկապետ Միրզա Ահմադի անունը Միրզա Ահմադ դարձնելու համար: Նամարդ խան դահճապետը, որ Հաջի Բաբայի երկրորդ աղան էր, և որի վախկոտութիւնը վառ գոյներով նկարագրուած է՝ իրական կեանքում Ֆարաջ Օլլահ խանն էր: Արքունի բանաստեղծ Ասքէր խանի իսկական անունը Ֆաթ Ալի խան էր, և այն պատմութիւնը թէ՛ մի անգամ Շահը հրամայել էր նրա բերանը տակով լցնել և մի ուրիշ անգամ էլ շաքարով՝ որպէս արքայական հաւանութեան նշան՝ իրողութիւն է: Երևանի Սարգարը — այդ հեշտասէր, անառակ բայց և առատաձեռն ու մեծ գործերի ձեռնարկելու յանդգնութիւն ունեցող անձնաւորութիւնը՝ Հասան խանն էր, և հայ երիտասարդ Յովսէփի և Մարիամի սիրաբանական պատմութեան ամենափոքրիկ մանրամասնութիւնն անգամ (ինչպէս հայոց ստորերկրեայ բնակարանների մէջ ումը զցելը, և Մարիամի դուրս նետուելը՝ Սարգարի Երևանի պալատի կանանց սենեակների մէկի պատուհանից) վերաբերողութիւններ են այնպիսի անցքերի, որոնք իսկապէս պատահել են այդ թուականի ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ:

Վերջապէս, Միրզա Ֆիրուզ խանը — պարսից դեսպանը, որ ուղարկուեց Անգլիա և որը Հաջի Բաբայն Անգլիայում է հերոսն է՝ Միրզա Արու Հասան խանն էր և եղբորորդին էր այն նախկին մեծ վեզիրի, որն այցելեց Լոնդոն (1809—10-ին), որպէս Շահի ներկայացուցիչը և որը յետոյ նոյն պաշտօնով ուղարկուեց Ս. Պետերբուրգ: Այս անձնաւորութիւնը բաւական մեծ ապաւորութիւն թողեց Անգլիայում իր ազնիւ վարքով և զուարճալի սրախօսութիւններով, որոնցից մէկն արժէ այստեղ յիշել: Երբ մի անգամ մի տիկին նրան հարցնում է «Պարսկաստանում դուք չէք պաշտում արեւին», նա պատասխանում է, «Այո, տիկին, մենք պաշտում ենք, և դուք էլ կը պաշտէիք Անգլիայում, եթէ երբէք տեսնէիք նրան»:

Հաջի Բաբայի մէջ լուրջ տեղ է բռնում նաև միջազգային քաղաքականութիւնը: Ֆրանսական դեսպանը, որը խայտառակութեամբ հեռացաւ Թէհրանից՝ գեներալ Գարդէնն էր — Նապոլէոնի դեսպանը, որը (երբ իր տէրը ստորագրել էր Տիլզիթի խաղաղութիւնը Յարի հետ) տեսաւ որ պարսից պալատը տարբեր արժէքով էր գնահատում ֆրանսական դաշնակցութիւնը: Անգլիական դեսպանը, որի փառաւոր ընդունելութիւնը նկարագրուած է՝ Սըր Հարֆըրդ Զոնդն էր: Գլխարկների, գուլպաների, աթոռների և այլ քաղաքավարական կէտերի վրայ տեղի ունեցած վիճարանութիւնները՝ պատմական են, և Մորիէրի

նկարագրած իւղաներկ պատկերը դեռ ևս գոյութիւն ունի Նապարիստանում պարսից արքունիքի պատերի վրայ: Այնտեղ տեսնուում են Սըր Հարֆըրդ Զոնդի, Սըր Զոն Մալքըմի ինչպէս և գեներալ Գարդէնի պատկերները, որոնք ներելի անաքրոնիզմով խմբուած են նոյն նկարի մէջ: Այնտեղ է թագաւորն իր բարակ (սարգի մէջքի պէս) մէջքովը, և իր իշխանական մօրուքովը, այնտեղ են նաև այն արքայազներն ու նախարարները, որոնց մասին մենք կարգացել ենք: Ճշմարիտ և ստոյգ է այն պատմութիւնը թէ՛ անգլիացիք մարդասիրաբար ջանք էին անում Պարսկաստանում տարածել ծաղկի պատուաստումը, յետ մահու (post-mortem) քննութիւնը և գետնախնձորը:

Կան մի խումբ աւելի փոքրիկ օրինակներ, որոնց մէջ, այն՝ ինչ որ միմիայն պատմութեան մի լուսաբանող անցք է երևում, իսկապէս պատմական ճշմարտութիւն է, օրինակի համար, թիւրքմէն աւազակներն աւելի քան մի անգամ քշեցին իրանց ալլամանները հեռու մինչև Սպահան:

Այն ցեղը, որ գերեց Հաջի Բաբային, ինչպէս երևում է, աւելի Ատրէկ գետի միւս կողմում բնակուող Եօմութի ցեղն է, քան Ախալ թէքի թէք-թիւրքմէնները: Ես ինքս անցել եմ այն ճանապարհով՝ որ ընկած է Աբասաբադի և Շարհրուդի մէջ, ուր այդ աւազակները սովորութիւն ունէին յարձակուելու անպաշտպան ու ահաբեկուած կարաւանի վրայ, և ամենեին չափազանցութիւն չկայ այն նկարագրութեան մէջ, որը ցոյց է տալիս, թէ նրանք ինչ սոսկում պատճառեցին իրանցից աւելի մեծ թուով պարսիկներին:

Մի գրական հանդիսի մէջ նկատուած է, որ իբր թէ տաւաբախտ Զինարի պատմութիւնը բնորոշում է աւելի Ստամբուլի՝ քան Թէհրանի հարեմի կեանքը. բայց սա բոլորովին սխալ դիտողութիւն է, որովհետեւ այդ ձեռի սպանութիւնն աւելի քան մի անգամ կատարուել է Ֆաթ Ալի Շահի թագաւորութեան օրով: Շիրազում դեռ գոյութիւն ունի այն շատ խոր հորը, որի մէջ, մինչև վերջերս իսկ ձգւում էին պոռնիկութեան համար դատապարտուած կանայքը: Երբ 1888-ին ես Բոխարայում էի, զրա նախընթաց տարումը մէկից աւելի սպանութիւն էր եղել, դատապարտուածին վայր գլորելով Մինարէ Գալանի (Մեծ Մինարէտի) գլխից:

Հետաքրքրական, բայց այժմ բոլորովին մոռացուած իբր-գութիւն է այն քրիստոնեայ դերվիշի պատմութիւնը, որը վիճաբանում էր մոլլահների հետ Սպահանի մադրասաներից մէկում և զրում էր մահմէդական կրօնի դէմ: Այդ դերվիշը ոչ այլոք էր, եթէ ոչ այն յայտնի Հէնրի Մարտինը, որը Շիրազում շատ մեծ տպաւորութիւն թողեց իր անվախ և համարձակ վի-

ճարանութիւններով, և որը յետոյ մեռաւ Թոխատում (Ասիական Տաճկաստանում) 1812 թուին:

Երկու բանով միայն Հաջի Բաբայի ժամանակուան Պարսկաստանը տարբերուում է այսօրուայ Պարսկաստանից: Առաջինն այն է, որ ազգային և պալատական տարազը, բաւական տարբեր ձև է ստացել: Քաջմիր շալերն ու չալմաներն և կարմիր կտաւէ զանկապանները, որոնք Ֆաթ Ալի Շահի արքունիքում de rigueur էին՝ այժմ, Նասր-է-է-էին Շահի օրով տեսնուում են միմիայն «Սալամի»-ի օրերում: Թէհրանի պճնամոլ երիտասարդն այլևս չէ գործ ածում այն երկար և ծայրը ներս ծալուած փափախը, որախին առաջները նա թեք դնում էր իր գլխին: Այժմ աւելի կարճ տեսակ մի գլխարկ է զարդարում fin de siècle իրանցի galant-ի ճակատը:

Երկրորդն այն է, որ Հաջի Բաբայի ժամանակուայ Թէհրանը այժմ զրեթէ բոլորովին կերպարանափոխուած է. մասնաւորապէս նախկին զաջարների պարսպապատ պալատը իր աշտարակներով, մեծ դռների վերեւում շինուած երեսը—բաց սենեակները, ուր թագաւորը նստում էր տեսնելու իր զօրահանդէսները, և այն բարձր աշտարակը, որի գլխից Զինաբին վայր գլորեցին՝ դրանք այժմ չկան: Այժմեան Շահի օրով՝ դրանք կործանուել են և նրանց տեղն աւելի լայնարձակ շինութիւններ են կառուցուել:

Անփոփոխ են մնացել այն սովորութիւնները, որոնցով այն ժամանակ՝ ինչպէս և այժմ, արքայից արքայի հպատակները խոհեմ խթանի ազդեցութեամբ սովորեցնում էին բարեգործութիւն անել—լցնել արքայական գանձանակը կամ նրա փողի քսակը: Այժմ ևս Շահի այցելութիւնն իր հպատակներից մէկին՝ պարզ նշան է, որ մի խոշոր գումար պիտի տրուի ի փոխարինութիւն չհայցուած պատուի: Այժմ ևս ով Շահից մի պարգև է ստանում, պարտաւոր է իր ստացածի արժէքից աւելի մեծարժէք ընծայ տալ նրանց՝ որոնք բերել են արքայական շնորհը: Այժմ ևս Շահի պարգևած խալաթը (պատուոյ զգեստը) համարւում է որպէս մի խելօք միջոց վճարելու նախարարների կամ ծառանների ոռճիկների մնացորդը:

Փոխ—զահճապետի օգնականը, ինչպէս տեսնում ենք Լ. Գ. գլխում, սքանչելի կերպով նկարագրում է, թէ ի՞նչ ձևերով (ձևեր, որ այժմ ևս գործադրւում են) են Պարսկաստանում լրացնում ոռճիկները պալատը, և ևս մտաւ եմ, որ Մեծ Վէզիրի խօսքերը թէ Պարսկաստանում ինչպէս են հասկանում քաղաքական բարոյականութեան նշանակութիւնը՝ կը կրկնուին ամեն մի յաջորդի բերանով:

Այն արհեստը, ինչեիցէ, որի մէջ Մորիէրը մասնաւորա-

պէս գերազանցում է, այն է, որ նա մտցնում է իր պատմութեան մէջ միքանի ստորակարգ դէպքեր, որոնք իր *dramatis personae*-ի ինքնաբերական մեկնաբանութիւնների հետ միասին ընծայում են մեզ լուսաբանող ծանօթութիւններ տեղական հանգամանքների և ժողովրդի ընկերական սովորութիւնների վերաբերմամբ: Օրինակի համար, նա օգտուում է Մէշէթ լինելուց, որպէսզի առաջ բերի Հօսէյնի չարչարանաց ներկայացումը, որ ամեն տարի մոհարրամ ամսում կատարւում են շիա մահմէդականները. նա իր հերոսին տանում է Ղում, որպէսզի նկարագրի Բասարը (ապաստարան), և ցոյց տայ թէ յանցաւորն ինչ տարօրինակ իրաւունքով է ազատւում պատժից: Նա նրան տանում է Բաղդադ, որպէսզի նրա վրայ գրոշմի այնտեղի խոցի կամ պալարի նշանը:

Նա լաւ նկարագրում է թիւրքմէնների բանակի կեանքը, բայց ճշտութեան տեսակէտից՝ գերազանց է նրա այն համապատասխան պատկերը, որով նա ներկայացնում է սահմանագրւելի թափառական քիւրդերի գոյութիւնը: Ոչ մի տեղ այնքան կենդանի կերպով նկարագրուած չէ թափառականների կեանքը, նրանց կարգադրութիւնները, ուտելը, կարգ ու ձևերը, վրան խփելն ու հաւաքելը, նրանց ցեղերի մի տեղից մի ուրիշ տեղ արշաւելը իրանց տաւառներով՝ ընչպէս նկարագրուած է Զինաբի-քիւրդ գերուհու մանկութեան պատմութեան մէջ:

Պիտի նկատել, որ Մորիէրը Զինաբին ներկայացնում է որպէս մի եզիդի կամ դիւապաշտ (թէպէտ աւելի քան կասկածելի է թէ արդեօք կարելի է եզիդուն իրաւամբ դիւապաշտ կոչել), և նրա ծագումը վերագրում է գիշերային այն բաքոսական կերուխումին, որ ինչպէս ասւում է, կատարւում էր այդ ժողովուրդը—մի սովորութիւն՝ որից ծագեց Զէրադ Սունդերուն (ճրագ հանդցնող) մակդիրը: Պիտի նկատել, որ այդ դէպքում, Զինաբը պիտի ճանաչէր իր գոյութեան հեղինակին աւելի մօր կողմից՝ քան հօր, այն ինչ Մորիէրը մի տարօրինակ սխալով ներկայացնում է նրան, որպէս մէկը՝ որ ճանաչում է իր հօրը, բայց ամենին չգիտէ թէ ով է իր մայրը:

Հաջի Բաբայի դանազան գլուխները մեզ ծանօթացնում են պարսկական կեանքի ու սովորութիւնների հետ: Մենք տեսնում ենք, որ յարգանքի նշան է համարւում այն սովորութիւնը որ պարսիկը պարտաւոր է իր ձեռներն ու ոտները ծածկուած պահել իր զգեստի ծալքերի տակ: Երկու տեղում մենք տեսնում ենք թէ՛ որպէս սգի նշան, պարսիկներն ինչպէս են քանդում իրանց զգեստի այս կամ այն կարը, փոխանակ պատուաւոր զգեստը: Մենք տեսնում ենք այն հասարակ սովորութիւնը թէ՛ նրանք ինչպէս են ֆալ բաց անում Հաֆէզից և Մաադիից,

գուշակելու իրանց ապագան կամ անելիք գործի լաւն ու վատը: Մենք բաւական ծանօթանում ենք թիւրքմէնների, պարսիկների և քիւրդերի խոհարարական ձևերի հետ. ծանօթանում ենք համմամի (բաղնիքի) մէջ կատարուող գործողութիւններին և հերոսի հետ միասին գաղտագողի կերպով մտնում ենք պարսկական անդէրունի (հարեմի) գաղտնիքների մէջ և լաւ տեսնում ենք, թէ ինչքան նախանձ, գաղտնի դաւադրութիւն և յիմարութիւններ են տիրում այնտեղ: Ծերունի սափրիչի մահն և յուզարկաւորութիւնը մեզ առիթ է տալիս լաւ ըմբռնելու և նկարագրելու այն սովորութիւնները, որոնց համեմատ վարւում են պարսիկներն այդպիսի դէպքերում:

Մորիէրը նոյնպէս Յովսէփի և Մարիամի պատմութեամբը մեզ ընծայում է շատ հետաքրքրական նկարագրութիւն հայոց հարսնախօսութեան, նշանադրութեան և ամուսնութեան մասին: Ասքէր բանաստեղծի վերադարձը իր գերութիւնից՝ մեզ ծանօթացնում է պարսկական այն տարօրինակ սովորութեան հետ, որ մեռած համարուած մարդը՝ իր տունն է մտնում ոչ թէ տան դռնովը, այլ կտուրի վրայով, և երբ Հաջի Բաբան հաքիմ բաշու տան կտուրի վրայ կանգնած ականջ է դնում թագաւորի երաժշտական խմբի թմբուկների ու փողերի ձայներին, որոնք յայտարարում են արևմուտը, նա ցոյց է տալիս մի սովորութիւն՝ որը շիջած արեւադարձութեան մնացորդն է, և որն այժմ ևս պահպանւում է արքայական կամ իշխանական աթոռանիստներում, ինչպէս Թէհրանում, Սպահանում և Շիրազում:

Ի դէպ, պիտի յիշել, որ Մորիէրը լաւ հմուտ էր թէ մըշակուած և թէ ժողովրդական պարսկերէնի և լաւ ծանօթ էր պարսկական կլասիկների հետ: Արեւելեան փոխաբերութիւնները (metaphor) որչափ էլ որ չափազանցական են, այնքան հեշտութեամբ սահում, թուում են նրա շրթունքներից, որ կարծես թէ նրանք միշտ պատրաստ են եղել նրանց վրայ:

Նրա խօսակցութիւնների (dialogue) մէջ կան այնքան խօսքեր Հաֆէզից և Սաադիից, որքան այսօր ևս կան այն բարեկիրթ անիացու խօսակցութեան մէջ, որը մեծացել է այնպիսի երկրներում, ուր պարսկերէնը գրական լեզուն է: Ո՞վ որ չէ եղել արևելքում, չէ կարող կատարեալ կերպով գնահատել այն տաղանդը, որով Հաջի Բաբայի հեղինակին աշողուել է գործածել օտարազգի մտածելու և միտք արտայայտելու եղանակը, որպիսին պահանջւում է այդպիսի մի աշխատութեան համար:

Մենք չպիտի մեր աչքերը փակենք այն կողմնակի լոյսերի դիմաց, որոնք ձգւում են օտար ազգերի վրայ (թէև դա բուն գործի նպատակից դուրս է) և որոնք հաստատում են ոչ

միայն Մորիէրի մեծ հմտութիւնը կամ խոր ուսումնասիրութիւնը, այլև ցոյց են տալիս թէ ասիացի մուսուլմանները, այն ժամանակ՝ ինչպէս և այժմ, մեծ մասամբ, ինչ համարում ունին եւրոպական հաստատութիւնների և սովորութիւնների վրայ: Որքան զուարճալի է այն նկարագրութիւնը, որ Մորիէրը հաքիմ բաշու բերանով անում է, ցոյց տալով պարսիկների և եւրոպացիների միջև եղած գլխաւոր, արտաքին տարբերութիւնը, նոյնպէս և այն ժամանակուայ եւրոպական տարազը, որ պարսիկների աչքում այնքան անսլաշաճ, անվայելուչ էր երևում:

Այն օրերում, պարսիկները ֆուանդներից ճանաչում էին միայն անգլիացիներին, ռուսներին և ֆրանսացիներին, և անշուշտ պարսից դեսպանը իրաւունք ունէր զարմանալու, երբ նա Պոլսում տեսաւ, որ ֆրանզները բազկացած էին շատ ազգերից և ունէին շատ թագաւորներ:

Պարսիկները մասնաւորապէս հետաքրքրւում էին ճշմարտութիւնն իմանալ անհաւատ ԲուՆապուրտի մասին, որի վրայ նրանք զմայլւում էին, որովհետև ենթադրւում էին թէ նա իր վարքով, ընթացքով ու գործով՝ նման էր իրանց հերոս Նադիր Շահին: Քիչ զուարճալի չէ այն փորձը, որ Հաջի Բաբան անում է առաջադիմելու ֆրանսացիների լեզուի ուսումնասիրութեան մէջ՝ գրի անցկացնելով այն բառերը, որ նա յաճախ լսում էր նրանց դեսպանի խօսակցութեան մէջ — sacré, Paris և l'Empereur:

Թէ պարսից պալատը գիտակից էր այն մրցութեանը, որ տեղի ունէր միմեանց նախանձող, հակառակող երկու պետութիւնների մէջ (Անգլիայի և Ֆրանսայի), Թէհրանում բազաւական բարձրութիւն շահելու համար՝ ապացուցւում է այդ ժամանակուայ պատմութեամբ, բայց սքանչելի կերպով լուսաբանւում է այն տիպլոմատիկ վիճարանութեան մէջ, որ Մորիէրը դրել է Ֆաթ Ալի Շահի բերանը:

Կարո՞ղ է, վերջապէս, Կուսակցական կառավարութեան (Party Government) աշակերտը, և աւելի ևս՝ Համայնքների Տան (House of Commons) անդամը առանց անոյշ յուզմունքի կարդալ աշխարհիս ամենամեծ կայսրութեան կառավարութեան սխտեմի հետեւալ նկարագրութիւնը:

«Նրանք որոշ տներ ունեն, որ լի են խենթերով, որոնք ամբողջ տարուայ կէսը հաւաքւում են վիճելու Նիժե Նրանցից մի խումբը ասում է «սե», միւսը գոռում է «սպիտակ», եւ մի հասարակ խնդիր վերջացնելու համար՝ նրանք շատ աւելի խօսքեր են վատնում, քան մեր մուֆտիներից մէկը մի ամբողջ թագաւորութեան ընթացքում: Պետական ո՛չ

ԳԼ. Բ.

Հաջի Բաբան սկսում է իր ճանապարհորդութիւնը:—Նա գերի է ընկնում
թիւրքմէնների ձեռքը:

Օսման աղան՝ բաղդատցի վաճառականը, որ վարձեց ինձ
որպէս զրազիր, ճանապարհ ընկաւ դէպի Մէշհէդ, նպատակ ու-
նենալով անտեղից Բոխարա գնալ, դառան մորթի գնել և Պո-
լիս տանել վաճառելու համար: Երեւակայեցէք մի կարճահասակ
ու պարարտ մարդ, մեծ գլխով, դուրս ցցուած ու սպունգանը-
ման քթով, խիտ ու սև մորուքով, և դուք կը տեսնէք Օսման ա-
ղային ձեր առջև կանգնած:

Նա շատ բարի մի մուսուլման էր, խիստ ժիր ու ճշտա-
պահ իր ազօթքների մէջ: Նա երբէք չէր մոռանում ազօթելիս
իր գուլպաները հանել և իր ոտները լուանալ իր ազօթքներն
Ալլահին ընդունելի դարձնելու համար: Նա խիստ ատում էր
Ալլի հեակողներին, թէպէտ Սպահանում եղած ժամանակ՝ նա
միշտ թաղցնում էր այդ ատելութիւնը:

Օսման աղայի միակ իղձն ու նպատակն էր փող գիգել:
Նա երբէք անկողին չէր մտնում առանց իր փողը տեղաւորե-
լու մի ապահով տեղում: Նա մեծ հոգ էր տանում իր հանգըս-
տութեան համար. ծխում էր անդադար, ուտում էր շաւ և ծածուկ
գինի էր խմում, թէպէտ մարդկանց մօտ՝ նա անէծք ու նա-
խատինք էր կարդում նրանց, որոնք գինի կամ օղի էին գոր-
ծածում:

Կարաւանը պիտի ճանապարհ ընկնէր գարունըին: Մենք
պատրաստութիւններ տեսանք մեր ճանապարհորդութեան հա-
մար: Օսման աղան մի լաւ ձի գնեց իրան համար: Իսկ ինձ
համար՝ ջորեկանից վարձեցինք մի ջորի, որ պիտի տանէր ինձ
և աղիս դայլանը իր ամբողջ սարքով: Վարձեցինք մի ուրիշ
ջորի էլ, որ պիտի տանէր մեր խափշիկ խոհարարին և մեր
ճանապարհորդական անկողինը, կարպետները, կաթսաները և
այլն: Մի երրորդ ջորի էլ վարձեցինք մի գոյգ խուրջինի հա-
մար, որի մէջ պիտի տեղաւորուէին աղայիս հանդերձներն ու
մի քանի ուրիշ հարկաւոր իրեր:

Ճանապարհուելուց մի օր առաջ իմ խոհեմ ու հեռատես
աղան իր ծանր չալմայի թասակի բամբակի *) մէջ թագցը-

*) Չալմայի թասակ նշանակում է բամբակով լցուած մի չոթէ գլխարկ,
որի շուրջն են փաթաթում շալը կամ մալման:

րեց 50 դուկատ փող, որի մասին ոչ ոք լուր չունէր, բացի
ինձանից: «Ո՞վ գիտէ, յանկարծ նեղ տեղ ընկած ժամանակ
այս փողը պէտք կը դայ մեզ», ասաց նա: Բացի սրանից, նա
բաւական մեծ գումար էլ վերցրեց՝ դառան մորթի գնելու
համար. սակայն այս փողը նա զգուշութեամբ տեղաւորեց փոք-
րիկ կաշւէ քսակների մէջ, որոնց նա թագցրեց խուրջինում դը-
րուած իրերի մէջ:

Կարաւանը պատրաստ էր ճանապարհ ընկնելու: Նա բաղ-
կացած էր հինգ հարիւր ջորիներից ու ձիերից և երկու հա-
րիւր ուղտերից, որոնցից շատերը բարձուած էին ապրանքնե-
րով՝ հիւսիսային Պարսկաստանում վաճառելու համար: Մենք՝
ճանապարհորդներս էլ թւով հարիւր և յիսուն հոգի էինք—ա-
ղաներ, ծառաներ, ջորեկաններ և ուղտաւորներ:

Մեր կարաւանին միացան մի խումբ ուխտաւորներ, ո-
րոնք գնալու էին Մէշհէդ Իմամ Ռէզայի գերեզմանն այցելելու:
Այս ուխտաւորների՝ մեզ ուղեկցելը մեծ շուք ու անաւորութիւն
էր տալիս մեր կարաւանին:

Կարաւանի հետ ճանապարհորդողները միշտ ղինուած են
լինում: Օսման աղան էլ, որ մի հրացանի ձայն լսելիս սար-
սափելով գլուխը ետ էր դարձնում, կարծելով թէ գնդակն իր
գլխին պիտի կպչի, և մի մերկացրած սուբ տեսնելիս դողում էր,
այժմ մի հրացան ունէր իր ուսից ձգած, մի կեռ թուր գօտուց
կախուած և մի գոյգ ատրճախակ իր գօտու ծալքերի մէջ դետե-
ղուած:

Ես ինքս էլ ոտից մինչև գլուխ ղինուած էի: Մի գէնք որ
աղաս ունէր և ես չունէի՝ մի երկար նիզակ էր: Մեր խափշիկ
խոհարարն էլ ղինուած էր մի սրով, որը կէսից կտորուած էր,
և մի հրացանով, որ ձգան չ'ունէր:

Վերջապէս մի առաւօտ շատ կանուխ մենք ճանապարհ
ընկանք Սպահանի հիւսիսային կողմից: Մեզ առաջնորդում է-
ին մի քանի չաուշներ *), որոնք իրանց բարձր աղաղակներով
և պղնձէ թմբուկների խփելով՝ յայտարարեցին Սպահանի ժո-
ղովրդին, որ կարաւանը ճանապարհ է ընկում:

Մենք շուտով ծանօթացանք մեր ուղեկիցների հետ, ո-
րոնք թէպէտ բոլորն էլ լաւ ղինուած էին, այնուամենայնիւ
շատ խաղաղասէր մարդիկ էին երևում:

*) Չաուշներ այն մարդիկն են, որոնք յանձն են առնում ուխտաւորներին
առաջնորդել, նրանց համար օթեան պատրաստել, ուղեկիցներ ժողովել, ազօթ-
քի ժամը յայտարարել, վիճարանութիւններին վերջ տալ և խաղաղութիւն ձգել
վիճողների մէջ:

կարաւանն իր զանազան երևոյթներով մեծ դուարձութիւն էր պատճառուում ինձ: Սրտիս մեծ ուրախութիւնից ես մի քանի անգամ ձիավարութիւն արի կարաւանի շուրջը: Ըայց Օսման աղան բարկութեամբ հրամայեց ինձ թողնել ձիավարութեանս փորձը, զգուշացնելով ինձ. «Եթէ դու այդպէս անես, այդ խեղճ կենդանին կը փչանայ և այլևս չի կարողանալ մեզ ամենել»:

Ես շուտով սիրելի ընկեր դառայ բոլոր ճանապարհորդներին, որոնց շատերին համարեա ամեն օր իրիկնապահին սափրում էի:

Չափազանցութիւն չը համարուի ասել, որ Օսման աղայի համար ես մխիթարութեան մեծ աղբիւր էի, որովհետեւ ամեն անգամ իջևան հասնելուն պէս ես շուտ շփում է նրա մարմինը և այնպէս հանդստացնում էի նրան, որ նա բոլորովին մոռանում էր իր յոգնածութիւնը:

Առանց որևէ արգելքի կտամ վտանգի հանդիպելու մենք վերջապէս հասանք Թէհրան, որտեղ տառն օր մնացինք, հանգըստացնելու մեր ջորիներին և աւելացնելու կարաւանի թիւը: Ծանապարհորդութեան վտանգաւոր մասը գեռ մեր առաջն էր, որովհետեւ թիւրքմէնները, որոնք այդ ժամանակ կուռում էին պարսիկների հետ, բռնել էին բոլոր ճանապարհները, և մի քանի օր առաջ թալանել էին մեզանից առաջ գնացող մի կարաւան և գերի էին տարել ճանապարհորդներին:

Այս լուրը այն աստիճան սարսափ ձգեց ամբողջ կարաւանի մէջ, որ մեզանից շատերը, մասնաւորապէս աղաս, մըտածեցինք Մէշէէդ չգնալ, սակայն գառան մորթու գինը, որ այնքան բարձրացել էր Պոլսում, Օսման աղային մոռացնել տուեց իր բոլոր երկիւղները, և նա վճռեց շարունակել իր ճանապարհորդութիւնը:

Չառւշներից մէկը մեծ թւով ուխտաւորներ էր հաւաքել Թէհրանից և նրա շրջակայքից և սպասել էր մեր կարաւանի Թէհրան հասնելուն: Անշուշտ մենք չափազանց ուրախացանք այս հանգամանքի վրայ, որովհետեւ ինչքան տւելի մեծ լինէր մեր կարաւանը, այնքան քիչ կը լինէր մեր երկիւղը: Այս չառւշը մի յայտնի անձնաւորութիւն էր: Թէհրանից մինչև Մէշէէդ ամեն տեղում ամեն մարդ ճանաչում էր նրան: Նա մեծ հռչակ էր վայելում նրա համար, որ մի անգամ Մէշէէդի ճանապարհի վրայ ընկած մի մեռած թիւրքմէնի դուլիսը քաշութիւն էր ունեցել կտրելու: Նրա արտաքինը սարսափելի էր: Իր բարձր հասակով, լայն կրծքով և սևաթոյր գէմքով նա սարսափ էր ազդում ամենքի վրայ: Մի մեծ երկաթէ լանջա-

պանակ հագին, մի պատերազմական սաղաւարտ գլխին, մի կեռ թուր կողքիցը կախուած, մի զոյգ ատրճանակ իր գոտու մէջ զետեղուած, մի վահան ուսիցը կախուած մէջքի վրայ, մի երկար նիզակ ձեռքումը—այս բոլորով նա հանդէս էր գալիս իբրև մի անվեհեր և անյաղթ զինուոր, որ անարգում էր ամեն վտանգ:

Նա այնքան պարծենում էր իր քաջագործութիւնով, և այն աստիճան ատելութիւն էր ցոյց տալիս դէպի թիւրքմէնները, որ Օսման աղան մոռացաւ ամեն վախ, իր յոյսը նրա վրայ դրեց և վճռեց յառաջ գնալ միմիայն նրա առաջնորդութեամբ:

Վերջապէս մենք մեկնեցինք Թէհրանից: Մենք անցնում էինք այնպիսի ճանապարհներով, որտեղ ոչ մի բան չէր երևում զբաղեցնելու մեր մտքերը կամ ուրախացնելու մեր սրտերը: Երբ մօտենում էինք որևէ մի գիւղի կամ հանգիստում էինք ճանապարհորդներին, մեր առաջնորդներն սկսում էին սուր ձայնով աղաղակներ բարձրացնել դէպի Ալլահն և իր Մարգանով, միևնոյն ժամանակ խփելով իրանց թմբուկներին, որ լայն փոկերով կապուած էին իրանց ձիերի թամբերից:

Ծանապարհին մեր խօսակցութեան զլխաւոր առարկան էին՝ թիւրքմէնները: Թէպէտ մենք բոլորս էլ համոզուած էինք որ նրանք մեր արիւնարբու թշնամիներն են, այդուամենայն ու մենք աշխատում էինք փարատել մեր վախը և մխիթարել նիւ մենք աշխատում էինք փարատել մեր վախը և մխիթարել մեզ այն մտածմունքով որ նրանք չեն համարձակուիլ դուրս մեզ այն մտածմունքով որ նրանք չեն համարձակուիլ դուրս գալ մեր բաղմաթիւ կարաւանի առաջ: «Յանուն Ալլահի, իմ գալ մեր բաղմաթիւ կարաւանի առաջ: «Յանուն Ալլահի, իմ շունն են նրանք», ասում էինք մենք, «որ յանդգնեն մեր հանդէպ գալ»:

Մեզանից ամեն մէկը պարծենում էր իր ուժով ու քաջութիւնով: Օսման աղան էլ, որի ատամները անդադար չըխկչըխկում էին վախից, ամենից աւելի պարծենկոտութեամբ ու ինքնավստահութեամբ աշխատում էր համոզել մեզ թէ վտանգի ժամանակ ինքը մեծ արիւնքութիւն պիտի ցոյց տայ: Նա այնքան ինքնաբաւականութեամբ էր խօսում, որ նրան անծանօթ մէկը պիտի կարծէր, թէ նա իր ամբողջ կեանքում զբաղուած է եղել թիւրքմէնների հետ կռելով ու նրանց կոտորելով:

Երբ մեր չառւշը լսեց Օսման աղայի փքուն խօսքերը, վրդովուեց և սասաց.

—Ո՛չ ոք չէ կարող թիւրքմէնների մասին խօսել, մինչև որ ինքն իր աչքերով չտեսնէ նրանց: Ո՛չ ոք, բացի «առիւծ ուտողից» (միևնոյն ժամանակ վեր ոլորելով իր բիւրերի ծայ-

րերը դէպի իր աչքերի անկիւնները) չէ կարող ազատուել նը-
րանցից, երբ մի անգամ նրանց ձեռքն ընկնելու դժբախտու-
թիւնն ունենայ:

Ինչեւէ, մի քանի օր ճանապարհորդելուց յետոյ, մեր չաու-
շը մի օր բաւական ահաւոր եղանակով ասաց.

— Ահա մենք մօտենում ենք ճիշտ այն տեղերին, որտեղ
թիւրքմէնները սովորաբար դարանամուտ են լինում յարձա-
կուելու կարաւանների վրայ: Ես ձեզ խորհուրդ եմ տալիս որ
բոլորդ էլ ի մի խմբուած գնաք և պատրաստուէք մի թունդ
զիմադրութիւն անելու նրանց, եթէ համարձակուեն մեր առաջ
դուրս գալ:

Չաուշի այս խօսքերը լսելուց յետոյ Օսման աղայի ա-
ռաջին դործն եղաւ ամբողջել իր սուրը, ատրճառակներն ու
հրացանը ջորիներից մէկի վրայ: Յետոյ նա սկսեց կեղ-
ծել իրը թէ յանկարծ մի սաստիկ փորագաւ բռնեց, և մոռա-
նալով քիչ ժամանակ առաջ իր արտասանած ինքնազուական
խօսքերը, այժմ փաթաթուեց իր երկար վերարկուի մէջ և այն-
պէս ձեացրեց, որ տեսնողը պիտի կարծէր թէ մի սաստիկ ցա-
ւից նրա հոգին դուրս էր գալիս: Յետոյ նա սկսեց համբել իր
թէսքին շարունակ բացագանչելով՝ էսթաֆորէլլահ (Ալլահն
նեղէ ինձ) և այսպէս նա պատրաստուեց խոնարհուել իր ճա-
կատագրի առաջ: Իր փրկութեան յոյսը նա դրել էր մեր չաու-
շի վրայ, որը բացի իր ուժից ու քաջասիրտութիւնից՝ ունէր
նաև մի այլ զօրութիւն — մի քանի թալիսմաններ որ կապուած
էին բազկից:

— Այս թալիսմանները, ասում էր չաուշը, կը վանեն
թիւրքմէնների նետերը:

Ի վերջոյ տեղի ունեցաւ այն, ինչ մենք անով ու գողով
սպասում էինք: Մենք յանկարծ լսեցինք մի քանի հրացանների
ձայներ, որոնց յաջորդեց մի խումբ կատաղի ու վայրենի
մարդկանց գոռում գոչիւններ: Ամբողջ կարաւանը սարսափած
կանգ առաւ: Մարդիկ, ջորիներ և ուղտեր բոլորն էլ խոնուե-
ցին միմիանց մօտ, և մի քանի բոսայից յետոյ՝ թիւրքմէնները
մօտեցան մեզ: Ուղեւորներից ոմանք փախան, ոմանք էլ, որոնց
մէկն էր իմ աղան, վախից բոլորովին ուժաթափ եղան և սկսե-
ցին աղաղակել:

— Ո՛վ Ալլահ, ո՛վ Իմամներ, ո՛վ Մոհամէդ, ահա մենք կո-
րստեան վրայ ենք, մենք մեռնում ենք, արդէն մեռանք:

Ջորեպանները բռնեցին վայր ձգեցին ջորիների վրայից
և քշեցին նրանց այս ու այն կողմ: Թիւրքմէնների նետերն

սկսեցին կարկուտի պէս տեղալ մեր վրայ, և մի քանի բո-
պէում մենք յաղթուելով՝ գերի ընկանք նրանց ձեռքը:

Մեր չաուշը որ, ինչպէս ինքն ասել էր, շատ անգամներ
աղատուել էր այսպիսի վտանգներից, ամենից առաջ փախաւ
և մենք այլևս չը տեսանք նրան: Յաղթականներն ընկան մեր
բռնների վրայ, որ այստեղ ու այնտեղ թափթափուած էին, և
ընթերցողը թող երեւակայէ թէ ինչ եղաւ:

Օսման աղան հնարք էր գտել թաղնուելու երկու հակերի
մէջտեղում: Իր վերարկուի մէջ փաթաթուած՝ այնպէս էր պառ-
կել գետնի վրայ, որ տեսնողը կարծէր թէ նա էլ մի հակ
է: Այդպէս էլ կարծել էր մի վիթխարի թիւրքմէն և նրան
բարձրացնելով, հակը մարդ էր դառել և ընկել նրա ճանկը:

Նա փորձեց թիւրքմէնի գթութիւնը շարժել Ալիին անի-
ծելով ու Օսմանին զիմելով, սակայն իզո՛ւր: Կատաղած մարդը
մերկացրեց նրան, թողնելով նրա հագին միայն վարտիքը: Նրա
չալմային էլ ձեռք չը տուեց, որովհետեւ յարգում էր նրա
գոյնը:

Գալով ինձ, իմ շորերն այնքան աննշան բաներ էին որ
թիւրքմէնն ինձ տկոորելու նեղութիւնը չուզեց կրել: Ածելի-
ներս էլ մնացին ինձ հետ:

Թիւրքմէնները վերջացնելով իրանց կողոպուտը սկսեցին
իրանց մէջ բաժանել գերիներին: Մեր աչքերը փակեցին և
իւրաքանչիւրիս մի թիւրքմէնի ետեւում, նրա ձիու վրայ նըս-
տեցնելով, քշեցին ձիերը: Ամբողջ օրը ճանապարհ գնացինք
և զիշերուան գէժ հասանք մի ձոր: Միւս օրը մեզ թոյլ տուին
բանալ մեր աչքերը, և ահա մեզ գտանք այնպիսի մի վայրում,
որին միայն թիւրքմէններն էին ծանօթ: Այստեղից դուրս դա-
լով, անցանք ամայի վայրերով և լեռների կիրճերով, մինչև
վերջապէս հասանք մի ընդարձակ ու կանաչկոտ դաշտ, որ
ծածկուած էր մեր թշնամիների բազմաթիւ սև վրաններով:

ԳԼ. Գ.

Թէ Հաջի Բաբան ինչպիսի մարդկանց ձեռքն է ընկնում:— Իր ամեկիների
միջոցով ինչպէս է բախտաւորում:

Թիւրքմէններն իրանց գերիներին այնպէս բաժանեցին ի-
րանց մէջ, որ ես ու Օսման աղան ընկանք այն բարբարոս ու
վիթխարի մարդին, որի մասին քիչ առաջ պատմեցի: Նա կոչ-
ւում էր Ասլան Սուլթան (առիւծ պետ), որովհետեւ նա մի մեծ
բանակի պետ կամ գլխաւորն էր:

Երբ մենք հասանք Ասլան Սուլթանի վրանների մօտ, բոլոր բնակիչները դուրս վազեցին մեզ տեսնելու, և մենք չգեղարարեցինք ուրախ ու բարձր ձայներով ողջունում էին իրանց պետին, մեզ վրայ հաջում էին նրանց կատաղի շները և ուղում էին ողջ-ողջ կուլ տալ մեզ:

Օսման աղայի գլխարկի շուրջը փաթաթում էին կանաչ շալը մեծ նշանակութիւն էր տալիս նրա անձնաւորութեանը: Նրան բաւական յարգում էին հէնց այդ շալի պատճառով. սակայն նա շուտով զրկուեց դրանից, որովհետեւ մեր պետի աւագ կինը՝ Բանուկ, բռնեց ցանկութիւն զգաց նրան սեփականացնելու, և առաւ նրանից, թողնելով նրա գլխին միայն գլխարկը, որի մէջ պահուած էր 50 գուկատ փողը: Քիչ յետոյ, թիւրքմէնի երկրորդ կինն էլ ցանկացաւ տէր զառնալու նրա գլխարկին, ասելով որ դա շատ յարմար մի բան էր փափկացնելու իր ձիու թամբի տակը որ կոշտացել էր: Գլխարկն էլ վերջապէս առնուեց նրանից և գցուեց վրանի մի անկիւնը, որտեղ պահուած էին զանազան մանր-մուկներ իրեր:

Օսման աղան շատ ջանացաւ ձեռքից չտալ իր գլխարկը, սակայն իզոյր: Իր գլխարկի փոխարէն, նրան տուին մի ոչխարի մորթէ փափախ, որ մի ժամանակ պատկանել էր մեզ նման մի անբախտ գերու, որ մեռել էր թշուառութիւնից:

Մեռած մարդու գլխարկը իմ աղային յանձնելով, Ասլան Սուլթանը հրամայեց նրան ստանձնել և այն պաշտօնը, որ այն մեռած մարդը վարել էր, այսինքն արածացնել ուղտերին. և որովհետեւ նա՝ Օսման աղան՝ մի պարարտ և ծանրաշարժ մարդ էր, ոչ ոք չէր էլ կասկածում թէ նա կը փախչի: Ինձ յանձնեցին խնոցի հարեւու պաշտօնը և խիստ արգելեցին չհեռանալ վրանների մօտից:

Ի յիշատակ իր քաջազործութեան, թիւրքմէն պետը մի մեծ խնջոյք սարքեց՝ ամբողջ բանակը հիւրասիրելու: Նա պատրաստել տուեց մի մեծ կաթսայ փլաւ և հրամայեց տապակել երկու ոչխար: Նա հրաւիրեց իր ազգականներին, որոնք եկան հարեւան վրաններից: Տղամարդիկ հաւաքուեցին մի առանձին մեծ վրանում, և կանայքն էլ մի ուրիշում:

Փլաւն ու միսը նախ տարուեց մարդկանց վրանը. և երբ նրանք կերան կշտացան, մնացորդը տարուեց կանանց վրանը: Սրանք էլ երբ կշտացան, մնացորդը տարուեց հովիւների մօտ, և երբ նրանք էլ կերան կշտացան, ոսկորներն ու ամաններին կպած մասը տրուեց մեզ և շներին:

Սաստիկ քաղցած լինելով՝ ես անհամբեր սպասում էի աման-

ները լցելու, բայց յանկարծ կանանց վրանի մօտից մի կին գաղտնի կերպով նշան արեց ինձ մօտենալ իրան: Սիրտս սաստիկ բարախելով, ես զգուշութեամբ մօտեցայ նրան: Նա խսկոյն տուեց ինձ մի պնակ փլաւ մի կտոր դմակ վրան դրուած և ասաց.

— Այս փլաւը Բանուկն է ուղարկել և ասում է, մի տխրիլ, մի մտածիլ քո վիճակի վրայ:

Այս ասելով նա խսկոյն հեռացաւ, առանց սպասելու որ ես յայտնէի իմ խորին շնորհակալութիւնը թէ՛ փլաւի և թէ՛ պատգամի համար:

Այդ օրը տղամարդիկ անցկացրին ծխելով, խմելով, ուտելով և միմիանց պատմելով իրանց արկածների մասին, իսկ կանայք՝ երգելով, թմբուկ զարնելով, զրոյց անելով և այլն:

Մեր պետի աւագ կնոջ ուղարկած պատգամը շուտով սկսեց զբաղեցնել միտքս ու սիրտս, և ես այն եզրակցութեան եկայ, որ իմ դրութիւնս այնքան էլ յուսահատական չէր: Ես աշխատեցի մխիթարել Օսման աղային, բայց իզոյր, որովհետեւ նա անդադար ողորում էր իր թշուառութիւնը առանց մի բոսի մոռացութեան տալու իր խոր դարձերը:

Ես աշխատեցի յիշեցնել նրան, որ ամեն մի ճշմարիտ մուսուլմանի պարտքն է իր ձախորդութեան ժամանակ իրան մխիթարել «Ալլահ քէրիմ» (Աստուած ողորմած է) բառերով, սակայն նա պատասխանեց.

— Ալլահ քէրիմ, Ալլահ քէրիմ բառերը շատ լաւ են քեզ համար, որ ոչինչ բան չես կորցրել, սակայն ինձ համար՝ որ արդէն կորսուած եմ, այդ խօսքերը ոչինչ միտք չունեն:

Ինչհէ, մենք շուտով պիտի բաժանուէինք միմիանցից: Միւս օրը նա զարձեւալ ուղարկուեց հեռու դաշտերը արածացնելու իրան յանձնուած յիսուն ուղտերին: Թիւրքմէն պետը նրան սպառնաց որ եթէ ուղտերից մէկը կորչի, նա կտրել կը տայ նրա քիթն ու ականջները:

Իմ կարեկցութիւնն ու սէրը նրան ապացուցանելու դիտաւորութեամբ ես այդ օրը—խնջոյքի օրը, նրան ձրիապէս սափրեցի ամբողջ բանակի առաջ, միևնոյն ժամանակ յուսալով որ իմ արհեստը ապարդիւն չի մնալ ինձ համար:

Շուտով ամեն մարդ սափրուելու կարիք զգաց: Այդ օրը շատերին սափրեցի, և իմ համբաւը որպէս մի հմուտ սափրիչի, հասաւ Ասլան Սուլթանի ականջին: Նա էլ անմիջապէս ինձ կանչեց իր մօտ և հրամայեց սափրել իրան:

Ես սկսեցի սափրել մի գլուխ, որի վրայ կային մի քանի սրի հարուածներ: Երբ վերջացրի, նա արտայայտեց իր կա-

տարեալ բաւականութիւնը և երգուեց այլևս փրկանք չառնել ինձանից իմ կեանքի համար: Այդ բոլորէից նա նշանակեց ինձ իր անձնական սփիւնի: Ընթերցողը կարող է այժմ երևակայել թէ այս հանգամանքը որքան ուրախութիւն պատճառեց ինձ: Ես չորեքի և համբուրեցի իմ այս նոր աղայի ծնկները, իբրև նշան խորին երախտագիտութեան:

ԳԼ. Դ.

Հաջի Բաբային յաջողուում է ձեռք բերել Օսման աղայի
50 դուկատը:

Ես այժմ սկսեցի մտածել և մի հնարք գտնել յաջողացնելու իմ փախուստը: Վճռեցի ամենից առաջ ձեռք բերել Օսման աղայի գլխարկի միջի փողը: Բայց ինչպէ՞ս յաջողացնել այդ, քանի որ գլխարկը պահուած էր կանանց վրանի մի անկիւնում:

Բանուն՝ մեր պետի աւագ կինը, սիրում էր ինձ, ես էլ նրան. սակայն մեզ ոչ մի առիթ չէր ներկայանում մօտենալ միմիանց: Երբեմն մեզ յաջողում էր միայն հեռուից դէմքի փոխադարձ արտայայտութիւններով՝ խօսել միմիանց հետ, կարգաւ միմիանց սրտերը:

Պարսկաստանում, սափրիչները կատարում են նաև վերաբուծի և ատամնաբուծի պաշտօն: Բանուն գիտէր այդ: Մի օր նա մարդ ուղարկեց ինձ մօտ հարցնելու թէ՛ արդեօք ես կարող կը լինէի արիւն առնել իրանից:

Ահա մի լաւ առիթ՝ նպատակիս հասնելու: Ես առանց վարանելու պատասխանեցի.

— Ես լաւ հմուտ եմ արիւն առնելու գործի մէջ, միայն անշուշտ այն պայմանով, որ մի լաւ սրածայր գրչահատ տրուի ինձ:

Ուղեցածս գործիքը շուտով ճարուեց, և թիւրքմէնների մէկը, որ աստղագէտ էր համարւում, յայտնեց թէ մոլորակների դրութիւնը ցոյց էր տալիս որ այս ինչ առաւօտ՝ ամենայնպէս մար ժամանակը կը լինէր, Բանունից արիւն առնելու համար:

Հասաւ այդ ցանկալի առաւօտը, և ահա ես ինձ գտայ կանանց վրանում, որտեղ Բանուն նստած էր մի գորգի վրայ: Մի բոլորում ես նկատեցի որ նա մի անձնաւորութիւն չէր որ կարողանար փափուկ զգացումներ յարուցանել սրտիս մէջ, ո-

րովհետեւ նրա պէս մի հաստակազմ *) կնոջ ես երբէք չէի կարող սիրել: Բացի դրանից, ես սարսափով էի նայում նրան, որովհետեւ գիտէի որ ամենաթեթեւ նայուածքը կամ շարժումը իմ կողմից՝ կարող էր կասկածանքի մէջ ձգել Ասլան Սուլթանին և նա կտրել կը տար քիթս ու ականջներս:

Ես ցանկութիւն յայտնեցի շօշափել Բանունի բազկերակը: Նա իսկոյն ձեռքը մեկնեց և դրեց իմիս մէջ, և ես բաւական լուրջ քննութիւնից յետոյ ասացի.

— Դուք իսկապէս հիւանդ էք, և ձեր հիւանդութիւնը խիստ բարդ է: Շատ լաւ էք մտածել որ ինձ կանչել էք ձեզանից արիւն առնելու. սակայն ձեր արիւնը չը պիտի թափուի գետնի վրայ, այլ պիտի պահուի մի ամանի մէջ, որպէսզի ես զգուշութեամբ քննեմ նրան:

Այս իմ առաջարկութիւնը մի նոր նեղութեան մէջ ձգեց ինձ, որովհետեւ թիւրքմէններն այնքան հարուստ չէին կարասիներով որ կարողանային մի ամանից ձեռք քաշել և դնել իմ արամադրութեան տակ, որ արիւնով պղծէի: Այս ու այն կողմն ընկան, բայց մի աման չը գտան ինձ տալու: Ես հէնց ուզում էի մօտենալ վրանի անկիւնին և վերցնել Օսման աղայի գլխարկը ծառայեցնելու իբրև մի անօթ, երբ յանկարծ Բանունի միտն ընկաւ մի հին կաշէ ջրաման, նա հրամայեց իր աղախիճներին շուտով գտնել և բերել այն:

Կաշէ ամանը շուտով բերուեց և տրուեց ինձ: Ես բըռնեցի նրան լոյսի առաջ և ասացի.

— Այս չի լինի, այս չի լինի, որովհետեւ սրա կարերը կտրատուած են:

Այս ասելով՝ ես ձեռքիս գրչահատովը անտեսանելի կերպով կտրատեցի մի քանի կարեր և կրկնեցի.

— Ո՛չ, այս չի լինի, արիւնը կը թափուի սրա միջից:

— Ո՞րտեղ է այն ծերունի էմիրի (Օսման աղայի) գլխարկը, հարցրեց Բանուն իր աղախիճներին:

— Այն գլխարկն իմն է, ասաց մեր պետի երկրորդ կինը. ևս ուզում եմ նրանով փափկացնել ձիուս թոմբը:

— Քիչն է, հարցրեց նրա երրորդ կինը կատաղած: Մի՞թէ ես այս հարէմում ոչինչ եմ: Ո՛չ, այդ գլխարկն ինձ պիտի տրուի:

*) Տաճիկները ճաշակի տեսակէտից տարբերում եմ պարսիկներից նրանով, որ առաջինները սիրում են հաստիկ, չաղիկ կին, իսկ վերջինները՝ նրբակազմ, որպիսին սիրում է Եւրոպայում:

—Ո՛հ. քեզ չպիտի տրուի, ասաց մի ուրիշը:

Այս վիճաբանութիւնը սուր կերպարանք ստացաւ, վրանի կանայք մեծ աղմուկ բարձրացրին: Ես վախեցայ որ աղմուկը շուտով Ասլան Սուլթանի ականջին հասնի և նա վէճին վերջ տալու համար անտարակոյս մէջտեղից կը վերցնէր կուածաղիկը: Բարեբախտաբար աստղագէտը միջամտեց՝ ասելով երկրորդ կնոջը.

—Եթէ ձեր վէճը մի վատ հետեանք ունենայ, Բանուի արիւնը ձեր վզին կը մնայ. ուստի թող խաղաղութիւն լինի ձեր մէջ:

Վիճաբանութիւնը դադարեց, և ես պատրաստուեցի սկսել իմ գործողութիւնը, սակայն երբ Բանուն տեսաւ ձեռքիս սուր գրչահատը, վախեցաւ և թոյլ չտուեց ինձ ծակել իր բազուկը:

Գլխարկը ձեռիցս չտալու համար ես դէմքս մոայլեցըրի և նրա զարկերակը կրկին շօշափելով՝ ասացի.

—Անօգուտ է ձեր կողմից մերժել ինձ և թոյլ չը տալ ձեր վրայ կատարել այն, ինչ որ ճակատագիրը պահանջում է: Ամեն մարդ գիտէ, որ աշխարհիս սկզբից մինչև այսօր ո՛չ ոք չէ կարողացել իրաց դարձնել որևէ դիպուած կամ դիմադրել ճակատագրին:

Բոլորն էլ հաւատացին այս խօսքերիս, և Բանուն թոյլ տուեց ինձ սկսել գործը: Նա մերկացրեց իր բազուկը և մեծ քաջութեամբ դիմացաւ գրչահատի հարուածին:

Արիւնը թափուեց գլխարկի մէջ, և երբ ես վերջացրի գործս, Բանունն ասացի.

—Հրամայեցէք, որ այս գլխարկը մի հեռու տեղ տանեն և ո՛չ ոք, բացի ինձանից, չմօտենայ նրան. որովհետեւ ինչ հարկամ բարի հետեանք էլ ունենալու լինի ձեր արիւնն առնելը, կախումն ունի նրանից, թէ ինչ կը պատահի այն արիւնին, որ հոսել էր ձեր մարմնից:

Բանուն խիոյն հրամայեց գլխարկը բանակից շատ հեռու մի տեղ դնել: Ես անհամբեր սպասեցի մինչև գիշեր, և երբ բոլորն էլ քնել էին, ես գնացի վերցրի գլխարկը, կարերը քանդեցի և... և վերցրի 50 դուկատը: Յետոյ գլխարկին էլ, փողն էլ առանձին տեղերում թաղեցի հողի տակ և գնացի քնելու:

Միւս առաւօտը ես ներկայացայ Բանունին և յայտնեցի նրան, որ իբր թէ իր արիւնը գալիքից կամ որևէ մի հար պատահարից ազատ պահելու համար ես խոհեմութիւն էի համարել իմ ձեռքով գլխարկը թաղցնել հողի տակ: Բանուն շատ գոհ եղաւ որ ես այդպէս էի արել, և իբրեւ վարձատրութիւն

իմ արած ծառայութեան համար, նա այդ օրը ինձ համար ուղարկեց իր ձեռքով տապակած մի գառ:

Օսման աղայի 50 դուկատը, որ այժմ իմ սեփականութիւնն էր, աչքիս առջ բերեց նրա ողբալի դրութիւնը: Ես մտածեցի փողի և տապակած գառի կէսը նրան տալ, սակայն երկրորդ մտածողութեամբ ես վճռեցի երբէք էլ փողի անուն չյիշել նրան:

«Եթէ ես չը լինէի, եթէ իմ խելքը չը լինէր, մտածեցի ես, այս փողը իսպառ կորսուած պիտի մնար: Ուրեմն ո՞վ է այն մարդը որ ինձանից աւելի իրաւունք ունի տէր դառնալու նրան: Օսման աղայի ճակատագիրն էր՝ զրկուել այդ փողից, իսկ իմ բախտն էր՝ տիրանալ նրան»:

Վերջապէս, փողի խնդիրը մի կողմ դրի և վճռեցի դառն կէսը նրան ուղարկել: Շուտով ես վարձեցի մի հովիւ տղայ, որին յանձնեցի միսը և պատուիրեցի որ ճանապարհին չուտէ: Նա ճանապարհ ընկաւ, և հաղիւ թէ մի երկու հարիւր քայլ հեռացել էր բանակից, ես նկատեցի որ նրա ձեռքը շուտ շուտ բարձրանում էր դէպի իր բերանը: Ես եզրակացրի որ դեռ ճանապարհի կէսը չհասած՝ նա արդէն ոսկորներն էլ կրծած կը լինի: Եւ անօգուտ կը լինէր իմ կողմից վաղել ու բռնել նրան որովհետեւ ես չէի կարող հասնել նրա ետեից. բացի դրանից, ես իրաւունք չունէի բանակից հեռանալ: Ուստի ես ինձ բաւարարացրի մի քար գցելով նրա ետեից և մի քանի յիշոցներ տալով նրան. թէպէտ քարն էլ, յիշոցներս էլ ո՛չ մի նշանակութիւն չ'ունեցան նրա համար:

ԳԼ. Ե.

Հաջի Բաքան ինքն իրան պաշտպանելու համար աւազակ է դառնում եւ թիւրքմէններին առաջնորդում է աստատակելու իր հայրենի քաղաքը:

Արդէն ամբողջ մի աաբի էր անցել այն օրից, երբ ես թիւրքմէնների ձեռքն էի ընկել: Այդ մի տարուայ մէջ ես իմ վարքով ու բարքով շատ սիրելի էի դարձել Ասլան Սուլթանին: Նա խորհրդակցում էր ինձ հետ իր բոլոր գործերի մասին և որովհետեւ նա համոզուել էր որ ես միանգամայն կախուած էի իրանից, նա վճռեց թոյլ տալ ինձ մասնակցել Պարսկաստանում անելիք իր աւազակութեան գործին:

Մինչև հիմա, ինձ թոյլ չէին տուել հեռանալ բանակից. հետեւապէս, ես բոլորովին անձանօթ էի մնացել այն ճանապարհ-

ներին, որ մեզ բաժանում էին Պարսկաստանից: Ես գիտէի որ իմ կողմից մեծ յիմարութիւն կը լինէր փախչել, ինչպէս շատերն էին արել և աւելի դժբախտացրել իրանց. ուստի փախչելու միտքը ես արդէն վաղուց հանել էի գլխիցս:

Թիւրքմէնները սովորութիւն ունին արշաւանքներ անել գարունքին, որովհետև տարուայ այդ եղանակին նրանք օգտւում են արօտներից և դաշտերից, որտեղից անցնելիս նրանք արածացնում են իրանց տաւարները: Բացի դրանից, այդ եղանակին ճանապարհներին միշտ կարաւանների կը հանդիպեն:

Դարունը մօտենում էր: Ասլանը ժողովեց իր ցեղի գլխաւորներին — հարիւրապետներին, տամնապետներին, և բոլոր նրանց որոնք վարժ էին թալանի գործի մէջ: Նա պատուիրեց նրանց, պատրաստուել շուտով ասպատակելու Պարսկաստանի հէնց սիրտը: Նրա նպատակն էր գիշերով մտնել Սպահան և կողոպտել այն արքունական քարվանսարան, որտեղ ապրում էին ամենահարուստ վաճառականները:

— Սպահան հասնելիս դու պիտի առաջնորդես մեզ, ասաց ինձ Ասլանը, մեզանից ոչ մէկը ծանօթ չէ այնտեղի բազարներին և փողոցներին:

— Դուք զարմանալի առաջարկութիւն էք անում, ասացին մի քանի թիւրքմէններ: Մենք ինչպէս հաւատ ընծայենք մի ժարդու, որ սպահանցի է. նա...

— Նա ինչպէս կ'առաջնորդի մեզ, մէջ ընկան ուրիշները, չէ որ մենք գնում ենք թալանելու իր ծննդավայրը: Մենք վստահ ենք որ Սպահան հասնելուն պէս նա կը փախչի:

Վերջապէս շատ վիճաբանութիւնից յետոյ համաձայնութիւն կայացաւ, որ ես առաջնորդեմ նրանց, սակայն զգուշացրին ինձ, որ ինձ վրայ փախչելու ամենաթեթեւ նշոյլը տեսնելու պէս հէնց տեղն ու տեղը կը սպանեն ինձ:

Մեր արշաւանքն սկսելու ամենաբախտաւոր ժամը, ըստ մեր աստղագէտի գուշակութեան, գիշերը պիտի լինէր: Մենք ճանապարհ ընկանք: Մեր խումբը բաղկացած էր մեր պետից, ինձանից և քառասուն թիւրքմէններից: Անցանք շատ կիրճերով, խորտ ու բորտ ճանապարհներով, սարերի, բլուրների վրայով և շատ վտանգաւոր տեղերով: Իր տեղագրական գիտութեամբ՝ Ասլան Սուլթանը զարմացրեց մեզ: Բացի այդ գիտութիւնից, նա մեծ խելք ու մեծ փորձառութիւն էր ցոյց տալիս մի ուրիշ բանի մէջ: Ծանապարհներով անցած կենդանիների ոտատեղերին նայելով՝ նա խելոյն ասում էր թէ ինչ ճանապարհորդներ են անցել, որտեղից են եկել և որտեղ գնացել, թշնամիներ են

եղել թէ ոչ, թէ նրանք մօտաւորապէս քանի՞ հոգի են եղել խայլն:

Վերջապէս, 120 ֆարսաղ ճանապարհորդելուց յետոյ մենք հասանք Սպահան: Մեր կրած բոլոր նեղութիւնների պտուղը վայելելու և իմ քաջութիւնը փորձելու ժամանակն այժմ հասել էր: Երբ ես լսեցի թէ իմ ընկերները ինչ ծրագիր էին պատրաստում յարձակուելու իմ հայրենի բաղաքի վրայ, սարսափեցի, և սիրտս սաստիկ դառնացաւ:

Նրանց ծրագրի համաձայն մենք պիտի մտնէինք քաղաքը այն փողոցներով, որտեղ գիշերապահներ՝ չլինէին, և ճիշտ կէս գիշերին յարձակուէինք արքունական քարվանսարայի վրայ: Այս ծրագիրը այնքան վատ ու անգործադրելի թւաց ինձ, որ ես ստիպուեցի ասել.

— Այս ծրագրով մենք չպիտի ընթանանք. սա...

— Հնչի, լուր, ընդհատեց ինձ Ասլան Սուլթանը, մեր այս գործը երեսայական խաղ չէ: Երբեք եմ Մարգարէի մորուքով, որ եթէ դու այդպէս խօսես, ես կը ստիպուեմ «այրել հօրդ»: Մենք մինչև այսօր միշտ յաջողուել ենք մեր գործերի մէջ, և ինչո՞ւ չպիտի յաջողուենք և՛ այս անգամ:

Ես լսեցի և հնազանդութեամբ առաջնորդեցի նրանց աւերակների միջով և անբնակ փողոցներով, որտեղ գիշերուան այդ ժամին ոչ մի արարած չէր երևում: Մենք կանգ առանք մի կիսաքանդուած կամարի տակ, որպիսիներին մարդ յաճախ հանդիպում է Սպահանի անբնակ մասերում: Իջնելով մեր ձիերից՝ մենք յանձնեցինք նրանց մեզանից երկուսի հսկողութեանը և մեծ զգուշութեամբ քայլեցինք բազարներով ու փողոցներով, մինչև հասանք արքունական քարվանսարայի դուռը, որ փակ էր: Ես վերցրի մի մեծ քարի կտոր և զարկելով դուռը՝ գոչեցի.

— Է՛յ, Ա՛լի Մոհամէդ, դուռը բաց, կարաւանը հասել է:

— Ի՞նչ կարաւան, հարցրեց քարվանսարապահը ներսից:

— Բաղդադի կարաւանը, պատասխանեցի ես:

— Բաղդադի կարաւանը. ի՞նչ ես ասում, ինչո՞ւ ես ծաղրում ինձ, Բաղդադի՞ կարաւանը երեկ հասաւ այստեղ:

Տեսնելով որ որոգայթի մէջ եմ ընկնելու, ես ստիպուեցի անունս յայտնել, ասելով.

— Այո, Բաղդադի կարաւանը, ինչո՞ւ ես զարմանում, ես էլ՝ Հաջի Բաբան եմ, Քէրքէլէի Հասան սափրիչի որդին եմ, որ անցեալ տարի բաղդադցի վաճառական Օսման աղայի հետ այստեղից գնացի:

— Ի՞նչ, դու անցն Հաջի Բաբան ես, որ ինձ սափրում էր:

Օ՛րո՛քս գալը բարի, տեղդ երկար ժամանակ դատարկ էր մնացել այստեղ. բարի ես եկել, բարի ես եկել:

Դուռն իր ծխնինքն Վրայ ճոճալով բացուեց, և ահա մի կարճահասակ ծերունի իր լայն վարտիքներով կանգնեց մուտքի մէջ տեղում: Նրա ձեռքի ճրագի աղօտ լուսով մենք իսկոյն տեսանք, որ քարվանսրան լի էր վաճառականներով:

Էլ ժամանակ չտուէնք: Մեզանից մէկն անմիջապէս յարձակուեց նրա վրայ, իսկ միւսներս ներս վազելով՝ սկսեցինք մեր գործը: Թալանի գործի մէջ իմ ընկերները այնքան հըմուտ ու ճարպիկ էին, որ նրանք իսկոյն իմացան թէ ինչ տեղեր պիտի խուզարկել՝ ոսկի, արծաթ գտնելու համար: Մի քանի բողբոջում նրանք սեփականացրին քարվանսրայի մէջ գտնուող բոլոր ոսկին ու արծաթը: Բայց նրանք դրանով չէին բաւականանում. նրանք նպատակ ունէին գերելու մի քանի հարուստ վաճառականներ, որպէսզի նրանց համար էլ ապագայում փրկանք ստանալով՝ կատարեալ դարձնէին իրանց կողոպուտը: Շուտով նրանց յաջողուեց ձերբակալել երեք հոգի, որոնց ձեռքերն ու ոտները կապելով՝ դրին իրանց ձիերի վրայ և քշեցին դէպի նախապէս նշանակած ձորը:

Քարվանսրայի ամեն մի անկիւնի հետ ես այնքան լաւ ծանօթ էի, որ գիտէի թէ որ սենեակում կանխիկ դրամ կար: Ես վազեցի մի սենեակ, որտեղ մի արեղ գտնելով, վերցրի ու փախայ: Նրա մէջ կար մի ծանր քսակ, որ ես շտապով դրի ծոցս. բայց մթութեան պատճառով՝ ես չը կարողացայ ստուգել թէ ինչ դրամ էր—ոսկի, թէ արծաթ:

Հաղիւ մենք վերջացրել էինք մեր գործը, որ մեծ իրաւանցում ընկաւ քաղաքի մէջ: Քարվանսրայի բնակիչները—վաճառականներ, ծառաներ, ուղտապաններ, ջորեայաններ և աւելածուններ—բոլորն էլ շփոթուելով վազեցին կտուրը: Մերձակայ բնակիչները խոնուեցին քարվանսրայի շուրջը. բայց ոչ ոք չգիտէր ինչ անել: Նրանք միայն աղաղակում էին՝ զարկեցէք, բռնեցէք, սպանեցէք. բայց ոչ ոք չէր վստահանում գործադրել այդ խօսքերը:

Մի քանի գնդակներ աննպատակ արձակուեցին օդի մէջ: Խաւարն ու ընդհանուր շփոթութիւնը մեզ նպաստաւոր լինելով՝ մենք փախանք առանց վնասուելու: Աղմուկի ու խռովութեան ժամանակ ես մի բողբոջ մտածեցի թագնուել մի անկիւնում, բայց յետոյ մտածեցի որ եթէ մարդիկ տեսնեն ինձ, առանց ինձանից բացատրութիւն լսելու՝ հէնց տեղն ու տեղը կը սպանեն ինձ:

Դեռ այսպէս մտածում էի, երբ յանկարծ մէկն իր ձեռք

ուսիս վրայ դրեց: Ետ նայելով տեսայ Ասլան Սուլթանին, որ սպառնաց իսկոյն սպանել ինձ, եթէ ես դաւաճանէի իմ խոստմանը:

Իմ հաւատարմութիւնն ու քաջութիւնը նրան ցոյց տալու համար ես իսկոյն յարձակուեցի մի սլարսկի վրայ, որ հէնց այդ բողբոջին վազում էր մեր առջևից, և գետին զլորելով նրան՝ ասացի.

— Եթէ դու առանց ձայն հանելու անձնատուր չես լինի ինձ և չես գալ իմ ետևից, ես կը սատկացնեմ քեզ:

Խեղճ մարդը սկսեց իմ գլխով հայցել, աղաղակելով.

— Ի սէր Իմամ Հոսէյնի, ի սէր հօրդ, ի սէր Օմարի մօրուքի, աղաչում եմ, սղաղատում եմ, աղատ թող ինձ:

Տարաբախտ մարդի ձայնից ես իսկոյն ճանաչեցի նրան՝ նա հայրս էր:

Ես բաց թողի նրա մօրուքը որ պինդ բռնել էի: Մտածեցի չոգել նրա առջև, համբուրել նրա ձեռքը, ներողութիւն խնդրել. սակայն այդ անելով՝ կեանքս վտանգի կ'ենթարկէի: Քիչ մտածելուց յետոյ ես սկսեցի այնպէս ձևացնել, որպէս թէ կուում էի նրա հետ, և որպէսզի Ասլան Սուլթանին ցոյց տայի որ ես իբր թէ իրօք հարուածում էի նրան, ես սկսեցի ուժգին բռնեցնել հասցնել մի համետի կողքին, որի վրայ ընկած էր հայրս: «Ա՛խ, եթէ Հաջի Բաբան այստեղ լինէր, մըմնջում էր հայրս, նա չէր թոյլ տայ որ ինձ այսպէս անէին»: Այս խօսքերը այնպէս ազդեցին ինձ, որ ես իսկոյն բաց թողի նրան և տաճկերէն լեզուով ասացի ինձ մօտ կանգնած մի քանի թիւրքմէններին, թէ՛ այս մարդը բոլորովին անպէտք է մեզ համար. սրանից բան չի դուրս գալ. սա մի խեղճ սափրիչ է:

Այս ասելով և առանց մի բողբոջ սպասելու՝ հեծայ ձիս և քշեցի քարվանսրայից դուրս, դէպի մեր ժամադրավայրը—այն ձորը, որտեղ տարուեցին երեք վաճառականները:

ԳԼ. Գ.

Թիւրքմէնների, երեք գերիների և քարվանսրայից տարած աւարի մասին:

Երբ մենք հասանք մեր ժամադրավայրը, իջանք մեր ձիերից և քիչ մնացինք այնտեղ հանգստանալու: Մեր ընկերներից մէկը ճանապարհին գողացել էր մի գառ, որին մենք այստեղ խորովեցինք և քաղցած դայլերի պէս՝ մի բողբոջում կլանեցինք: Կշտանալուց յետոյ մենք նստանք սառնակու մեր բերած գերիների և աւարի ինչ արժէք ունենալը: Գերիներից մէկը մի

յիսուն տարեկան բարձրահասակ, նիհար մարդ էր, սուր աչքերով, փոս ընկած այտերով և ցանցառ մորուքով: Նրա շորերը մետաքսից և շալից էին: Միւսը՝ մի միջահասակ, կարմիր-երես մարդ էր որ իր հագուստով նմանում էր մի պետական պաշտօնեայի: Երրորդը՝ մի պարարտ մարդ էր, կոպիտ դէմքով և կորովի մարմնով:

Մենք մեզ մօտ կանչեցինք երեքին էլ, ցանկանալով հարցու փորձ անել նրանց՝ իրանց ո՞վ լինելու մասին: Ամենից առաջ բարձրահասակ, նիհար մարդը առաջ կանչուեց: Որովհետեւ մեր խմբի մէջ միակ պարսկազէտն էս էի, ինձ առաջարկուեց թարգմանի պաշտօն կատարել:

— Ո՞վ ես դու, հարցրեց Ասլան Սուլթանը:

— Ես... ես, ասաց նա, ես... աղաչում եմ, որ ոչ ոք չեմ միայն մի խեղճ մարդ եմ:

— Գործդ ի՞նչ է:

— Ես բանաստեղծ եմ. դրանից աւելի ի՞նչ կարող եմ լինել:

— Բանաստեղծ, հարցրեց մեզանից մէկը, բանաստեղծն ի՞նչ բանի համար է պէտք:

— Ո՛չինչ բանի համար, բարկութեամբ պատասխանեց Ասլան Սուլթանը. տասը թուման *) էլ, ինչպէս երևում է, դուրս չէ գալու սրանից: Բանաստեղծները միշտ աղքատ են և ապրում են ուրիշների ծախքով: Ո՞վ արդեօք դուրս պիտի դայ սրա համար փրկանք տալու: Բայց եթէ դու աղքատ ես, դարձաւ նա բանաստեղծին, ապա ռոտեղից քեզ այդ լաւ շորերը:

— Սրանք մի ձեռք պատուոյ զգեստի մի մասն է, որ վերջերս շնորհեց ինձ Շիրազի իշխանը՝ իբրեւ վարձատրութիւն մի գեղեցիկ ոտանաւորի համար, որ ես գրել էի:

Այս խօսքերի վրայ մենք հանեցինք նրա շորերը և հեռացրինք նրան, բայց, իհարկէ, չ'ազատուեց գերութիւնից:

Յետոյ եկաւ միւսը:

— Ո՞վ ես դու, հարցրեց մեր պետը, գործդ ի՞նչ է:

— Ես մի խեղճ դատաւոր եմ. ոչինչ չունեմ, աղքատ եմ:

— Խեղճ դատաւոր ես, աղքատ ես, ապա ռոտեղից այն գեղեցիկ անկողինը: Յիշում ես թէ դու ճրտեղ էիր քնած: Ա՛յ դու «շան-հայր», եթէ սուտ ասես, մենք քեզ կը սատկացնենք: Խոստովանիր որ դու հարուստ ես. դատաւորները բոլորն էլ հարուստ են:

*) Մի թումանը այժմ հաւասար է մօտաւորապէս մէկ ու կէս բոլոր:

— Ես Գալադունի դատաւորն եմ. քաղաքապետը հրամայեց ինձ Սպահան գալ բանակցութիւն անելու մի գիւղի մասին:

— Ուրեմն դու փող ունես. որտե՞ղ է փողդ, ասա իսկոյն:

— Ոչ, ես փող չունեմ, մեր գիւղից ոչինչ բան դուրս չեկաւ այս տարի: Գիւղացիներն ասում են որ այս տարի երաշտութիւնից և մորեխից իրանց դաշտերը փչացան:

— Ուրեմն այդ մարդը ոչինչ արժէք չունի, ասաց մեզանից մէկը:

— Ինչպէ՞ս չունի, բղաւեց Ասլան Սուլթանը: Եթէ սա մի լաւ դատաւոր է եղել, իր գիւղացիներն անպատճառ կ'աշխատեն ազատել սրան: Մենք առայժմ կը պահենք իրան: Գուցէ սա մի վաճառականից աւելի ևս արժէք ունենայ: Հիմա տեսնենք թէ ինչ մարդ է այս երրորդը:

Յետոյ երրորդ գերին առաջ բերուեց, և Ասլան Սուլթանը հարցրեց նրանից.

— Ի՞նչ գործի տէր ես դու:

— Ես մի ֆէրրաշ *) եմ, ասաց նա:

— Գու ֆերրաշ ես, հարցրին բոլորը:

— Ֆէրրաշ, ո՞՞ այդ մարդը սուտ է ասում, ասաց մեզանից մէկը: Եթէ դա մի ֆէրրաշ է, ապա ի՞նչպէս էր քնել այն փառաւոր անկողնում:

— Այդ անկողինն իմը չէր, դա իմ աղայինն էր:

— Սուտ է ասում, սուտ է ասում, աղաղակեցին բոլորը: Դա մի վաճառական է: Խոստովանուիր որ դու վաճառական ես, եթէ ոչ, այս բողբոջի գլուխը կը կտրենք:

Խեղճ մարդը ամեն ջանք դորժ դրեց համոզելու մեզ, որ ինքը մի ֆէրրաշ է. սակայն իզո՞ւր: Ո՛չ ոք չհաւատաց նրան: Ա՛յ ու ձախ սկսեցին այնքան հարուածել նրան, մինչև նա ստիպուեց ակամայից պոռալ:

— Ես վաճառական եմ, վալլահ, ես վաճառական եմ:

Մարդագողութեան գործի մէջ մեր խումբը, ինչպէս երեւաց, անյաջողութեան էր հանդիպել. հետեապէս, բոլորն էլ վատ տրամադրութիւն ունէին, բոլորն էլ զայրացած էին: Ոմանք մտածեցին բանաստեղծին ու ֆէրրաշին սպանել, իսկ դատաւորին պահել. ուրիշները ցանկանում էին ֆէրրաշին պահել որպէս ստրուկ և դատաւորին էլ այնպէս գերի պահել, մինչև որ մէկը դուս դար նրա համար փրկանք տալու. սակայն բոլորն էլ համաձայն էին բանաստեղծին սպանելու:

Գլխով խեղճ բանաստեղծին՝ ես ասացի.

*) Ֆէրրաշ՝ նշանակում է գորգ սփռող:

— Ի՞նչ յիմարութիւն էք ուզում անել, դուք ցանկանում էք սպանել մի բանաստեղծ: Ես ձեզ հաւատացնում եմ որ մի բանաստեղծ սպանելն աւելի մեծ յանցանք է, քան այն ոսկէ ձու ածող սագին, որի պատմութիւնը դուք բոլորդ էլ գիտէք: Միթէ դուք չգիտէք որ բանաստեղծները երբեմն շատ հտրուտ են լինում, և եթէ ուզեն միշտ էլ կարող են հարուստ լինել: Նրանք իրանց հարստութիւնը տանում են իրանց գլուխների մէջ: Միթէ դուք երբէք չէք լսած այն թաղաւորի մասին, որը մի երեւելի բանաստեղծի մի-մի ոսկի էր պարգևում իւրաքանչիւր մի տուն ոտանաւորի համար, որ նա շարադրում էր: Միթէ միևնոյն բանը մեր ներկայ Շահի համար չէ խօսւում, և ով գիտէ, դուցէ հէնց այս մարդը Շահի բանաստեղծն է:

— Եթէ այդպէս է, ասաց մեր ընկերներէից մէկը, դէ ասա նրան այս բողբոսի մի ոտանաւոր պատրաստէ մեզ համար, և եթէ նրա ոտանաւորի իւրաքանչիւր տունը մի-մի մսխալ *) ոսկի չըբերէ մեզ համար, մենք կը սատկացնենք նրան:

— Դէ, շուտ արա, ոտանաւոր շինիր, հրամայեցին բոլորը միաբերան, կարծելով թէ մի լաւ միջոց էին գտել ոսկի շինելու: Եթէ դու ուշացնես կամ չես անիլ, մենք քո լեզուն կը կտրենք:

Իվերջոյ վճռուեց որ երեք գերիներն էլ պահուեն, մինչև մենք բաժանէինք աւարը, և յետոյ վերադառնայինք Կիպշակի դաշտավայրը:

Ասլան Սուլթանը հրամայեց մեզ մէջ տեղ դնել մեր գողացած բաները: Մի քանիսը ոսկով ու արծաթով լի քսակներ հանեցին. ուրիշները՝ չիբուխների ոսկէ գլուխներ, արծաթէ ստոմաններ, մետաքսէ թիկնոցներ, շալեր և շատ ուրիշ թանկագին իրեր: Երբ հերթն ինձ հասաւ, ես մէջ տեղ դրի թումանների ամենածանր քսակը, որ մեծ գովասանութեան արժանացրեց ինձ:

— Ապրիս, ապրիս, Հաջի, ասացին բոլորը: Հաջին կատարեալ թիւրքմէն է դառել: Ճշմարիտ որ Հաջին բոլորիցս աւելի քաջ է եղել:

Ասլան Սուլթանն ամենից շատ գովեց ու խրախուսեց ինձ՝ ասելով.

— Հաջի, զաւակս, երդում եմ հօրս գլխով և իմ հոգովս, որ շատ քաջ ես եղել դու: Խոստանում եմ իմ գերուհիներից մէկին քեզ կնութեան տալ: Այսուհետև դու պիտի ապրես մեզ

*) Մի մսխալը 24 ցորենաշափ է:

հետ և կ'ունենաս մի առանձին վրան: Քեզ կը տամ նաև 20 ոչխար: Հարսանիքդ շատ փառաւոր պիտի լինի:

Այս խօսքերը շատ խոր տպաւորութիւն թողին մտքիս վրայ և միայն աւելի սաստկացրին իմ փախչելու տենչանքը:

Վերջապէս աւարը բաժանուեց, սակայն անիրաւները ոչ մի դինար չտուին ինձ: Չարմանալի չէ՞ այս: Ես աղաչեցի, պաղատեցի որ մի բան ինձ տան, սակայն իզո՛ւր: Շատ թախանձանքից յետոյ նրանք բարկացան ինձ վրայ և սպառնացին.

— Եթէ դու մի բառ էլ այդ բանի մասին խօսես, մենք կը սպանենք քեզ:

Ինձ մնաց դո՛հ մնալ իմ առաջուան ունեցած 50 դաւկատով, այն ինչ իմ ընկերները հարստացան: Այնուամենայնիւ նրանք սկսեցին կուռլ՝ մէկը միւսից աւելի բաժին ստանալու համար: Նրանց կռիւը սաստկացաւ և պիտի վերջանար արիւն-հեղութեամբ, եթէ կռողներէից մէկը չստէր.

— Ինչո՞ւ ենք մենք զուր տեղը կուռում: Մենք այստեղ մի դատաւոր ունենք. թող նա գայ և վերջ տայ մեր վիճաբանութեանը:

Գերի դատաւորը անմիջապէս մէջ տեղ բերուեց: Նրան հրամայեցին արդարադատութիւն անել այն իրերի բաժանման վերաբերմամբ, որոնց մի մասն էլ հէնց իրանն էր: Նա դատաւորութիւն արեց, բայց նրան չուէին աւարի հարիւրերորդը, ինչպէս սովորութիւն է տալ դատաւորներին:

ԳԼ. Է.

Հաջի Բաբայի բարեսրտութիւնը: — Ասքէր բանաստեղծի պատմութիւնը:

Աւարը բաժանելուց յետոյ մենք ճանապարհուեցինք դէպի մեր բանակը:

Բանաստեղծի ընդհանուր տեսքը հէնց առաջին բողբոսից գուժ էր շարժել իմ սրտում: Ինձ յաջողուեց ճանապարհին նրա վրայ հսկողի պաշտօն ստանձնել: Այդ պաշտօնը մեծ ուրախութիւն պատճառեց երկուսիս էլ, որովհետև մենք կարող կը լինէինք շատ բաներ խօսել միմիանց հետ առանց վախենալու, որ որևէ մէկը կը հասկանայ թէ մենք ինչ նիւթերի վրայ էինք խօսում:

Ես պատմեցի նրան իմ ո՞վ և ինչ լինելը. յայտնեցի իմ փախչելու դիտաւորութիւնը, և խօսք տուի նրան իմ կարողութեան չափով օգտակար լինել նրան: Նա էլ, առանց որևէ բան

Թագցնելու, պատմեց ինձ իր և իր գործերի մասին: Բանից դուրս եկաւ, որ նա Շահի բանաստեղծն էր, և կրում էր Մալէք էլ շահէրա *) տիտղոսը:

Որպէսզի մեր ճանապարհորդութիւնը շատ ձանձրալի չըլինէր, ես խնդրեցի նրանից պատմել ինձ իր պատմութիւնը, ինչպէս ես արդէն պատմել էի իմը:

Նա սկսեց այսպէս.

«Ես ծնուել իմ Բիրմանում, և անունս Ասքէր է: Երկար ժամանակ հայրս այդ քաղաքի գլուխն էր: Նա ապրում էր Ազա Մոհամէդ Շահի ժամանակ: Շատ դաւադրութիւններ եղան նրան պաշտօնանկ անելու, սակայն նա այնքան պատիւ ու յարգանք էր վայելում Թագաւորի մօտ և այնքան ազդեցիկ էր, որ իր թշնամիներն երբեք չկարողացան յաղթել նրան:

«Նա վերջապէս խաղաղութեամբ մեռաւ իր անկողնու մէջ, և ես ժառանգեցի 10,000 թուման, որ նա թողեց իր մահից յետ:

«Իմ պատանութեան օրերում ես անուանի էի իմ ժրջանութեամբ, որ ցոյց էի տալիս ուսմանս մէջ: Դեռ տաճարեց տաճարի չղառած՝ ես արդէն յայտնի էի իմ գեղեցիկ ձեռագրով: Հաֆէզն ամբողջապէս անգիր էի, և այնքան հեշտութեամբ ոտանաւորներ էի գրում, որ մարդիկ զարմանում էին:

«Ես մի ոտանաւոր գրեցի Լէյլա և Մաջնունի **) վրայ: Ամեն մի հանդիսի մէջ, որտեղ ես հրաւիրւում էի, ես միշտ երգում կամ արտասանում էի սիրուն կտորներ իմ յօրինած ոտանաւորներից:

«Այդ ժամանակներում Շահը պատերազմում էր Մադեդ Սանի հետ, որ իրան Թագաւոր էր հրատարակում: Այս պատերազմում Շահը անձամբ հրամանատարութիւն էր անում: Մադեդ Սանը յաղթուեց, և ես անմիջապէս մի ոտանաւոր գլուխի, որի մէջ շատ գովասանեցի Շահին: Պատերազմը նկարագրելիս՝ ես պատկերացնում էի, իբր թէ Ռոսթամը կանգնած է ամպի մէջ և տեսնելով Շահին քաջաբար կռելիս՝ բացադանջում է. «Բախտաւոր եմ որ ես այստեղ վերեւում եմ, եթէ վաւրումը լինէր՝ չէի կարող ազատուել Շահի հարուածներից»: Իմ այս նկարագրութեան մասին Շահին պատմեցին, և նա հաճեցաւ շնորհել ինձ ամենաբարձր պատիւը, որ մի բանաստեղծ կարող է շահել. այսինքն՝ բոլոր պետական մարդկանց ներկայութեամբ

*) Նշանակում է՝ բանաստեղծների խումբ:

**) Այս երկու անձանց սիրոյ մասին գանազան արեւելի գրողներ արդէն շատ բան են ասել: Մաջնունը նկարագրում է իբրեւ տիպար կամ օրինակ մի սիրահարի, իսկ Լէյլան՝ իբրեւ ամենազեղեցիկն ու ամենակատարեալն իր սեռի մէջ:

բերանս ոսկով լցնել տուեց և նշանակեց ինձ արքունի բանաստեղծ: Սրանից յետոյ ես միշտ ներկայ էի լինում պալատումը և ստիպուած էի մի բան գրել տեղի ունեցող գէպերի մասին:

«Իմ խանդն ու եռանդը ապացուցանելու դիտաւորութեամբ ես մի օր այսպէս աղաչեցի Շահին. — «Մեզանից առաջ մեր մեծ բանաստեղծ Ֆէրդուսին գրել է Շահ Նամէն (Թագաւորաց պատմութիւն). սակայն որովհետեւ դուք Պարսկաստանի բոլոր անցեալ Թագաւորներից ամենամեծն էք համարւում, ուրեմն արժանի է, որ թոյլ տաք ինձ գրել ձեր Թագաւորութեան պատմութիւնը, որին ես պիտի կոչեմ Շահին շահ Նամէ», (Թագաւորաց Թագաւորի պատմութիւն):

«Շահը շնորհեց իր ընդունելութիւնը:

«Արքունի գանձապետն իմ թշնամիներից մէկն էր: Նա առանց մի իրաւացի պատճառ ունենալու աշխատեց դուր տեղը 12,000 թուման տուգանքի ենթարկել ինձ. սակայն Շահը իմանալով՝ թոյլ չտուեց նրան իր նպատակին հասնելու:

«Մի օր, պալատականների ժողովում վիճարանութեան առարկայ էր դարձել գաղնեցի Մահմուդ Շահի՝ Ֆէրդուսինից ցոյց տուած առատաձեռնութիւնը: Շահի ականջին հասցնելու համար թէ իմ կարծիքն ինչ էր այդ խնդրի վերաբերմամբ, ես ասացի. — «Մեր ներկայ Շահը իր առատաձեռնութեամբ հաւասար է Մահմուդ Շահին. հաւասար ասացի, ոչ, աւելի քան հաւասար, աւելի մեծ: Օ՛, ի՜նչ մեծ պարգևներ է նա շնորհել ինձ»:

«Բոլոր ժողովականներն անհամբեր էին լսելու թէ ի՜նչպէս և ե՞րբ էր մեր ներկային Շահը մեծ պարգևներ շնորհել ինձ: Շնորհ և առաջ, ասացի ես, երբ հայրս մեռաւ, 10,000 թուման թողեց ինձ, և Շահը այնքան բարի դաճուեց, որ ինձ թոյլ տուեց ժառանգել այդ փողը: Եթէ նա կամենար, կարող կը լինէր զրկել ինձ այդ ժառանգութիւնից. բայց նա չկամեցաւ և չարեց: Ահա ձեզ 10,000 թուման, որ Շահը պարգևեց ինձ: Յետոյ երբ արքունի գանձապետն ամեն ջանք գործ դրեց 12,000 թուման տուգանքի ենթարկել ինձ, նա՛ Շահը՝ չը թողեց, մինչդեռ եթէ կամենար, կը թողնէր: Այս էլ ձեզ 12,000 թուման: Մնացորդն էլ այն ապրուստն է, որ ես ունեցել եմ այն օրից՝ երբ նրա ծառայութեան մէջ մտայ: Ուրեմն, կեցցէ, կեցցէ Շահը, կեցցէ յաւիտեան. նրա շուքը միշտ մեր գլխի վրայ լինի... Տայ Ալլահն որ նա միշտ յաղթող լինի»:

«Այս խօսքերս Շահի ականջին հասան, և նա հաճեցաւ պարգևել ինձ մի ձեռք պատուոյ զգեստ, և մի արքունական

Ֆիրմանով՝ քանաստեղծների իշխանն *) կոչեց ինձ: Ըստ սովորութեան, ես այդ ֆիրմանը մի քանի օր գլխարկիս վրայ փակցրած ման եկայ: Բոլոր իմ բարեկամները մեծ համակրանքով շնորհաւորեցին ինձ: Յետոյ ես մի ոտանաւոր գրեցի, որ երկու նպատակի ծառայեց ինձ—մէկը՝ որ նրանով վրէժ առի արքունի գանձապետից, միւսը՝ որ միւսնոյն ժամանակ նրան հաշտեցրի ինձ հետ: Ամբողջ ոտանաւորը այնպիսի արարական գոհար բառերով էի շարադրել որ ընթերցողը կամ լսողը կարծում էր թէ ես նրանով երկինքն էի հասցնում արքունի գանձապետին: Բայց դա սկզբից մինչև վերջ մի երգիծաբանութիւն էր, որով խայտառակում էի իմ թշնամուն, թէև նա ուղղակի հրճւում էր իմ գործածած բառերով:

«Ճիշտն ասած՝ այդ ոտանաւորն ես այնպիսի խոր մտքերով էի շարադրել, որ առանց իմ բացատրութեան՝ ոչ ոք չէր կարող հեշտութեամբ հասկանալ: Ես մեծ հռչակ էի վայելում ոչ միայն իբրև բանաստեղծ, այլ նաև իբրև մի հանճարեղ մեքենաբան... Իմ գլխարկից շատերը մեծ վարմանք էին պատճառում արքունիքում: Ես մի տեսակ անիւ հնարեցի, որ միայն մի փոքրիկ մղումով կարող էր պտտուել յաւիտեանս յաւիտեանից, առանց կանգ առնելու:

«Ես հնարեցի նաև գանադան տեսակ գունաւոր թղթեր ու կաղամարներ և պատրաստում էի կերպասագործութիւնն էլ յառաջ տանել, երբ Շահը արգելեց ինձ ասելով.—«Ասքէր, դու ուշադրութիւն դարձրու միմիայն քո բանաստեղծութիւններին: Երբ ես կերպաս կամ որևէ զգեստացու ուզեմ, իմ վաճառականները կարող կը լինին Եւրոպայից բերել տալ ինձ համար»: Ես հնազանդեցի Շահին: Նոր տարի օրը, երբ արքունիքի բոլոր ծառաներն ստիպուած են մի-մի ընծայ տալ թագաւորին, ես էլ իմ կողմից մի քչփոքիկ ընծայեցի մի փոքրիկ տփի մէջ դրուած, և այնպիսի բաներ գրեցի այդ քչփոքիկի մասին, որ երբ կարդացի արքունիքում, Շահը հրամայեց պալատականներին համբուրել բերանս՝ կրածս նեղութեան համար:

«Վերջապէս, Ֆէրդուսին ինձ հետ համեմատած՝ մի ապուշ աւանակ էր համարւում: Շահը միջոցներ չէր խնայում ինձ հարստացնելու: Ըստ սովորութեան, տարին մի անգամ Շահը մի ձեռք պատուոյ զգեստ էր ուղարկում իր որդու համար, որ Փարսի նահանգապետն էր: Վերջին անգամ ես նշանակուեցի այդ զգեստ-

*) Սա Փաթէ Ալի Խան անունով արքունի բանաստեղծն է, որ մի շատ հանճարեղ և սիրելի անձնաւորութիւն էր և լաւ ծանօթ էր 1812 և 1813 թականներում Թէհրանում գտնուող անգլիացիներին:

տրն անձամբ ներկայացնելու: Շիրազում մեծ պատիւ ու հարգանքներն ձեռք բերի և երբ այնտեղից վերադառնում էի, ճանապարհի վրայ ընկած գիւղերից էլ բաւական եկամուտ հասաւ ինձ. բայց աւանդ որ անցեալ գիշերուան դէպքը—ալան-թալանը զրկեց ինձ այդ ամենից»:

ԳԼ. Ը.

Հաջի Բաբան փախչում է Թիւրքմէ ննիւրից:—Թէ ի՞նչ է նշանակում՝ «տապակից դուրս ընկնել, կրակի մէջ ընկնել»:

Երբ Ասքէր բանաստեղծը վերջացրեց իր պատմութիւնը, ես խօսք տուի ամեն ջանք գործ դնել ազատելու նրան իր դերութիւնից: «Դեռ պիտի համբերես, ասացի ես, որովհետեւ պէտք է հնարներով յաջողացնեմ թէ իմ և թէ քո փախուտը»: Բայց փախչել այն թիւրքմէներէ ձեռքից, որոնք միշտ հսկում էին մեզ վրայ, և որոնք շատ աւելի լաւ ծանօթ էին ճանապարհներին, քան ես, խենթութիւն կը լինէր. բայց և այնպէս մենք պէտք է աշխատէինք օգտուել հէնց առաջին պատենութիւնից:

Մենք շարունակեցինք մեր ճանապարհը, մինչև հասանք Թէհրանից Մէշէէդ տանող ուղին: Այստեղ Ասլան Սուլթանը հրամայեց մեզ մի-երկու օր մնալ և դարանամուտ լինել, անցնող կարաւանների վրայ յարձակուելու նպատակով:

Վերջապէս մի կարաւան հեռուից երևաց. բայց Ասլան Սուլթանը փոխարէն ուրախանալով՝ տխրեց: «Այդ կարաւան չէ, ասաց նա, նրանք շատ արագ են առաջ դալիս: Բացի դրանից, ջորիների կամ ուղտերի գանգալների ձայներ երբէք չեն լսուում. նրանց բարձրացրած փոշին շատ թանձր է և կուտակուած: Ես նիզակներ եմ տեսնում: Օ՛հ, նրանք բոլորն էլ լաւ զինուած ձիաւորներ են: Նրանց առջևից գալիս են չորս եղաքի ձիեր: Ինձ թւում է որ մենք դրանց հետ խաղ չենք կարող անել»:

Եւ յիշաւի, մի քանի րոպէից յետոյ մենք պարզ տեսանք որ այդ կարաւան կարծուածը մի մեծ խումբ ձիաւորներ էին, որոնք ուղեկցում էին մի մեծ անձնաւորութեան—գուցէ մի նահանգապետի, որ ճանապարհորդում էր առօք ու փառօք:

Մի րոպէ սկսեց բարախել. որովհետեւ ահա փախչելու պատենութիւն էր ներկայանում: Ես մտածեցի առաջ գնալ դէպի

նրանց և կամաւ ընկնել նրանց ձեռքը, իբրեւ աւազակ: Սակայն այդ բանն անելու համար ես պէտք է այնպէս ընթանայի, որ Ասլան Սուլթանը չկասկածէր ինձ: Քիչ մտածելուց յետոյ ես առաջարկեցի ընկերներէս մէկին առաջ գնալ դէպի մօտեցող խումբը և յարձակուել նրանց վրայ: Առանց սպասելու նրա համաձայնութեանը ես թռայ ձիուս վրայ, որ պատրաստ էր, և քշեցի առաջ: Ընկերս իսկոյն հետեւեց ինձ, գուցէ ինձ տրգելելու դիտաւորութեամբ, սակայն մի քանի բռնուկէս ես արդէն այնքան մօտեցել էի խմբին որ նրանցից մի քանի ձիաւորներ բաժանուելով իրանց ընկերներից՝ սրարշաւ առաջ եկան դէպի մեզ: Մենք ես դառնալով իբր թէ փախչում ենք. սակայն ինչքան որ ընկերս մտրակում էր իր ձիուն, նոյնքան ես աշխատում էի իմի սանձը քաշել և այդպիսով ես ընկայ նրանց ձեռքը: Ինձ վայր գլորել ձիուս վրայից, զինաթափ անել, զրկել ինձ իմ 50 դուկատից, ածելիններից ու իմ ուրիշ իրերից՝ մի բռնուկէս գործ եղաւ նրանց համար: Ես աշխատեցի հաւատացնել նրանց որ ես երբէք փախչելու տրամադրութիւն չունէի. սակայն նրանք բնաւ չհաւատացին ինձ: Հէնց իմ շարով՝ նրանք պինդ կապեցին թևերս, և գլխիս խիւղով քարշ տուին ինձ իրանց իշխանաւորի մօտ, որի առջև կանգնածս ժամանակ՝ ինձ բռնողները մի քանի բռնուկէս վզակովիս հասցնելով՝ հասկացրին ինձ, որ ես կանգնած էի մի շահագողէի (արքայորդու) առջև և պարտաւոր էի մինչև դետին խոնարհուել ի պատիւ նորին վսեմափայլութեան: Մի բռնուկէս շփոթուելուց յետոյ, ես յանկարծ յառաջ վազեցի և ինձ ձգեցի շահագողէի ոտների մօտ: Բռնելով նրա փէշերից, ասացի, Փէնաս բէ շահագողէ (արքայորդու պաշտպանութիւնն եմ հայցում): Թիկնապահների մէկն առաջ եկաւ ինձ պատժելու իմ համարձակութեան համար. սակայն շահագողէն արգելեց նրան, ասելով. «Դուք չը պիտի անարգէք այս սրբազան օրէնքը», *) և խոստացաւ պաշտպանել ինձ:

Պատուիրելով իր մարդկանց չը նեղացնել ինձ, շահագողէն հրամայեց ինձ համառօտ կերպով պատմել իմ պատմութիւնը, որը ես մի քանի խօսքերով վերջացրի: Ես յայտնեցի նաև, որ թիւրքմէնների ձեռքում գերի էին երեք պարսիկներ—մի ֆէրբաշ, մի դատաւոր և Շահի բանաստեղծը: Յետոյ շատ խնդրե-

*) Պարսկաստանում երբ մի յանցաւոր բռնում է մի իշխանաւորի փէշից կամ նրա ձիերի ոտներից կտրած շղթայից, կամ մտնում է մի մէշի, դրանով նա, իբրև ընկճուած մարդ, պաշտպանութիւն է խնդրում և իսկապէս պաշտպանում է:

ցի որ ձիաւորներ ուղարկուէին թիւրքմէններին բռնելու և պարսիկներին ազատելու:

Հազիւ թէ վերջացրել էի խօսքս, երբ յանկարծ իմ ընկերին հալածող ձիաւորը վերադարձաւ (երբ ինձ բռնեցին, ձիաւորների մէկն էլ ձին քշեց իմ ընկերի հետից) և հազար ու մի երդումներով հաւատացրեց շահագողէին թէ իբր թէ մէկ հազարից աւելի թիւրքմէններ գալիս են յարձակուելու իրանց խմբի վրայ և թէ անհրաժեշտ էր որ իրանք անմիջապէս փախչէին այդտեղից:

Ես աշխատեցի հաւատացնել նրանց որ թիւրքմէնները քսանից աւելի չէին, սակայն իզուր: Ո՛չ որ չհաւատաց ինձ: Լրտես ու խաբերայ կոչեցին ինձ և սպառնացին սպանել ինձ, եթէ թիւրքմէնները յարձակուէին իրանց վրայ:

Խումբը յառաջ շարժուեց, շարունակ այս ու այն կողմը դիտելով սպասուած թշնամիներին տեսնելու նպատակով: Նրանք ձիաւորն ինձանից և հրամայեցին նստել մի բարձուած ջորու վրայ: «Ահա մի նոր դժբախտութիւն», ասացի ես և նստելով ջորու վրայ՝ ընկայ խոր մտածմունքի մէջ: Ես սաստիկ տխրեցի իմ յիմարութեան վրայ: Տապալկից դուրս ընկայ՝ կրակի մէջ ընկայ: Ես անիծեցի իմ երեք հայրենակիցներին, որոնց ազատութեան համար մի քանի օր առաջ այնքան բաներ էի մտածում:

«Դուք ձեզ մուսուլման էք կոչում, ասացի ես ինձ շրջապատող պարսիկներին. դուք շների զգացում էլ չունէք: Դուք աւելի վատ էք քան քրիստոնեայ շները: Թիւրքմէնները ձեզ հետ համեմատած՝ օ նրանք մարդ են»:

Այս խօսքերս միայն ծիծաղ ու քրքիշ յարուցին, ուստի ես փորձեցի աղերսանքներով խօսել:

«Ի սէր Իմամ Հոսէյնի, ի սէր Մարգարէին, ի սէր ձեր դաւակների արևին, ինչո՞ւ էք այսպէս վարւում ինձ պէս մի խեղճ մարդու հետ: Միթէ ես էլ ձեզ պէս մուսուլման չեմ... Ի՞նչ եմ արել որ այսքան ցաւ ու հարչարանք պիտի կրեմ: Ես ապաստան որոնեցի ձեր մէջ, սակայն դուք այժմ վարւում էք ինձ հետ իբրև մի թշնամու հետ»:

Այս աղերսանքներս էլ ապարդիւն անցան, միայն թէ Ալի Ղաթէր անունով մի ծեր ջորեպան, որ հէնց նոր պատրաստել էր իր դայլանը, ինձ հրաւիրելով ասաց.

—Որդիս, այս աշխարհում ամեն բան Ալլահի ձեռքումն է: Եթէ նա այս կենդանունս սպիտակ է ստեղծել (մատնանիշ անելով իր ջորուն), արգեօք կարող եմ ես սևացնել նրան: Խեղճ կենդանի, տեսնում ես, մի օր դարի է ուտում, մի օր փռււ: Կարող եմք մենք կուռի ճակատադրի դէմ: Ծիխը, որդիս,

ծխիր դայլանը և ուրախ և շնորհակալ եղիր, որ քո ճակատագիրն աւելի վատ դրութեան մէջ չէ ձգել քեզ: Հաճեցն ասում է. «Կեանքիդ իւրաքանչիւր բոլէն քեզ համար մեծ շահ համարիր, որովհետեւ ո՞վ է կարող քեզ ասել որ այս ինչ բանից ինչ պիտի դուրս գայ»:

Ջորեպանի այս խօսքերը մի քիչ մխիթարեցին ինձ, և երբ նա տեսաւ որ ես էլ Հաճեցից բաւական բան գիտէի, սկսեց շատ համակրանքով ու բարեսրտութեամբ վերաբերուել դէպի ինձ: Նա խօսաացաւ երբէք մի պատառ հաց չուտել առանց իմ մասնակցութեան:

Երբ վերջապէս իջեան հասանք, ես մտածեցի մի եղանակով ինձ շահագրէի ոտների մօտ ձգել և աղաչել նրան, որ գոնէ իմ 50 դուկատը ետ տրուէր ինձ: Շրջապատուած իր ծառաներով՝ նա թեկ ընկած էր մի փափուկ բարձի վրայ և հանգըստանում էր: Ես կամաց մօտեցայ և առանց ժամանակ տալու որ ծառաներն ինձ մի կողմ վռնտէին, յանկարծ յառաջ վազեցի և գոչեցի.

—Արգի դարամ (աղերսարկու եմ):

Նա խսկոյն հրամայեց ինձ մօտենալ իրան և աղաչել թէ ինչ էր իմ հայցուածքը: Ես դանդաւորեցի թէ իր ձիաւորները շատ անիրաւութեամբ էին վարուել և զրկել էին ինձ իմ 50 դուկատից ու մի քանի իրերից: Նա խիստ բարկացաւ և խսկոյն հրամայեց իր մօտ բերել ձիաւորներին: Երբ նրանք ներկայացան՝ նա ասաց.

—Է՛յ, շան տղերք, որտե՞ղ է այս մարդու փողը:

—Մենք փող չենք առել սրանից, պատասխանեցին նրանք միաձայն:

—Փող չէք ասել. հը՛մ, ես այս բոլէիս կ'իմանամ: Կանչեցէք Փէրրաշներին, հրամայեց նա իր ծառաներին. սրանց ոտներին ձիաւորներ են հարկաւոր:

Մի բոլէ դեռ չանցած՝ նրանց ոտները վեր ցցուեցին փալախկայի հանգոյցի մէջ, և նրանց վրայ տեղացին ձիաւորների անքան խիստ հարուածներ, որ նրանք խոստովանուեցին թէ որտեղ էր փողը: 50 դուկատը դուրս բերուեց և յանձնուեց շահագրէին:

Նա համրեց փողը և ասաց.

—Դէ, թող հեռանան այդ յանցաւորները:

Ապա փողերը իր բարձի տակ դնելով դարձաւ դէպի ինձ.

—Դու էլ մոլորախաւս (ազատ) ես:

Ես մնացի շուարած, աչքերս չուած ու բերանս բաց. Մի

բոլէ այդպէս կանգնած մնացի, բայց նրա արարողապետը բռնելով իմ ուսից, մի կողմ հրեց ինձ և հրամայեց իսկոյն հեռանալ:

—Ապա փո՞ղս, հարցրի ես:

—Ի՞նչ է ասում այդ մարդը, հարցրեց շահագրէն. կօշիկդ զարկիր դրա բերանին. զարկիր, եթէ նա կը համարձակուի կրկին խօսել:

Դեռ այս հրամանը չարտասանուած՝ արարողապետը միեւրկու անգամ իր մաշիկի կրունկով զարկեց բերանիս՝ ասելով.

—Դու համարձակու՞մ ես մի արքայորդու առջև անգ ձեռով խօսել: Շուտ ձայնդ կտրիր ու հեռացիր. եթէ ոչ այս բոլէիս ականջներդ կտրել կը տամ:

Ծառաներն ինձ աքցելով, հրելով ու քարշ տալով՝ հեռացրին շահագրէի մօտից:

Յուսահատ սրտով ես վերադարձայ մեր Ջորեպանի մօտ, որին պատմեցի դիսիս եկածը: Նա խսկի էլ չդարձացաւ և ասաց.

—Դրանից տւելի էլ ի՞նչ էիր կարող սպասել: Բաւական է որ նա շահագրէ է, էլ ի՞նչ ես կարող անել, կամ սպասել նրանից: Դու կարծում ես որ մի բան այդպիսիների ձեռքն ընկնելուց յետոյ այլեւս գո՞ւրս կը գայ: Եթէ մի ջորու բերանից խոտը դուրս քաշել կը լինի, իմացիր որ մի շահագրէից էլ կարելի է ես առնել այն՝ ինչոր նրա ձեռքն է ընկել:

ԳԼ. Թ.

Հաջի Բաբան այնքան դժբախտանում է, որ ստիպւում է սաղկայութիւն*) անել:

Վերջապէս մենք հասանք Մէշհէդ: Շահագրէն մեծ փառքով մուտ գործեց քաղաքը: Ես մնացի մենակ, օտար, անծանօթ: Ես միայն 5 թուման փող ունէի որ Սպահանի արքունական քարվանսարայից գողացածս քսակից վերցրել և թաղցրել էի զլիարկիս աստառի տակ:

Մինչև Մէշհէդ իմ ուտելիքի ծախքը իմ բարեկամ ծեր Ջորեպանի վրայ էր, սակայն հիմայ որ նա այլևս շահագրէի ծառայութեան մէջ չէր, ես ամաչում էի ծանրանալ նրա վրայ:

Մտածեցի սափրչութիւն անել. բայց ո՞վ կը վստահանար իր կոկորդը կամ գլուխն ենթարկել իմ ձեռքի գործողութեանը,

*) Սաղկա նշանակում է տկերով ջոր կրող կամ ծախող:

քանի որ Մէշէդում ինձ թիւրքմէն լրտես էին համարում: Բացի դրանից, ես թէպէտ կարող էի 5 թումանով մի ածելի և մի քանի հարկաւոր գործիքներ գնել, սակայն մի խանութ բանալու համար այդ փողը չէր բաւականանալ:

Իմ բարեկամ ջորեալանը որ շատ լաւ ծանօթ էր մէշէդ-ցիներին կեանքի հետ, խորհուրդ տուեց ինձ սաղկայութիւն անել:

«Դու մի առոյգ և ուժեղ երիտասարդ ես, ասաց նա, լաւ ձայն էլ ունես և քո ձայնով դու կարող կը լինես շատ մուշտարիներ դրաւել: Բացի դրանից, դու լաւ ձիրք ու շնորհք ունես մարդկանց շողոքորթելու և խարելու: Դու գիտես որ բազմաթիւ ուխտաւորներ են գալիս այստեղ, և գիտես նաև որ նրանք լաւ համոզուած են, թէ իրանց հոգին փրկելու միակ միջոցն է՝ բարեգործութիւն անել: Ամեն մի գաւաթ ջուր որ մարդկանց կը տաս, յանուն Իմամ Հոսէյնի տուր: Միշտ ձեռ-ցըրու իբր թէ ձրիապէս ես տալիս, բայց զգուշացիր որ նախ փողն առնես, յետոյ գաւաթը տաս խմողի ձեռքը: Եւ երբ մուշտարիդ խմում, վերջացնում է, բարձրաձայն ասա՝ «խմածդ ջուրը խաղաղութիւն և աջողութիւն պարգևէ քեզ, Օրհնեալ Հոսէյնի պէս երբէք ծարաւ չքաշես», և այսպիսի խօսքեր, միայն թէ անշուշտ այնպէս բարձր ու պարզ ձայնով պիտի արտասանես որ մարդիկ բոլորն էլ լսեն:

Վերջապէս դու միշտ քաջալերական ու մխիթարական խօսքեր պիտի ասես ուխտաւորներին, և վստահ եղիր որ բոլորը կը հաւատան խօսքերիդ: Ես ինքս մի ժամանակ սաղկայ էի, և լաւ գիտեմ թէ այդ գործը ինչպէս պէտք է առաջ տա-լած: Հէնց այդ գործով ինձ յաջողուել է մի շարք ուղտեր գնել և լինել այն, ինչոր այս բոլէիս դու տեսնում ես ինձ»:

Ես յարգեցի բարեկամիս խորհուրդը և անմիջապէս գնեցի մի տիկ և մի պղնձէ գաւաթ: Տիկը մի-երկու օր ջրի մէջ թրջեցի, որպէսզի կաշու հոտը անցնէր, և երբորդ օրը լցնելով նրան՝ ուսս ձգեցի և գնացի դէպի Իմամի Գերեզմանը:

— Զուր, ջուր, յանուն Իմամի ջուր, բոռացի ես այնքան բարձրաձայն, որ քիչ էր մնում թոքերս փնասուէին: Մէշէդի միւս սաղկաները սկսեցին հետաքրքրուել թէ ես ո՞վ էի և ինչ իրա-ւունք ունէի սաղկայութիւն անելու: Մի անգամ երբ ջրամբա-րից տիկս ջուրս էի լցնում, նրանք աշխատեցին չթողնել: Նը-րանցից մէկը մինչև անգամ փորձեց ջրամբարի մէջ գլորել ինձ, բայց երբ տեսաւ որ ես վճռել էի գործս առաջ տանել, և որ ինձ հետ գլուխ-գլխի չէին կարող գնել, ետ քաշուեցին և մի քանի յիշոցներ տալով ինձ՝ հեռացան: Սակայն ապիկարները չգիտէին որ յիշոցների մէջ ես իրանցից շատ աւելի վարժ

էի: Յիշոցների այնպիսի սաստիկ կարկուտ թափեցի նրանց գլխին որ նրանք ձայները կտրեցին և այլևս փորձ չարին խանգարել ինձ:

Կարծես թէ ես ստեղծուել էի սաղկայութիւն անելու: Տիկն ուսս էի ձգում մի թեթեւ պարկի պէս և քայլում էի հսկայի պէս: Ես միշտ ջուր էի վերցնում մի կեղտոտ ջրամբա-րից. սակայն մարդկանց այնպէս էի հաւատացնում որ իբր թէ իմ տիկ ջուրը վերցրուած էր իսկ Ալիի ձեռքով փորուած աղ-բիւրից, որ իր բոլոր յատկութիւններով հաւասար էր դրախտի միջից անցնող գետի մի ճիւղի և Ջէմզէմի սուրբ հորի ջրե-րին: Օ՛, մարդիկ ինչպէս էին հաւատում ինձ և ինչ առատա-ձեռնութեամբ փոխարինում ինձ ձրիապէս մատակարարածս ջրի համար:

Ես միշտ աշխատում էի նորեկ ուխտաւորների մօտ գնալ, և երբ առաջին անգամ նրանց հանդիպում էի, իսկոյն մի գա-ւաթ ջուր էի հրաւիրում և յանուն Մարգարէի՝ նրանց հաւա-տացնում, որ դրա ընդունելն ու խմելն ու դրա համար վար-ձատրութիւն անելը մի սրբազան պարտք էր, որ իրանք պէտք է կատարէին իբրև ուխտաւոր: Նրանք հաւատում էին և առատ կերպով վարձատրում ինձ, իբրև Հոսէյնի գերեզմանին սպա-սաւորող մի սաղկայի:

Իմամ Հոսէյնի մահուան տարեդարձը մօտենում էր: Ես վճռեցի սերտել և կատարել այն սաղկայի դերը, որ Հոսէյնի ողբերգութեան մէջ պատասխանատու տեղ է բռնում: Այս ող-բերգութիւնը պիտի ներկայացուէր շահագգէի պալատի առջև ընկած հրապարակի վրայ: Ես մեծ յոյս ունէի անուն վաստա-կելու իմ ուժի շնորհիւ որ իբրև սաղկայ պիտի ցոյց տայի: Ինձ նախանձախնդիր հանգիստացաւ մի սաղկայ որ վերջին ան-գամ կտտարել էր այդ դերը. սակայն երբ մարդիկ տեսան որ իմ տիկը համեմատաբար շատ մեծ է, նախադաս համարեցին ինձ:

Մարդիկ ինձ խորհուրդ տուին միշտ զգուշանալ այդ մար-դից՝ ասելով, թէ նա մի շատ նախանձոտ ու քինախնդիր մարդ է և ամեն ջանք գործ կը դնէ մի կերպ փնասելու ինձ:

Հասաւ ներկայացման օրը: Շահագգէն նստեց իր պալա-տի մեծ դրան վերևի պատշգամբում, և ամբոխը հաւաքուեց հրապարակի շուրջը: Ես հանդէս եկայ կիսամերկ, ծանր-ծանր քայլելով, մեծ տիկը ուսիս, մարմինս էլ արիւնաթաթախ: Հա-նելով պատշգամբի տակ՝ ես սկսեցի բարձր ձայնով եր-ջանկութիւն, յաջողութիւն և երկար կեանք մաղթել շահագգէին, որը հաճեցաւ վայր ձգել մի ոսկի ինձ համար: Ես այնքան ու-

բախացայ և քաջալերուեցի, որ մի քանի երեխաների հրաւիրեցի նստել իմ տկի վրայ, և երբ նրանք նստեցին՝ ես տարայ նրանց առանց սայթաքելու, այնպէս որ մեծ զարմանք պատճառեցի բոլոր հանդիսականներին:

— Բարիքէլլա՛, բարիքէլլա՛ (բրաւօ, բրաւօ) ասացին բոլորը միարեան:

Աւելի խրախուսուելով այս բառերից՝ ես հրաւիրեցի մի ուրիշ տղայի էլ նստել տկիս վրայ միւսներին հետ միասին: Իմ նախանձորդը, որ մօտս կանգնած էր և առթի էր սպասում, յանկարծ ցատկեց տղաների վրայ և աշխատեց ջախջախել ինձ. սակայն բոլոր ուժերս հաւաքելով՝ ես անյողդողդ տարայ բոլորին էլ:

Թէպէտ տաքացածս ժամանակ ոչինչ ցաւ չզգացի, սակայն երբ բեռս վայր դրի, նոր զգացի որ մէջքս սաստիկ կերպով փխսուել էր: Ցաւս այնքան սաստկացաւ, որ ես միանգամայն անկարող եղայ շարունակելու սաղկայութիւնը: Ստիպուած՝ ծախեցի տիկս և մնացի անգործ, ծախելով սաղկայութեամբ վաստակած փողերս: Իմ բարեկամ ջորեպանն էլ Հոսէյնի տօնից յետոյ հեռացել էր Մէշէդից, և այժմ ես ոչ մի խորհրդատու բարեկամ չունէի:

Մի բոլէ ես մտածեցի դատ բանալ իմ նախանձորդի դէմ, սակայն իսկոյն յիշեցի, որ անօգուտ կը լինէր, որովհետեւ մահմեդական օրէնքով՝ այնպիսի փրատի համար, ինչպիսին ես էի կրել՝ ոչ մի փոխարինութիւն չէ լինում: Միայն գրուած է՝ աչքի տեղ՝ աչք, ատամի տեղ՝ ատամ, բայց ոչ մէջքի տեղ՝ մէջք:

Եթէ ես մի հզօր պաշտպան ունենայի, գուցէ ինձ կը յաջողուէր պատժի կամ տուգանքի ենթարկել հակառակորդիս. բայց ի՞նչ անէր ինձպէս մի տարաբախտ, օտար, անբարեկամ արարած: Ո՞վ գիտէ, գուցէ բացի դատս անյաջող տանելուց՝ իմ ունեցած փողն էլ որ շան չարչարանք կրելով վաստակել էի, ձեռքիցս զնար:

ԴԼ. Ժ.

Հաջի Բարան շրջիկ ծխախոտավաճառ է դառնում:

Երկար ու բարակ մտածելուց յետոյ ես եկայ այն եղբաւկացութեան, որ Մէշէդում ապրուստս հայթհայթելու ամենալաւ միջոցը՝ մուրացկանութիւնն էր, և սաղկայութեանս

փորձերից ես լաւ գիտէի որ այդ գործի մէջ ես լաւ կը յաջողուէի:

Կարող էի մի արջ պահել և լուծիլուծիլն *) անել. բայց դրա համար ինձ հարկաւոր էր երկար ժամանակ աշակերտութիւն անել: Մէկ էլ մտածեցի սափրիչի խանութ բանալ, սակայն ես չէի կարողանում համոզել ինձ՝ մնալ այնպիսի մի հետու քաղաքում, ինչպէս Մէշէդում:

Ի վերջոյ վճռեցի շրջիկ ծխախոտավաճառ դառնալ: Շուտով գնեցի զանազան չափերի չիբուխի կոթեր ու դուխաներ, որոնց մի հաստ փայտէ թաքաղի մէջ շարելով՝ թոկերով կապեցի մէջքիցս: Յետոյ երեք բարակ շղթաներից կախուած մի երկաթէ կրակաման ձեռքումս բռնելով, մի զոյգ ունելիք գօտուս մէջ անցկացնելով, մի պղնձէ ջրաման գօտուցս կախելով և մի քանի քսակ ծխախոտ ուսերիս ձգելով—այդ բոլորով ես մի կատարեալ ծխախոտավաճառ դարձայ և նմանուեցի փշերը բիզ-բիզ ցցած մի ոգնու:

Իմ ծխախոտը զանազան տեսակից էր—Թաբայի, Շիրադի և Դամասկոսի: Ծիշտը խոստովանած՝ իր երբէք մաքուր ծխախոտ չէի ծախում՝ որովհետեւ մի քանի հարազատ տերեւների հետ խառնելով անագին քանակութեամբ էջի կամ ձիու չորացրած աղը՝ պատրաստում էի մի քանի քսակ ծխախոտ:

Իմ մուշտարիներից նրանց՝ որոնք լաւ ծխախոտ ճանաչող էին, ես ստիպուած առաջնակարգ տեսակի ծխախոտ էի տալիս: Միջնակարգ մարդկանց՝ կիսախառն էի տալիս, իսկ ստորին դասակարգի ծխողներին՝ համարեա թէ ամբողջովին ձիու կամ էջի աղը էի տալիս:

Իմ ամենագլխաւոր մուշտարին մի դէրվիշ էր որը անքան վարպետ էր ծխախոտ ճանաչելու մէջ, որ ես երբէք չէի համարձակում անմաքուր ծխախոտ տալ նրան: Թէև նրանից մեծ շահ չէի ստանում, որովհետեւ նա շատ անգամ ուշացնում էր իր հատուցումը, այնուամենայնիւ նրա խօսքերն այնքան դուրեկան և քաղցր էին ինձ, և բացի դրանից, նա անքան մուշտարիներ էր ճարում ինձ համար՝ որ ես կամաց-կամաց սկսեցի սիրել ու համակրել նրան:

Դէրվիշ Սաֆարը—այդ էր անունը—մի առանձին կերպարանքի տէր մարդ էր: Նա մի մեծ արծաշին քիթ ունէր, խորաթափանց սև աչքեր, խիտ մօբուք և երկար մազեր որ խա-

*) Լուծիլուծիլն արտօնեալ խեղկատակութիւն է: Լուծիլները պահում են արջ, կապիկ և ուրիշ կենդանիներ որոնց զանազան խողեր են սովորեցնում և նրանցով փող աշխատում:

դում էին իր ուսերի վրայ: Նրա կոնսաձե գլխարկի շուրջը ասեղնագործ տառերով գրուած էր զորանից զանազան խօսքեր: Մի կարմիր եզրերով մորթի կախուած էր նրա ուսերից: Մի ձեռքում ունէր մի երկար ցուպ, որ նա սովորաբար ուսի վրայ դրած էր տանում, միւս ձեռքումը՝ երեք շղթաներից կախուած մի քաշքուշ որ իր ցանկացած ժամանակ դէմ էր բռնում անցնողներին նուէր խնդրելու նպատակով: Նրա գօտուց կախուած էր մի թէսքի, և երբ նա ճօճուելով ման էր գալիս, նրա գէմքի և շարժման մէջ այնպիսի կատաղութիւն ու հաւորութիւն էր երևում, որ մադիկ երկիւղածութեամբ էին վերաբերվում դէպի նա:

Դէրվիշ Սաֆարի հետ շուտով մտերմացայ: Մի օր նա ինձ ներկայացրեց իր ընկերներին որոնց հետ նա ապրում էր անբաժան: Մի օր էլ նա հրաւիրեց ինձ ներկայանալ իրենց ժողովներին: Մի-երկու անգամ ներկայացայ և փորձով տեսայ, որ այդ ժողովներին մասնակցելու շատ թանգ էր նստում ինձ վրայ, որովհետեւ իմ ծխախոտի մեծ մասը դէրվիշներն էին ծխում: Այնուամենայնիւ նրանց ընկերակցութիւնը այնքան հաճութիւն ու զուարճութիւն էր պատճառում ինձ, որ ես ձեռք քաշելով ծխախոտիցս՝ ներկայանում էի նրանց ժողովներին:

Մի երեկոյ, երբ Սաֆարը սովորականից աւելի էր ծխել և երևի լաւ տրամադրութեան մէջ էր, ինձ ասաց.

— Հաջի Բաբա, շատ ափսոս է որ քեզ պէս մարդ ամբողջ իր կեանքն անցկացնի ծխախոտավաճառութեամբ: Ինչո՞ւ դու էլ մեզ պէս դէրվիշ չես դառնում: Մենք լաւ ենք ձեռք առնում մարդկանց մօրութիւնները: Մարդիկ մեզ համար լաւ որսեր են: Նրանց ապիկարութիւնից և դիւրահաւատութիւնից մենք շատ ենք օգտուում: Մի խօսքով, եթէ մարդիկ այդպէս չլինէին, մենք չէինք կարող հայթհայթել մեր ապրուստը: Ես կարծում եմ որ դու հասկացել ես թէ ինչ է մեր դործը: Կարծում եմ նաեւ, որ դու էլ կը մասնակցես մեզ և ժամանակով այնքան հոշակ կը վայելես՝ ինչքան Շէյխ Սաադին էր վայելում:

Դէրվիշ Սաֆարի այս խօսքերը կրկնուեցին միւս դէրվիշների կողմից, և թէպէտ ես յօժարակամութիւն ցոյց տուի նրանց հետ միանալու, սակայն ասացի.

— Ինչպէս է կարելի ինձպէս մի տղէտ և անփորձ մարդու սովորել այն բոլոր ուսմունքը որ հարկաւոր է մի դէրվիշի համար: Ճշմարիտ է, ես գրել ու կարդալ գիտեմ, ամբողջ զորանը կարդացել եմ, Հաֆէզն ու Սաադին գրեթէ ամբողջ անգիր գիտեմ, բացի դրանցից, ես կարդացել եմ և՛ Ֆէրդու-

սիի Շահնամէի մեծագոյն մասը, սակայն դրանցից դուրս՝ ես ուրիշ ոչինչ չգիտեմ:

— Ա՛հ, բարեկամս, ասաց դէրվիշ Սաֆարը, դէրվիշների կեանքից դու շատ քիչ բան գիտես, և աւելի քիչ բան գիտես մարդկային կեանքից: Դէրվիշ լինելու համար մեծ ուսում ու գիտութիւն հարկաւոր չէ. բաւական է ունենալ մի քիչ համարձակութիւն և վստահութիւն մարդկանց յիմարացնելու համար: Քո այդ կարգացած ու սովորած բաների մի հինգերորդովը, ես վստահ եմ, քեզ կը յաջողուի մեծ դէրվիշ դառնալ: Ես իմ աներեսութեամբ և յանգստութեամբ կարողացել եմ հըրաշքներ դործել, մահամերձ հիւանդներին առողջացնել, և այժմ, մի խօսքով, մեծ հանգստութիւն եմ վայելում և մեծապէս յարգում եմ բոլոր մարդկանցից որոնք, ինչպէս դու, չը գիտեն թէ դէրվիշներն ինչեր են: Ես հաւատացնում եմ քեզ, որ եթէ ես էլ կամենայի կամ աշխատէի իմ անձն եմթարկել այն վտանգներին, որոնց Մահամէդինքն իրան ենթարկեց, ես էլ կարող կը լինէի մարգարէ համարուել: Ես ամենայն հեշտութեամբ կարող կը լինեմ Մահամէդի պէս լուսինն իմ մատով կխել: Այդպիսի հրաշք գործելու համար հարկաւոր է համարձակութիւն և խորամանկութիւն որպէսզի մարդ կարողանայ յիմար ժողովրդին աւելի յիմարացնել ու կուրացնել:

Երբ Սաֆարը վերջացրեց իր խօսքը, նրա ընկերներն սկսեցին պատմել ինձ այնպիսի զարմանալի բաներ իրանց քաջագործութիւնների մասին, որ ես բուն ցանկութիւն զգացի աւելի մօտից ծանօթուել այս արտաբոյ կարգի մարդկանց հետ: Նրանք խոստացան եկող ժողովում պատմել ինձ իրանց կեանքերի մասին: Միևնոյն ժամանակ, նրանք խորհուրդ տուին ինձ իմ ամբողջ մտածմունքը դարձնել այնպիսի մի կեանքի վրայ որ փողոցներում թափառող մի ծխախոտավաճառի կեանքից շատ աւելի բարձր ու երջանիկ է:

ԳԼ. ԺԱ.

Դէրվիշ Սաֆարի եւ իր ընկերների պատմութիւնները:

Մի երեկոյ երբ մենք ժողովուել էինք Դէրվիշ Սաֆարի շուրջը՝ իւրաքանչիւրիս ձեռքում մի չիրուխ և մէջքներս դէմ տուած սենեակի պատերին, նա սկսեց իր պատմութիւնն այսպէս.

«Ես Շիրազի իշխանի Լուծի քաշու որդին իմ, ծնունդ

ընկերակցես ինձ: Խոստանում եմ բարի լինել դէպի քեզ, և եթէ դու լաւ կը վարուես՝ ես քեզ մեծ բախտի կը տիրացնեմ:

— «Համաձայն եմ, պատասխանեցի ես:

«Մի զայլան ծխելուց յետոյ մենք ճանապարհ ընկանք դէպի Սպահան: Դէրվիշ Բեդինը — այդ էր նրա անունը — սկսեց հարց ու փորձ անել ինձ իմ անցեալ կեանքի մասին: Ես պատմեցի նրան ամեն բան:

«Նա բացատրեց ինձ դէրվիշական կեանքի օգուտները, ապացուցանելով որ դէրվիշութիւնը շատ աւելի պատուաւոր պարագայն է քան լուծիութիւնը: Վերջապէս նա համոզեց ինձ դէրվիշ դառնալ:

— «Լսիր, ասաց նա, եթէ դու ինձ վրայ կը նայես իբրեւ մի ուսուցչի, ես կը սովորեցնեմ քեզ ամեն բան որ ես գիտեմ, և դու պիտի հաւատաս, որ իմ իմացածը մեծ գիտութիւն է, որովհետեւ ես այս բոլորիս ամենակատարեալ դէրվիշն եմ համարում ամբողջ Պարսկաստանում:

«Նա սկսեց զրոյցներ տալ կախարչութեան և աստղագիտութեան մասին, և տուեց ինձ մի քանի դիւթագրերի օրինակներ, հաւատացնելով ինձ որ այդ և այդպիսի թղթերով ինձ կը յաջողուէր շատ փող վաստակել կեանքի ամեն պարագայում:

— «Գիտե՞ս, եթէ մի ճագարի պոչ դնես մի երեխայի բարձի տակ, ասաց նա, երեխայի վրայ սաստիկ ծանր քուն կը գայ, և եթէ ճագարի արիւնը մի ձիու խմացնես, նա արագավազ և երկարաշունչ կը լինի: Եթէ մի գայլի աչք կամ նրա ոտի ոսկորից մի կտոր կապես մի տղայի թևից, այդ տղան արիւթիւն կը ստանայ, և եթէ նրա ճարպը կապուի մի կնոջ մարմնից, նրա ամուսնու սէրը կը պակասի: Եթէ գայլի լեզուն տրորուի մի ամուկ կնոջ մարմնի վրայ, այդ կինը ընդունակ կը լինի զաւակ ծնելու: Բայց ամենաթանգազին բանը որ դորձ է ածուում հարէմներում, էդ բոքենուըն է, որ եթէ որեւէ անձ կրէ իր մարմնի վրայ, նա կարող կը լինի իր ուղած անձի սիրտը գրաւել, նրան սիրահարեցնել իր վրայ:

«Վերջապէս դէրվիշ Բեդինը երկար խօսեց այս և այսպիսի նիւթերի վրայ, և երբ նա նկատեց որ իմ հետաքրքրութիւնը սաստիկ շարժուել է, հետեւեալ առաջարկութիւնն արաւ ինձ.

— «Սափար, ասաց նա, դու չգիտես թէ այդ կապիկը ինչ մեծ գանձ է քեզ համար, բայց ոչ թէ կենդանի, այլ մեռած ժամանակը: Եթէ նա սատկի, ես այնպիսի նիւթեր եմ կարող քաշել նրա մարմնից հմայիչներ պատրաստելու համար, որ ի-

րանց կշռով ոսկի կը բերեն մեզ համար, մանաւանդ եթէ Շահի հարէմին ծախելու լինենք: Դու պիտի իմանաս, որ կապիկ լեարդը, այն էլ յատկապէս այդ տեսակինը որ դու ունես, կարող է սիրահարեցնել մէկին մի ուրիշի վրայ: Ո՛վ որ այդ նիւթից ունենայ, կարող է ուղղակի դիւթել, ու՛մ որ կամենայ: Բացի դրանից՝ ո՛վ որ դրա քթի կաշին կախէ իր վզից, ոչ մի տեսակ թոյն չէ կարող վնասել նրան: Այդ կենդանու նոյնիսկ մոխիրը (երբ նրան այրես անգոր կրակի վրայ) եթէ ուտես, դու անմիջապէս կ'ոչնենաս կապիկ բոլոր յատկութիւնները — խորամանկութիւն, ճարպկութիւն և այլն:

«Այս հրապուրիչ խօսքերից յետոյ դէրվիշը առաջարկեց մորթել իմ կապիկին: Այս առաջարկութիւնը սարսափեցրեց ինձ, որովհետեւ մանկութիւնիցս ի վեր ես մեծացել էի նրա հետ, և մեր երկուսիս կեանքի թէ յաջողութեան և թէ ճախորդութեան ժամանակ մենք կարեկից ընկերներ էինք եղել: Պարզ էր ուրեմն, որ ես չէի կարող աչքերս բաց կանգնած տեսնել նրան բարբառոսաբար մորթուելիս: Ես պատրաստուում էի մերժել նրա առաջարկը, սակայն երբ յանկարծ նրա երեսին նայելով տեսայ որ մինչ ցարդ ժպտացող նրա աչքերը դադանային կատաղութիւն էին արտայայտում, և վախենալով որ նա կարող էր բռնի կերպով առնել ինձանից այն՝ որին ես մեռակ չէի կարող պաշտպանել, ուստի խոհեմութիւն համարեցի յակամայից թոյլ տալ նրան իրագործելու իր նպատակը:

«Մինչ այսպէս, մենք շեղուեցինք ճանապարհից և մըտնելով մի՛ ձորակ՝ երկուսս էլ վառելիք հաւաքեցինք և կրակ արինք: Դէրվիշ Բեդինը առանց դանդաղելու մորթեց կապիկիս, կտրեց քթի կաշին, հանեց լեարդը և այրեց միացորդը: Մի քանի ժամից յետոյ ամբողջը մոխիր դարձաւ: Նա հաւաքեց, իր թաշկինակի մէջ ածեց, և մենք դուրս եկանք ձորից:

«Շարունակելով մեր ճանապարհը, վերջապէս հասանք Սպահան: Այստեղ երբ լուր տարածուեց որ Դէրվիշ Բեդինը եկել է, նրա շուրջը հաւաքուեցին ամեն դասակարգի մարդիկ: Շատ մայրեր եկան, որոնք իրանց երեխաների համար պաշտպանութիւն էին խնդրում չար հոգու դէմ: Կանայք թալիսման էին ուղում՝ իրանց ամուսինների նախանձը դադարեցնելու համար... Բայց նրա զլխաւոր մուշտարիները Շահի հարէմից էին: Նրանցից իւրաքանչիւրը ցանկանում էր ունենալ մի գորութիւն: Շահի սէրը դէպի իրան գրգռելու:

«Այս բոլորի ցանկութիւններին յագուրդ տալու համար Դէրվիշ Բեդինը մեծ պաշար ունէր: Նա ունէր քաւթառի մազեր, բուռի ողնաշար և արջի ճարպ — բոլորը դանազան ձեւերով պատը-

րաստուած: Հարէմի խանութներէց մէկին՝ որ արդէն ծերացել էր և հետևապէս աւելի շատ էր թախանձում մի ճար գտնել զեղեցիկ ու գրաւիչ երեւոյ, նա ծախեց իմ կապկի լիարդը՝ հաւատացնելով նրան, որ եթէ նա իր անձի վրայ կրէր այն, անպատճառ կը յաջողուէր իրան Շահի սիրտը գրաւել:

Մի ուրիշի, որ գանգատուում էր թէ Շահը իրան երբեք չէ սիրում, և ասում էր որ մինչև այժմ շատ հնարքների է դիմել, բայց չէ յաջողուել նրան գրաւելու, նա տուեց իմ այրուած կապկի մոխրից պատրաստուած մի բաղադրութիւն: Մի ուրիշի, որ ցանկանում էր՝ իր երեսին կնճիռներ չերևային, նա տուեց մի օժանելիք և ասաց. «Եթէ դու կանոնաւոր կերպով դործ ածես սրան և գործածածդ ժամանակ չծիծաղես, երեսդ միշտ այնպէս կ'երևայ, ինչպէս երևում է մի ջահիլ աղջկայ երեսը: Այս բոլորից յետոյ, թէև ես բաւական ծանօթացայ նրա զապտիքների հետ և շատ տնգամ էլ օգնում էի նրան, սակայն նրա շահած դրամներից և ոչ մի սև փող իմ ձեռքը չընկաւ: Կապկիս մորթուեց, Դէրվիշ Բեդինը հարստացաւ, իսկ ինձ մնաց՝ կապկիս, օ ինձ, սիրելի կապկիս յիշատակը միայն:

«Վերջապէս դէրվիշ Բեդինի հետ ես շատ երկիրներ գընացի: Ամեն տեղ մենք մեր արհեստով հռչակում էինք: Երբեմն մեզ պաշտում էին իբրև սուրբ մարդկանց, երբեմն էլ քարկոծում էին իբրև խաբեբաների: Մենք ճանապարհորդում էինք ոտքով. այդ պատճառով էլ ես բաւական ժամանակ էի ունենում ժանրամանութեամբ ուսումնասիրել ամեն բան որ ես տեսնում էի: Թէհրանից մենք գնացինք Պոլիս և այնտեղից Հալէպի ու Դամասկոսի վրայով անցանք Գահիրէ: Գահիրէից գնացինք Մէքքա և Մէդինա, և Զիզգայում նաւ նստելով՝ անցանք Գոլէթրաթի Սուրաթ քաղաքը: Այստեղից էլ գնացինք Լահոր ու Քաշմիր:

«Այս վերջին քաղաքում դէրվիշ Բեդինը ըստ իր սովորութեան սկսեց խաբել տեղացիներին, սակայն նրանք մեր պատառը չէին, որովհետև նրանք մեղանից շատ աւելի լուսաւորուած մարդիկ էին: Քանի դեռ չէինք խայտառակուել, մըտածեցինք շուտ փախչել այդտեղից: Փախանք և գնացինք Հէրաթ, որտեղում ապրող աֆղանների տգիտութիւնն ու զիւրահաւանութիւնը փոխարինեց մեր այն կորուստը, որ ունեցել էինք Քաշմիրում:

«Այստեղ, մինչդեռ մենք ամենայն եռանդով պատրաստուում էինք հրաջներ գործելու, դէրվիշ Բեդինը, այո, նա, որ անթառամ երիտասարդութիւն էր խոստանում մարդկանց, իր պարտքը վճարեց բնութեան: Մեռաւ նա:

«Մեռնելուց առաջ նա բնակւում էր Հէրաթի մօտ գըտնուող մի լեռան վրայ, որտեղ նա մարդկանց հաւատացնում էր որ իբր թէ ապրում էր ջինների և փէրիների բերած կերակուրներով. սակայն դժբախտաբար նա մի գիշեր այնքան խորոված գառ ու քաղցրաւենիք անուշ արաւ, որ բնութիւնը մահով պատժեց նրան:

«Իմ վարկը չձգելու համար ես ստիպուեցի մարդկանց հաւատացնել, որ իբր թէ ջինները նախանձելով որ մենք մահկանացուներս վայելում էիք դէրվիշ Բեդինի պէս մի զարմանալի, մի հրաշագործ մարդու ընկերակցութիւնը, և կամենալով մեզ զրկել նրանից, մի գիշեր երկնառաք ուտելիքներով այնքան լցրին նրա փորը, որ նրա հոգին ազատ տեղ չգտնելով ապրելու նրա մարմնում՝ ստիպուել էր դուրս թռչել նրա կողորդից և մի ուժգին հիւսիս-արևելեան քամու հոսանքով տարուել էր հինգերորդ երկինքը:

«Դէրվիշի յուզարկաւորութիւնը կատարուեց մեծ շքով: Հէրաթի իշխանը՝ Էշէկ Միրզան, նրա դադաղի մի ծայրը իր ուսի վրայ դրած՝ տարաւ մինչև գերեզմանը: Աֆղաններից մի խումբ բարեպաշտ մարդիկ մի փառաւոր յիշատակարան կանգնեցրին նրա գերեզմանի վրայ, որ մինչև այսօր ծառայում է իբրև ուխտատեղի:

«Իմ ուսուցչի մահից յետոյ ես մի քիչ ժամանակ մնացի Հէրաթում վայելելու այն մեծ յարգանքն ու պատիւը, որ մարդիկ ակնածութեամբ տալիս էին ինձ՝ իբրև մի մեծ մարդու աշակերտի:

«Իմ թալիսմանագրերն և ուսուցչիս մօրուքի մազերը, որ սանտրուելու ժամանակ դուրս էին թափուել, նաև նրա կտրած եղունգները ծախելով իբրև սուրբ մարդու նշխարներ՝ ես բաւական փող ժողովեցի, թէպէտ ասածս մազերի և եղունգների մեծ մասը հէնց իմա էին:

«Հէրաթից հեռանալով և Պարսկաստանի զանազան տեղերից անցնելով, ես հասայ հէզարէ կոչուած ցեղի բնակավայրը, որ ընկած է Քաբուլի և Կանդահարի մէջտեղը: Այս ցեղի մէջ իմ ապստամբից աւելի յաջողութիւն ունեցայ, որովհետև դէրվիշ Բեդինի դերը խաղալով՝ այնպէս յիմարացրի մարդկանց որ նրանք ինձ մի մարդարէ համարեցին»:

Այստեղ, դէրվիշ Սաֆարն իր ձեռքը դնելով իմ մօտ նստած դէրվիշի ուսին՝ ասաց.

«Ահա սա էր իմ ընկերը հէզարէցիների մէջ եղած ժամանակ: Սա կարող է լաւ յիշել թէ ինչ վարպետութեամբ մենք հաւատացնում էինք նրանց, որ իբր թէ մենք ունէինք մի մեծ

կաթսայ որ միշտ լի էր փրկում: Վերջապէս ես այն մեծահոշակ Հազրէթի իշանն եմ, որի մասին դուք վերջերս այնքան պատմութիւններ էք լսել խորասանում: Մի քանի շաբաթ սրանից առաջ ես մի հրաշք գործեցի մի կոյր աղջկայ վրայ: Ես իմ ընկերների հետ միասին կատարելապէս առողջացրի նրա աչքերը, և այժմ մարդիկ խորին ակնածութեամբ և յարգանքով են վերաբերում դէպի մեզ»:

Դէրվիշ Սաֆարը այստեղ վերջացնելով իր պատմութիւնը, առաջարկեց իր մօտ նստած դէրվիշին պատմել իրանը: Այս այն դէրվիշն էր որ հեղաբեցիները մէջ եղած ժամանակ դէրվիշ Սաֆարի ընկերն էր եղել:

Նա սկսեց իր պատմութիւնն այսպէս.

«Հայրս մի յայտնի օրէնսդէտ էր Դում քաղաքում: Նա մի շատ բարեպաշտ մարդ էր: Ո՛չ ոք նրա պէս ճշտապահութեամբ չէր կատարում իր կրօնական պարտականութիւնները: Մի խօսքով նա շիաների «սերն» էր համարում: Նա մի քանի որդի ունէր, որոնց բոլորին էլ նա վարժեցրել էր խիստ ճշտապահութեամբ կատարել մեր կրօնի արտաքին պաշտամունքները:

«Ինչքան մեր հայրը աւելի խստութեամբ էր վարւում մեզ հետ, մենք այնքան աւելի խաբեբայութեամբ ու խորամանկութեամբ էինք վերաբերւում դէպի իրան: Խաբեբայութիւնն ու խորամանկութիւնը կամաց-կամաց այնքան խոր արմատներ ձգեցին մեր սրտերում, որ ամբողջ քաղաքում մենք ստախօսներ և կեղծաւորներ կոչուելու արարախտութիւնն ունեցանք: Մասնաւորապէս ես այնքան լիբր, ստախօս, խաբեբա ու կեղծաւոր համարուեցի, որ ստիպուեցի ինձ պաշտպանելու կամ վարկս վերականգնելու համար դէրվիշ դառնալ: Այո, դէրվիշ դարձայ և ճանապարհուեցի դէպի Թէհրան:

«Ես հէնց նոր Թէհրան էի հասել և ընակարան վարձել մի դեղափաճառի խանութի դիմացի տնում, երբ մի ծեր կին շտապով ինձ մօտ եկաւ և յայտնեց որ իր դեղափաճառ ազան սաստիկ հիւանդացել էր չափից աւելի ուտելու պատճառով, և թէ իր գործածած դեղերն անօգուտ են եղել, և հետևապէս նրա խանութը իրան ուղարկել է ինձ մօտ խնդրելու ինձանից որ թալիսմանով մի ճար անեմ նրան:

«Որովհետեւ ես թուղթ, գրիչ և թանաք չունէի, ես պատճառ բռնեցի, որ հարկաւոր էր թալիսմանը գրել անդէրունում (կանանց բաժնում), որտեղ պառկած էր հիւանդը և որտեղ գրելու համար ամեն բան կը լինէր: Պառաւը համաձայնեց, և մի քանի բոպէից յետ ես ինձ գտայ մի սենեակում, որտեղ յատա-

կի վրայ պառկած էր հիւանդը՝ շրջապատուած մի խումբ կանանցից, որոնք աղաղակում էին՝ «վայ վայ... նա մեռնում է»: Բժշկական մի քանի գործիչներ, որ ընկած էին յատակի վրայ, ցոյց էին տալիս, որ ոչ մի բան չէր խնայուել նրան առողջացնելու կամ սպանելու համար: Մի մեծ կոնք, որի մէջ կար հիւանդին խմացրած դեղի մի մասը, դրուած էր դռնակի վրայ: Մի երկար ապակեայ խողովակ—այդ չարճարանաց գործիքը, դրուած էր մի անկիւնում: Գործիչների մէջտեղում նստած էր մի բժիշկ որ անտարբերութեամբ ծխում էր դայլանը: Երևի նա մարդկային ամեն ջանք դործ դնելուց և նրանց ապարդիւն գտնելուց յետոյ գիշել էր գերբնականի կամ գերմարդկային ձեռքի օգնութեանը դիմել իբրև վերջին միջոց իր հիւանդին բժշկելու: Հետևապէս նա էր առաջարկել թալիսմանը, որ ինձ էր վիճակուել գրելու:

«Նոր դէրվիշի—իմ ներկայութիւնը նոր յոյսեր ներշնչեց նրանց սրտերի մէջ, որովհետեւ երբ ես մտայ հիւանդի սենեակը, մեծ ոգևորութիւն ընկաւ հիւանդին շրջապատողների մէջ: Ես հրամայաբար թուղթ ուղեցի և այնքան ինքնավստահութիւն ցոյց տուի, որ բոլորն էլ հաւատացին որ ես անպատճառ պիտի առողջացնէի հիւանդին իմ թալիսմանով, թէպէտ մինչև այդ ժամանակ ես դեռ ոչ մէկը չէի գրել իմ կեանքում: Ինչևէ, իսկոյն մի կտոր թուղթ, մի գրիչ և թանաք տրուեց ինձ, և ես ամենայն լրջութեամբ դանազան խզմզանքներ անելով թղթի վրայ, երբեմն էլ Ալլահ, Մոհամէդ, Ալի, Հասան և Հոսէյն ա-նուններն արտասանելով ու ղետեղելով նրանց մէջ, երբեմն էլ տառերի փոխարէն թւանշաններ գրելով՝ վերջացրի թալիսմանը և մեծ հանդիսաւորութեամբ յանձնեցի բժշկին, որը լուսնալով նրան (թալիսմանը) մի կոնք ջրի մէջ (մինչդեռ կանայքն էլ անդադար աղօթում էին այդ թանգագին գրութեան ներդործութեան համար)՝ ասաց.

—«Յանուն մեծ Մարգարէի, թող հիւանդը խմէ այս ջուրը, և եթէ նրա ճակատագիրն է դեռ ապրել, այն սուրբ անունները որ այժմ նա պիտի կուլ տայ, իսկոյն կը բժշկեն իրան. իսկ եթէ նրա ճակատագիրն է մեռնել, ոչ իմ, ոչ էլ ուրիշի խելքը, հանճարն ու հմտութիւնը կարող են որևէ օգուտ բնծայել նրան:

«Ջուրը խմացրին հիւանդին, բոլորն անհամբեր սպասում էին փոփոխութիւն կամ առողջանալու նշաններ տեսնել նրա վրայ: Մի քիչ ժամանակ նա մնաց անշարժ, բայց քիչ յետոյ ի վարմանս բոլորի՝ (անշուշտ ինձ և բժշկի համար ոչ մի վարմանալու բան չկար) հիւանդը մի բարձր հառաչանք ար-

ձախեց, բացաւ իր աչքերը, բարձրացրեց գլուխը և ուզեց մի կոնք: Կոնքն իսկոյն դէմ բռնուեց նրա բերանին, և նա ամբողջ լամած դեղը փսխեց նրա մէջ:

«Նա առողջացաւ:

«Ըստ իս, նրա առողջանալը վերադրելի էր թանաքի և թղթի (թուղթը գեղի թուղթ էր) գարշահամութեանը, որ պատճառ էր դարձել նրան փսխելու. սակայն ես աշխատեցի հաւատացնել նրանց որ իբր թէ հիւանդի առողջանալը վերադրելի էր միմիայն իմ թալիսմանի զօրութեանը: Միւս կողմից էլ բժիշկն իրան էր վերադրում, որովհետև հէնց որ հիւանդը իր աչքերը բացաւ, նա ասաց.

— «Ես չապացի՞ որ այդպէս կը լինի, տեսէ՛ք, տեսէ՛ք իմ տուած դեղերի օգուտը: Եթէ ես չլինէի, ձեր հիւանդը արդէն մեռած կը լինէր:

«Ինձ անտանելի էին այս խօսքերը. ուստի չթողնելով նրան շարունակել՝ ես ասացի.

— «Եթէ դու բժիշկ ես, ապա ինչո՞ւ չկարողացար բժշկել հիւանդիդ առանց ինձ այստեղ հրաւիրելու: Դու շատ լաւ կ'անես՝ զբաղուես վերքեր լաւացնելով և մարդկանցից արիւն առնելով: Դո՛ւ բանը չէ խառնուել այնպիսի դորձերում, որ քեզ չեն վերաբերում:

— «Ո՛վ մեծ դէրվիշ, պատասխանեց նա, ես կասկած չունիմ որ դու շատ հմուտ ես թալիսման դրելու մէջ, և կարող ես մեծ գին առնել դրա համար. բայց ամեն մարդ իմանում է թէ ո՞վքեր և ինչեր են դէրվիշները, և եթէ երբեք իրանց թալիսմաններն օգտակար են լինում՝ այդ նրանց սրբութիւնիցը չէ:

— «Իսկ ո՞ւմ շունն ես դու, որ համարձակում ես այդ ձեռով խօսել ինձ հետ, այո՛, ինձ հետ, որ մեծ Մարգարէի ծառան եմ: Դուք բժիշկներդ արդէն լաւ յայտնի էք ձեր տգիտութեամբ ու խաբերայութեամբ. եթէ պատահածով ձեր հիւանդն առողջանում է, դուք նրա առողջութիւնը վերադրում էք ձեր հմտութեանը, իսկ եթէ մեռնում է, դուք ասում էք. «Աստուծոյ անօրինութիւնն էր... մարդկային ջանքն ի՞նչ է Աստուծոյ կամքի առաջ»: Գնահ, գնահ, ասացի ես, և երբ որ քո հիւանդին դարձեալ գերեզմանի դուռը կը հասցնես և կը մնաս շուրաւթ թէ ինչ անես, ուղարկիր իմ ետեից և ես իսկոյն կը գամ ու կը ծածկեմ քո յամառ տգիտութիւնը՝ առողջացնելով նրան, ինչպէս արի այս դեղավաճառին:

— «Երբեք եմ գլխովս, երբեք եմ իմ մահովս, պատասխանեց բժիշկը, որ ես այն մարդը չեմ որ հանդուրժեմ լսել

այդպիսի խօսքեր որևէ մէկից, մանաւանդ քեզ պէս մի շուն դէրվիշից:

«Եւ իսկոյն նա վեր ելաւ և սպառնական դէմքով մօտեցաւ ինձ հազար ու մի յիշոցներ տալով:

«Ես պակաս չմնացի նրանից և շուտով բռնեցքի եկանք. նա փետեց իմ մազերը և ես՝ նրա մօրուքը: Մենք կծեցինք միմիանց, թքեցինք միմիանց երեսին և առանց փոյթ տանելու հիւանդի համար՝ այնքան կատաղութեամբ կռեցինք, որ կանայքն սկսեցին մեծ աղմուկ բարձրացնել տան մէջ, և ո՞վ գիտէր ինչպէս պիտի վերջանար մեր կռիւր, եթէ կանանցից մէկը մէջտեղ չընկնէր և չհաւատացնէր մեզ որ ոստիկանապետի մարդիկը լսելով աղմուկը՝ եկել էին տան դուռը և ուղում էին իմանալ թէ ինչ է նշանակում այդ խռովութիւնը տան մէջ:

«Այս կնոջ միջամտութիւնը բաժանեց մեզ, և յետոյ ես ուրախացայ, երբ նկատեցի որ մեր կռիւի հանդիսատեսները բոլորն էլ իմ կողմն էին և հակառակ էին բժշկին, որը, ինչպէս նրանք ասում էին՝ մենակ փող առնել գիտէր և ուրիշ ոչինչ: Բայց ինձ վրայ նրանք նայում էին որպէս մի սուրբ մտրդու՝ որ զօրութիւն ունի բժշկելու ամեն տեսակ հիւանդութիւն:

«Բժիշկը տեսնելով որ իր բանը վատ է գնում, կամաց դուրս ծլկուեց սենեակից. բայց առաջ քան սենեակից դուրս գնալը նա կռացաւ և հաւաքելով իր մօրուքի մազերը որ ես դուրս էի տուել, դէմ բռնեց ինձ և սպառնական տոնով ասաց.

— «Մենք վաղը կը տեսնենք թէ մեր գործն ինչպէս կը վերջանայ դատաւորի առջև: Մօրուքիս իւրաքանչիւր մազը մէկ դուկատ կ'արժէ թէհրանում. հիմա տեսնենք դու կարող ես այդ քո բոլոր թալիսմաններով վճարել սրանց գինը:

«Այս սպառնալիքն իսկի էլ չվախեցրեց ինձ, որովհետև ես գիտէի որ երբ նրա բարկութիւնն իջնէր, նա իր վարկը չձգելու համար ոչ մի քայլ չէր անիլ ինձ դատապարտելու, ուստի ես ոչինչ չպատասխանեցի նրան, բոլորովին հանդիսատեսացի:

«Շուտով լուր տարածուեց ամբողջ թէհրանում, որ մի նորեկ դէրվիշ կարողացել է բժշկել այս ինչ դեղավաճառին իր մահամերձ հիւանդութիւնից, և ես ընդհանուր զմայլման ու զարմացման առարկայ դարձայ:

«Առաւօտից մինչև երեկոյ ես զբաղւում էի թալիսմաններ գրելով և այնպէս լաւ գնելով էի ծախում նրանց, որ շուտով մի քանի հարիւր թուման փողի տէր դարձայ. Բայց տարաբախտապէս դեղավաճառի պէս հիւանդներ շատ քիչ էին ձար-

ւում, և թէև նրա դէպքը կարող էր երկար ժամանակ պահպանել իմ հոշակը, այնուամենայնիւ կասկածելով որ մի դուցէ իմ խակական գոյնն էլ դուրս տրուի, խոհեմութիւն համարեցի հեռանալ թէհրանից: Որտեղ որ ես վճռում էի գնալ, ես այնպիսի հնարքներ էի գործ դնում որ իմ հասնելուց առաջ իմ մեծ համբաւն էր տարածւում այնտեղ:

«Իեղավաճառն ինձ մի վկայագիր էր տուել, որով նա վաւերացնում էր իմ մասին տարածուած մեծ համբաւը: Մինչև այս րոպէն էլ ես դեռ ևս վայելում եմ այդ համբաւը և հէնց որ նկատեմ որ հանգամանքներն սկսում են անպատշաճ գնալ դէպի ինձ, ես խելոյն կը հեռանամ այստեղից և կ'երթամ մի ուրիշ տեղ»:

Այստեղ դէրվիշը վերջացրեց իր պատմութիւնը: Յետոյ երրորդը սկսեց իրենն այսպէս.

«Թէպէտ պատմութիւններ անելն իմ գործն է, բայց իմա կարճ կը բռնեմ: Ես մի ուսուցչի որդի եմ: Հայրս սովորեցրեց ինձ կարդալ և կրկնել այն պատմութիւններից շատերը, որոնցից շատ կան մեր մէջ. և երբ նա տեսաւ որ ես բաւական պաշար ունէի, նա ինձ դէրվիշի զգեստ հագցրեց և դուրս ուղարկեց ինձ կեանքի ասպարէզը՝ հրապարակներում պատմելու այն, ինչ որ ես սովորել էի:

«Առաջին փորձերս շատ անյաջող գնացին, որովհետև ունկնդիրները պատմութիւնս լսելուց յետոյ թողնում, հեռանում էին առանց վարձատրելու ինձ. սակայն կամայեցողաբար փորձերը սովորեցրին ինձ գործս արդիւնաւոր կերպով առաջ տանելու եղանակը: Ասեմ թէ ինչպէս: Երբ սկսում էի մի պատմութիւն և հասնում էի նրա այն մասին որը շատ հետաքրքրում էր ունկնդիրներին, այնպէս որ նրանք անհամբեր սպասում էին լսելու շարունակութիւնը, ես կանգ էի առնում և ասում.

Ո՛վ դուք, բոլորդ որ հաւաքուել էք այստեղ, եթէ դուք մի նուէր կը տաք ինձ, եթէ դուք մի շնորհ կ'անէք ինձ ձեր առատաձեռնութեամբ, ես ձեզ կը պատմեմ, թէ վերջն ինչպէս եղաւ:

«Այս հնարքով ինձ յաջողում էր գոնէ մի բուռ սև փող ձեռք բերել: Օրինակի համար, «Խաթայի իշխանի և Սամար-ղանդի իշխանուհու» պատմութեան մէջ, երբ մարդակեր «Հէղարմանը» բռնում է իշխանին և ուզում է կուլ տալ նրան, և երբ իշխանուհին ճիւղաղի առջև չորած՝ աղէկաւոր ձայնով խնդրում է նրանից ազատ թողնել իշխանին, երբ որոտը թընդացնում է երկինք ու երկիր, և ճիւղաղն էլ ոռնում է, ես

Վանդ եմ առնում և ասում. «այժմ, ո՛վ ազնիւ մարդիկ, բաց արէք ձեր քսակների բերանը, և դուք շուտով կը տեսնէք թէ Խաթայի իշխանն ինչ հրաշքով կարողացաւ կտրել ճիւղաղի գլուխը»:

«Է՛հ, այսպիսի հրաշքներով ինձ յաջողում է հայթհայթել ապրուստս, և երբ մի տեղ իմ պատմութիւնների պաշարը սպառւում է, խելոյն հեռանում եմ այնտեղից դէպի մի ուրիշ տեղ և շարունակում գործս»:

ԳԼ. ԺԶ.

Հաջի Բարան նկատում է որ մինչև անգամ այս աշխարհում խաբէութիւնն անպատիժ չէ մնում: — Նա նոր ծրագիրներ է պատրաստում:

Երբ դէրվիշները վերջացրին իրանց պատմութիւնները, ես յայտնեցի նրանց իմ շնորհակալութիւնը ինձ ցոյց տուած հիւրասիրութեան համար և վճռեցի սովորել նրանցից այն ամեն բաները, որ մի դէրվիշի հարկաւոր է, որովհետև այդ բաները ժամանակով պէտք կը գային ինձ, այն, նրանք շատ պէտք կը գային ինձ, երբ ես էլ դէրվիշ կը դառնայի:

Դէրվիշ Սաֆարը ինձ սովորեցրեց շատ օյիններ, որոնցով ինձ կը յաջողուէր ապագայում մարդկանց աչքերը կուրացնել... Ես սովորեցի թալիսման գրելու արհեստը երկրորդ դէրվիշից, իսկ երրորդը սովորեցրեց ինձ իր իմացած պատմութիւններից մի բանիսը, փոխ տուեց իր գրքերը և սովորեցրեց ընդհանուր կանոններ իմ ունկնդիրներին ուշադրութիւնը գրաւելու, պատմութիւնս խիստ հետաքրքիր դարձնելու և մարդկանց զրպանները դատարկելու: Բայց ես դեռ շարունակեցի իմ ծխախոտավաճառութիւնը, և որովհետև իմ բարեկամ դէրվիշները շատ առատօրէն էին գործածում իմ ծխախոտը, ուստի ես ստիպուեցի աւելի մեծ քանակութեամբ էշի կամ ձիու չորացած աղբ խառնել նրա հետ որպէսզի շատ չփնասուեմ: Խեղճ մուշտարիներ, նրանք բացի աղբից, յարդից և չորացած տերեւներից ուրիշ բան չէին ծխում:

Մի երեկոյ բաղադրները փակուելու ժամանակ մի կին, որ պատմութիւնից երկուտակուել էր և ծածկուած էր ցնցոտիներով, առաջս կտրեց և խնդրեց ինձանից մի չիբուխ տալ իրան ծխելու: Նրա երեսը ծածկուած էր քօղով, և բացի իր խնդրածից՝ ուրիշ մի բառ չխօսեց ինձ հետ:

Ես լցրի չիբուխներս մէկը ամենավատ խոտերովով, որ ես ունէի, և տուի նրան: Հէնց որ նա առաջին «փոփ» ծու-

խը կուլ տուեց, սկսեց սաստիկ հազալ, թքել և խեղդուողի ձայններ հանել, որի վրայ մի քանի վիթխարի մարդիկ ճիպոտները ձեռքներում խսկոյն յարձակուեցին. վրաս, բռնեցին ինձ և պառկեցրին դեմնի վրայ:

Կարծեցեալ պառաւը յետոյ բարձրացրեց իր քօղը, և ինչ ասել կուզի որ նա հէնց ինքը մոհամադինն *) էր:

—Այ թշուառական, խարդախ սպահանցի, ասաց նա,—վերջի վերջոյ դու իմ ճանկն ընկար, դու, այո՛ դու որ այսքան երկար ժամանակ քո խարեութեամբ և քո սղիծ խառնուրդներով թունաւորել ես Մէշհէդի ժողովրդին: Իմացիր որ այս քաղաքում քո վաստակած շահիներ թւով դու հարուածներ պիտի ստանաս քո ոտներին: Բերէ՛ք, բերէ՛ք Փալախկան, գոռաց նա դէպի իր ծառաները.—կապեցէ՛ք սրան և հարուածեցէ՛ք այնքան, մինչև որ եղունգները թափուին:

Ոտներս անմիջապէս կապուեցին Փալախկային, և ճիպոտների հարուածներն այնքան խիստ կերպով տեղացին ոտներին տակին որ մէկի փոխարէն՝ տաան հազար մոհամադիներ աչքիս առաջ երևացին, նաև տաան հազար քաւթառներ որ կարծես թէ պարում էին շուրջս և դիւական քրքիջներով ուրախանում էին կրածս տանջանքի վրայ:

—Ողորմեցէ՛ք ինձ, ի սէր ձեր հօր, ի սէր ձեր մօր, ձեր պապերի, ձեր հոգու, խնայեցէ՛ք ինձ, ի սէր ձեր դաւակների... Ի սէր Մոհամէդի, Ալլիի և բոլոր իմամների, այդպէս մի տանջէ՛ք ինձ... ես անիծում եմ ծխախոտը, հրաժարւում եմ ծխելուց, հազար անէծք դայ գլխիս, եթէ միանգամ էլ ծխախոտ ծախեմ. ազատ թողէ՛ք ինձ:

Ես դիմեցի ինձ շրջապատող թամաշաչիներին (հանդիսատեսներ) օգնելու ինձ, բայց իզո՛ւր Դիմեցի նաև իմ մտերիմ դէրվիշներին, որոնք կանգնած էին այնտեղ, սակայն նրանք իրանց տեղիցն էլ չշարժուեցին: Վերջապէս ես այնքան լացի, գոռացի, աղաչեցի, պաղատեցի՝ մինչև որ ուշաթափուեցի:

Երբ ուշքի եկայ, ես ինձ գտայ փողոցում մի պատի տակ ընկած, շրջապատուած ամբոխից, որոնք բերան-բաց նայում էին ինձ, թէև նրանցից ոչ մէկն էլ չխղճաց ինձ:

Իմ չիբուխները, ջրամանը, կրակամանը և վերջապէս ամեն բան, ինչոր ունէի, յափշտակել էին ինձանից, և այժմ ինձ մնում էր ջախջախուած խխուճի պէս փորսող աալով տուն

*) Մոհամադինը մի պաշտօնեայ է որ ծպտեալ ման է գալիս քաղաքում և քննում է կշիռներն ու չափերը, նաև ուտելիքների տեսակները:

գնալ: Բնակարանս բարեբախտաբար շատ հեռու չէր, թէև մինչև այնտեղ հասնելս հոգիս դուրս եկաւ: Ոտներս ուռչելով՝ փղի ոտների էին նմանում. ամբողջ մարմինս ծածկուած էր արիւնով, և ես կրում էի ամենադառն տանջանքը:

Միւս օրն իմ դէրվիշ ընկերներից մէկն այցելեց ինձ, և վախվիսելով, զգուշացրեց ինձ ոչ ոքի չ'ասել որ ինքն ինձ այցելութեան էր եկել, որպէսզի մարդիկ չկարծէին թէ ինքն էլ գործակից է եղել ինձ իմ խարդախութիւնների մէջ:

Իր կեանքում նա էլ էր իմ վիճակին հանդիպել և փորձով գիտէր թէ իմ ոտները լաւացնելու համար ինչ դեղ էր պէտք: Նա իր զրպանից հանեց մի ինչ որ օծանելիք և քսեց իմ ոտներին, որ շուտով առողջացան:

Ես վճնեցի հեռանալ Մէշհէդից. ուստի վերցնելով իմ ունեցած-չունեցած փողը որ իմ սենեակի մի անկիւնում թաղել էի, պատրաստուեցի ճանապարհուել դէպի Թէհրան:

Իմ դէրվիշ ընկերները խորհուրդ տուին ինձ շուտով հեռանալ, և Դէրվիշ Սաֆարն էլ կամք յայտնեց ուղեկցելու ինձ:

—Ես լուր եմ ստացել, ասաց նա, որ Մէշհէդի բոլոր կըրօնաւորները նախանձելով իմ մեծ փառքին, պատւին և անուանը՝ դաւադրութիւն են անում ինձ ոտնակոխ անելու, ոչնչացընելու, և քանի որ ես նրանց հաւաքական ուժի դէմ չեմ կարող կանգնել, աւելի լաւ է որ ես էլ հեռանամ այստեղից և բախտ որոնեմ մի այլ տեղ:

Ինձ խորհուրդ տուին դէրվիշի շորեր հագնել. ուստի գընացի բազար և գնելով մի գլխարկ, մի թէսրի և մի այծի մորթի՝ հաղնուեցի որպէս մի դէրվիշ և պատրաստուեցի ճանապարհուել Սաֆարի հետ:

Մենք այնքան անհամբեր էինք շուտով մեկնելու, որ վճըռեցինք ճանապարհ ընկնել առանց ուրիշ ընկերներ գտնելու. սակայն առաջ քան մի վերջնական քալ անելը մտածեցինք մի ֆալ *) բանալ Սաադիի գրքից:

Դէրվիշ Սաֆարը մի համառօտ աղօթքից յետոյ բացաւ գիրքը և կարդաց հետեւեալը.

«Բանականութեան և իմաստունների խրատներին հակառակ բան է՝ դեղ գործածել առանց վստահութեան, կամ ճանապարհորդել մի անծանօթ ճանապարհով առանց ընկերակցելու մի կարաւանի»:

*) Սաադի, Հաֆէզ և զորանը երեք գրքեր են, որոնց միշտ դիմում են պարսիկները իրանց անելիք գործերի համար գուշակութիւններ անելու. «ֆալ» բանալը նշանակում է այս երեք գրքերից որեւէ մէկին դիմել:

Այս արտաքոյ կարգի ազդարարութիւնը որոշեց մեր անելիքը, և մենք վճռեցինք ղեկավարուել զբանով:

Մինչդեռ ես այս ու այն կողմերն էի գնում և հետաքրքրւում իմանալու թէ թէհրան գնացող կարաւանը երբ պիտի ճանապարհուէր, հանդիպեցի իմ բարեկամ Ալի Ղաթէրին, որ հէնց նոր Մէշէզէ գէր հասել և խօսում էր մի վաճառականի հետ նրա ապրանքը թէհրան փոխադրելու համար: Հէնց որ նա տեսաւ ինձ, անշափ ուրախացաւ և խելոյն պատրաստելով իր նարդիլէն՝ հրաւիրեց ինձ ծխելու: Ես պատմեցի նրան բոլոր իմ արկածներն մասին, և նա պատմեց ինձ իրանը:

Ալի Ղաթէրը համաձայնեց որ գէրվիշ Սաֆարը և ես իր հետ թէհրան գնանք, խոստանալով՝ մեր յոգնած ժամանակ թոյլ տալ մեզ հեծնել իր ջորիները:

ԳԼ. ԺԳ.

Հացի Բաքան հեռանում է Մէշէզէից: Նրա մէջքն առողջանում է: Մի պատմութիւն է անում:

Մէշէզէից դուրս տանող մեծ գուռը հասնելով ես անիծեցի այդ քաղաքը, որտեղ այնքան տանջանքներ էի կրել: Դէրվիշ Սաֆարն էլ անիծեց Մէշէզէի ժողովրդին նրա համար որ կրօնաւորներից հալածուել էր:

Սէմնան հասնելուց մի օր առաջ, երբ ես օգնում էի Ալի Ղաթէրին իր ջորիները բառնալու ժամանակ, մէջքս այնպէս սաստիկ կերպով փլաստուեց, որ տեղիցս շարժուել չկարողացայ: Զորեպանն ու գէրվիշ Սաֆարը տեսնելով որ բոլորովին անհնար էր ինձ համար շարունակել իմ ճանապարհորդութիւնը, թողեցին ինձ և գնացին:

Մէջքս առողջանալու համար սրան-նրան դիմելուց յետոյ՝ ինձ մօտ եկան մի սափրիչ և մի անասնաբոյժ, որոնք յանձն առան առողջացնել ինձ: Նրանք բերին մի ամանով կրակ, մի փուքս և մի քանի շամփուրներ, որոնց կրակի մէջ գնելով՝ շիկացրին և ինձ երեսի վրայ պառկեցնելով՝ նրանց դրին մէջքիս վրայ: Զայնս երկինքն հասաւ ցաւից ու այրուելուց, մեռնում էի, սակայն նրանք սիրտ էին տալիս ինձ ասելով.

— Յանուն Ալլահի շուտով կ'առողջանաս, Ալլահը կ'առողջացնի քեզ:

Եւ ինչ ասել կ'ուզի որ մի քանի օր անշարժ պառկելուց յետոյ մէջքս լաւացաւ, թէև շիկացած շամփուրների պատճա-

ռած վէրքերը սպանելու չափ տանջեցին ինձ, մինչև որ մի քանի տեսակ սպեղանիների գործածութեամբ բուժուեցին:

Այժմ ես մտածեցի շարունակել իմ ճանապարհորդութիւնը, բայց փորձելու համար թէ՛ իբր գէրվիշ ես ինչքան ընդունակութիւն ունիմ՝ պատրաստուեցի մի պատմութիւն անել Սէմնանի ժողովրդի համար: Մի առաւօտ ժողովրդին հաւաքելով շուրջս՝ սկսեցի հետեւալ պատմութիւնը.

«Հարուն-էլ-Ռէշիդի թագաւորութեան ժամանակ Բաղդատում ապրում էր մի անուանի սափրիչ Ալի Սադկալ անունով: Բաղդատում մարդ չկար, որ նրա մուշտարին չլինէր, և նրա գործն այնքան յաջող էր գնում, որ նա կամաց-կամաց սկսեց հպարտանալ ու գոռոզանալ, այնպէս որ բացի բէգերից՝ ուրիշ ոչ ոքի չէր ցանկանում սափրել: Փայտահատները միշտ իրանց բեռները բերում էին ծախելու այս սափրիչին, որ լաւ գնով էր առնում, որովհետեւ Բաղդատում փայտը շատ սակաւ և թանկ էր, և ինքն էլ ամենից աւելի կարիք ունէր փայտի: Պատահեցաւ որ մի օր մի խեղճ փայտահատ, որ ամենեւին ծանօթ չէր Ալի Սադկալի բնաւորութեան հետ, իր էշի վրայ բարձած մի բեռ փայտ բերեց նրան ծախելու: Ալի Սադկալը մի գին նշանակեց հետեւալ խօսքերով.

— «Այս գինը տալիս եմ էշի վրայի բոլոր փայտի համար»:

«Փայտահատը համաձայնեց, բեռը վայր ձգեց և պահանջեց խոստացուած գինը:

— «Եւս բոլոր փայտը վայր չեմ ձգել, ասաց սափրիչը. դու պէտք է տաս ինձ նաեւ համետը համետը շինուած է լինում փայտից», որովհետեւ մենք այդպէս պայմանաւորուեցինք:

— «Այդ ինչ ես ասում, ասաց փայտահատը շուարած: Ե՞րբ է տեսնուել այդպիսի առևտուր: Ո՛չ, այդ անկարելի բան է:

«Շատ խօսքերի փոխանակութիւններից յետոյ սափրիչը բռնի կերպով վերցրեց համետը էշի վրայից և հեռացրեց խեղճ գիւղացի փայտահատին:

«Անճարացած՝ գիւղացին գնաց դատաւորի մօտ և գանգատուեց սափրիչի դէմ. սակայն դժբախտաբար այդ դատաւորը Ալի Սադկալի մուշտարիներից մէկը լինելով՝ չուղեց լըսել նրա գանգատը: Նա դիմեց մի բարձրագոյն դատարանի, սակայն այնտեղի դատաւորն էլ պաշտպանեց սափրիչին: Գիւղացին շուտահաստուեց: Նա խելոյն գնաց գրադրի մօտ և գրել տուեց մի խնդրագիր խալիֆին ներկայացնելու համար: Խնդրագիրը մատուցուեց, և փայտահատը կանչուեց խալիֆի մօտ: Երբ նա ներկայացաւ, չոքեց և համբուրեց գետինը. յետոյ կանգնեց, ոտները դոյզ, ձեռները մեկնած դէպի խալիֆը, ամ-

բողջ մարմինը ծածկուած իր վերարկուի տակ, և անհամբեր սպասեց նրանից վճիռ ստանալու:

— «Բարեկամ, ասաց խալիֆը, պայմանները պէտք է անպատճառ պահուին: Դու համաձայնել ես սափրիչին տալ էշիդ վրայի ամբողջ փայտը, և նա յանցաւոր չէ, եթէ վերցրել է համետը, բայց...

«Սալիֆը խօսքը ընդհատեց և գիւղացուն իր մօտ կանչելով՝ մի ինչոր բան փոփոսաց նրա ականջին և հեռացրեց նրան»:

Այստեղ ես կանգ առայ և մի թիթեղեայ գաւաթ դէմ բռնելով իմ ունկնդիրներին՝ ասացի.

— Արդ, ով ազնիւ մարդիկ, եթէ դուք մի բան կը շնորհէք ինձ, ես կ'ասեմ թէ խալիֆն ինչ ասաց փայտահատին:

Ես այնքան հետաքրքրութիւն էի շարժել, որ բոլորն էլ ինձ փող տուին և անհամբեր էին լսելու պատմութեան մնացած մասը:

«Լաւ, ասացի ես, գիտէ՞ք ինչ ասաց խալիֆը փայտահատի ականջին: Նա յայտնեց նրան, թէ ինչ միջոցով կարելի կը լինէր պատժել սափրիչին և բաւարարացնել իրան:

«Մի քանի օրից յետոյ, գիւղացին գնալով Ալի Սաղկալի խանութը, իր էշի երասանից բռնած՝ խնդրեց նրանից սափրել իրան և իր ընկերին: Սափրիչը որոշեց մի վճար, գիւղացին համաձայնեց: Նա սկսեց սափրել նրան և երբ վերջացրեց, ասաց գիւղացուն.

— «Շուտ արն, հըր է ընկերդ, դէ, ասա՛ շուտ ներս գայ:

— «Ընկերս դուքսն է, ասաց գիւղացին, այս բոպէիս ես ներս կը բերեմ նրան:

«Նա դուքս գնաց և իր էշի երասանից բռնած՝ ներս մըտաւ՝ ասելով.

— «Ահա իմ ընկերը. դու պիտի սափրես սրան էլ:

— «Սափրեմ դրան էլ, դուաց սափրիչը. — բաւական չէ՞ որ ես զիջել եմ քեզ պէս մի մարդու սափրել, դու համարձակուում ես խնդրել ինձանից սափրել և՛ քո էշին: Կորիւր, կորիւր, եթէ ոչ, երկուսիդ էլ ջնանկամը կ'ուղարկեմ:

«Եւ նա դուքս հրեց երկուսին էլ:

«Ենդճ փայտահատը անմիջապէս գնաց խալիֆի մօտ և պատմեց եղելութիւնը:

— «Շատ լաւ, ասաց հաւատացեալների պետը: Այս բոպէիս ինձ մօտ բերէք Ալի Սաղկալին իր ածելիներով հանգերձ, հըրամայեց նա իր ծառաներին:

«Տաւր բոպէից յետ սափրիչը ներկայացաւ:

— «Ինչո՞ւ դու չես սափրում այս մարդու ընկերին, հար-

ցըրեց խալիֆը. — չէ՞ որ դու համաձայնել ես նրան էլ սափրել:

«Ալի Սաղկալը համբուրելով դետինը՝ ասաց.

— «Ո՛վ խալիֆ, ճշմարիտ է որ ես համաձայնել եմ, սակայն ո՞վ էր կարող երեւակայել, թէ սրա ընկերը մի էշ է:

— «Դու լաւ ես ասում, ասաց խալիֆը. բայց ես էլ պիտի քեզանից հարցնեմ, թէ երբ է լսուել կամ տեսնուել որ փայտ գնողը իրաւունք ունի էշի համետն էլ վերցնել որպէս գնած փայտի մի մասը: Ո՛չ, ոչ, աղս սափրիչ, այժմ այս խեղճ գիւղացու հերթն է, և ես հրամայում եմ քեզ անմիջապէս սափրել էշին, եթէ ոչ, դու գիտես ինչ կը գայ գլխիդ:

«Սափրիչը պարտաւորուեց պատրաստել մի մեծ ամանով օճառի փրփուր, որով նա տրորեց էշի ամբողջ մարմինը և սկսեց սափրել նրան խալիֆի և ամբողջ դատարանի առջև՝ յարուցանելով բոլորի ծիծաղը:

«Փայտահատը հեռացաւ մի լաւ ընծայ ստանալով, և ամբողջ Բաղդատում տարածուեց հաւատացեալների պետի արդարադատութեան լուրը»:

ԳԼ. ԺԴ.

Հաջի Բաբան հանդիպում է մի մարդու: — Ինչ հետեւանք է ունենում այդ հանդիպումը:

Ուրախ սրտով հեռացայ Սէֆնանից: Մէջքս առողջացել էր. ես դեռ ջահել էի, 20 թուման փող ունէի և աշխարհից շատ փորձեր: Մտածեցի Թէհրան հասնելուս պէս մի կողմ գնել դէքվիշական շորերս և փոխուել ոտից մինչև գլուխ մի նոր կեանք սկսելու համար:

Մէկ օրուայ ճանապարհ էլ մնում էր մինչև որ Թէհրան հասնէի, երբ, մինչդեռ ճանապարհին Լէյլա և Մաջնունի երգը երգելիս առաջ էի գնում, ետեիցս հասաւ մի ղաւիղ (սուբհան-դաի) որը բոպէապէս բարեկամանալով ինձ հետ, հրաւիրեց ինձ ճաշել միասին ճանապարհի վրայ: Օղը շատ տաք լինելով, ինքս էլ խիստ քաղցած՝ ուրախութեամբ ընդունեցի նրա հըրաւէրը:

Ղաւիղը իր ձիու սանձը գլխից հանելով, թոյլ տուեց նրան արածել ճանապարհի կողքին ընկած արտի նորարոյս ցորենի վրայ, և մենք նստեցինք մի տուռակի մօտ ճաշելու և հանգստանալու: Յետոյ նա իր վարտիքի ծալքերի միջից հանելով մի թաշկինակ, որի մէջ կար մի քիչ սառած փլաւ, երեք-չորս հատ կլոր հաց և մի-երկու հատ էլ սոխ, գրեց մէջ տեղ, և աւելացնելով նրանց վրայ մի քիչ թթու մածուն որ նա

Նա էլ շատ զարմացաւ երբ տեսաւ որ իր առաջարկը ես իսկոյն ընդունեցի:

Նա հանեց իր քսակը և 5 թումանի կէսը համբեց իմ ձեռքը, և միւս կէսի փոխարէն՝ նա առաջարկեց ինձ ընդունել շունչը կտրուած մի էշ, սակայն ես չընդունեցի, և նա խոստացաւ մնացորդ փողը մի ուրիշ անգամ տալ ինձ: Ես այնքան շտապում էի, որ էլ չուզեցի սպասել նրա հետ երկար խօսելու. ուստի թողնելով նրան՝ գնացի բազարը, գնեցի մի սև գլխարկ և ինձ պատրաստելով իբրև հէնց նոր Թէհրան հասնող մի ճանապարհորդ՝ քայլերս ուղղեցի դէպի բանաստեղծի տունը, որ ընկած էր քաղաքի մի լաւ կողմում՝ շրջապատուած պարտէզներով:

Հասայ նրա տան դուռը, քիչ սպասեցի, ականջ դրի, ոչինչ ձայն-ձուն չկար: Տան ներքին գրութիւնը ցոյց էր տալիս որ տէրը բացակայ էր, որովհետև երբ ներս մտայ, ոչ մի բնակչի նշանաբան չկար այնտեղ: Բարձրանալով վերնայարկը որ նայում էր փողոցի վրայ, ես տեսայ մի 50 տարեկան մարդ նստած մի գորգի վրայ. նա ծխում էր զայլանը. նրա տեսքից երևաց որ նա հէնց այն մարդն էր որին ես ուզում էի տեսնել: Նա բանաստեղծի նազիրն էր, նրան տեսնելուս պէս ես բացազանչեցի.

— Ողջոյն ձեզ, բարի լուր եմ բերել ձեզ համար, աչքդ լոյս, խանը գալիս է:

— Ծանի չէ՞ (այդ ի՞նչ ես ասում), զարմանքով հարցրեց նա. ի՞նչ խան, որտեղ, երբ, ո՞վ, ի՞նչ:

Մի քանի բացատրութիւններ տալով ես նրան յանձնեցի իրան ուղղուած նամակը, որ ստանալուն պէս նա մի տեսակ կեղծ ուրախութիւն արտայայտեց, թէ և ինձ պարզ երևաց որ նրա սիրտը դառնացաւ և երկնազի մէջ ընկաւ:

— Բայց դու հաստատ ես որ խանը կենդանի է:

— Այո, հաստատ եմ, նա կենդանի է, և դուք կը տեսնէք որ վաղը կամ միւս օրը մի ուրիշ սուրհանդակ կը հասնի որ ձեզ աւելի մանրամասն լուրեր կտայ նրա մասին և կը յանձնի ձեզ նամակներ՝ ուղղուած Շահի վէզիրին ու ուրիշներին:

Յետոյ նա սկսեց անկապ բացազանչութիւններ անել.

— Այս ի՞նչ զարմանալի բան է... վայ... այս ի՞նչ հող եկաւ մեր գլխին... հիմա որտեղ գնամ... ապա ես ի՞նչ անեմ, ի՞նչ ցեխ տամ գլխիս:

Ես աշխատեցի նրանից հասկանալ թէ ի՞նչ էր նշանակում իր յուզմունքը, կամ թէ ի՞նչն էր նա տխրեց փոխարէն ուրախանալու:

— Նա մեռած է, ասաց նա տխրադին ձայնով, ամեն մարդ ասում է որ նա մեռած է... նրա կինն էլ վերջերս երազում տեսել է, որ իր ամենամեծ ատամն ընկել էր: Ուստի կասկած չկայ որ նա մեռած է: Բացի դրանից, Շահն էլ համոզուելով որ նա մեռած է, արդէն կարգադրութիւններ է արել նրա տան և ստացուածքի վերաբերմամբ: Օ՛, նա մեռած է, նա չէ՛ կարող կենդանի լինել:

— Լաւ, ասացի ես, թող նա մեռած լինի, բայց ես ասում եմ որ վեց օր սրանից առաջ նա Աստուարագի ճշմարիտ հաւատացեալների մէկն էր և մի շաբաթից յետոյ նա Թէհրանում կը լինի:

Բաւական մտածելուց յետոյ նազիրն ասաց.

— Դու չես զարմանալ իմ շփոթութեան և յուզմունքի վերայ, երբ ես քեզ բացատրեմ այս տան գրութիւնը: Շահը լըսելով որ Աքէր խան բանաստեղծը վախճանուել է, գրաւել է նրա բոլոր ստացուածքը: Նրա տունը, կահ-կարասիքը, կենդանիները և վրացուհի գերիները պիտի տրուեն Քուռ Ալի Միրզային որ Շահի կրտսեր որդին է: Նրա գիւղն էլ արդէն տրուել է մեծ վէզիրին, և նրա պաշտօնը յանձնուելու է Միրզա Ֆուզուլին: Նրա կինն արդէն ամուսնացել է իր որդու ուսուցչի հետ: Ասա, ուրեմն, ես իրաւունք ունեմ շփոթուելու և յուզուելու թէ չէ:

— Իրաւունք ունիք, ասացի ես. բայց ի՞նչ ես ասում իմ վարձատրութեան մասին:

— Վարձատրութիւն. օ, այդ մասին ոչինչ չպիտի յուսաս ինձանից, որովհետև ինձ համար ուրախ լուր չես բերել: Դու կարող ես պահանջել քո վարձն իմ աղայից երբ նա կը գայ. ես քեզ ոչինչ չեմ կարող տալ:

Յուսահատ սրտով մնաս բարով ասացի նազիրին՝ խոստանալով մի ուրիշ օր կրկին այցելել նրան և հեռացայ:

ԳԼ. ԺԳ.

Հաջի Բաբան ծրագիր է պատրաստում ապագայի համար:— Նա կուի մէջ է ընկնում:

Ես մտածեցի սպասել բանաստեղծի վերադարձին, յուսալով նրա միջնորդութեամբ մի գործ բռնել ապրուստս պատուաւոր կերպով հայթհայթելու համար: Այնքան խարդախութիւններ էի արել որ զղուել էի, ուստի վճռեցի մի ազնիւ միջոցով սկսել մի նոր կեանք: Ես ձանձրացել էի ստոր և լիրբ մարդկանց ընկերակցութիւնից: Ես տեսնում էի այնպիսի մարդիկ,

որոնք թէև շատ ստոր ընտանիքից՝ սակայն մեծ յարգանք ու պատիւ էին վայելում—հարուստ էին, փառաւոր կեանք էին վարում: «Ե՛ս ինչո՞ւ չեմ կարող այդպիսիների աստիճանին հասնել», մտածեցի ես: Ես այնքան հեռու գնացի իմ մտածմունքների և երեակայութիւնների մէջ, որ սկսեցի խորհել թէ ինչպէս պիտի վարուեմ երբ մեծ վէզիւր դառնամ:

«Ո՞վ է իսմայիլ բէգ Թէլային, որ այժմ այդքան մեծ սէր ու շնորհ է վայելում Շահի առջև: Չէ՞ որ նա սկզբում մի սոսի ֆէրըաշ էր: Ինչո՞վ է նա առաւել ինձանից. գեղեցկութեամբ, ջիւանութեամբ, խելքով. ո՞չ, ո՞չ մէկով: Թող մեր երկուսիս ձիավարութիւնն էլ փորձեն, և ես որ այդ բանի մէջ լաւ կրթուել եմ թիւրքմէնների մէջ եղած ժամանակ, ցոյց կը տամ նրան թէ ձի հեծնելն ինչ է: Ո՞վ է արքունի գանձապետը, որ այժմ ոսկու հետ է խաղում, որ Շահի սնդուկները լցնում է ոսկով և միևնոյն ժամանակ չէ մոռանում լցնել իրանը: Միթէ նա ո՞վ է: Եթէ ես մի սափրիչի որդի եմ, նա բաղկալի որդի է: Այստեղ երկուսիս աստիճանն էլ հաւասար է. սակայն ես այն առաւելութիւնն ունիմ որ լաւ գրել-կարգալ գիտեմ, այն ինչ նորին գերազանցութիւնը, ինչպէս ամեն մարդ կը վկայէ, ոչինչ չգիտէ: Նա ուտում, խմում է ինչ որ սիրան է ուզում, ամեն օր մի ձեռք նոր զգեստ է հագնում, Շահի պէս՝ պարսիկ գեղեցկուհիներին ընտրում է իրան համար, և այս բոլորը նա անում է առանց ունենալու իմ շնորքի և ընդունակութեան կէսը»:

Այսպիսի մտածմունքների մէջ խորասուզուած՝ ես անցընում էի փողոցով, երբ մի սաստիկ կուռի ձայն լսեցի: Ես կանգ առայ տեսնելու թէ ինչ է պատահել: Մօտեցայ կուռիներին և տեսայ այն սուրհանդակին որին ես խաբել էի, և մի գիւղացի որ կուռն էր այն մարդու հետ, որին ծախել էի իմ ձին:

Այս իմ ձին է, ասում էր գիւղացին:

—Այս իմ թամբն է ասում էր սուրհանդակը:

—Դրանք իմն են, բղաւում էր ձի գնողը:

Տեսնելով որ եթէ ես այնտեղ կանգնէի, բանս վատ կը գնար, մտածեցի իսկոյն փախչել. բայց ձի գնողը յանկարծ տեսաւ ինձ և յարձակուելով վրաս՝ բռնեց գօտուցս և քաշ տալով գոռաց.

—Տեսէք, տեսէք, ահա այս է այն մարդը, որից ես գնեցի ձին:

Հէնց որ սուրհանդակը ճանաչեց ինձ, էլ պիտի միայն երևակայել թէ ինչ եղաւ իմ դրութիւնը: Գող, աւաղակ, խար-

դախ, խաբեբայ, լիբը, անամօթ և այսպիսի հաճոյանքների կարկուտներ տեղացին գլխիս:

—Ո՞րտեղ է ձիս, կատաղած հարցնում էր մէկը:

—Թամբս ետ տուր, պահանջում էր միւսը:

—Փողս շուտ ետ վճարիր, բղաւում էր երրորդը:

—Դրան քարշ տուէք դատաւորի մօտ, ասում էր ամբողջը:

Ես բղաւեցի, պողացի, երդուեցի, խրոխտացի, բայց ի՞նչ. ո՞չ որ լսող չկար ինձ: Սուրհանդակի զարոյթը անգսպելի էր, գիւղացին գանգատուում էր սուրհանդակի դէմ, ձի առնողը՝ էլ իր ձեռքից առել էին: Ո՞չ մէկս միմիանց լեզու չէինք հասնել իր ձեռքից առել էին: Ո՞չ մէկս միմիանց լեզու չէինք հասնում: Ես սկսեցի մէկի հետ քաղցրութեամբ խօսել, միւսին կանուամ: Ես սկսեցի մէկի հետ քաղցրութեամբ խօսել, միւսին շողոքորթել, երրորդին սպառնալիքներ տալ, յուսալով որ այդ եղանակով մի կերպ վերջ կը տայի վէճին:

Սուրհանդակին ասացի.

—Ինչո՞ւ ես այդքան բարկացել. այստեղ է քո թամբը, էլ ի՞նչ ես ասում.

Գիւղացուն ասացի.

—Դու ի՞նչ կ'անէիր եթէ այս ձին սատկած լինէր. շնորհակալ եղիր Ալլահից և քո ձին հեծիր ու գնա:

Հակալ եղիր Ալլահից և քո ձին հեծիր ու գնա: Ես Գալով ձի գնողին, էլ խօսք չմնաց որ չասացի նրան: Ես ուղեցի նրա տուած փողը վերադարձնել իրան, բայց նա չընուզեցի նրա տուած փողը վերադարձնել իրան, բայց նա չընուզեց: Բանից դուրս եկաւ որ նա ինձանից առնելիք ունէր, որովհետեւ նա պահանջում էր ձիու ծախքը որ մի քանի օր առել էր:

Մեր վիճաբանութիւնը շատ սուր կերպարանք ստացաւ, և ստիպուեցինք դառողայի մօտ դնալ: Նա նստած էր բաղաւում՝ շրջապատուած իր ֆէրըաշներով, որոնք իրանց երկար ձիւկոտներով պատրաստ էին ֆալախկայի մէջ դնելու որեւէ յանցաւորի ոտներ, հէնց որ իրանց աղան հրամայէր: Դառողան չկարողացաւ մի վճիռ տալ, որովհետեւ մեր դատը նրա համար շատ բարդ էր: Հետեւապէս նա մեղ առաջարկեց մեծ դատաւորի մօտ գնալ, սակայն մի ծերունի որ այնտեղ կանգնած էր, միջամտելով՝ առաց նրան.

—Ինչո՞ւ էք շուարում այդպիսի մի պարզ խնդրի վրայ: Խնդիրը շատ պարզ է: Երբ ձի գնողը կը վճարէ հաջուն իր խոստացած փողը, այսինքն՝ ձիու գնի կէսը որ դեռ չէ հատուցել, այն ժամանակ հաջին էլ կը տայ նրան ձիու մի քանի օրուայ ծախքը որ նա պահանջում է:

—Բարիբալլա, բարիբալլա, գոչեցին դառողան և նրան շրջապատողները: Շատ լաւ է ասում ծերունին, շատ լաւ:

Նրանք բոլորն էլ այնքան զարմացան ծերունու տուած վճռի վրայ և այնքան հաւանեցին այդ վճիռը, որ դառուղան արձակեց մեզ և պատուիրեց որ գործին խաղաղութեամբ վերջ տանք:

Ես խսկոյն ետ տուի ձի գնողին իր փողը—հինգ թումանի կէսը ի գիմաց ձիու ծախքին որ նա արել էր մի քանի օր, իսկ նրանից ստացայ ամբողջ 5 թումանը: Բանը վերջանալուց յետոյ նա նոր հասկացաւ որ խարուել էր, բայց էլ ինչ կարող էր անել: Սկզբում նա չէր հասկանում որ եթէ ինքն իրաւունք ունէր ձիու մի քանի օրուայ պահուածքի ծախքն առնել, ինչո՞ւ իրաւունք չունէր նրան տէր դառնալ: Այս էլ վերջն հասկացաւ. բայց արդէն շատ ուշ էր: Բարկացաւ, կատաղեց, բայց ոչ ինձ վրայ, այլ դառուղայի, որին նա համարձակ կերպով դատապարտեց իւրեւ մի անխելք, անշնորհք, ապուշ մարդու որ այնքան տղէտ էր օրէնքի մէջ, որքան ինքը խաբեբայ էր գործի մէջ:

ԳԼ. ԺԷ.

Հաջի Բաբան նոր շորեր է հագնում:—Նա գնում է բաղնիք:—Դուրս է գալիս բոլորովին փոխուած արտաքինով:

Այս խաթա-բալայից աղատուելուց յետոյ ես գնացի բազարը և համեմելով մի մահուղեղէնի խանութ, հարցրի կարմիր մահուղի գինը: Խանութպանը գննելով ինձ ոտից մինչև գլուխ՝ հարցրեց.

—Ո՞ւմ համար կամ ինչի՞ համար ես ուզում կարմիր մահուղը:

—Հէնց ինձ համար, ուզում եմ մի քարունի կարել:

—Քե՞դ համար, հարցրեց նա զարմացմամբ:

—Այո, այո, հէնց ինձ համար. ինչպէ՞ս ես տեսնում ինձ:

—Քե՞դ համար. բայց բեզ պէս մի սատանի ձագ ճրտեղից է կարող վճարել մահուղի գինը: Միայն միրզաներն ու խաներն են հագնում մահուղէ քարունի, բայց դու ոչ միրզա ես, ոչ խան:

Ես պատրաստուում էի մի խիստ պատասխան տալ նրան, բայց հէնց այդ բոլէին իմ ուշադրութիւնը գրաւեց մի դալլալ *) որ իր ուսի վրայ ձգած ունէր զանազան հին կամ հազած շորեր: Ուստի առանց խօսք ասելու խանութպանին՝ հեռացայ

*) Դալլալ նշանակում է միջնորդ:

Նրանից և մօտենալով դալլալին՝ յայտնեցի նրան, թէ ես ինչ էի ուզում: Մենք երկուսով քաշուեցինք մի անկիւն, որտեղ նա ցած դրեց իր ուսի շորերը և խնդրեց ինձանից ընտրել ուզեցածս:

Ամենից առաջ ես վերցրի մի գեղեցիկ մետաքսէ բաձկունակ, որ զարդարուած էր ոսկէ ժապաւէնով և կոճակներով:

—Քանի՞ է սրա գինը, հարցրի ես:

—Օ՛, դա շատ պատուական բան է, պատասխանեց դալլալը. երեւի դու լաւ ճաշակի տէր մարդ ես որ հաւանում ես սրան: Երդուում եմ որ սա պատկանում էր Շահի սիրական վերացուհիներին մէկին որ միայն մի-երկու անգամ է հագել:

Նա հազցրեց ինձ այդ բաձկունակը և ման գալով իմ շուրջը, ասաց.

—Մաշալլա՛հ, մաշալլա՛հ, շատ լաւ է սագում քեզ. կարծես թէ հէնց քո համար են կարել: Ծշմարիտ եմ ասում, որ բացի քեզանից, ուրիշ ոչ ոք արժանի չէ այսպիսի բան հագնելու:

Այս խօսքերն այնքան հաճոյացրին ինձ, որ ես մտածեցի մի շալ էլ գնել մէջքիս համար:

—Մի հատ էլ լաւ շալ եմ ուզում, ունի՞ս, հարցրի ես:

—Ինչո՞ւ չէ, պատասխանեց նա, և ցոյց տուեց մի հատ ծակծակուած և մի քանի տեղ էլ կարկատուած բաշմիրի շալ:

—Տեսնեմ այդ շալը, ասացի ես:

—Տեսէք. սա պատկանում էր Շահի կանանց մէկին: Եթէ ուզում էք գնել, ես մատչելի գնով կը տամ ձեզ:

Շալը այնպէս ոլորեցի որ նրա ծակծակուած տեղերը չերկային, և փաթաթեցի մէջքիս շուրջը: Ինձ հարկաւոր էր ունենալ մի հատ դաշոյն ես: Դալլալը մի հատ դաշոյն տուեց, և երբ ես նրան անցկացրի գօտուս մէջ, նա մի-երկու անգամ շուրջս ման եկաւ և հիացմամբ ասաց.

—Մաշալլա՛հ, մաշալլա՛հ, քեզանից աւելի գեղեցիկ, վայելչակալով և աւելի լաւ հագնուած մարդ ամբողջ Թէհրանում չկայ:

Երբ նստանք մեր հաշիւներն անելու, դալլալն ասաց.

—Դուք չգիտէք թէ ես ինչքան հաւատարիմ ու ճշմարտախօս եմ առեւտրի մէջ: Ես այն դալլալներից չեմ որ հարիւր ասեմ՝ բայց յիսուն ստանամ: Հաւատացէք ինձ որ ես ինչ ասում եմ՝ ճշմարիտն է: Դուք տուէք ինձ 5 թուման բաձկունակի համար, 15 թուման՝ շալի համար և չորս թուման՝ դաշոյնի համար: Այս գները սարսափեցրին ինձ, որովհետեւ ես միայն 20 թուման ունէի, մինչդեռ նրանք բոլորը միասին 24

թուման էին անում: Յուսահատուելով, սկսեցի բաձկոնակն հանել, բայց դալլալը ձեռքս բռնելով արգելեց և ասաց.

— Գուցէ դուք կարծում էք որ իմ ասած գները շատ բարձր են. բայց երդում եմ ձեր գլխով և իմ հոգով, որ ես ինքս հէնց այդ գներով եմ ձեռք բերել դրանց: Հիմայ թողնում եմ ձեր բարի կամքին, դուք լինջքան էք հաճում շնորհել:

— Դու այնքան մի բարձր գին ես նշանակել, պատասխանեցի ես, որ ես չզիտեմ ինչ ասել, սակայն եթէ բոլորը միասին 5 թումանով կտաս՝ ես կը գնեմ:

Դալլալը արհամարհանքով մերժեց իմ առաջարկածը, և ես պարտաւորուեցի յետ տալ իր ասլրանքը: Նա ծալեց նւրանց և ուսի վրայ ձգելով՝ ասաց.

— Դիտէ՛ք ինչ է, ես նայում եմ ձեր վրայ իբրեւ մի բարեկամի և ես պատրաստ եմ անելու ձեզ համար այն՝ ինչ որ ես չեմ անիլ իմ եղբոր համար: Ուրեմն եթէ դուք ուզում էք բաձկոնակը, շալն և դաշոյնը, ես 10 թումանով կը տամ ձեզ:

— Ո՛չ, ասացի ես, 10 թումանով չեմ վերցնիլ, եթէ կ'ուզես՝ 6 թուման կը տամ, և մէկ թուման էլ աւելորդ կը տամ իբրեւ ընծայ:

— Նա խփոյն համաձայնեց, ինձ տուեց գնածս բաները, ստացաւ փողը և հեռացաւ ուրախ սրտով:

Վերցնելով գնածս բաները, մտածեցի ուղղակի բաղնիք գնալ: Բաղարով անցնելիս, գնեցի մի գոյգ բարձրալիւրճակ մաշիկ, մի հատ մետաքսէ կապոյտ թաշկինակ, մի գոյգ ծիրանագոյն մետաքսէ վարտիք, և այդ բոլորը կապելով իմ թաշկինակի մէջ՝ քայլեցի դէպի բաղնիքը:

Հասայ բաղնիքի դուռը, ներս մտայ, բայց իմ արտաքինն այնքան աննշան էր, որ ոչ ոք ուշադրութիւն չգործրեց ինձ վրայ: Մի անկիւնում ես վայր դրի իմ կապոյցը, շորերս հանեցի և մի մեծ դնշակով ծածկելով կէս մարմինս, մտայ բաղնիքի ներսի բաժինը: Այստեղ ամեն դատարկագի մարդիկ էլ հաւատար էին, գոնէ իրանց արտաքինով, և ես ուրախացայ որ իմ գեղեցիկ կազմը, լայն կուրծքս և նեղ մէջքս բոլորի ուշադրութիւնն էլ պիտի գրաւէր:

Կանչելով դալլալին, պատուիրեցի նրան լուրջ ուշագրութիւն դարձնել իմ մարմնի վրայ, այսինքն՝ մարմինս լաւ շփել ձեռքով, մազէ ձեռնոցով կեղտը մաքրել, սափրել գլուխս ու ևրեսս, ներկել մօրուքս, բեխերս, գանգուրներս, ձեռքերս ու ոտներս տակերը, նաև պատրաստել մի քիչ բաղադրութիւն...

Դալլաքն անմիջապէս սկսեց իր գործողութիւնը, և մի-երկու րոպէ մարմինս շփելուց յետոյ՝ նա ասաց.

— Ի՛նչ լայն կուրծք ունէք, մաշալլա՛հ, մաշալլա՛հ. այսպէս լայն կուրծք շատ քիչ եմ տեսել, մաշալլա՛հ:

Դալլաքի այս խօսքերի վրայ ես ինձ այնպէս ձեացրի, իբր թէ այդպիսի գովասանական բառերը առաջին անգամ չէր որ ես լսում էի, թէև միևնոյն ժամանակ մտածում էի թէ ինչքան պիտի փքուեմ ու հպարտանամ, երբ նոր շորերս հագնեմ: Մի խօսքով թաղաւորութիւն էր անցնում մըտքիցս:

Դալլաքը վերջացնելով իր գործը, թողեց ինձ հանգստանալ, և մի քանի րոպէից յետոյ, իմ մարմինը ծածկելով մի մեծ սաւանով՝ առաջնորդեց ինձ դէպի այն անկիւնը, որտեղ ես հանել էի շորերս: Օ՛հ, ինչ մեծ հաճոյքով ես բաց արի իմ կապոյցը և նայեցի իմ սիրուն շորերին: Կեանքումս դեռ մետաքսէ շորեր չէի հագել: Ամենից առաջ հագայ վարտիքս, յետոյ շապիկս ու նրա վրայ՝ բաձկոնակս, որի խշխշոցն այնքան դուր եկաւ ինձ, որ ես շուրջս նայեցի տեսնելու թէ արդե՞ծ մարդիկ նայում են ինձ, թէ չէ: Յետոյ շալը կապեցի մէջքիս ամենանոր մոդայով, այսինքն՝ առջևիս մասը աւելի նեղ քան ետեմս, և երբ դաշոյնիս կոթն էլ սկսեց փայլել իմ գօտու միջից, ուրախութիւնիցս էլ ոտի վրայ չէի կարողանում կանգնել: Գլուխս և ծայրիս ես այնպէս մի ձև տուի, ինչպէս անում են պետական մարդիկը, և զրի գլխիս բաւական թեք դէպի մէկ կողմը:

Երբ բաղնիսպանը դէմ բռնեց ինձ իր հայելին, որ նշան էր փող ստանալու, ես կամաւ ձեռացրի նրան որպէսզի ինձ լաւ զննէի հայելու մէջ: Ուրեքով ու սրելով բեխերիս ծայրերը դէպի աչքերս, ետ տուի հայելին և առատօրէն վարձատրեցի բաղնիսպանին: Հին շորերս էլ նրա մօտ աւանդ թողնելով՝ դուրս եկայ բաղնիքից և սիգաճեմ քայլերով սկսեցի ման գալ, կարծես թէ ես մի մեծ մարդ էի դարձել:

ԴՆ. Ժը.

Ասքէր բանաստեղծի վերադարձը: Նրա վերադարձը ինչ հետեւանք ունեցաւ. Հաջի Բարայի համար:

Քայլերս ուղղեցի դէպի Ասքէր բանաստեղծի տունը, յուսալով մի լուր իմանալ նրա մասին: Մի խումբ մարդիկ

կանգնած էին նրա տան առաջ: Շուտով ինձ յայտնուեց որ բանաստեղծը հէնց նոր հասել էր և կտրի վրայով մտել էր տուն *):

Ես իսկոյն մտայ նրա տունը և գտնելով նրան մի սենեակում նստած՝ ուրախական ողջունով շնորհաւորեցի նրան իր ազատման և անխտանգ վերադարձի առթիւ: Նա չճանաչեց ինձ, նա չէր կարողանում համոզել ինքն իրան, որ իր առջև կանգնած, կոկոռած ու դարձաբերած անձնաւորութիւնը կարող էր իր տեսած կեղտոտ, շորերը քրքրուած, սրիկայ Հաջի Բաբան լինել:

Սենեակում կային ամեն դասակարգի մարդիկ, որոնց մի քանիսի երեսներն ուրախութիւն էին արտայայտում, և միւսներինը յուսահատութիւն: Վերջինների մէջ էր Միրզա Փուղուլը որ ամենից աւելի մեծ յարգանքով էր վերաբերում դէպի բանաստեղծը, և որն անդադար բացազանչում էր. «Շատ երկար ժամանակ տեղդ դատարկ էր մնացել. բայց այժմ բոլորիս աչքները լոյս, որ անխտանգ վերադարձել ես»:

Յանկարծ լուր ստացուեց, որ Շահը ցանկանում է անմիջապէս տեսնել բանաստեղծին: Նա իսկոյն կանգնեց և իր ճանապարհորդական փոշաթաթախ զգեստով, որ դեռ հագին էր, գնաց պալատը:

Այցելուների խումը ցրուեց: Ես մտածեցի կրկին տեսնուել բանաստեղծի հետ: Բակիցը դուրս գնալու ժամանակ՝ ես հանդիպեցի նազիրին որի մասին ես արդէն խօսել եմ: Նա էլ էր խիստ ախուր երևում:

— Յանուն Ալլահի, ասացի ես, տեսնո՞ր որ իմ խօսքերը ճշմարիտ էին. տեսնո՞ր որ խանը իրօք կենդանի էր:

— Այո, ճշտարիտ էին խօսքերդ, ասաց նա խոր հոգոց հանելով: Նա կենդանի է. տայ Ալլահն որ նա երկար ապրի՛րայց... բայց... է, Ալլահն ողորմած է:

Նազիրն անցաւ գնաց:

Այդ օրն ես անցկացրի այստեղ ու այնտեղ շրջելով, և ամբողջ ժամանակ պալատների կառուցանելով օդի մէջ: Ես անցայ բաղաճների միջով, մտայ այս ու այն մէսէիդը, և մի քանի ժամ անցկացրի այն բախտախնդիրների հետ, որոնք խումը-խումը միշտ հաւաքուած են լինում մէսէիդների դռների առջև:

*) Պարսիկների մէջ սովորութիւն կայ որ երբ մի մեռած համարուած մարդ վերադառնում է տուն, նա պարտաւոր է կտրի վրայով մուտ գործել իր տունը փոխարէն տան դռով:

Բաղաճներում և մէսէիդներում օրուայ լուրը Ասքէր Բանաստեղծի մասին էր: Ոմանք ասում էին որ իբր թէ Շահը չէր հաւատացել որ Ասքէր խանը կենդանի է և վերադարձել է: Ուրիշներն ասում էին որ նրա վերադարձը շատ ուրախութեան պատճառ է դարձել Շահին, որը հրամայել է 10 թուման տալ այն մարդուն, որ նրա ողջութեան աւետիսը բերել է Թէհրան:

Սակայն ճշմարտութիւնն այս էր. Շահը յուսահատուել էր երբ լսել էր որ Ասքէրը յարութիւն է առել, որովհետեւ նրա կենդանութիւնը խափանել էր այն որոշումները, որ նա տրել էր նրա տան ու ստացուածքի վերաբերմամբ: Բայց Ասքէրը, որ լաւ ծանօթ էր Շահի բնաւորութեանը և զիտէր թէ նա ինչքան է սիրում բանաստեղծական գրուածքերը, մասնաւորապէս այն բանաստեղծութիւնները, որոնց մէջ ինքը գովաբանում ու փառաբանում է, ճանապարհին պատրաստել էր մի ոտանաւոր, որ երբ նրա մօտ կարդացուեց, այնպէս հաճոյացրեց նրան, որ նա հրամայեց նրա բերանը ոսկով լցնել, և վերահաստատեց նրան իր պաշտօնի վրայ:

Այս հանգամանքից օգտուելով, ես իսկոյն գնացի բանաստեղծի տունը և շնորհաւորեցի նրան իր բարեբախտութեան առթիւ: Դրանից յետոյ ես ամեն առաւօտ այցելում էի նրան, նա էլ միշտ ուրախութեամբ էր ընդունում իմ այցելութիւնները: Տեսնելով որ նա համակրանքով է վերաբերում դէպի ինձ, ես մի առաւօտ խնդրեցի նրանից մի պաշտօն յանձնել ինձ իր տան մէջ՝ կամ յանձնարարել ինձ իր բարեկամներից կամ ծանօթներից մէկին:

Ես շուտով իմացայ թէ նազիրն ինչու էր տխուր և յուսահատ իր ազայի վերադարձի վրայ: Նա խորդախութիւններ էր արել նրա ստացուածքի վերաբերմամբ և վախնում էր խայտառակուելու: Ես վստահ էի որ նա շուտով պաշտօնանկ պիտի լինէր, հետևապէս աշխատում էի այնպիսի եռանդ ու գործունէութիւն ցոյց տալ, որպէսզի նրա պաշտօնանկ լինելուց յետոյ բանաստեղծն ինձ նրա տեղը կարգէր: Անցաւ մի քանի օր, սակայն ինձ չյաջողուեց նպատակիս հասնել: Նազիրը մնաց իր պաշտօնի վրայ, և ես մնացի անգործ:

Մի առաւօտ, վերջապէս, Ասքէր խանն ինձ իր մօտ կանչելով, ասաց.

— Հաջի, բարեկամս, դու գիտես որ ես քեզանից միշտ գոհ եմ եղել, այո, գոհ եմ եղել այն բարեսրտութեան համար որ դու ինձ ցոյց տուիր երբ մենք երկուսս էլ թիւրքմէնների գերին էինք: Այժմ ես ուզում եմ ապացուցանել իմ երախտագիտութիւնը: Ես քեզ շատ լաւ նկարագրով յանձնարարել եմ

Միրզա Ահմադին որ Շահի հաքիմ բաշին (բժշկապետ) է: Վրաստան եւ որ քո ծառայութիւնը գոհացուցիչ կը լինի. նա ըեզ կը սովորեցնի իր արհեստը, որովհետեւ միջոց կ'ունենաս կեանքի մէջ յառաջադիմելու: Վերջապէս դու գնահատում եւ յայտնիր նրան, որ ես եւ ուղարկել քեզ. նա քեզ իսկոյն մի պաշտօն կը յանձնի:

Միւս առաւօտն ես գնացի հաքիմ բաշու տունը, որ գտնուում էր Շահի պալատի մօտերքում: Տան բակում կային մի խումբ հիւանդներ, որոնց մի քանիսը կուշ եկած պատի տակում, մի քանիսը թեք ընկած գետնի վրայ եւ մի քանիսն էլ դեղի շիշերը իրանց ձեռքում՝ սպասում էին հաքիմ բաշուն: Մի քանի ընկերացիներ նա դուրս եկաւ կանանոցից եւ մտաւ իր բժշկասենեակը: Նա մի ծեր մարդ էր, փոքր ընկած աչքերով, ցանցաւ մօրուքով եւ կըմախքացած երեսով: Նրա մէջքը կորացած էր, եւ իր նստելու սովորական դիրքը խիստ անարթինակ էր. նստած ժամանակ նրա գլուխը թաղում էր ուսերի մէջ, կզակը ցցւում էր դուրս, եւ ձեռքերը զօտու մէջ զետեղած՝ երկու եռանկիւնի էին կազմում:

Նրա հարցերը շատ համառօտ էին լինում: Պատասխան լսելու ժամանակ՝ շարունակ հ'ըմ... հ'ըմ էր անում, եւ կարծես թէ ամեն բանի վրայ մտածում էր, բացի իր առջեւ կանգնած հիւանդի վրայ: Մի քանի հիւանդներ տեսնելուց յետոյ նա իր աչքերը դարձրեց ինձ վրայ: Մօտենալով նրան՝ ես յայտնեցի իմ ուղիւնքը: Մի-երկու ընկերացիներ նա իր սուր աչքերով գննեց ինձ եւ հրաժայեց քիչ սպասել, որովհետեւ, ինչպէս երեւում էր, նա ցանկանում էր առանձնապէս խօսել հետս:

Մի քանի ընկերացիներ նա դուրս գնաց սենեակից եւ ինձ հրամայեց հետեւել իրան: Նա մտաւ մի առանձին բակ որ պատերով շրջապատուած էր ամեն կողմից, բացի այն կողմից՝ որի դիմացումն էր Խալիլ-խանէն (առանձնասենեակ, կամ առանձնատուն), որտեղ մտաւ նա: Ես էլ ներս մտայ. նա հըրաւիրեց ինձ նստել:

ԳԼ. ԺԺ.

Հաջի Բարսն մտնում է Շահի հաքիմ բաշու ծառայութեան մէջ:

Քիչ մտածելուց յետոյ հաքիմ բաշին ասաց.

— Ասէ՛ք բանաստեղծը քո մասին շատ նպաստաւոր խօսքեր է խօսել ինձ. նա ինձ հաւատարմացրել է, որ քեզ կարելի է վստահել իբրեւ մի խոնարհ եւ հաւատարիմ անձի: Նա ինձ

ասել է նաեւ, որ դու շատ բաներ ես տեսել աշխարհում եւ այնքան շրջահայեաց, խոհեմ ու գաղտնապահ ես, որ ես ամենայն վստահութեամբ կարող կը լինեմ քեզ յանձնել իմ առանձին գործերի կատարումին:

Մինչդեռ նա այսպէս խօսում էր, ես ամբողջ ժամանակը գլուխ էի տալիս նրան եւ աշխատում էի ձեռքերս միշտ ծնկներին վրայ դրած պահել իբրեւ նշան խոնարհութեան:

Նա շարունակեց ասելով.

— Այս ընկերացի քեզ պէս մի մարդու կարիքն ունեմ, եւ որովհետեւ ես ընդունելիմ վստահ եմ որ իմ բարեկամ Ասէ՛ք խոնարհ երբէք չի խաբել ինձ քեզ ինձ յանձնարարելու գործի մէջ, ուրեմն ես ուրախութեամբ մի պաշտօն կը յանձնեմ քեզ, եւ եթէ դու կը կատարես այնպէս՝ ինչպէս ես եմ ցանկանում, այն ժամանակ վստահ եղիր որ գործդ շատ լաւ կը լինի:

Ինձ աւելի մօտ հրաւիրելով եւ այս ու այն կողմը նայելով՝ գլուխը մօտեցրեց իմիս եւ ասաց շատ ցած ձայնով.

— Հնչի, վերջերս ֆոանդների կողմից մի դեպք եւ եկել Թէհրան. նրա հետ եկել է և՛ մի հաքիմ: Այս անօրէն հաքիմը արդէն մեծ անուն ու պատիւ է վայելում Թէհրանում: Նա բժշկում է իր հիւանդներին մի ձևով, որ միանգամայն նոր է մեզ համար: Նա մի մեծ սնդուկ դեղեր ունի, որոնց անուններն անգամ մենք չգիտենք: Նա այնպիսի գիտութիւնների առնունք է տալիս, որ մենք Պարսկաստանում երբէք չենք լսել: Նա երբէք տարբերութիւն չէ դնում տաք եւ պաշտ հիւանդութիւնների կամ դեղերի մէջ: Նա իր հիւանդներին սնդիկ է խրամացնում որպէս գովացուցիչ դեղ: Մի սուր գործիքով էլ մարդկանց փորերն է պատում եւ նրանց միջից քամի եւ ջուր հանում: Նա մինչև անգամ ասում է որ ինքն այնպէս մի բան է կարող անել, որ երեխաները ծաղիկ չհանեն: Նա մարդու մարմինը ծակում է եւ նրա մէջ ածում կովից առնուած մի ինչ որ նիւթ, որ վերջերս իրանց փիլիսոփաների մէկը հնարել է: Այս ծաղիկի խնդիրը շատ մտաւորականութիւն է պատճառում մեզ, որովհետեւ մինչև այսօր այդ հիւանդութիւնը մեզ համար մեծ եկամուտի աղբիւր է եղել: Ժիշդն ասած, մենք թոյլ չենք տալ որ այդ անօրէնը մեր հացը խլէ կամ կտրէ մեր բերանից:

«Ինչեւիցէ, շարունակեց նա, ես հիմայ պիտի ասեմ քեզ թէ քո ծառայութիւնը գլխաւորապէս ինչ գործի համար եմ ուղղում: Երկու օր սրանից առաջ մեծ վէզիրն այնքան քաջախի ու շարժարի մէջ թաթախուած վարունգ ու հազար կերպով որ հիւանդացաւ: Երբ այդ անօրէն ֆոանդների դեպք

պանը լսեց նրա հիւանդութեան լուրը, անմիջապէս ուղարկեց իր հաքիմին նրան բժշկելու: Անօրէն հաքիմը իսկոյն մատակարարեց մի ճար, որ միայն մէկ անհամ, ըսպիտակ դեղհատ էր: Իմ կոյր բախտից այդ դեղհատը հրաշք գործեց: Մեծ վէզիրն այնպէս շուտ առողջացաւ և այնքան առողջացաւ, որ իր ծեր հասակում նա այնպէս ծիծաղում, խօսում, զուարճանում և կանանց հետ քէֆ է անում որ մարդ զարմանում է: Այս ֆուսանգ հաքիմի և իր դեղի համբաւը տարածուել է ամբողջ Թէհրանում: Շահն էլ այս առաւօտ սէլամի ժամանակ ամենից առաջ սքանչանալով խօսեց ֆուսանգ հաքիմի գիտութեան և նրա տուած դեղի հրաշագործութեան մասին: Յետոյ Նորին Մեծութիւնը հրամայեց ինձ բացատրել իրան թէ, ինչիցն էր որ այդպիսի մի փոքրիկ պատճառ (դեղ) այդքան մեծ հետեանքներ (օգուտներ) ունէր: Խոնարհուելով նրա առջև և համբուրելով գետինը որպէսզի ոչ ոք չնկատէր իմ շփոթութիւնը, ես պատասխանեցի.

— Դուրբան լինիմ արքայից արքայի ոտներին, ես դեռ չեմ տեսել այն դեղը, որ ֆուսանգ հաքիմը տուել է վեհափառութեանդ մեծ վէզիրին. բայց խոստանում եմ որ երբ տեսնեմ այդ դեղը՝ քննեմ և շուտով յայտնեմ թէ նա ինչից է բաղադրուած: Միևնոյն ժամանակ վեհափառութեանդ ստորուկը հայցում է տիեզերքի կենտրոնիցդ թոյլտուութիւն աղաչելու որ ֆուսանգ հաքիմի գլխաւոր գործակատարը չար ոգին է, որ թշնամի է մեր ճշմարիտ հաւատին, քանի որ նա գործիք է մի անօրինի ձեռքում—մի անօրէն՝ որ մեր սուրբ Մարգարէին խաբւեայ է անուանում և երբէք չէ հաւատում Նախախնամութեան ամենակարող վճռին:

«Ես, շարունակեց հաքիմ բաշին, կամաւ այսպէս խօսեցի ֆուսանգ բժշկի մասին, որպէսզի նրան վարկաբեկ անէի Շահի և պալատականների առջև: Ես դուրս եկայ պալատից և մինչև այս րոպէս մտքով տանջւում եմ և ամբողջ ժամանակը ճիգ ու ջանք եմ թափում մի հնար գտնելու, որով կարողանամ թափանցել այդ անօրինի գաղտնիքների մէջ և իմանալ թէ, ինչից է բաղադրուած նրա դեղհատը որ հրաշք է գործում: Այժմ անչափ ուրախ եմ որ քեզ պէս մի մարդ այսպիսի մի պատեհ ժամանակում օգնութեան է հասնում ինձ:

«Իմ ցանկութիւնն է, աւելացրեց հաքիմ բաշին, որ դու շուտով ծանօթուես այդ անօրինի հետ, և ես թողնում եմ քո խոհեմութեանն ու հնարաղիտութեանն որ որդի պէս մտնես նրա ուղեղի մէջ և ծծես նրա բոլոր գիտութիւնը: Յանկանում եմ նաև ունենալ մի հատ ճիշտ այն դեղհատից, որով նա բը-

ժշկեց մեծ վէզիրին, որովհետև խոստացել եմ վաղն այդ դեղհատի մասին բացատրութիւններ տալ Շահին: Որպէսզի քեզ յաջողուի ձեռք բերել մէկ կամ երկու հատ այդ դեղհատից, իմ կարծիքով, դու լաւ կ'անես որ հէնց այժմեանից սկսես այնքան վարուեալ ու հազար ուտել, որ ճիշտ մեծ վէզիրի պէս հիւանդանաս: Յետոյ կը գնաս այդ անօրէն հաքիմի մօտ, և երբ նա կը տեսնէ որ դու էլ ճիշտ վէզիրի պէս հիւանդ ես, անտարակոյս նոյն դեղիցն էլ քեզ կը տալ, և դու կը բերես կը տաս ինձ, և ես...»

Հաքիմ բաշու այս բոլոր խօսքերը ուշադրութեամբ աւանջ դրի. սակայն նրա վերջին առաջարկութիւնը կամ աւելի լաւ ասած՝ հրահանգը որ միանգամայն տարօրինակ թւաց ինձ, սարսափ ազդեց ինձ վրայ, և ես ընդհատելով նրան, ասացի.

— Բայց ես ի՞նչպէս ներկայանամ մի մարդու որին ես երբէք չեմ ճանաչում: Այնպիսի զարմանալի բաներ են պատմում այդ ֆուսանգների մասին, որ ես չեմ հասկանում թէ ի՞նչպէս պիտի վարուել նրանց հետ: Դուք լաւ կ'անէք որ գոնէ մի քանի հրահանգներ տաք ինձ այդ մասին:

— Ֆուսանգների վարքերն ու բարքերը բոլորովին տարբեր են մերիններից, ասաց հաքիմ բաշին: Դու կարող կը լինես մի գաղափար կազմել նրանց մասին, երբ ես ասեմ որ՝ հակառակ մեր սովորութեան՝ նրանք սափրում են իրանց երեսը և մազ են պահում իրանց գլխի վրայ: Մազի նշոյլ չես տեսնիլ նրանց երեսի վրայ, բացի բեղերից: Նրանց գլխի մօզը այնքան խիտ է, որ մարդ կարծում է թէ նրանք երգուել են արմենիին չխուզել նրանց: Նրանք նստում են փոքրիկ պարիոնների (աթոռների) վրայ, իսկ մենք նստում ենք դեմնի վրայ: Նրանք կերակուր են ուտում երկաթէ ճանկերով (պատառաքաղով), իսկ մենք՝ մեր մատներով: Նրանք միշտ այստեղ ու այնտեղ են զընում, բայց մենք՝ շարունակ նստած ենք մնում: Նրանց զգեստը պինդ կաւած է իրանց մարմնից, բայց մերը՝ բոլորովին արձակ է: Նրանք գրում են ձախ կողմից գէպի աջ, իսկ մենք՝ աջից գէպի ձախ: Նրանք երբէք չեն աղօթում, մինչդեռ մենք օրեկան հինգ անգամ ենք աղօթում: Վերջապէս, էլ ի՞նչ ասեմ, երկար ժամանակ է հարկաւոր որ նրանց մասին ամեն բան պատմեմ. բայց այսքանը պարզ է, և ամեն մարդ գիտէ որ այդ ֆուսանգներն ամենակեղտոտ և ամենապիղծ մարդիկն են որ ասլրում են այս աշխարհում: Նրանք ոչինչ բան պիղծ կամ անմաքուր չեն համարում: Նրանք ուտում են ամեն տեսակ կենդանիներ, սկսած խոզից՝ մինչև կրիան, և այն էլ «առանց կրտրելու նրանց կոկորդները»: Նրանք կտրատում են մեռած

մարդու մարմինը և կատարում են նրա վրայ այն՝ ինչ որ մի գազան կարող է անել, և այդ գազիր ու պիղծ գործողութիւններն յետոյ բազմիք չեն գնում իրանց մարմինը մաքրելու գոնէ աւագով էլ չեն տրորում ու մաքրում իրանց մարմինը:

— Բայց մի բան միաքս ընկաւ, ասացի ես, ճշմարիտ է որ ասում են թէ ֆուսքներն այնքան դիւրագրգիռ, զայրացկոտ ու անողորմելի են, որ եթէ մէկը համարձակուի նրանց ստախօս անուանել կամ նրանց խօսքերին կասկածել, նրանք կը կատաղեն և կը կռեն իրանց վիրաւորողի հետ, մինչև որ նրան կը սպանեն կամ իրանք կը սպանուեն:

— Այո, այո, այդ բոլորովին ճշմարիտ է, պատասխանեց Միրզա Ահմադ հաքիմ բաշին. բայց դեռ այդպիսի մի դէպք չէ պատահել ինձ: Ինչեւէ, մէկ բանի դէմ քեզ պիտի զգուշացնեմ, այն է՝ եթէ, ի դէպ, նրանք հաւանեն որեւէ մի բան որ դու ունես, դու չպետք է, ըստ մեր սովորութեան, նրանց ասես, «փէշքաշ ձեզ, այս ձերն է, իմս չէ», մի գուցէ նրանք քո խօսքին հաւատան, և դու զրկուես քո ունեցածից: Նրանց հետ խօսակցելիս դու պետք է աշխատես խօսել այն՝ ինչ որ իսկապէս մտածում ես, այսինքն՝ սուտ չխօսես, որովհետեւ նրանք շատ ճշմարտախօս են և սիրում են որ իրանց խօսակիցն էլ նոյնը լինի:

— Ուրեմն եթէ այդպէս է, ասացի ես, չէ՞ք կարծում որ ֆուսք հաքիմը շուտով կարող կը լինի իմ սուտը բռնել, երբ ես նրա մօտ ինձ հիւանդ ձեռքներով ու զեղ ուղեմ նրանից, այն էլ ոչ թէ ինձ համար, այլ ուրիշի:

— Ո՛չ, ոչ, դու հէնց իրօք պէտք է հիւանդանաս, որպէս զի սուտ չլինի: Գնա, հաշի, բարեկամս, ասաց նա, ձեռքը ձրգելով վզիս շուրջը, դնա և անմիջապէս այնքան վարունդ կեր, հազար կեր, որ շուտ հիւանդանաս, այնպէս որ մինչև իրիկնապահ ուղեցածս զեղհատն ինձ համար բերես:

Յետոյ շողորմութեամբ ինձ և թոյլ չտալով որեւէ առարկութիւն անել՝ նա մեղմութեամբ դուրս հրեց ինձ իր սենեակից, և ես հեռացայ, չիմանալով արդեօք ծիծաղեմ թէ լամ այս իմ նոր դրութեան վրայ: Ես չէի կրօնող համաձայնել ասանց վարձատրութեան հիւանդանալ, ուստի վարձատրութեան խնդիրը կարգադրելու համար ես ետ դարձայ Միրզա Ահմադի սենեակը, բայց նա արդէն գնացել էր հարեմը: Իզուր կը լինէր սպասել մինչև նա նորից դուրս գար, ուստի հեռացայ նրա տնից, ապագայ յաջողութեան յուսով, կատարելու նրա պատուէրը:

ԳԼ. Ի.

Հաջի Բարան խաբում է ֆուսքների դեսպանին եւ բռնակին:

Քայլերս ուղղեցի դէպի ֆուսքների դեսպանատունը:

Ճանապարհին մտածեցի հաքիմ բաշու պատուիրանի համաձայն ինձ հիւանդացնել, բայց այս էլ մտածեցի որ վարունգն ու հազարը, որ մեծ վէպերի պէս մի ծեր մարդու այդքան վաւսել էր, գուցէ երբեք էլ չլուսէր ինձ:

Ինչեւէ, ես վճռեցի մի հնարք գտնել ֆուսք հաքիմից Միրզա Ահմադի ուղեցած զեղհատը ձեռք բերել:

Մտածելով որ, եթէ ես ինձ հիւանդ ձեռքներով, ֆուսք հաքիմը շատ հաւանականօրէն սուտս կը բռնէր և դուրս կ'անէր ինձ իր տնից իբրեւ մի խաբերայի, ուստի աւելի բարեւոք համարեցի ինձ ձեռքներով իբրեւ արքունական հարէմի մի ծառայ և մի սուտ հնարելով՝ հասնէի նպատակիս:

Այս դիտաւորութեամբ ես գնացի մի հին հանդերձաւահառի խանութ և վարձեցի այնպիսի մի վերարկու, որպիսին հագնում են պարսիկ մոնշիները (գրագիրները): Ապա, մի թերթ թուղթ գնեցի և պարսկական ձեռի համեմատ փաթաթելով՝ զետեղեցի գօտուս մէջ որպէսզի աւելի բան մի հասարակ մարդ երևայի: Յիշելով այն բոլորը որ հաքիմ բաշին ասել էր ֆուսքների մասին, ես մօտեցայ դեսպանատանը: Այն պողոտան, որ տանում էր դէպի ֆուսք հաքիմի տունը, խոնուած էր բազմաթիւ խեղճ կանանցից, իւրաքանչիւրի զրկում մի երեխայ, որոնք եկել էին հաքիմ սահրիից ստանալու ծաղիկ հիւանդութեան նորագիւտ դարմանը: Ֆուսքները ձրիապէս օգնում էին աղքատներին զանազան քաղաքական շահերի դիտումներով, և որովհետեւ ֆուսք հաքիմը փող չէր ստանում, այդ պատճառով հիւանդները միշտ անպակաս էին լինում նրա մօտ, մասնաւորապէս աղքատ գաղաղարգից, որոնք չէին կարող մերձենալ մի պարսիկ հաքիմի առանց փող կամ փէշքէշ տալու նրան:

Ներս մտնելով հաքիմի տունը, կանգնեցի մի սենեակի առաջ, որտեղ նստած էր մի մարդ: Նա գիտնի վրայ չէր նստած, այլ մի փոքրիկ ամբիոնի: Նրա մօտ դրուած էր մի աւելի բարձր ու լայն ամբիոն, որի վրայ կային արեղիվներ, գրքեր և զանազան տեսակ գործիքներ ու անօթներ, որոնց նըմանը ես երբեք չէի տեսել և չգիտէի թէ ինչ բանի համար էին:

Նստացողն իր հագուստով և արտաքինով մի արտաքոյ կարգի անհաւատ էր որի նմանը երբէք չէի տեսել կեանքումս: Նրա երեսի վրայ երբէք մազ չկար, կարծես թէ նա կատարեալ մի ներքինի էր: Նա անամօթաբար գլխաբաց էր նստել: Նրա վզի շուրջը կար մի լայն փաթեթ *), որի տակից բարձրանում էր մինչև այտերը մի փողպատ, որով կարծես թէ նա ծածկել էր մի վերք որ կրում էր վզի վրայ:

Նրա շորերն այնպէս պինդ կպած էին իր մարմնին որ կարծես թէ իր երկրում զգեստացուի սով կար: Նրա զգեստի ստորին մասը շատ անշնորհք մի բան էր: Սենեակում նա կօշկիներով էր ման գալիս, առանց մտածելու որ նա փչացնում էր գորգերը: Այս վերջինը շատ անվայելուչ և անքաղաքավարի մի սովորութիւն էր:

Նա խօսում էր մեր լեզուով, որովհետև ինձ տեսնելուն պէս իմ քէֆ ու անվալն հարցրեց: Ես հարկ համարեցի գործ դնել իմ բոլոր ճարտարութիւնը շողորթութեամբ և ասելով նըրան, որ ինքն արդէն մեծ համբաւ էր վայելում Գարսկաստանում: Աշխատեցի հաւատացնել նրան որ Լոդմանը, իր հետ համեմատած՝ մի յիմար արարած էր համարւում, և թէ իր ժամանակակից պարսիկ հաքիմները արժանի չէին իր աշակերտները համարուելու:

Այս բոլորին նա ոչինչ չպատասխանեց:

Յետոյ ես ասացի.

— Գիտէ՞ք, հաքիմ սահիր, Ծահը լսելով ձեր հրաշագործ դեղի մասին, հրամայել է իր պատմաբանին արձանագրել իր մեծ վէպի ի հիւանդութեան և բժշկութեան հանգամանքը՝ որպէս իր շահնշահութեան ժամանակում պատահած մի շատ արտաքոյ կարգի դէպք: Ձեր այդ դեղը Ծահի կանանոցում այնպիսի զգացումներ է յարուցել, որ կանանցից շատերը հիւանդացել են և անհամբեր են իրանց վրայ փորձելու ձեր հանձարն ու վարպետութիւնը: Ծահի ամենասիրելի վրացուհին այս բոլորիս սաստիկ հիւանդ է, և նորին վեհափառութեան հրամանով՝ հարէմի աւագ ներքինին ինձ պատուիրել էր ձեռք բերել հէնց նոյն դեղատիցը, որ դուք տուել էք մեծ վէպի-րին: Ուստի խնդրում եմ որ բարեհաճիք մի-երկու հատ շնորհել այդ դեղատիցը:

Հաքիմ սահիրը մի բոպէ խոր մտածելուց յետոյ ասաց.

— Ես սովորութիւն չունեմ դեղ տալ որեւէ հիւանդի առանց անձամբ տեսնելու նրան. սակայն եթէ դու գիտես որ

*) Վզկապ է նշանակում:

ասածդ վրացուհին կարիք է զգում իմ օգնութեանը, ես ուրախութեամբ կը գամ նրան տեսնելու և այնուհետև դեղ կը տամ:

— Թոյլ տուէ՛ք ինձ աղաչել, ասացի ես, որ անհնարին բան է որ դուք կարողանաք տեսնել հիւանդին, որովհետև Պարսկաստանում ոչ ոք աղատ չէ որեւէ մի կնոջ երեսը տեսնելու, ըացի նրա ամուսնուց: Ծայրայեղ դէպքում գուցէ մի հաքիմի թոյլ տրուի շօշափել մի կնոջ զարկերակը, բայց այդ էլ այն ժամանակ կը լինի երբ նրա ձեռքը ծածկուած կը լինի: Հաքիմ սահիրը զարմանքով ասաց.

— Այդ ի՞նչ տարօրինակ բան է: Հիւանդի վիճակը լաւ ստուգելու համար ես ոչ միայն պիտի շօշափեմ նրա զարկերակը, այլև պիտի անպատճառ տեսնեմ նրա լեզուն:

— Հիւանդի լեզուին նայելը բոլորովին մի նոր բան է Պարսկաստանում, և ես վստահ եմ որ ձեզ չեն թոյլ տալ որ այդպէս բան անէք, միայն թէ մի առանձին արտօնութիւն լինի Ծահի կողմից:

— Ծատ լաւ, ասաց հաքիմ սահիրը, ես կը տամ քեզ մի դեղ, բայց իմացիր որ նրա հետևանքի համար ես պատասխանատու չեմ, որովհետև եթէ տուած դեղը չառողջացնի, գուցէ կը սպանի հիւանդին:

Պատասխանատուութիւնն ինձ վրայ դնելով, նա բացաւ մի մեծ մնդուկ, որ լի էր դեղերով, և նրա միջից վերցնելով մի փոքրիկ տուփ որ լի էր մի տեսակ սպիտակ փոշով, նա խառնեց այդ փոշուց մի կտոր հացի հետ, կլորեց իր մատներով և մի կտոր թղթի մէջ դնելով՝ տուեց ինձ և ասաց թէ ինչ ձեռով և ինչ ժամանակ պէտք էր գործածել այն:

Նկատելով որ նա երբէք գաղտնի չէր պահում իր գիտութիւնը, ես սկսեցի հետաքրքիր լինել իր տուած դեղի յատկութեան մասին: Նա ոչինչ չվերապահեց ինձանից, ամեն բան յայտնեց ինձ: Նա երբէք չվարուեց պարսիկ հաքիմների պէս, որոնք մի փոքրիկ բանը մեծ բան են համարում:

Նպատակիս հասած լինելով՝ ես մեծ գոհունակութեամբ մնաք բարով ասացի հաքիմ սահիրին և վերադարձայ Միրզա Ահմադի մօտ, որ անհամբեր սպասում էր ինձ: Նրա սենեակը մտնելուց առաջ ես հանեցի իմ վարձած վերաբրկուն, և ներկայացայ նրան այնպիսի կեղծած դէմքով, որ նա կարծեց թէ ես այնքան վարունգ ու հաղար էի կերել, որ մեռնելու վրայ էի: Ամեն մի բառ խօսելիս ես այնպէս ծամածուծութիւններ էի անում, այնպէս կծկւում էի ամբողջ մարմնով որ տեսնողը պիտի կարծէր թէ փորս տրաքւում էր սաստիկ ցաւից: Մի խօս-

քով այնպէս կատարեալ դերասանութիւն արի, որ հաքիմ բաշին իր խստատրտութեամբ խղճաց ինձ:

— Բիսմիլլահ, ստացէք ձեր ուղածը, ասացի ես և դարձեալ սկսեցի սոսկալի ծամածուծութիւններ անել և խոր հառաչանքներ արձակել: Ահա ես կատարել եմ ձեր պատուէրը և սպասում եմ ձեզանից վարձատրութիւն ստանալու: Նա ուզեց ձեռքիցս առնել դեղհատը, սակայն ես պինդ պահեցի անմիջական վարձատրութիւն պահանջելով նրանից: Ես ցոյցերով հասկացրի նրան որ եթէ իսկոյն մի բան չտար ինձ, ես կուլ կը տայի դեղհատը: Ծարահատուած՝ նա մի ոսկի տուեց ինձ: Ես ուզում էի շարունակել իմ կեղծեալ փորացաւը և դեռ նրան չյանձնել դեղհատը, սակայն երբ տեսայ որ նա պատրաստում էր մի մեծ քանակութեամբ բաղադրութիւն խմացնելու ինձ իբրեւ փորացաւի դեղ, ես իսկոյն փոխեցի դիտաւորութիւնս և այնպէս ձեռքի ուղիւ թէ փորացաւս յանկարծ դադարեց, և դեղհատը տուի իրան:

Նա իսկոյն սկսեց դեղհատի վերլուծութեան գործը. այս ձեռքից միւս ձեռքի մէջ դրեց, մօտեցրեց աչքերին, պահեց լոյսի դէմ, հոտ քաշեց, դարձեալ միւս ձեռքի ափի վրայ դրեց և ուշադրութեամբ նայեց, սակայն ոչինչ չհասկացաւ: Ես ասացի, որ հաքիմ սահիբը ինձ ասել էր, որ նրա մէջ սնդիկ կայ:

— Մնդիկ, այո, ես գիտեմ այդ: Այդ անօրէնը, այդ պիղծ իսաւին (քրիստոնեայ) մտածել է թունաւորել մեզ սնդիկով, և նա կարծում է որ կարող է ոչնչացնել ինձ, ինձ՝ որ այնպէս դեղատոմսեր եմ գրում որ հայրն էլ երազում չէ տեսել: Մնդիկը պաղ է. վարունգն ու հաղարն էլ պաղ են. սառուցով կարելի է սառոյց հալել: Երևում է որ այդ աւանակը դեռ բըժշկութեան ամենատարրական բաներիցն էլ տեղեակ չէ: Ո՛չ, հաշի, մենք չպիտի թոյլ տանք որ նա ծիծաղի մեր մօրուքների վրայ:

Մինչդեռ հաքիմ բաշին այսպէս խօսում էր, մի ծառայ ներս մտաւ և յայտնեց որ Շահը սպասում էր իրան: Նա անմիջապէս փոխեց իր դեղատը, հրամայեց շուտ պատրաստել իր ձին և վերցնելով դեղհատը՝ վախով ու կասկածով դուրս գնաց տնից, հեծաւ ձին և շտապեց գէպի պալատը:

ԳԼ. ԽԱ.

Հաշի Բարան նկարագրում է թէ պարսից Շահն ինչպէս է դեղ ընդունում:

Շահի մօտից վերադառնալով, հաքիմ բաշին ուղարկեց իմ հտեից: Երբ ես նրա մօտ գնացի, նա սաստիկ յուզուած էր: Հրամայելով որ սենեակի մէջ գտնուողները դուրս գնան, նա ինձ ասաց.

— Մօտեցիր, հաշի, թող ականջիդ ասեմ որ մենք պիտի պատրաստուենք այդ անօրէն ֆուանգ հաքիմի կեանքին վերջ տալ: Գիտե՞ս ինչ է պատահել: Այս առաւօտ Շահը առանձին խորհրդակցութիւն է ունեցել նրա հետ, և երեւի շատ բաներ են խօսել միմիանց հետ, այն էլ առանց իմ գիտութեան: Շահի խօսքերից ես այսօր լաւ հասկացայ որ այդ անհաւատ ֆուանգը ուղղակի մտել է նրա սրտի մէջ և մեծ ազդեցութիւն ունի նրա վրայ: Նա՛ Շահը պատմել է նրան իր հիւանդութեան մասին, և երեք օր ժամանակ է տուել մտածելու և միւս ֆուանգ հաքիմների հետ խորհրդակցելով՝ բաղադրելու մի դեղ որ կարողանայ բոլորովին վերականգնել իր քայքայուած առողջութիւնը: Նա իմ կարծիքն հարցրեց ֆուանգների բնաւորութեան, յատկութիւնների և նրանց դեղերի մասին: Նա մինչև անգամ հրամայեց ինձ բացարձակ կերպով յայտնել իմ կարծիքը: Այս շատ լաւ առիթ էր: Ես իմ սովորական նախաբանով ազաչեցի նրան որ ֆուանգները մի կեղծ ու անհաւատ ազգ են, որ մեր մեծ Մարգարէին խաբերայ են անուանում, որ խողի միս են ուտում, գինի են խմում, որ գէմբով նրանք կանանց են նմանում և վաբըով՝ արջերի. որ նրանք շատ կասկածելի մարդիկ են և ամեն գործի մէջ նրանք յետին մաքեր ունին, ինչպէս, օրինակի համար, նրանք տիրեցին Հնդկաստանը և այնտեղի բոլոր թագաւորներին ու նաւարներին այնպէս ճնշեցին որ նրանց իրանց խոնարհ ժառանգները դարձրին: Գալով նրանց դեղերին, ասացի ես, Ալլահն պաշտպանէ ձեզ նրանցից. նրանց դեղերը այնքան խարդախ են ներգործութեան մէջ, որքան իրանք խաբերայ են քաղաքականութեան մէջ: Այն դեղը որ ուղղակի մահ է պատճառում, նրանք նրանով կեղծում են իբր թէ հիւանդին կարող են առողջացնել: Նրանց գլխաւոր բաղադրութիւնների գլխաւոր մասը մնդիկն է, և նրանք գործ են ածում զանազանակերպ սուր գործիքներ ու զանակներ, որոնցով շատ անգամ կտրում են մարդկանց սրունգները նրանց կեանքը փրկելու համար: Վերջապէս ես այնքան հակառակ բաներ

պատմեցի Շահին, որ նա խոստացաւ ինձ որ երբ ֆռանգ հա-
քիմը կը պատրաստէ իր ուզած դեղը և կը բերէ, նա ինձ
իր մօտ կը կանչէ տեսակցութեամբ անօրինի հետ և խորհրդակ-
ցելու նրա պատրաստած դեղի մասին:

«Այժմ, հա՛ջի, շարունակեց հաքիմ բաշին, ես չպէտք է
թոյլ տամ որ Շահը մինչև անգամ մատը դնէ այդ անօրինի
տուած դեղի վրայ. որովհետեւ եթէ այդ դեղը նրան առողջա-
ցնի, իմ բանը շատ վատ կը լինի: Մի խօսքով, ես անքան
վարկաբեկ կը լինիմ որ մի սև փողի արժէք էլ չեմ ունենալ
Շահի մօտ: Ո՛չ, հա՛ջի, կրկնում եմ, մենք չպիտի թոյլ տանք
որ Շահը գործ ածէ նրա դեղը. այո՛, ես թոյլ չեմ տայ:

Մենք փոխադարձ խոստումներով վճռեցինք ամեն ջանք
գործ դնել ոչնչացնելու անհաւատ հաքիմ սահիրին:

Երեք օրից յետոյ Շահը կանչեց Միրզա Ահմադին քննե-
լու հաքիմ սահիրի տուած դեղը, որ դեղհատներ էին: Նա՛ հա-
քիմ բաշին, իհարկէ յարուցեց ամեն տեսակ կասկածներ այդ
դեղհատների դէմ և ցոյց տուեց թէ իր քան վտանգաւոր էր
Շահի համար ընդունել մի օտար պետութեան գործակալի
տուած դեղ, և համոզեց Շահին այդ խնդրի մասին խորհրդակ-
ցել նախարարների հետ:

Միւս օրը պալատականների ժողովում Շահը խօսեց
ֆռանգ հաքիմի, նրա դեղի, հաքիմ Ահմադի՝ ֆռանգների մասին
յայտնած կարծիքների վերաբերութեամբ, և առաջարկեց ժողո-
վին որ իւրաքանչիւր մէկը մի հատ այդ դեղհատներից կուլ տայ,
որպէսզի բոլորին էլ յայտնուի թէ՛ նրանք ինչ յատկութիւն
կամ գորութիւն ունին:

Շահի այս առաջարկի վրայ պալատականներն ասացին.

— Յաւիտեան ապրի տիեզերքի կենտրոնը, նրա ստուերը
միշտ մեր վրայ լինի, մենք ո՛չ միայն կուլ կը տանք դեղհատները,
այլև պատրաստ ենք մեր կեանքերը զոհելու նրա համար: Մենք
բոլորս էլ վեհափառութեանդ ստրուկներն ենք, և զուրբան կը
լինենք ձեր ոտների տակին: Այլանս առողջութիւն՝ տայ արքա-
յից արքային որ միշտ յաղթող լինի իր թշնամիներին:

Շահը հրամայեց Միրզա Ահմադին դեղհատների տուփը
հրամցնել ժողովականներին, որոնք մի-մի հատ վերցնելով
կուլ տուին: Նա յետոյ սկսեց ուշադրութեամբ նայել նրանց և-
րեսին, տեսնելու թէ ինչ փոփոխութիւն էր առաջ գալիս նը-
բանց վրայ:

Մի փոքր ժամանակից յետոյ դեղհատներն սկսեցին ցոյց
տալ իրանց գորութիւնը: Արքունի դանձապետը, որ մինչև հի-
մայ լուռ ու անշարժ էր մնացել, միայն թէ Շահի ամեն մի խօս-

քի վրայ ըստ՛ իր, ըստ՛ իր էր ասում, ամենից առաջ սկսեց ան-
հանգստութիւն զգալ, որովհետեւ դեղհատը զարթեցրել էր նրա
մարմնի մէջ մի քանի հիւսնդութիւններ, որոնք երկար ժամանա-
կից ի վեր կարծես թէ քնած էին մնացել: Յետոյ Շահի աւագ
սեկրետերը, որ մի բարձրահասակ, նիհար մարդ էր, սկսեց ան-
հանգստանալ: Նրա դէմքը մեռելային դարձաւ, և քրտինք
սկսեց հոսել նրա մարմնի բոլոր ծակոտիքներից: Նրան հետեց
ներքին գործերի նախարարը, որի թշուառացած դէմքից պարզ
երևում էր, որ նա ուզում էր թոյլտուութիւն խնդրել Շահից
հեռանալ նրա ներկայութիւնից...

Վերջապէս միւսներն էլ համարեա նոյն վիճակին ենթար-
կուեցին, բացի վէպիբից, որ գաղտնի կերպով ծիծաղում էր
բոլորի վրայ:

Շահը տեսնելով թէ դեղհատներն ինչ ներգործութիւն ու-
նեցան պալատականների վրայ, արձակեց նրանց, հրամայելով
հաքիմ բաշուն իւրաքանչիւրից տեղեկութիւն հաւաքել և մի
տեղեկագիր պատրաստել ու յանձնել իրան: Սորամանկ ծեր
հաքիմ բաշին լաւ առիթ ունեցաւ իր նպատակին հասնելու:

Երբ Միրզա Ահմադը ժողովից վերադարձաւ, ինձ ասաց.

— Հա՛ջի, այդ անօրէնը կարծում էր որ մենք յիմարներ
ենք, բայց մենք ցոյց կը տանք նրան թէ պարսիկներս ինչնր
և ու՛րեր ենք: Ո՛ւմ շունն է նա, որ համարձակուի խլել ինձա-
նից իմ պաշտօնը և գրկել ինձ թագաւորաց թագաւորի հաքիմ՝
ըաշուն մեծ պատւանդանից: Ո՛չ, նա միայն երազում կը տեսնէ
այդպիսի բան: Մեզ ինչ փոյթ թէ նա ինչ նոր գիտեր է ա-
նում: Մենք կը շարունակենք անել այն, ինչ որ մեր նախնի-
ներն անում էին: Այն դեղերը որ կարողացել են առողջացնել
նրանց, կարող են առողջացնել և՛ մեզ, և ինչ գիտութիւն որ
հաքիմ Լոդմանը և Աբու Ավիսէննան աւանդել են մեզ, մենք
էլ նոյնը կ'աւանդենք մեր սերունդներին:

Յետոյ, դարձեալ փոխադարձ խոստումներով վճռեցինք
շարունակել մեր դաւադրութիւններն անհաւատ ֆռանգ հաքի-
մին պրծելու համար, և ես հեռացայ նրա մօտից:

ԳԼ. ԻԲ.

Հացի Բաբան խնդրում է Միրզա Ահմադից ոռճիկ նշանակել իր համար:

Մինչև հիմա ես ապրել էի հաքիմ բաշու մօտ, աւելի
որպէս մի բարեկամ՝ քան որպէս մի ծառայ, որովհետեւ նա

ինձ թոյլ էր տալիս նստել իր մօտ, ուտել իր հետ, ծխել իր դայանը, թէև միևնոյն ժամանակ ես ուտում, խմում ու ծխում էի իր ծառաների հետ ես: Սակայն շուտով ձանձրացայ այդպիսի կեանքից, որովհետև նրանով իմ նպատակն ու ակնկալութիւնները շատ հեռու էին մնում իրադրութիւնից: Բայց մի ոսկուց ուրիշ ոչինչ չէր տուել ինձ հաքիմ բաշին, ուստի ես վճռեցի մի որոշ հասկացողութեան գալ նրա հետ իմ դրութեան վերաբերմամբ:

Մի անգամ, երբ նա Շահի մօտից տուն դարձաւ, շատ ուրախ տրամադրութեան մէջ էր: Նա յայտնեց ինձ որ այդ օրը Շահը մեծ շնորհ էր արել իրան՝ թոյլ տալով միայն երկու ժամ նրա առջև ոտի վրայ կանգնած մնալ, և այն էլ միայն մի քանի քայլ հեռու:

— Ի՞նչ բարի մարդ է մեր Շահը, ինչքան սիրելի, ինչքան ողջամիտ: Դու չես կարող երևակայել թէ՛ նա որքան բարի է դէպի ինձ: Գիտե՞ս ինչ եղաւ այսօր. այ, ասեմ: Շահը շատ բարկացաւ ֆռանդ հաքիմի վրայ, հայհոյեց նրան և իմ սիրտը շահելու համար՝ նրան ասաց, «գու արժանի չես մինչև անգամ իմ հաքիմ բաշու կօշիկներին դիպչելու»: Յետոյ նա հրամայեց իր շաթիրներէից մէկին երկու կաքաւ բերել ինձ համար իբրեւ նուէր: Գիտե՞ս, այդ կաքաւները նրա բազէներն են որսացել: Բայց, ուխտայ, ի՞նչ լաւ արեց շահը որ խայտառակեց հաքիմ սահիրին:

— Այո, շատ լաւ է արել, ասացի ես: Ո՞վ է կարող այսօր հաւասարուել ձեզ: Բարեբախտ և երջանիկ է շահը որ ձեզ պէս մի անգին գոհար ունի: Ո՞վքեր են ֆռանդները, որ համարձակուեն բժշկութեան մասին խօսել: Եթէ նրանք ուզում են գիտութիւն և և հանձար ունենալ, թող գնան Միրզա Ահմադ հաքիմ բաշու մօտ:

Այս խօսքերիս վրայ նա ինքնաբաւականութիւն արտայայտող մի ժպտով հրաւիրեց ինձ իր դայանը, որոնց բեխերը և շոյեց մօրուքը:

— Ինչպէ՞ս, ինչպէ՞ս, շարունակեցի ես, յոյս ունիմ, որ ձեր պանծալի անունը, փառքը ու պատիւը ինձ մխիթարութիւն և երջանկութիւն կը պատճառեն. ասել եմ ուզում, որ իմ դրութիւնն էլ ձեր շնորհիւ կը բարւոքուի: Բայց ի՞նչ եմ ասում, ի՞նչ եմ ակնկալում, միթէ շունն ու ես մի տարբերութիւն ունենք:

— Ինչպէ՞ս, հարցրեց հաքիմ բաշին. ինչո՞ւ ես այդպէս յուսահատուած:

— Է՛, ի՞նչ ասեմ. բայց ոչ, ես մի պատմութիւն կ'անեմ և

նրանով դուք կը հասկանանք թէ ես ինչո՞ւ իմ յուսահատուած: Ժամանակով մի շուն կար որ իր արտաքինով և իր բոլոր յատկութիւններով այնքան նման էր գայլին, որ գայլերը նրան թոյլ էին տալիս ազատ, համարձակ ման գալ իրանց մէջ: Նա ուտում, խմում և ոչխար էր սպանում նրանց հետ. մի խօսքով անում էր այն ամենը, ինչ որ անում է գայլը, թէև միևնոյն ժամանակ նա ապրում էր և՛ իր ընկեր շների հետ՝ որպէս շուն, և միշտ էլ մասնակից էր նրանց խնջոյքներին: Սակայն շները կամաց-կամաց իմացան որ նա բարեկամութիւն էր անում գայլերի հետ, և սկսեցին խոյս տալ նրա ընկերակցութիւնից: Գայլերն էլ միւս կողմից իմացան որ նա շուն էր, և էլ թոյլ չտուին նրան մտնել իրանց շրջանի մէջ: Այսպէս երկու կողմից էլ խեղճ շունը մերժուեց, արհամարհուեց և հետեւապէս թշուառացաւ: Տարաբախտ շունը տեսնելով որ իր դրութիւնն անտանելի է դարձել, վճռեց կամ շուն դառնալ՝ կամ գայլ:

«Հիմա, ազն հաքիմ բաշի, շարունակեցի ես, դուք թոյլ էք տալիս ինձ նստել, խմել ու ծխել ձեզ մօտ, ու իմ իշխանաւորն էք: Դուք ինձ հետ զրոյց էք տալիս, խորհրդակցութիւններ էք անում և վերջապէս վարում էք ինձ հետ իբրեւ մի բարեկամի: Միևնոյն ժամանակ, ես ձեր տան մէջ ապրում եմ և՛ ձեր ծառաների հետ, ուտում ու խմում եմ որպէս ծառայ, մի խօսքով՝ ապրում եմ. բայց ախր այդ տեսակ ապրուստն ի՞նչ օգուտ ունի ինձ համար: Ինչ աչքով էլ որ դուք նայում էք ինձ վրայ, այնուամենայնիւ ես էլի մի ծառայ եմ համարում, այն էլ առանց ունեկալու մի ծառայի յարմարութիւններ: Ոչինչ բան իմ ձեռքը չէ ընկնում, ուստի ես աղաչում եմ որ դուք մի որոշ պաշտօն յանձնէք ինձ և մի որոշ էլ ոռճիկ նշանակէք ինձ համար:

— Ռոճիկ, զարմացմամբ հարցրեց Միրզա Ահմադը.— ես իմ ծառաներին երբէք ոռճիկ չեմ տալիս: Նրանք իրանց ոռճիկը հանում են իմ հիւանդների գրպաններից, դու էլ կարող ես նոյնն անել: Նրանք ուտում են ինձ համար պատրաստուած կերակուրների մնացորդը: Տարին մէկ անգամ էլ, նոր-տարի օրը, նրանց իւրաքանչիւրին մի-մի վերարկու եմ պարգևում. դրանից աւելին էլ ի՞նչ են ուզում նրանք:

Այդ ըոպէին ներս մտաւ շահի շաթիրներից մէկը, որ մի մատուցարանի վրայ դրուած արքայից արքայի նուիրած երկու կաքաւները ներկայացրեց հաքիմ բաշուն, որը կանգնելով՝ ասացաւ մատուցարանը և ի պատիւ նուիրողին՝ մօտեցրեց ճակատին և ասաց.

— Նորին վեհափառութեան Շահնշահի շնորհը երբէք չը-

պակսի ինձանից: Ալլահը շատացնէ նրա հարստութիւնը, և ապ-
րի նա յաւիտեանս յաւիտենից:

Շաթիրը դուրս գնաց և հաքիմ բաշին հինգ զոան փող
խփոյն նրա ետևից դուրս ուղարկեց որպէս նուէր: Բայց ըն-
ծայաբերը մեծ բարկութեամբ ետ առեց հինգ զոանը. ըս-
տիպուած նա տասը զոան ուղարկեց. այդ էլի մերժուեց: Ի
վերջոյ յիսուն զոան ուղարկեց, և նա ընդունեց:

Այս անհաճոյ հանգամանքն այնքան զայրացրեց հաքիմ
բաշուն, որ նա թոյլ տուեց իրան այնպիսի խօսքեր ուղղել շա-
հի հոսցէին, որ եթէ վերջինիս ականջին հասնէր, վայր կը
գար ու կը տանէր իրան:

— Շահը փէշքէշ է ուղարկել ինձ համար, ասաց նա. բայց
ես երբէք էլ չէի ուզում այդպիսի փէշքէշ: Տես, հաշի, շահի
ծառաներն էլ այդ ձևով են հանում իրանց սոճիկները: Այդ
անամօթ ու աղան սրիկաները ձեռք չեն բաշում մէկից, մինչև
որ մի բան չպոկեն նրանից. բայց միթէ քչով զոն են լինում
նրանք. ոչ: Մենք միշտ 50 զոանով փող պիտի տանք նրանց:
Այդ անիրաւները, երբ շահի հրամանով ոտներս ֆալախկա-
յի մէջ են դնում—մի դէպք որ յաճախ պատահում է—նրանք
հոգիս հանում են: Դու չգիտես՝ ինչքան անխղճօրէն են հա-
րուածում ինձ: Ստաղին ասում է. «Մի թագաւորի կարելի է
վստահել այնքան, ինչքան վստահում են մի երեխայի, որով-
հետև ամենափոքրիկ կասկածը փոխում է առաջնի տրամադը-
րութիւնը, և գիշերն էլ փոխում է երեխայինը:

Փալախկայի յիշողութիւնը իսկոյն վերջ տուեց նրա տըր-
տունջին, և նա այլևս չխօսեց իր առած 50 զոանի մասին,
թէև խիստ տխրեց:

Ես տեսայ, որ նրա վատ տրամադրութեան ժամանակ
չարժէր իմ մասին երկար խօսել նրա հետ. ուստի մտածեցի
թողնել այդ խնդիրը մի ուրիշ պատեհութեան:

ԳԼ. ԻԳ.

Հաջի-Բաբան դժգոհ է իր վիճակից:—Նա ծուլանում է:—Նա սիրա-
հարում է:

Իմ վիճակից դժգոհ և ապաղայիս մասին էլ միանգամայն
շուտարած՝ ես սկսեցի անցկացնել իմ օրերը կատարեալ ծուլու-
թեան մէջ: Ես ամենևին տրամադրութիւն չունէի բժշկութիւն
սովորելու, և մտածում էի թողնել, հեռանալ Միրզա Ահմադի
տնից. բայց մի հանգամանք որ յառաջացաւ իմ անգործութիւ-

նից, արգելք դարձաւ: Այդ հանգամանքը այնպիսի զգացումներ
զարթեցրեց իմ սրտում, որ ես սկսեցի կարծել թէ Մաջնուն
ինքն եմ: Աւելորդ է ասել, որ ես սաստիկ սիրահարութեան
մէջ էի:

Դարունն անցել էր և ամառուայ տաքն սկսուել: Մարդիկ
իրանց անկողինները փոխադրել էին կտուրները գիշերներն
այնտեղ քնելու համար: Որովհետև ես չէի ցանկանում գիշեր-
ներն անցկացնել ծառաների հետ, որոնք ընդհանրապէս բոլորն
էլ միասին էին քնում միևնոյն սենեակում, ուստի ես էլ իմ
անկողինը տարայ կտրի մի անկիւնը, որտեղից կարելի էր
նայել հաքիմ բաշու կանանոցի մէջը: Կանանոցը չորս կողմից
շրջապատուած էր սենեակներով, որոնց պատուհանները նա-
յում էին դէպի բակի կենտրոնը, որտեղ շրջանաձև բաժրանում
էին յաամիկի և սօսի ծառեր: Այս ծառերի կենտրոնում շինուած
էր մի բեմ, որի վրայ փռուած էին ագնիւ գորգեր և փափուկ
անկողիններ, որոնց վրայ կանայքն անց էին կացնում իրանց
ժամանակը տաք օրերում:

Ես շատ անգամ տեսել էի կանանցից շատերին այդ բակի
այս ու այն կողմում, բայց ոչ մէկը չէր գրաւել եմ ուշադրու-
թիւնը: Մի գիշեր, արևը մտնելուց քիչ յետոյ, երբ ես պատ-
րաստում էի անկողինս, դիպուածով նայեցի իմ անկողնու մօտ
բարձրացած մի կարճ, բայց քիչ քանդուած պատի վրայով դէ-
պի միւս կտուրը, և ի՞նչ եմ տեսնում—մի կին, որ ասածս
պատի ետևում նստած՝ զբաղուած էր ծխախոտի տերեւներ
ընտրելով: Նրա կապոյտ չաբասաւը անհող կերպով ծած-
կում էր նրա գլուխը: Նրա մազերի երկու երկար ծամերը, որ
նրա կուցած ժամանակ կախուել էին նրա երեսի վրայ և
ծածկում էին նրա երեսի մի մասը, այնքան հետաքրքրութիւն
զարթեցրին ինձ մէջ, որ ես բռնն ցանկութիւն զգացի տեսնել
նրա ամբողջ դէմքը: Նրա ձեռները փոքրիկ էին և ներկուած
էին չինայով*): Նրա ոտներն էլ փոքրիկ էին. մի խօսքով՝ նրա
կազմուածքը, շարժումները ևայլն, քնքշութիւն, շնորք և գեղեց-
կութիւն էին ցոյց տալիս:

Ես այնքան նայեցի նրան, մինչև որ այլևս չկարողացայ
զսպել ինձ: Մի թեթեւ ձայն հանեցի, և նա իսկոյն վեր նայեց
դէպի ինձ: Մինչև նա ժամանակ գտաւ ծածկելու իր երեսը, ես
արդէն կարողացայ տեսնել այնպիսի մի գիւթիչ դէմք և մի-
ևնոյն ժամանակ այնպիսի մի կախարդիչ նայուածք, որ հէնց

*) չինան մի տեսակ զոյն է որ գործ է ածում ամբողջ Ասիայում: Դրա
գոյնը նարնջի է: Պարսկները նրանով ներկում են իրանց ձեռներն ու ոտները:

այն բողոքին ես սիրահարուեցի: Թէն նա ծածկեց իր դէմքը: այնուամենայնիւ ես նկատեցի որ նա այնպիսի խորամանկութեամբ էր ծածկել, որ կարողանար իր սև և փայլուն աչքով նայել ինձ: Ես շարունակեցի այնքան նայել նրան, մինչև որ նա ստիպուեց բարկանալ (թէն կեղծ բարկութիւն) և ասել.

— Ինչո՞ւ ես նայում ինձ, չգիտեմ որ մեղք է:

— Ի սէր Իմամ Հոսէյնի, բացազանչեցի ես, այդպէս մի խօսիր ինձ հետ: Սիրելի մեղք չէ. քո աչքերը մի բողոքում խորովեցին սիրտս: Ի սէր քո մօրը, թոյլ տուր որ մի անգամ ես նայեմ երեսիդ:

Մեղմ ձայնով նա պատասխանեց.

— Ինչո՞ւ ես այդ բանը խնդրում ինձանից: Դու գիտես որ մեղք է, յանցանք է որ մի կին թոյլ տայ ուրիշին տեսնել իր երեսը: Դու ոչ հայրս եմ, ոչ եղբայրս և ոչ ամուսինս: Ես մինչև անգամ չեմ ճանաչում քեզ, չգիտեմ ով ես, և դու առանց ամաչելու՝ խօսում ես ինձ պէս մի աղջկայ հետ:

Այս ասելով, նա վայր ձգեց իր սաւանը (չարսաւը) իբր թէ պատահմամբ կամ անզգուշութիւնից, և ես դարձեալ ժամանակ գտայ տեսնելու նրա երեսը որ այս անգամ աւելի գեղեցիկ, աւելի դիւթիչ երևաց ինձ. սև-սև ու մեծ-մեծ աչքերը եղբրուած էին սնդոյրով ներկուած երկար արտևանունքներով, որոնք նմանում էին մի դարանի, որի միջից նա արձակում էր իր նետերը: Նրա կամարածև, գեղեցիկ յօնքերը հրաշալի կերպով հանդիպում էին միմիանց: Նրա քիթն արծուունգն էր, բերանը փոքրիկ և գեղեցկածև, և նրա կզակի մէջ տեղում կար մի փոսիկ, որ ներկուած էր մուգ-կապոյտ գոյնով: Մքանչելի էին նրա սև սաթանման մազերը, որ երկար ծամերով իջնում էին նրա ուսերից ցած մինչև ոտները: Օ՜, նրա նրա գեղեցկութիւնը ինձ յիշեցրեց մեր բանաստեղծների չինարի բոյ, շաքարակեր թուլթակ, սիրուն մարալ խօսքերը: Ինձ թւում էր որ ես մինչ յաւիտեան կարող էի անթարթ աչքով նայել նրան, առանց ամենևին յաղնելու, թէպէտ ես բուն ցանկութիւն էի զգում անմիջապէս ցատկելու պատի վրայից և զրկելու նրան:

Կիրքս այնպէս բոցավառուեց որ ես պատրաստուեցի ցատկել պատի վրայից և մօտենալ նրան. բայց յանկարծ մի սուր ձայն կանանոցի բակից մի քանի անգամ կրկնեց՝ «Զինար, Զինար», և նա իսկոյն շտապեց դէպի վար՝ թողնելով ինձ քարացած իմ տեղում: Երկար ժամանակ ես այդպէս մնացի, յուսալով որ նա կը վերադառնար, սակայն իզո՞ւր: Ես ուշադրութեամբ ակնաջ գրի ամեն-մի թեթև ձայնի: Ես լսում էի

մի սուր, բարկացկոտ ձայն, որ կամաց-կամաց այնքան սաստկացաւ որ կարծես թէ մէկը կատաղած՝ կռւում էր ամենքի հետ: Այդ ձայնը ոչ ոքինը չէր կարող լինել, բացի հաքիմ բաշու կնոջը, որ արդէն վատահամբաւ էր իբրև մի կին՝ որ իշխում էր իր ամուսնու վրայ, և որ չափազանց կատաղի բռնաւորութիւն ունէր:

Դիշերուանից բաւական ժամանակ էր անցել, և ես պատրաստում էի քնելու: Յանկարծ լսեցի նոյն ձայնը որ կանչում էր. «Զինար, Զինար», որտեղ ես գնում. ինչո՞ւ չեմ գնում քընելու: Անորոշ կերպով լսեցի իմ սիրունու պատասխանի բառերը, և մի բողոքից յետ անա նա կանգնած էր կտրի վրայ:

Սիրտս սկսեց այնպէս բարախել, և կիրքս այնպէս սաստկացաւ, որ ես պատրաստուեցի ցատկել պատի վրայից և գըրկել նրան, բայց այդ չյաջողուեց ինձ, որովհետև նա մի-երկու բողոքում ժողովելով ծխախոտի տերեւները՝ զրեց մի զամբիւղի մէջ, մի-երկու քայլ մօտեցաւ և «վաղը գիշեր այստեղ եկ», ասելով ինձ՝ իջաւ ցած:

Այս բառերը կարծես թէ ցնցեցին ինձ ամբողջ մարմնով և այնքան քացր հնչեցին ականջներիս, որ ես սկսեցի կրկնել և մտածել նրանց վրայ այնքան, մինչև յոգնեցի, և մի տենդային թուլութիւն գալով վրաս՝ պառկեցի քնելու:

Դ. Լ. իդ.

Հացի Բաբան առանձին տեսակցութիւն է ունենում զեղանի Զինարի հետ, որ պատմում է նրան թէ ինքը ինչ կեանք է վարում Միրզա Ահմադի կանանոցում:

Երբ ես զարթնեցի, արեգակը փայլում էր երեսիս վրայ: «Այժմ ես սիրահարուած եմ, ասացի ես աչքերս տրորելով և շուրջս նայելով:—Շատ լաւ. տեսնենք հիմա ի՞նչ պիտի դուրս գայ սրանից: Թէ նա ով է՝ այս գիշեր ես կ'իմանամ: Եթէ նա իսկապէս հաքիմ բաշու ընտանիքից է, ես լաւ միջոց կ'ունենամ նրա տունը քանդելու և սովորեցնելու նրան թէ ինչպէս հսկողութիւն պիտի անել իր ստացուածքի վրայ: Նրա՛ այդ սիրուն աղջկայ հետ ամուսնանալու խնդիրը պիտի միանգամայն հանեմ գլխիցս, որովհետև ո՞վ աղջիկ կը տայ ինձ, ինձ, որ մի զոյգ վարտիք գնելու փող էլ չունեմ: Է՛, Ալլահը մեծ է.

ես առայժմ կը զբաղուեմ իմ սիրարարանութեամբ, մինչև տեսնենք՝ վերջն ինչպէս կը լինի»:

Ես բարձրացայ տեղիցս և սկսեցի հագնուել, բայց անշուշտ այս անգամ աւելի խնամքով, քան եղել էր իմ սովորութիւնը: Ես սանրեցի մազերս կրկին և կրկին անգամ, գոտիս աւելի կանոնաւոր կերպով կապեցի և գլխարկս սովորականից աւելի թեք դրի: Կտրից իջնելով և տանից դուրս գնալով՝ ես գնացի բաղնիք, որտեղ այդ առաւօտը ես անցկացրի երգելով: Բաղնիքից դուրս գալով՝ ամբողջ օրը շրջեցի փողոցներում, անհամբեր սպասելով գիշերուան այն ժամին, երբ պիտի տեսնէի իմ սիրած Զինաբին:

Օրն անցաւ, գիշերը վրայ հասաւ, լուսինը բարձրացաւ, և ահա ես կտրի վրայ էի կարճ պատի մօտ կանգնած: Միւտըս բարախում էր, անհամբեր սպասում էի նրան, բայց նա չերևաց: Ես երկու անգամ հագացի, բայց ոչ մի պատասխան չեկաւ: Միայն մի ձայն, որ շարունակ լսում էի, հաբիւմ բաշու կնոջ ձայնն էր: Նա սաստիկ բարկացած խօսում էր մէկի հետ և կարծես թէ նա յարձակւում էր մէկի վրայ, ծեծում, ջարդում էր մէկին: Յետոյ լսեցի նրան ասելիս.

— Դու ինձ հետ գործի մասին ես խօսում, սատանի աղջիկ, ո՞վ հրամայեց քեզ բաղնիք գնալ, ինչ գործ ունէիր գերեզմանոցում, հը՞: Դու կարծում ես թէ ես եմ քո գերեզման և դու իմ խանութն ես, և ինչ որ ուզես ազատ ես անելու: Ինչո՞ւ գործըդ չես վերջացրել: Դու ոչ պիտի ուտես և ոչ խմես, մինչև գործդ վերջացնես: Դէ, կորիք, սատանի զաւակ, կորիք, գնա գործիդ գլուխը, և եթէ առանց գործդ վերջացնելու գաս, վալ-ա՛ն, բըլլա՛ն, այնքան կը ծեծեմ քեզ, որ բոլոր եղունգներդ թափուեն:

Մի-երկու րոպէ դեռ չէր անցել որ իմ չքնաղ սիրունին և բևաց կտրի վրայ:

«Օ, ինչ զարմանալի բան է սէրը, մտածեցի ես, ինչպէս է նա նրբացնում մարդուս միտքը»:

Նա տեսաւ ինձ, բայց ոչ մի ուշադրութիւն չգործեց վերաս, մինչև որ կանանոցում հաքիւմ բաշու կնոջ բարձրացրած փոթորիկը զաւարեց: Եւ երբ էլ ձայն-ձուն չկար, նա մօտեցաւ ինձ և ես՝ իրեն: Ո՞վ որ գիտէ թէ ինչ է սէրը, նա միայն կարող է երևակայել մեր երկուսիս գրութիւնը, որովհետեւ ես չեմ կարող բացատրել: Մի քանի րոպէ գրկախառնուելուց յետոյ նա յայտնեց ինձ որ ինքը մի քիւրդ ցեղապետի աղջիկ է որ մանկութեան ժամանակ իր ծնողների և նրանց հօտերի

հետ միասին գերի էր տարուել և դիպուածով ընկել Միրզա Ահմադի ճանկը:

— Ա՛խ, հառաչեց նա, դու լսեցիր թէ այդ անհաւատ կիւնը ինչ անուններ տուեց ինձ: Նա միշտ այդպէս է վարւում ինձ հետ: Ես նրա մօտ շնից էլ պակաս եմ համարւում: Ամեն մարդ ծաղրում է ինձ, ոչ ոք չէ կարեկցում ինձ, սիրտս մաշուել է, թոքերս հալուել են: Ինչո՞ւ սատանի զաւակ պիտի կոչուեմ ես, ինչու դեի ձագ պիտի համարուեմ ես, ես՝ որ մի քրդուհի եմ, կզիզի եմ: Ծիշտ է, մենք վախենում ենք դեից, և ո՞վ է որ չէ վախենում. բայց այդ չէ նշանակում, որ ես դեի կամ սատանի ձագ եմ: Ա՛խ, ա՛խ, եթէ նա մի անգամ ճանկս կ'ընկնի մեր լեռներում, ես ցոյց կը տամ նրան թէ մի քրդուհի ինչ կարող է անել:

Ես աշխատեցի հանգստացնել նրան. խրատեցի նրան զսպել իր զայրոյթը և համբերութեամբ սպասել մինչև առիթ ներկայանար հաքիւմ բաշու կնոջից վրէժ լուծելու: Նա յայտնեց ինձ որ Միրզա Ահմադը ամուսնացել է մի կնոջ հետ, որ շատ ստոր ընտանիքից է և այնքան վատ բնավորութիւն ունի, որ վերջերս նրա աչքից ընկել է: Նա յայտնեց նաեւ, որ հաքիւմ բաշին առանձին ուշադրութիւն է դարձնում իրան վրայ, և նրա կինը նկատելով այդ՝ նախանձում, կատաղում է, շարունակ տանջում է իրան:

Մինչդեռ իմ սիրուն Զինաբը խօսում էր, ես կատաղում էի նրա խանութի վրայ և ուզում է ցած թռչել կտրից, մըտնել նրա սենեակը և տեղն ու տեղը խեղդել նրան:

— Մենք հինգ աղախիւններ ենք կանանոցում, ասաց Զինաբը. մէկը վրացուհի Ծիրինն է, մէկը Նուր-է-Ջէհանն է, մէկը մի եթովպացուհի է, մէկը Ֆաթմէն է, և մէկն էլ պառաւ կէյլան է: Ես խանութի նաժիշտն եմ. իմ պաշտօնն է նրա համար զայլան պատրաստել, սուրճ բերել, կերակուր բերել, նրա հետ բաղնիք գնալ, նրա շորերն հանել ու հազցնել, նրա համար ծխախոտի տերեւ չորացնել, ծեծել ու մաղել և միշտ նրա մօտ լինել: Վրացուհի Ծիրինը սանդուղտարի պաշտօն ունի: Նա պահում է աղիս և խանութիս զգեստները: Նրա խնամքին է յանձնուած տան կահ-կարասիքը. նա վերահսկողութիւն պիտի անի մթերանոցի վրայ, մի խօսքով տանը բոլոր բաների վրայ:

«Նուր-է-Ջէհանը ծառայում է իբրեւ ֆարրաշ, նա մաքրում է սենեակները, փռում է կարպետները, օգնում է խոհարարին և պատգամներ է բերում, տանում:

«Գալով պառաւ կէյլային, նա մի տեսակ վերակացուհի

է կանանոցի ջանքերի վրայ: Նա պատգամներ է տանում մեր հարեմից մի ուրիշ հարեմ: Նա կատարում է նաև լրտեսի դեր հաքիմ աղայի գործերի և շարժումների վրայ:

«Այս բոլորիս ես ու Շիրինը խիստ լարուած ենք միմիանց դէմ, որովհետեւ մի քանի շաբաթ առաջ նա մի դէր-վիշից մի թալիսման առաւ խանութի համար, և խա-նութեան մի գեղեցիկ բաճկոնակ ընծայեց նրան: Ես նախանձեցի նրան. ես էլ այն դէրվիշից մի թալիսման առիւ և հէնց այն օրը որ նրան կապեցի թևիցս, ես քեզ տեսայ կտրի վրայ: Ես ու Շիրինը շուն ու կատու ենք միմիանց հետ: Առայժմ ես շատ մտերիմ եմ Նուր-է-Ջէհանի հետ: Երկուսս էլ միշտ դաւադրութիւններ ենք անում նրան տապալելու համար:

«Քանի օր առաջ շահի հարեմից մի քիչ քաղցրաւենիք էր ուղարկուել մեր խանութի համար: Նա մի քիչ կերաւ ու մնացածը պահեց: Մկները մեծ մասը կերան, բայց մեր խա-նութիւն հաւատացրինք որ Շիրինն է կերել: Պանութեան բարկա-նալով՝ Փալախկայի ենթարկեց նրա ոտները: Գիտես ո՞վ ճիպոտ-ներ խփեց նրա ոտներին—Նուր-է-Ջէհանը:

«Մի անգամ ես ինքս կոտորեցի խանութի շատ սիրած ջուր խմելու գաւաթը, բայց յանցանքը կրկին Շիրինի վրայ դրեցինք: Ես լաւ գիտեմ որ նա էլ ինձ դէմ է դաւադրութիւն-ներ անում. բայց ես շատ զգոյշ եմ: Նրա ձեռքից անցած ոչ մի բան չեմ ուտում, որովհետեւ վախենում եմ որ նա թունաւորած լինի: Մենք դեռ միայն մէկ անգամ ենք կուռել միմիանց հետ: Նա մի անգամ սաստիկ կատաղացրեց ինձ՝ գետնին թքելով և ասելով՝ «նահլէթ բառ շէյթան» (անէ՛ծք սատանային), որ դու գիտես մեծ վիրաւորանք է եղիդիններին: Ես յարձակուեցի նրա վրայ և դուրս տուի նրա մազերը և դեռ չալիտի բաց թողնէի նրան, եթէ պառաւ Լէյլան չմիջամտէր»:

Ձինարը այս և այսպիսի պատմութիւններով զրադեցրեց ինձ, մինչև որ յանկարծ լսեցինք մոէզինի ձայնը, որ աղօթքի էր կոչում հաւատացեալներին: Մենք ստիպուեցինք բաժանուել միմիանցից՝ խոստանալով յաճախ տեսնուել: Մենք պայմանա-ւորուեցինք որ երբ Ձինարը պատեհութիւն ունենար ինձ տես-նելու, նա իր քօղը կը կախէր հարեմի ծառերի մէկի ճիւղի վրայ, և ես այդ նշանաբանը տեսնելով՝ կը սպասէի նրան կտրի վրայ. իսկ եթէ ցերեկն այդ նշանը չերեար ծառի վրայ, ես պիտի իմանայի որ այդ գիշեր հնարաւորութիւն չկար միմիանց տեսնելու:

ԳԼ. ԻԵ.

Հաջի Բաբան եւ Ձինարը կրկին տեսնում են:—Նրանք շատ երջանիկ են:—Հաջին երգում է:

Միւս երեկոն ես բարձրացայ կտուրը, յուսալով սիրու-հուս քօղը ծառի վրայ տեսնել, բայց իզո՛ւր: Յուսախար նըս-տեցի ու մտածեցի իմ դրութեան վրայ որ մերթ յուսահատա-կան էր, մերթ քաջալերիչ: Ո՛չ մի ձայն չէր լսուել կանանոցից: Մութն ընկաւ, և ամեն ձայն լռեց քաղաքում:

«Այս ի՞նչպէս է որ այս երեկոյ ոչ մի ձայն չէ լսուել այստեղ, մտածեցի ես: Եթէ նրանք բաղնիք են գնացել, չէին կարող մինչև հիմայ այնտեղ մնալ, որովհետեւ կանանց համար բաղնիքը բաց է միայն տուածները: Ես կարծում եմ որ նը-րանցից մի բարեկամ հիւանդ է, և նրանք գնացել են այցելու-թեան, կամ մեռել է, գնացել են թաղելու, կամ թէ չէ հաքիմ բաշու ոտներն ֆալախկային են կապել այսօր»:

Մինչդեռ այսպէս մտածում էի, յանկարծ հաքիմ բաշու տան դրան բացուելու ձայնը լսեցի, և յետոյ մի քանի կանանց ձայներ, որոնց մէջ պարզ յայտնուել էր խանութի ձայնը: Մի քանի լապտերների լուսով, որ բակի այս ու այն կողմն էին տարւում, ես տեսայ մի քանի կանայք, որոնք վերցնում էին իրանց չարսաւները. նրանց մէջ էր իմ սիրուն Ձինարը:

Միտոս սկսեց բարախել: Նա կը գայ ինձ տեսնելու, մը-տածեցի ես, և յիրաւի, կէս ժամից յետոյ, նա դողի պէս, սուսուփուս յանկարծ կանգնեց մօտս և պսաց.

—Ես եկել եմ միայն քեզ յայտնելու, որ հանգամանք-ներից ստիպուած՝ դեռ մի քանի օր չեմ կարող տեսնել քեզ: Պանութիւս քոյրը որ Շահի կանանցից մէկն է, երեկ յան-կարծ հիւանդացաւ, և խանութիս ետեւից ուղարկեցին որ գնար և ինամը տանէր նրան. բայց հիւանդը մի քանի ժամում մե-ռաւ: Բննութիւնից իմացուել է, որ նրա նախանձորդների մէ-կը թունաւորել է նրան: Պանութիւս մեզ բոլորին էլ տարաւ իր հետ որպէսզի մենք էլ մասնակցենք լաց ու դողոցով, և էլ շունչ չէ մնացել մեր վրայ: Պանութիւս հօ իր շորերը պատառո-տել է: Յուղարկաւորութիւնը վաղը կը լինի, և մենք պար-տաւոր ենք առաւօտը շատ շուտ հաւաքուել հանգուցեալի շուր-ջը և վերսկսել մեր սովորական լացն ու ողբը, որի համար իւ-րաքանչիւրիս մի սե թաշկինակ և մի քիչ էլ քաղցրաւենիք կը տրուի: Վերջապէս ես հիմայ պիտի գնամ, սակայն կը ջանամ

վաղը երեկոյեան հանդիպել քեզ. միայն դու չմոռանաս նշանաբանը:

Եւ նա անմիջապէս գնաց, թողնելով ինձ քաղցր տպաւորութեան տակ:

Միւս առաւօտը երբ աչքերս բացի և նայեցի բակի ծառին, ո՛հ, ի՜նչ ուրախութիւն, Ձինարի քօղը այնտեղ էր: Բակում կանգնած էր ինքը որ ինձ տեսնելուն պէս նշան արեց ցած գնալ իր մօտ: Առանց դանդաղելու ես իջայ աստիճաններովը և մի րոպէ չանցած՝ ես հարեմի կենտրոնումն էի:

Մի րոպէ ես սարսափեցի երբ մտածեցի որ ես մի տեղում էի, որտեղ ոչ մի տղամարդ չէր համարձակուիլ ոտք դնել. բայց Ձինարի գլխի ժպիտները ինձ մոռացնել տուին ամեն վախ ու մտածումներ:

— Ե՛կ, հաշի, ասաց նա, ինչո՞ւ ես վախենում, ո՛չ որ չկայ այստեղ. միայն ես եմ, ես, քո Ձինարը, և եթէ բախտ ունենք, այսօր երջանկութեան մէջ կը լինենք այստեղ:

— Ի՞նչ հրաշքով ես աջողացրել այս բանը, հարցրի ես. որտեղ է խանութը, որտեղ են միւսները, հաքիմ բաշի՞ն որտեղ է, նա հօ այստեղ կը լինի, և ես ի՜նչպէս պիտի ազատուեմ նրանից:

— Մի վախենար, ասաց նա, ես պիտի փակել եմ տան դռները, և եթէ մէկը գայ, դու բաւական ժամանակ կ'ունենաս փախչելու, մինչև ես դուրս բանամ: Բայց դու բոլորովին հանգիստ եղի՛ր, ոչինչ վախ չկայ, որովհետեւ բոլորն էլ գնացել են յուղարկաւորութեանը ներկայ լինելու: Մի րոպէ Ահմադին էլ խանութն այնպէս հեռացրել է այստեղից, որ այսօր նա չի համարձակուիլ մօտենալ իր տանը: Իմ նախանձորդ Շիրինը խանութիս հասկացրեց որ պառաւ Լէյլան շատ սքանչելի լացկանութիւն կարող է անել թաղման հանգէսներում, որովհետեւ նա մանկութիւնից սովորել է այդ արհեստը, և համոզեց նրան, որ փոխանակ ինձ տանելու որ մի քրդուհի եմ և անձանօթ պարսիկների սովորութիւններին, պառաւ Լէյլային տանի: Շիրինն իհարկէ, այս հնարը գործ դրեց ինձ սև թաշկինակից և քաղցր բաւարիքից զրկելու նպատակով: Մի ժամ առաջ, երբ բոլորն էլ գնում էին, ես ինձ շատ նեղացած ձեացրի թէ ինչո՞ւ պառաւ Լէյլան ինձանից աւելի զերազատ պիտի համարուի, և թէ ինչո՞ւ բոլորը պիտի գնան և ես տանը մննակ մնամ: Փառք Ալլահին որ մննակ մնացի: Ահաւասիկ ես ու դու այստեղ ենք, տեսնենք ինչպէս ենք անցկացնելու այսօր:

Յետոյ նա գնաց ինձ համար ճաշ պատրաստելու: Ես էլ սկսեցի մանիկ հարեմի սենեակները: Ամենից առաջ ես մտայ

խանութի սենեակը որի մի պատուհանը նայում էր մի գեղեցիկ պարտիզի վրայ: Այս սենեակի մէկ անկիւնում փռուած էր մի հաստ գորգ երկուտակ ծալուած, մի փափուկ դոշակ նրա վրայ, և մի հաստ կլոր բարձ որի երկու ծայրերը զարգարուած էին գեղեցիկ ծոպերով, դրուած էր դոշակի վերի կողմում: Բարձի մօտ դրուած էր մի հայելի և մի արկղ, որի մէջ կար մագոյր՝ աչքերի համար, մի փօքրիկ տփով չինական կարմիր ներկ, մի զոյգ բազումներ որոնց հետ կապուած էին մի քանի թալիսմաններ, մի թուղթիկ (ճակատի զարդ), մի զրհհատ, մի մկրատ և մի քանի ուրիշ մանր-մունր բաներ: Սրանց մօտ դրուած էր մի թառ և մի թմբուկ: Նրա անկողինը մի կապտադոյն սաւանի մէջ փաթաթուած՝ դրուած էր մի ուրիշ անկիւնում:

Մի քանի առանց շրջանակի պատկերներ կախուած էին պատերից և պատերի մէջ փորուած դռնակների մէջ շարուած էին զանազան բիւրեղեայ անօթներ և այլն: Մի ուրիշ անկիւնում էլ մի քանի շիշ լաւ Շիրազի գինի կար: Շշերի մէկը կիսատ էր. կարծես թէ մէկը հէնց մի-երկու ժամ առաջ խմել էր կէսը: Նրեի խանութը խմել էր մի քանի բաժակ, որպէսզի լաւ ոգևորուէր և կարողանար լաւ լացկանութիւն անել իր քրոջ թաղման հանդիսում:

«Ինչպէս երևում է, մտածեցի ես, Հադրէթէ Մոհամէզը այս տան մէջ շատ չէ յարգում: Այսպէս է, մարդկանց արտաքինը շատ անգամ սուրբ տպաւորութիւն է թողնում, բայց ներքինը՝ Ալլահն լաւ գիտէ թէ ինչ է: Մեր հաքիմ բաշին որ ինքն իրան մի բարեպաշտ մուսուլման է ցոյց տալիս, ծածուկ այնքան գինի է խմում որքան շարբաթ և պաղ ջուր»:

Վերջապէս, մինչև միւս սենեակներն էլ տեսայ, Ձինարը արդէն պատրաստել էր ճաշը: Ճաշելու համար մենք մտանք խանութի սենեակը և կողառկող նստեցինք փափուկ դոշակի վրայ: Մեր ճաշը բաղկացած էր մի մեծ սննակ ձեան պէս սպիտակ փլաւից, խորովածից, մի հատ Սպահանի սեխից, տանձից, դեղձից, ձուածեղից, պանրից, սոխից, մածունից, երկու տեսակ շարբաթից, քաղցրաւենիքից և մեղրից:

— Սիրես մօրդ արեւը, Ձինար, ասա տեսնեմ որտեղից այսպէս շուտ բերիր ու պատրաստեցիր այս ամենը, հարցրի ետ: Այս մի ճաշ է, որ միայն Շահն է կարող ուտել:

— Այդ մասին զրուի՞մի ցաւացնիլ, պատասխանեց նա. դու սկսի՛ր ուտել: Պահումն անցեալ գիշեր հրամայեց պատրաստել այս բոլորը այս առաւօտեան համար, սակայն երկըրորդ մտածողութեամբ՝ աւելի յարմար տեսաւ իր հանգուցեալ

քրոջ տնում կերակրուել: Ուրեմն ամեն բան արդէն պատրաստ էր, ես շատ բան չեմ արել: Դէ, սկսեմք անուշ անել ու քէֆ անել:

Մենք կերանք որքան կարողացանք և շատ քիչ բան թողեցինք մեզանից յետոյ ուտողներին համար: Լուսնալույ մեր ձեռքերը, գինին առաջ քաշեցինք և անարգելով Մոհամէդի պատուիրանը, մի-մի բաժակ խմեցինք՝ շնորհաւորելով միմիանց աշխարհիս մէջ ամենաանբնական արարածները լինելնուս առթիւ:

Գինին այնքան ոգևորեց ինձ, որ վերցնելով մօտս դուրսած թառը, անհողութեամբ սկսեցի զարկել թելերին երգելով նրա հետ Հաֆէզից մի կտոր, որ ես սովորել էի իմ մանկութիւնից:

Զինաբը յափշտակուեց: Նա երգիս մէջ բովանդակուած խօսքերից աւելի լաւը դեռ չէր լսել իր կեանքում: Մենք մոռացել էինք որ երկուսս էլ զժրախտ արարածներ էինք—նա մի գերուհի, իսկ ես ամեն բանից զրկուած մի մարդ: Մենք մի բոլոր թոյլ տուինք մեզ կարծելու որ մեզ շրջապատող բոլոր բաները մեր սեպհականութիւնն են և թէ գինին ու սէրը յաւիտենական են:

Ես երգեցի մի քանի ուրիշ երգեր և խմեցինք դարձեալ մի քանի բաժակներ: Վերջացաւ մի շիշ գինին, վերջացան իմ երգերը: Բայց դեռ ժամանակ շատ կար և մենք սիրտ չէինք կտրում բաժանուել միմիանցից:

—Զինար, ասացի ես, դու ինձ խոստացել ես քո կեանքի պատմութիւնն անել: Այժմ խնդրում եմ որ խոստումդ կատարես, որովհետեւ սրանից աւելի մի յարմար ժամանակ էլ երբ կը լինի:

Նա ընդունեց կատարել իր խոստումը և սկսեց իր պատմութիւնը այսպէս:

ԴՆ. իզ.

Զինաքի պատմութիւնը:

«Ես մի քիւրդ ցեղապետի աղջիկ եմ: Հայրս ամբողջ Բիւրդիստանում յայտնի է Օղուս Աղա անունով, բայց թէ մայրս ո՞վ էր, այդ ես չգիտեմ: Գիտեմ որ մի կերպով ես ապրել ու մեծացել եմ: Մանկութեանս օրերում միակ բարեկամն որ ես ունէի, մի ձիու քուռակ էր, որին հայրս սիրում ու խնամք էր տանում որպէս իր ընտանիքի մի անդամի: Նա ծը-

նուել էր հէնց նոյն վրանի մէջ, որտեղ ապրում էին հօրս կիները: Նրա մայրը որ զուտ արաբական արիւնից էր, ապրում էր մեր մէջ ճիշդ որպէս մեր գերդաստանի անդամ: Ծիշտն ասած, նա աւելի էր խնամատարում քան հօրս կիները: Վրանների մէջ ամենատաք տեղը նրան էր տրուում: Փափուկ թաղիքներով միշտ ծածկում էին նրան: Մեր ճանապարհորդութիւնների ժամանակ մենք ամենից շատ նրան էինք հոգ տանում: Երբ որ նա՝ մայրը մեռաւ, մեր ամբողջ բանակը սգի մէջ ընկաւ:

«Բուռակը մեծացաւ և այսօր ամբողջ Բիւրդիստանի փառքն ու պարծանքն է, բայց երանի թէ հայրս այդքան չը սիրէր այդ կենդանուն: Գոնէ ես այժմ մի ազատ կին կը լինէի ինձ համար... Ա՛խ, մեր ընտանեկան կեանքի բոլոր ծախսորդութիւնների պատճառը այդ քուռակի մայրն էր, ինչպէս յետոյ կը պատմեմ քեզ: Դու նախ պիտի իմանաս, որ քիւրդերը թէպէտ իրանց ոչ մի իշխանութեան հպատակ չեն համարում, այնուամենայնիւ մեր նախահայրերը՝ ինչպէս և իմ հայրը, աւրածացնում էին իրանց հօտերը և կանգնեցնում էին իրանց վրանները Բիւրդիստանի լեռների այն մասներում, որ պատկանում են տաճիկներին, և որ գտնւում են Բաղդատի փաշայի իշխանութեան ներքոյ: Երբ որ այդ փաշան առիթ էր ունենում կոռուելու ապստամբների կամ թշնամիների դէմ, նա միշտ դիմում էր մեզ, խնդրելով մեզանից՝ ձիեր տալ իրան և օգնել նրան մեր մարդիկներով: Հայրս իր քաջութեամբ, ուժով և ձիավարութեամբ շատ սիրելի էր փաշային և այդպիսի գէպքերում նա ամենից առաջ հօրս օգնութեանն էր դիմում:

«Վահաբիները մի անգամ անցան Բաղդատի սահմանադրուելը, և սպառնում էին տիրել այդ քաղաքը: Փաշան սափապուեց քիւրդերի օգնութեանը դիմել: Բիւրդերն օգնեցին նրան, և նա բազմաթիւ զօրքով թշնամու առաջ գնաց: Գիշերային յարձակման ժամանակ, հայրս սպանեց վահաբիների հրամանատար արաբ Շէյխի որդուն և վերցնելով նրա զէնքերն ու մատակ ձին՝ վերադարձաւ իր բանակը: Հայրս տեսնելով, թէ այդ մատակը ի՞նչ մեծ գանձ էր իրան համար, և մտածելով նրան միշտ հեռու պահել տաճիկ փաշայի աչքից, պատուիրեց իր մարդկանց որ նրան թաղնուած պահեն և խնամք տանեն հէնց իր կանանց վրանում: Սակայն շուտով յայտնուեց որ հայրս սպանել էր Շէյխի որդուն և սեփականացրել նրա ձին: Պատերազմը դադարեց քիչ յետոյ, երբ վահաբիները վերադարձել էին իրանց անապատը և քիւրդերն էլ իրանց լեռները, մի առաւօտ փաշայի պաշտօնեաների մէկը, որ կոչւում էր միրախոռ (ա-

խոռապետ), այցելեց մեզ: Նրա հետ կային տասը լաւ զինուած ձիաւորներ: Դեռ այս մարդիկն մեր բանակը հասած հայրս իմացաւ թէ նրանք սկսեցին ելն, իսկոյն հրամայեց իր մեծ որդուն հեծնել մատակը և գնալ, պահուել մի ձորի մէջ: Մեր բանակում իսկոյն պատրաստութիւններ տեսնուեցին նրանց հիւրասիրելու: Նրանց ձիերը տարուեցին արօտներն արածացընելու, նրանք հրաւիրուեցին սղամարդկանց վրանը, որտեղ հիւրասիրուեցին սուրճով, չիրուխով, փլաւով և գառան խորովածով: Մենք կանայքս գաղտագողի նայում էինք նրանց վրանի մէջ և հետաքրքրուում էինք լսելու թէ նրանք ինչ են խօսում:

— Բարով էք եկել, և ձեզ հետ երջանկութիւն էք բերել, ասաց հայրս միրախոռին:

— Դժբախտորար ոչ, պատասխանեց միրախոռը: Մեր տէրը, փաշան ողջունում է ձեզ. նա սիրում է ձեզ, և ասում է որ դուք իր ամենալաւ բարեկամներէ մէկն էք: Դուք բարի մարդ էք. բոլոր քիւրդերն էլ լաւ են. ձեր բարեկամները մեր բարեկամներն են, և ձեր թշնամիները՝ մեր թշնամիները:

— Ես փաշայի ստրուկն եմ, պատասխանեց հայրս: Փառք Ալլահին, մենք խաղաղութեամբ ապրում ենք փաշայի հովանաւորութեան ներքոյ, և մեր գլխարկները թեք ենք դնում առանց վախենալու որեւէ մէկից. Ալլահն առատութիւն պարգևէ նրան:

— Օղուս աղա, ասաց միրախոռը. ես հիմայ պիտի յայտնեմ ձեզ թէ մենք ինչ նպատակով ենք եկել այստեղ: Վահաբիները—անէ՛ծք նրանց մօրուքներին—մի պատգամաւորութիւն են ուղարկել մեր պետին, պահանջելու նրանից այն մատակը՝ որ իրանց Շէյխի որդին հեծել էր կռուի ժամանակ: Նրանք ասում են, որ այդ մատակը զուտ արաբական ծագում ունի և թէ նա այն մատակի սերունդից է, որ հաղթեց Մոհամէդը հեծել էր Մէդինայից փախչելու ժամանակ: Արդ, համէզը հեծել էր Մէդինայից փախչելու ժամանակ: Արդ, բոլոր աշխարհը գիտէ, որ դուք էք այն տղամարդը, որ ըստ պահել է Շէյխի որդուն և տարել նրա ձին: Վահաբիներն առաջարկել են մեր փաշային այդ մատակը ետ ստանալու համար այնքան ոսկի տալ նրան, մինչև նա ասի «էլ բաւական է»: Եւ որովհետեւ այդ խնդիրը կապ ունի կառավարական գործերի հետ, ուստի նա՝ փաշան մեզ ուղարկել է այստեղ խնդրելու ձեզանից որ մատակը յանձնէք մեզ: Ահա այս է իմ բերած պատգամը:

— Վալլահ, բէլլահ, երդւում եմ այն աղով որ ես ուսում եմ, ասաց հայրս, երդւում եմ ձեր հողով և երկնքի աստը-

ղերով, որ ինչ որ վահաբիներն ասում են, բոլորը սուտ է: Ճիշտ է, իմ ձեռքը մի մատակ ընկել է, բայց նա այնպէս կըմաղքացած մի բան էր, որ ես հէնց կռուի միւս օրը ծախեցի մի արաբի:

— Ալլահ, Ալլահ, բացագանչեց միրախոռը, խնդիրը սուր կերպարանք է ստանալու: Օղուս աղա, դուք մի ճշմարտախօս և անկեղծ մարդ էք, ինչպէս ես ինքս. մեր մօրուքների վրայ մի ծիծաղէք և մեզ անգլխարկ մի վերադարձրէք այստեղից: Եթէ մենք այստեղից մատակը չստանանք, մեր երեսները սև կը մնան մինչ յաւիտեան, և ձեր և փաշայի բարեկամական կապերը կը խզուեն: Երդուեցնում եմ ձեզ ձեր հողով, ասացէք, քրտեղ է կենդանին:

— Բարեկամ, ինչ ասեմ, ինչ անեմ, մատակն այստեղ չէ. վալլահ, բէլլահ, այստեղ չէ. վահաբիները սուտ են ասում:

«Յետոյ հայրս մօտենալով միրախոռին, մի ինչ-որ բան փսիսաց նրա ականջին: Թէ նա ինչ ասաց՝ չգիտեմ, բայց միրախոռը, ինչպէս երևաց, շատ ոգևորուեց, և ուրախ սրտով ասաց.

— Շատ լաւ, եթէ մատակը ձեզ մօտ չէ, Ալլահ քէրիմ (Աստուած ողորմած է). մենք կը վերադառնանք Բաղդադ:

«Հայրս դուքս եկաւ վրանից և մտաւ մեր վրանը: Նա հրամայեց իր կնոջն որ իր գանձապահն էր, մէկ քսակ ոսկի բերել: Քսակը բերուեց, և հայրս վերցնելով նրա միջից 20 ըաշաղլու, կապեց մի թաշկինակում, դրեց ծոցը և գնաց միրախոռ մօտ:

«Շատ ընչ բան խօսուեց մինչև ճաշի ժամանակ, միայն մի քանի խօսքեր փոխանակուեցին ձիերի, շների և զէնքերի մասին: Ճաշի ժամանակ եղաւ: Մի մեծ կլոր կաշուէ սփռոց փռուեց միրախոռի առաջ, և նրա մէջ դրին մի քանի հատ նոր թխած հաց: Մեր ծառաներից մէկն էլ մի ամանով ջուր ման ածեց հիւրերի առաջ, որպէսզի նրանք լուանային իրանց աջ ձեռքը: Մի մեծ ամանով լի մաշուր մէջ տեղ դրուեց, և երբ հայրս ասաց «բէլլահ», նրանք բոլորն էլ հաւաքուեցին սփռոցի շուրջը, և ամեն մէկը մի փայտէ գդալ վերցնելով՝ սկսեց խմել մաշուրը: Սրանից յետոյ ներս բերուեց մի տապակած գառ, որ մի ըրպէտմ հիւրերը կտոր-կտոր արին իրանց ձեռքով և սկսեցին ուտել: Յետոյ մի մեծ մաշմաշով բրինձ բերուեց. այդ էլ մեծ ախորժակով կերուեց, բայց ոչ թէ գդալով, այլ ձեռքով:

«Ճաշը վերջացնելուց յետոյ բոլորն էլ վեր կացան և իրանց ձեռքերը լուանալով՝ ասացին:

—Շոքըր Ալլահ, Ալլահ բէրէքէ՛թ վէրսին:

«Կիրակուրների մնացորդը հէնց կաշուէ սփռոցի մէջ դուրս տարուեց մեր հովիւների համար:

«Միրախոռը ցանկանալով մերձակայքում գտնուող մի գիւղում քնել՝ հրամայեց պատրաստել ձիերը: Բոլորը դուրս գընացին վրանից, բացի միրախոռից և հօրիցս: Ես սկսեցի աւելի հետաքրքրուել և աւելի ուշադրութեամբ ականջ դնել իմանալու թէ նրանք ինչ են խօսում: Հայրս ասաց.

—Հաւատացէ՛ք ինձ, որ 10 քաջադուրից աւելի չեմ կարող տալ, որովհետեւ չունեմ: Ո՞րտեղից բերեմ դրանից աւելին:

—Այդ անկարելի բան է, ասաց միրախոռը, դուք շատ լաւ գիտէք թէ ինչ կը գայ ձեր գլուխը, եթէ ես գոնէ 20 քաջադուր չտանեմ այստեղից: Երբ փաշան տեսնէ որ ես մատակը չեմ տարել իրան համար, նա անտարակոյս պիտի հրամայէ ինձ վերադառնալ ու ձեզ ձերբակալել: Յետոյ նա կը դրաւէ քո բոլոր ունեցածդ: Ընդուն ասեմ, հէնց այժմ էլ ինձ հրամայուած է այդ բանն անել, եթէ դուք մերժէք նրա խնդրածը. սակայն եթէ համաձայն էք 20 ոսկի տալ ինձ, ես երբէք չեմ դիպչիլ ձեզ: Ուստի, բարեկամս, վճռեցէ՛ք իսկոյն թէ ինչ էք անելու:

«Այս խօսքերի վրայ հայրս իր ծոցից հանեց թաշկինակը և 20 քաջադուր համբեց միրախոռի ձեռքը:

—Մենք, ասաց միրախոռն՝ ստանալով 20 ոսկին, միմեանց հետ աղ ու հաց ենք կերել, մենք բարեկամներ ենք, ես խօսք եմ տալիս որ եթէ փաշան որեւէ փորձ անելու լինի ձեր դէմ, ես կը միջամտեմ, բայց դուք գոնէ մի ընծայ պարտաւոր էք ուղարկել նրա համար, եթէ ոչ, անհնար կը լինի արգելել նրան ձեզ նեղացնելու:

—Աչքիս վրայ, գլխիս վրայ, ասաց հայրս, ես մի լաւ գամփռ ունիմ, որի նմանը չկայ ամբողջ Քիւրդիստանում: Նա մի կենդանի է, որ Ծահի հայրն էլ երազում չէ տեսնել: Ես մտածում եմ նրան ընծայել փաշային. լաւ չի՞ լինի:

—Մէկ բանի համար շատ լաւ կը լինի, պատասխանեց միրախոռը. բայց այդ բաւական չէ: Մտածեցէ՛ք, տեսէ՛ք ի՞նչ լաւ հետեանք կ'ունենայ ձեզ համար փաշայի սիրտը ձեր կողմից հաճոյացնելը, և մի յարմար բան տուէ՛ք:

—Մի բան հէնց նոր անցաւ մտքիցս, ասաց հայրս: Ես մի աղջիկ ունեմ որ լուսնեակի պէս գեղեցիկ է, և բաւական էլ չաղլիկ է: Թէպէտ եղիպիսներն անօրէններ են համարում ձեզ մօտ, այնուամենայնիւ գուցէ փաշան ցանկութիւն ունենայ

տէր դառնալու մի գեղեցկուհու, որի նմանը Մոհամէդի դրախտում էլ չի ճարուի:

—Աֆէրի՛մ, աֆէրի՛մ, գոչեց միրախոռը. այդ շատ խելօք բան էք մտածել: Ես այդ բանը կ'առաջարկեմ փաշային և կ'ասկած չունեմ որ նա ուրախութեամբ կ'ընդունի: Այո, նա կ'ընդունի և դուք յանձին ձեր աղջկայ կ'ունենանք մի հզօր միջնորդ որ կարող կը լինի ամուր պահել ձեր և փաշայի բարեկամութեան կապերը:

«Ա՛խ, ո՞վ է կարող երեւակայել թէ ես ինչ դարձայ, երբ լսեցի այս խօսքերը: Ես մտածեցի լալ, ողբալ իմ վիճակը, բայց մի բոպէից յետ ուրիշ կերպ մտածեցի: Բայց ի՞նչ է լինելու ինձ, չէ՞ որ ես չուտով մի փաշայի կին կը դառնամ, չէ՞ որ ես փառաւոր զգեստներ կ'ունենամ, չէ՞ որ ես պատգարակով կը շրջեմ, ո՞, ա՛յն ժամանակ նախանձելի կը լինի իմ վիճակը: Մեր լեռնաբնակ աղջիկներն ինչպէս կը նախանձեն ինձ:

«Միրախոռը և իր մարդիկը վերցնելով հօրս տուած գամփռը՝ հեռացան: Հայրս անչափ ուրախացաւ որ կարողացաւ այդպէս թեթեւ պայմաններով ազատուել այդ անկոչ հիւրերից: Նա իսկոյն մարդ ուղարկեց իր որդու մօտ, որ մատակը վերցընէր գար: Յետոյ յայտնեց գիւղի ծերունիներին իր գըրութեան մասին: Նա հասկացրեց նրանց, որ եթէ իրանք շարունակեն մնալ փաշայի սահմաններում, փաշան այնքա՛ն նեղը կը ձգէր իրանց. որ բոլորն էլ մուրացկաններ կը դառնային:

—Դուք գիտէք, ասաց հայրս, որ մենք եղիպի ենք, և զիտէք նաև թէ մուսուլմաններն ինչքա՛ն են ատում մեզ: Փաշան մինչև այսօր այնպէս է ցոյց տուել, որ իբր թէ մե՛ծ բարեկամ է ինձ հետ, որովհետեւ ես նրա համար կ'ուրանեմ եմ արել, կը սիւնների մէջ առիւծի քաջութիւն և ոյժ եմ ցոյց տուել, նրա թշնամիների արիւնն եմ խմել. սակայն նրա փողասիրութիւնն այնքա՛ն շատ է, որ ոչինչ բան չի կարող յաղեցնել նրան: Ահա, նա մի լաւ առիթ ունի կողոպտելու մեզ, և մենք մեր թուով չենք կարող դիմադրել նրան, թէպէտ՝ երկուստեմ եմ այն զօրութեամբը, որին մենք բոլորս էլ յարգում ու պաշտում ենք, որ եթէ մենք կանայք և զաւակներ չունենայինք, ես ինքս միմեանք սուրը կողքիս, նիզակը ձեռքս և մատակիս վրայ նստած՝ կարող եմ ջարդել նրա ամբողջ վախկոտ զօրքը: Սակայն ես առաջարկում եմ որ աւելի խոհեմութիւն կը լինի մեր կողմից՝ առանց ժամանակ կորցնելու թողնել հեռանալ այս տաճկական սահմանից և գաղթել Պարսկաստան:

—Օղբւս աղա, ասաց հօրս հօրեղբայրը, դու իմ եղբօր արդին ես, իմ զաւակն ես: Դու մեր ցեղի գլուխն ես, մեր պա-

հապանն ու պաշտպանն ես: Եթէ ես քեզ խորհուրդ տամ որ մատակը ետ տաս, դու պիտի կարծես, որ ես արժանի չեմ քիւրդ կոչուելու, եզիզի համարուելու. սակայն ես ասում եմ, որ մինչև անգամ մատակն էլ որ ետ տաս, դարձեալ փաշան ձեռք չէ քաշելու մեզանից: Փորձերը ցոյց են տուել, որ երբ տաճիկ փաշաներն առիթ են ունենում հարստահարելու մարդկանց, նրանք ամեն միջոց գործ են դնում կողոպտելու, քամիլու նրանց: Ուստի ես էլ համակարծիք եմ քեզ, որ այլևս մենք չենք կարող մնալ այստեղ: Ես իմ կողմից պատրաստ եմ անմիջապէս հեռանալ այստեղից, որովհետեւ ուշանալը վտանգաւոր է: Այո, գնանք այստեղից, իսկոյն հեռանանք, զաւակներս, Ալլահն մե՛ծ է, ողորմա՛ծ է:

«Յետոյ մի ծեր հովիւ որ լաւ ծանօթ էր տարուայ եղանակների և Պարսկաստանի ու մեր լեռների միջև ընկած երկրի աշխարհագրական դիրքի հետ, խօսեց այսպէս.

— Եթէ մենք պիտի գնանք, լաւ է որ անմիջապէս գնանք, որովհետեւ մէկ օր ուշանալը կարող է վատ հետևանքներ ունենալ մեզ համար: Սարերի ձիւներն արդէն սկսել են հալուել, և մէկ շաբթից յետոյ այնքան ջրեր կը լինեն մեր ճանապարհի վրայ, որ մենք չենք կարող մեր կենդանիներին անցկացնել նրանց միջով: Բացի դրանից, երեք շաբթից յետոյ արեգակը կը ժամէ խոյի մէջ և այն ժամանակ, ինչալլա՛հ, մեր մաքրները կը ծնեն: Ուրեմն առաջ քան այդ ժամանակը մեր ոչխարները պիտի կատարած լինեն իրանց ճանապարհորդութիւնը և հանգստացած լինեն:

— Նա ճշմարիտ է ասում, ասաց հայրս: Շատ լաւ ասացիր, ասաց նա հովուին, դու մի բարի ծառայ ես: Բայց մէկ բան կայ: Մեր Պարսկաստան մտնելուց առաջ՝ մեզանից մէկը պիտի առաջագոյն գնայ Քիրմանշահ և այնտեղի շահադէից խնդրէ, որ մի լաւ կտոր երկիր յատկացնէ մեզ: Այդ պարտքը ես յանձն կ'առնեմ կատարել:

«Երբ բոլորն էլ համաձայնութեան եկան, հայրս հրաման տուեց որ բոլոր քիւրդերը մինչև կէս գիշեր պատրաստուեն ճանապարհ ընկնելու: Երբ որ կանայք լսեցին այս հրամանը, բոլորն էլ սկսեցին լալ ու ողբալ, սակայն ես, Զինաբս, ուրիշ մտածմունքներով էի զբաղւում: Ես ամբողջ ժամանակը մտածում էի՝ թէ երբ փաշայի կինը կը դառնամ, բայց այդ ցանկութիւնը չկատարուեց, այդ երազը մնաց երա՛զ:

«Մեր ամբողջ բանակը այժմ շարժման մէջ էր. ոմանք ժողովում էին իրանց հօտերը, ոմանք վերցնում էին իրանց

վրանները, ոմանք բեռներ էին կապում, վերջապէս ամեն մէկը մի բանով զբաղւած էր:

«Ծիշտ կէս գիշերին մենք ճանապարհ ընկանք և մի քանի օրից յետոյ հասանք պարսից սահմանագլուխը: Բախտը մեզ հետ էր, մեր ճանապարհորդութեան ժամանակ ոչ մի վտանգ չպատահեց մեզ: Հայրս թողնելով մեզ սահմանագլխի վրայ, ինքը շտապեց դէպի Քիրմանշահ խնդրելու այնտեղի քաղաքապետից, որ Շահի որդիների մէկն էր, պաշտպանելու և իրաւունք շնորհելու մեզ ընակուելու սահմանագլխի մօտ ընկած ընդարձակ դաշտի վրայ:

«Հայրս շուտով վերադարձաւ: Նրա հետ եկաւ մի պաշտօնեայ պարսից կառավարութեան կողմից, որ արտօնութիւն տուեց մեզ սեփականելու մի կտոր երկիր սահմանագլխից տասը Փարսաղ դէնը: Քիրմանշահի շահադէն ուրախութեամբ կատարել էր հօրս խնդրքը, տուել էր նրան մի ձեռք պատուոյ զգեստ և ասել էր նրան.

— Եթէ Բաղդատի փաշան պահանջէ որ դուք վերադառնաք իր սահմանը, ես կ'այրեմ նրա հօրը: Մարդս ազատ է. եթէ մէկը չէ ցանկանում մնալ այս ինչ տեղում, նա ազատ է հեռանալ այդտեղից և ապրել մի այլ տեղում:

«Վերջապէս մենք հաստատուեցինք մեր նոր բնակավայրում և վերսկսեցինք մեր գործերը, սակայն քիչ ժամանակից յետոյ փաշայի կողմից Քիրմանշահ եկաւ մի պաշտօնեայ, որը յանձնեց շահադէին մի նամակ, որով փաշան պահանջում էր որ մենք վերադառնայինք իր սահմանը: Այդ նամակով փաշան հօրս աւագակ է անուանում և պահանջում է որ հայրս իսկոյն ետ ուղարկէր մատակը: Նա աւելացրել էր նամակում, որ եթէ այդ մատակը իսկոյն չուղարկուէր իր համար, նա կը ստիպուէր փոխարինութիւն առնել պարսից ստացուածքից: Երբ այս լուրը տարածուեց մեր մէջ, բոլորս էլ ահ ու դողի մէջ ընկանք: Պարզ էր որ փաշան վճռել էր մատակը սեփականել և հօրս սպանել:

«Շահադէն իր մօտ կանչեց հօրս և ասաց.

— Օղոս աղա, մի վախենալ, բոլորովին հանգիստ կաց. իմացիր որ քանի դու իմ ստուերի տակ ապրում ես, զլուխդ ապահով է: Իմ հօր պալատի դռները բաց են ամեն մարդի համար. բաւական է որ մի օտարական նրա զգեստին զիպչի, նա արդէն ապահով է: Դու մեզանից պաշտպանութիւն ես խնդրում, մենք մոռնուման չենք լինի, եթէ որ մերժենք քեզ: Ես խոստանում եմ որ ոչ մի պայմանով չեմ զիջանիլ փաշայի պահանջին:

«Շահագործի խօսքերի վրայ մենք բոլորս էլ շատ ուրախացանք ու միամտուեցինք. բայց մեր մէջ մէկ մարդ կար, որ մասնակից չեղաւ մեր ուրախութեանը: Դա հօրս հօրեղբայրն էր: Նա այնքան լաւ ճանաչում էր պարսիկներին, որ միշտ սուտ էր. «պարսիկներին չի կարելի հաւատալ»:

— Դուք դեռ չէք ճանաչում պարսիկներին, ասաց նա: Դուք խաբուում էք նրանց շողոքորթական խօսքերից և ձեզ պահովում եք կարծում, բայց որովհետեւ ես երկար տարիներ ծառայել եմ Նադիր Շահին, լաւ գիտեմ թէ պարսիկներն ինչպիսի մարդիկ են: Նրանց զէնքերն այն տեսակներից չեն որ գործ են ածում բացարձակ դիմադրութեան և կռուի մէջ: Մեր ու նիդալի փոխարէն նրանք գործ են ածում դաւաճանութիւնը, խաբէութիւնը և ստույգութիւնը, որպէս ամենալաւ զէնքեր: Նրանք շատ վարպետութեամբ մարդկանց քնացնում են և հէնց քնած տեղը նրանց որոգայթի մէջ են ձգում: Ստախօսութիւնը պարսիկների մեծ մոլութիւնն է: Միթէ դուք չէք նկատել, որ խօսելիս նրանք միշտ աշխատում են հաստատել կամ հաւատացնել իրանց ասածները մի քանի երդումներով: Եթէ մարդիկ ճշմարիտն են խօսում, ի՞նչ կարիք կայ երդուելու: Մէկն երդում է քո հոգւով, քո գլխով, քո երեխայով, Մոհամէդով, իր ազգականներով և պապերով: Մի ուրիշը երդում է «ղէքլէով» (աղօթարան), իր թագաւորով, իր մօրուքով: Մի երրորդը՝ քո մահով, իր կերած աղ ու հացով, Իմամ Հոսէյնի մահով. բայց արդեօք նրանք երբէք փոյթ ունին այդ բոլորի համար, որոնցով նրանք երդում են, կամ արդեօք նրանց երդումը անկեղծ է: Ո՛չ, նրանք միշտ սուտ են խօսում, և երդումը նրանց լեզուի ծայրին միշտ պատրաստ է: Վերջապէս, հէնց այժմ, մեր գէպքում, դուք ի՞նչ էք կարծում. կարծում էք որ մենք հանդիստ կ'ապրենք այստեղ. կարծում էք որ մատակը մեզ մօտ կը մնայ, չեն տանիլ: Ես ձեզ ասում եմ, որ պարսիկները տաճիկներից աւելի շատ սէր ունեն ձիերի վրայ, և մի լաւ արար ձի նրանց աչքում աւելի մեծ դին ունի, քան աղամանդներ ու յակինթներ: Եթէ Շահը լսէ որ մեզ մօտ այսպէս մատակ կայ, նա իսկոյն մարդ կ'ուղարկէ տանելու նրան: Եւ ի՞նչ ենք կարող ասել. կարող ենք կռուել ամբողջ աշխարհի դէմ: Ո՛չ, բարեկամներ. դուք ինչ ուզում էք կարծեցէք, բայց ես համոզուած եմ որ մեր դրութիւնը շատ անորոշ է, շատ կասկածելի է: Ես ձեզ խորհուրդ եմ տալիս որ ամենեին չհաւատարք պարսիկներին, չվստահէք նրանց:

«Ծերունի մարդի խօսքերը ճշմարիտ էին. նրա գուշակու-

թիւնը կատարուեց. և ահա պատմեմ թէ ինչը պատճառ դարձաւ ինձ այստեղ ընկնելուն:

«Մի առաւօտ, արշալոյսից մէկ ժամ առաջ, մեր շներն սկսեցին անսովոր աղմուկներ հանել: Նրանք շատ կատաղած հաչում էին և այս ու այն կողմերը վազվզում: Սկզբում մենք ուշադրութիւն չդարձրինք՝ կարծելով թէ գայլեր են եկել, և շները չէին թոյլ տալիս նրանց մօտենալ մեր վրաններին, բայց յետոյ հայրս ու իր որդին վերցնելով իրանց հրացանները՝ դուրս գնացին տեսնելու թէ ի՞նչ է պատահել: Հազիւ թէ քսան քայլ հեռացել էին մեր վրաններից, երբ նրանք տեսան մի ձիաւոր, յետոյ մի երկրորդը և քիչ յետոյ շատ ուրիշներ: Հայրս տեսաւ որ մեր վրանները շրջապատուած էին թշնամիներով. նա իսկոյն ի գէն գոչեց մեր աղամարդկանց: Բայց ձիաւորները ժամանակ չտուին, նրանք յարձակուեցին նրա վրայ և աշխատեցին կենդանի բռնել նրան: Հայրս քաջութեամբ կռուեց. մէկին վիրաւորեց և միւսին սպանեց իր հրացանով: Հրացանի ձայնը նշանաբան եղաւ թշնամիների համար ընդհանուր յարձակում գործելու: Նրանք թափուեցին մեզ վրայ: Նրանց նըպատակն էր ձեռք բերել մատակը, և այդ պատճառով նրանք թափուեցին կանանց վրանը և դուրս հանեցին նրան:

«Երբ արեւը ծագեց, մենք տեսանք որ մեր թշնամիները պարսիկներ էին, որոնք, ինչպէս շուտով յայտնուեց, ուղարկուել էին կառավարութեան կողմից: Հայրս սպանել էր մեզ վրայ յարձակուողների խմբապետին, այդ պատճառով նրանք իրաւունք համարեցին գերի տանելու մեզ: Արեւակայիր մեր դրութիւնը. մենք ինչպէս թշուառացանք: Մեր աչքի առաջ էլ ինչ ասես որ չարին հօրս. մեր ունեցած-չունեցածը կողոպտեցին և ես»...

Զինարը հէնց ուզում էր պատմել ինձ թէ ինքն ինչպէս ընկաւ Միրզա Ահմադի ձեռքը, երբ յանկարծ տան դուռը դարկուեց: Երկուսս էլ ցնցուեցինք: Զինարը խնդրեց ինձանից որ իսկոյն հեռանամ, և ինքը գնաց դուռը բանալու: Դուռը բացուեց, և հաքիմ բաշին ներս մտաւ: Նա շատ ուրախացաւ որ Զինարը մենակ էր տնումը: Նա սկսեց այնպէս փաղաքշական ձևերով խօսել նրա հետ, որ ինձ պարզ կերպով յայտնուեց թէ նա ինչքա՞ն էր սիրում նրան: Կտուրից ես լաւ գիտեմ էի երկուսին էլ: Նա մտաւ իր կնոջ սենեակը, որտեղ տեսնելով մեր ճաշի մնացորդը՝ հարցումփորձ էր անում Զինարին, երբ յանկարծ ներս մտաւ խանումը իր աղախիներին հետ միասին: Նա այնպէս անախկալ վրայ հասաւ որ նախ քան հաքիմ բաշու և Զինարի միմիանցից բաժանուելը արդէն նրանց մօտ կանգնած էր:

— Սէլամ ալէքում, ասաց նա արհամարհական տոնով: Ես ձեր խոնարհ ծառան եմ, յոյս ունիմ որ ձեր գերազանցութիւնների առողջութիւնը լաւ է: Յոյս ունիմ նաեւ, որ դուք շատ երջանիկ և ուրախ ժամանակ էք անցկացրել միմիանց հետ. միայն ցաւում եմ որ ես շատ շուտ վրայ հասայ:

Յետոյ նրա արիւնը դարկեց երեսին, և թողնելով իր հեղնական խօսքերը՝ սաստիկ գայրացաւ և յարձակուելով երկու տարաբախտ յանցաւորների վրայ՝ քրքրեց նրանց իր ատամներով և եղունգներով:

— Փահ, փահ, դուք ճաշել էլ էք, այն էլ իմ սենեակում: Մաշալլահ, մաշալլահ. տեսէ՛ք ես ի՞նչ տեղ եմ ընկել, որ իմ տան մէջ, իմ սենեակում, իմ գորգի վրայ, իմ բարձի վրայ իմ գերիները քէֆ են անում: Այս ի՞նչ բան եմ տեսնում. լաւ, Ալլահ էլ էլլահ, ես երկնքից ընկել եմ գետին:

Յետոյ դառնալով իր ամուսնուն ասաց.

— Ի՛նձ նայիր, Միրզա Ահմադ, և ասա՛ երեսիս, արդեօք դու արժանի ես մարդ կոչուելու: Դու որ հաքիմ ես, դու որ այս բոլորին Պարսկաստանում հաքիմ կոչման ես համարւում, դու, այո, դու, այդ բոլոր կապկի կերպարանքով, այծի մօրուքով, ուղտի քամակով, չե՞ս ամաչում որ նոր սիրահարութիւն ես անում: Ը՛հ, հոգեմ գլուխդ, թքեմ երեսիդ. ապա ես ի՞նչ եմ, որ դու սիրում ես այդպիսի մի պիղծ գերուհու: Այդպէս շուտով մոռացար, որ երբ դու մի սոսկ, մի հասարակ հաքիմ էիր, ես էի որ քեզ մարդ գարձրի: Եթէ դու այսօր մարդ ես համարւում, դրա համար դու պարտաւոր ես շնորհակալ լինել ինձանից: Այժմ դու կանգնում ես շահի առջև, մարդիկ գլուխ են խոնարհեցնում քեզ, բաշմիրի շալից շորեր ես հագնում, և մի խօսքով մե՛ծ մարդ ես համարւում: Ասա ինձ, տմարդի, ի՞նչ է նշանակում այդ քո վարքը. չե՞ս ամաչում:

Հաքիմ բաշին հազար ու մէկ երդումներով աշխատեց համոզել իր կնոջը որ ինքն անմեղ էր. սակայն կնոջ կատաղութիւնը չիջաւ:

Իր ամուսնուն բաց թողնելով՝ նա յարձակուեց Ձինարի վրայ, յետոյ կրկին իր ամուսնու վրայ, և այնքան սաստկացաւ նրա կատաղութիւնը, որ բերանը լցուեց փրփուրով: Բառերը չէին կարողանում բաւարարացնել նրան. ուստի բռնելով Ձինարի երկար ծամերից՝ նա քարշ տուեց նրան և իր աղախինների օգնութեամբ նրան ձգեց աւաղանի մէջ: Խեղճ Ձինար, ինչպէս էր չարչարւում, ինչպէս էր մաքստոււմ: Ա՛խ, այդ տեսարանն ինչպէս էր բորբոքում սիրտս: Ամբողջ մարմինս կրակ էր կտրել. մտածում էի կտրից ցած թռչել և ստիս

տակ ջախջախել այդ հրէշներին, որ այդպէս անիրաւաբար տանջում էին նրան. բայց ինչպէ՞ս անէի:

Երբ փոթորիկը դադարեց, ես կամաց ցած իջայ կլտրից և դուրս գնալով տնից՝ բայլեցի դէպի դաշտերը՝ առանձնութեան մէջ խորհելու իմ բռնելիք ընթացքի վրայ:

Մնալ հաքիմ բաշու ծառայութեան մէջ՝ այլևս անհնար էր ինձ համար. իսկ յոյս դնել Ձինարի ընկերակցութեան վրայ՝ այդ էլ յիմարութիւն կը լինէր:

Սրտիցս արիւն էր գնում, երբ ես մտածում էի այդ խեղճ, այդ տարաբախտ աղջկայ վրայ: Ես արդէն գիտէի թէ ինչ ոճրագործութիւններ են լինում հարեմներում: Ես գիտէի որ Միրզա Ահմադի կնոջ պէս մի դեռ ոչ մի միջոց չէր խնայիլ վերջ տալու թշուառացած աղջկայ կեանքին:

ԳԼ. ԻԷ.

Հաքիմ բաշին պատրաստութիւններ է տեսնում շահին հիւրասիրելու իր տնում:— Ի՛նչ ծախքեր է անում նա:

Ես վճռեցի հրաժարուել Միրզա Ահմադի տնից, բայց Ձինարի սէրը արգելք հանդիսացաւ: Ուստի մտածեցի, է՛, մի կերպով քարշ տալ իմ գոյութիւնը հաքիմ բաշու տնում:

Չնայած որ նա՛ հաքիմ բաշին երբէք չէր կասկածում ինձ վրայ, այնուամենայնիւ խիստ կարգադրութիւններ արեց իր տան մէջ, այնպէս որ ինձ համար միանգամայն դժուարացաւ միջոց գտնել Ձինարին տեսնելու: Մի օր փողոցում հանդիպելով Նուր-է-Ահմադին՝ հարցրի նրանից.

— Ո՞րտեղ ես գնում այդպէս շտապ ու մենակ:

— Աղան հաջի, ասաց նա, ես գնում եմ մեր քրդուհու համար դեղ բերելու:

— Ի՛նչ, Ձինարը հիւանդ է. ի՞նչ է պատահել նրան:

— Խեղճ աղջիկ, նա հիւանդ է, խիստ տրտում է: Դուք պարսիկներդ շատ չար մարդիկ էք: Մենք սեւերս ձեզանից երկպառակ աւելի լաւ սիրտ ունինք: Դուք ասում էք, որ իբր թէ դուք հիւրասէր էք և շատ բարի էք դէպի օտարականները. բայց աշխարհում ո՞ր մի անասունը— թողնենք «մարդկային արարած» բառերը— ա՛յնքան տանջանք կրեց՝ ինչքան խեղճ Ձինարը: Օ՛, դուք պարսիկներդ ա՛յդքան անիրաւ էք:

— Բայց ի՛նչ են արել նրան, ասա՛ ինձ, հոգիդ սիրես, ասա՛:

— Էլ ի՞նչ ասեմ: Խանութը նախանձից զրդուած՝ նրան մի սենեակի մէջ բանտարկեց: Խեղճ աղջիկը սաստիկ տենդով բռնուեց և գերեզմանի դուռը հասաւ: Եթէ նա ջանիլ և առոյգ չլինէր, ճ, նա արդէն մեռած կը լինէր. բայց հիմայ խանութը փոշմանել է իր արածի վրայ, և թոյլ է տուել նրան ազատ ման գալ տան մէջ: Սակայն գիտե՞ս թէ խանութն ինչու ազատութիւն տուեց նրան: Շահը այս օրերս պիտի այցելէ Միրզա Ահմադին, և որովհետեւ նա, իբրեւ թագաւոր, իրաւունք ունի մեր հարեմն էլ մտնելու և մեզ բոլորիս էլ երես-բաց տեսնելու, ուստի խանութը ազատ թողեց Զինաբին որպէսզի նա առողջանայ, և ինքը Շահի մօտ շրջապատուած լինի շատ աղախիններով:

Նուր-է-Զէհանի այս վերջին խօսքերը բաւական մխիթարեցին սիրտս, և ես մտածեցի հանգիստ ու անվրդով մնալ, մինչև տեսնէի Ալլահն ինչ էր տնօրինելու ինձ համար:

Բաւական ժամանակ էր որ Միրզա Ահմադը ինձ հետ չէր խորհրդակցել իր գործերի վերաբերմամբ. սակայն Շահի այցելութեան առթիւ նա դարձեալ իմ օգնութեանն ու խորհրդաւորութեանը կարիքն զգաց, և մի օր իր մօտ կանչելով ինձ՝ ասաց.

— Հնչի, ինձ ասում են որ Շահի համար ես մի լաւ «փաէնդան» *) պիտի պատրաստեմ: Արքունի գանձապետն առաջարկում է ինձ, ոսկեթել բանուածքով կտորներ, քաշմիրի շալեր և որչափ կարելի է՝ թանկագին կտորներ փռել նրա ճանապարհի վրայ: Նա առաջարկում է նաև փռել մի փառաւոր մասնադրուք: Դու գիտես, հնչի, որ իմ նիւթական կարողութիւնից վեր է ալդ բոլորն անել: Մնացել եմ շուարած, չգիտեմ ինչ անել: Դու ի՞նչ խորհուրդ կը տաս ինձ:

— Ճիշտ է որ դուք հաքիմ էք, պատասխանեցի ես. բայց չմոռանանք որ Շահի հաքիմ բաշի էք: Բացի դրանից, խանութն իսթրու դուք ստիպուած էք շատ մեծ, շատ շքեղ ընդունելութիւն ցոյց տալ նրան:

— Ուղիղ ես խօսում, հաշի, բայց ինձ սրտեղից են այդքան թանկագին շալեր, գորգեր հայլն:

— Ես այդ չգիտեմ: Ապա ի՞նչ էք ուզում փռել նրա ոտների տակ. ջալլար, սպեղանու կտան:

*) Երբ Զահը այցելում է որեւէ մի պետական կամ ազգային մարդու, նրան ընդունելու համար տանտէրը պարտաւոր է իր տան դռնից մինչև ընդունարանը գետինը ծածկել թանկագին կտորներով, որպէսզի Զահը նրանց վրայով քայլէ: Այս կտորները կոչւում են «փաէնդան»:

**) Երկուտակ ծալուած մի գորգ, որի վրայ Զահը նստում է իբրեւ զահի վրայ:

— Ո՛հ, բայց մենք կարող ենք գետինը ծածկել ծաղիկներով, որովհետեւ դու գիտես թէ ծաղիկներն ի՞նչքան արժան են: Դուցէ կարող կը լինենք մէկ եզ էլ մորթել և մի քիչ էլ քաղցըրաւենիք գնել. սրանք բաւական չեն:

— Ո՛հ, հէ, ասացի ես, ինչպէս կարելի է: Եթէ դուք այդպէս վարուելու լինիք, Շահը և ձեր թշնամիները լաւ առիթ կը գտնեն ձեզ մերկացնելու: Եթէ արքունի գանձապետի ասած քաշմիրի շալերն հայլն չէք կարող պատրաստել, գոնէ այսպէս կարող էք անել. փողոցումը կտաւ փռէք, տան դրան մօտ թաւիչ, դաւթումը դիպակ և սենեակումը շալ: Դրանք հօ այնքան թանգ չեն նստելու ձեզ վրայ:

— Այդ վատ չէն ասում, մենք արդէն բաւականաչափ չիթ ունենք որ ես գնել եմ մեր կանանց համար վարտիքներ կարելու: Անցեալ օրը մի հիւանդ ինձ տուեց մի կտոր Սպահանի թաւիչ, այդ էլ պէտք կը գայ: Վերջին անգամ Շահից ստացած պատուոյ զգեստս էլ կը ծախեմ դիպակ գնելու համար: Կնոջս շալերից մի-երկուսն էլ սենեակում կը փռնեք: Օ՛, Ալիի օրհնութեամբն ամեն բան կարգադրուեց:

— Բայց հարեմի մասին բան չմտածեցինք, ասացի ես. չէ՞ որ Շահն այնտեղ էլ պիտի մտնի: Դուք գիտէք որ մեծ բարեախտութիւն է որ Շահը այցելէ ձեր հարեմը, և ձեր կանայքը շատ ճոխ կերպով պիտի հաղնուեն այդպիսի ժամանակում:

— Օ՛, նրանց համար ես ամենաինչ չեմ հոգում. նրանք կարող են ուրիշներից փոխ առնել ինչ որ իրանց պէտք է:

Խանութը լսելով որ հաքիմ բաշին ոչ մի պատրաստութիւն չէ տեսնելու հարեմի համար, սաստիկ բարկացաւ և էլ վատ անուն չմնաց որ չտուեց իր ամուսնուն: Նա ստիպեց նրան այնպիսի կարգադրութիւններ անել հարեմի համար, ինչպէս որ պարտ ու պատշաճ էր:

ԳԼ. ԻՐ.

Թէ Միրզա Ահմադը ինչպէս է ընդունում Շահին: — Նա ինչ է փէշքէշ անում նրան: — Ինչ խօսակցութիւն են ունենում միմյանց հետ:

Շահին ընդունելու օրը մեծ իրարանցում ընկնաւ հաքիմ բաշու տունը: Առաւօտը շատ շուտով մի քանի ֆէրրաշներ եկան և սկսեցին գորգեր փռել դահլիճում և պատրաստել մասնադրուք: Յետոյ սկսեցին ամբողջ բազմ ջուր շաղ տալ. աւազանները մաքրեցին և շատրուանները բացին:

Շահի պարտիզաններն էլ եկան և տան պատերը դար-
դարեցին ծաղիկներով: Նրանք նարինջներ շարեցին աւազան-
ների շուրջը և վարդեր ցրեցին ջրի երեսին:

Յետոյ եկան խոհարարները: Նրանք այնքան ահագին
կաթսաներ և ամաններ բերին իրանց հետ, որ հաքիմ բաշու
սիրտն սկսեց դողալ: Եկան նաև մի խումբ շաքարագործներ և
տեղաւորուեցին մի առանձին սենեակում, որտեղ նրանք սկսե-
ցին պատրաստել քաղցրաւենիք, շէրըէթ, պաղպաղակներ և այլն:
Նրանք այնքան բաներ պահանջեցին հաքիմ բաշուց, որ նրա
սիրտը քիչ էր մնում պատուէր:

Յետոյ եկաւ Շահի երաժշտական խումբը: Սրանից յետոյ
էլ եկաւ լուծի բաշին իր խմբով:

Վերջապէս երբ յայտարարուեց որ Շահը դուրս է եկել
պալատից, Միրզա Ահմադը ընդառաջ գնաց նրան: Ամենից ա-
ռաջ գալիս էին մոնետիկները, յետոյ մի խումբ ֆէրրաշներ
իրանց ճիւղտներով, յետոյ լաւ հագնուած պաշտօնեաներ, յե-
տոյ մի խումբ ծառաներ՝ իւրաքանչիւրի ձեռքում մի ոսկեզուլի
զայլան: Յետոյ Շահի կօշիկներ տանողը և մի խումբ ուրիշ
ծառաներ:

Որովհետեւ Շահի այս այցելութիւնը բարեկամական էր և
հէ պաշտօնական, նա թոյլ չէր տուել որ մեծ թափօրով անցը-
նէին փողոցներով: Նրա շքախմբի մէջ եղաքներ չկային:

Յետոյ եկաւ Շահը՝ նստած մի ընտիր նժոյգի վրայ որ
շատ փառաւոր կերպով զարդարուած էր, թէև ինքը պարզ
կերպով հագնուած: Յիսուն քայլ հեռու նրա ետեւից գալիս էին
նրա երեք սրդիքը: Յետոյ արարողապետը, յետոյ արքունի
բանաստեղծը և շատ ուրիշներ իրանց ծառաներով հանդերձ: Մի
խօսքով Շահի շքախումբը բաղկացած էր 500 հոգուց:

Միրզա Ահմադի տան դուռը հասնելով՝ Շահը իջաւ ձիուց
(որովհետեւ մուտքը նեղ էր ձիով անցնելու համար) և անցնե-
լով դաւթի միջով՝ մտաւ դահլիճը: Բացի շահագէշներից՝ բոլո-
րն էլ դուրսը մնացին: Հաքիմ բաշին ինքն էր սպասաւորում
Շահին:

Երբ Շահը բազմեց մասնադի վրայ, հաքիմ բաշին, մի
արծաթեայ մատուցարանի վրայ դրուած 100 ոսկի իր ձեռքով
ներկայացրեց Շահին: Յետոյ արարողապետը բարձր ձայնով
ասաց.

— Նորին վեհափառութեան՝ տիեզերքի կենարոնի, արքա-
յից արքայի, Ալլահի ստուերի ամենանուստ ծառայ Միրզա
Ահմադ հաքիմ բաշին թոյլտուութիւն է հայցում մօտենալ Նո-

րին Մեծութեան ոտներին և պատկառանքով նուիրել 100 ոսկի,
որպէս գոհ:

Շահը պատասխանեց.

— Դու բարի ես եկել, Միրզա Ահմադ. դու լաւ ծառայ
ես, Շահը քո վրայ շնորհ ունի: Դու քո վարմունքով կարողա-
ցար երեսդ սպիտակացնել: Գնա, փառք տուր Ալլահին, որ
Շահը հաճել է քո տունը գալ և այժմ էլ ընդունում է քո
փէշքէշը:

Հաքիմ բաշին չոգելով Շահի առջև՝ համբուրեց նրա
ձեռքը:

— Շահի գլուխն է վկայ, ասաց արքայից արքան իր ազ-
նուականներին, որ հաքիմ բաշին մի բարի մարդ է: Նա աւելի
խմաստուն է քան Լոդմանը, աւելի գիտուն է քան Գալէնը:

— Բա՛լի, քա՛լի (այո՛, այո՛), պատասխանեց ազնուական-
ների ազնուականը, որ արարողապետն էր: Ո՛ւմ շունն էր Լոդ-
մանը կամ Գալէն: Նրանք Միրզա Ահմադի հետ համեմատած՝
ոչինչ էին: Պարսկաստանը դեռ այսպէս թագաւոր չէ ունեցել,
և հէ մի թագաւոր Միրզա Ահմադի պէս հաքիմ չէ ու-
նեցել: Մարդիկ գովում են ֆռանգների և հնդուների հաքիմ-
ներին. բայց մի՞թէ մենք չգիտենք, որ գիտութիւնը Պարսկաս-
տանից է դուրս գնում:

— Այգ բոլորը շատ ճշմարիտ է, ասաց Շահը: Պարսկաս-
տանը մի երկիր է, որ աշխարհիս սկզբից մինչև այսօր նշա-
նաւոր է եղել իր հանճարեղ բնակիչներով և իմաստուն ինքը-
նակալներով: Սկսած Կայմուրից որ աշխարհիս առաջին թա-
գաւորն էր, մինչև ինձ՝ որ այժմեան Շահն եմ, Պարսկաստանը
ունեցել է ամենակատարեալ և ամենահօգու թագաւորներ: Հընդ-
կաստանն ունեցել է իր իշխանները, Արաբստանը՝ իր խալիֆ-
ները, Տաճկաստանը՝ իր խունիսոոները (արիւն խմողներ), Թա-
թարստանը՝ իր խաները և Չինաստանը՝ իր կայսրները: Բայց
ֆռանգները, որ միայն Ալլահն է լաւ իմանում թէ որտեղից են
գալիս իմ երկիրը առեւտուր անելու և ինձ համար ընծաներ
բերելու, այո՛, այդ ողորմելի անհաւատները, անօրէնները, մի
խումբ թագաւորներ ունեն, որոնց երկիրների անուններն ան-
գամ մենք չենք լսած:

— Բա՛լի, քա՛լի, շատ ճշմարիտ է, ասաց ազնուականնե-
րի ազնուականը: Արքայից արքան հրեշտակի պէս է խօսում:
Ֆռանգների ո՞ր թագաւորն է կարող նրա պէս խօսել:

— Բա՛լի, քա՛լի, ասացին բոլորը միաբերան:

— Շահը հազա՛ր տարիներ ապրի, ասաց մէկը:

— Նրա ստուերը միշտ մեր գլխին լինի, ասաց մի ուրիշը:

—Բայց մէկ բան որ ամենից շատ զարմացնում է ինձ, շարունակեց Շահը, այդ ֆեոանդների կանանց վերաբերութեամբ է: Նրանք անդէրուն (կանանց բաժին) չունին իրանց տներում: Մարդիկ և կանայք միասին են ապրում: Նրանց կանայքը մեր թափառական ցեղերի պէս երբէք չեն ծածկում իրանց երեսները: Նրանք փոյթ չունին եթէ օտարականները կը տեսնեն իրանց երեսները: Ասա ինձ, Միրզա Ահմադ, դու որ հաքիմ ու փիլիսոփա ես, նախախնամութեան ի՞նչ արտաքոյ կարգի տնօրինութեամբն է, որ աշխարհումս միմիայն մուսուլմաններն են որ կարող են հաւատ ընծայել իրանց կանանց: Օ՛, մեր կանայքը որքա՛ն հաւատարիմ են, հեղ և խոնարհ են: Լսում եմ, հաքիմ բաշի, որ դու մի շատ հնազանդ, հեղաբաքոյ և պարտաճանաչ կին ունես:

—Արքայից արքայի գթութեան ու հովանաւորութեան շնորհիւ, պատասխանեց հաքիմ բաշին, ես վայելում եմ այն բոլոր բաները, որոնք երջանկացնում են մարդուս կեանքը: Նուաստս, կինս և ընտանիքս վեհափառութեանդ ստրուկներն ենք, և ինչ որ մենք ունենք՝ ձերն է: Երջանկարար կը լինի այն ժամը, երբ թագաւորաց թագաւորը կը մտնի իմ անդէրունը. օ, այն ժամանակ Միրզա Ահմադի գլուխը աստղերին կը հասնի:

—Լաւ, ասաց Շահը, դու այժմ գնա և յայտնէ հարեմիդ որ Շահը կ'այցելէ նրանց: Յայտնիր կանանց բոլորին, որ եթէ իրանց մէջ կայ մէկը որ հիւանդ է, կամ որեւէ փափազ ունի, կամ եթէ կայ մի աղջիկ որ հալւում ու մաշում է իր սիրականի կարօտով, կամ մի կին, որ ցանկանում է ազատուել իր ամուսնուց, թող այգալիսիները մօտենան ինձ, նայեն երեսիս, և նրանց ցանկութիւնը կը կատարուի:

Շահը յետոյ արձակեց ազնուականներին և պատրաստուեց ընթերելու:

ԳԼ. ԻԹ.

Շահը ընթրում է:—Հաջի-Բարայի յոյսերն ի դերեւ են ելնում:

Դահլճում մնացին միայն Շահի երեք որդիքը և մի քանի սպասաւորներ: Միրզա Ահմադը դուրսը մնաց: Արծաթաթել ծոպերով եղերուած մի շատ գեղեցիկ քաշմիրի շալ փռուեց Շահի առջև, և մի ոսկէ կոնք և սափոր մատուցուեց նրան ձեռքերը լուսնալու համար:

Յետոյ ծառաները ներս բերին մեծ-մեծ մաջմահիների

մէջ դրուած կնքուած կերակուրներ և դրին Շահի առջև: Աւագ տնտեսը մօտեցաւ և քակեց կնիքները: Կերակուրները բաղկացած էին հետեւեալներից:—Չարազան ձեւերով ու գոյներով պատրաստուած փլաւ, տապակած հաւ, գառ, ձուկ, կաքաւ, սիւրամարդ, ձուածեղ, խաշած միս, խաշած ձուեր, կարմրացրած քաղմշան, խորոված և շատ ուրիշ բաներ: Բացի սրանցից կար նաեւ մի քանի տեսակ մուրաբա, թթուեղէն, պանիր, կարադ և մի տասը տեսակ շէրքէթ:

Շահը կռանալով իր ձեռները թաղեց փլաւի մէջ և կերաւ առանց մի բառ խօսելու: Ուտելու ժամանակ նա հաճեց մի աման փլաւ, որի մի մասը ինքը կերել էր, ուղարկել Միրզա Ահմադի համար որ դրսում ծառայում էր: Դրանով Շահը մեծ պատիւ էր տալիս նրան. և նա պարտաւորուեց փողով ընծայ տալ տանողին: Մի ուրիշ կերակուր էլ նա ուղարկեց բանաստեղծի համար. նա էլ ստիպուեց տանողին մի ընծայ տալ: Մի երրորդ կերակուր էլ, որից նա բաւականաչափ կերել էր, ուղարկեց հաքիմ բաշու կնոջ համար, որը առատ վարձատրութիւն արաւ տանողին: Այս կերպով Շահը երկու հոգու միաժամանակ վարձատրում էր—մէկը ընծայ տանողին, միւսը ստացողին:

Երբ Շահը վերջացրեց ճաշը, դահլճից անցաւ միւս սենեակը, որտեղ նա լուաց իր ձեռները, լամեց սուրճ և ծխեց զայլան: Յետոյ նրա երեք որդիքը նստեցին կերակրուելու և երբ նրանք էլ կշտացան, կերակուրները դուրս տարուեցին մի ուրիշ սենեակ, որտեղ Շահի արարողապետը, բանաստեղծը, միրախոռը և միւս ազնուականները նստեցին ուտելու: Սրանք էլ երբ կշտացան, մնացած կերակուրները յաջորդաբար տարուեցին ծառաների մօտ, մինչև որ ամենից վերջը հասաւ խոհարարի աշակերտներին:

Ղայլանը ծխելուց յետոյ Շահը այցելեց հարեմը հաքիմ բաշու առաջնորդութեամբ: Ես անհամբեր էի լսելու, թէ նրա այցելութիւնը ինչ բարի հետեանք կ'ունենար իմ Զինաբի համար, և երեակայեցէք իմ զայրոյթը, երբ լսեցի, որ հաքիմ բաշին իր քրդուհուն փէշքէշ է արել Շահին:

«Ես կ'աշխատեմ տեսնել իմ Զինաբին», մտածեցի ես: Շուտ գնացի կառուրը, որտեղից նայեցի կանանոցի մէջ: Արդէն դիշեր էր, և թէպէտ ես ոչ մի նշանով չէի կարողանում հասկացնել Զինաբին որ ես իրան սպասում էի կտրին, սակայն մեծ յոյս ունէի որ սիրոյ ազդմամբ կամ թելադրութեամբ՝ նա կը հասկանար որ ես այնտեղ էի, և կը գար:

Շահը հեռացել էր Միրզա Ահմադի տնից, և իրարանցումը

դադարել: Ես անհամբեր սպասում է Ձինարին: Յանկարծ նա կանգնեց մօտս:

ԳԼ. Լ.

Հաջի Բաբայի հակառակորդը յանձին Շահի:—Նա զրկւում է իր սիրոյ առարկայից:

Ձինարը իսկոյն հասկացրեց ինձ որ նա այլևս չէր կարող տեսնուել ինձ հետ, որովհետև այդ բոլորից ինքն արքունի հարեմին էր պատկանում, և եթէ մէկը մեզ միմեանց հետ տեսներ, մենք երկուսով մահուան պատիժ կը կրէինք: Կարձես թէ նա այնքան էլ փոյթ չունէր մեր՝ միմիանցից բաժանուելու համար:

—Ի՞նչպէս եղաւ որ Շահը հաւանեց քեզ, հարցրի ես:

—Երբ նա ներս մտաւ մեր անդերունը, պատասխանեց նա, մի խումբ երգչուհիներ սկսեցին իրանց թմրուկներին խնայել և զովասանական երգ երգելով մօտենալ նրան: Շահը նստեց մեր դահլիճում, և մեր խանումը մօտենալով նրան՝ համբուրեց նրա ծունկը: Յետոյ նա ընծայեց նրան վեց հատ արաղչի, երկու զոյգ քաշմիրի շալ վարտիք, երեք մետաքսէ շապիկներ, երեք զոյգ զուլպայ և մի քանի ուրիշ բաներ: Սնդեբունի բոլոր կանայքը երկու շաբթի բաժանուեցին և կանգնեցին Շահի աջ ու ձախ կողմում: Ինձ ամենից ցած կանգնեցրին, մինչև անգամ Նուր-է-Ջահանից էլ ցած: Մենք ամենքս էլ աշխատում էինք Շահի աչքում գրաւիչ երևալ: Նոյնիսկ պառաւ Լէյլան էլ աշխատում էր Շահի սիրտը գրաւել: Մի քանի բոլբ իր աչքերը ինձ վրայ յառելով՝ Շահը ասաց հաքիմ բաշուն:

—Դա ինչ տեսակ բան է. դա վատ բան չէ երևում: Մաշալլահ, հաքիմ բաշի, դու լաւ ճաշակի տէր մարդ ես. դա շատ սքանչելի անասուն է:

Հաքիմ բաշին գլուխ տալով ասաց.

—Նուրբան լինիմ ձեզ, ինչ որ ես ունիմ՝ ձերն է. բայց թոյլ տուէք ինձ փէշքէշ անել ձեզ այդ գերուհուն:

—Շատ լաւ, ընդունում եմ, ասաց Շահը և անմիջապէս կանչելով իր ներքինիներից մէկին, հրամայեց նրան, իմ ապագայ գրութեանը յարմար մի ձեռք զգեստ պատրաստել տալ և միևնոյն ժամանակ ինձ լաւ վարժեցնել երգի և պարի մէջ, մինչև ինքը վերադառնար ամառանոցից: Օ՛, ես չեմ կարող մոռա-

նալ հաքիմ բաշու կնոջ կերպարանափոխութիւնը, երբ նա տեսաւ որ Շահը ինձ հաւանեց: Նա մի այնպիսի նայուածք ձգեց ինձ վրայ որ կանգնածս տեղը սկսեցի դողալ: Բայց դու կը դարմանաս լսել որ երբ Շահը անդէրունից դուրս գնաց, խանումը սկսեց բոլորովին ուրիշ կերպ վարուել ինձ հետ: Նա այլևս «անիծած աղջիկ», «սատանի ձագ» անուններ չտուեց ինձ, այլ «սէրս», «հոգիս», «աչքիս լոյսը», «զաւակս» և այլ այդպիսի բառերով խօսեց ինձ հետ: Նա մինչև անգամ հրաւիրեց ինձ ծխել իր դայլանը և իր մատներով քաղցրաւենիք դրեց իմ բերանում: Վրացուհին իր նախանձից այլևս չկարողացաւ նայել երեսիս, սակայն կանանցից ոմանք շնորհաւորեցին և ոմանք էլ բարեմաղթութիւններ արին ինձ: Վերջապէս ես, խեղճ Ձինարս, որ աշխարհիս ամենաթշուառ արարածն էի, այժմ ընդհանուր ուշադրութեան, զմայլման առարկայ եմ դարձել:

Ձինարը այստեղ վերջացրեց իր խօսքը, և ես տեսնելով որ յանդգնութիւն կը լինէր իմ կողմից Շահին նախանձորդ հանգիստնալ, յոյսս կտրեցի և ինքս էլ բարեմաղթութիւններ արի նրան:

Կանանոցից նրան կանչեցին. նա հաղարումէկ խօսքերով հաւատացրեց ինձ որ թէև ինքը բաժանուում էր ինձանից, սակայն երբէք չի մոռանալ ինձ:

Եւ նա շտապեց ցած:

ԳԼ. ԼԱ.

Հաջի Բաբայի մտածմունքը Ձինարի մասին:—Նրա բժշկական հանճարը:

Ձինարի հեռանալուց յետոյ ես խոր մտածմունքի մէջ ընկայ: Եթէ այսպէս է աշխարհը, մտածեցի ես, ուրեմն այս վերջին մէկ ամսուայ ընթացքում ես երազի մէջ եմ եղել: Ես կարծում էի թէ Մաջնունն էի դառել, և Ձինարը՝ Լէյլան: Ինձ այնպէս էր թւում որ քանի դեռ արեւ ելուսին կար, մենք կը շարունակէինք միմիանց սիրել, միմիանց սիրով հալուել ու մաշուել, ածուխի պէս վառուել ու սրտներս խորովել. սակայն Շահը եկաւ, նայեց նրան, երկու խօսք ասաց, և ամեն բան վերջացաւ: Հաջի Բաբան մի բոլբում մոռացուեց, և Ձինարը արքունի տան անգամ դարձաւ:

Տեսնոյալիս գրութեամբ ես անցկացրի ամբողջ գիշերը: Միւս առաւօտը ես կանուխ զարթնեցի և վճռեցի բազաքից դուրս գնալ և մի հանդարտ տեղում նստել ու գրադուել իմ

մտածմունքներով: Ես իջայ կտրից և տանից դուրս գնացի: Տան դռնից մի քանի քայլ հեռացած՝ հանդիպեցի Զինարին որ մի գեղեցիկ և լաւ դարդարուած ձիու վրայ նստած՝ Շահի ներքիններէն մէկի առաջնորդութեամբ և մի քանի ծառաների ուղեկցութեամբ գնում էր չգիտեմ որտեղ:

Մի րոպէ ես մտածեցի, որ նա ինձ տեսնելիս շուտ յետ կը բաշէր իր քօղը և ինձ կը նայէր. բայց ոչ. նա իսկի էլ չշարժուեց: Ես անցայ, վճռելով այլևս չմտածել նրա մասին, սակայն միտքս այնքան շփոթուեց, որ ես չհասկացայ թէ որ կողմն եմ գնում, այնպէս որ յանկարծ տեսայ որ Զինարի ետեւից գնում եմ դէպի պալատը:

Մենք հասանք այն հրապարակը որ ընկած է պալատի մեծ դրան դիմաց: Այստեղ զօրահանդէս էր կատարուում Շահի ներկայութեամբ, որը նստած էր պալատի դրան գլխի վերնայարկում: Առանց որեւէ արգելքի հանդիպելու, Զինարն ու իր ուղեկցոյցը անցան հրապարակի միջով և մտան պալատը: Ես էլ ուղեցի հետեւի նրանց, սակայն ոստիկանները թոյլ չտուին ինձ:

Այդ զօրախումբը որ քննութեան էր ենթարկուում, բաղկացած էր մի գունդ հեծելազօրքից, որի հրամանատարն էր Նամարդ խան դահապետը: Զօրահանդէսը բոլորովին մի նոր բան էր ինձ համար: Ես ակնապիշ նայում էի ձիաւորներին և նրանց ձիերին, նիզակներին և հրացաններին, որոնք յիշեցնում էին ինձ այն օրերը, որ ես անց էի կացրել թիւրքմէնների մօտ: Տեսարանը ոգևորեց ինձ, և ես սկսեցի մի բուռն իղձ ըզգալ մի նոր, մի աշխոյժ կեանք սկսելու:

Հեծելազօրքը կանգնած էր հրապարակի մէկ կողմում: Պատերազմի քարտուղարը, շրջապատուած իր վեց գրագիրներով՝ բազմել էր մէջ տեղում և զբաղւում էր իր մատենաներով: Զինուորիներին կանչելու համար նշանակուած էին երկու մարդ, որոնք երբ միաձայն կանչում էին մէկ զինուորի իր անունով, վերջինս իսկոյն պատասխանում էր «հազէր» (պատրաստ) և սրաբշաւ քշելով իր ձին, գալիս անցնում էր հրապարակի մէջտեղով, և Շահի դիմացը համեմելով մի խոր գլուխ էր տալիս նրան, յետոյ անցնում գնում էր միւս կողմը: Բազմապիսի էին ձիաւորների տեսքերն ու ձևերը: Մի քանիսը այնպէս էէին տանում իրանց որ մարդ կարծում էր թէ նրանք Բոսթամիւն էին: Մի քանիսն էլ, որոնք իրանց ձիերը փոխ էին տուել իրանց բարեկամներից, այնքան շժմած, շէկուած էին, որ կարծես թէ նրանք արդէն իսկական պատերազմի մէջ լինէին: Ես ճանաչում էի իմ ծանօթներից շատերին և ոգևորում

էի նրանցով: Բայց ամենից շատ իր ձևերով ինձ ոգևորում էր մի երիտասարդ, որի ձին սրնթաց վազելու ժամանակ սայթաքեց, ընկաւ և մեծ ուժգնութեամբ վայր գլորեց նրան: Նա սաստիկ վնասուեց: Մարդիկ նրան խկոյն վերցրին և դուրս բերին հրապարակից: Ամբոխը շրջապատեց նրան: Ամեն մարդ մի հնար էր առաջարկում նրան փրկելու համար: Մարդկանցից մէկը որ ինձ ճանաչում էր, հրաւիրեց ինձ, իբրև Շահի հաքիմ՝ բաշու աշակերտին, որ մի ճար անեմ նրան: Ես էլ առանց դանդաղելու ինձ բժիշկ ձևացրի և մօտեցայ ջախջախուած երիտասարդին, որը ըստ երևոյթին անկենդան էր: Արդէն նախքան իմ հասնելը նրան շրջապատողները զանազան հնարքներ էին գործ դրել նրան ուշքի բերելու: Մէկը յանուն Հօմէյի ջուր էր ածել նրա կողորդի մէջ, միւսը մի եղեգնով փրչել էր նրա քթի մէջ նրան զարթեցնելու համար, մի ուրիշը շփել էր նրա մարմինը արեան շրջանառութեանը մղում տալու համար կային:

Հէնց որ ես երևացի, բոլորն էլ մի կողմ քաշուեցին, և ես մեծ հանդիսաւորութեամբ մօտենալով հիւանդին՝ բռնեցի նրա ձեռքը և փորձեցի նրա դարկերակը: Մարդիկ լուռ սպասում էին իմ կարծիքը լսելու: Ես յայտնեցի նրանց որ ճակատագիրը հարուածել էր երիտասարդին և շեշտեցի որ կեանքն ու մահը մաքառում են միմիանց դէմ նրան իւրացնելու համար:

Հետեւելով Միրզա Ահմադի օրինակին՝ ես նախ խիստ յուսահատական կարծիք յայտնեցի հիւանդի մասին. յետոյ հրամայեցի, իբրև փորձ, լաւ ճօճել նրան որպէսզի ստուգուէր թէ արդեօք կեանք կար նրանում, թէ չէ: Այս հրամանս արձակեցի թէ չէ, մարդիկ իսկոյն սկսեցին այնպէս ճօճել նրան, այնպէս ուժգնութեամբ այս ու այն կողմը ձգել նրան որ քիչ մնաց թէ նրա մարմնի բոլոր անդամները յօդալոյծ լինէին:

Այս բանն ապարդիւն անցաւ, և ես մտածում էի մի ուրիշ հնար առաջարկել, երբ ամբոխի միջից յանկարծ լսուեց «ոհա՛ն քէդիդ» (ճանապարհ տուէ՛ք), և Փռանգների հաքիմը, որի մասին ես արդէն խօսել եմ, երևաց: Երևի նա ուղարկուել էր Փռանգ գեապանի կողմից, որը ականատես էր եղել երիտասարդին պատահած գէպքին: Դեռ հիւանդին չտեսած՝ նա հետուից ասաց.

— Անմիջապէս արիւն տուէ՛ք դրանից. շուտ, շուտ, տա՛նց մէկ րոպէ ուշացնելու:

— Ի՛նչ, արի՛ւն տա՛նել, բացազանչեցի ես. այդ ի՛նչ նոր վարդապետութիւն է: Միթէ չգիտէ՞ք որ մահը պաղ է, և ա-

բիւնը տաք: Միթէ չգիտէ՞ք որ պաղ հիւանդութիւնները պէտք է տաք դեղերով բժշկել: Միթէ բժիշկների հայր Փող-բաթը այդպէս չէ՞ պատուիրել, և միթէ դուք կը համարձակուէ՞ք ասել թէ նա սխալուած է: Պարզ բան է որ եթէ այդ խեղճի մարմնից արիւն առնուի, նա իսկոյն կը մեռնէ: Գնացէ՛ք ու պատմեցէ՛ք ամբողջ աշխարհին, որ ես այդպէս եմ ասում:

— Արիւն առնելու խնդրի մասին այլեւ կարիք չկայ ոչ մի բառ խօսելու, ասաց Ֆոսանդ հաքիմը: Մա արդէն մեռած է. սրա համար այժմ տաքն ու պաղը միենոյնն են:

— Ուրեմն, ասացի ես, մահը իր գործը տեսել է: Մարդ-կային խելքն ու գիտութիւնը ոչինչ է Ալլահի դատաւճուրդիմաց:

Մի մոլլա որ ամբոխի մէջ էր, հրամայեց իսկոյն մեռածի ոտները դէպի դէրէն դարձնել, ոտի բոյթերը միմիանց հետ կապել և մի թաշկինակով պինդ կապել նրա գլուխը կզակի տակից: Այդ անելուց յետոյ նա սկսեց արտասանել ճշմարիտ հաւատքի դաւանութիւնը, որը կրկնում էր ամբոխը: Մինչ այս արարողութիւնը կատարւում էր, հանգուցեալի ազգականներից մի քանիսը հասան, նստեցին դիակի շուրջը և սկսեցին լաց ու կոծը: Յետոյ դադարը բերուեց, և դիակը նրա մէջ դրուելով՝ տարուեց իր բնական ժամ:

Հանգուցեալը՝ Նամարգ խան դահճապետի իշխանութեան ներքոյ գտնուող նասաղչիներից մէկն էր: Նասաղչիների պաշտօնն է, երբ Շահը դուրս է գնում, նրա առջևից գնալ, անցորդներին քշել ճանապարհներից և կարգ պահպանել: Բացի դրանցից, բոլոր պետական բանտարկեալները նրանց հսկողութեանն են յանձնւում: Մի խօսքով, նրանք գործում են որպէս աստիկանական պաշտօնեաներ ամբողջ Պարկաստանում:

Մտքիցս իսկոյն անցաւ թէ՛ շատ լաւ կը լինէր եթէ ինձ յաջողուէր հանգուցեալ նասաղչու տեղը բռնել: Այո, շատ լաւ կը լինէր, մանաւանդ որ բնաւորութեամբ՝ ես աւելի յարմար էի այդպիսի մի պաշտօն վարելու, քան դեղեր բաղադրել և հիւանդներին այցելել:

Երկա՛ր մտածելով այդ պաշտօնը ձեռք բերելու հնարաւորութեան վրայ, ես յիշեցի, որ դահճապետը շատ մտերիմ բարեկամ էր Միրզա Ահմադի հետ: Ուստի ես վճռեցի խնդրել վերջինից, որ նա միջնորդէր և աշխատէր այդ բանը յաջողացնելու ինձ համար:

ԴԼ. ԼԲ.

Հաջի Բաբան նասաղչի է դառնում:

Միւս առաւօտը, նախ քան հաքիմ բաշու «Պառ-է-խա-նէ» *) գնալը ես տեսնուեցի նրա հետ և յայտնելով նրան իմ բաղձանքը, շատ թախանձեցի որ նա առանց ժամանակ կորցնելու դահճապետին դիմէր և խնդրէր նրանից ինձ յանձնել հանգուցեալ նասաղչու պաշտօնը: Կրկին և կրկին ես խնդրեցի նրանից, որ ինչ որ անելու էր, իսկոյն անէր, որովհետեւ մի քանի օրից յետոյ նա՝ հաքիմ բաշին Շահի հետ գնալու էր ամարանոց, և եթէ գնալուց առաջ այդ գործը չյաջողուէր ինձ համար, ես էլի կը մնայի իր ծառայութեան մէջ՝ մի ծառայութիւն որ անտանելի էր դարձել ինձ համար:

Որովհետեւ Միրզա Ահմադը շատ փող էր մսխել Շահին հիւրասիրելու համար, նա խիստ սահմանափակել էր իր տան ծախքը, և նա շատ ուրախ էր մի ժամ առաջ ազատուել ինձ պէս մի քաղցած մարդուց: Ուստի նա ուրախութեամբ խոստացաւ ջանալ, ոչ մի միջոց չխնայել իմ նպատակի իրագործման համար: Նա խոստացաւ այդ օրը կէսօրից առաջ անպատճառ տեսնուել դահճապետի հետ և խօսել իմ մասին. ինձ էլ պատուիրեց որ կէսօրին հանդիպեմ նրան:

Համաձայն հաքիմ բաշու պատուէրին ես ճիշտ կէսօրին դահճապետի պաշտօնական սենեակի առջևն էի: Սենեակի մի անկիւնում նա՝ դահճապետը մտտուցանում էր իր միջոքէի աղօթքը, և ըստ երևոյթին նա այնպէս «վերացեալ» էր որ կարծես թէ իսկի չէր լսում արքունի բանաստեղծի և փոխարարողապետի խօսակցութիւնը, որ տեղ ունէր նոյն սենեակում:

Վերջինս խօսում էր տարաբախտ նասաղչու մասին, և այնքան չափազանցութիւններ էր անում, որ աղօթող դահճապետը յանկարծ ընդհատեց իր աղօթքը և ասաց.

— Ինչ դուռո՞ւղ աստ (այդ սուտ է). մի քիչ, մի քիչ համբերեցէ՛ք, և ես ձեզ կը պատմեմ թէ ինչպէս եղաւ:

Աղօթքը վերջացրեց թէ չէ, նա իսկոյն սկսեց պատմել նասաղչու մասին: Բայց նա փոխարարողապետիցն աւելի չափազանցօրէն պատմեց: Նա ասաց որ իբր թէ պարսիկ հաքիմը նրան ուշքի էր բերել և շուտով կ'առողջացնէր նրան, սա-

*) Պախտի դուռը, որտեղ հառաքակտեան գործերին վերահասութիւն է տրուում:

կայն ֆռանդ հաքիմը նրանից արիւն հանելով՝ սպանել էր նրան։

Մինչդեռ նա շարունակում էր իր պատմութիւնը, Միրզա Ահմադը ներս մտաւ։ Նա էլ հաստատեց դահճապետի ասածները և մատնացոյց անելով ինձ՝ ասաց.

— Ահա, սա է այն մարդը որ պիտի փրկէր նասաղչու կեանքը, եթէ այդ անօրէն ֆռանդը չխանգարէր նրան։

Ներկայ եղողների աչքերը ուղղուեցին ինձ վրայ, և նրանք միարեւրան խնդրեցին ինձանից ղէպը պատմել բոլոր իր մանր-րամանութիւններով։ Ես պատմեցի և իմ ասածները շատ համապատասխան դարձրի Միրզա Ահմադի և փոխ-արարողապետի ասածներին։ Թէպէտ ես միւսոյն ժամանակ չմոռացայ ամենայն երախտագիտութեամբ խոստովանել որ իմ բժշկական գիտութեան համար ես պարտական էի հաքիմ բաշուն։

Հաքիմ բաշին ոգևորուելով իմ խօսքերից՝ դահճապետին ասաց.

— Սա կամենում է ստանձնել հանգուցեալ նասաղչու պաշտօնը։ Իսկապէս սրանից աւելի յարմար մի մարդ դուք չէք կարող գտնել, եթէ դուք սրան յանձնէք այդ պաշտօնը, շուտով կը տեսնէք թէ սա ինչքան պիտանութիւն ունի ձեզ համար։

— Ի՞նչ էք ասում, հարցրեց դահճապետը. միթէ կարելի է որ մի հաքիմ ցանկութիւն ունենայ դահիճ դառնալու։ Այդ շատ զարմանալի ցանկութիւն է։

— Ո՛չ մի վնաս չկայ այդ բանի մէջ, ասած բանաստեղծը, նայելով հաքիմ բաշուն. բժիշկն ու դահիճը միևնոյն կարգի մէջ են. ի՞նչ տարբերութիւն կայ մի ղեզհատով և մի սրի հարուածով մարդ սպանելու մէջ։

— Օ՛, եթէ այդպէս ես հաշուում, ուրեմն ես էլ պիտի ասեմ, որ բանաստեղծն էլ նոյն կարգումն է. որովհետեւ նա սպանում է մարդու անունն ու պատիւը, և ամեն մարդ կը վկայէ որ բանաստեղծի զրիչը աւելի զարհուրելի մահ է պատճառում, քան բժշկի ղեզհատն ու դահիճի սուրը։

— Այդ բոլորն էլ շատ լաւ էք ասում, մէջ ընկաւ դահճապետը. դուք մարդկանց սպանեցէք ինչ ձևով որ կամենում էք, միայն թէ ինձ թողէք իմ սովորական ձևով սպանել, այն է սպանել այնպէս, ինչպէս մի ղիսուոր է անում։ Մի խուզ կռիւ լինի, որ ես ընկնեմ մէջը, նիզակով հարուածեմ, թրով խող-խողեմ, ատրճառակով գլուխներ թռցնեմ օդի մէջ—էհ, սրանք ինձ բաւական են. էլ ուրիշ ոչինչ չեմ ուզում։ Ես հոտ կը բաշեմ վառօդի ծուխը, դու հոտոտիր վարդը, պարոն բանաստեղծ։ Ես

կը զուարճանամ թնդանօթի բոմբիւնով, դու հրճուիր սոխակ-ների գեղգեղանքներով, երգերով։ Ամեն մի մարդ մի պակասութիւն ունի. էհ, սրանք էլ իմա են, ի՞նչ անեմ։

— Այո, ասաց փոխ-արարողապետը, ամենը մարդ ճանաչում է ձեզ, ամեն մարդ գիտէ թէ դուք ինչ արժանիք ունէք։ Ծահն էլ, որ սպանելու գործի մէջ լաւ հմուտ է, միշտ պարծենում է նրանով, որ Պարսկաստանի ոչ մէկ թագաւոր իր պէս զօրաւոր չէ եղած, որ իր հրամաններն իսկոյն և եթ կատարւում են, և որ իր զօրութեան վրայ վստահելով՝ մտածում է իր սուրը միսել վրաստանի սիրտը։ Օ՛, եթէ ուսմանը լսեն որ դուք գնում էք Վրաստան, այո, պարոն դահճապետ, եթէ նրանք լսեն թէ դուք ինչ նպատակ ունէք, նրանք իսկոյն կը սկսեն իրանց այս աշխարհի հաշիւները մաքրել և պատրաստուել միւս աշխարհը գնալու...

— Իհարկէ, ռվբեր են ուսմանը, ասաց դահճապետը կէս գծումներով, կէս վախենալով։ Նրանք փողի են, նրանք ոչինչ են։ Պարսիկների համար ուսմանի վրաստանը սիրելը այնքան աննշան, այնքան թեթեւ բան է, ինչքան ինձ համար՝ շապկիս մէջ մտած մի ճանճի դուրս քշելը։ Է՛, ճանճը երբեմն նեղացնում է ինձ, բայց չէ՞ որ եթէ ես ուզեմ, ամենաթեթեւ շարժումովս կարող եմ ճանճին դուրս քշել։ Ա՛հ, ուսմանը ոչինչ են։

Յետոյ թողնելով այդ առարկան՝ նա դարձաւ ղէպի ինձ և ասաց.

— Ծանոթ բարի, ես քեզ ընդունում եմ իմ ծառայութեան մէջ, միայն թէ դու էլ այնքան սէր ունենաս վառօդի հոտի հետ, ինչքան ես։ Ով որ նասաղչի է, նա պէտք է Բոսթամի ոյժ, առիւծի սիրտ և վագրի կատաղութիւն ունենայ։

Նա մի-երկու բռնակ լաւ գննեց ինձ ըստ երևոյթին, շատ հաւանեց իմ կերպարանքն ու կազմը։ Յետոյ ինձ հրամայեց գնալ փոխ-դահճապետի մօտ, որը ինձ պիտի տար իմ նոր պաշտօնիս հարկաւոր եղած պիտոյքները և հրահանգներ տար իմ անելիք գործերի մասին։

Երբ ես գնացի Նայիքի (փոխ-դահճապետի) մօտ, նա խիստ զրադուած էր։ Նա պատրաստութիւններ էր տեսում Ծահի ամարանոց գնալու համար։ Գլուխը շատ խառն էր։ Իր իշխանութեան տակ գտնուող ծառաներին մէկին պատուէրներ էր տալիս, միւսին յանդիմանում էր, մի ուրիշից տեղեկութիւն էր հաւաքում կայն։ Հէնց որ նա իմացաւ որ ես էի ընտրուել յաջորդելու հանգուցեալ նասաղչուն, իսկոյն ինձ յանձնեց նրա ձին ու հանգերձանքը, խստիւ պատուիրեց շատ մեծ

խնամք տանել նրանց, և սպառնաց որ եթէ ձին սատկէր, ինձ միայն այն ժամանակ մի ուրիշը կը տրուէր, երբ ես ցոյց տայի սատկածի պոչն ու կաշու այն մասը, որ ունի իր վրայ այն դրոշմը, որպիսին կրում են բոլոր արքունական ձիերը: Նա խոստացաւ տարեկան 30 թուման ուճիւն տալ ինձ, նաև ձիս ու ուտելիքս:

Ես դեռ շարունակեցի ապրել հաքիմ բաշու տնում մինչև Շահի ամարանոց գնալը: Մարդիկ երբ լսեցին որ ես նասաղչի եմ դարձել, սկսեցին յարգանքով ու մի աստիճան ակնածութեամբ վերաբերուել դէպի ինձ: Ինչ որ ինձ հարկաւոր էր, ես բազարից ապառիկ էի գնում: Ոչ մի խանութպան չէր համարձակուում կանխիկ դրամ պահանջել ինձանից:

Հաքիմ բաշու ծառայութեան մէջ եղածս ժամանակ ես արդէն բաւական պիտոյքներ էի հաւաքել ինձ համար: Դրանց մի մասը պարգևներ էին այս ու այն հիւանդից ստացուած, մի մասն էլ արդիւնք էր իմ ճարպկութեանն ու հնարագիտութեանը: Օրինակի համար, երբ ես կարիք ունէի մի վերմակի, մի բարձի և մի դոշակի, պատահեցաւ որ մի հիւանդ, որը գանուում էր մեր խնամատարութեան ներքոյ, մեռաւ, և ես հաւատացրի նրա ընտանիքին, որ մոլեռանդ մուսուլմաններ էին, թէ նրա մահուան պատճառը մենք չէինք եղել, այլ նրա չարաբախտ անկողինը. որովհետեւ, դոշակը մետաքսից *) էր և անկողինը գէպի ղէրլէն **) չէր զցուած: Այս խօսքերով ես այնպէս դրդեցի նրանց, որ նրանք անմիջապէս դուրս շարտեցին բոլոր անկողինը, և ես իւրացրի այն:

Ինձ հարկաւոր էր մի հայելի: Դարձեալ պատահեցաւ որ գեղնութիւն կոչուած հիւանդութիւն ունեցող մի միլըզ մի անգամ նայեց իր հայելուն, բայց նրա դէմքը այնքան այլանդակուած երևաց իրան, որ նա զարհուրեց: Ես հաւատացրի նրան, որ ոչ թէ իր դէմքն էր տղեղացել, այլ հայելին փչացած լինելով տգեղ է ցոյց տալիս: Հաւատարմով ինձ, նա իսկոյն դէն գցեց հայելին, և ես էլ իւրացրի:

Կրօնական ծխակատարութիւնների մէջ ոչ ոք այնքան խիստ ու ճշտապահ չէր, ինչքան էր Միրզա Ահմադը: Մեծ ըզգուշութեամբ նա միշտ հեռու էր պահում իրան այն բոլոր բաներից, որ արգելուած կամ անմաքուր էին համարուում: Ինչ և է, ինձ մի զոյգ սնդուկ էր հարկաւոր: Հաքիմը մի զոյգ ունէր, և աչքս նրանց վրայ էր. բայց նրանց իւրացնելու հա-

*) Բարեպաշտ մուսուլմանները պիղծ են համարում մետաքսը:

**) Աղօթարանի կողմը:

մար մի հնար չէի կարողանում գտնել: «Եթէ ես դէրվիշ Սաֆարի կէս հնարագիտութիւնն ունենայի», մտածեցի ես, «արդէն սեփականացրած կը լինէի այդ սնդուկները և իրերս մէջները տեղաւորած»: Յանկարծ մի միտք ծագեց գլխումս: Թէհրանում գտնուող բազմաթիւ շներից մէկ քածը հէնց նոր ցնկնել *) էր մեր տան մօտ գտնուող մի կիսակործան կամարի տակ: Շատ հնարքներ դործ դնելուց յետոյ վերջապէս ինձ յաջողուեց աննկատ վերցնել քածին ու իր լակոտներին և տեղաւորել նրանց սնդուկների մէկի մէջ. միւսի մէջ էլ դրի մի կոյտ հին ոսկորներ:

Հաքիմ բաշին պատրաստում էր իր ճանապարհորդական պիտոյքները: Մնուկները հարկաւորուեցին: Երբ ծառաներից մէկը նրանց մօտ գնաց և մէկը բացաւ, շունն իր ձագերով միասին այնպիսի կաղկանձիւն բարձրացրեց, որ նա զարհուրած ու սրտատրոփ ետ վազեց հաքիմ բաշու մօտ և յայտնեց նրան իր տեսածը: Վերջինս իր բոլոր տնեցիների հետ, որոնց մէջ էի և՛ ես, շտապեց սնդուկների մօտ: Բոլորն էլ զարմացան թէ ինչպէս էր պատահել, որ շները տեղաւորուել էին սնդուկի մէջ: Միւս սնդուկն էլ բանալով, մի կոյտ ոսկորներ դառն նըրա մէջ: Բոլորն էլ ապշեցին, զարմացան և յետոյ սկսեցին զանազան ենթադրութիւններ անել: Շատերը կարծում էին թէ մի շատ հարագուշակ հանգամանք էր որ աղէտ պիտի բերէր հաքիմ բաշու տան վրայ:

Նրանցից մէկն ասաց.

— Սա մի նշան է, որ խանումը հարամ զառէներով **) կը լցնի այս տունը:

Մի ուրիշը ասաց.

— Շան ձագերը դեռ կոյր են. տայ Ալլահը որ մենք և հաքիմ բաշին չկուրանանք:

Միրզա Ահմադը միայն սաստիկ զայրացաւ իր սնդուկների պղծուելու վրայ:

— Նրանք պղծուած են, ասաց նա զղուանքով: Շուտ դուրս ձգեցէք:

Հաքիմ բաշու հրամանն իսկոյն կատարուեց, և վերջապէս սնդուկներն էլ իմ սեփականութիւնը դարձան, և ես իմ իրերը տեղաւորեցի նրանց մէջ:

*) Ծնել (ոչ-սուրբ կենդանիների վերաբերմամբ):

**) Հարամ զառէ նշանակում է անհարգատ զաւակ, պոռնկորդի:

ԳԼ. ԼԳ.

Հուլի Բաբան Շահին ուղեկցում է դէպի ամսրանոց:

Շահի ամսրանոց գնալու օրը աստղագէտները նշանակել էին ուէրի-էլ-աւալ ամսի 21-ը: Այդ օրը արեամագից կէս ժամ առաջ Շահը ճանապարհուեց և ուղղակի գնաց մինչև Սուլէյմանիէ, Թէհրանից ինն ֆարսաղ դուրս: Բոլոր իր հետևակ զօրքերին հրամայուել էր այս ինչ ժամին նախապէս պատրաստ լինել Սուլթանիէում: Շահին ուղեկցեցին իր թիկնապահ զօրախումբը, թնդանօթածիգները, հեծելազօրքը և շատ պաշտօնեաներ: Այդ օրը Թէհրանը զրկուեց համարեա իր $\frac{2}{3}$ բնակիչներից:

Ամեն մարդ և ամեն բան շարժման մէջ էր: Կարծես թէ Թէհրանի բնակիչները մեղուների պէս, ընդհանուր համաձայնութեամբ տեղափոխուում էին մի ուրիշ վայր: Բազմաթիւ ուղտեր և ջորիներ, որոնց վրայ բարձուած էին անկողիններ, վրաններ, կարասիք, ուտելիք ևայլն, անցնում էին Թէհրանի դանազան փողոցներից և բարձրացնում էին փոշու խիտ ամպեր: Նրանց զանգակների ձայները, խառնուած ջորեպանների և ուղտապանների հոյ-հոյների հետ, օդը թնդացնում էին:

Շահի ճանապարհուելու առաւօտը ես կարգապահ նշանակուեցի Թէհրանի «Դարվազա Ղազրին» կոչուած դրան մօտ: Իմ պարտքս էր ճանապարհը ազատ պահել խոչընդոտներից և թոյլ չտալ գիւղացիներին իրանց բռնները այդ դարվազայից անց կացնել, ինչպէս անում են ամեն առաւօտ:

Բազաքի բոլոր սաղկաններին խիտ պատուէր էր տրուած ջուր շաղ տալ բոլոր այն փողոցները, որտեղից Շահը պիտի անցնէր, և ամեն նախազգուշութիւն արուել էր՝ նրա քաղաքից դուրս գնալը ըստ կարելոյն բարեյաջող և քարերաստ դարձնելու: Ոչ մի պառաւ կին չպիտի տեսնուէր ճանապարհի վրայ, մի գուցէ Շահի աչքը նրա վրայ ընկներ և մի հարուած ստանար նրա չար աչքից:

Ես այնպէս քաջութեամբ և խստութեամբ մարդկանց քրջում էի ճանապարհից որ ինքս էլ դարձանում էի ինձ վրայ: Ես այնպէս անողորմ կերպով, աջ ու ձախ խփում էի մարդկանց գլուխներին ու մէջքերին որ իմ պաշտօնակիցներն ապշեցին, զարմացան թէ՛ ես ինչ գիւ էի որ ընկել էի իրանց մէջ: Իհարկէ՛ իմ նպատակն էր համբաւ բարձրացնել քաջութեանս համար այն յոյսով որ այդ համբաւն ինձ աւելի բարձր պաշտօնի կ'արժանացնէր ապագայում:

Վերջապէս թափօրն սկսեց առաջ շարժուել: Մի թնդանօթի բոմբիւն յայտարարեց Թէհրանի ժողովրդին որ Շահը ճանապարհ է ընկնում: Նամարդ խան դահճապետը և մի խումբ ձիաւորներ այս ու այն կողմն էին քշում իրանց ձիերը՝ ճանապարհը խոչընդոտներից մաքրելու համար:

Ամենից առաջ գալիս էին մունետիկները, յետոյ գոհարներով, թանգապին շալիքով և դիպակով զարդարուած եղաքները, յետոյ շաթիրները, յետոյ Շահը, յետոյ իր վեզիրները, և ամենից վերջը՝ հեծելազօրքի մի մեծ խումբ:

Շահին ուղեկցող բոլոր պետական պաշտօնեաներին հետևում էին իրանց ծառաները, որոնցից շատերն էլ ունէին իրանց ծառաները: Եթէ հաշուելու լինենք բոլոր միրզաներին, ծառաներին, ղայլանչիներին, մէլթարներին, ջորեպաններին, ուղտապաններին և տան հազար ուրիշ հետևորդներին, դուք կ'իմանաք ու կը զարմանաք թէ որքան մեծ էր այն բամուլ-թիւնը որ Շահի հետ դուրս գնաց «Դարվազա Ղազրին» դռնից, որտեղ ես կարգապահութիւն էի անում:

Երբ Շահը մօտեցաւ դարվազային, և ես նայեցին նրան, մի սարսուռ անցաւ ինձ վրայ: Նրա երկար միրուքը, որ հասնում էր մինչև գօտին, և նրա կերպարանքը, որ արտայայտիչ էր սոսկալի բռնակալութեան, այնպէս սարսափեցրեց ինձ որ ես անուշադրով մինչև գետին խոնարհուեցի նրա առջև, այն, մի մարդու առջև, որ իր գլխի մի թեթև շարժումով կարող էր հէնց տեղնուտեղը վիզս կտրել տալ:

Երբ ամբողջ թափօրը քաղաքից դուրս գնաց, ես կամաւ սպասեցի իմ տեղում մի չիրուխ ծխելու «Դարվազայ Ղազրինի» պահապանների հետ: Մինչդեռ նստած ծխում էի, Շահի վեզիրներից մէկի կանայքը, որոնց արտօնութիւն էր շնորհուել ամսրանոց գնալու, հկան անցան մեր մօտից: Նրանց տեսնելով, ա՛խ, ես կրկին յիշեցի իմ... իմ... Զինաբին: Մի խոր հառաչանք արձակեցի, երբ մտածեցի նրա դրութեան վրայ, որը ինձ թւում էր թէ շատ թշուառ պիտի լինի: Ինչպէս ես տեղեկացել էի նուր-է-Ջէհանից, նա ուղարկուել էր Թէհրանը շրջապատող լեռներից մէկի ստորոտում գտնուող մի ամսրանոց (որ Շահին է պատկանում) պար, երգ և խաղ սովորելու: Շահը հրամայել էր նրան նախքան իր վերադարձը աշխատել սովորելու այդ բաները, որպէսզի իր վերադարձին նա կարողանար իր ներկայութեամբ խաղալու և երգելու պատուին արժանանալ:

Զիրուխս ծխելուց յետոյ ես ձիս հեծայ և ճանապարհ ընկայ Շահին հասնելու: Ինչևէ, այդ օրը մթնեց, և ես ապատուե-

լով իմ գործից, գնացի դահճապետին յատկացրուած իշկանա-
վայրը, որտեղ մի փոքրիկ վրան էր պատրաստուած ինձ և հինգ
ուրիշ նասաղչիների համար, որոնց վիճակուած էր ինձ ընկե-
րակցել ճանապարհին:

Բացի դահճապետի նայիրից մի փոխ-նայիր էլ կար,
որի մասին պիտի խօսեմ իմ պատմութեան մէջ, որովհետեւ
Նրա միջոցով էր, որ ես իվերջոյ յառաջադիմեցի կեանքի մէջ:
Նրա անունը Շիր Ալի էր, ծագումով բէգ և ծննդավայրով
Շիրազցի: Մենք շուտով մտերմացանք և սերտ բարեկամներ
դարձանք: Գիտէ՞ք ինչպէս. ես իմ բնատուր գրաւիչ լեզուով
շատ դուր եկայ Նրան. յետոյ մի տաք օր էլ, երբ ես սաստիկ
ծարաւ էի, նա մի կտոր ձմերուկ տուեց ինձ. դրա դիմաց ես
մի անգամ կրակ դրի նրա չիրուխի վրայ: Մի անգամ էլ, երբ
ես չափից աւելի փրաւ էի կերել և հետեապէս հիւանդացել էի,
նա մի գրչահատով բազուկս ծակելով՝ արիւն հանեց և առող-
ջացրեց ինձ: Սրա դիմաց ես մի ուրիշ անգամ նրա ձին
բժշկեցի մի քիչ ծխախոտի ջուր ածելով նրա փորի մէջ: Ե՛,
այսպիսով մենք շատ մտերիմ ընկերներ դարձանք:

Շիր Ալին երեք տարով մեծ էր ինձանից: Նրա հասակը
բարձր էր, կազմը գեղեցիկ, կուրծքը լայն, գօտատեղին նեղ
և մորուքը կարճ ու ձուլած: Նրա երկու զուգիքները (գանգուր-
ները) ոլորուած էին ականջների ետեւում, ճիշտ այն գեղեցկու-
թեամբ, ինչպէս որթը փաթաթուած է պարտիզի պատի վրայ:

Երկար ժամանակուայ փորձառութիւնից նա լաւ գիտէր
թէ ինչպէս պէտք է վարել իր պաշտօնը և ինչ հնարագիտու-
թեամբ արդիւնք քաղել նրանից:

Մի անգամ նա ինձ ասաց.

— Դու մի կարծիր որ մենք՝ Շահի ծառաներս ապրում
ենք լոկ նրա տուած ոռճկով: Ո՛չ, նրա տուածը մի մեծ բան
չէ: Եթէ մենք մեր ճարպկութեամբ և հնարագիտութեամբ
մարդկանցից փող չկորզենք, չենք կարող ապրել: Օրինակի հա-
մար, հէնց մեր իշխանաւորը—դահճապետը տարեկան մէկ հազար
թուման ոռճիկ է ստանում, այն էլ շատ անգամ կանոնաւոր կեր-
պով չէ տրուում նրան, սակայն նա տարեկան առնուադն 5—6 հա-
զար թուման փող է մսխում: Ինչպէ՞ս է նա կարող այդքան փող
մսխել, եթէ միջոցներ ձեռք չառնի հանգամանքներից օգ-
տուելու և իր ճանկն ընկած մարդկանց կողոպտելու: Յաճախ
պատահում է, որ մի խան յանցաւոր է գտնուում Շահի առջև.
նա իսկոյն յանձնուած է դահճապետին, որը նրա խոստացած
կաշառքի չափով պատժում է նրան: Մի ուրիշ օրինակ տամ
քեզ. պատահում է որ մի ապստամբի աչքերը հանելու են:

Դահճապետը նայում է ապստամբի խոստացած կամ տուած
փողին. եթէ կաշառքը անբաւարարացուցիչ է, դաշոյնով է հա-
նում, իսկ եթէ գոհացուցիչ է, գրչահատի ծայրով է հանում,
իրը թէ աւելի փափուկ գործիքով և աւելի մեղմութեամբ: Պե-
տական պաշտօնեաներից շատերը, նոյնիսկ վէզիրը, նրան մեծ-
մեծ ընծաներ են տալիս, որպէսզի եթէ երբեք Շահը բար-
կանայ իրանց վրայ և դահճապետին յանձնէ, նա՛ դահճա-
պետն անողորմ կերպով չպատժէ նրանց:

«Վերջապէս, շարունակեց Շիր Ալին, որտեղ որ մի յան-
ցաւորի պատժելու խնդիր կայ, այնտեղ մեծ շահ կայ դա-
հճապետի համար. այդտեղից ո՛չ միայն նա է շահուում, այլ նաև
իր ըուր ստորադասները աստիճանաբար: Նախ քան իմ փոխ-
նայիր դառնալը երբ հերթն ինձ էր ընկնում ֆալախկային
ենթարկելու մի յանցաւորի, շատ անգամ յանցաւորը փող
խոստանալով ինձ՝ գուլթ էր շարժում սրտումս, և ես փոխա-
նակ նրա ոտներին զարկելու՝ ֆալախկային էք հարուածում:
Դեռ անցեալ տարի էր որ Շահը խիստ բարկացաւ պետական
քարտուղարի վրայ և հրամայեց ինձ ֆալախկայի ենթարկել
նրան. ի պատիւ նրա կոչմանը մենք մի փոքրիկ գորգ փոե-
ցինք որ նա պառկէր վրան և սկսեցինք գործը: Երբ նախքան
նրան հարուածելը ես և իմ պաշտօնակիցը հանում էինք նրա
շորերը, նա փափաւով (որպէսզի Շահը չլսէր, որովհետեւ նրա
ներկայութեամբ էր պատժուում) մեզ ասաց:

— Ի սէր ձեր մօրը, որ ձեզ ծնեց, շատ չզտրկէք ինձ.
Իւրաքանչիւրիդ 10 թուման կը տամ. այո, 10 թուման, եթէ
չէք զարկիլ ինձ:

«Նրա ոտները ֆալախկայի հանգոյցի մէջ գնելով՝ սկսե-
ցինք գործը, և որպէսզի մեզ չմատնէինք, սկզբում շատ խիստ
հարուածներ տուինք նրան. մի խօսքով, այնքան տանջեցինք,
մինչև նա մի կերպով մեզ հասկացրեց, թէ պատրաստ էր
այնքան փող տալ մեզ, որքան մենք էինք կամենում: Յետոյ
մենք մեղմացրինք, և վերջը միայն ֆալախկային էինք զար-
կում. սակայն մեծ ճարպկութիւն և հնարագիտութիւն գործ
դրինք, որպէսզի Շահը չհասկանար որ մեր և յանցաւորի մէջ
մի որոշ պայման կար: Խեղճ յանցաւորը հարուածներ կը-
րելու ժամանակ իր խոստումները խառնում էր իր ախ ու
վախերի հետ, և մօտաւորապէս այսպէս էր ասում.

— Այ աման, աման, աման... Խղճացէ՛ք ինձ... Ի սէր Մար-
գարէի, խնայեցէ՛ք ինձ—տասներկու թուման: Ա՛խ, մեռա՛յ...
Ի սէր ձեր հօր, ձեր մօր... վա՛յ... աման—տասնհինգ թուման:
Ա՛խ, մի զարկէ՛ք... աման... սիրէ՛ք Շահի գլուխը... ախ—քսան

թուման: Վա՛յ... ա՛խ... ի սէր իմամների... ի սէր—երեսուն
թուման: Ամա՛ն... ի սէր Մարգարէի... ա՛խ... մեռա՛յ—երեսուն,
քառասուն, յիսուն, վաթսուն... ա՛խ, խնայեցէք—եօթանասուն,
հարիւր, հազար... ամա՛ն... ինչքան ուզում էք:

«Երբ որ պատժելու գործը վերջացաւ, նա նոյնքան ա-
րագ-արագ իջեցրեց իր խոստացած դրամի թիւը, ինչքան ա-
րագ բարձրացրել էր հարուածների տակ. այնպէս որ մենք
բաւականացանք միայն նրա առաջին խոստացածովը որ նա
ստիպուած տուեց, որովհետեւ վախենում էր որ եթէ այդքանն
էլ չտար, միւս անգամն էլ չէր պրծնի մեր ձեռքից. նա գիտէր
որ միւս անգամ մենք ուղղակի կը ուզանէինք իրան»:

Իր այս պատմութեամբ Շիր Ալին այնպէս պարզ կեր-
պով ցոյց տուեց ինձ իմ պաշտօնի օգտաւէտութիւնը, որ դրա-
նից յետոյ ես շարունակ ֆալախկա և փող էի երազում: Ամ-
բողջ օրը ես շրջում էի՝ մի երկար ճիպոտ ձեռքումս խաղացը-
նելով: Որտեղ որ մի որեւէ բան էի գտնում, որ փոքրիշատէ
ոտի նմանութիւն ունէր, սկսում էի լուրջ կերպով հարուածել
նրան, և այդպիսով ձեռքս այնքան վարժուեց որ մի մարդու
ոտներին խփելիս ես կարող կը լինէի իւրաքանչիւր մատին
առանձին-առանձին հարուածներ տալ:

Իմ ընտելութեան մէջ անգթութիւն չկար, ոչ էլ ես քաջ
կամ կատաղի էի: Ես շատ զարմանում էի, թէ ինչպէս պատա-
հեց որ այդպէս յանկարծակի մի կատաղի վազը դար-
ձայ: Բայց ինչո՞ւ էի զարմանում: Իրողութիւնը այս է:
Ուրիշների օրինակը միշտ զօրեղ տպաւորութիւն էր թողնում
մտքիս և հոգուս վրայ: Ես ապրում էի շայնպիսի մթնոլորտում,
ուր տիրում էր բոնութիւնը, անիրաւութիւնը և ոյժը: Բացի
ականջ կտրելու, քիթ ձգելու, աչքեր հանելու, յանցաւորին
մէջ տեղից երկու կէս անելու և ոճրագործներին թոնրի մէջ
խորովելու պատմութիւնից կամ գործողութիւնից, ես ուրիշ
ոչինչ չէի լսում կամ տեսնում: Հետեւապէս սիրտս այնքան
քարացել էր, որ տեղն ընկած ժամանակ հօրս էլ կը մոր-
թէի:

ԳԼ. ԼԵ.

Հաջի Բաբան մի օրինակ է տալիս պարսկական բռնակալութեան:

Շահը վերջապէս հասաւ իր ամարանոցը, որ շինուած էր
հին քաղաքից ոչ շատ հեռու մի բլրի վրայ, և որի առջև ըն-

կած էր մի լայնատարած դաշտավայր՝ այժմ ծածկուած բազմա-
թիւ վրաններով: Տեսարանը շատ գեղեցիկ էր, և ես, իբրեւ նա-
սաղչի, մեծ ինքնաբաւականութիւն էի զգում, երբ իմ ներկայ
դրութիւնը համեմատում էի այն թշուառ դրութեան հետ,
որ ես ունեցել էի թիւրքմէնների բանակում:

«Վերջապէս հիմայ ես մի մարդ եմ ինձ համար, մտածե-
ցի ես: Առաջները ես ծեծուողներից մէկն էին, սակայն այժմ
եւ ինքս եմ ծեծում ուրիշներին: Ես այժմ օրինակն եմ այն ներ-
գործական և միևնոյն ժամանակ կրաւորական բայի, որով
Սպահանում իմ ուսուցիչ մոլլան այնքան շփոթեցնում էր ինձ,
երբ նա աշխատում էր արաբական լեզուի բայերի մասին մի
զաղափար մտցնել գլխիս մէջ: Տայ Ալլահը, որ ես առիթ ու-
նենամ բարի տրամադրութիւնս ապացուցանելու դէպի իմ նը-
մանները»:

Դեռ այսպէս մենախօսում էի, երբ Շիր Ալին ինձ մօտ
գալով՝ ասաց.

— Մեր բախտը հաշտ է մեզ հետ. դու պիտի շուտով ճա-
նապարհորդակցես ինձ, և ինչա՛լլա՞հ երկուսիս բանն էլ լաւ
ը լինի: Դու պիտի իմանաս, որ երբ շահը ամարանոց է գա-
լիս, նրա բանակի համար հարկաւոր եղած պաշարը հաւաքում
է այստեղի մերձակայ գիւղերից: Ինչպէս երևում է, Սաղջ Սա-
ֆար անուշով գիւղը, որ ընկած է այստեղի և Համադանի մի-
ջև, այս տարի չէ ուղարկել իր բաժին պաշարը, որովհետեւ,
ինչպէս գիւղացիքն ասում են, այս տարի մի շահագրէ իր բո-
լոր հետևորդներով գնացել է այդ գիւղի շրջակայքում որսոր-
դութիւն անելու, և մի բանի օր գիւղումը բնակուելով՝ բոլո-
րովին դատարկել է գիւղացիների ամբարները: Ինձ վերջա-
պէս հրամայուած է այդ գիւղը գնալ ստուգելու գիւղացիների
դրութիւնը և քեանդխողային (գիւղապետին) և ծերունիներին
գահճապետի մօտ բերելու: Արդ, որովհետեւ գուժիմ մտերիմ բա-
րեկամն ես, ես աշխատել եմ յաջողացնել որ դու ընկերակցես
ինձ, թէպէտ միւս նասաղչիները շատ դժգոհ են որ իրանց չեմ
տանում: Ուրեմն, հա՛ջի, դու պիտի պատրաստուես ճանապար-
հուելու ինձ հետ երեկոյեան աղօթքից անմիջապէս յետոյ, ո-
րովհետեւ ես դիտաւորութիւն ունեմ վաղն առաւօտ այնտեղ
լինելու:

Ես համազանց ուրախացայ որ ինձ յաջողում էր այսպէս
շուտով տաք գործի մէջ ընկնել և թէպէտ լաւ չգիտէի թէ
Շիր Ալին ինչ ծրագիր էր պատրաստել իրան յանձնուած գոր-
ծից օգտուելու, այնուամենայնիւ բաւական խելք ունէի
հասկանալու որ յաջողութեան մի լայն ասպարէզ բաց էր մեր

առջև, որից մենք մեր խոհեմութեամբ ու ճարպկութեամբ կարող էինք մեծ օգուտներ քաղել:

— Ես չար կը համարեմ մեր աստղը, ասացի ես, եթէ շահագոյն ոչինչ բան թողած չլինի մեզ համար այդ գիւղում: Տեսնենք ինչպէս կը լինի:

Այս ասելով՝ ես գնացի ձիուս մօտ, որ կապուած էր մեր վրանների մօտ: Նրա երասանը գլխիցը հանելով և ոտնա-կապը բանալով՝ ասացի.

— Այ գահան, հիմայ դու ազատ ես աքացելու, ոտներիդ վրայ կանգնելու և անելու ինչ տեսակ չարութիւն որ ուզում ես: Այդպէս է անում ամեն մի պարսիկ ծառայ, երբ նա ա-զատուած է իր աղայի ծառայութիւնից:

Շիր Ալին և ես արևմտին ճանապարհուեցինք: Մեզ հետ ունէինք մի տղայ իբրև սպասաւոր և մի ջորի, որի վրայ բար-ձել էինք մեր անկողինը, ձիերի ծածկոցները կային:

Այն օրից երբ ես մտել էի գինուորական պաշտօնի մէջ, ես իմ անուան վրայ աւելացրել էի ըէզ պատուանունը, այն-պէս որ ես Հաջի Բաբա ըէզ էի կոչւում:

Այժմ էլ ընկերներիցս մէկից մի արծաթէ շղթայ փոխ առի ձիուս վիզը գցելու, նաև մի դոյզ սիրուն ատրճանակ՝ ինձ համար: Իհարկէ, այս փոխառութեան համար ես խոստա-ցայ ընկերիս համար մի լաւ սօղաթի (ընծայ) բերել, եթէ մեր հունձը առատ լինէր:

Ամբողջ գիշերը ճանապարհորդելով մենք խաղ Սաֆար հասանք ճիշտ այն ժամանակ, երբ գիւղացի կանայքը գոմերից դուրս էին անում իրանց հոտերը, և տղամարդիկ ծխում էին իրանց չիբուխները և պատրաստուում դաշտերը գնալու:

Հէնց որ գիւղացիները մեզ հեռուից տեսան, մեծ շփոթ ընկաւ նրանց մէջ: Կանայքն իսկոյն լռեցին և ծածկեցին ի-րանց երեսները, տղամարդիկն էլ ոտքի ելան:

Երանի՛ թէ ընթերցողը կարողանար երևակայել թէ Շիր Ալին ինչ սոսկալի կերպարանք ստացաւ, երբ մենք մօտեցանք գիւղին: Նա այնքան փռուեց, այնպիսի դաժան դէմք ցոյց տուեց, որ տեսնողը կարծում էր թէ նա հէնց Նամարդ խան զահճապետն ինքն էր: Մօտենալով գիւղացիներին՝ նա հրամա-յական տոնով հարցրեց.

— Ո՛ւր է ձեր քանդակողան:

Սպիտակ մորուքով, համեստ վարքով և պարզ զգեստով մի ծերունի առաջ եկաւ և ասաց.

— Խաղաղութիւն ընդ ձեզ, աղա, նուաստս եմ այս գիւղի քանդակողան, ձեր ծառան եմ: Յոյս ունիմ որ ձեր քայլերը բա-

րերաստ են և ձեր ստուերը մեր գլխի վրայ կը լինի: Բիսմիլլահ, քիսմիլլահ, աղա, բարով էք եկել:

Բիսմիլլահ բառը լսելով՝ գիւղացիներից մի քանիսը իսկոյն առաջ եկան և օգնեցին մեզ իջնել մեր ձիերից: Իհար-կէ, մենք էլ որքան կարողանում էինք, ծանր էինք պահում մեզ և այնպէս էինք ձևացնում, որ իբր թէ մենք շատ մե-անձնաւորութիւններ էինք:

Քեանդխողայի տան դրանառջև մի փոքրիկ գորգ փռուեց, որի վրայ մենք հրաւիրուեցինք հանգիստ առնելու, մինչև տան մէջ մի սենեակ պատրաստուէր մեզ համար: Գիւղի բոլոր տղամարդիկը շրջապատեցին մեզ: Քեանդխողան ինքը իր ձեռ-քով հանեց մեր կօշիկները, որով նա ցոյց տուեց մեզ այն քա-ղաքավարութիւնը և ուշադրութիւնը, որ գիւղացիք սովորա-բար ցոյց են տալիս իրանց հիւրերին, յատկապէս մեզ պէս բարձրաստիճան անձնաւորութիւններին: Շիր Ալի բէգին մի զայլան հրամեցրին, որը նա վեհանաւարար ստացաւ և քիչ ծխելուց յետոյ ասաց.

— Դու որ այս գիւղի քեանդխողան ես, իմացիր որ Շահն է ինձ ուղարկել այստեղ. կրկնում եմ, Շահն է ինձ այստեղ ուղարկել իմանալու թէ ինչ է պատճառը որ այս տարի այս գիւղը չէ ուղարկել իր բաժին պաշարը Շահի ամարանոցի հա-մար: Պատասխան տուր ինձ և եթէ կարող ես՝ երեսդ սպիտա-կացրու, պարգեւս եղիր:

— Աչքիս վրայ, աչքիս վրայ, աղա, պատասխանեց քեանդ-խողան. ինչ որ ես առաջուց ասել եմ, այժմ էլ նոյնը պիտի կրկնեմ: Այս բոլոր մարդիկը գիտեն, որ ես ինչ ասել եմ՝ սուտ չէ եղել: Եթէ սուտ եմ ասել, թող հէնց այս բոլորիս աչքերս կուրանան: Աղաչում եմ, ով նասաղչի, դուք, Ալլահի օրհնու-թեամբ, մարդ էք բառի բուն նշանակութեամբ: Դուք նրբա-հայեաց, խելօք և իմաստուն մարդ էք: Դուք մուսուլման էք և անշուշտ վախենում էք Ալլահից: Ես, քաւ լիցի, եթէ ճշմար-տութիւնից դուրս մի խօսք ասեմ: Ես կը բացատրեմ ձեզ թէ ինչ է պատահել մեզ, թէ ինչ դրութեան մէջ ենք մենք, և կը թողնեմ ձեր բարի գատողութեանը որ ինչ որ...

— Լաւ, լաւ, շուտ անցէք բուն խնդրին, ասաց Շիր Ալին: Ես Շահի ծառան եմ. ինչ որ Շահը վճռել է՝ այն պէտք է գոր-ծադրուի:

— Ծշմարիտ է, աղա, դուք շնտ ճշմարիտ էք հրամայում, պատասխանեց քեանդխողան. բայց խնդրում եմ, հաճեցէք լը-սել իմ պատմութիւնը: Երեք ամիս սրանից առաջ, երբ ցորենը մօտաւորապէս մէկ գաղ բարձրութեան էր հասել և ամբողջ

գիւղը թնդում էր գառների մայրեններով, շահագրէ Պարաբ Ղուլի Միրզայի ծառաներից մէկը մեր գիւղն եկաւ և յայտնեց մեզ, որ իր աղան միւս օրը պիտի գար բնակուելու այստեղ, որպէսզի մեր շրջակայքում գտնուող բազմաթիւ կաքաներից, վայրի այծերից և հաւերից որսար: Նա պահանջեց մեզանից մեր գիւղի ամենալաւ տները պատրաստել Շահագրէի և նրա հետեւորդների համար: Նա հրամայեց մեզ մի քանի ընտանիքի դուրս քշել իրանց տներից և շուտով տեղ ու ահագին քանակութեամբ պաշար պատրաստել: Երբ այս լուրը տարածուեց մեր գիւղում, բոլոր գիւղացիները դարհուրեցին, և տեսնելով որ իզուր կը լինէր գիւղացիի շահագրէին, մենք վճռեցինք հեռանալ մեր տներից և պատսպարուել մեր լեռներում, մինչև սև օրն անցնէր: Եթէ, ով նասաղչի, դուք տեսնէիք թէ խեղճ գիւղացիները ինչպէս սրտակտուր թողին ինչ որ այս աշխարհում նրանք ունէին, ձեր սիրտը կը ճմլուէր և ձեր լեարդը ջուր կը դառնար:

— Ինչ ես նշանակում, դուք Ծիր Ալին. դուք Շահի գիւղը ամայացրել էք և այժմ ինձանից խնդրում էք որ զըթուլթուլան անեմ ձեզ, ձեզ՝ որ թողել, հեռացել էք ձեր գիւղից, փախստականներ էք դարձել: Ո՛չ, դուք զթուլթեան արժանի չէք, և եթէ Շահը լսէ ձեր արածը, նա ձեզ աւերիչներիդ, փախստականներիդ բոլորիդ գլխատել կը տայ:

— Աղաչում եմ, աղանասաղչի, ասաց քեանդխողան, աղաչում եմ, լսեցէք իմ պատմութիւնը, լսեցէք մինչև վերջ: Մի քիչ մեղմացէք, խնդրեմ, և աղաչանքիս ակամջ դարձրէք: Մենք մեր բոլոր ունեցածը, ինչքան որ կարողացանք՝ բարձեցինք մեր տաւարների վրայ և գնացինք լեռները, որտեղ մենք պահուեցինք մի անձաւի մէջ, որի մօտից անցնում էր մի փոքրիկ առու: Գիւղումը մնացին միայն երեք պառաւ հիւանդ կանայք և կատունները:

— Հաջի Բաբա բէգ, դու լսում ես ինչ է ասում այս մարդը, ասաց Ծիր Ալին գէպի ինձ դառնալով: Տես, իրանք իրանց բերանով խոստովանում են որ ինչ արժէքաւոր բան որ ունեցել են, տարել պահել են լեռներում և շահագրէի համար թողել են միայն կատուններին և երեք պառաւ, հիւանդ կիներին: Լաւ, ասաց նա քեանդխողային, շարունակիր, մինչև տեսնենք ինչպէս է վերջանում պատմութիւնդ:

— Մենք, շարունակեց քեանդխողան, շուտ-շուտ լրտեսներ էինք ուղարկում մեզ համար լուր բերելու մեր գիւղից: Միւս օրը, կէսօրին մօտ, շահագրէն գիւղը մտաւ և երբ նա տեսաւ որ մենք փախել էինք, սաստիկ դայրացաւ: Նա հրա-

մայեց իր ծառաներին տները խուզարկել: Հրամանը իսկոյն կատարուեց, ամեն քունջուպուճախ խուզարկուեց, սակայն ոչինչ չգտնուեց, ոչ ոք չգիմաղըեց խուզարկողներին: Բայց երեք պառաւներից մէկը, որ մինչև այդ ժամանակ բաւական առողջացել էր, դուրս էր եկել նրանց առաջ և այնքան մեծ յանդգնութեամբ հայհոյել էր նրանց որ նրանցից ոչ մէկը չէր համարձակուել դիմադրել նրան: Շահագրէն ստիպուած՝ մարդիկ ուղարկեց մեր հարեան գիւղից պաշար բերելու և ինքն էլ իջաւ մեր տնում: Մեր գիւղում որտեղ ցորեն կար, նրա մարդիկը քաղեցին, իբրև վառելափայտ նրանք այրեցին մեր երկրագործական փայտէ գործիքները և երբ դրանք էլ վերջացրին, քանդեցին մեր դռները, պատուհանները և մինչև անգամ տան գերանները: Նրանք բաց թողեցին իրանց ձիերին մեր ցորենների մէջ և մեծ քանակութեամբ էլ քաղեցին իրանց հետ տանելու համար: Մի խօսքով, նրանք բոլորովին աւերեցին մեր գիւղը, ոչինչ չթողեցին մեզ համար: Այժմ մենք ոչ փող ունինք, ոչ հագուստ, ոչ տաւար, ոչ ուտելիք, ոչ խնայ, ոչ խնայ չունինք: Բացի Ալահից, որ վերելումն է, բացի ձեզանից, ով աղա նասաղչի, մենք ոչ մի ուրիշ պաշտպան, ապաստան և յոյս չունինք:

Երբ քեանդխողան վերջացրեց իր պատմութիւնը, Ծիր Ալի բէգը վեր ցատկեց իր տեղից, յարձակուեց ծերունու վրայ և բռնելով նրա մօրուքից՝ դուրսաց.

— Չեմ ամաչում, անպիտան պառաւ. ամօթ չէ քեզ պէս մի սպիտակահեր մարդու համար այդպէս ստեր ասել: Դու ինքդ մի քանի բոպէ առաջ ինձ ասացիր որ ձեր բոլոր արժէքաւոր բաները փոխադրել էք սարերը, և այժմ ասում ես թէ դուք թալանուել էք, ոչինչ չունէք: Բացարձակ ստախօսութիւն ես անում դու: Դու կարծում ես որ մենք այսքան նեղութիւն ենք կրել, այսքան ճանապարհ ենք եկել, որ դուք մեր մօրուքների վրայ ծիծաղէք, հա՛. եթէ դուք այդպէս էք կարծում, չարաչար սխալուում էք: Դու, աղան քեանդխողա, երբի դեռ չես ճանաչում մեզ: Մենք այնպիսի մարդիկ ենք, որ մեր քնած ժամանակ մեր մէկ աչքը բաց է, միւսը փակուած: Ահուէսը որ իր բնից դուրս է գալիս, մենք իմանում ենք: Եթէ դու կատու ես, մենք կատունների հայրերն ենք: Եթէ... էհ, դու դեռ շատ երկիրներ պիտի շրջես, շատ բաներ պիտի տեսնես ու սովորես, մօրուքդ դեռ շատ պիտի երկարամնայ, մինչև որ կարողանաս մեզ խաբել:

— Ո՛չ, մեղայ, մեղայ Աստուծոյ, բացաւանչեց քեանդխողան. քան լիցի, եթէ ես մի բոպէ մտածել կամ մտածում եմ

ձեզ խաբել: Ես ո՞վ եմ որ համարձակուեմ ձեզ պէսներէ հետ խաղալ: Մենք Շահի ուայեաթներն (հալատակները) ենք, ինչ որ մենք ունինք՝ նրանն է: Բայց մենք մերկացել ենք, մենք թալանուել ենք, մեր վրայ մնում է միայն մեր կաշին: Ազաչում եմ, զնացէք ձեր աչքովը տեսէք, նայեցէք մեր դաշտերին, արտերին, մտէք մեր ամբարները, տեսէք, տեսէք որ մենք ոչ արտերում ցորեն ունինք, ոչ տններում:

— Դուք ցորեն ունիք կամ չունիք, թալանուել էք կամ չէք թալանուել, մեզ երբէք փոյթ չէ, ասաց Շիր Ալին: Մենք միայն մէկ որոշ ընթացք ունինք բռնելու, այն է՝ ճշտութեամբ կատարել Շահի հրամանը: Դուք կամ փող պիտի տաք կամ ցորեն, եթէ ոչ, դու, աղա քեանդխողա, և այս գիւղի ծերունիները մեզ հետ պիտի դաք սուլթանիէ, որտեղ մենք ձեզ կը յանձնենք դահճապետին:

Շիր Ալի բէգի այս սպառնանքի վրայ մի քանի ծերունիներ իսկոյն սկսեցին փափաւով խորհրդակցութիւն անել քանդխողայի հետ: Յետոյ նրանք մեզ յայտնեցին իրանց խորհրդակցութեան ելքը և սկսեցին փաղարջական խօսքերով պաշտպանել իրանց: Քեանդխողան մօտեցաւ ինձ և սկսեց շողորթել ինձ: Նա այնպիսի մի ձևով սկսեց խօսել ինձ հետ, որ կարծես թէ նա երկար ժամանակից ի վեր իմ միակ մտերիմ, սրտակից բարեկամն էր եղել: Նրա նպատակն էր ինձ միջնորդ դարձնել բարեխօսելու իրանց համար և համոզելու Շիր Ալի բէգին որ ձեռք քաշէր իրանցից: Իր խօսքերով նա աշխատում էր հասկացնել ինձ որ իբր թէ ես իմ ազնուութեամբն ու բարեսրտութեամբը շատ սիրելի էի թէ իրան և թէ բոլոր գիւղացիներին, և որ ինձ, միմիայն ինձ ունէին միջնորդ ու բարեխօս իրանց ազատելու Շիր Ալի բէգի բարկութիւնից:

Մինչդեռ քեանդխողան խօսում էր ինձ հետ, ես ոչ մի բառ չէի պատասխանում, այլ ամբողջ ժամանակը նայում էի նրա երեսին և իմ մատներով խաղում էի դայլանի հետ. բայց երբ նա յայտնեց ինձ թէ մեր կրած նեղութեան համար ինչ արդիւնք էր հասնելու մեզ, ես սկսեցի հետաքրքրութեամբ ակննդ դնել նրան: Նա սկսեց հաւատացնել ինձ, որ թէև բոլորովին անհնար էր իրանց համար Շահի պահանջածը տալ, այնուամենայնիւ, գոնէ մեզ—ինձ և Շիր Ալի բէգին—մի-մի փէշքաշ (նուէր) կը տրուէր, որպէսզի մենք պաշտպանէինք իրանց շահերը:

— Այդ բոլորը լաւ ես ասում, ասացի ես, սակայն դու պիտի լաւ իմանաս, որ մենակ այս երկուսս չենք, որոնց դուք պիտի բաւարարացնէք: Դուք աչքի առաջ ունեցէք և մեր իշխա-

նաւորին—դահճապետին: Եթէ դուք ամենից առաջ նրան բաւականութիւն չտաք, ինչ էլ որ անէք, իզո՞ւր կը լինի: Անշուշտ դուք շատ լաւ էք հասկանում որ եթէ նրա ձեռքի ափը իւզէ ու լինէք, դուք ձեր իւղը պիտի կշռէք լիզրով, ոչ թէ մսխալով:

— Ի՞նչքան որ մենք ունինք, ասաց քեանդխողան, բոլորն էլ կը տանք, սակայն դժբախտաբար, վերջերս հարկերն այնքան ծանրացել են մեր վրայ, որ բացի մեր կիներից և երեխաներից՝ մենք ուրիշ ոչինչ չունինք նրան փէշքաշ անելու:

— Բարեկամ, ասացի ես, ոչ մի ուրիշ բան պէտք չի գալ. փող է հարկաւոր, դու միմիայն փող պիտի տաս: Փողը մեծ բան է, փողով դու կարող ես Շահի թագը գնել: Ես քեզ ասում եմ, որ եթէ դուք փող չտաք, ձեր ոտները շուտով կը կապուեն ֆալախկային:

— Ա՛, բացազանչեց քեանդխողան, ինչ էք ասում, փող, փող, բայց մենք ռոտելից փող բերենք: Փողի գոյութիւնը այնպէս բացակայում է մեր մէջ որ երբ մեր կիներից մէկը մի սև փող է ձեռք բերում, իսկոյն ծակում է նրան և թել անցկացնելով նրա միջից՝ իր վիզն է ձգում որպէս մի թանկագին զարդ:

Յետոյ նա իր շրթունքները մօտեցնելով ակննդիս՝ կամաց ասաց.

— Դուք մի կատարեալ միւսիւլման էք, աւագակ չէք: Անշուշտ դուք լաւ հասկանում էք որ մենք ամենևին չենք կամենում առիւծի բերանն ընկնել, եթէ հնար լինի: Ասացէք ինձ, ռեքանով կը բաւականանայնա (Շիր Ալի բէգը): Հինգ թումանը բաւական է. մենք մի ծիրանեգոյն շալ շալվար (վարտիք) էլ կը տանք նրան:

— Ես ինչ գիտեմ, ասացի ես, թէ նա ինչքանով կը բաւականանայ: Ես միայն այսքանն եմ կարող ասել, որ գութ ու խիղճ ասած բաները երբէք գոյութիւն չունին նրա սրտում: Ե՛հ, հինգ թումանը տասը շինիր և շալվարի փոխարէն էլ մի վերարկու տուր, յետոյ ես կ'աշխատեմ նրան համոզել որ ընդունի այդքանը:

— Վայ, այդ շատ է, զարմացաւ ծերունին: Մեր ամբողջ գիւղը տասը թումանի արժէք չունի: Խնդրում եմ, դուք նրան համոզէք որ հէնց հինգ թումանը և շալվարը ընդունի, և մենք, իբրև երախտագիտութեան նշան, ձեզ կը տանք մի շատ լաւ ընծայ—այնպէս մի լաւ բան, որ դուք կը զարմանաք:

Ես յայտնեցի Շիր Ալի բէգին, թէ իր մասին ինչ էի

խօսել քեանդխողայի հետ, և թէ վերջինս ինչքան փող էր խոստանում իրան տալու: Նա շատ ուրախացաւ և ասաց.

—Հնչի, դու շատ լաւ ես արել. ես էլ քեզ համար խօսեցի ինձ հետ խօսող ծերունու հետ: Ես նրան ասացի, որ եթէ քեզ էլ մի բաւարարացուցիչ բան չտրուի, դու կարող ես խստութիւն բանեցնել նրանց վրայ:

Վերջապէս քեանդխողան բերեց տասը թումանը ու վերադուռն և դրեց Շիր Ալի բէգի առջև, որը իսկոյն վերցրեց նրանց: Ես մի քանի բողբոջ անհամբեր սպասեցի, յուսալով որ ինձ համար էլ շուտով կը բերուէր այն խոստացած ընծան, որ պիտի դարձանէր ինձ. սակայն ոչինչ չհրեաց:

—Ապա ի՞նչ եղաւ ձեր խոստացածը, հարցրի ես քեանդխողայից, որը շարունակ նայում էր ինձ և իր աչքերով կարծես թէ աշխատում էր յոյս ներշնչել ինձ մէջ. ասա, ի՞նչ եղաւ, ի՞նչ է, ի՞նչքան է, շուտ արա, շուտ բեր:

—Այս բողբոջս, ասաց նա. մի քիչ համբերեցէք, դեռ չենք պատրաստել:

Մի քիչ սպասելուց յետոյ մեծ հանդիսաւորութեամբ ինձ մօտ տրուեց այն շաւիարը, որ իմ ընկերին պիտի տրուէր:

—Այս ի՞նչ է նշանակում, բարկացայ ես: Չէք ամաչում, չէք իմանում որ ես պաշտօնով նասաղչի եմ: Այո, մի մարդ, որ կարող եմ այրել ձեր հայրերին և ձեզ աւելի ցաւ, վիրշտ ու տառապանք պատճառել, քան կրել էք մինչև հիմայ: Այս շաւիարը ձեր մէջ սերունդից սերունդ գործ է ածուել, և այժմ դուք ցանկանում էք ի՞նչ վրայ ծախել: Տխմար մարդիկ էք դուք, եթէ կարծում էք որ ես այս աղաւթ շորի կտորի համար երեւիցէ կ'աշխատեմ ձեր շահերը պաշտպանել: Իսկոյն աչքիցս հեռացրէք այս խայտառակութիւնը, եթէ ոչ, ես ձեզ ցոյց կը տամ թէ ինչպէս մի նասաղչի ինչեր է կարող անել:

Խեղճ գիւղացիները հէնց ուզում էին յետ վերցնել շաւիարը, երբ Շիր Ալին արգելեց նրանց ասելով.

—Թողէք տեսնեմ այդ բանը: Ես վերցնելով շաւիարը՝ լոյսի առաջ պահեց և ասաց.

—Օ՛, սա լաւ բան է, ոչ մի պակասութիւն չունի. է, ինչ որ է, ես կը վերցնեմ և շատ շնորհակալ կը լինեմ ձեզանից: Ալլահն յաջողութիւն տայ ձեզ:

Գիւղացիներն ապշեցին: Նրանցից ոչ մէկը չհամարձակուեց մի խօսք ասել նրան: Ի՞նչ անէին խեղճերը: Բայց ինչ որ եղաւ, ինձ եղաւ: Ես որ այդքան մեծ յուսով մի լաւ ընծայի էի սպասում, զրկուեցի մինչև անգամ այն շաւիարիցն էլ, որ ինձ էր յատկացրուել. սակայն այդ հանգամանքը մի լաւ դատ

և փորձառութիւն եղաւ ինձ համար, և ես սովորեցի թէ այնուհետև ինչպէս պիտի վարուէի իմ հայրենակիցների հետ, մանաւանդ նրա հետ, որը իրան ցոյց է տալիս իբրեւ անկեղծ և մտերիմ բարեկամ ինձ հետ:

Գլ. ԼԵ.

Բախտը, որ մի առժամանակ խոժոռուած էր երեւում Հաջի Բաքայի վրայ, այժմ ժպտում է: Նա փոխ-նայիք է դառնում:

Մենք ճանապարհուեցինք դէպի մեր բանակը՝ մեզ հետ տանելով միայն երկու գառ իբրեւ ընծայ մեր իշխանաւորի համար:

Բանակն հասնելով՝ մենք իսկոյն ներկայացանք նայիրին, որը մեզ տարաւ դահճապետի մօտ: Վերջինս նստած էր իր վրանում և խօսակցում էր մի քանի բարեկամների հետ:

—Լաւ, ասաց նա Շիր Ալի բէգին, ի՞նչ ես արել, ի՞նչ ես բերել—ցորե՞նը, թէ՞ քեանդխողային:

—Թոյլտւութիւն շնորհեցէք ինձ աղաչել ձեզ, պատասխանեց Շիր Ալին, որ ոչ մէկը չեմ բերել: Գիւղի քեանդխողան և ծերունիները միայն երկու գառ են ուղարկել ձեզ համար: Դրանցից դատ ոչինչ սպասելի չէ նրանցից. որովհետեւ մենք մեր աչքովը տեսանք, որ նրանք ոչինչ չունենին: Նրանց գիւղը բոլորովին թաւանուել էր, և թոյլ տուէր ինձ ասել, որ եթէ նրանց ուտելիք չուղարկուի, նրանք կը սկսեն միմիանց ուտել:

—Իրաւ, գոչեց դահճապետը. այդ ինչպէս է որ նրանք գառներ ունին, բայց ոչխարներ չունին: Որտեղ գառ կայ, այնտեղ ոչխար էլ պէտք է լինի:

—Ծճմարիտ էք հրամայում, ասաց Շիր Ալին. ձեր բոլոր խօսքերը ուղիղ են. բայց մենք խօսում էինք ցորենի մասին և ոչ թէ ոչխարի:

—Բայց դու ինչո՞ւ չես վարուել այնպէս՝ ինչպէս ես քեզ հրամայել էի: Ինչո՞ւ քեանդխողային և ծերունիներին այստեղ չբերիր: Եթէ ես այնտեղ լինէի, կը խորովէի այդ աւազակներին: Ես նրանց այնքան կը տանջէի, մինչև խոստովանուէին որ իրանք բոլորովին գուրկ չեն ամեն բանից: Ասա ինձ, ինչո՞ւ նրանց այստեղ չբերիր:

—Մենք ուզում էինք նրանց բերել, պատասխանեց Շիր Ալին՝ աչքով անելով ինձ, որ ես էլ վաւերացնէի իր ասածը:

Այո, մենք նրանց բոլորին էլ կապեցինք և ուզում էինք բերել: Մենք շատ էլ ծեծեցինք նրանց, շատ էլ նախատեցինք ու հայհոյեցինք: Հաջի Բարա բեգը լաւ իմանում է ամեն բան: Նա ինքը նրանց ասաց, որ եթէ նրանք փող չտային, մենք մեծ խտուրթիւն կը բանեցնէինք նրանց վրայ: Մենք երբէք զթուրթիւն ցոյց չտուինք նրանց: Մենք այնպէս սպառնալիքներ տուինք նրանց, որ նրանք իրանց կանգնած տեղը չորացան:

— Սա ի՞նչ է ասում, Հաջի Բարա, հարցրեց խանը: Ես լաւ չեմ հասկանում թէ այդ մարդկանց ինչո՞ւ չըբերէ ինձ մօտ:

— Իրաւի, ո՞վ խան, ես ինքս էլ չեմ հասկանում թէ ինչո՞ւ, խոնարհաբար պատասխանեցի ես: Գործը Շիր Ալի բեգին էր յանձնուած: Նա ինքն ամենից լաւ գիտէ թէ ինչո՞ւ: Ես նրա հետ գնացի որպէս ծառայ. ես ո՞վ եմ, խան:

Այս խօսքերիս վրայ խանը սաստիկ կատաղեց և շատ խայտառակ խօսքերով հայհոյեց մեզ:

— Ես շատ լաւ եմ հասկանում, ասաց նա իր բարեկամներին, թէ այս սրիկաները ինչ են արել: Ասա ինձ, դարձաւ նա Շիր Ալի բեգին, դու ի՞նչքան ես քո գրպանը դրել, և դու աղան Հաջի Բարա, դու որ հազիւ մէկ ամիս է որ իմ ծառայութեան մէջ ես—ասա, քեզ ինչ բաժին է հասել:

Մենք երկուսս էլ այլևայլ խօսքերով աշխատեցինք համոզել խանին որ մենք անմեղ էինք, սակայն իդո՞ւր: Մենք շատ երդուեցինք որ ոչ մի բան մեր ձեռքը չէր ընկել, սակայն անօգուտ: Ո՛չ խանն հաւատաց մեզ և ոչ իր բարեկամները: Մի քիչ սպասելուց յետոյ նա աւելի կատաղեց և մեզ յանձնեց նայիրին, պատուիրելով նրան պահել մեզ և հսկել մեր վրայ որ չփախչենք, մինչև որ ինքը իր մօտ կանչէր գիւղացիներին և մեզ երեսուերես անէր նրանց:

Նայիրը կատարեց դահճապետի պատուէրը:

Երբ որ Շիր Ալին և ես մենակ էինք—ոչ ոք չկար մեզ մօտ, նա առաջարկեց ինձ գիւղացիներից ստացած 10 թումանի կէսն ընդունել:

— Ո՛չ, ոչ, բարեկամ, տսացի ես, արդէն շատ ուշ է: Եթէ դու խմել ես արգելուած գինին և այժմ տանջուում ես սաստիկ զլխացաւից, այդ չէ՞ նշանակում որ դու պիտի աշխատես ինձ էլ խմացնել ու հիւանդացնել: Այն դասը որ դու ինձ տուիր Խազը Սաֆար գիւղում, ինձ լիովին բաւական է:

Նա շատ աշխատեց ինձանից խոստում առնել իրան պաշտպանելու, երբ խանն իրան երես առ երես կ'անէր քեանդխողաւին, սակայն ես իսկի էլ չզիջեցի նրա թախանձանքներին:

— Ա՛խ, դու չգիտես թէ իմ դարդս ինչ է, ասաց նա: Ես

սոսկում եմ ֆալախկայից: Այդ տանջանքի գործիքի անունը դող է ձգում մարմնիս մէջ: Ես համոզուած եմ, որ եթէ մի անգամ ոտներս ֆալախկային կապուեն, ես նրա տակից էլ կենդանի գուրս չեմ պրծնի, որովհետեւ ես այնքան խիստ, այնքան անողորմ եմ եղել դէպի ուրիշները, այնքան անխղճօրէն հարուածել եմ շատերին, որ բոլորն էլ այժմ իմ արիւնարբու թշնամիներն են դարձել: Ես գիտեմ որ այդ ուրիշները այնքան խիստ կերպով կը հարուածեն ինձ, որ կը մեռնեմ: Երդում եմ դուռանովը որ ամենայն յօժարակամութեամբ պատրաստ եմ ընդունելու ամեն տեսակ պատիժ, միայն թէ ֆալախկայից ազատուեմ:

Վերջապէս գիւղացիները եկան, ներկայացան խանին, որը մեզ իր մօտ կանչեց. բայց Շիր Ալին յանկարծ աներևութացել էր, և երբ ինձանից հարցրին թէ նա որտեղ է, ես պատասխանեցի որ նա սոսկում էր ֆալախկայից և շատ հաւանական է որ փախած կը լինի:

Հէնց որ ես ներկայացայ խանին, գիւղացիները, որոնք կանգնած էին նրա առջև, միարեան ասացին.

— Այս մարդը ոչինչ չէ ստացել մեզանից. նա միայն մեզ ստիպեց մի լաւ ընծայ տալ խանին (Շիր Ալի բեգին): Ինչ վատութիւն որ արել է մեզ՝ նա է արել: Մեր դժբախտութեան վրայ մի մահացու հարուած էլ նա աւելացրեց: Նա մեր վերքերի վրայ կրակ դրեց. սակայն այս մարդը ոչինչ վատութիւն չարեց մեզ:

Գիւղացիների այս դանգատը շատ նպաստաւոր էր ինձ, որովհետեւ դրանք ինձ համար ճանապարհ էին հարթում առաջագիմելու իմ պաշտօնի մէջ: Գիւղացիները խանի մօտ ինձ նկարագրեցին իբրեւ մի շատ բարեսիրտ և չափաւոր անձն, և իմ բարեսիրտութեան ու չափաւորութեան պատմութիւնը շուտով տարածուեց ամբողջ բանակում, և մարդիկ սկսեցին զմայլել վրաս:

— Այդ նրանից է որ Հաջի Բարա բեգը բժիշկ է, ասում էին ոմանք: Իմաստութիւնն աւելի լաւ է, քան դանձր:

— Հաջի Բարան խելօք, խոհեմ և շրջահայեաց է, ասում էին ուրիշները: Նա լաւ հասկանում է թէ այս ինչ հետեանք պիտի ունենայ: Նա երբէք իր ոտները չի դնիլ այնտեղ, որտեղ իր գլուխը պիտի դնէ:

Վերջապէս ես հռչակուեցի իբրեւ մի հասկացող և հեռատես մարդ, իհարկէ՞ շնորհիւ մի քանի հանգամանքների, որոնք կարծես թէ առաջացել էին ինձ նպաստելու, ինձ առաջագիմելութիւն տալու համար:

Փանք իմ բախտին, շուտով ինձ յանձնուեց փախստական Շիր Ալի բէգի պաշտօնը, և ես Պարսկաստանի դահճապետ Նամարդ խանի փոխ-նայիրը դարձայ— մի պաշտօն, որ բարձր նշանակութիւն և հեղինակութիւն տուեց ինձ, ինչպէս որ սը-
րանից յետոյ կը տեսնուի:

Գլ. ԼԳ.

Հաջի Բարան թէեւ պաշտօնով դահիճ, բայց նրա սիրտը զուրկ չէ գթու-
թիւն անելու զգացումից:— Նա օգնութեան է հասնում մի հայի և հայու-
հու, որոնց նա աղատում է թշուառութիւնից:

Շահը այս ժամանակներում պատերազմում էր ուսանելի դէմ, որոնք հաստատուել էին Վրաստանում և վտանգ էին ըս-
պառնում Կուր և Արաքս գետերի միջև ընկած պարսկական սահ-
մանագլխային գաւառներին: Երևանի կառավարիչ՝ Հասան խան
սարգարը, որ Շահի սիրելի պաշտօնեաներից մէկն էր, երկար
ժամանակից ի վեր սկսել էր անկարգ յարձակումներ գործել
թշնամիների վրայ, և հետզհետէ աւելում էր նրանց՝ թշնամի-
ների ճանապարհի վրայ ընկած բոլոր գիւղերը և դաշտավայ-
րերը, որպէսզի նրանք չկարողանային մօտենալ Պարսկաս-
տանին:

Ասորպատականի նահանգապետ՝ Շահի թագաժառանգն էլ
իր զօրքերը հաւաքել էր Դավրէժի մերձակայքում, որտեղից
նա զիտաւորութիւն ունէր շուտով առաջ արշաւել դէպի Ղա-
միշլու—պալքարի վայրը, որպէսզի եթէ հնարաւորութիւն լի-
նէր՝ յետ քշէր թշնամիներին դէպի Թիֆլիս:

Սուլթանիէում Շահը անհամբեր լրերի էր սպասում սար-
գարից: Նա անհամբեր էր լսելու, թէ սարգարի յարձակումը
Ղամիշլուի վրայ ինչ հետևանք է ունեցել: Նա հրաման արձա-
կեց որ եթէ սարգարը թշնամիների գլուխներ ուղարկէ, նը-
րանց—այդ գլուխներին պատշաճ ընդունելութիւնը տրուի *):...

Ի վերջոյ մի չափաւ (սուրհանդակ) հասաւ բանակը: Նա
հինգ ձիերի վրայ բարձած թշնամիների գլուխներ բերեց և մեծ
հանդիսաւորութեամբ զիւրեց արքունական վրանի զրան առջև:
Սուրհանդակը յայտնեց որ ինչ-ինչ պատճառներով անհրա-
ժեշտ էր թարմ ոյժեր ուղարկել սարգարի համար: Հետևաբար

*) Երբ պարսիկները յաղթում էին իրանց թշնամիներին, նրանցից մի
քանիսի գլուխներն ուղարկում էին Ջահին իրրև նշան վճարական յաղթու-
թեան:

Շահը իսկոյն Նամարդ խանին իր մօտ կանչելով՝ նրան հրամա-
նատար նշանակեց առան հազար հեծալազօրքի վրայ և հրամա-
յեց նրան շուտով արշաւել դէպի Արաքսի ափերը: Ինձ էլ հը-
րամայուեց մի քանի նասաղչիների հետ միասին զօրքիցը մի
քանի օր առաջ ճանապարհ ընկնել՝ գիւղացիների հետ կար-
գադրութիւններ անելու, զինուորների համար տեղ պատրաստե-
լու համար:

Ես ճանապարհուեցի ընկերներս հետ և մի քանի օր
զօրքերից առաջ հասայ Երևան: Սարգարն արդէն մի յարձա-
կում էր գործել Ղամիշլուի վրայ և վերադառնալով այստեղ՝
սպասում էր զինուորական թարմ ուժերի հասնելուն:

Թագաժառանգը իր զօրքերով անցել էր սահմանագլխի
մի այլ կողմը՝ նպատակ ունենալով յարձակուելու Գանձակի
բերդի վրայ, որին ուսանելը տիրել էին:

Հէնց որ Նամարդ խանը Երևան հասաւ, սարգարն՝ ու նա
խորհրդակցեցին և վճռեցին լրտեսներ գուրս ուղարկել հակե-
լու թշնամիների շարժումների վրայ: Նամարդ խանը իր կող-
մից ինձ գլխաւոր կարգեց քսան հոգու վրայ: Սարգարն էլ իր
կողմից նոյն թւով լրտեսներ նշանակեց, որոնք պիտի ուղե-
ցայ լինէին մեզ երկրի այն անդերում, որտեղեքին մենք ան-
ձանօթ էինք:

Արեւմտին մենք հաւաքուեցինք և դնացինք Աշտարակ գիւ-
ղը, որտեղից մեկնելով՝ առաջ անցանք Էջմիածնի մօտից: Ար-
շալոյսը ծագում էր, երբ մենք հասանք Աշտարակի կամուրջը,
որ դեռ մթապատ էր, որովհետեւ գետի երկու կողմերից պա-
տերի պէս բարձրացած ժայռոտ ափերը իրանց ստուերներով
ծածկել էին նրան:

Աշտարակ գիւղը, որ ընկած է ճիշտ գետի ափի վրայ,
հազիւ այնքան լուսացել էր, որ մենք կարողանում էինք ազօտ
կերպով որոշել նրան ժայռերի միջից, որտեղ նա շինուած էր:
Դրա մօտ պարզապէս երևում էր մի հոյակապ շինութեան ա-
ւերակները, որ մեծ ահաւորութիւն և շուք էր տալիս ամբողջ
շրջապատող տեսարանին: Ընկերս ինձ ասաց որ այդ աւերակ-
ները բեկորներն էին հայոց այն եկեղեցիներից մէկի, որոն-
ցից շատերը յաճախ տեսնուում են Պարսկաստանի այս մասնե-
րում:

Գետը սրընթաց վազում էր: Մենք կարողանում էինք կա-
մուրջի վրայից անցնելիս մթութեան մէջ տեսնել նրա ջրերի
փրփուրները: Մեր ձիերի ոտների տրոփիւնը երեւի զարթեցրեց
գիւղի ջներին, որոնք սկսեցին հաջել: Մենք լսեցինք նաև մի

աքաղաղի ձայն, և մեր աչքերն ուղղուեցին դէպի տները: Մեր մարդկանցից մէկը յանկարծ կանգ առնելով՝ դռնեց.

— Ե՛ւ Ալի՛, այս ի՞նչ եմ տեսնում (մատնացոյց անելով աւերակներին): Դուք չէ՞ք տեսնում մի ինչ-որ սպիտակ բան այնտեղ, արդեօք այդ ի՞նչ է:

— Այո՛, այո՛, ես էլ եմ տեսնում մի սպիտակ բան. դա մի ղուլ է (յուշկապարիկ), այո՛, դա տնտարակոյս մի ղուլ է. որովհետեւ ղուլերն առաւօտեան այս ժամին են ընդհանրապէս ղուրս գալիս դիակներ գտնելու: Ես վստահ եմ որ դա մի ղուլ է և կլանում է մէկին:

Ես էլ մի բան տեսնում էի այնտեղ. բայց տնկարելի էր լինում ստուգել թէ դա ի՞նչ էր: Մենք կանգ առանք կամուրջի վրայ, ամենքս էլ համոզուեցինք որ վերջապէս դա մի գերբընական էակ էր: Մեզանից մէկը Ալիի օգնութեանը դիմեց, միւսը՝ Հոսէյնի, մի երրորդը՝ Մոհամէդի և միւսները միւս իմամներին: Ո՛չ ոք չէր համարձակուում մօտենալ նրան. բայց ամեն մէկը մի հնար էր առաջարկում նրանից ազատուելու համար:

— Ձեր շալվարների կապերը իսկոյն բաց արէ՛ք, առաջարկեց մի ծեր իրակցի: Մենք այդ հնարքով ենք հեռացնում ղուլերին, երբ նրանք մեզ երևում են Սպահանի մօտերը:

— Դրանից ի՞նչ դուրս կը գայ, ասաց մի դէլիբան *): Ես այդ բանը չեմ անիլ: Ի՞նչ, այդ ղուլին ինձանից հեռացնելու փոխարէն շալվարիս կապերը բանամ որ նրան ի՞նչ մօտ հրաւիրեմ:

Վերջապէս լուսացաւ և մենք համոզուեցինք որ մեր տեսածը աչքի պատրանք էր, որովհետեւ այլեւս ղուլին չէինք տեսնում:

Կամուրջից անցնելով՝ դէլիբանն ասաց.

— Ես պիտի գնամ ղուլին գտնելու:

Եւ նա իր ձին քշեց դէպի գետափը և այնտեղ հասնելով՝ շրջուեց դէպի աւերակ եկեղեցին:

Նա շուտ վերադարձաւ և մեզ յայտնեց, որ մեր ղուլ կարծածը մի կին է եղել, որի սպիտակ չարսաւը դրաւել է մեր ուշադրութիւնը, և որ այդ կինն ու մի տղամարդ միասին թագնուած են մի քանդուած պատի ստուերի տակ:

Ինչ հետ վերցնելով մեր մարդկանցից հինգ հոգի և միւսներին կամուրջի մօտ թողնելով՝ ես իսկոյն ձիս քշեցի դէպի աւերակը ստուգելու թէ այդ մարդն ու կինը ինչու էին թաղ-

*) Դէլիբան տաճիկերէն նշանակում է «գիծ արին ունեցող երիտասարդ». բայց հեղինակը թարգմանում է «ճաղաքի ուղիղ ունեցող մի երիտասարդ»:

նուել այնտեղ: Մենք մտանք աւերակների մէջ, որտեղ տեսանք մի կին, որ ըստ երևոյթին հիւանդ պառկած էր գետնի վրայ, և մի տղամարդ նրա մօտ նստած՝ մեծ հոգածութեամբ պահում նրա ղուլին իր ծնկի վրայ: Կոնջ դէմքը, որի կէսը ծածկուած էր քօղով, խիստ գունաթափ էր, բայց և այնպէս շատ գեղեցիկ էր: Տղամարդը մի առոյգ, կորովի և վառվռուն երիտասարդ էր: Նա իսկական տղամարդ էր: Նա հաղնուած էր վրացու պէս: Մի գաշոյն ունէր նա իր գօտու մէջ խրած, և իր մօտ պատի դէմ դրուած էր մի հրացան: Կոնջ սպիտակ չարսաւը տեղ-տեղ պատառոտուած և ներկուած էր արիւնով:

Թէպէտ ես ապրել էի այնպէս մի շրջանում, որտեղ տիրում էր բռնութիւնը, տնիրաւութիւնը, և որտեղ գոյութիւն չունէին գութն ու խիղճը, այո՛, թէպէտ ես շատ թշուառների վիճակ էի տեսել և սիրտս չէր շարժուել, սակայն այստեղ, այս աւերակների մէջ, այս երկու երիտասարդների դրութիւնը այնպէս շարժեց սիրտս, որ ես մի քանի րոպէ մի տեսակ յարգանքով և տխուր զգացումներով կանգնեցի նրանց մօտ առանց մի բառ խօսելու նրանց հետ:

— Դուք ի՞նչ էք անում այստեղ, հարցրի ես: Եթէ օտարականներ էք և ճանապարհորդում էք այս կողմերից, ինչու չէ՞ք իջել գիւղումը:

— Եթէ դուք մարդու զգացումներ ունէք, պատասխանեց տղամարդը, Աստուծոյ սիրուն համար օգնեցէ՛ք մեզ: Եթէ սարդարը ձեզ ուղարկել է կալանաւորելու մեզ, դարձեալ օգնեցէ՛ք ինձ՝ ազատելու այս խեղճ, այս դժբախտ աղջկան, որ մեռնում է: Ես դիմադրութիւն անող չեմ. բայց աղաչում եմ, ազատեցէ՛ք սրան:

— Բայց դուք ո՞վքեր էք, հարցրի ես: Սարդարը մեզ ոչինչ չէ հրամայել ձեր մասին: Ո՞րտեղից էք գալիս և որտեղ էք դրնում:

— Մեր պատմութիւնը շատ երկար ու տխուր է, պատասխանեց երիտասարդը: Եթէ դուք կ'օգնէք ինձ այս տանջուող աղջկան այստեղից մի տեղ տանել, որտեղ կարելի կը լինի նրան մէկի խնամաւարութեանը յանձնել, ես կը պատմեմ ձեզ թէ մենք ո՞վքեր ենք և ինչ է պատահել մեզ: Այս տարաբախտ աղջիկը վերաւորուել է, թէպէտ յոյս ունիմ որ վերքը մահացու չէ: Եթէ սրան մէկի հոգատարութեանը յանձնենք, յոյս ունիմ որ շուտով կ'առողջանայ: Փառք Աստուծոյ, բախտաւոր եմ, որ դուք սարդարի պաշտօնեաներից չէք: Աղաչում եմ, բարեկամացէ՛ք ինձ հետ, և իմ տխուր պատմութիւնը թերեւս ձեզ կը թեկադրէ՝ ձեր պաշտպանութեան տակ առնել մեզ:

Կարելի չկար որ երիտասարդը դիմում անէր իմ զգացմունքներին, որովհետեւ նրա կերպարանքն ու ձևերը արդէն այնպէս էին շարժել սիրտս, որ ես վճռեցի կատարել նրա կամքը: Ես նրան միամտացրի, որ մենք իսկոյն իր հիւանդ բարեկամուհուն գիւղը կը տանէինք և կը յանձնէինք մէկի խնամատարութեանը:

Մինչև այս բոլորն վերաւոր աղջիկը դեռ ոչ մի բառ չէր խօսել: Նա իր չարսաւը հաւաքել էր իր շուրջը և մերթընդմերթ խոր հառաչանքներ էր արձակում: Երևի նա սաստիկ ցաւից տանջուում էր:

Ես իմ մարդկանցից մէկին հրամայեցի իր ձիուց իջնել: Նա իջաւ, և հիւանդ աղջկան նրա ձիու վրայ նստացնելով, ճանապարհուեցինք զէպի գիւղը: Գիւղում նրան տարանք մի տուն, որի տէրը մի շատ բարեսիրտ մարդ էր: Տանտիրոջը մենք պատուիրեցինք լաւ խնամք տանել հիւանդին և ոչ մի ջանք չխնայել նրան հանգիստ պահելու համար:

Գիւղումը մի պառաւ կին կար, որ անուանի էր իբրև վերաբոյժ: Մենք շուտով նրան կանչեցինք և պատուիրեցինք, որ ամեն ջանք դործ դնէր հիւանդ աղջկան շուտով առողջացնելու:

Երիտասարդը մեզ յայտնեց որ ինքն ու իր ընկերուհին հայեր էին, և քանի որ Աշտարակի բնակիչներն էլ հայեր էին, խեղճ տանջուող աղջիկը զգաց որ այդժամ ինքը լաւ ձեռքերում է:

Գլ. ԼԷ.

Յովսէփ անունով հայ երիտասարդի և նրա կին Մարիամի պատմութիւնը:

Իմ գիտաւորութիւնն էր այդ օրը առաջ գնալ զէպի Աբարանի բարձրութիւնները՝ դտնելու մի լաւ հովասուն վայր իջեանելու համար և մի լաւ արօտատեղի՝ մեր ձիերի համար: Բայց լսելով որ մի քանի թափառական ցեղեր, որոնցից մենք վրաններ և պաշար պիտի առնէինք, պատերազմի վախից թողել հեռացել էին իրանց բնակավայրերից և քաջուել հեռու սարերը, ուստի ես միտքս վերջաւորեցի հէնց Աշտարակ գիւղում մնալ այդ օրը:

Մի քանի ժամ քնելուց և լաւ թարմանալուց յետոյ ես ինձ մօտ կանչեցի հայ երիտասարդին, որի հետ միասին ճաշելուց յետոյ խնդրեցի նրանից պատմել ինձ իր և իր ընկերուհու պատմութիւնը:

Երիտասարդի զէմքը, որ առնական գեղեցկութիւն, ոգևորութիւն և անձկութիւն էր արտայայտում, ինձ համոզեց որ ինչ որ նա խօսում էր և դեռ պիտի խօսէր, բոլորովին ճշմարիտ պիտի լինէր:

Նա վերջապէս իր պատմութիւնը սկսեց այսպէս.

«Ես մի հայ քրիստոնեայ եմ Յովսէփ անունով: Հայրս Ղամիշլու հայաբնակ գիւղի ուէսն (գիւղապետն) է: Մեր գիւղն ընկած է Փամբակու գետի մօտ, որ այստեղից միայն վեց Փարսաղ ճանապարհ է: Ապրելով մի կանաչապատ վայրում, որ հարուստ է ձոխ արօտատեղերով և որտեղ մենք վայելում ենք զով և մաքուր օդ, մենք առողջ, առոյգ, ուժեղ և դիմացկուն մարդիկ ենք. և թէպէտ շատ անգամ մենք խիստ հարստահարութիւններ ենք կրել, և մեզ վրայ շատ ծանրացել են հարկերը, այնուամենայնիւ մենք երջանիկ ենք եղել:

«Ապրելով հեռու լեռներում՝ հեռու ենք եղել նաև այն բռնութիւններից, որոնց ենթարկում են քաղաքների մօտ բնակուողները: Աշխարհից էլ կղզիացած լինելով՝ մեր սովորութիւնները շատ պարզ են մնացել և մեր կեանքը՝ նահապետական է:

«Ես մի հօբեղբայր ունիմ որ սարկաւազ է էջմիածնում և սպասաւորում է մեր կաթուղիկոսին: Մի քեռի էլ ունիմ որ մեր գիւղի քահանան է: Մեր եկեղեցուսէր ընտանիքի ցանկութեամբ որոշուեց որ ես էլ ապագայում եկեղեցուն ծառայեմ: Ուստի երբ ես տասը տարեկան էի, ինձ էջմիածին ուղարկեցին, որտեղ դրել, կարդալ և ժամասացութիւն սովորեցի: Ուսումը շատ թանկ բան էր ինձ համար: Ես ետանդով ու ժրջանութեամբ սովորում էի դասերս, բացի իմ դասագրքերից ինչ գիրք էլ որ ձեռքս էր ընկնում, ես ազահութեամբ կարդում էի:

«Էջմիածնի վանքումը մի մեծ մատենադարան կայ, որից ես յաճախ օգտւում էի: Մի անգամ այնտեղից ես վերցրի մի հայոց պատմութեան գիրք, որը կարդալով իմացայ որ մենք էլ մի ժամանակ մի ազգ ենք եղել և ունեցել ենք մեծ թագաւորներ: Անդրադառնալով մեր արդի ընկած և արհամարհուած դրութեան վրայ և տեսնելով թէ այսօր մենք ինչպիսի մարդկանց իշխանութեան տակ ենք ապրում, սիրտս այնպէս յուզուեց, ալեկոծուեց, որ ես վճռեցի թօթափել բռնակալութեան լուծը: Այս իմ վճիռը յեղաշրջեց իմ քահանայ դառնալու միտքը, և ես այն օրից բոլորովին մի տարբեր սրտի, բնաւորութեան և բաղձանքի տէր մարդ դարձայ:

«Այդ ժամանակներում պատերազմ բացուեց պարսիկնե-

րի և ուսանելի մէջ: Մեր գիւղը ընկած էր երկու թշնամիների զօրքերի ճանապարհի վրայ և իհարկէ՝ մեծ վտանգի մէջ էր: Մտածելով որ այդպիսի մի վտանգաւոր ժամանակում իմ ընտանիքը մեծ կարիք ունէր իմ օգնութեան և պաշտպանութեանը, ես վճռեցի թողնել էջմիածինը և վերադառնալ տուն:

Վերջ ժամանակ էր մնում որ ես քահանայ ձեռնադրուէի, սակայն ես մերժելով այդ պաշտօնը՝ թողի վանքի խուցը, հեռացայ էջմիածնից և գնացի տուն:

«Մեր անեցիք արդէն զգացել էին պատերազմի սոսկումները, որովհետեւ թէ՛ պարսիկ և թէ՛ ռուս աւազակները խուճը-խուճը յարձակումներ էին գործել մեր և մեր հարեան գիւղերի վրայ, և անմեղ, անմիաս և խաղաղ բնակիչներին նեղել, տանջել ու թալանել էին:

«Թէպէտ այս սահմանադրւած պատերազմը միանգամայն տարադիւն անցաւ երկու հակառակորդ պետութիւնների համար էլ, սակայն շատ զարհուրելի և միանգամայն աւերիչ հետեանք ունեցաւ բոլոր այն խեղճ, անբախտ գիւղացիների համար, որոնք բնակւում էին պայքարի վայրի մօտերքում:

«Մի կողմից մենք շարունակ անուգողի մէջ էինք, սարսափում էինք ասպատակող թշնամիներից, միւս կողմից էլ ռուս զինուորները հարստահարում էին մեզ, փող էին ուզում, ուտելիք էին ուզում: Մեր արտերը ոտնակոխ եղան, մեր հօտերը ցիրուցան, և մենք ինքներս ամեն բոլոր գերի տարուելու վախի ու վտանգի մէջ էինք:

«Ի վերայ այդ ամենայնի մենք որպէսզի կարողանայինք մեզ փրկել սովամահ լինելուց՝ շարունակեցինք մշակել մեր արտերը, բայց այն սատիճան վտանգի մէջ էինք, որ նոյնիսկ գործելու ժամանակ՝ ստիպուած զինուած էինք մնում: Միշտ սուրը կապուած էր մեր գօտուց և հրացանը կախուած մեր ուսից: Երբ մենք հեռուից օտարականներ էինք տեսնում, իսկոյն խմբակ էինք կազմում և պաշտպանւում էինք:

«Այս եղանակով մենք մի քանի տարիներ մեծ նեղութեամբ կարողացանք տուն տանել մեր ցորենը և Նախախնամութեան օգնութեամբ բաւական պաշար ամբարեցինք: Բայց այստեղ ես ստիպուած եմ մանրամասնութիւնների մէջ մտնել, որպէսզի կարողանամ ձեզ լաւ պատմել իմ անձիս վերաբերող դէպքերը:

«Երկու տարի սրանից առաջ, երբ մենք ժողովում էինք մեր հունձը, ես մի առաւօտ արեւածագից շատ առաջ դուրս էի գնացել հնձելու մեր ամենահեռու արտերի մէկի ցորենը: Սո-

վորականին պէս ես զինուած էի: Մի բլրակի վրայ կանգնած ժամանակ մի ձիաւոր տեսայ, որ մի կին առեւանգած՝ ձին թունդ քշում էր բլրակի շուրջը պտտուող ձորակի միջով: Ինձ տեսնելուն պէս խեղճ առեւանգուած կինը մի սուր ձիւ արձակեց և իր բազուկները մեկնեց դէպի ինձ:

«Ես անմիջապէս ցած վազեցի դէպի ձորակի այն կողմը, որտեղից դեռ ձիաւորը պիտի անցնէր: Կանգնելի, գոռացի ես, և սուրս մերկացնելով՝ կանգնեցի ձորակի մէջ տեղում, ձիաւորի ճանապարհը կտրելու համար:

«Ձիաւորն էլ սուր ու հրացան ունէր. բայց որովհետեւ նա հազիւ կարողանում էր առեւանգուած կնոջը պինդ պահել իր ձիու վրայ, ուստի չկարողացաւ օգտուել իր զէնքերից: Նա սաստիկ գրգռեց ձիուն իմ վրայից թուցնելու նպատակով, բայց ես թուրս այնպէս քաշեցի, որ ձին մի ուժգին ցնցումով յետ ընկրկեց և զարհուրած կինը վայր ընկաւ նրա վրայից:

«Ձիաւորն այժմ ազատ զգալով իրան՝ փորձեց գործածել իր հրացանը, բայց նա տեսնելով, որ իմս արդէն ուղղուած էր դէպի իրան, խոհեմութիւն համարեց հեռանալ, գնալ:

«Ես իսկոյն վազեցի ընկած կնոջ օգնութեանը: Նրա ըզզեւտից ես իմացայ, որ նա մի հայուհի էր: Նրա մարմինը սաստիկ ծեծուած էր և ինքը ուշաթափուած: Նրա երեսի կէսը քթակալով ծածկուած էր: Ես իսկոյն ետ քաշեցի քթակալը որպէսզի նա թարմ օդ ներշնէր: Օ՜, նա գեղեցիկ էր. դիւթիչ էր նրա դէմքը:

«Այդ գեղանի արարածը, որին ես վերցրի բազուկներէս մէջ, մօտաւորապէս 15 տարեկան մի աղջիկ էր: Օ՜, ես երբեք չեմ կարող մոռանալ այն սիրոյ հրճուանքի և միևնոյն ժամանակ երկիւղի ցնցումը, որ ես զգացի երբ ես հիացմամբ նայում էի նրա երեսին: Մինչդեռ նրա գլխի վերեւ խոնարհուած նայում էի նրան, մի զգացում եկաւ վրաս որ բոլորովին նոր էր ինձ համար, և մոռանալով ամեն բան, ամեն մտածմունք, ես անձատուր եղայ սիրոյ առաջին կրքի բոլոր սաստկութեանը: Ինձ թւում էր որ ես յաւիտեան գամուած կը մնայի այդ տեղում, եթէ նա իր աչքերը չբանար և կեանքի նշոյլներ ցոյց չտար:

«Նրա առաջին բառերը, ուղղակի մտան հոգուս խորքերը բայց երբ որ նա քիչ ուշքի եկաւ և տեսաւ թէ ինքը որտեղ է և ինչ անձանութ մարդու ձեռքումն է, նա սկսեց այնպէս լալ ու ողբալ, որ ես շփոթուեցի, տարակուսած մնացի: Նա քիչ ժամանակից յետոյ սթափուեց, և երբ նա հասկացաւ որ ես իր հայրենակիցն և կրօնակիցն էի, և որ ես էի որ իրեն ա-

զատել էի, նա քիչ հանգստացաւ և սկսեց տարրեր զգացու-
մով նայել վրաս:

«Բայց մէկ բանի համար նա շատ վշտացաւ և յանդիմա-
նեց ինձ. այդ նրա համար էր որ ես յետ էի քաշել նրա դէմ-
քի կէսը ծածկող թթակալը: Դա մի աններելի յանցանք էր որ
ես գործել էի: Դա մի իրաւունք էր, որ միմիայն իր ամուս-
նուն էր վերապահուած: Դա անարատութեան, պարկեշտու-
թեան, առաքինութեան և պատուի մի նշան էր, որ անքան
սրբազան է մի հայ կնոջ համար: Ուրեմն ես անարգել էի այդ
նշանը, և արժանի էի յանդիմանուելու: Ես տեսել էի նրա ե-
րեսը, որ չպիտի տեսնէի:

«Ես աշխատեցի համոզել նրան որ եթէ թթակալը յետ
քաշած չլինէի, նա կը խեղդուէր. բայց ի դժուր էին իմ խօս-
քերը: Ո՛չ մի խօսք նրան չկարողացաւ մխիթարել: Նա միայն
համոզուած էր, իբր թէ ինքը մի անարգուած, մի կորսուած
կին էր դարձել:

«Վերջապէս նա մի փոքր հանգստացաւ երբ նրան ասա-
ցի, «եթէ դու քեզ անարգուած ես համարում, ո՛չօք բացի ին-
ձանից չէ տեսել քո անարգուելը: Ես երգում եմ Սուրբ Խա-
չովը որ այդ հանգամանքը խիստ գաղտնի կը մնայ իմ սրբ-
տում»:

«Ես խնդրեցի նրանից պատմել ինձ իր արկածը և ասել ինձ
թէ ով էր այն ձիաւորը, որից ես բախտ ունեցայ ազատելու իրան:

—Այդ մարդու մասին, ասաց նա, ես միայն գիտեմ որ
նա պարսիկ է: Իմ կեանքում, ես նրան չէի տեսել, և ինչքան
ես հասկանում եմ, նրա՝ ինձ առեւանգելու նպատակը ո՛չ այլ
ինչ էր, եթէ ոչ ինձ ծախել իբրեւ մի գերուհի: Մի բանի օր
առաջ, մի ընդհարում տեղի ունեցաւ մի խումբ պարսիկ հեծելա-
զօրքի և վրացիների մէջ: Վերջինները յետ քշուեցին. նրանցից
մի քանիսը գերի տարուեցին Երևան: Այդ ընդհարումից մի
քանի օր առաջ, պարսիկ զինուորները մեր գիւղումն էին, և
ես կարծում եմ, որ ինձ առեւանգողը հէնց այնտեղ էր գծել
իր ծրագիրը որ փախցնէր ինձ իբրեւ մի վրացի գերուհի: Այս-
պէս եղաւ: Ես մի առաւօտ կուժը վերցնելով՝ գնացի աղբիւրը
ջուր բերելու: Մինչդեռ կուժս լցնում էի, այդ պարսիկը յան-
կարձ մի պատի հսկից դուրս եկաւ, և իր մերկացրած սուրը
ձեռքին՝ սպառնաց սպանել ինձ եթէ ես առանց ձայն հանելու
չհետեւի նրան: Նա ինձ բռնեց, և իր ձիու վրայ դնելով՝ ինքն
էլ հեծաւ ու մտրակեց կենդանուն: Հէնց այդ րոպէին մեր գիւ-
ղի աղջիկները գալիս էին դէպի աղբիւրը. բայց ինչ էին կա-
րող նրանք անել: Իմ փրկուելու միակ յոյսը այն էր, որ նը-

րանք անմիջապէս լուր կը տարածէին՝ մեր գիւղում, և անտա-
րակոյս հայրս, եղբայրներս և ազգականներս կը գային ինձ
գտնելու: Մի քանի րոպէից յետոյ, մենք արդէն շատ հեռու
էինք գիւղից: Մենք անցանք բլուրներից, ձորերից և երկրի
այն կողմերից որտեղից ոչ մի ճանապարհորդ դեռ չէր
անցել: Մենք այդպէս գնում էինք, երբ քեզ տեսնելով բլուրի
վրայ կանգնած՝ սիրտ առի և սկսեցի աղաղակել, թէ և պարսի-
կը սպառնում էր ինձ սպանել ձայն հանելու համար: Ե՛, մը-
նացածը դուք գիտէք:

«Նա հազիւ վերջացրել էր իր խօսքը, երբ հեռուից տես-
նուեցին մի խումբ մարդիկ, որոնցից մէկը ձիաւոր էր: Նրանք
յառաջ էին գալիս դէպի մեզ: Երբ նրանք մեզ լաւ մօտեցան,
ազատուած կինը ճանաչեց նրանց: Օ՛, ինչքան ուրախացաւ նա:

—Նրանք իմ հայրս ու եղբայրներս են, ասաց նա: Ահա
Յովհաննէս եղբայրս, էն մէկն էլ Յակովբն է, էն միւսն էլ Յա-
րութիւնն է, էն միւսն էլ հօրեղբայրս է:

«Նա յառաջ վազեց և ընկաւ իր հօր գիրկը որ արդէն ի-
ջել էր ձիուց: Նրանք համբուրուեցին, լացին, ուրախացան:
Յետոյ նա համբուրեց իր եղբայրներին և հօրեղբորը: Օ՛, ան-
նկարագրելի է նրանց ուրախութիւնը: Ես մի րոպէ սաստիկ
երկիւղի մէջ ընկայ, որովհետեւ մտքովս անցաւ որ գուցէ նը-
բանցից մէկը նրա սիրականը լինի և ով գիտէ, գուցէ նա իմ
վրայ կը կասկածի... բայց ի դուր էր իմ կարծիքը, իմ վախը.
այդ մարդիկը բոլորն էլ նրա ընտանիքն էին:

«Նրանք պատմեցին թէ իրանք ինչպէս էին հետեւել ի-
րանց աղջկան մինչև հասել էին այդ տեղը: Նա փառք տուեց
Աստծուն որ այժմ ազատուել էր, և մի քիչ գանդաղելուց յե-
տոյ, նա մասնացոյց անելով ինձ՝ նրանց ասաց.

—Ահա սա է իմ ազատիչը:

«Բոլորի աչքերը ուղղուեցին ինձ վրայ:

—Ո՞ւմ որդին ես դու, հարցրեց նրա հայրը:

—Ես խոջա Պետրոսի որդին եմ, պատասխանեցի ես, որ
Համիշու գիւղի ունն է:

—Ա՛, նա իմ բարեկամն ու գրացին է, ասաց նա. բայց
քեզ չեմ ճանաչում: Ինձ թուում է, որ դու խոջա Պետրոսի այն
որդին ես, որ ուղարկուել էր Էջմիածին, ուսում ստանալու, և
այժմ եկել ես քո ընտանիքին օգնելու:

—Այո, հասկացածդ ուղիղ է. ես հէնց նա եմ:

—Բարով ես եկել, հազար բարով: Աստուած քեզ պահէ,
երկան պարիս: Դու մեր աղջկան փրկել ես, և մենք մինչ յա-
ւիտեան պարտական ենք քեզ: Դու մեզ հետ պիտի գաս մեր

տունը և մեզ հիւր լինես, մեր ուրախութիւնը անբացատրելի է: Մենք մի լաւ գառ կը մորթենք և ուրախութիւն կ'անենք: Մենք քեզ մեր զլխի վրայ կը տանենք: Մենք բո ոտները կը համբուրենք: Դու փրկել ես մեր Մարիամին, դու ազատիչ հրեշտակ ես դարձել նրա համար, և դրա համար մենք երախտապարտ ենք քեզ:

«Նրա հայրը, հօրեղբայրը և եղբայրները կրկին և կրկին, անգամ շնորհակալ եղան ինձանից, և բոլորն էլ միասին այնքան խնդրեցին ինձանից, իրանց գիւղը գնալ, որ ես ստիպուցի ընդունել նրանց հրաւերը, և միասին ճանապարհուեցինք դէպի տունը:

«Երբ որ մօտենում էինք Մարիամի գիւղին, (այդպէս պիտի անուանեմ այդ գիւղին) մենք տեսանք որ բոլոր բնակիչները, յատկապէս կանայք և երեխաներ, անհամբեր սպասում էին մեզ: Օ՛հ, երբ նրանք Մարիամին տեսան, նրանց ուրախութեանն էլ չափ չկար:

«Նրա ազատման լուրը շուտով տարածուեց ամբողջ գիւղում, թէ և այնպիսի չափազանցութիւններով որ պատմութիւնը միանգամայն փոխուեց: Շատերն ասում էին, որ իբր թէ Մարիամին առեւանգողը մի հսկայ է եղել, որ ունեցել է երկաթէ գլուխ, երկաթէ ճանկեր և պողպատէ ոտներ, մէջքը ծածկուած ձկան թեփերով և հեծած մի գազանի վրայ, որ գետինը պատռելով վազում էր, և վազելու ժամանակ թնդանօթների ձայներ էր հանում: Մի քանիսն էլ, սրա վրայ աւելացրին այն թէ՛ յանկարծ մի հերկարաւ տղայի կերպարանք ունեցող մի հրեշտակ ամպերի մէջ գտնուող մի բարձր լեռան վրայից իջել էր, և իր ձեռքի հրեղէն սրովը այնպէս զարհուրեցրել էր հրակայի ձիուն, որ նա ցնցուելով վայր էր ձգել Մարիամին: Յետոյ հրեշտակը մոխիր էր դարձրել հսկային ու նրա ձիուն, որովհետեւ հէնց որ Մարիամը ուշքի էր եկել՝ ոչ ձի էր տեսել և ոչ հսկայ:

«Գիւղումն ինձ մատնանիչ էին անում իբրեւ այդ հերկարաւ տղային, և բոլորն էլ զարմանքով էին նայում վրաս: Մօտ էր որ գիւղացիք ինձ պաշտէին որպէս մի սուրբ էակի, բայց մի խաշնարած տղայ, որին ես յաճախ տեսել էի՝ ճանաչեց ինձ և գիւղացիներին ասաց:

— Օ՛հ, նա հրեշտակ չէ. նա Յովսէփն է. ես ճանաչում եմ նրան. նա Ղամիշու գիւղի ոչն Պետրոսի որդին է:

«Թէպէտ այս տղան ինձ ճանաչելով՝ մեծ հարուած տուեց ինձ, այնուամենայնիւ գիւղումն ամեն մարդ մեծ յարգանքով

էր վերաբերում դէպի ինձ: Վերջապէս, ամբողջ այդ ժամանակը՝ սէրը խոր արմատ էր ձգում սրտիս մէջ:

«Ես այլևս Մարիամին երես-բաց չտեսայ: Նրա դէմքը միշտ քողով ծածկուած էր: Ա՛խ, երջանիկ էր կեանքիս այն րոպէն երբ առաջին անգամ նրա երեսը տեսայ, և հէնց այդ երջանիկ րոպէն էլ կնքեց իմ ապագայ ճակատագիրը:

«Ո՛հ, ես ինձ ասացի, ոչ մի բան չէ կարող ինձ բաժանել այդ հրաշագեղ, նազելի կոյսից: Այժմեանից մեր երկուսիս ճակատագիրն էլ մէկ է: Երկինքը հրաշքով միացրել է մեզ, և ոչ մի բան չէ կարող մեզ բաժանել: Այո, նա իմն է, և իմս պիտի լինի, թէկուզ հարկ լինի՝ պարսկական բոնութիւն գործ կը դնեմ և տէր կը դառնամ նրան:

«Մարիամն ու ես երբեմն հանդիպում էինք միմեանց, և թէպէտ շատ քիչ խօսքեր էինք փոխանակում, սակայն մեր աչքերը աւելի քան պերճախօս էին—նրանք շատ բաներ էին ասում միմեանց: Շուտով ես զգացի և համոզուեցի որ նա—ո՛վ երջանկութիւն, փոխադարձաբար սիրում էր ինձ:

«Մարիամի հօր խոստացած վառը մորթուեց, մեծ ուրախութիւն կատարուեց, և միւս օրը, ես վերադարձայ մեր տունը:

«Սիրտս զեղուն էր այն այնպիսի սիրով, որ ես ոչ մի ուրիշ բանի վրայ չէի մտածում: Ես, վերջապէս, վճռեցի իմ ծնողներին ծանօթացնել սրտիս դրութեան հետ:

— Ես այժմ չափահաս եմ, ասացի ծնողներին, և կարող եմ ինքնագլուխ մտածել ու գործել: Շնորհակալութիւն Աստուծուն և ձեզ. ես իմ բազուկների ուժով կարող եմ իմ ապրուստը հայթայթել: Ես ցանկանում եմ ամուսնանալ, և նախախնամութիւնը արդէն ճանապարհը բաց է արել ինձ համար:

«Ես խնդրեցի ծնողներիցս շուտով Մարիամի ծնողների հետ տեսնուել և նրա ձեռքը խնդրել ինձ համար: Հայրս ասաց.

— Որդիս, ես դէմ չեմ բո ամուսնանալուն. բայց մի բովէ մտածիր թէ՛ այնպիսի մի նեղ ժամանակում որչափ դժուար կը լինի հարսանիք գլուխ բերել: Դու գիտես, որ մինք այժմ աղքատ ենք և չենք կարող մի հարսանիքի ծախք անել: Հարկաւոր է դնել նոր զգեստներ, մատանի, մոմ, քաղցրաւենիք, ծիրանի բոյ, անկողին կայն. բացի դրանցից՝ վճարել կըգիջներին և զուտնաչիններին, և մի մեծ խնճոյք սարքել: Բայց արդեօք որ տէրից բերենք այնքան փող, որ կարողանանք այդ բոլորը անել:

— Սիրելի հայր, ճշմարիտ է որ փող է հարկաւոր այդ

բաների համար, ասացի ես: Գիտեմ որ առանց փողի՝ հարսանիք չի լինի. բայց ես կարող եմ պարտք վերցնել ինչքան փող որ մեզ հարկաւոր լինի: Երևանում և Էջմիածնում ես բարեկամներ ունեմ, որոնք, ես կարծում եմ կարող են ինձ փող տալ ինչքան որ ուզեմ: Այո, ես պարտք կը վերցնեմ, և յետոյ այնքան կ'աշխատեմ, այնքան խնայողութիւն կ'անեմ մինչև կարողանամ շուտով ազատուել պարտքիցս:

«Վերջապէս, ես այնքան համոզեցուցի խօսքեր ասացի ծնողներին, որ նրանք ընդունեցին կատարել իմ ցանկութիւնը, և խոստացան շուտով տեսնուել Մարիամի ծնողներին հետ: Միևնոյն ժամանակ, ես համարեա ամեն օր մի պատրուակով գնում էի հարսնացուի տունը և գրեթէ ամբողջ օրը մնում էի այնտեղ: Ես մի քանի անգամներ միջոց ունեցայ Մարիամին յայտնելու իմ դիտաւորութիւնը, որպէսզի նա էլ, իր ծնողներն էլ յանկարծակիի չբռնուէին:

«Մի քանի օրից յետոյ, հայրս ու մեր ազգականներից մի բանիսը գնացին Մարիամանց տունը, որտեղ նրանք սիրալիր ընդունելութիւն գտան: Խնդրի վրայ բաւական խօսելուց և մի քանի բաժակ օղի խմելուց յետոյ, երկու կողմից էլ համաձայնութեան եկան, որ անյապաղ՝ հարսանիքի պատրաստութիւններն սկսւէր:

«Երեք օր սրանից յետոյ, մայրս, հօրեղբայրս, ես և մի քանի ծեր կանայք, միասին գնացին Գիւլբու (Մարիամի գիւղը) իմ նշանադրութիւնը կատարելու, և հարսանեկան պայմաններ փակելու: Մենք աւելի սիրալիր ընդունելութիւն գլուսանք, քան հայրս ու իր հետ գնացողները:

«Մայրս իմ կողմից առաջարկեց երկու ձեռք զգեստ և մի քանի թաշկենակներ տալ հարսին: Նա խոստացաւ տալ նաև 50 պիաստր, հարսի մանր ծախքերի համար, և մի շղթայ որից կախուած կը լինէր թուամանսոց մէկ ոսկի:

«Հարսնացուի ծնողներն ընդունեցին այս պայմանները, սակայն նրանց ազգականներից մէկը՝ մի ծեր կին, որ մի ժամանակ մի պարսիկ ընտանիքում ծառայել էր՝ մի բան պահանջեց: Որ երկար վիճաբանութեան նիւթ դարձաւ: Նա պահանջում էր որ ես մի բան էլ խոստանայի շիրքահայի համար (կաթնի փող), ինչպէս սովորութիւն է տալ ամբողջ Պարսկաստանում: Մերոնք առարկեցին թէ՛ այդ սովորութիւնն երբեք գոյութիւն չունի հայերիս մէջ. սակայն հարսնացուի կողմից պնդում էին որ անպատճառ պիտի տրուի: Վիճաբանութիւնը այնքան սաստկացաւ որ ես պարտաւորուեցի մօրս համոզել որ չերկարացնէր բանը, այլ տասը պիաստր էլ աւելացնէր յիսունի վը-

րայ, որ արդէն խոստացել էր: Մայրս կատարեց կամքս և վիճաբանութեանը վերջ տուեց: Պայմանները փակուելուց յետոյ պատրաստուեցին նշանադրութիւնս կատարելու: Ինձ խիստ կերպով պատուիրուեց որ արարողութեան ժամանակ երբէք չըծիծաղեմ, մինչև անգամ չժպտամ. որովհետև, ասում էին, ծիծաղը որ այդպիսի մի ժամանակ անքաղաքավարութեան նշան է համարւում, կարող է չարիք բերել ամուսնացողների վրայ:

«Մայրս ու հարսնացուիս մայրը, նստան յատակի վրայ միմեանց դիմաց: Մօրս աջ ու ձախ կողմում նստան մեզ հետ եկած երկու ծեր կիները, իսկ հարսնացուիս մօր կողքին էլ՝ նրա երկու ծեր ազգականները: Յետոյ երբ Մարիամը ներս եկաւ, մայրս մի մատանի դրեց նրա մատը—թէև, ափսոս որ մատանին պղնձ էր: Դրանից յետոյ քահանան իր ձեռքն առնելով մի բաժակ գինի՝ օրհնեց, և առաջարկեց ինձ և Մարիամին խմել նրանից: Մենք խմեցինք, և քահանան աղօթք կարդալով և մեզ օրհնելով՝ յայտնեց որ մենք այն րոպէից նշանուած հարսնացու և փեսայացու էինք: Նա շնորհաւորեց մեզ, շնորհաւորեցին և բոլոր մեր ազգականները, որ ներկայ էին:

«Մենք վերադարձանք տուն և սկսեցինք հարսանիքի պատրաստութիւններ տեսնել: Մինչդեռ ես ու մայրս խօսում էինք թէ ինչքան փող էր հարկաւոր ծախքերի համար, հայրս եկաւ և մի քսակ փող տալով ինձ՝ ասաց:

— Յովսէփ, որդիս առ քեզ փող. դա ասալ թուման է. դրանով դու կարող կը լինիս հարսիդ համար զգեստ պատրաստել:

«Քսակը հօրիցս ստանալով, չոգեցի նրա առջև, համբուրեցի նրա ձեռքը և խնդրեցի նրա հայրական օրհնութիւնը: Հօրեղբայրս էլ ոգևորուելով՝ ասաց:

— Միւրեղի Յովսէփ, դու գիտես որ մեր եկեղեցին աղքատ է, և ընտանաբար նրա քահանան էլ աղքատ կը լինի. այնուամենայնիւ ես քեզ ընծայում 20 արծաթ արասի. ստացիր և դրանով մոմ գնիր հարսանիքիդ համար:

«Մեր ընտանիքի բոլոր անդամներն էլ պարզւեցին տուն ինձ, այնպէս որ քսակս բաւական լցուելով՝ ես այլևս չպարտաւորուեցի փող պարտք անել:

«Ես անհամբեր էի շուտով երևան գնալու և այնտեղից զգեստներ գնելու հարսի համար. բայց որովհետև ես ոչ լաւ կտորներ էի կարող ձանաչել, և ոչ էլ նրանց արժէքը գիտէի, ուստի յարմար դատուեց, որ մայրս էլ ինձ հետ դար: Վերջապէս մայրս ու ես ճանապարհ ընկանք. նա հեծած՝ ես ոտքով, հրացանս ուսիս և սուրս մէջքիս: Մեր գիւղի ընտկիչների կէ-

սը դուրս եկաւ մեր ետեւից ճանապարհ դնելու և յաջողութիւն մաղթելու մեզ:

«Հասնելով Ապարանի բարձրութիւնների վրայ, մեր աչքի առաջ երևացին բազմաթիւ սպիտակ վրաններ, որոնցից մէկը շատ փառաւոր կերպով դարգարուած էր: Մեզ հանդիպեց մի ձիաւոր, որը յայտնեց մեզ որ այդ վրանները, Երևանի Սարգարի բանակն էին կազմում, և թէ Սարգարն իջել էլ այդ տեղում դիտելու ուսաների և վրացիների շարժումները, որոնք, կարծուով էր թէ առաջ էին գալիս յարձակուելու Պարսկաստանի վրայ: Ձիաւորի տուած այս լուրը մեզ այնքան երկիւղի մէջ ձգեց, որ մայրս առաջարկեց ինձ վերադառնալ տուն և հարսանիքը յետաձգել: Մօրս առաջարկին ես խուլ ականջ դարձրի և համոզեցի նրան շտապել դէպի Երևան մեր գործը շուտով վերջ տալու և իսկոյն վերադառնալու: Այսպէս մենք շարունակեցինք մեր ճանապարհը: Առաջին օրը մենք այնքան դնացինք, որ բաւական մօտեցանք Երևանին, որտեղի տներից բարձրացող ծուխը մենք կարողանում էինք տեսնել:

Մենք իջանք մի գահալէժ ժայռի տակ, որտեղ երևում էր պատկառելի Մասիսը, որին նայելիս մենք խաչակնքեցինք մեզ: Այն թափառական ցեղերը, որոնց մէկի կամ միւսի վրանում մենք մտածել էինք գիշերել, մեր ճանապարհից հեռացել, գընացել էին ուրիշ կողմեր. ուստի մենք պարտաւորուած մեզ Աստուծոյ յանձնելով՝ գիշերեցինք ժայռի տակին:

Միւս առաւօտը արեւածագից քիչ առաջ մենք ճանապարհուեցինք և վերջապէս անվտանգ հասանք Երևան: Մօրս ազգականները սիրով ընդունեցին մեզ, և միւս օրը մօրս հետ միասին բազար գնացինք մեր ուղեցած բաները գնելու համար: Ես էլ ինձ համար մենակ պտտեցի բոլոր բաղարները և ուշադրութեամբ ականջ էի դնում գանազան տեղերում խմբուած մարդկանց խօսակցութիւններին: Բաղարներում այլ ևայլ լուրեր էր տարածուել սարգարի թշնամիների դէմ բռնած ընթացքի մասին:

«Պարզ է, որ շուտով մի թունդ պատերազմ պիտի տեղի ունենար. Երևանում, սովորականից դուրս շատ աւելի մեծ թուով մարդիկ էիր գործում գինարանում ու վառօտարանում որտեղ պատրաստուած էին այնպիսի կործանիչ գործիքներ, որոնց նմանը դեռ գոյութիւն չուէր Պարսկաստանում, և որոնց շինելը, պարսիկները սովորել էին գինուորութիւնից փախած մի բանի ուսանելից: Ես այնքան զբաղուած էի իմ մտքով ու անձնական գործերով, որ այդ լուրերը, այդ պատրաստութիւնները ոչ մի նշանակութիւն չուէցան ինձ համար:

«Ինչ և իցէ մեր գործերը վերջացնելով՝ մենք վերադարձանք դէպի մեր գիւղը իհարկէ, այն ճանապարհով որ ով եկել էինք: Վերադառնալիս, մենք տեսանք որ սարգարի բանակը դեռ նոյն տեղումն էր, որտեղ մենք տեսել էինք գնալիս: Մենք անվտանգ անցանք բանակի մօտից և շարունակեցինք մեր ճանապարհը, մինչև հասանք այն բարձրութեան վրայ՝ որտեղից երևում էր Ղամիշլուն:

«Այստեղ հասած՝ մայրս հեռուից մի վրան տեսնելով՝ վախեցաւ և կանգ առաւ:

—Այդ ի՞նչ է, Յովսէփ, տես, այնտեղ մի վրան կայ:

Ես որ ամբողջ ժամանակ միայն իմ հարսանիքի մասին էի մտածում, ասացի.

—Այո, մայրիկ, ես տեսնում եմ, գուցէ այդ վրանում պատրաստութիւններ են տեսնում մեզ հիւրասիրելու համար:

—Մեզ հիւրասիրելու համար, զարմացմամբ հարցրեց մայրս. խելքդ կորցրել ես, որդի. գիտե՞լ ես: Այդ վրանում կամ ուսներ, կամ պարսիկներ կան: Ես այնքան հաստատ գիտեմ այդ, ինչքան հաստատ գիտեմ որ ես քրիստոնեայ եմ: Վայ մեզ որդիս, մենք վատ տեղում ենք. մենք վտանգի մէջ ենք:

«Ահով ու մտահոգութեամբ մենք շտապեցինք դէպի մեր գիւղը, որին երբ մօտեցանք, տեսանք որ մօրս կասկածներն ու վախը իրողը, անհիմն չէին: Մի վաշտ ուս զինուորներ արդէն տեղաւորել էին մեր գիւղում: Նրանց հրամանատարներն էլ իջել մեր տնում:

«Մեր գրութիւնը վատ էր: Ես սաստիկ տխրեցի, երբ մտածեցի որ մեր գիւղի այս գրութիւնը պատճառ պիտի դառնար յետաձգելու իմ ամուսնութիւնը, և այն էլ ով գիտէ մինչև երբ—մինչև այն ժամանակ՝ երբ մենք բոլորովին կը կործանուէնք: Այս մտածմունքը խիստ ճնշող էր. սիրտս պայթում էր վախից, կասկածից և տրամութիւնից: Ես շտապեցի դէպի Գիւլբու գիւղը, գոնէ այնտեղ իմ բարեկամներից մի թարութիւն գտնելու:

«Դիւքլու գիւղում գեռ ոչինչ խռովութիւն չկար. բայց երբ գիւղացիները լսեցին թէ մեր գիւղը ինչ գրութեան մէջ է, սկսեցին վախենալ ու տարակուսել: Ես հանդիպեցի իմ չընաղ Մարիամին, բայց մեր երկրի սովորութիւնը թոյլ չտուեց ինձ խօսակցել նրա հետ: Սակայն սէրը կարող է ամեն բան անել: Մենք միջոց գտանք երկնք խօսակցելու: Այո, մենք խօսեցինք միմիանց հետ, միմիանց խօստացանք կայուն մնալ մինչև մահ, և Սուրբ Խաչով երդուեցինք, որ ինչ էլ մեզ պա-

տանհիւլ լինէր, ինչքան էլ մենք թշուառանայինք՝ դարձեալ պիտի ամուսնանայինք միմեանց հետ:

«Ինչեւիցէ, մի-երկու շարաթ անցաւ, և ոչինչ բան չպատահեց մեզ: Մենք բարեկամացանք մեր հիւր ռուս զինուորացիի հետ, և որովհետեւ նրանք ոչ մի մնաս չէին տալիս մեզ, մենք աւելի և աւելի մօտեցանք նրանց: Նրանք էլ մեզ պէս քրիստոնեաներ էին. նրանք էլ խաչակնքում էին իրանց, աղօթում էին մեր եկեղեցում, խոզի միս էին ուտում, գինի էին խմում: Նրանց հրամանատարը մի լաւ, մի խելօք, մի արժանաւոր և շատ համակրելի անձնաւորութիւն էր, թէպէտ դէմքով շատ այլանդակ: Նա այնպէս անկեղծութեամբ և համակրանքով էր վերաբերում դէպի գիւղացիներս, որ մենք բոլորովին գոհ եղանք նրանից: Նա շատ հետաքրքիր էր ծանօթանալու մեր սովորութիւնների, ձևերի, վարքի ու բարքի, մի խօսքով՝ մեր կեանքի հետ, և այդ պատճառով՝ նա միշտ քաջալերում էր մեզ խօսակցելու իր հետ:

«Նրա՝ մեզ տուած քաջալերութիւնիցն օգտուելով, ես մի օր նրա հետ խօսեցի իմ ամուսնութեան մասին: Նա այնքան հետաքրքրուեց ինձանով, որ նա խոստացաւ մինչև մահ իմ բարեկամը լինել:

— Բայց ինչո՞ւ չէ կարելի որ քո հարսանիքը հէնց այս օրերս տեղի ունենայ, հարցրեց նա: Ես չեմ կարծում որ որևէ արգելք լինի: Քանի որ մենք այստեղ ենք, կը պաշտպանենք ձեզ, և ես՝ իմ կարողութեան չափով նիւթապէս կ'օգնեմ քեզ: Պարսիկների կողմից երբէք շարժուելու ձայն կամ, նշան չկայ, և մենք պիտի այստեղ սպասենք մինչև որ թարմ ուժեր հասնեն, յետոյ յառաջ արշաւենք: Ուստի, քեզ բաւական ժամանակ կայ խաղաղութեամբ և ուրախութեամբ ամուսնանալու:

«Նա խոստացաւ մի ընծայ էլ տալ հարսիս, և հարսանիքի օրն էլ իր ձին իմ տրամադրութեան տակ դնել: Նա այնքան քաջալերեց ինձ, որ մենք կարգադրեցինք հարսանիքը շուտով գլուխ բերել:

«Եթէ այս երիտասարդ զօրապետի տեղ մի ուրիշը լինէր, որ ինձ այսքան քաջալերէր, ինձ, այսքան համակրէր, ինձանով այսքան հետաքրքրուէր՝ ես, շատ հաւանականօրէն, կը կապածէի որ նա անձնական շահ կամ յետին մտքեր ունէր, սակայն այս մարդը այնքան տղեղ էր, որ ես վստահ էի, Մարիամը աւելի շուտ կը սիրահարուէր մի կապիկի վրայ քան նրա: «Ո՛հ, մտածեցի ես, վստահ եմ որ Մարիամը աւելի ուրախ կը լինի սիրել իրան առեանգող պարսիկին, քան այսպէս

մի տղեղ մարդու՝ որի նայելը զգուանք է առաջ բերում»:

«Վերջապէս, փարատելով ամեն կասկած՝ ես սկսեցի զբաղուել իմ հարսանիքիս պատրաստութիւններով:

«Հասաւ այն օրը, այն անցքը երջանիկ օրը որին ես անքան անձկութեամբ ու անհամբերութեամբ սպասել էի: Այդ օրը առաւօտը շատ վաղ, մենք—բոլոր մեր ընտանիքը, զարթեցինք և սկսեցինք ուրախ սրտով զբաղուել: Եղանակը պարզ էր, բայց տոթ: Մի քանի օրերից ի վեր փոթորիկ նշաններ էին երևացել, և պարզ էր որ շուտով փոթորիկ պիտի լինէր և յորդանձրէ գար: Ինչեւիցէ, այդ օրը իմ բարեկամ ռուս զօրապետը իր ձին փոխ տուեց ինձ, և ես որքան կարող էի՝ լաւ զարդարեցի նրան: Յետոյ ես ինքս զարդարուեցի մի ձեռք բոլորովին նոր զգեստով, արծաթէ գօտիով, մի զոյգ դաշոյնով և փամփուռներով:

«Մեր բոլոր ազգականների, ռուս զօրապետի և նրա հետ մեր տունն եկած մի քանի զինուորացիների ուղեկցութեամբ՝ մենք մի փառաւոր թափօր կազմեցինք և առաջ գնացինք: Հասանք հարսենց տան դուռը, որտեղ մենք սիրալիր ընդունելութիւն գտնելով՝ ներս հրաւիրուեցինք *): Վերջապէս, լաւ հիւրասիրութեւն ուց յետոյ, հարսին վերցրինք և ճանապարհուեցինք դէպի մեր գիւղը:

«Մեր գիւղի եկեղեցու դուռը հասնելով, Մարիամն և ես իջանք մեր ձիերից և ներս մտնելով՝ կանգնեցինք սեղանի առաջ, որտեղ քահանան կատարեց մեր պսակի խորհուրդը:

«Մինչև մեր պսակադրութիւնը վերջացաւ, այլևս արևի նշան չկար երկի վրայ: Երկինքը ծածկուել էր սև-սև ամպերով, և հեռուից լսոււմ էին որոտի ձայներ: Շուտով յորդանձրէ սկսեց: Եկեղեցուց տուն դարձանք, և եղանակի այս խառնութեան պատճառով, մեր հիւրերը ընթրիքից յետոյ, շուտ վերադարձան իրանց տները: Եւ ահա, վերջապէս հասաւ այն բազմալի ժամը, որ ինձ ամենաերջանիկ մարդը պիտի դարձնէր:

«Ա՛խ, արդեօք այստեղ կանգ առնեմ յիշելու այդ գիշերուան բոլոր սոսկումները, թէ՞ լռեմ: Բայց ոչ կը պատմեմ ձեզ ամեն բան: Չքնած, գեղեցիկ էր Մարիամը: Գեղեցիկ էր նա ինչպէս առաւօտեան աստղը, անմեղ էր նա ինչպէս հրեշտակ, նա ինձ սիրում էր ամենասուրբ սիրով: Արդեօք դուք կարող էք երևակայել թէ՞ այն բազմալի ժամին ինչպէս էի զգում

*) Հեղինակը մանրամասնութեամբ է նկարագրում Յովսէփի թէ նշանադրութիւնը և թէ ամուսնութիւնը, սակայն ես ի նկատի ունենալով, որ այդպիսի մանրամասն նկարագրութիւն արդէն շատ զրքերում կայ և հայերիս համար մի նոր բան չէ, ուստի չթարգմանեցի նրան: Ծ. Թ.

ես, ես, որ երբեմն կարծում էի թէ անհնար էր մեզ միանալ, կենակցել: Ա՛, ի՞նչ անեմ...

«Բայց որպէսզի կարողանամ ձեզ ուղիղ տպաւորութիւն տալ այն սոսկալի տեսարանի մասին որ ես այժմ պիտի նկարագրեմ ձեզ համար, դուք պիտի նախ հասկանաք, որ Վրաստանի ինչպէս և Հայաստանի այս մասերի գիւղերը, կամ աւելի լաւ ասած՝ տները, մասամբ ստորերկրեայ են, այնպէս որ միջոցեւ մի օտարական ման է գալիս մի տան կտուրի վրայ, նա կարծում է թէ հարթ գետնի վրայ է քայլում: Այդպիսի տները լուսաւորում են կըր լուսամուտներով, որ բացուած են տանիքների վրայ:

«Այսպիսի տներէց մէկն էր և՛ մեր տունը որտեղ իմ հարսանիքը տեղի ունեցաւ: Իմ հարսնարանն էլ այդպիսի մի լուսամուտ ունէր: Հայերիս մէջ սովորութիւն կայ, որ նախ փեսան է մտնում հարսնարանը, յետոյ հարսը, որը առաջինի կօշիկներն և գուլպաներն հանելով՝ հանգցնում է ճրագը, յետոյ քօղը վերցնելով՝ մտնում են անկողին:

«Դուրսը մտնում էր քամին, որոտը թնդացնում էր երկինք ու երկիր, կայծակը փայլատակում էր, անձրևը հեղեղի պէս թափւում էր զարհուրելի ձայներ հանելով. կարծես թէ տարրերքի մէջ պատերազմ կար: Ահա, այդ ժամին, ո՛չ, այդ ընդէին իմ նազելի Մարիամը հազիւ թէ հանգցրել էր ճրագը, երբ յանկարծ մեծ դղրդոց լսուեց կտուրի վրայ լուսամուտի մօտ: Դղրդոցին իսկոյն հետեցին մարդկանց ձայներ, ձիերի տրոփիւններ և յանկարծ մի ծանր բան վայր ընկնելով մեր անկողնու մօտ, կայծակի պէս լոյս փայլատակեց և սենեակը լցուեց ծծումբի հոտով:

«Այս ի՞նչ շանթ է, գոչեցի ես: Ո՛վ երկինք, պաշտպանիր մեզ: Փախիր հոգիս, փախիր Մարիամ, փախիր...

«Մարտափահար կիսս, հազիւ կարողացաւ վերցնել իր չարսաւը և փախաւ դուրս. բայց նրա մի ոտը դեռ դրան սեմի վրայ էր, որ սենեակումը մի բան բռնկեց թնդանօթի ըմբիւն հանելով, և ո՛վ յիշողութիւն, կարծես թէ մէկը ինձ փոխադրեց անիծեալների աշխարհը: Ես միայն յիշում եմ որ այդ սիրտ պատռող, կործանիչ բռնկմանը—օ, ուում էր այդ որ տրաքեց, իսկոյն յաջորդեց մեռելային լուռութիւն, և ես կիսով չափ թաղուեցի սենեակի առաստաղից թափւող քարերի տակ: Մի քանի րոպէ անզգայ մնալուց յետոյ, ես ուշքի եկայ: Ամուսնութիւնս երազ էր թւում ինձ: Ես լսում էի հրացանի ձայներ սպանող մարդկանց և կանանց աղաղակներ ու ճիչեր, ձիերի ոտնաձայներ և սրերի շառաչիւններ: Ո՛վ երկինք, այս ինչեք

եմ լսում: Գոչեցի ես, այս ի՞նչ է գալիս մեր գլուխներին: Ես դեռ կարծում էի որ մի ուրիշ մոլորակի վրայ էի, և չէի հասկանում ի՞նչ անել: Յանկարծ մի կանացի սուր ճիչ հասաւ ականջիս: «Մարիամս է դա, գոչեցի ես, օ, այդ նրա ձայնն էր. այո, նա է. բայց որտեղ է նա, որտեղ գտնեմ նրան, ո՛ւր գրնամ որոնելու նրան:

«Ոնկազարի կատաղութեամբ ես թօթափեցի վրաս թափուած քարերն ու հողը և վեր ցատկելով՝ դուրս վազեցի գտնելու նրան: Չեմ կարող լեզուով պատմել թէ ի՞նչ սոսկալի տեսարան բացուեց առջևս հէնց որ սենակից դուրս գնացի: Առաջին բանը, որ տեսայ ուղարհուրեցի, մի պարսիկ էր որ իր մի ձեռքում սուրը բռնած՝ միւսում մի մարդկային արհնաթաթախ գլուխ՝ վազելով անցաւ մօտիցս: Զարհուրելի գիշերուան խաւարը, մերթ ընդ մերթ փարատւում էր կայծակի փայլատակումով, և ես կարողանում էի տեսնել այն սարսափելի ողբերգութիւնը, որ կատարւում էր շուրջս: Կայծակը փայլատակեց, և ես տեսայ պարսիկներ, որոնք մերկացրած սրերով՝ յարձակւում էին անպաշտպան ուսանների վրայ, որոնք զարհուրած դուրս էին վազում իրանց անկողինների միջից: Կայծակը փայլատակեց, և ես տեսայ մեր խեղճ գիւղացիներին, որոնք՝ զբոսածի պէս փախչում, գնում էին իրանց հրդեհուած տներէց: Այս ոոսկալի տեսարանին յաջորդեց մի անհղ զրդոց, որ ցնրեցեց ամեն բան: Գիւղի հօտերը դուրս վազեցին գոմերից և վայրենի կատաղութեամբ այս ու այն կողմը վազեցին: Վերջապէս, իմ լեզուով ես չեմ կարող նկարագրել այդ սոսկալի տեսարանը, որ ջնջեց աւերեց մեր ամբողջ գիւղը: Ես միայն փառք, հազար անգամ փառք պիտի տամ իմ Արարչին, որ իր ամենակարող ձեռքով փրկեց, ազատեց ինձ *):

«Ես չէի հասկանում որ կողմը գնալ Մարիամիս գտնելու համար: Ես լսել էի նրա ճիչը բայց ի՞նչպէս հասկանայի թէ նա որ կողմն էր գնացել կամ տարուել: Մի րոպէ յուսահատութեան մի զոդ եկաւ վրաս, երբ մտածեցի թէ գուցէ այդ օրհասական ճիչ էր որ նա արձակել էր: Բայց յուսահատութիւնս միայն րոպէական էր: Ես նորից սիրտ առի, անցայ կտորածի միջով, վազեցի կործանուած սենեակս և այնտեղից վերցնելով մի խանձող՝ յետ վազեցի, անցայ սպանողների և սպանուողների միջով, վազեցի, գնացի մինչև գիւղի ծայրը, որտեղ, ինձ թուաց թէ դարձեալ լսեցի Մարիամիս ճիչը: Ես վա-

*) Ասում է, որ Հոսան խան սարգաթը, հայոց գիւղերը կործանեց, ուումբեր ձգելով նրանց տների մէջ:

զեցի դէպի այն կողմը, որտեղից լսուեց նրա ձայնը, և կայծակի լուսով, որ այդ ընդէին փայլատակեց, ես տեսայ մի բլուրի ստորոտում երկու ձիաւորներ, որոնք փախցնում էին մի կին: Եղջերուի արագութեամբ ես վազեցի նրանց ետևից, բայց մինչև հասայ բլուրի մօտ, արդէն փոթորիկը դադարել էր, այլևս կայծակը չէր փայլատակում, որպէսզի ես կարողանայի նրա լուսով շարունակել ճանապարհս: Ես մնացի այնտեղ չ'իմանալով որ կողմը գնալ, կամ արդեօք առաջ գնալ թէ չէ:

«Ես, գրեթէ միանգամայն մերկ, ոտներս վիրաւորուած, յոգնած, յուսահատուած՝ պառկեցի խոնավ գետնի վրայ: Կամաց-կամաց մարմինս թմրեց և այլևս ոչինչ չհասկացայ, մինչև որ, երբ աչքերս բացի արեգակը փայլում էր վրաս:

«—Այս ի՞նչ երազ էր. մրմնջացի ես. բայց ի՞նչ է պատահել ինձ, որտեղ եմ ես, ինչպէս եմ եկել այստեղ: Կամ գեներն են ինձ այստեղ բերել կամ թէ, ես խելագարուել եմ»:

«Ես վերկացայ և կամաց-կամաց քայլեցի դէպի մեր գիւղը: Լուսթին էր տիրում ամբողջ գիւղի վրայ: Տեղ-տեղ ծովն էր բարձրանում: Մոլորուած կովեր, ոչխարներ ու այծեր, արածում էին գիւղի դրսերում: Մի քանի ձիաւորներ այս ու այն կողմն էին գնում, կարծես թէ նրանք մի ինչ որ կարևոր գործով զբաղուած էին: Խեղճ, թշուառացած գիւղացիները խմբերով թափթափուած էին միմիանց վրայ. նրանք դեռ չէին սթափուել այն ուշաթափութիւնից որ առաջ էր եկել կորստաբեր աղէտի յանկարծակի նրանց վրայ գալուց:

«Ես կարծում էի որ ծնողներս և բոլոր իմ մերձաւորները սպանուած կը լինեն: Կարծում էի որ մեր տունը մի կատարեալ շեղջակոյտ պիտի դարձած լինէր, և ես կը ստիպուէի թափառել աշխարհիս վրայ անտուն, անհայր, անմայր, անաղ-գական: Սակայն ես սխալուել էի, երևակայութիւնս շատ հեռու էր տարել ինձ. որովհետեւ առաջին անձը, որին ես հանդիպեցի մեր գիւղում, խեղճ մայրս էր, որը ինձ տեսնելով՝ փաթաթուեց վզովս, և արտասուքի հեղեղ թափեց վրաս:

Երբ որ նրա վիշտը փարատուեց և քիչ հանգստացաւ, նա ասաց, որ հայրս խիստ տանջուել էր մի վէրքից որ նա ստացել էր իր գլխի վրայ, որ մեր ընտանիքի միւս անդամները ազատուել էին վտանգից, որ մեր տունը բաւականաչափ կործանուել և թալանուել էր, և իմ հարսնարանը բոլորովին աւերուել: Նա յայտնեց նաև, որ մեր բարեկամ ուսուցիչը առաջին մարդն էր եղել, որ զոհ էր գնացել պարսիկների կատաղութեանը. որովհետեւ երբ նա ուսման բռնկման ձայնը լսեց, նա դուրս էր վազել օգնութեան հասնելու սակայն եր-

կու պարսիկներ յարձակուելով նրա վրայ՝ անողորմաբար գլխատել էին նրան: Այս այն գլուխն էր որ ես տեսել էի այն ժամանակ՝ երբ դուրս էի վազում սենեակիցս:

«Պարսիկներն իրանց սոսկալի ոճրագործութիւնը վերջացնելուց յետոյ, քաշուել, գնացել էին մեր գիւղից, թողնելով խեղճ գիւղացիներին թաղելու երեսուն զժրախտ ուսանների մարմինները, որոնք գլխատուել էին նրանցից, և որոնց գլուխները նրանք իրանց հետ տարել էին որպէս աւար:

«Հօրս տեսնելուց և մեր տան համար—մեր ընտանիքի կենցաղի մասին կարգադրութիւններ անելուց յետոյ, ես վճռեցի անմիջապէս հեռանալ իմ հայրական գիւղից, որոնելու իմ հողուս-հատոր կնոջը:

«Պարզ էր, որ պարսիկներն առևանգել էին նրան և տարել Երևան, որովհետեւ գերիաւաճառութեան ամենամօտ բազարն այնտեղ էր գտնուում, կասկած չկար որ կինս տարուել էր այնտեղ վաճառուելու համար:

«Վերցնելով, սուրս, ատրճանակներս ու հրացանս, որոնք իմ հարսնարանի ղարգերի մի մասն էին կազմում և որոնք թաղուել էին նրա առաստաղից թափուած քարերի տակ, ես մնաս բարով ասացի իմ հայրենի գիւղին և երգուեցի երբէք չվերադառնալ այնտեղ մինչև որ գտնէի Մարիամիս:

«Հեռացայ գիւղիցը և արագ քայլերով առաջ գնացի դէպի Երևան: Ծանապարհին հանդիպեցի երկու լաւ զինուած ձիաւորների, որոնք առաջս կտրելով՝ հարցրին թէ ես որտեղ և ի՞նչ նպատակով էի գնում: Ես իսկոյն ծանօթացրի նրանց իմ տխուր պատմութեան հետ, յուսալով նրանցից մի տեղեկութիւն ստանալ կնոջս վիճակի մասին:

«Նրանք առկին ինձ իմ ցանկացած տեղեկութիւնը, սակայն այնպիսի վշտացուցիչ խօսքերով՝ որ, սիրտս իսկոյն լցուեց վատ կասկածանքներով: Ես, նրանցից հասկացայ, որ իմ անմեղ, անարատ կինն ընկել էր մի ամենապիղծ հեշտասէր բռնաւորի ձեռքը:

«Երբ նրանք ինձ յայտնեցին թէ սարգարը (նրանք սարգարի թիկնապահներին էին) ինչ միջոցների էր դիմել հասնելու իր նպատակին—կատարելու իր հար կամքը, ես վշտալից տոնով ասացի.

—Միթէ կարելի է, որ մարդ իր անձնասիրութիւնը այդ ծայրայեղութեան հասցնի: Միթէ կարելի է, որ մարդու սրտում մոլութիւնն այդ աստիճանին հասնի: Դուք մուսուլմաններդ կարծում էք թէ կինը ստեղծուած է միմիայն ձեր հեշտասիրութեան յագուրդ տալու համար: Միթէ կինն ստեղ-

ծուել է միմիայն սարգարի համար, ինչպէս ինքը կարծում է: Միթէ կինն ստեղծուել է միմիայն մեր առփական կրքերին բաւականութիւն տալու համար: Ո՛չ, նա ստեղծուել է մեզ օգնական, կարեկից ու ցաւակից ընկեր լինելու, և ոչ թէ նրա համար՝ որ դուք էք կարծում:

«Ձիաւորները ծիծաղելով իմ գաղափարի վրայ, ասացին.

— Եթէ դու որոնում ես մէկին, որ արդէն, այս բոլորիս սարգարի կանանոցումն է, դու իզո՛ւր ես քեզ յոգնեցնում: Դու աւելի լաւ կ'անես հէնց այստեղից վերադառնաս տունդ և ամենին էլ չմտածես այդ բանի մասին: Այո, վերադարձիր, իզո՛ւր մի չարչարիլ քեզ:

«Նրանց այս խօսքերը չյուսահատեցրին ինձ: Ես շարունակեցի ճանապարհս, մըմնջալով. «Միթէ Աստուած, այսքան աղէտ վրաս բերելուց յետոյ, չի զիջանիլ ներելու իմ յանցանքը: Միթէ նա չէ՞ խղճալու ինձ, և չէ՞ պարգևելու ինձ այն միութարութիւնը, որին ես այսքան կարօտ եմ, և որը միայն կարող է տալ ինքը:

«Ես վերջապէս հասայ Ապարանի մօտ, որտեղ գտնուում էր սարգարի բանակը: Քայլերս ուղղեցի դէպի վրանները, յուսալով մի լուր իմանալ կնոջս մասին: Բանակում մեծ շարժում կար, որովհետեւ հէնց նոր այնտեղ էին հասել մեր զիւղի վրայ յարձակուող պարսիկները, և սարգարի վրանի առջև ի ցոյց դնելով սպանուած ուսանների զուխները, ապացուցանում էին, իրանց քաջութիւնը, գործունէութիւնը և յաջողութիւնը: Ամբողջ բանակում այնքան մեծ շարժում, ուրախութիւն ու ցընծութիւն կար, որ մարդ կարծում էր պարսիկները մի փառաւոր, մեծ յաղթութիւն էին արել:

«Ձարհուրելի զուխներն իսկոյն աղի մէջ տրուեցին և մեծ հանդիսաւորութեամբ ուղարկուեցին Շահին, որը երբէք չէ հաւատում որ իր զօրքերը յաղթել են, մինչև որ իր աչքով չտեսնէ յաղթութեան այս շօշափելի ապացոյցները:

«Այս ուրախութեան միջոցին, մի սուրհանդակ հասաւ ուսաց սահմանադիրից և յայտնեց, որ ուսանները լսած լինելով որ պարսիկներն յարձակուել են Ղամիշլու գիւղում գտնուող իրանց զինուորների վրայ, մեծ զօրքով գալիս են յարձակուելու սարգարի վրայ, և թէ նրանք այնքան սրարշաւ են դալիս, որ հաւանականաբար արևմտին կը շրջապատեն րանակին:

«Ցնծութիւնն իսկոյն փոխուեց շփոթութեան ու խռովութեան: Անակարադրելի է թէ ինչ իրարանցում ընկաւ ամբողջ բանակի մէջ: Սարգարն հրամայեց իսկոյն հաւաքել վրանները և փախչել այդ տեղից: Մարդ, ձի, ջորի, ուղտ վրան,—բոլորն

էլ միաժամանակ շարժման մէջ ընկան, և երկու ժամուայ մէջ՝ արդէն բանակը հաւաքուած՝ հեռացաւ դէպի Երևան:

«Ես ոչ մի լուր չիմացայ կնոջս մասին. բայց պարզ էր, որ եթէ նա սարգարի ձեռքն էր ընկել, նա նրա կանանոցում պիտի լինէր: Քայլերս ուղղեցի դէպի Երևան, որտեղ հասնելով՝ գնացի Ջանգի գետի կամուրջի վրայ կանգնեցի: Այնտեղից ես կարողանում էի տեսնել սարգարի կանանոցի մի մասը, և որովհետեւ պարսիկ զինուորներն այնտեղից էին անցնում, ոչոք չկարծեց թէ ես օտարական էի: Ինձ նայողը կարծում էր որ ես էլ սարգարի մարդկանցից մէկն էի:

«Սարգարի պալատը շինուած է մի գահավէժ ժայռի վրայ, որի ստորոտից անցնում էր Ջանգի գետը: Այդ շինութեան գլխաւոր դահլիճը մի մեծ պատուհան ունի որ բացուած է գետի վրայ: Դրա կողքին բացուած են կանանց սենեակների պատուհանները, որոնք ինչպէս, ես տեսայ, լաւ ապահովացւած էին: Կամուրջի վրայից անցուդարձ անողները կարող էին տեսնել այդ պատուհաններից: Ես մտածեցի. «Եթէ Մարիամն այնտեղ է, նա գոնէ կը տեսնի և կը ճանաչի ինձ. բայց ասեմք թէ տեսաւ ու ճանաչեց, յետոյ»: Այդքան բարձրութիւնից ցած թռչելը արհնար էր, և բացի մի նոճուց որ բարձրանում էր ժայռի վրայ, պատուհանների տակ՝ ոչ մի ուրիշ բան չկար որ կարէր հեռաւորութիւնը: Երկար ժամանակ կամուրջի վրայ կանգնելուց յետոյ, յանկարծ վախեցայ որ մէկը տեսնէր ինձ. ուստի տխուր սրտով հեռացայ, մտածելով արևմտին վերադառնալ նոյն տեղը:

«Երկու շաբաթ ես օրեկան երեք անգամ գնում էի կամուրջի վրայ և նայում էի կանանոցի պատուհաններին: Մի երեկոյ նոճու վրայ նայող պատուհանը բացուեց, և մի կին դուրս նայեց այնտեղից: Կարծես թէ ճանաչում էր ինձ: Ես ձեռքերս մեկնեցի դէպի նրան, նա էլ նոյնն արեց: «Հէնց ինքըն է, ասացի ես. անտարակոյս նա է, Մարիամն է»:

«Առանց մի բոլոր վարանելու, ես ընկայ գետը, և լողալով անցայ միւս կողմը, որտեղ կանգնեցի պատուհանի տակ: Երկուսս էլ ուղում էինք խօսել, բայց ինչպէս խօսէինք: Խօսելը վտանգաւոր էր: Նա մի քանի անգամ իր ձեռքերը մեկնեց դէպի ինձ. կարծես թէ նա պատրաստուած էր դուրս թռչել պատուհանից: Ես խիստ վախեցայ, սարսափեցի. որովհետեւ, եթէ նա այդպէս անէր, կը սպանուէր: Յանկարծ նա պատուհանը փակեց և մի քանի բոլոր չերեաց: Յետոյ պատուհանը կրկին բացուեց, և նա երեաց. բայց նրա դէմքը ներքին սաս-

տիկ յոյզ էր արտայայտում: Ես չէի հասկանում թէ ինչ պատահեց նրան: Ես ընկայ սաստիկ մտաւտանջութեան մէջ, և մինչդեռ նայում էին նրան, նա յետ գնաց պատուհանից, կըրկին մօտեցաւ, էլի յետ գնաց, էլի առաջ եկաւ և նա դուրս թուաւ օդի մէջ:

«Գլուխս պտոյտ եկաւ երբ ես տեսայ նրան ձօնուելիս նոճու ձիւղերի մէջ. բայց հաւաքելով ոյժերս, մի ակնթարթում բարձրացայ ծառի վրայ և գրկեցի նրան: Կարծես թէ մի գերընական ոյժ եկաւ վրաս. որովհետեւ իմ թանկագին բեռով հանդերձ ծառից իջնելը և գետը լողալով միւս կողմը անցնելս, մէկ րոպէի գործ եղաւ: Մարիամը ուշաթափուած էր. — նրա մարմինը ջարդուած էր. ծառի ձիւղերը վիրաւորել էին նրան. յորդ արիւն էր հոսել նրանից: Բայց նա կենդանի էր. նա դեռ շնչում էր: Նա բացաւ իր աչքերը և մըմնջաց «Յովսէփ»: Սըրտիս ուրախութեանը չափ ու սահման չկար:

«Երբ նա քիչ հանգստացաւ, ես կրկին գրկեցի նրան և առաջ գնացի մտածելով լեռները գնալ. բայց յիշելով, որ յամենայն դէպս, Աշտարակի գետի կամուրջի վրայով պիտի անցնեմ ուստի քայլերս ուղղեցի դէպի այնտեղ: Մենք մի քիչ հանգստանում էինք կամուրջի մօտ, երբ լսեցինք ձիերի ոտնաձայներ:

«Թէպէտ ես արդէն յոգնած էի, սակայն վախը ոյժ ներշնչեց իմ մէջ, և ես դարձեալ գրկելով կնոջս, շտապեցի դէպի այն աւերակները, որտեղ դուք գտաք մեզ: Այնտեղ աւերակների մէջ, ես մեծ երկիւղով և մտաւտանջութեամբ դիտում էի ձեր շարժումները, կարծելով որ սարդարն է ձեզ ուղարկել կալանաւորելու մեզ»:

«Այս իմ տխուր պատմութիւնը լսելուց յետոյ, ասաց Յովսէփը, արդեօք դուք կը գլխի մեզ, կը խղճաք մեզ, թոյլ կը տաք որ մենք վերադառնանք մեր տունը: Եթէ այո, մենք երկուսս էլ մինչ գերեզման երախտապարտ կը մնանք դէպի ձեզ: Դուք կը ստանաք մեր ծնողների և ազգականների սրտաբուրդ օրհնութիւնները, որոնք այժմ ամենաթշուառ վիճակի մէջ են, և որոնց մեծ հրջանկութիւն և ցնծութիւն պիտի պատճառէ մեր վերադարձը: Ո՛վ էլ որ դուք լինէք, ինչ պաշտօն էլ որ ունենաք, ինչ գործով էլ որ ուղարկուած լինէք այստեղ այնուամենայնիւ, ես տարակոյս չունիմ, որ դուք մարդկային զգացումներից դուրկ չէք: Գլխացէք մեզ, և Աստուած հաղարապատիկ կը վարձատրէ ձեզ: Թէև մենք ձեր կրօնակիցը չենք, բայց մենք կ'աղօթենք ձեզ համար, և վստահ եմ

որ Ողորմած Տէրը, կը լսէ մեր աղօթքը քանի որ բարի նպատակով կը լինի մեր հայցումը» *):

ԴԼ. ԼԸ.

Նախընթաց պատմութեան շարունակութիւնը:—Թէ Հաջի Բարան ինչ է վճռում անել Յովսէփի վերաբերմամբ:

Հայ երիտասարդը վերջացրեց իր տխուր պատմութիւնը, որ մեծ դարմանք ու հիացմունք պատճառեց ինձ: Յետոյ նա թոյլտուութիւն խնդրեց հեռանալ և իր կնոջը տեսնելուց յետոյ վերադառնալ մօտս:

Նա գնաց ու քիչ ժամանակից յետ վերադարձաւ:

— Ի՞նչպէս է նա, հարցրի ես:

— Նա այժմ բաւական լաւ է, պատասխանեց նա, սակայն այնքան արիւնաքամ է եղել, որ շատ անկարող է: Նրա մէկ սրունքն էլ սաստիկ ցաւում է:

— Բայց նա չպատմեց քեզ թէ ինքն ի՞նչպէս էր տարուել սարդարի կանանոցը:

— Ինչպէ՞ս չէ, նա այսպէս պատմեց ինձ:

«Այն րոպէին երբ մեր հարսնաւորումը մի բան վայր ընկաւ և դու ինձ տացիր «փախիր», ես հաղիւ կարողացայ վերցնել չարսաւս և դուրս փախալ, բայց տան բակումը մի պարսիկ յարձակուեց վրաս և կայծակի լոյսով տեսնելով որ ես գեղեցիկ եմ, փախցրեց ինձ մի հեռու տեղ, որտեղ նա ըստպահեց մինչև որ մի ձիաւոր ընկեր վրայ հասաւ: Նրանք երկուսով ինձ ձիու վրայ գրին և քշեցին դէպի Ապարան, որտեղ գտնուում էր պարսիկների բանակը, և որտեղ նրանք ինձ ծախեցին սարդարին: Սարդարն ինձ գնելով, հրամայեց իր ներքինիներին ինձ իսկոյն տանել իր կանանոցը Երևանում: Որպէսզի սարդարին դուր չգայի, որպէսզի նա ինձ չսիրէ՝ ես իմ ընկերուհիներին—լծակիցներին հաւատացրի որ իբր թէ ես ամուսնացած եմ, թէ այս ինչ մարդն իմ ամուսինն է, և թէ ես արդէն մի հնացած, մաշուած անպիտանացած կին եմ... Բայց դժբախտաբար ես իմ գաղտնիքը յայտնեցի մի պարսկուհու դր իրան անկեղծ բարեկամուհի էր ձեռնարկում ինձ: Նա խոստացաւ ոչ ոքի չհաղորդել ինձանից իմացածը. սակայն նա շուտով դաւաճանեց իր խոստումը, և սարդարին յայտնեց իմ

*) Այս պատմութեան դէպքը իսկապէս պատահել է:

նով և ինչ լինելը: Սարգարը լսելով իմ պատմութիւնը, լուր ուղարկեց ինձ պատրաստուել իրան ընդունելու համար...

Երեւակայիւր իմ դրութիւնը: Ես աւելի ուրախ, աւելի պատրաստ կը լինէի յօշոտուել մի գաղանից, քան սարգարի կրքերին բաւականութիւն տալ: Ես վճռեցի փախչել, բայց փախչելու ոչ մի հնարաւորութիւն չկար ինձ համար: Ես երբեք դուրս չէի նայել այն պատուհանիցը, որ նայում էր նօճու վըրայ, սակայն այս ճգնաժամում կարծես թէ մէկը դրդեց ինձ, պատուհանը բանալ և այնտեղից գահավիժուել ցած: Աւելի լաւ է, ասացի ես, որ ջարդուեմ, ջախջախուեմ, մեռնեմ՝ քան անձնատուր լինեմ սարգարի պէս մի հրէշի: Մինչդեռ, այդպէս մտածում էի, բարեբախտաբար քեզ տեսայ կամուրջի վրայ կանգնած: Ես վճռեցի մեռնել կամ ընկնել քո գիրկը: Դու յիշում ես, որ ես մի անգամ շտապմամբ պատուհանը փակեցի և մի քանի բռնիք էլ չերեցի: Այդ այն ժամանակն էր, երբ մի քանի կանայք ներս մտան սենեակս ինձ բաղնիք տանելու համար, որպէսզի սարգարին ընդունելու համար մաքուր լինեմ: Ես մի քանի պատճառներ տալով, յետաձգեցի բաղնիք գնալս և երբ նրանք դուրս գնացին, ես գործադրեցի վճիռս:

Յովսէփը վերջացնելով իր կնոջ պատմածը, անձկութեամբ սպասում էր իմանալ՝ թէ ես ինչ էի անելու: Նա ինչդեպ ինձանից, որ իբրեւ բարեկամ ես օգնեմ իրան իմ խորհուրդներով:

— Գո ըստ պատմութիւնը լսելուց յետոյ, ասացի ես, ինձ համար դժուար է քեզ իսկոյն ազատ թողնել: Դու ինքդ քո լեզուով խոստովանուեցիր որ սարգարի կանանցից մի կին ես փախցրել—մի յանցանք, որ մուսուլմանների երկրում մահով է պատժուում, որովհետեւ հարեմը մեր աչքում շատ սուրբ տեղ է: Եթէ ես ուզեմ օրէնքի համաձայն վարուել, պիտի պարտաւորուեմ քեզ և կնոջդ հէնց այս բռնիքի ուղարկել սարգարի մօտ, բայց ես այդ բանը չեմ անելու, եթէ դու կը խոստանաս ծառայել ինձ իբրեւ ուղեցոյց այս կողմերում, որտեղ մենք բոլորովին անձանօթ ենք ճանապարհներին: Եթէ դու յանձն կ'առնես այդ պաշտօնը, անշուշտ դու վարձատրութիւն կը գտնես, և ես իրաւունք կ'ունենամ քո մասին շատ նպաստաւոր խօսել սարգարի և դահճապետի մօտ: Ես ամեն ջանք դործ կը դնեմ ազատելու քեզ և կնոջդ: Դու մեզ հետ կը գաս, և կ'ինդ դեռ կը մնայ զիւրում այդ բարի ընտանիքի խնամատարութեան ներքոյ, մինչև որ մենք վերադառնանք:

Հայ երիտասարդը ուրախութեամբ ընդունելով իմ առաջարկած պայմանը, համբուրեց ձեռքս և պատրաստուեց մաս-

նակցելու մեր արշաւանքին. բայց ես թոյլ տուի նրան, նախ գնալ իր կնոջ մօտ, յայտնելու նրան թէ ինչ պայման էր փակուել մեր մէջ, և հաւաստիացնելու որ շուտով իրանք կ'ազատուէին:

Նա կրկին և կրկին անգամ շնորհակալութիւն յայտնեց իմ բարեսրտութեան համար, և մենք դեռ մեր տեղից չէինք շարժուել, որ նա այժեամի պէս բարձրացաւ մեր առջևի բլուրի վրայ և գնաց:

Դ. ԼԹ.

Իր հաւատարմութեամբ՝ Յովսէփ արժանանում է Հաջի Բաւայի վստահութեանը

Հայ երիտասարդը վերադարձաւ և մենք ճանապարհուեցինք դէպի վրաց սահմանագլուխը: Մենք անցնում էինք լեռնային այնպիսի ճանապարհներով, որ բոլորովին անձանօթ էին ճանապարհորդներին. սակայն Յովսէփը մեզ զարմացնում էր տեղադրական գիտութեամբ:

Նա՛ Յովսէփը կարծես թէ ամենևին ցանկութիւն չունէր իր հայրենի գիւղը դառնալու. նա մինչև անգամ ինձ հաւաստիացրեց որ, եթէ ես իրան տուն վերադառնալու իրաւունք էլ տայի, նա դարձեալ չէր գնայ, որովհետեւ նա երգուել էր տուն գնալ միայն այն ժամանակ՝ երբ իր կինը հետը կը լինէր:

Սարգարին հասած այն լուրը թէ՛ ուռնները արշաւում էին մեր վրայ, բոլորովին անհիմն էր, որովհետեւ մեզ յայտնուեց, որ նրանք սպասում էին Փամբակի գետի ափերի վրայ և ապահովուել էին Ղարաքիլիսայում:

Մենք շատ հեռու չէինք մեր թշնամու բանակից, որին երբ մենք բաւական մօտեցանք, ես հետաքրքրուեցի մի ճիշտ տեղեկութիւն ստանալու ուռնների թուի, պատրաստութեան և տրամադրութեան վերաբերմամբ:

Յովսէփի դրութեան վրայ մի քիչ մտածելով, ես ինձ ասացի.

— Ես կամ կը փրկեմ այդ երիտասարդին կամ նրա կուրստեան պատճառը կը դառնամ: Այժմ մի լաւ առիթ ունեմ: Ես նրան կ'ուղարկեմ Համամլու, և եթէ նա ինձ համար կը բերի ցանկացածս լուրը, ամեն ջանք դործ կը դնեմ ազատելու և՛ իրան և՛ իր կնոջը, սակայն եթէ նա խաբէութիւն անի, եթէ նա մատնի մեզ, այն ժամանակ գիտեմ ինչ կ'անեմ—նրան կը

հեռացնեմ և կնոջը կը յանձնեմ սարդարին, որից մի լաւ պարգև կը պահանջեմ իր հարեմից փախած գերուհուն իր ձեռքը յանձնելու համար:

Նրան մօտս կոչելով յայտնեցի ցածկութիւնս: Նա իսկոյն ըմբռնեց միտքս, և առանց դանդաղելու յօժարակամութիւն յայտնեց կամքս կատարելու: Գլխարկը թեք դնելով, փեշերը գօտու մէջ խրելով և իր հրացանը ուսը ձգելով՝ նա այծհամի պէս վազեց լեռն ի վայր և մի քանի բողբոջներ անյայտացաւ:

— Բա՛՛թ ըէ՛ րա՛՛թ (գնաց որ գնաց), ասաց երիտասարդ ղէլիքանը: Նա այլևս չի վերադառնալ. էլ նրա երեսը չենք տեսնիլ:

— Բայց ինչո՞ւ չի վերադառնալ նա, հարցրի ես: Դու գիտես որ նրա կիւնը մեզ մօտ պատանդ է, և չնայած որ նա հայ է, ախուռամենախիւ ես վստահ եմ, որ նա երբէք չի հրաժարուելու իր կնոջից:

— Այո, ասաց ղէլիքանը, ճշմարիտ է որ նա հայ է. բայց դու չմոռանաս որ նա միեւնոյն ժամանակ և՛ իսաւլի (քրիստոնեայ) է: Ռուսները ես իսաւլի են, և մենք լաւ գիտենք, որ երբ անհաւատները միմեանց դռնում են, երբ նրանք միմեանց մօտ են, նրանք աւելի շուտ կը մեռնեն քան կը վերադառնան իսլամի որդիների մօտ: Ո՛չ, եթէ նա նոյնիսկ «անմեղ ու անարատ Յովսէփը» լինի, և նրա կիւնն էլ Զուլէյխան, ես հաւատացած եմ, որ նա այլևս չի վերադառնալ: Ես գրազ եմ գալիս ձերու վրայ—մատնացոյց անելով իր հեծած ձիուն, որ նա գնաց, գնաց որ գնաց. էլ չես տեսնիլ նրան:

— Այդ ի՞նչ ես ասում, իմ փոքրիկ ազնւոյ, խրոխտաբար մէջ ընկաւ արեակէզ և բաղմակնձիւ ղէլիքով, ցանցառ մօրուքով, բխերով և յօնքերով մի ծեր ձիաւոր: Դու հասկանում ես որ զուր տեղը մի մեծ յանցանք ես գործում: Դու ի՞նչ իրաւունք ունիս գրազ գալու այդ ձիու վրայ՝ որ քո սեփականութիւնը չէ: Չէ՞ որ այդ ձին Շահին է պատկանում, և դու ի՞նչ իրաւունքով ես քեզ թոյլ տալիս գրազ գալու գրա վրայ:

— Է՛հ, իբր թէ դու էլ իրաւունք ես քննում, ասաց ղէլիքանը. ես քեզ ասում եմ, որ Շահի տղրանքը իմն է, և իմն էլ խօ հէնց իմն է, էլ ի՞նչ իրաւունք, միրաւունք ես ասում:

Ինչեւ է, այս և այսպիսի անկարգ խօսակցութիւններով մենք շարունակեցինք ճանապարհը, մինչև որ հասնելով մի լաւ խոտակէտ տեղ, իջանք մեր ձիերից՝ ցանկալով քիչ հանգիստ առնել այդտեղ: Մեր ձիերի ոտքերը կապելով՝ թոյլ տուինք նրանց արածելու խոտերի վրայ և մենք ինքներս մեր վերարկունքները գետնի վրայ փռելով՝ նստանք հանգստանալու:

Իմ մարդկանցից մի քանիսին՝ որոնք քաջ և վարժ էին աւաղակութեան մէջ, ես հրամայեցի շուտով գնալ և բերել մեզ համար մի ոչխար, մի քանի հաւեր կամ որևէ մի ուրիշ բան, որ նրանց կը յաջողուէր ձեռք բերել մեր ընթրիքի համար: Ես կամք յայտնեցի նոյն տեղում գիշերելու, եթէ Յովսէփը չվերադառնար մինչև գիշեր:

Մէկ ժամ անցած՝ մեր մարդիկը վերադարձան իրանց հետ բերելով մի ոչխար, որ նրանք խել էին գետի մօտերքում արածող հօտից: Ոչխարը մօրթուեց, և մի մեծ կրակ պատրաստուեց նրան ամբողջապէս խորովելու համար: Կրակի երկու կողմում տնկեցին երկու ցիցեր, որոնց ճղնաւորուած ծայրերի վրայ հորիզոնական ուղղութեամբ դրին մի երկայն փայտ, որից և կախեցին ամբողջ ոչխարը: Ինձ յարգելու համար, իմ մարդիկը կտրեցին ոչխարի ամենալաւ մասերից մի քանի կտոր, և շարելով մի հրացանի սմբայի (շիշ) վրայ, խորովեցին և մատուցին ինձ: Իսկ ամբողջ ոչխարը գետ լաւ չխորովուած՝ հէնց տեղնուտեղը լափուեց, վերջացաւ:

Մեր ընթրիքը վերջացաւ, մութը կոխեց, բայց Յովսէփը դեռ չերեաց: Մենք վճռեցինք գիշերել այնտեղ. ուստի մի երկու մարդ նշանակելով որպէս պահապաններ և միեւնոյն ժամանակ մեր ձիերին խնամք տանողներ՝ պառկեցինք քնելու:

Կէս գիշերից մի ժամ անցած՝ երբ լուսինը կամաց-կամաց իջնում էր, հեռուից լսուեց մի ձայն: Մի քանի բողբոջներ նոյն ձայնը կրկնուեց մեզ շատ մօտ, և մենք անմիջապէս վեր ելանք մեր տեղից: Նոյն ձայնը մի քանի անգամներ կրկնուեց և մեզ պարզ յայտնուեց, որ դա Յովսէփի ձայնն էր: Մենք էլ մեր կողմից ձայն տուինք և նա շուտով երեաց:

Չափազանց յոգնած էր երևում նա. բայց և այնպէս տրամադիր էր պատմելու մեզ, թէ ինչպէս էր կատարել իմ յանձնարարութիւնը:

Նա ասաց.

— Չեղանից հեռանալով ես քայլերս ուղղեցի ղէպի Համալու, ուր հասնելով ես ճանաչուեցի մի քանի ոռւս գիւնուորներին, որոնց յաջողուել էր ազատուել մեր գիւղի վրայ թափուած պարսիկների յարձակումներից: Նրանք իսկոյն ինձ տարան իրանց ամբողջ և շատ քաղցրութեամբ վերաբերուեցին ղէպի ինձ: Յետոյ ինձ առաջնորդեցին իրանց զօրագլխի մօտ, որը զանազան հարցերով աշխատեց իմանալու թէ ես ինչ նշանակուած էի գնացել իրանց մօտ: Ես յայտնեցի նրան, որ իմ միակ տենչն ու նպատակն էր որոնել կնոջս, և ուրիշ ոչինչ: Արդէն նրանք՝ ոռւսները լաւ գիտէին թէ պարսիկները ինչ

թշուառութեան, ինչ ողբալի դրութեան մէջ էին գցել իմ հայ-
րենի գիւղը: Ինձ ծանօթ ուսանեալն էլ հաւատացին որ ես իս-
կապէս կ'ընծա էի որոնում, հետեւապէս ոչ ոք չկասկածեց ինձ
վրայ: Ինձ թոյլ տրուեց ազատ շրջել ամբողջի շուրջը, և ես
սրան-նրան հանդիպելով՝ շատ զգուշութեամբ հարցեր էի տա-
լիս: Վերջապէս ինձ յաջողուեց տեղեկանալ այն՝ ինչ որ դուք
ցանկանում էիք, և դեռ ամբողջի դռները չփակուած՝ ես անըն-
կատ փախայ և եկայ:

— Շատ լաւ, ասացի ես, այժմ ասան տեսներք ինչ լուրեր
ես բերել:

Յովսէփը մանրամասնօրէն պատմեց ինձ ամեն բան, և ես
տեսնելով որ նրա բոլոր պատմածները ճշմարիտ են, շատ ու-
րախացայ և պատուիրեցի նրան գնալ քիչ հանգստանալու: Իր
հաւատարմութեամբ հայ երիտասարդը արժանացաւ իմ վստա-
հութեանը:

Քիչ էլ հանգստանալուց յետոյ ես հրամայեցի իմ խմբին
պատրաստուել Երեւան վերադառնալու: Մենք ճանապարհ ըն-
կանք: Յովսէփը քայլում էր: Ես նրան արտօնութիւն տուի,
յոգնած ժամանակ նստել ձիաւորներից մէկին ու մէկի հետեւում:
Մենք անցանք կարճ ճանապարհներով, և շուտով հասանք Աշ-
տարակ գիւղը, որտեղ մի քիչ սպասեցինք լուր ստանալու
սարգարի և դահճապետի շարժումների և դիտաւորութիւնների
մասին: Ես թոյլ տուի Յովսէփին գնալ այցելելու իր կ'ընծա:
Նա գնաց և շուտով վերադարձաւ անչափ ուրախացած, որովհե-
տե նրա կիներ գրեթէ կատարելապէս առողջացել էր: Նա անչափ
գոհ էր այն ընտանիքից որ խնամատարել էր իր սրտի հատորին:

Սարգարն ու դահճապետը հեռացել էին Երեւանից, և այ-
ժմ նրանց բանակը գտնուում էր հայոց պատրիարքարանի
մօտ: Դէպի ուր մենք գնացինք, Յովսէփը մեզ հետ:

ԳԼ. Խ.

Հացի Բարան պատմում է իր իշխանաւորներին թէ ինքն ինչպէս է կա-
տարել իրան յանձնուած պարտականութիւնները:— Նա բարեկամ է հան-
գիստում Թշուառներին:

Էջմիածնի վանքը— ինչպէս զա կոչւում է հայոց լեզուով,
կամ Ուշ Քէլիսիա՝ տաճկերէն և պարսկերէն լեզուով— գտնուում
է մի ընդարձակ ու լաւ մշակուած դաշտի վրայ, որը ոռոգւում
է Արաքս գետից և մի քանի ուրիշ գետակներից:

Դա կանգնած է Աղբը Դաղ քարձը լեռան ստորոտում ու-

րին (լեռան) քրիստոնեաները՝ ընդհանրապէս, և հայերը՝ մաս-
նաւորապէս, մեծ պատկառանքով են նայում. որովհետեւ, ինչ-
պէս Յովսէփն ինձ ասաց, այդ լեռան ձիւնապատ գագաթի
վրայ է իջել Նոյնան տապանը:

Էջմիածնի վանքը, որ ամբողջ Ասիայում յայտնի է իր
մեծագին գանձերով ու հարստութիւններով, շրջապատուած է
պարիսպներով և ապահովուած է ամուր ու մեծ դռներով: Այս-
տեղ, այս վանքում է միշտ բնակւում հայոց եկեղեցւոյ գլուխը
մի խումբ եպիսկոպոսների, վարդապետների և սարկաւազների
հետ միասին, որոնցից վիճակաւորներ են ուղարկւում Ասիա-
յում գտնուող բոլոր հայոց եկեղեցիները:

Նա՛ պատրիարքը ամբողջ Պարսկաստանում յայտնի է
խալիֆէ կամ խալիֆ տիտղոսով— մի պատուանուն, որ
նշանակում է և՛ հոգևոր և՛ մարմնաւոր իշխան, ինչպէս որ մի
ժամանակ կոչւում էին Բաղդատի իշխանները:

Քրիստոնեաները նրան սովորաբար պատրիարք են կո-
չում, և նրա եկեղեցին ընդհանուր հայոց համար մի սուրբ
ուխտատեղի է: Որոշ ժամանակներում աշխարհիս զանազան
կողմերից բազմաթիւ ուխտաւորներ են գալիս այստեղ կատա-
րելու մի պարտք՝ որ սրբազան է նրանց համար:

Ինչեւէ, մեր քայլերն ուղղեցինք դէպի վերոյիշեալ վանքը,
որ շրջապատուած էր սարգարի և դահճապետի միացած բա-
նակով: Վանքի դուռը դեռ չհասած՝ մենք լսեցինք, որ այդ եր-
կու պետերը իրանց համար բնակարան էին ընտրել հէնց ներ-
սը— խալիֆի հիւրերն էին:

— Այս անհաւատներ— հայերի գետիկը (գերեզմանները)
մենք կրակ կը տանք, մենք կ'անիծենք դրանց հայրերին, ա-
սաց երիտասարդ դէլիքանը հրճուանքով: Օ՛խ, ինչ առատօրէն
անուշ կաններ սրանց գինին: Մենք շատ ենք չարչարուել, շատ
ենք յոգնել, սրանց գինին մեզ լաւ կը թարմացնի:

— Տօ, այդ ինչ ես ասում, բացազանչեցի ես: Ես զարմա-
նում եմ, քեզպէս մի մուսուլման ինչպէս է թոյլ տալիս իրան
գինի խմելու մասին մտածել: Չէս իմանում որ գինի խմելով
ինքդ էլ զեւաւոր կը դառնաս:

— Ապա սարգարն ինչպէս է խմում, հարցրեց նա: Օ՛,
նա խմում է ինչպէս մի իսաւի, և ես չեմ հասկանում թէ ինքս
ինչո՞ւ չպիտի խմեմ:

Մօտենալով վանքին, ես Յովսէփին մօտս կանչեցի և
պատուիրեցի նրան չհեռանալ, միշտ պատրաստ լինել այնտեղ:
Ես նրան ասացի, որ եթէ ինձ հարկ լինէր իր շահերը պաշտ-
պանելու համար երգուել սարգարի առաջ, ինքը պիտի նախա-

պատրաստուած լինէր հաստատելու իմ ասածները: Ես յատկապէս պատուիրեցի նրան, որ իր մատուցած ծառայութիւնների մասին սարդարի հետ խօսելիս, շեղուէր ճշմարտութիւնից որչափ որ կամենար, և նրան այնպէս հասկացնէր, որ իրը թէ ինքը մեծ վտանգների ենթարկուելով է կարողացել ունենալ մասին լուրեր հաւաքել և բերել մեզ համար. նաև մի հաշիւ ներկայացնէր ցոյց տալու, որ իրը թէ ինքը շատ փող էր վատնել սարդարի և Շահի կառավարութեան շահերի համար:

— Եթէ դու իմ հրահանգների համաձայն վարուես, ասացի, ես յոյս ունեմ, որ իբրև վարձատրութիւն՝ քեզ թոյլ կը տրուի կնոջդ վերցնել և վերադառնալ ձեր գիւղը: Ի հարկէ, դու էլ բաւական նազ-ու-դուզ անելուց յետոյ կը համաձայնես և կ'ընդունես այդ արտօնութիւնը՝ իբրև հաւասարակշռութիւն քո պահանջներին:

Այսպէս պայմանաւորուելուց յետոյ, մենք անցանք այն մեծ կամարի տակից, որ տանում է վանքի նախագաւթի: Այստեղ խումբ-խումբ ման էին դալիս սարդարի և դահճապետի ձիաւորներն ու ծառաները: Մի կողմում, երկու ծայրերը գետինն զամուած մի երկար պարանից՝ կապուած էին մի շարք ձիեր, որոնց պահապաններից մի քանիսը պառկած էին, և միւսները նստած՝ թամբերի և ձիերին վերաբերեալ իրերի արանքներում: Բակի միւս կողմում էլ կապուած էին մի շարք ջորիներ, որոնց զանգակների զընդ-զընգոցը ականջ էր խլացնում, ոչ պակաս խլացուցիչ էին և՛ ջորեպանների աղմկալից վիճաբանութիւնները:

Երկրորդ բակումը կապուած էին աւագ ծառաների ձիերը, և իրանք՝ ծառաները բնակուել էին բակի երկու կողմերի նկուղներում:

Մենք իջանք նախագաւթումը, և ես անմիջապէս հետաքրքրուեցայ իմանալու թէ, ինչ տեղ էր բնակուում իմ իշխանաւորը—գահճապետը:

Կէս օր էր: Ինձ յայտնեցին, որ նա այդ ժամին սարդարի մօտն է: Ես ցանկութիւն յայտնեցի իսկոյն տեսնուելու նրա հետ, և հէնց իմ ճանապարհորդական փոշաթաթախ շորերով ու կօշիկերով ներկայացայ նրան:

Սարդարն ու գահճապետը, կարծես թէ բոլորովին գրաւել էին հայոց այդ վանքը, և զրկել էին խալիֆին իր տեղից, պաշտօնից և իշխանութիւնից. որովհետեւ, նրանք բնակուել էին հէնց նրա սենեակներում: Խեղճ վարդապետներն էլ՝ գլխիկոր, շուարած, վախվախելով ու տարակուսած ման էին գալիս բակերում: Խեղճերը այնպիսի մի զրութեան մէջ էին, որ կարծես

թէ վախենում կամ ամաչում էին ցոյց տալու պարսիկներին, որ իրանք այդ մենաստանի բնակիչներն են եղել:

Երկու պարսիկ իշխանների սիրական ձիերը կապուած էին հէնց եկեղեցւոյ պատերի մօտ, և նրանց հանգստութեան համար աւելի հոգ էր տարուում, քան խեղճ, հայ եկեղեցականներին յարմարութեան համար:

Նախ քան շարունակելու պատմութիւնս, ես այստեղ պիտի կանգ առնեմ ծանօթացնելու ընթերցողին՝ սարդարի բնաւորութեան հետ:

Աշխարհումս, նրանից աւելի ժանտերես մարդ չկար: Նրա ոգևորուած ժամանակ՝ նրա աչքերը, որ իրանց սովորական արտայայտութեամբ նմանում էին անթափանցիկ ապակու կրտորների, վառուում էին այնպիսի մի բոցով, որ մարդ սարսափում էր նրա երեսին նայելիս, և երբ նրա դէմքը այդպիսի ահաւորութիւն էր ստանում, նրա շրթունքների վրայ, միևնոյն ժամանակ, խաղում էր մի համապատասխան ժպիտ, որը Շահի բանաստեղծին ասել էր տալիս թէ՝ «Հասան խանի դէմքը նմանում է Աղը Դաղին: Երբ ամպերը ծածկում են նրա գագաթը, և դաշտի վրայ փայլում է արևը, դա նշան է որ սաստիկ փոթորիկ պիտի լինի»:

Նրա թշերի ներքեւ, ժամանակը փոքել էր երկու խոր ահօսներ, որոնք չէին ծածկուում նրա ցանցառ մօրուքով, թէպէտ և նա բաւական հոգ էր տանում որ իր մօրուքը խտանար և ահօսները չերևային: Նոյն թշնամին զրկել էր նրան իր բոլոր ատամներից, բացի մէկից, որ դուրս էր ցցուել իր բերնից:

Յիրաւի, բոլորովին դժուար է ասել թէ, արդեօք նա դէմքով աւելի նման էր ափսի, թէ՞ վագրի, սակայն ամենայն վստահութեամբ պիտի ասած, որ ոչ մի մարդկային կերպարանք այնքան նման չէր գագանի դէմքի, ինչքան էր սարդարին:

Նրա բնաւորութիւնը համապատասխան էր իր դէմքին, ոչ մի օրէնք—երկրային կամ երկնային—չէր կարող արգելք դառնալ նրա հեշտասիրութեանը, և երբ նրա կրքերը գրգռուում, բորբոքում էին, էլ նրա խստութեանն ու անիրաւութեանը չափ ու սահման չկար:

Ի վերայ այդ ամենայնի, նա օժտուած էր մի քանի յատկութիւններով, որոնցով նա շատ համակրելի էր դառնում իր շրջապատողներին: Նա առատաձեռն էր: Նա շատ ճարպիկ, սրամիտ և խորաթափանց էր: Նա այնպէս քաղաքագիտօրէն էր վերաբերում դէպի Շահը, որ միշտ մեծ յարգանք և վրստահութիւն էր շահում:

Իշխանական փառքով և շքով էր ապրում նա, և յայտնի էր իր հիւրասիրութեամբ: Հակառակ իսլամական օրէնքի՝ նա շատ զեղծումներ էր գործում, սակայն նա ամենևին չէր թաղցրնում այդ զեղծումները: Նա անկեղծ էր վարքի մէջ, քաղցր ու բարեհաճ էր զէպի իր ստորադասները, և խիստ մտերիմ բարեկամ էր նրանց՝ որոնք մասնակցում էին իր անառակութիւններին:

Ամբողջ Պարսկաստանում, չկար նրա պէս ազատ ու համարձակ գինի խմող, բացի, թերևս, դահապետից, որը կարծես թէ յաւիտենական դաշն էր կնքել գինու տկի և իր բերանի միջև: Նա մի քանի օր ժուժկալում էր միայն այն ժամանակ՝ երբ Շահը ինչ-ինչ պատճառներով դժգոհում էր նրանից:

Ահա, այս երկու զարմանալի անձնաւորութիւնների առջևն էր, որ ես կանգնեցի իմ մարդկանցից մի-երկուսի հետ միասին: Նրանցից հեռու, սենեակի դրան մօտ, ես լուռ կանգնած մնացի մինչև որ դահապետը սկսեց խօսել:

— Բարի ես եկել, հաջի, ասաց նա: Ասա իսկոյն, քանի անհաւատ ուսման ես սպանել, քանիսն էրի գլուխներն ես բերել, դէհ, ցոյց տուր տեսներ:

— Ասա, հաջի, ի՞նչպէս ես տարել գործը, հարցրեց սարգարը: Սահմանադրութեւն ուսման կան. մենք երբ կը հասնենք նրանց:

— Բա՛լի, բա՛լի ա՛ղանօն (այո՛, այո՛, աղաներ), պատասխանեցի ես սովորական նախաբանից յետոյ: Ես ամեն ջանք գործ եմ դրել: Բարեբախտ էր այն ժամը՝ երբ մենք ճանապարհուկեցինք, որովհետեւ ինչ որ դուք կամենում էք, պատաստ եմ բացատրելու ձեզ: Եւ քանի որ սարգարն ու իմ իշխանաւոր դահապետը բարեբախտ են եղել ինձ պէս մի ըստրուկ ունենալու, տարակոյս չկայ, որ նրանց բոլոր գործերը յաջողութեամբ պիտի պսակուեն և իրանք էլ կ'արժանանան աւելի մեծ փառքի, աւելի մեծ անուան:

— Բարեբախտութիւնը վատ բան չէ, ասաց սարգարը: Մենք լաւ գիտենք այդ. սակայն մեր յոյսը գլխաւորապէս մեր սրբերի վրայ է դրուած: Այդպէս չէ, դարձաւ նա դահապետին, պտոյտ տալով իր աչքի բիւրերը և ժպտալով նրա երեսին:

— Բա՛լի, բա՛լի, ասաց վերջինս. սուր ու թուր, վառօտ ու հրացան, նիզակ ու ատրճանակ—դրանք, այո՛, դրանք են մեր աստղագէտները, մեր բախտ վճռողները: Ես միշտ բախտաւոր եմ համարել ինձ և բախտաւոր կը համարեմ այն ժա-

մը՝ երբ թուրս կը մերկանայ, կը շողայ և մէկ հարուածով կը կտրի այդ անօրէններից մէկի վիզը: Ա՛խ, երբ, արդեօք երբ կը գայ այդ երջանկարար ժամը: Ես մի կիզիլ բաշ (կարմիր գլուխ) եմ, և ուրիշ ոչինչ: Ես ոչինչ չեմ ուզում, թող ինձ միշտ տրուի մի լաւ ձի, մի լաւ թուր, մի սուր նիզակ, մի լայն մէյդան (հրապարակ) որտեղ լինեն բազմաթիւ ուսման — էլ ուրիշ ոչինչ, ոչինչ չեմ ուզում:

— Բայց մի տիկ լաւ գինու ինչ կ'ասես, հարցրեց սարգարը: Ինձ թւում է որ գինին էլ այդ քո ուղեցածների մէկը լինի՝ վատ չէր լինի: Սպասիւր, ես այս բոլորիս ներս կը կանչեմ խալիֆին և կը հրամայեմ նրան մի բաժակ լաւ գինի տալ հաջու: Բայց հաջի, դարձաւ նա զէպի ինձ, ասա տեսներք ախր դու ի՞նչ ես տեսել, ի՞նչ ես արել: Ռուսները որտեղ են դիրք բռնել. նրանցից քանիսն են այնտեղ: Թահանթներ ունին նրանք, ով է նրանց զօրագլուխը, ռրտեղ են կօզակները: Վրացիներից ի՞նչ լուր ունիս, ռրտեղ է նրանց ընդհանուր հրամանատարը: Լեզգիներն ի՞նչ են անում, ռրտեղ է այն ուրացող Իսմայէլ խանը: Ասա, հաջի, պատմիւր մեզ այդ բոլորի մասին, և դու միջոյց, դառնալով իր դրագրին, արձանագրիր ինչ որ հաջին կը պատմի:

Ես ինձ վրայ հաւաքեցի, և դէմքիս խիստ լրջութիւն տալով՝ ասացի:

— Երդում եմ սարգարի հոգովը և դահապետի աղովը, որ ուսմանը ոչինչ են: Ես իմ աչքերով տեսել եմ նրանց, և վստահութեամբ կարող եմ ասել, որ միայն մէկ պարսիկ՝ նիզակը ձեռին՝ կարող է տասը նրանց պէս ողորմելի արարածներին սպանել:

— Զճմարիտ որ դու առիւծ ես, բացադանչեց դահապետը, որին մեծ հրճուանք պատճառեց իմ ասածը: Ես միշտ ասել եմ որ դու մի պիտանի մարդ կը դառնաս: Սպահանցուն թող իր կամքին, և նա իր խելքով ու հնարագիտութեամբ ամեն բան կ'անի:

— Միայն մի քանի ուսման կան սահմանադրութեւն, շարունակեցի ես: Կարծում եմ հինգ, վեց, եօթը կամ ութ հարիւր, գուցէ և հազար կամ երկու հազար հոգի կը լինեն նրանք. բայց, իհարկէ, ոչ աւելի քան երեք հազար: Նրանք տասը, քըսան կամ երեսուն թահանթներ ունին. բայց նրանց կօզակները՝—էհ, ոչինչ, ոչինչ են նրանք: Թէպէտ նրանք ամեն տեղ էլ երևում են, և կարող են սպանութիւններ անել իրանց հաստ նիզակներով որ աւելի նման են եզներ քշելու խթանների բան մի շնորհքով զէնքի, այնուամենայնիւ, իրանց եաքուններով

(գրաստներով), նրանք ամենևին չեն կարող մրցել մեզ հետ, որ հեծնում ենք այնպիսի լաւ նժոյգներ, որոնց իւրաքանչիւրը կ'արժէ երեսուն, քառասուն, յիսուր թուական: Է՛հ, մինչև նրանց եաքունները քայլ վերցնեն, մեր ձիերը, ուհ, կը թռչեն, կը սլանան, կ'անյայտանան:

— Է՛հ, ինչո՞ւ ես դու էլ շունչդ վատնում կօզակների մասին խօսելով, ասաց դահճապետը զոռանքով: Աւելի լաւ է արջերի վրայ նստած կապիկների մասին խօսել, քան այդ ոգորմնի, անբան արարածների: Ասա, տեսնենք, ո՞վ է այդ անօրէնների զօրագլուխը:

— Լաւ չգիտեմ. ինչ որ մէկը կայ, որին դէլի մայօր (գիժ մայօր) են կոչում: Նրան այդ անուն են տալիս, որովհետեւ, ասում են, նա երբէք խոյս չէ տալիս ասպարիզից: Նրա մասին շատ, շատ պատմութիւններ են անում: Իմիջի այլոց, ասում են, որ նորին գերազանցութիւն սարգարի ծոցի Ղորանը նրա հետն է, և նա ամեն մարդու ցոյց է տալիս այդ սուրբ գիրքը և ասում է, որ դա յաղթութեան մի թանգագին յիշատակ է:

— Բա՛ւրի, ճշմարիտ է, բացառանչեց սարգարը: Այդ սընանկացած, քաղցած շները զարմացրին ինձ անցեալ տարի երբ մեր բանակը գտնւում էր հինգ ֆարսաղ այնտեղից հեռու: Գիտե՛ս, նրանք այնպէս յանկարծակի յարձակուեցին մեր վրայ, որ ես շշկուեցի և հազիւ կարողացայ միայն վարտիկով ու շապիկով հեծնել մի տկուր ձի և փախչել: Իհարկէ, այդ անիծեալները թալանեցին վրանս և իմիջի այլոց, տարան և՛ իմ Ղորանը: Բայց ես չեմ մոռանալ այդ, ես արդէն մի անգամ վրէժ եմ առել և մի լաւ դաս եմ տուել նրանց Ղամիշլու գիւղում, և ի՜նչ շատ բաներ պիտի կատարեմ նրանց ծնողների զեօռների (գերեզմանների) վրայ: Է՛հ, վերջապէս, դու ասացիր քանի՞ թնդանօթներ ունին նրանք:

— Չորս կամ հինգ կամ վեց, պատասխանեցի ես:

— Տօ՛, զարմարալի բան, այդ թնչ ես ասում, ի՛նչպէս ես խօսում նկատեց միրզան: Քիչ առաջ, դու ասացիր, քսան կամ երեսուն, ես էլ այդքան գրեցի, իսկ հիմա ասում ես հինգ կամ վեց: Արդեօք ո՞րն է ուղիղը:

— Ինչո՞ւ ես սուտ խօսում, ինչո՞ւ ես մեզ խաբում, բարկացաւ սարգարը, պտոյտ տալով իր աչքերի բերերը: Լսիր, հա՛ջի, երդւում եմ Ալիի գլխով, որ եթէ մենք ստուգենք, որ քո ասածների որեւէ մասը սուտ է, մենք քեզ ցոյց կը տանք որ մեր մօրուքների վրայ ծիծաղելը անպատիժ չի մնալ: Լըսում ես:

— Եթէ այդպէս է, ասացի ես, ուրեմն ինձ թոյլ տուէ՛ք

խոստովանել, որ այդ տեղեկութիւնները ինքս անձամբ չեմ հաւաքել: Դրանք բոլորովին ճիշտ են և ինձ հաղորդուած են մի հաւատարիմ հայ երիտասարդից, որին, յանուն սարգարի ես մի լաւ վարձատրութիւն եմ խոստացել: Այդ հայը իր կեանքը շատ վտանգների ենթարկելով՝ կարողացել է հաւաքել այդ լուրերը և հաղորդել ինձ:

— Ի՞նչ, դու վարձատրութիւն ես խոստացել, այն էլ իմ անունով բացառանչեց սարգարը: Ո՞վ է այդ հայը որ արժանի է վարձատրութեան:

Ի պատասխան այս հարցին, ես մանրամասնօրէն պատմեցի Յովսէփի պատմութիւնը, և սկսեցի պաշտպանել նրա դատը: Ես լիայոյս էի, որ սարգարը կ'ընդունէր հայ երիտասարդի կողմից իմ անելիք պահանջը և ներելով նրան՝ իրաւունք կը շնորհէր՝ իր կնոջ հետ վերադառնալ իր հայրենիքը:

Երբ խօսքս վերջացրի, ինձ ոչինչ չասացին երկու իշխանները. միայն թէ ներկայ եղող մահմեդական կրօնաւորների շրթունքներից մի քանի անգամ դուրս թռան Ալլահ-ի Ալլահ բառերը: Սարգարն էլ մի-երկու անգամ իր աչքի բերը պտոյտ տալով ասաց, — «Այդ հայը հրաշքներ է գործել», և յետոյ բարձրաձայն հրամայեց իր ծառաներին մի դայլան կամ չիբուխ բերել, որ և իսկոյն մատուցուեց իրան:

Մի քանի շունչ ծխելուց յետոյ, նա ասաց.

— Ո՞րտեղ է այդ հայը. շուտ նրան կանչեցէ՛ք այստեղ: Խալիֆին էլ լուր տուէ՛ք իսկոյն ներկայանալ:

Այս հրամանի վրայ, Յովսէփին իսկոյն ներս բերին. բայց ի՛նչպէս. այնպէս հրելով ու բաշքշելով ինչպէս անում են որեւէ հայի, երբ նրան հրամայւում է ներկայանալ մի պարսիկ բարձրաստիճան մարդու: Նա կանգնեց սարգարի առաջ՝ տղամարդու այնպէս մի վստահ և անվախ դիրքով ու նայուածքով, որ բոլորն էլ զարմացան, մասնաւորապէս սարգարը, որ հաւանութիւն արտայայտող իր աչքերը նրա վրայ մի քանի վայրկեան սկսեցին լցնել յետոյ, դարձաւ դահճապետին՝ և պարսիկներին լաւ ծանօթ նշաններով՝ արտայայտեց իր հիացումը:

Խալիֆը, որ մի ծանրաշարժ, հաստիկ և զուարթադէմ մարդ էր, վեղարը գլխին ներկայացաւ: Մի քանի ըոպէ նրան իր առջև կանգնած պահելուց յետոյ, սարգարը վերջապէս, հրաւիրեց նրան նստել: Նա նստաւ, իհարկէ արտասանելով մեծարանքի և քաղաքավարութեան սովորական խօսքերը, և ծածկելով իր ձեռներն ու ոտները այնպէս՝ ինչպէս պատշաճ ու վայելուչ է այդպիսի դէպքերում:

Սարգարը յետոյ դառնալով նրան՝ ասաց.

— Փահ, փահ, պարզ երևում է որ մենք մուսուլմաններս շներից էլ պակաս ենք համարում Իրանում: Այս ինչ է. մենք այն տեղն ենք ընկել, որ հայերը այժմ աւագակներն պէս մըտնում են մեր հարեմները և հէնց մեր աչքի առաջ, արձակ-համարձակ գողանում են մեր կանայքն ու գերուհիները, և բացի դրանից, հրաւիրում են մարդկանց պղծելու մեր հայրերի գերեզմանները: Այս ինչ խաբար է, խալիֆէ. արդեօք այդ բաները Ալլահի, թէ քո գործերն են:

Այս անակնկալ բաժառանքը այնպէս երկիւղ ու տառապանք պատճառեց խալիֆին, որ քրտինքը ծածկեց նրա լայն ճակատը: Նա փորձով գիտէր, որ այդպիսի դուր բամբասանքները առիթներ են կեղեքելու, տուգանքի ենթարկելու, և նա իմացաւ որ սարդարը մի փորացաւ ունէր. հետեապէս, նա խելոյն պաշտպանողական դիրք ընենց դիմադրելու նրան:

— Վայ, այդ ինչ էք ասում, սարդար անգա, բացազանչեց խալիֆը. ինչ լեզուով էք խօսում դուք: Ո՞ւմ շներն ենք մենք հայերս, որ համարձակուենք մինչև անգամ մտածել այդպիսի չարիքի մասին, որ ձեր բարձրութիւնը հրամայում է: Մենք շահի հպատակներն ենք. դուք մեր պաշտպանն էք. հայերս ապրում ենք, խաղաղութեամբ ձեր հովանաւորութեան ներքոյ: Ես զարմանում եմ, չեմ հասկանում թէ այդ ո՞վ է, ինչպիսի մարդ է նա՝ որ պատճառ է դարձել հողի ու մոխրի տակ անելու մեր գլուխները:

— Ահա, այդ մարդն է, ասաց սարդարը, մատնացոյց անելով Յովսէփին: Ասա, հայ տղայ, դու չես որ համարձակուել ես իմ հարեմից գողանալ գերուհուս:

— Եթէ ես, ո՞վ սարդար, իրօք յանցաւոր եմ, պատասխանեց Յովսէփը, եթէ ես դատաւարտուեմ եմ նրա համար, որ իմ կնոջս եմ տարել, ահա պատրաստ եմ պատասխանատու լինել կենքովս: Նա, որը ձեր հարեմի սենեակի պատուհանից դուրս թաւ և ինքն իրան իմ գիրկը ձգեց, նա՝ իմ կինն էր, նախ քան ձեր գերուհին դառնալը: Մենք երկուսս էլ—ես էլ կինս էլ, Շահի հպատակներն ենք, և դուք ինքներդ էլ լաւ գիտէք թէ՛ արդեօք իրաւունք ունիք մեզ պէսներին—Շահի հըպատակներին դերելու, թէ ոչ: Ճշմարիտ է, մենք հայ ենք, բայց մարդկային ազնիւ զգացումներ ունինք: Ամբողջ Պարսկաստանում, յայտնի է որ մեր մեծահոգի Շահը երբէք բռնաբարութիւն գործ չէ դրել նոյնիսկ իր տմենաստոր հպատակների հարեմի վրայ: Այս բանը լաւ գիտենալով, ես ինչպէս էի կարող ենթադրել, որ դուք, ո՞վ ազնիւ սարդար, չէիք պաշտպանիլ մեզ, մեզ՝ որ գտնուեմ ենք, ապրում ենք ձեր իշխանու-

թեան ներքոյ: Ձեզ անտարակոյս խաբել են, երբ ասել են, թէ նա, այդ կինը, որ դուք ասում էք, իբր թէ գողացուած է ձեր հարեմից, վրացի գերուհի է: Սխալ, բոլորովին սխալ են ձեզ հասկացրել, և ես քաջ գիտեմ, որ եթէ դուք յառաջագոյն իմացած լինէիք, որ նա ձեր հպատակ գիւղացիներից մէկի կինն էր, դուք երբէք չէիք սեփականացնիլ նրան:

Հայ երիտասարդի խօսելու տոնն ու ոճերը սարսափեցրին խալիֆին: Նա լռեցրեց նրան մի բարձր և զայրագին բացազանչութիւնով. սակայն սարդարը, որին երիտասարդի համարձակ դիրքն ու լեզուն բոլորովին զարմացրին, փոխարէն բարկանալու ուրախացաւ և այնքան հիացմամբ նայեց նրան, որ կարծես թէ մոռացաւ, թէ ինչ բանի համար էր նրան իր մօտ կանչել:

Մոռանալով իր զայրոյթը՝ նա յանկարծ ընդհատեց Յովսէփի մասին տեղի ունեցող վիճաբանութիւնը և ասաց.

— Բաւական է, բաւական է, հայ տղայ, գնա, վերցրու կընող և այլևս մի խօսիր: Քանի որ դու մեծ ծառայութիւն ես արել մեզ, դու իմ անձնական ծառան պիտի դառնաս: Գնա, իմ աւագ ծառան քեզ հրահանգներ կը տայ պարտականութիւններիդ մասին, և երբ դու կը հագնես պաշտօնիդ վայել զգեստը, խելոյն կը վերադառնաս ինձ մօտ: Գնա և յիշիր, որ եթէ քո ապագայ վարքն ու ընթացքը լաւ լինի, դու կը շահես իմ կատարեալ ներողամտութիւնը, և բանդ լաւ կը լինի:

Այս խօսքերի վրայ հայ երիտասարդը երախտագիտական զգացումներով, բերկրալից ու խանդավառ սրտով առաջ վազեց, ծունկ չողեց սարդարի առջև և համբուրեց նրա քղանցքը: Նա յիշաւի չէր հասկանում ինչ անել, ինչ ասել, ինչ բաներով արտայայտել իր սրտի անկեղծ գոհունակութիւնը այն անակնկալ բարեբախտութեան համար, որին արժանացաւ ինքը:

Չարմացած մնացին բոլոր ներկայ եղողները: Ո՛չոր այդպիսի բան չէր սպասում սարդարից: Դահճապետը վեր քաշեց իր ուսերը և սկսեց յօրանջել: Խալիֆն էլ, որ կարծես թէ ազատուեց մի ծանր, մի ճնշող բեռան տակից, դուրս ձգեց իր ոտները. նրա ճակատի վրայ ցոլացող քրտնքի կաթիլները ցամաքեցին, անհետացան, և նրա դէմքը կրկին ստացաւ իր սովորական գուարթութիւնը:

Բոլորն էլ ողջունեցին սարդարին իր գթասրտութեան և մարդկութեան առթիւ և համեմատեցին նրան մեծահամբաւ Նուշիրուանին: Բարիքալլա՛ և մաշալլա՛՝ բառերը թռան բոլորի շրթունքներից, և սարդարի մեծահոգութեան համբաւը տարածուելով՝ զրոյցի առարկայ դարձաւ ամբողջ բանակում:

Ես չեմ ցանկանում բացատրել, թէ ինչեր էին սարգարի իսկական խորհուրդները. սակայն նրանք, որոնք լաւ ծանօթ էին նրա բնաւորութեան հետ, համաձայնութեան եկան, որ նրա ցոյց տուած մեծահոգութիւնն ու գթասրտութիւնը ազնիւ դրողմաներից չէին յառաջացած:

ԳԼ. ԽԱՍ.

Հաջի Բաբան նկարագրում է, թէ իրանք ինչպէս յարձակուեցին ռուսներէ վրայ, եւ ցոյց է տալիս, թէ իր իշխանաւորը որքան վախկոտ մարդ է:

Ռուսներէ դիրքի եւ ղինուորական ոյժի վերաբերմամբ իմ եւ Յովսէփի հաղորդած տեղեկութիւնները ստանալուց յետոյ սարգարն ու դահճապետը վճռեցին անմիջապէս յարձակում գործել նրանց վրայ եւ հրաման արձակեցին, որ զօրքն իսկոյն արշաւէր դէպի Համամու:

Ամեն բան շարժման մէջ ընկաւ: Թշուաթակիր ուղտերը սկսեցին իրանց դռնդաղ արշաւը լեռների միջով, հետեակ զօրքը առաջ քայլեց այնքան արագ, որքան կտրելի էր, եւ դաշտը ծածկուեց հեծելազօրքի բաժան-բաժան խմբերով:

Մեր արշաւելուց առաջ Յովսէփն ինձ այցելեց: Նա այլեւս առաջուան հայր չէր: Նրա ընդհանուր տեսքը բոլորովին փոխուած էր: Նա այլեւս այն լեռնականը չէր իր վրացական չուխայով, մորթէ գլխարկով, սանդախներով, սուրը կախած իր գօտուց եւ հրացանը ուսին ձգած: Ո՛չ, նա բոլորովին այլ տաւրազով էր: Նա հագել էր մի երկար ծիրանեզոյն թաւշեայ պատմուճան՝ զարդարուած ոսկէ կոճակներով ու ժապաւէններով: Նրա մէջքին շնորհալի կերպով կապուած էր մի թանգազին քաշմիրի շալ. գլուխը ծածկուած էր մի պատուական Բուխարայի գառան մորթէ գլխարկով, որի ծայրը ներս էր ծալուած, եւ նրա ականջների ետեւում երևում էին լաւ խնամքով ստնրուած երկու գանգուրները:

Նրա գեղեցկակազմ ազդրերը ծածկուած լինելով իր երկար պատմուճանի տակ, նա այժմ կնոջ էր նմանում, քան տղա-դամարդու: Նա ինքն էլ կարծես թէ ամաչում, քաշում էր: Իր այլակերպութիւնն իրան էլ շատ խորթ էր թւում, որովհետեւ նա քաշքշուկով, ամաչելով մօտեցաւ ինձ:

Նա յայտնեց ինձ իր խորին շնորհակալութիւնը այնպիսի արտայայտութիւններով, որ ցոյց էին տալիս, թէ ինքը որչափ երախտապարտ էր համարում իրան՝ դէպի ինձ: Նա հաւատ-

տիացրեց ինձ, որ ինքն երբեք յոյս չունէր, թէ սարգարը այդպէս մեղմութեամբ ու ներողամտութեամբ կը վերաբերուէր դէպի իրան:

— Ես, ասաց նա, վճռել էի կնոջս հետ մեռնել, եթէ սարգարը ուրիշ կերպ վարուէր ինձ հետ: Այո, երբ ես այդպէս համարձակ խօսում էի նրա առաջ, ես արդէն յոյսս կտրել էի իմ եւ կնոջս կեանքից. ես վճռել էի կամեղքութեամբ մեռնել, կամ ազատուել: Ինչեւէ, չնայած կեանքիս եւ բախտիս այս մեծ փոփոխութեանը, ինձ անտանելի է այս գոյութիւնը, այս տեսակ ապրելը: Վեհանձնութիւնս ինձ թոյլ չէ ապրիս, որ սարգարի իշխանութեան ներքոյ դռնուղ մի դատարկակեաց, յաւելուած մարդու անպատուաբեր անունը կրեմ վրաս:

— Դուք մի նեղացէք, շարունակեց Յովսէփը, մի բարկացէք, երբ ես ձեզ ասեմ, որ վճռել եմ շատ շուտով թողնել, մերժել, արհամարհել իմ նշաշտօնս ու պատիւս: Քանի դեռ կնոջս կեանքը ապահովուած չէ, ես կը զիջանեմ, կը խոնարհուեմ, կը կատարեմ ամեն բան, ամեն հրաման. սակայն հէնց որ կնոջս ապահովուած տեսնեմ, իսկոյն մնաք բարով կ'ասեմ եւ կը հեռանամ: Աւելի լաւ, օ, շատ աւելի լաւ է ինձ համար վրաց լեռներում թափառել, խողարած լինել, ապրել մերկ, անտուն-անպատասպարան, քան հազնել թաւշեայ պատուական շորեր եւ մի անարգուած պորտաբոյծ եւ պնակալէզ մարդ համարուել — լինի այդ նոյնիսկ Պարսկաստանի ամենաշքեղ, ամենազեղխ պաշտում:

Իր այդ դադափարների համար հայ երիտասարդը արժանի էր գովասանութեան: Ես գովեցի նրան. բայց անչափ ուրախ կը լինէի, որ ես չլինէի նրա մտերիմ եւ դադախապաշ բարեկամը, որովհետեւ եթէ նա փախչէր, մինչեւ մի աստիճան ես պատասխանատու կը ճանաչուէի նրա համար:

Վերջապէս մեր զօրքը առաջ էր արշաւում: Եւր մենք Աշտարակի մօտից անցնում էինք, Յովսէփը թոյլտուութիւն խնդրեց ինձանից դնալու եւ վերցնելու իր կնոջը, որը այժմ սարգարի ծառայութեան մէջ դռնուղ եւ նրա շնորհը վայելող մարդու կինը դարձած՝ սկսեց մեծ պատուով ուղեկցել մեզ: Մի լաւ ձիու վրայ նստած՝ նա գնում էր կանանց այն խմբի հետ, որ սովորաբար միշտ գտնուում են պարսկական բանակներում:

Մենք բանակեցինք Ղամիշլուի եւ Աբարանի մէջ տեղում: Այստեղ սարգարը հրամայեց, որ այնպիսի մարդիկ կամ իրեր, որ հարկաւոր չէին մեր յարձակման համար, մնային, մինչեւ զօրքը վերադառնար: Կարգադրուեց նաեւ, որ սարգարն ու դահ-

հապետը իրանց զօրքերով և իւրաքանչիւրը երկու թնդանօթներով առաջ խաղային թշնամու վրայ:

Գիշերուան դէմ մենք ճանապարհուեցինք: Երբ մօտեցանք պայքարի վայրին, սարդարի համբերութիւնը հատաւ, և ինչպէս ամեն մի պարսիկ սովորաբար արհամարհական աչքով է նայում հետեակ զօրքի պիտանութեան վրայ, նա էլ նոյն բանն արեց, և կամք յայտնեց առաջ ընկնել միմիայն հեծելազօրքով:

Դահճապետն էլ նրանից պակաս անհամբեր չէր: Նա դարձեալ սկսեց իր քաջագործութիւնների մասին խօսել՝ աշխատելով բոլորիս հաւատացնել, որ բաւական կը լինէր միայն ինքը՝ երևար թշնամու առաջ, և նրանք կը դարհուրէին, կ'ընկճուէին. սակայն նա խոնարհուեց սարդարի կամքի առաջ, և մնաց զօրքի վերջին բաժնի հետ գնալու:

Ես էլ իհարկէ ետ մնացի իմ իշխանաւորի հրամանները կատարելու: Սարդարը դիտաւորութիւն ունէր Համամու հասնելու արեւածագից առաջ, որպէսզի յանկարծակի բռնէր թշնամուն. այդ պատճառով նա շեղուեց ուղիղ ճանապարհից և մի ուրիշ ուղի բռնեց, որպէսզի Փամբակի գետը կտրէր, անցնէր առաջ:

Մենք էլ առաջ արշաւեցինք ուղակի դէպի գետի ափը: Ինչպէս մեզ պատուիրուած էր, մենք պէտք է հէնց արեւածագին հասնէինք այնտեղ, որպէսզի օգնութեան հասնէինք սարդարին, եթէ ի դէպ թշնամիները նրան ետ քշէին: Արեւ ծագում էր, երբ մենք հասանք գետի ափը: Դահճապետին հետեւում էր հինգ հարիւր հոգուց բաղկացած մի հեծելազօրք: Հետեակ զօրքն էլ գալիս էր յետեից:

Մենք պատրաստուում էինք գետն անցնելու, երբ յանկարծ մի ձայն լսուեց գետի միւս ափից: Այդ ձայնը կրկնուեց մեզ անծանօթ մի քանի բառերով, և յետոյ լսուեց մի հրացանի որոտ: Մենք կանգ առանք և դահճապետի ուշադրութիւնը հրաւիրեցինք գետի միւս ափի վրայ: Նա նայեց այնտեղ, դէմքը դեղնեց, մեռելատիպ դարձաւ:

— Ի՞նչ խաբար է, ի՞նչ է պատահել, հարցրեց նա մի ձայնով, որ սովորական աստիճանից շատ ցած էր: Ի՞նչ ենք անում մենք, հաջի, սէր ենք գնում. դժւ է իր, որ կրակեցիր:

— Ո՛չ, պատասխանեցի ես, դուցէ այստեղ դուրս են թափառում ոռւմների մէջ, ինչպէս Աշտարակում թափառում են հայերի մէջ:

Մի բոպէից յետ դարձեալ մի քանի վայրենի ձայներ լսուեցին. մի ուրիշ հրացան կրակուեց, և արեւը, որ այժմ բաւական բարձրացել էր, ցոյց տուեց մեզ գետի միւս ափում

Արնգնած երկու մարդ, որոնք, ինչպէս իմացանք, ոռւմներ էին:

Հէնց մեր զօրագլուխը տեսաւ, որ վտանգն այնքան էլ մեծ չէր, նաև նկատեց, որ մեր դիմացի թշնամիները շատ սակաւթիւ են, դէմքը պայծառացաւ, և նա իսկոյն ցոյց տուեց մեծ վճռականութիւն, արիութիւն և կորով:

— Գնացէք, բռնեցէք, զարկեցէք, սպանեցէք դրանց, գոռաց նա մէկ շնչով: Գնացէք և իսկոյն այդ երկու անօրէնների գլուխները բերէք այստեղ:

Իսկոյն մի քանի ձիաւորներ մերկացրած սրերով մտան գետը. բայց միւս ափի երկու ոռւմները քիչ ետ քաշուելով մի բարձրութեան վրայ և յարմար դիրք բռնելով՝ սկսեցին այնպէս կանոնաւոր և անյողդողդ կերպով կրակել իրանց հրացանները, որ մենք բոլորովին զարմացանք: Զիաւորներից երկուսը սպանուեցին և միւսները սոսկալով ետ դարձան: Այլևս ոչ ոք չկամեցաւ, չհամարձակուեց յարձակուել այդ երկու ոռւմների վրայ:

Դահճապետը հայհոյեց, երգուեց, խնդրեց, փող խոստացաւ իր զօրքին, որ յարձակուեն նրանց վրայ և նրանց գլուխները բերեն իր համար, սակայն ոչ ոք չշարժուեց իր տեղիցը: Վերջը նա իբր թէ մեծանոգութեամբ գոռաց.

— Ո՛չոք չէ՞ ցանկանում, հա՛. ես, ես ինքս կ'երթամ: Դէ՛հ, ճանապարհ բաց արէ՛ք. ահա՛ ես գնում եմ. բայց ոչ ոք չէ՞ ցանկանում հետեւել ինձ:

Յետոյ կանգ առնելով և դառնալով ինձ՝ ասաց.

— Հա՛ջի, հոգիս, բարեկամս, դու չե՞ս գնալ կտրելու այդ անհաւատների գլուխները: Գնա՛, հոգիս, գնա՛, ինչ որ ուզես, ես քեզ կը տամ:

Եւ իր բազուկը վզիս շուրջը ձգելով՝ նա կրկնեց.

— Գնա՛, հա՛ջի, գնա՛, գնա՛, ես վստահ եմ, որ դու կարող ես դրանց գլուխները կտրել:

Նա գեռ խօսում էր ինձ հետ, երբ գետի հակառակ ափից մի հրացան որոտաց և գնդակը դիպաւ նրա ասպանդակին: Նա սարսափեց. յետոյ սկսեց լուսանքների կարկուտներ տեղալ ոռւմների գլխին: Նա հրամայեց իր զօրքին ետ քաշուել. ինքն էլ շուտ-շուտ ետ քաշուելով՝ բացազանչեց.

— Անէ՛ծք, հազար անէ՛ծք այդ անհաւատների մօրուքներին: Անէ՛ծք նրանց հայրերին, մայրերին, պապերին և ապագայ սերնդին: Ո՞վ էր տեսել այս ձեռով կռուել: Այդ անիծածները հա՛ սպանում, սպանում ու սպանում են մեզ: Մէկ տեսէ՛ք ի՞նչ անասուններ են դրանք: Ի՞նչ ուզում էք, նրանք իսկի չեն վախենայ, չեն վախճի: Այդ հարամազուկները գազաններ

են. բայց գաղանները էլ վատթար են, որովհետեւ գաղանները զգացում ունին, իսկ գրանք չունին: Ալլահ-ի-Ալլահ, ճշմարիտ եմ ասում, որ եթէ կոուր մէջ սպանուել, մենեւ չլինէր, օ, պարսիկներս մեծ քաջութեամբ կը կոուէինք և յաղթութիւնը մենք կը տանէինք:

Արգէն բաւական հեռացած լինելով գետի ափից՝ մենք կանգ առանք: Դահնապետը կարծում էր, որ բազմաթիւ ուսաներ մէջք-մէջքի առաձի՝ թագնուած էին մացառների մէջ, նա չէր հասկանում՝ ինչ միջոցներ ձեռք առնել. բայց հէնց որ մենք տեսանք, որ սարգարն էլ միւս կողմից իր հեծելազօրքով փախչում էր թշնամու առաջից, նա էլ իր անելիքը իմացաւ:

Պարզ էր, որ սարգարը անյաջողութեան էր հանդիպել, և որ ամբողջ զօրադնդի համար ոչինչ չէր մնում անելու բացի դէպի բանակը վերադառնալուց:

Ես չեմ փորձիլ պաակերացնելու սարգարի զօրքի թըշուառ վիճակը. միայն այսքանը պիտի ասեմ, որ նրանք բոլորն էլ կարծես թէ լուռ համաձայնութեամբ վճռել էին քայլել դէպի իրանց տները առանց մի անգամ ևս ետ նայելու:

Բայց դահնապետը. օ, նա խիստ ոգևորուած էր: Նա այնքան աշխուժով, եռանդով և ինքնաբաւականութեամբ պատմում էր իր արիւթեան, իր ոտին դիպած գնդակի ու նրա պատճառած վէրքի և իր ապագայում կատարելիք քաջագործութիւնների մասին, որ նա յանկարծ ձին քշեց և հասնելով իր խոհարարին, որը արագ-արագ գնում էր իր կաթսաների մօտ, այնպէս քաջութեամբ իր նիզակը նետեց նրա մէջքին, որ շալը ծակելով՝ նրա մսի մէջ մտաւ:

Եւ այսպէս վերջացաւ մեր արշաւանքը, որից սարգարը յոյս ունէր շահելու մեծ փառք ու բազմաթիւ ուսանների դուխներ, և որը առիթ պիտի տար դահնապետին մինչև իր կեանքի վերջը հրճուելու ու պարծենալու իր սխրագործութիւններով: Չնայած որ այդ արշաւանքը բոլորովին անյաջող, ապարդիւն անցաւ, այնուամենայնիւ նա՝ դահնապետը բաւական ողջամտութիւն ունէր նիւթ ստեղծելու ինքնաշնորհաւորութեան համար: Շրջապատուած մի խումբ հետևորդներով, որոնց մէջն էի և՛ ես, նա պարծանքով խօսում էր իր քաջագործութիւնների մասին, երբ յանկարծ մի պատգամաւոր հասաւ սարգարի կողմից և ասաց նրան.

—Սարգարը խնդրում է, որ թոյլ տաք Հաջի Բարային իսկոյն իր մօտ գնալու:

Պատգամաւորն ու ես միասին ճանապարհ ընկանք, և երբ ես ներկայացայ սարգարին, նա հարցրեց.

—Հաջի, ո՞ւր է հայ երիտասարդը, ո՞ւր է նրա կինը. ասա, իսկոյն պատասխան տուր:

Ես անմիջապէս հասկացայ, որ նրանք արդէն փախել էին: Դէմքիս անմեղութեան արտայայտութիւնն աւելով՝ ես ասացի, որ բոլորովին չգիտէի, թէ նրանք ո՞ւր էին:

Սարգարը պտոյտ տուեց իր աչքերի բերբերը և բերանը զանազան ձևերով ծամեց: Կիրքը բռնկեց նրա կրծքից ամենալալիր շարայայտութիւններով: Նա երգուեց վրէժ առնել նրանից, նրա ազգից, նրա հայրենի գիւղից, նրա հետ առնչութիւն ունեցող ամեն շնչաւոր և անշունչ բաներից: Նա բոլորովին չհաւատաց, որ ես ոչինչ չգիտէի նրա ո՞ւր լինելու մասին: Նա սպառնաց ինձ, որ եթէ երբեք լսեմ ինչ գուրազար, որ ես Յովսէփի փախչելու դիտաւորութեան մասին առաջուց գիտէի, նա ամեն միջոց գործ կը դնէր աշխարհիս երեսից ջնջելու ինձ:

Ես յետոյ լսեցի, որ նա մի խումբ մարդիկ էր ուղարկել Համիշլու ձերբակալելու Յովսէփի ծնողներին ու մերձաւորներին: Նա հրամայել էր նաև գրաւել նրանց բոլոր կայքը և հրդեհել ու կործանել, ինչ որ դժուար կամ անհնար էր փոխադրել, սակայն հնարագէտ, ճարտարամիտ և գործունեայ հայ երիտասարդը նախատեսելով այդ արհաւիրքը՝ այնպէս խոհեմութեամբ և փութաշանութեամբ կարգադրել էր ամեն բան, որ նա բոլորովին ընկճեցրեց, նուաճեց սարգարին և թոյլ չտուեց, որ բռնակալի չար նպատակը իրագործուէր:

Բայց ի՞նչ էր արել նա: Նա, իր կինը, իր կնոջ տղա-կանները, իր ծնողները և մերձաւորները, վերցնելով իրանց շարժական գոյքերը, բացի իրանց մշակած արտերից, համբարալս սրտով գաղթել էին ուսաց հողը:

Եւ նրանք յաջողութեան էին հանդիպել, որովհետեւ, ինչպէս ես յետոյ լսեցի, ուսաց հողում նրանք սիրալիր ընդունելութիւն էին գտել թէ՛ կառավարութեան և թէ՛ իրանց համազգիների կողմից: Նրանց յատկացրուել էր մի կտոր գետին և ամեն կերպ օգնութիւն արուել վերահաստատուելու և լըրացնելու իրանց պակասը:

ԴԼ. ԼՍԸ.

Հաջի Բաբան զնում է Շահի բանակը: — Ստախոսուժեան մի փայլուն օրինակ է տալիս նա:

Դահճապետի սպառնալիքները մտքումս՝ ես տարակուսանքով ու վախենալով վերադարձայ նրա մօտ: Ես լաւ գիտէի, թէ մեր մեծ մարդիկը ինչքան իրաւունք և ոյժ ունին իրանց ծառաների վրայ, ուստի ես խոհեմութիւն համարեցի առանց ուշացնելու յայտնել նրան, թէ սարդարը ինչ տոնով և ինչ ուճով էր խօսել հետս:

Նա զայրացաւ, մոլեգնեց, և ինձ մնաց միայն հովահարել վառածս կրակը՝ թշնամութիւն ստեղծելու նրանց մէջ: Ես սարդարից աւելի շատ էի վախենում, քանի որ գիտէի, թէ դահճապետը այնքան զօրաւոր չէր նրա առաջ, որ կարողանար ինձ պաշտպանել. ուստի խոհեմութիւն համարելով հեռանալ նրանց մէջ բացուելիք տեսարանից՝ թախանձանօք թոյլտուութիւն խնդրեցի դահճապետից վերադառնալու թէհրան:

Սարդարին ապացուցանելու համար, որ բացի իրանից ոչ ոք իրաւունք չունէր իշխելու իր ծառայի վրայ, դահճապետը հաճեց իմ խնդրած թոյլտուութիւնը շնորհել: Նա իսկոյն ինձ հրահանգներ տուեց, թէ ես ինչ պիտի ասէի մեծ վէզիրին մեր վերջին արշաւանքի վերաբերմամբ. նա յատկապէս պատուիրեց ինձ, որ որչափ կարելի կը լինէր, փայլուն զոյններով նըկարագրէի իր արիւթիւնն ու քաջագործութիւնները:

— Հաջի, դու ինքդ այնտեղ էիր, ասաց նա, և կարող ես նկարագրել պատերազմի անցքերը ճիշտ այնպէս, ինչպէս ես ինքս կը նկարագրէի: Անշուշտ ճշմարտութիւնից քիչ հեռու կը լինի, եթէ ասենք, որ մենք յաղթութիւն տարանք, որովհետեւ, ափսոս, մենք գլուխներ չունենք, որ ցոյց տանք. բայց միևնոյն ժամանակ, ոչոք էլ չէ կարող ասել, թէ մենք յաղթուել ենք: Դու կը պատմես վէզիրին, որ սարդարը — այդ յիմար, ապուշ աւանակը փոխարէն սպասելու մինչև թնդանօթներն ու հետևակ զօրքը օգնութեան հասնէին, յիմարաբար յարձակուեց մի պարսպապատ քաղաքի վրայ՝ ամբողջ իր յոյսը հեծելագործի վրայ դնելով: Հետևանքն այն եղաւ, որ այդ քաղաքի պահապան զօրքը դռները փակելով՝ բարձրացաւ պարիսպների վրայ և այնտեղից սկսեց կրակ թափել սարդարի վրայ:

— Չմոռանաս ասել, շարունակեց նա, որ նա ոչինչ չկարո-

ղացաւ անել և խայտառակութեամբ վերադարձաւ: Եթէ, հաջի, ես լինէի ձեր ընդհանուր հրամանատարը, հանգամանքները բոլորովին տարբեր կը լինէին, այսինքն՝ դէ, դու ինքդ լաւ գիտես, որ ես յաղթութիւն կը տանէի. գիտես նաև, որ մենակ ես էի, որ կուրծքս թշնամուն դէմ արած՝ կուռեցի մինչև վերջ: Ես սաստիկ վիրաւորուեցի. բայց եթէ գետը արգելք չդառնար, ես չէի թողնիլ, որ ռուսներից մէկը կենդանի փախչէր: Հաջի, այս բոլորը դու պիտի պատմես վէզիրին և որքան կարող ես, դեռ աւելին պատմիր:

Յետոյ յանձնելով ինձ մի քանի նոմալներ՝ ուղղուած մեծ վէզիրին ու միքանի ուրիշ պաշտօնական մարդկանց, նաև մի արիզէ (խնդրագիր) Շահին ուղղուած, նա հրամայեց ինձ հեռանալ:

Ես մեկնեցի: Ճանապարհին տեղեկացայ, որ թէպէտ աշունքից էլ բաւական անցել էր, Շահը դեռ ամարանոցումս էր, բայց դիտաւորութիւն ունէր շուտով թէհրան վերադառնալու:

Միքանի ուրիշ սուրհանդակների հետ միասին, որոնք եկել էին Շահի թագաւորութեան զանազան կողմերից, ես ներկայացայ մեծ վէզիրին առաւօտեան այն ժամին, երբ նա սովորաբար շրջապատուած է լինում իր պաշտօնեաներով, և նամակները նրան յանձնեցի:

Նամակները լաւ ուշադրութեամբ կարդալուց յետոյ նա հրամայեց ինձ մօտենալ իրան և ասաց.

— Դժո՛ղ ամէնէն (բարի ես եկել). դու էլ էիր գնացել Համաժու: Հը՛մ, այդ անհաւատները. չհամարձակուեցին զզլբաշների (կարմիր գլուխների) առաջ դուրս գալ: Հը՛մ, այդպէս է. ոչոք չէ կարող կանգնել պարսիկ ձիաւորի և պարսկական շամշիրի (թրի) առաջ: Քո խանը վիրաւորուել է, չէ՞: Օ՛, նա իսկապէս Շահի ամենալաւ ծառաներից մէկն է. բայց լաւ է, վատ բան չէ պատահել նրան: Ինչպէս երևում է, դուք շատ տանք գործ էք ունեցել գետի երկու ափերում:

Այս բոլորին ես, քանի անգամ որ հարկաւոր էր, պատասխանեցի միայն ըստ լի-ըստի (այո՛, այո՛) և խէ՛յր-խէ՛յր (ոչ, ոչ) բառերով, և յիշաւի, ես բաւական գոհ եղայ նրա համար, մեծ վէզիրն ինձ վրայ նայում էր իբրև մէկի վրայ, որ հէնց նոր մեծ յաղթութեամբ վերադարձել էր պատերազմի դաշտից:

Վէզիրը յետոյ իր միրզաներից (դրագիրներից) մէկին կանչելով՝ ասաց.

— Լսիր, միրզա՛. դու պէտք է պատրաստես մի ֆաթէ

Նամէ *), որի օրինակները պիտի իսկոյն ուղարկուեն զանազան նահանգներ, յատկապէս Խորասան, որպէսզի ապստամբ խաները սարսեն ու դողան: Աշխատիր նկարագրական այնպիսի վսեմ ոճերով գրել, որ քո յաղթական ինքնակալի բնաւորութեանը և արժանաւորութեանը համապատասխան լինի: Այս բոլորէն մենք կարօտ ենք մի յաղթութեան, բայց իհարկէ մի լաւ, ճշմարիտ և արիւնալից յաղթութեան:

— Թշնամիները քանի հոգի էին, հարցրեց միրզան՝ նայելով դէպի ինձ:

— Շատ, շատ, պատասխանեցի ես՝ միևնոյն ժամանակ դանդաղելով ու մտածելով թէ ինչ թիւ ասեմ:

— Գրիւր յիսուն հազար, ասաց վէզիրը պաղ կերպով:

— Նրանցից քանիսն են սպանուել, հարցրեց միրզան՝ նախ նայելով վէզիրին, յետոյ ինձ:

— Գրիւր տասն, տասն և հինգ հազար հոգի սպանուած, ասաց վէզիրը: Մտածիր, որ այդ Ֆաթէ Նամէները շատ հետեւ տեղեր պիտի գնան: Շահի արժանաւորութիւնը կը վիրաւորուի, եթէ յայտարարուի, որ հազարներից ու տասն հազարներից պակաս են սպանուել: Ի՞նչ, դու կարծում ես, թէ Շահը Բոսթամից և Աֆրասիաբից պակաս ժարգ է: Ո՛չ, մեր թագաւորները արիւնասիրտ և մարդասպան մարդիկ պիտի լինին, որպէսզի նրանց հպատակներն ու օտար ազգերը ակնածութեամբ ու երկիւղով վերաբերուեն դէպի նրանց: Ե՛հ, վերջապէս, գրեցի՞ր, հարցրեց նա միրզայից:

— Բա՛լի, քա՛լի, ձերդ բարձրութիւն, պատասխանեց միրզան: Ես գրել եմ, որ (կարդալով հրովարտակը) ռուս շները— Ալլահը ցիցը հանի և խորովի նրանց կենդանի կրակի վրայ— Թուով յիսուն հազար, յանգանցին պատերազմել մեզ հետ հարիւր թնդանօթներով, բայց հէնց որ Շահի ամենայաղթ զօրքերը երեսցին, նրանցից տասը-տասն և հինգ հազար հէնց տեղնուտեղը ստրսափից մեռան, և մնացածները գերի ընկնելով մեր ձեռքը, այսօր գերիների գինը հարիւրին հարիւր իջել է ամբողջ Ասիայի թագաւորներում (շուկաներում):

Բարիքալլա՛, քարիքալա՛, միրզա՛, բացադանչեց մեծ վէզիրը. շատ լաւ ես գրել: Եթէ գրածներդ իրողութիւն էլ չըլինին, այնուամենայնիւ Շահի բարի բախտի բերմամբ իրողութիւն կը դառնան: Ծշմարտութիւնը շատ լաւ, շատ պատուական բան է, երբ նպաստում է մարդուս նպատակների ի-

*) Ցաղթութիւն յայտարարող մի հրովարտակ:

բաղործմանը, հակառակ դէպքում դա նշանակութիւն չունի, դա շատ անմիտ, անպէտք բան է:

— Բա՛լի, ասաց միրզան՝ գլուխը բարձրացնելով իր ծնկի մօտից, որի վրայ իր ձեռքը դրած՝ գրում էր հրովարտակը: — Բա՛լի, կրկնեց նա. Սաադին ասում է. — «Ստախսութիւնը քարի նպատակների համար աւելի լաւ է, քան ճշմարտութիւնը, որ կոխ է առաջացնում»:

Վէզիրն իր կօշիկներն ուղեց: Ծառաներն իսկոյն բերին, նա հագաւ և հեծնելով իր ձին, որ պատրաստ էր վրանի գրան, գնաց շահի մօտ, հաղորդելու նրան իր ստացած նամակների բովանդակութիւնները:

Պառնուելով նրան հետևող ծառաների խմբի հետ՝ ես բաւական ճանապարհ քայլեցի նրա յետևից, մինչև որ նա յանկարծ ետ նայեց և ինձ տեսնելով՝ ասաց.

— Դու մուրախաս (աղատ) ես. գնա հանգստանալու:

Դւ. խզ.

Հաջի Բարան մի զարհուրեցուցի՜ պատմութիւն է անում:— Ինքը վերին աստիճան թշուառանում է:

Մի քանի օրից յետոյ Շահը չուեց դէպի Թէհրան իհարկէ նոյն չքով ու փառքով, ինչպէս որ մեկնել էր:

Պաշտօնիս գլուխն անցած՝ ես, իբրև դահնապետի օգնական, զբաղուած էի հրահանգներ տալով իմ իշխանութեան տակ գտնուող նասաղչիներին ճանապարհին կարգ պահպանելու համար, երբ ինձ հրամայուեց իսկոյն մի մարդ ուղարկել Թէհրան, լուր տալու թագիզներին (խաղացողներին), կաքաւ-չուհիներին և երգչուհիներին, որ պատրաստուէին ընդունելու Շահին Սուլէյմանիէում, որը, ինչպէս առաջ էլ ասել եմ, մի պալատ է՝ կառուցուած Քեարաջ գետի ափի վրայ, մօտաւորապէս իննը ֆարսաղ մայրաքաղաքից հեռու:

Յիշողութեանս մէջ իսկոյն դարձնեց իմ երկամբ մոռացուած Զինարը, և անս, բոլոր իմ փափուկ զգացումները, որ շնորհիւ իմ վարած եռուն կեանքի թմբել, նիրհել էին, նորոգուեցին, կենդանացան: Արդէն անցել էին եօթն ամիսներ այն օրից, երբ մենք առաջին անգամ ծանօթացանք միմիանց հետ, և թէպէտ այդ ժամանակի ընթացքում ես ապրել էի այնպիսի մարդկանց շրջանում, որոնք իրանց վայրենի բնաւորութեամբ մեղքեր էին իմ մէջ ամեն ազնիւ, փափուկ զգա-

ցում, այնուամենայնիւ չգիտեմ թէ ինչն էր ինձ երևակայել տալիս, որ նրա՝ Զինարի դրութիւնը խիստ թշուառ, ողբալի պիտի լինէր: Ինձ թւում էր, թէ նրա այդ եղկելի վիճակի պատճառը հէնց ինքս էի եղել, և ամեն անգամ երբ նա միտքս էր ընկնում, խեղճս տանջում, հալածում էր ինձ, և սիրտս կարծես թէ ուռչում, տրաքում էր:

— Է՛, ախր շուտով մի բան կը յայտնուի ինձ նրա մասին, մըմնջացի ես. տեսնենք թէ նրա մասին իմ ունեցած տանջուող երկիւղն ու կասկածները հիմք ունին, թէ՞ չէ: Մի քանի օրից յետոյ մենք կը հասնենք Սուլէյմանիէ. այնտեղ ես կը ստուգեմ նրա իսկական դրութիւնը:

Մեր հասնելու օրը ես բոլորից առաջ ընկայ՝ տեսնելու, թէ արդեօք պալատում ամեն բան պարտուպատշաճ կերպով պատրաստուած ու կարգադրուած էր, թէ՞ չէ: Երբ մօտեցայ հարեմին, լսեցի երաժշտութեան ձայներ, և ես իսկոյն եզրակացրի, որ բոլոր ըագիգէրները արդէն պատրաստ էին այնտեղ: Ա՛խ, ինչէ՛ր չէի տալ մի միջոց, մի հնարաւորութիւն գտնելու Զինարի հետ խօսելու կամ գոնէ նրան հեռուից տեսնելու համար: Սակայն ես լաւ գիտէի, որ անխոհմտութիւն կը լինէր իմ կողմից նրա մասին հետաքրքրութիւն ցոյց տալ, որովհետեւ ես կասկածներ կը յարուցանէի և ակամաւից ինձ էլ, նրան էլ մահուան վտանգի կ'ենթարկէի:

Եւ յիշաւի, եթէ նոյնիսկ վճռէի նրան մի եղանակով, մի հնարով տեսնել, դարձեալ իզո՛ւր, բոլորովին իզո՛ւր կը լինէր, որովհետեւ շուտով մի փոքրիկ թնդանօթի ձայն յայտարարեց, որ Շահը պալատի դուռը հասած՝ իջնում էր ձիուց:

Իր պետական դահլիճում մի դայլան ծխելուց յետոյ նա արձակեց իր պալատական պաշտօնեաներին և անցաւ դէպի հարեմը, որի մուտքին մօտեցաւ թէ չէ, իսկոյն լսուեց երգչուհիների, թմբուկների և կիթառների ձայներ: Նրա առաջ թափօր կազմելով՝ երգչուհիները նրան ներս առաջնորդեցին, օդը թնդացնելով իրանց երաժշտութեամբ:

Ես ականջներս սրեցի լսելու Զինարի ձայնը. սակայն իզո՛ւր: Յուսոյ և երկիւղի մէջ տատանւում էի, մինչև լսեցի, որ Շահը հրամայել էր իսկոյն իր մօտ կանչել պալատական բժիշկ Միրզա Ահմադին:

Այդ բանը լսելով, սարսուռ անցաւ երակներիս միջով, և ես մըմնջացի.

— Կորսւ, Զինարը կորսւ իսպառ:

Հաքիմ բաշին իսկոյն եկաւ, մտաւ հարեմը, և շուտ դուրս եկաւ: Անցնելիս ինձ տեսնելով նա մի կողմ տարաւ ինձ, և ասաց.

— Հաջի, Շահը սաստիկ զայրացած է: Դու յիշում ես այն քրդուհուն, որին ես ընծայեցի նրան նոր տարուայ առթիւ իմ նրան տուած խնջոյքի օրը: Նա չէ մասնակցել կաքաւուհիներին՝ պատրուակելով, թէ հիւանդ է: Շահը հրատուպ սիրով սիրում է նրան: Նա ինձ կանչեց իմանալու, թէ ինչ բանի է վերագրելի նրա այդ վարքը. կարծես թէ ես կարող եմ սանձել այդ դէի դաւակ, քմահաճ աղջկան: Նա ինձ սպառնում է, որ եթէ մինչև իր Թէհրան հասնելը այդ անիծուած քրդուհին կատարեկապէս առողջացած ու զեղեցկացած չլինի, արմատախիլ կ'անի մօրուքս: Ա՛խ, սե՛ր լինէր, անիծուէ՛ր այն օրը, այն աղէտաբեր ժամը, երբ նա՛ այդ սատանայի ձագը ձեռքս ընկաւ, և աւելի սե լինէր այն ժամը, երբ ես առաջին անգամ Շահին հրաւիրեցի տունս:

Այս ասելով՝ միրզա Ահմադը հեռացաւ Թէհրան գնալու, իսկ ես դարձայ իմ վրանը խորհելու այն սոսկալի դրութեան վրայ, որին վիճակուած էր տարաբախտ քրդուհին:

Ես աշխատեցի ինձ սիրտ տալ և յուսալ, որ Զինարը գուցէ իրօք հիւանդ է, և թէ այդ պատճառով նա անկարող է եղել երևալու Շահի առաջ: Ես ինձ միթաբեցի այն մտածմունքով, թէ եթէ նա իսկապէս հիւանդ է, թերեւ հաքիմ բաշին կը դէթայ նրան և կ'աշխատի մի եղանակով արդարացնել նրան: Սրտիս խորին տխրութիւնը փարատելու համար, ես երգեցի ինձ նման իր սիրուհուց զրկուած մեր բանաստեղծներից մէկի հետեւալ խօսքերը.

«Միթէ այս աշխարհում միայն մէ՞կ գոյգ ջէյրանի աչքեր կան, միթէ միայն մէ՞կ չինարի բօյ կայ, միթէ միայն մէ՞կ լուսնանման երես կայ, որ ես այսքան ողբում եմ իմ անգութ սիրուհու կորուստը: Ո՛չ, ես պիտի սիրեմ այնտեղ, ուր սէրն աժան է, որովհետեւ ես ժլատ եմ իմ զգացմունքների մէջ: Այլևս ինչո՞ւ այրուեմ, բորբոքուեմ, մաշուեմ և վշտալից սրտով անքաշեմ ինձ դիւթող, բայց խուլ աղջկայ պատուհանի տակ»:

Այսպէս ես աշխատեցի շատ էլ չմտածել սիրտս տոչորող խնդրի վրայ և վճռեցի իբրեւ մի ճշմարիտ մուսուլման արհամարհանքով վերաբերուել դէպի կին սեռը. բայց աւա՛ղ, սուր էր որ զնում էի, որ կողմն էլ որ դառնում էի, Զինարը իբրեւ մի յօշոտուած, խողխողուած դիակ՝ միշտ երևում էր աչքիս առաջ. իր այդ սոսկալի դրութեամբ նա ամեն տեղ և ամեն բույլ երևում էր ինձ:

Վերջապէս յայտարարուեց Շահի Թէհրան մուտ գործելու բարբեր ժամը, և նա մտաւ քաղաքը շրջապատուած բոլոր բնակիչներով, որոնք դուրս էին ուղարկուել զիմաւորելու նը-

րան: Ես տեսնում էի տեսնուել հաքիմ բաշու հետ, սակայն այնպիսի մի ձևով, որպէս թէ պատահմամբ հանդիպեցի նրան, որպէսզի եթէ Զինաբը յանցաւոր համարուէր, ինձ չկասկածէին իբրեւ պատճառ նրա յանցանքի...

Մեր Թէհրան հասնելու օրը հէնց երեկոյեան բաղձանքըս կատարուեց, բայց աւանդ, ինչպէս ձախողակի կերպով: Այսպէս պատահեց. մինչդեռ ես տեսայ Միրզա Ահմադին, որը ցաւ ու հոգս արտայայտող դէմքով, մէկ ձեռքը գօտու մէջ խրած, միւսը կողքին դրած, մէջքը սովորականից աւելի կռացած, և աչքերը դէպի գետին դարձած՝ դուրս եկաւ շահի առանձնասենեակից, ես իսկոյն կանգնեցի նրա ճանապարհի վրայ և ողջունեցի նրան: Նա վեր նայեց և ճանաչելով ինձ՝ կանգնեց ու ասաց.

— Ես հէնց քեզ էի ուզում տեսնել. եկ այս կողմը:

Մենք քաշուեցինք մի կողմ, և նա ասաց.

— Հնչի, մի զարմանալի բան են պատմում այստեղ: Այդ անիծած քրդուհին մոխիր է թափել գլխիս: Վալլահ (Աստուած վկայ), Շահը կատարելապէս գժուել է: Նա մտածում է կոտորել տալ այս հարեմի ներսում ու դրսում գտնուող բոլոր արուններին, սկսած իր վէզիբից մինչև վերջին ներքինին: Նա հրդոււմ է իր գլխով, որ ինձ ամենից առաջ մորթել կը տայ, եթէ ես չգտնեմ ու չյայտնեմ նրան, թէ ով է յանցաւորը...

— Ի՞նչ յանցաւոր, հիվ, ի՞նչ, միթէ բան է պատահել, հարցրի ես:

— Զինաբը, այդ քրդուհին, էլ հիվ, պատասխանեց նա:

— Հն, հիմայ նոր հասկացայ, ասացի ես. այն քրդուհին, որին դուք այնքան սիրում էիք:

— Ե՞ս, ես էի սիրում, բացառանչեց հաքիմ բաշին վախեալով: Ե՞ս էի սիրում նրան, կրկնեց նա. Աստուած մի արասցէ: Ի սէր Աստուծոյ, այդպէս մի խօսիր, հնչի. որովհետեւ բաւական է որ մէկի ականջին հասնի, ես կը դատապարտուեմ, և Շահն իսկոյն վիզս կտրել կը հրամայէ: Ես զարմանում եմ, ախր հիվ ասաց քեզ, որտեղից լսեցիր, ինչպէս իմացար. որ ես նրան սիրում էի:

— Այն ժամանակ, երբ Զինաբը ձեր տնումն էր, ձեր մասին շատ բաներ էին ասում, և մարդիկ բոլորովին զարմանում էին, որ դուք, դուք, որ իմաստուն հաքիմ և լողման էք համարւում, ինչպէս էիք ձեր կեանքը վտանգի ենթարկել՝ պահելով մի քրդուհի, որը սատանայի սիրուհիներից մէկն է և որի քայլերը աղէտաբեր են, նա կարող է թշուառութիւն բերել

մինչև անգամ մի ամբողջ կայսրութեան վրայ, ուր մնաց մի գերդաստանի վրայ, ինչպէս ձերը:

— Զնաբիտ ես ասում, հնչի, ասաց Միրզա Ահմադը՝ տարուբերելով իր գլուխը և ձախ ձեռով փորին զարկելով: Օ՛, ինչքան յիմար եմ եղել ես, որ թոյլ եմ տուել ինձ դիւթուել նրա սեւ-սև աչքերից, աչքեր, որոնց միջից հէնց դեռ ինքը դուրս էր նայում: Հէնց այս բոպէիս էլ նոյն դեռ նրա մէջը բնակոււմ է: Թող մարդիկ ինձ ղորոմսաղ ասեն, եթէ աստծա ճիշտ չէ: Բայց, հնչի, այդ ամենն անցած է, ես չգիտեմ ինչ տնել. ասա, ի՞նչ անեմ, շուարել եմ:

— Ես ի՞նչ կարող եմ ասել, պատասխանեցի ես. բայց մի՞թէ Շահը որեւէ բան կ'անի նրան:

— Է՛հ, դու նրա մասին ես հարցնում. թող նա ջնաննաւը (դժոխքը) գնա. թող գնա իր հօր մօտ, բարի ճանապարհ նրան: Ես միայն իմ կաշու մասին եմ մտածում:

Յետոյ սիրողաբար նայելով երեսիս՝ ասաց.

— Հնչի, դու գիտես, թէ ես միշտ քեզ ինչքան եմ սիրել: Երբ դու թափառում էիր անտուն, անտէր, անգործ, ես քեզ տարայ իմ տունը, քեզ լաւ վիճակի մէջ դրի և աշխատեցի քեզ հասցնել այդ բարձր պաշտօնին, որ այս բոպէիս ունիս: Եթէ այս աշխարհում կայ այնպիսի մի բան, որ կոչոււմ է երախտագիտութիւն, ահա քեզ մի լաւ առիթ ցոյց տալու ինձ քո երախտագիտութիւնը:

Նա լոնց և մի քանի վայրկեան մօրուքիս ծայրի հետ խաղալուց յետոյ՝ հարցրեց.

— Դու կարողանում ես դուշակել, թէ ես ինչ եմ ուզում տանել:

— Ո՛չ, պատասխանեցի ես. դեռ չեմ հասկանում:

— Լաւ ուրեմն, ասաց նա, մի խօսքով յանցանքը քո վերայ առ. ասա, որ դու ես յանցաւորը: Դիտեա, հնչի, եթէ ես համարուեմ յանցաւոր, շատ վարկաբեկ կը լինիմ, բոլորովին կը խայտառակուեմ. իսկ եթէ դու լինիս, քեզ այնքան էլ մեծ վնաս կամ անպատուութիւն չի լինիլ: Դու երիտասարդ ես, այդպիսի բամբասանքներն ու անպատուութիւնները շատ չեն ազդիլ քեզ. քեզ ոչինչ չի լինիլ, սակայն ինձ համար, ճ, սարսափելի բան կը լինի. ես կը զրկուեմ իմ պատուից:

— Զրկուել պատուից, բացառանչեցի ես. ի՞նչ է նշանակում զրկուել պատուից, երբ մարդ առաջ քան գրանից զըրկուել կը զրկուի իր կեանքից: Ես զարմանում եմ, հնչիմ բաշի, ձեր խելքը թուել է, դժուել էք, թէ ինձ էք գժի տեղ գնում: Ինչո՞ւ համար զո՞ւր տեղը ես դատապարտուեմ. ինչո՞ւ էք ցանկանում, որ ես մահապարտ լինիմ. ինչո՞ւ էք ուզում, որ

արիւնս մնայ ձեր վզին: Գիտէ՞ք ինչ, ես միայն մէկ բան կ'ա-
նեմ: Եթէ այդ խնդրի վրայ ինձ հետ խօսուի, ես միայն կ'ա-
սեմ, որ հաքիմ բաշին չէ յանցաւորը, որովհետեւ նա այնքան
վախենում էր իր հարեմից, որ երբէք չէր համարձակուի մօ-
տենալ Զինարին: սակայն, հաքիմ բաշի, լաւ իմացէք, որ ես
ամենևին մէկին չեմ ասելու, թէ ես եմ մեղաւորը:

Մինչդեռ մենք խօսում էինք, Շահի ներքիններէից մէկը
վրայ հասաւ և ինձ ասաց.

— Շահի հրամանով ներքնապետը պատուիրում է ձեզ, որ
դուք և հինգ հոգի ձեր նասաղչիներէից այս գիշեր ճիշտ կէս
գիշերին պատրաստ լինէք հարեմի մուտքի մօտ գտնուող աշ-
տարակի տակ: Դուք պիտի ձեզ հետ ունենաք մի թաղուի
(դիրք, դագաղ), որպէսզի նրա մէջ զնէք մի դիակ և տանէք
թաղելու:

— Բէ՛ շա՛շմամ (աչքիս վրայ), պատասխանեցի ես. էլ ու-
րիշ ոչ մի բառ չկարողացայ արտասանել: Բարեբախտ էի, որ
ներքինին շուտ հեռացաւ գնաց. միրզա Ահմադն էլ արդէն զը-
նացել էր, մուրն էլ կոխել էր, եթէ ոչ, այն վախը, տառա-
պանքն ու տրտմութիւնը, որ ներքնապետի պատուէրը պատ-
ճառեց ինձ, կարող էին մատնել ենձ: Ամբողջ մարմինս քրտին-
քով ծածկուեց, գլուխս պտոյտ եկաւ, ոտներս թուլացան, և
մօտ էի ուշաթափուելու. բայց ես իսկոյն սթափուեցի, երբ մտա-
ծեցի, որ իմ այդ դրութեամբ ես կարող էի ինձ մատնել:

— Ա՛խ, հառաչեցի ես. բաւական չէ՞, որ ես այդ տարաբախտ
ազնկայ մահուան պատճառն եմ դարձել, և այժմ էլ նրա դա-
հի՞ճը պիտի դառնամ: Վայ, էս պիտի լինեմ իմ հարազատ գա-
ւակի համար գերեզման փորող: Ե՛ս պիտի թաղեմ նրան,
և է՛ս պիտի ետ ուղարկեմ կեանքիս արիւնը իր մայր
հողին: Ա՛խ, ինչո՞ւ, ինչո՞ւ ինձ է վիճակուած անելու
այդ ամենը: Ո՛վ անգութ ճակատագիր, ինչո՞ւ, ինչո՞ւ: Բայց
արդեօք չեմ կարող փախչել, ազատուել այդ սարսափելի տե-
սարանից: Արդեօք աւելի լաւ չի՞ լինի, որ դաշոյնս խրեմ սըր-
տիս մէջ և վերջ տամ իմ գոյութեանը: Բայց ոչ, պարզ է, որ
իմ ճակատագիրը որոշուած, վճռուած ու կնքուած է: Իզո՛ւր,
ճ, իզո՛ւր եմ մաքառում, իզո՛ւր եմ տանջւում. ես պիտի կա-
տարեմ այն պարտքը, որ դրուած է վրաս: Ա՛խ, աշխարհ,
ինչ ես դու, ինչպէ՞ս լաւ կը ճանաչուես դու, եթէ ամեն մի
մարդկային էակ ետ քաշի, բարձրացնի իր գործերը ծածկող
քօղը և ցոյց տայ իրան իր հարազատ գոյնով:

Հոգիս խռովուած, սիրտս ճնշուած—կարծես թէ Դէմաւան-
դը իր բոլոր ծծմբով ծանրացել էր նրա վրայ—եւ գնացի

գործիս և ինձ մօտ կոչեցի իմ իշխանութեան տակ գտնուող
նասաղչիներէից հինգին, որոնք պիտի գործակից լինէին ինձ
այս արիւնալից ողբերգութեան մէջ և որոնք անտարբեր էին,
ամենևին փոյթ էլ չունէին իմանալու թէ՛ արդեօք իրանք մի
դիակ պիտի տանէին թաղելու, թէ՛ մարդասպանութեան գոր-
ծիքներ դառնային:

Մռայլ ու մթագնած էր գիշերը և նպաստաւոր էր այն
սոսկալի տեսարանին որ պիտի տեղի ունենար: Այդ օրը արեւը
մայր մտաւ, շրջապատուած արիւններանգ ամպերով, որոնք,
հէնց որ գիշերուանից բաւական ժամանակ անցաւ, սկսեցին
անընդհատ որոտումներով թաւալուել էլլուրդ լեռնաշղթայի
գագաթների վերև: Մերթնդմերթ երևում էր լուսինը, բայց
դարձեալ շուտ ծածկւում, անհետանում էր, և ամեն բանի վը-
րայ տիրում էր անաւոր խաւարը:

Ես մենակ նստած էի պալատի պահականոցում, երբ լը-
սեցի գիշերապահների ձայները, որոնք յայտարարում էին գի-
շերը: Լսեցի նաև մղկիթների կտուրների վրայից բարձրացող
մուէզինների ձայները, որ սլանալով քամու թևերի վրայ՝
մահուան սարսուռ անցկացրին բոլոր երակներին միջով, ու ես
իմացայ որ սպանութեան ժամը մօտ էր:

Ես սարսափեցի, ցնցուեցի, այլևս ինձ անտանելի էր լը-
սել այդ ձայները: Յուսահատութեամբ ու դողով շտապեցի դէ-
պի այնտեղ՝ ուր ինձ պատուիրուած էր սպասել: Իմ հինգ
մարդիկը արդէն այնտեղ էին, անհոգութեամբ նստած՝ իրանց
բերած թաղուի շուրջը որի մէջ պիտի դրուէր Զինարս և
տարուէր իր յաւիտենական տունը: Միակ խօսքը որ ես կա-
րողացայ ուղղել դէպի նրանց այս էր:

— Շօ՞ղ (եղաւ, վերջացաւ):

— Նա՛շօղ (չէ եղել), պատասխանեցին նրանք:

Տիրեց անաւոր լուրթիւն: Ես յոյս ունէի որ ամեն բան
արդէն վերջացած կը լինէր: Ես կարծում էի որ կ'ազատուէի
մի զարհուրելի մարդասպանութեան մասնակցելուց, և որ ինձ
կը մնար տխուր թափօրը դէպի գերեզմանանոց առաջնորդելու
պարտականութիւնը. բայց աւա՛ղ, զո՛ւր էր յոյսս, ունայն էր
կարծիքս, սպանութեան գործը դեռ չէր կատարուել, և ես չէի
կարող ետ դառնալ:

Շահի ամարանոցի հարեմի մօտ կանգնած է մի ութան-
կիւնանի աշտարակ, մօտաւորապէս քառասուն գազ բարձրու-
թեամբ: Սրա գլխին շինուած է մի սենեակ, որի մէջ Շահը
երբեմն հանգստանում է թարմ օդից օգտուելու համար: Հարե-
մի գլխաւոր դուռը բացւում է հէնց այս աշտարակի կողքին:

Ահա սոյն աշտարակի բարձր կարի վրայ էր որ բոլորիս ուշադրութիւնը դարձաւ: Ես հազիւ էի հասել, երբ վեր նայելով տեսայ երկու տղամարդ ու մէկ կին, որի մարմինը մերթ-ընդմերթ լուսաւորւում էր լուսնի ճառագայթներով որ կարճ ընդմիջումներով դուրս էին ընկնում ամպերի տակից: Նրանք քաշում, քաշքշում էին իրանց գոհին վայրենի կատաղութեամբ, և թշուառ կիներ մերթ ծուռն էր չոգում նրանց առջև, մերթ տարածում էր իր բազումները. գթութիւն էր աղերսում նա:

Երբ նրանք կտրի պուշուկն հասան, լսուեց խեղճ կնոջ ձայնը—մի սուր, վայրենի ճիչ, որ խառնուելով փչող քամու հետ, ականջիս հնչեց որպէս մի խենթի ծիծաղի ձայն:

Մենք բոլորս լուռ էինք. կարծես թէ շունչներս կտրուել էր: Մինչև անգամ իմ հինգ չարագործ, արիւնոտւշտ սրիկաների սրտերն էլ կարծես թէ շարժուեց: Ես կանգնած տեղս քաւեցայ, և եթէ մէկն ինձանից հարցնելու լինի թէ այդ բոլորէն ես ինչպիսի զգացումներ ունեցայ, երբէք չեմ կարող բացատրել: Կարծես թէ ես բոլորովին անզգայացայ, մեռած մարմին դարձայ. բայց այնուամենայնիւ ես գիտէի թէ ինչ էր կատարւում մօտս:

Դարձեալ ես լսեցի մի սուր օրհասական ճիչ, որ թաւ կնոջ շրթունքներից, և դարձեալ տիրեց անաւոր լուսթիւնը, որին իսկոյնսէթ հետեց մի ծանր բանի վրայ ընկնելու ձայն, և ահա, ամեն բան վերջացաւ Զինարի հետ: Ես սթափուեցի և խելագարի պէս իսկոյն վազեցի գէպի այնտեղը՝ ուր իմ Զինարը իր բռնով հանգերձ ընկած էր,—մի խողխողուած, ջախջախուած դիակ:

Դիակ ասացի. բայց դեռ չնշում էր նա, մահուան ցնցումներով դեռ գալարւում էր իր լճացած արեան մէջ, և նրա շրթունքները դեռ դողդողում էին: Կարծես թէ նա աշխատում էր, ճիգ էր թափում խօսել, բայց արիւնը յորդութեամբ հոսում էր նրանից. նա քամւում էր:

Թաւն մի քանի բառեր նրա դողդոջուն շրթունքներից, սակայն նրանք շատ անորոշ էին: Ինձ թուաց թէ նա ասաց.

—Ձաւ...սկս, դաւ...ս...կս:

Բայց գուցէ ուղեղս ինձ խաբւում էր:

Ամենազաւոն յուսահատութեամբ ես կուսացայ նրա դիակի վրայ և ինքնապաշտպանութեան ու խոհեմութեան սահմանից դուրս գնալով՝ այնպիսի մի ձևով վարուեցի նրա հետ, որ եթէ իմ սրիկայ մարդիկ կարողանային մի գաղափար կազմել իմ իսկական դրութեան մասին, վայր կը գար ու կը տանէր ինձ:

Խելագարութիւնս ինձ այնքան առաջ տարաւ, որ ես

թաշկինակս հանեցի, թաթախեցի նրա արեան մէջ և մոմռացի.

—Գոնէ սա չէ կարող բաժանուել ինձանից:

—Մեռած է դա,—յանկարծ լսուեց աշտարակի գլխից մարդասպանների մէկի դիւակաւ ձայնը:

Ես վեր թռայ, սթափուեցի:

—Այո, անշունչ է նա որպէս քար, պատասխանեց իմ մարդկանցից մէկը:

—Դէհ, ուրեմն տարէք, թաղեցէք դրան, լսուեց աշտարակի գլխից:

—Տարէք, տարէք դրան սատանայի մօտ, ասաց մի ուրիշ ձայն ցած տոնով:

Իմ հինգ նասաղչիներն իսկոյն բարձրացրին դիակը, գրեցին թաղութի մէջ, և իրանց ուսերի վրայ դնելով՝ քայլեցին դէպի գերեզմանանոցը որտեղ արդէն մի գերեզման կար պատրաստ՝ նրան մէջը թաղելու:

Սգալից ու տոչորուած սրտով ես հետեցի նրանց, և երբ հասանք գերեզմանանոցը, ես նստայ մի քարի վրայ ու չէի հասկանում թէ ինչ էր կատարւում այնտեղ: Ապուշի պէս, աչքերս դարձրած նասաղչիների վրայ, դիտում էի նրանց գործը: Նրանք դիակը դրին գերեզմանի մէջ, հողով ծածկեցին նրան, յետոյ նրա վրայ դրին երկու մեծ կտոր քարեր—մէկը ոտերի կողմում, միւսը գլխի:

Գործը վերջացնելուց յետոյ նասաղչիները մօտս եկան, և ասացին.

—Վերջացաւ:

—Դէհ, տուն դարձէք, ասացի ես: Ես յետոյ կը գամ, կը հասնեմ ձեզ:

Նրանք հեռացան, ու ես մնացի քարի վրայ նստած:

Դեռ խաւար էր գիշերը, և հեռուից լսում էր որոտումներ ի ահեղ ձայները: Լսում էր նաև չաղախների ձայներ, որոնք վոհմակներով, Էրբեմն երկուսով կամ երեքով, շրջում էին մեռեալների բնակարանի շուրջը: Ուրիշ ոչ մի ձայն չէր լսում:

Ես մնացի քարի վրայ, մնացի երկար, չէի ուզում վերադառնալ տուն, չէի ցանկանում տուն դառնալ և շարունակել դահճի գաղլիւր պաշտօնը: Ես ատում, արհամարհում էի իմ գործը, և տենչում էի քաշուել աշխարհից, կղզիանալ, առանձնանալ, այլևս հեռու մնալ աշխարհիս բարձրատիճան մարդկանց գործերից: Մտածեցի ու մտածեցի և վերջապէս վճռեցի դառնալ մի իսկական գէրվիշ և կեանքիս մնացած օրերն անկացընել ապաշխարանքով ու ինքնադրկանքով: Մոսկալի կը լինէր վիճակս, եթէ ես տուն դառնայի և իմ գործով կամ խօսքով

ինձ մատնէի, ցոյց տայի թէ՛ նահատակուած Զինարի ճակատագրի հետ ինչ խաղ էի արել: Այս մտածածունքը աւելի ևս սաստկացնում էր երկիւղս և աւելի ևս զօրեղացնում էր իմ պաշտօնիս չվերադառնալու գծկամակութիւնը:

Մօտ էր արշալոյսը: Ես վճռեցի հետնալ անտեղից՝ որ նողկանք ու զարհուրանք էր պատճառում ինձ: Եթէ մնայի, վտանգը անխուսափելի կը լինէր. ուստի քայլերս ուղղեցի դէպի Քինարագէշդը—Սպահան տանող ճանապարհի առաջին կայարանը, որտեղ մտածեցի սպասել մինչև մի կարաւան դար, որ ես նրա հետ գնայի:

—Ես կը գնամ, կը հրաժարուեմ այս գործերից, և հանգըստութիւն ու սփոփանք կ'որոնեմ ընտանիքիս ծոցում, ասացի ես: Ես կը գնամ, կը տեսնեմ ծնողներիս, այո՛, կը շտապեմ դէպի տուն, և կը ստանամ հօրս օրհնութիւնը: Իր ծերութեան օրերում նա անշուշտ անսահման ուրախութիւն կը դգայ՝ իր երկար մոռացուած, կորած որդուն տեսնելով: Ես շատ երկար եմ ապրել մոլութեան մէջ, և ահա ժամանակ է թողէ՛ անելու (վերջ տալու), հրաժարուելու իմ չար գործերից ու վարքերից:

Վերջապէս Զինարի դէպքը այնպէս ազդեց մտքիս վրայ, որ եթէ ես շարունակէի միշտ այդ ազդեցութեան տակ մնալ, ժամանակով մեր սուրբ դէրվիշների գլուխը կը համարուէի:

Գլ. խղ.

Հաջի Բաքան հանդիպում է իր վաղեմի բարեկամին, որը սփոփում է նրան եւ իր խորհրդով վտանգից ազատում է նրան:

Տարաբախտ Զինարի արեան մէջ թաթախածս թաշկինակը ծոցիցս հանելով՝ նայեցի ամենադառն վշտի զգացումներով և յետոյ փռուելով նրա գերեզմանի վրայ՝ կատարեցի մի պաշտամունք, որ երկար ժամանակից ի վեր չէի կատարել — ես աղօթեցի: Աղօթքը թարմացրեց ինձ. բայց ես աւելի բուռն ցանկութիւն զգացի Թէհրանից հեռանալու: Մի քիչ էլ նստելուց յետոյ վեր ելայ և մի անգամ ևս Զինարի գերեզմանին նայելով՝ արիարար քայլերս ուղղեցի դէպի Սպահան:

Առանց մի կարաւանի հետք անգամ տեսնելու ես շարունակեցի ճանապարհս և ինձ բաւական կորովի զգալով՝

վճռեցի առանց կանգ առնելու հասնել Հովզէ Սուլթանի քարվանսարան, ուր մտադիր էի գիշերելու:

Հէնց որ մօտեցայ այդ քարվանսարային, հեռուից նկատեցի մի մարդ, որ մենակ նստած՝ անդադար փոփոխում էր իր դիրքը և միևնոյն ժամանակ ծիծաղաշարժ շարժումներ էր անում: Կարծես թէ նա խօսում էր գետնի վրայ դրուած մի ինչ-որ բանի հետ: Աւելի մօտենալով նրան՝ տեսայ որ նա մեծ ռզկորութեամբ խօսում էր իր գլխարկի հետ որ ընկած էր իրանից մի քանի դադ հեռու: Էլի մօտեցայ, և նրա դէմքն ինձ ծանօթ թուաց:

—Տեսնես դա ո՞վ է, մտածեցի ես. եթէ չեմ սխալւում, նա այն դէրվիշներից մէկը պիտի լինի, որ Մէշհէդում ինձ հետ բարեկամ էին:

Եւ յիշաւի, բանից դուրս եկաւ, որ նա իմ ծանօթ ղէս-սէզունն (պատմութիւն անողը) էր, որ այժմ մի նոր պատմութիւն էր փորձում և խօսում էր իր գլխարկի հետ որպէս ունկընդիւրների: Հէնց որ նա ինձ տեսաւ, իսկոյն ճանաչեց, առաջ եկաւ և ըստ երևոյթին մեծ հրճուանքով գրկախառնուեց հետս:

—Ա՛յ, հաջի, այդ դժու ես, սէլամն ալայքում (խաղաղութիւն ընդ քեզ), բացադանչեց նա: Ապա ուր էիր այսքան տարիներ, տեղդ շատ դատարկ էր մնացել. աչքս լոյս որ քեզ նորից տեսնում եմ:

Միևնոյն խօսքերը նա միևնոյն ուրախական տոնով կրկնեց ու կրկնեց, մինչև որ խօսքը փոխուեց մի աւելի լուրջ առարկայի վրայ: Նա մանրամասնօրէն ինձ պատմեց բոլոր իր արկածները որ պատահել էին իրան այն օրից՝ երբ մենք վերջին անգամ բաժանուել էինք միմիանցից: Նա շատ ճանապարհորդութիւններ էր արել, շատ ձախորդութիւնների հանդիպել և շատ մեծ նեղութեամբ կարողացել էր իր գոյութիւնը պահպանել: Նա վերադարձել էր Կ.Պոլսից, որտեղից նա ամբողջ ճանապարհը կտրել էր քայլելով և այժմ էլ մտադիր էր նոյն կերպով շարունակել իր ճանապարհորդութիւնը մինչև Սպահան, ուր նա մնալու էր ամառը և յետոյ գնալու Դէշի:

Միտոս չափազանց տխուր լինելով, ամենևին տրամադրութիւն չունէի նրա հետ խօսակցելու, այնուամենայնիւ վիշտս քիչ թեթևացնելու համար ցանկութիւն զգացի օգտուել նրա ընկերակցութիւնից ու խնդասրտութիւնից: Հետևապէս ես պատմեցի նրան իմ ամբողջ պատմութիւնը սկսած այն օրից՝ երբ դէրվիշ Սափարի ուղեկցութեամբ հեռացել էի Մէշհէդից, այսինքն այն օրից՝ երբ ոտներս առողջացան Ֆալախկայի

պատճառած վէրքերից: Ես նրան պատմեցի, թէ ինչպէս աստիճանաբար բարձրացել էի պաշտօնիս մէջ, և հաճութեամբ նկատեցի թէ նա ինչքան աւելի ու աւելի յարգանքով էր նայում ինձ պատմութիւնս լսելիս. մանաւանդ երբ նա լսեց որ ես թէհրանից հեռացել էի որպէս դահճապետի օգնական, նա մօտ էր որ ծունկ չոգէր առաջ և յարգէր ինձ այն ծայրայեղ աստիճան պատկառանքով ու եղկիւղով, որով նա երկար փորձառութիւնից յետոյ սովորել էր վերաբերուել դէպի իմ պաշտօնի տէր անձնաւորութիւններին, սակայն երբ նա լսեց պատմութեանս վերջի մասը, այն, երբ նա լսեց թէ մի կնոջ պատճառով ինչպէս էի ստիպուել հրաժարուելու այդ բարձր պաշտօնից և ապագայ առաջադիմութիւններից, նա նկատելի կերպով փոխեց իմ մասին մի բոպէ առաջ կազմած գաղափարն ու ունեցած համարումը: Մի խօսքով վարկս բոլորովին ընկաւ նրա մօտ:

Նա նկատեց որ ես անարժան էի այն խալաթին (պատուոյ զգեստներին), որ բախտը կտրել, ձեւել, կարել ու հագցրել էր ինձ:

— Ուրեմն այդպէս, բացազանչեց նա. քո պատմութիւնից երևում է որ, որովհետեւ շահը յարմար է դատել սպանելու իր անհաւատարիմ գերուհուն, որի յանցանքի կէսը քոնն է, դու էլ քո կողմից հարկաւոր ես համարել թողնել, հրաժարուել կեանքի այն պատուական, այն բարձր աստիճանից, որին դու վերջերս հասել էիր, և այժմ էլ մտածում ես սկսել մի տաժանելի դոյութիւն, որ աւելի նուաստ ու աւելի անհաստատ է քան նոյնիսկ իմս: Լաւ, (մի քիչ սպասելուց յետոյ) անհամար են այն շաւիղներն որ մարդիկ բռնում են երջանկութեան հասնելու համար: Ումանք գնում են հասարակաց պողոտայով, ումանք՝ կարճ ուղիներով, ումանք նոր ճանապարհներ են բացանում իրանց համար, ուրիշներն էլ թոյլ են տալիս իրանց առաջնորդուելու, առանց հարցնելու թէ որ ճանապարհովն են գնում. բայց ես դեռ երբէք չեմ տեսել քեզ նման մէկը՝ որ կամաւ շեղուի, հեռանայ իր առջև բացուած կեանքի բոլոր ճանապարհներից՝ այլևս նրանց կրկին չգտնելու:

Յետոյ ինձ մխիթարելու նպատակով նա կրկնեց զինուորի կեանքի անհաստատութեան մասին Ֆէրդուսի ասած հետեւեալ խօսքը.

«Դեհանի զին քառ փոշտ, զեհանի փոշտ քառ զին» (երբեմն թամբը մէջքի վրայ, երբեմն մէջքը թամբի վրայ):

Մինչդեռ մենք խօսակցում էինք, Սպահանից մի կարաւան հասաւ քարվանսարն, ուր իջաւ դիշերելու:

— Եւ, ասաց դէրվիշը, որ մի ուրախասիրտ և ընկերասէր

մարդ էր. եկ, մի ժամ մոռացութեան տուր տրամութիւնդ: Թէպէտ մենք գնում ենք այս ամայի ու պապակուած անապատով, այնուամենայնիւ մենք կարող ենք այս գիշեր լաւ ուրախ ժամանակ անցկացնել այստեղ: Մենք կը հաւաքենք բոլոր ուղևորներին, և փորներս լաւ կշտացնելուց ու մի կուշտ էլ ծխելուց յետոյ ես նրանց համար մի պատմութիւն կ'անեմ, որի անցքը վերջերս պատահել է Ստամբուլում և դեռ Պարսկաստանում լսուած չէ:

Ամենայն յօժարակամութեամբ ես ընդունեցի դէրվիշի առաջարկը, որովհետեւ ի սրտէ ուզում էի մի եղանակով փարատել ինձ պատող թախծութիւնը: Մենք մտանք քարվանսարն: Այստեղ կային Պարսկաստանի զանազան կողմերից եկած մարդիկ, որոնք վայր էին դնում ու կարգաւորում իրանց բեռները և իրանք էլ տեղաւորուած էին քարվանսարայի շուրջը փռած երես-բաց սենեակներում: Աղի անապատով շատ մեծ նեղութեամբ անց կացած և այժմ խիստ յոգնած ճանապարհորդներին մի դէրվիշ ղէսսէզուի ներկայութիւնն ու ընկերակցութիւնը բաւական դուր եկաւ: Փորներս լաւ կշտացնելուց յետոյ դէրվիշը ժողովեց նրանց քարվանսարայի կենտրոնում շինուած քառակուսի բեմի վրայ և ինքն էլ նրանց մէջտեղում կանգնելով՝ սկսեց իր խոստացած պատմութիւնը:

Ես աշխատում էի լսել բոլոր պատմութիւնը, սակայն միտքս այնքան շուտ-շուտ մոլորում ու թռչում էր այդ պատմութիւնից դէպի իմ տեսած սոսկալի տեսարանը, որ ես համարեա թէ ոչինչ չլսեցի: Ես միայն հասկացայ որ նրան աջողւում էր շատ մեծ հետաքրքրութիւն շարժել իր ունկնդիրներին մէջ, որովհետեւ երբ ես մի անգամ խոր դառանցանքի մէջ ընկայ, ինձ մի քանի անգամ, այն էլ շուտ-շուտ, ուշքի էին բերում նրա յարուցած ծիծաղներն ու ծափահարութիւնները:

Շատ ամոստելով որ այդ անգամը չկարողացայ լսել դէրվիշի պատմութիւնը, ես մտածեցի խնդրել նրանից որ մի ուրիշ անգամ առանձնապէս պատմէր ինձ համար, ու ես դարձեալ անձնատուր եղայ իմ զգացումներին:

Շատ նախանձելի էր դէրվիշի ունկնդիրներին թեթևասրբութիւնը: Նրանք ուրախ-ուրախ լսում էին նրան, և նրանց ծիծաղներն ու ցնծութեան ձայները արձագանգ էին տալիս քարվանսարայի կամարայարկ սենեակներում:

— Արդեօք կը գտնեմ մի որ, մըմնջացի եմ, որ ես էլ դրանց պէս ուրախ լինեմ, որ ես էլ նրանց պէս վայելեմ անհոգ գոյութեան երանութիւնը: Արդեօք կը գտնեմ մի որ, որ ես էլ... ես էլ... Բայց վիշտը, ինչպէս ամեն կիրք, պիտի ունենայ իր

ընթացքը: Ինչպէս աղբիւրը որ ուժգնութեամբ բղխում է ժայռի ձեղքից և կամաց-կամաց առաջ գնալով, նուազում է նրա ուժգնութիւնը մինչև մի վտակ է կաղմում, այնպէս էլ պիտի թոյլ տրուի, որ վիշալը գայ անցնի իր բոլոր սաստկութեամբ, ապա չափաւոր զգացում դառնալով՝ կորչի կեանքի յորձանքի մէջ:

Մուլը կոխել էր, երբ գէրվիշը վերջացրեց իր պատմութիւնը: Կապուտակ երկնակամարը ամբողջապէս զարդարուեց շողշողուն աստղերով, որոնք կարծես մի թարմ պայծառութիւն էին ստացել նախորդ գիշերուան փոթորկից յետոյ: Լուսինը պատրաստում էր իր մեղմիկ փայլունութեամբ լուսազարդել տեսարանը, երբ ոտից մինչև գլուխ զինուած մի ձիաւոր մտաւ քարվանսարան:

Ուղեւորներից նրանք՝ որոնք աղաներ էին, դեռ նստած էին բեմի վրայ և անդորրութեամբ ծխելով իրանց չիբուխները՝ քննադատում էին իրանց լսած պատմութեան արժանիքը: Ծառաներն այս ու այն սենեակում պատրաստում էին իրանց աղաների անկողինները, և ջորեպաններն էլ պառկել հանգստանում էին իրանց ջորիների և բեռների մէջ. իսկ ես, ես՝ որ ամեն բանից զուրկ էի, միտքս վերջաւորել էի այդ գիշերն անց կացնել չոր գետնի վրայ պառկած և գլխիս տակն էլ մի կտոր քար դրած որպէս բարձ. բայց երբ աչքս ընկաւ ներս մտնող ձիաւորի վրայ, միտքս մի ուրիշ բանի վրայ դարձաւ, ու քնելս էլ գլխիցս թռաւ:

Ես իսկոյն ճանաչեցի նրան: Նա իմ իշխանութեան տակ գտնուող նասաղչիներից մէկն էր, որ ակնատես էր եղել տարաբախտ Զինարի մահուան: Ես գուշակեցի թէ նա ինչ նպատակով էր եկել: Նա հետաքրքրուեց թէ կարաւանը որ կողմից էր եկել—Սպահանի, թէ Թէհրանի: Նա հարցրեց ճանապարհորդներից թէ, արդեօք նրանք ճանապարհին տեսել էին այս ինչ նկարագրութիւններով մի մարդ: Նա հէնց իմ մասին էր հետաքրքրուում:

Իմ բարեկամ գէրվիշն իսկոյն հասկացաւ իրերի դրութիւնը և իր խաբէութեան հնարքով, որի մէջ նա շատ հմուտ ու ճարպիկ էր, առանց վարանելու յանձն առաւ ի դիմաց ամբողջ կարաւանի պատասխան տալ ձիաւորին:

—Այս կարաւանը գնում է գէպի Թէհրան,—ասաց նա,—բացի ինձանից և իմ բարեկամից, որ գալիս ենք Ստամբուլից. ձեր նկարագրած մարդու պէս մէկին ճանապարհին հանդիպեցինք: Նա չափազանց տխուր ու տրտում էր երևում:

Վիշալը մաշել էր նրան, և նա քայլամուկոր գնում էր անապատի միջով:

Նա վերջապէս այնքան ուրիշ մանրամասնութիւններ պատմեց, որ ձիաւորը բոլորովին համոզուեց, որ իր փնտրած մարդը հէնց գէրվիշի տեսածն է եղել. ուստի շտապամբ ձին քշեց գէպի այն կողմը որ գէրվիշը կամաւ սխալ ցոյց տուեց:

Երբ ձիաւորը հեռացաւ, մի բիշ էլ ժամանակ անցաւ, գէրվիշն ինձ մի կողմ տարաւ ու ասաց.

Բարեկամ, եթէ դու կամենում ես քեզ ապահովել, այդ մարդու ձեռքը չընկնել, պէտք է անմիջապէս հեռանանք այստեղից: Գիտե՞ս ինչու, որովհետեւ երբ որ նա կը տեսնի որ իր նեղութիւնը ապարդիւն է անցնում ու քեզ չէ գտնում և երբ որ նա կը յոգնի, կը ձանձրանայ անապատումը թափառելուց, նա անտարակոյս կը վերադառնայ այստեղ և կը ձերբակալի քեզ:

—Շատ լաւ, պատասխանեցի ես. ինչ որ ասես՝ կ'անեմ, ինչպէս որ խորհուրդ կը տաս՝ այնպէս կը վարուեմ, միայն թէ այդ մարդու ձեռքը չընկնեմ: Կասկած չկայ որ նա ուղարկուած է ինձ բռնելու. նա այնպիսի սրիկաներից է, որոնք երբէք չգիտեն թէ գթութիւնն ինչ է: Ես գիտեմ որ նա չի գթալ ինձ, մանաւանդ որ բաւական փող էլ չունիմ որ նրա բերանը քաղցըրացնեմ ու գլխիցս ռադ անեմ: Այդ անիրաւը քիչ փողով չէ բաւականանալու: Բայց ասան, ինչ անեմ, ճշդ գնամ:

Քիչ մտածելուց յետոյ գէրվիշը պատասխանեց.

—Դու պիտի գնաս Դում: Դու պիտի հասնես այնտեղ արեւածագից առաջ և հասնելուդ պէս քեզ գցես Ֆաթմէի գերեզմանը շրջապատող պատերի մէջ: Ես քեզ ասում եմ որ դու միայն ու միայն այն ժամանակ կարող ես քեզ ազատուած համարել: Եթէ ասածս տեղը դեռ չհասած բռնուես, այլևս փրկութեան յոյս չի մնալ քեզ համար: Ալլահը՝ պահպանի քեզ:

—Բայց եթէ ես անվտանգ հասնեմ այնտեղ, ինչ պիտի անեմ, ինչպէս և ինչով պիտի ապրեմ:

—Այդ բանի վրայ դու մի մտածիր, պատասխանեց գէրվիշը. ես շուտով կը հասնեմ քեզ, և որովհետեւ ես լաւ ծանօթ եմ թէ այդ տեղին, և թէ նրա մէջ գտնուող մարդկանցից շատերի հետ, ինչպիսիք ենք, քեզ համար այնքան էլ վատ չի անցնիլ, ինչքան դու երեւակայում ես: Այդպիսի մի գէպը ինձ էլ է պատահել. գիտե՞ս ինչպէս. մի անգամ իմ միջոցով Շահի կանանց մէկը թոյն ձեռք բերեց իր հակառակորդին սպանելու համար: Շահը իմացաւ և հրաման արձակեց ինձ բռնելու. սակայն ես ավալ-թափալ վազելով ինձ գցեցի Շահ Արդիւլ աղիմի մէսչի-

դը ու ազատուեցի, թէպէտ եթէ հինգ բոպէ ուշ հասած լինէի, անպատճառ կը ձերբակալուէի:

«Կեանքումս, շարունակեց նա, ես այնպէս երջանիկ կենցաղ չէի ունեցել, ինչպիսին ունեցայ այնտեղ: Ես ոչինչ չէի աշուտ, այլ ապրում էի այնպիսի մարդկանց բարեգործութեամբ, որոնք գալիս էին այնտեղ զիարարթ անելու (այցելելու, ուխտ կատարելու: Շատ կանայք էլ, որոնք միշտ հեռու տեղերից գալիս էին այնտեղ թէ աղօթելու և թէ զուարճանալու համար, միշտ մի հնարքով մխիթարում էին ինձ...»

«Միայն մէկ չարիք կայ, աւելացրեց դէրվիշը, որից դու պիտի վախենաս. այն է, եթէ Շահը խիստ հրաման արձակի որ ոչոք (բացի նրանից որ իր կեանքիցը ձեռք է քաշել) չհամարձակուի քեզ կերակուր տալ, այն ժամանակ բանդ շատ վատ կը գնայ: Սովամահ չլինելու համար դու կը ստիպուես անձնատուր լինել և... էլ ինչ ասեմ... Մարգարէն պաշտպանի բեզ: Սակայն քո խնդիրը այնքան էլ մեծ նշանակութիւն ունեցող բան չէ. շատ մի մտածիր, մի վախեցիր Ինչ, դու կարծում ես Շահի համար մեծ կորուստ է որ իր գերուհիներից մէկը պակասել է. ոչ. նրա պէս հարիւրաւորները կան նրա համար: Եւ բացի գրանից, այս էլ իմացիր, որ մարդիկ այնքան էլ հեշտութեամբ չեն մեռնում, չեն սպանւում, ինչպէս պարսիկներս ենք կարծում: Յիշիր թէ Շէյխն ինչ է ասում.— «Ամպը, քամին, լուսինը, արեւն ու փալազը (լաւ կը լինէր որ ասէր դէրվիշներն էլ) գործում են, որ դու մի կտոր հաց ձեռք ընրես, ըսյց դժգոհութեամբ չուտես»:

— Ես այն մարդը չեմ, ասացի ես, որ մոռանամ քո բարեսրբութիւնը: Թերեւս բախտս մի անգամ ես կը ժպտայ, կը ցոլայ երեսիս, և ես «իմ մօրուքս ձեռք կը դնեմ»: Դու վաղուց ես ճանաչում Հաջի Բաքային, և գիտես որ նա այնպիսիներից մէկը չէ, որ «ի ցոյց է նանում իր առաքինութիւնները իր ձեռի թաթի վրայ եւ թագցնում է իր մոլութիւնները իր թելի տակ»: Եւ նոյնն եմ, ինչ որ էի Մէշէդում, և նա՛ որ մի ժամանակ խարդախած ծխախոտ էր վաճառում ու վերջերս էլ Շահի դահճապետի օգնականն էր, միեւնոյն մարդն է:

— Դէ, լաւ. գնա ուրեմն, ասաց դէրվիշը գրկախառնուելով հետս: Ալլահը հետդ լինի: Զգուշացիր դուքերից ու ջրններից, երբ անցնելիս կը լինիս Ադի անապատովը, և կրկնում եմ, Ալլահը հետդ լինի, խաղաղութեամբ ու անվտանգ գնաս:

Ես ճանապարհուեցի:

Երբ արեւ ծագեց, ես կարողացայ բաւական հեռուից տեսնել Ղուսի մէսչիդի ոսկեպատ գմբէթը, որ իբրեւ փրկու-

թեան փարոս զօրացրեց ինձ, և ես քայլեցի առաջ: Հաղիւ Ղուսի արուարձանն էի հասել, երբ ետ նայելով տեսայ ինձ որոնող ձիաւորին որ իր բոլոր ուժով քշում էր իր ձին ինձ հասնելու: Ես Ալլահ (ո՛վ Աստուած), բացազանչեցի ես և առանց աջ կամ ձախ կողմս նայելու վազեցի ու վազեցի, մինչև հասայ մէսչիդի դուռը, և ինձ զցեցի այնտեղ կապուած հաստ շղթայի միւս կողմը: Մէկ էլ երբ ետ նայեցի, ձիաւորն արդէն շղթայի դրսի կողմն էր:

— Ահմադը-էլ ալլահ (գոհութիւն Տեառն), ես Մոհամէդ, ես Ալի, բացազանչեցի ես և համբուրելով Թաթիկի դամբարանի սեամբ՝ աղօթեցի փոթորկից ազատուած ու նաւահանգիստ հասած մարդու ջերմեռանդութեամբ: Բայց ի՜նչ կ'ասես, որ երբ բարձրացի, տեսայ հալածչիս, որ գալիս էր դէպի ինձ: Մօտենալով ինձ՝ նա ասաց.

— Շահի ֆերմանը (հրամանագիրը) ինձ իրաւունք է տալիս քեզ ձերբակալելու, հրտեղ էլ որ լինես:

— Խորին պատկառանքով յարգելով Շահի հրամանը, ասացի ես, պիտի ձեզ յայտնեմ, որ իմ գիտաւորութիւնն է օգտուել այն ազատութիւնից, որ շնորհուած է ամեն մի ճշմարիտ հաւատացեալի, որ ապաստանում է այս սրբավայրում: Իհարկէ, դու չես անարգիլ, չես արհամարհիլ այս օրէնքը: Դու գիտես, որ սա (մատնացոյց անելով գերեզմանին) արքայից արքայի սիրական սուրբն է, և ամենից շատ նա՛ է յարգում սրան:

— Ուրեմն ի՜նչ է իմ թաքլիֆը (կատարելիք պարտքը), հաջի, հարցրեց նա: Այդ որ դու ասում ես, ֆերմանի մէջ զգրուած չէ, և եթէ ես առանց քեզ հետս տանելու վերադառնամ Շահի մօտ, քո ականջների փոխարէն նա իմ կտրել կը տայ:

— Ինչալլահ, ասացի ես:

— Ինչալլահ՝ ես ասում, գոռաց նա կատաղելով: Ինչ, դու կարծում ես որ մինչև այստեղ գալուց յետոյ ես թոյլ կը տամ որ մարդիկ ինձ էշ անուանեն: Ո՛չ, դու սխալւում ես, ես քեզ պիտի տանեմ հետս, մարդ չեմ եթէ չտանեմ:

Մենք սկսեցինք այնքան թունդ վիճաբանութեան մէջ մտնել, որ այդ մէսչիդում գտնուող կրօնաւորներից շատերը դուրս եկան իրանց սենեակներից իմանալու թէ ինչ էր մեր միջև ծագած վէճի պատճառը:

— Մէկ տեսէք, տեսէք այս մարդուն, ասացի ես նրանց, տեսէք, սա ուզում է սղծել այս սրբավայրը: Ես եկել, ապաստանել եմ այստեղ, և սա ուզում է ուժով դուրս տանել ինձ այստեղից: Դուք որ Ալլահի մարդիկն էք, ասացէք խնդրեմ, թոյլ կը տա՞ք որ այս մարդը կատարի իր կամքը:

կրօնաւորներն սկսեցին ինձ պաշտպանել:

— Այդպիսի վարձուք չլսուած, չտեսնուած բան է ամբողջ Պարսկաստանում, ասացին նրանք: Եթէ դու համարձակուես այստեղից, այս սրբավայրից բռնի դուրս տանել մէկին, որ ըստ է նստել (ապաստանել է), ոչ միայն այս սուրբ վրէժ կ'առնի քեզանից, այլ ամբողջ Օլեմաների մարմինը կը յարձակուի վրադ, և թէկուզ արքայից արքան կամ նոյնիսկ ղեկերի թագաւորն էլ որ քեզ պաշտպանելու լինի, այնուամենայնիւ դու չես ազատուիլ նրանց կատաղութիւնից:

Նասաղչին շուարեց: Նա չէր հասկանում ինչ անել: Ի վերջոյ նա սկսեց միջամտութեամբ խօսել հետս, իմանալու թէ ես ինչ կը տայի իրան, եթէ առանց ինձ աւելորդ նեղութիւն տալու վերադառնար Թէհրան:

Իհարկէ, ես իրաւացի գտայ որ նրան մի բան տրուէր իր կրած նեղութեան համար որովհետեւ ես ինքս էլ որ նրա տեղը լինէի, առանց մի բան առնելու չէի հեռանալ: Այսկայն ես մի ջնջին բան էի կարող տալ նրան. ինքն էլ այդ հասկացաւ, որովհետեւ նա լաւ գիտէր թէ ինչ հանգամանքներ էին ինձ ստիպել փախչել, և գիտէր նաեւ, որ ես հետս ոչինչ չէի վերցրել Թէհրանից:

Նա առաջարկեց ինձ, իրան յատկացնելու բոլոր իմ ունեցածը որ թողել էի Թէհրանում, բայց ես չհամաձայնեցի, այլ խորհուրդ տուի նրան վերադառնալ այնտեղ՝ որտեղից եկել էր և թոյլ տալ վշտացեալին զբաղուել իր վշտերով:

Ինչպէս յետոյ ես իմացայ, այդ սրիկան արդէն իւրացրել էր իմ բոլոր ունեցածը—զգեստ, սնդուկներ, անկողին, ձիապատկան իրեր, զայլաններ և միքանի ուրիշ մանր-մունր բաներ: Այդ թշուառականը հէնց ինքն է եղել որ ամբաստանել էր ինձ: Նա լաւ գիտել էր թէ տարաբախտ Զինարի մահը ինչպէս էր ազդել վրաս, և իսկոյն ծրագիր էր կազմել ոչնչացընելու և յաջորդելու ինձ:

Վերջապէս տեսնելով, որ քանի ես ապաստանած եմ մէսէիդում, անհնարին էր որ կարողանար գործադրել տալ Շահի ֆերմանը, նա պարտաւորուեց հեռանալ, բայց գնալուց առաջ նա իր ֆերմանը յանձնեց Ղուամի քաղաքապետին և ինչորեք նրանից որ խիստ աշատուրջ հակողութիւն կատարուէր իմ բոլոր շարժումների վրայ, և եթէ ես դուրս գայի իմ ապաստարանից, իսկոյն ինձ ձերբակալել տար և ուղարկէր Թէհրան, կատաղութեան ձեռքը:

Գլ. խե.

Հացի Բաբան ապաստանում է մի սրբավայրում, ուր նա լսում է մի պատմութիւն, որ առժամանակ փարատում է նրա տխրութիւնը:

Ես հագիւ ազատուել էի նասաղչու ձեռքից, երբ լսեցի իմ բարեկամ դէրվիշի ձայնը, որ Ալլահին և նրա ստորոգելիներին ուղղուած կոչերով ու մաղթանքներով՝ յայտարարում էր իր ժամանումն այդ սուրբ քաղաքը: Բիշ յետոյ նա արդէն գալիս էր դէպի ինձ: Ես շատ ուրախացայ երբ նրան տեսայ: Միմիանց ողջունելուց յետոյ, նա յայտնեց իր ուրախութիւնը նասաղչուց ազատուելուս համար, և առաջարկեց որ մի առժամանակ երկուսս միասին ապրէինք: Ես ուրախութեամբ ընդունեցի նրա առաջարկը, և անմիջապէս մեզ յատկացրինք այդ սրբավայրի շուրջը շինուած նկուղներից մէկը: Բարեբախտաբար ես 20 թուման ոսկի և միքանի դրամ էլ սպիտակ դրամ ունէի հետս: Այս դրամի մի մասով մենք գնեցինք միքանի անհրաժեշտ բաներ, օրինակի համար մի կուժ և մի փսիաթ մեր նըկուղի յատակը ծածկելու համար. բայց առաջ բան ուրիշ անհրաժեշտ բաներ գնելը դէրվիշն ինձ ասաց.

— Գիտես, ուրիշ իրեր գնելուց առաջ ես պիտի միքանի բաներ իմանամ: Արդեօք դու երբէք աղօթում ես, ծոմ պահում ես, կանոնաւոր կերպով կատարում ես լուացուելու պարտականութիւնները, թէ՛ շարունակուած ես ապրել այն դրութեամբ՝ որ քեզ պատրաստում է դժոգքի կրակի համար, այսինքն անպէս, ինչպէս ապրում էիր Մէշէդում:

— Բայց ի՞նչն է քեզ ստիպում այդ բաներն իմանալ, հարցրի ես: Միթէ քեզ բան կը լինի: Աղօթում եմ կամ չեմ աղօթում, ի՞նչ կը լինի քեզ:

— Ինձ համարեա ոչինչ չի լինի, պատասխանեց դէրվիշը. բայց քեզ, այո, հէնց քեզ շատ բան կը լինի: Լսիր, բարեկամ. Ղում կոչուած քաղաքը մի տեղ է, ուր միմիայն խօսուած է հոգու փրկութեան և կրօնի մասին. ուրիշ ոչինչ բանի մասին այստեղ խօսք չի լինում: Ում որ դու այստեղ տեսնես, կամ մարգարէի սերունդներից մէկն է, կամ օրէնքի դաւակ է: Այստեղի բոլոր մարդկանց երեսները, տեսնում ես, տապած, թօշնած են, և եթէ այդ մարդիկը տեսնեն կարմրաթուշ ու ժղատուն աչքերով մէկը, նրանք նրա վրայ կը նայեն որպէս մէկի՝ որ նշանակուած է այրուելու յաւիտենական բոցերի մէջ: Այդ պատճառով երբ ես մօտենում եմ այստեղին, միշտ փոփոխում

եմ երեսիս մթնոլորտը, այսինքն՝ այնպէս եմ անում որ դէմքս մերթ պարզուեմ է, մերթ միգապատ է լինում, և երբեմն էլ մէգերը փոխւում են մռայլ ամպերի ու աղջամուղջի, իհարկէ, նայած թէ հանգամանքները ճիշտեակ զիմակերպութիւնն են պահանջում: Իմ ծնկները որ գրեթէ ամենին գետնին չէին դիպչում, այժմ օրեկան հինգ անգամ կանոնաւոր կերպով կատարում են իրանց սրբազան պարտականութիւնները, և ինքս, որ ուրիշ տեղերում ու ժամանակներում միայն զբաղւում եմ իմ գուարճութիւններով և երբէք էլ փոյթ չունեմ թէ ղէքլէն*) որ կողմն է, այժմ այստեղ ինչպէս որ լաւ գիտեմ թէ ձեռս որ կողմից պիտի տանեմ ընդմէջ, այնպէս էլ լաւ ճանաչում եմ թէ աղօթքի ժամանակ՝ դէպի որ կողմը պիտի նայեմ որ ուղիղ ղէքլէի դիմացում լինեմ:

— Այդ բոլորը լաւ ես ասում, ասացի ես, բայց դրանք ի՞նչ օգուտ ունին: Ծշմարիտ է, ես մոռնումս եմ, բայց ես եւ երբէք ինձ չեմ հասցնիլ մոռնուանդութեան այդ աստիճանին. երբէք, երբէք:

— Ի՞նչ օգուտ ունին, դու հարցնում ես: Ա՛յ ասեմ. օգուտն այն է, որ այդ պաշտամունքները կատարելով՝ դու քեզ կը փրկես սովամահ լինելուց կամ քարկոծուելուց: Այս կրօնաւորները միջակի կամ միջին աստիճանի չեն նայում. նրանց աչքում դու կամ ճշմարիտ հաւատացեալ պիտի երեսս, կամ անհաւատ մէկը: Եթէ նրանք ամենաթեթեւ կերպով կասկածեն, որ դու թերահաւատութեամբ ես վերաբերում դէպի մեր ճշմարիտ կրօնի որեւէ կէտը, կամ կասկածեն որ դու չես ընդունում զորանք իբրեւ մի կենդանի հրաշք և չես կարգում յարգանքով ու պատկառանքով, — փոյթ չէ թէ կարգացածդ հասկանում ես թէ չէ — նրանք քեզ իսկոյն ցոյց կը տան թէ իրանք ինչ ոյժ ունին: Եթէ նրանց կարծել տաս որ դու սուֆի (ազատամիտ) ես, նրանք քեզ մաս-մաս կ'անեն, և յետոյ շատ գոհ կը լինին որ այդ գործով նրանք մէկ աստիճան էլ աւելի բարձրացան դէպի խոստացած դրախտը:

«Հնչի, բարեկամ, շարունակեց նա, գուցէ դու չգիտես որ այստեղ բնակարանն է Միրզա Աբուլ Բադէմի, որ Պարսկաստանի ամենաառաջին մուշտահիդն է, մի մարդ՝ որ եթէ կամենայ, կարող է ժողովրդին ստիպել, որ հաւատան, ինչ վարդապետութիւն էլ որ նա քարոզի: Նրա հեղինակութիւնն այնքան

*) Ղէքլէն այստեղ նշանակում է Մէօքայի կողմը: Մահմեդականները աղօթելիս՝ միշտ իրանց երեսները դէպի այդ կողմն են դարձնում:

բարձր է, որ շատ մարդիկ հաւատում են, որ եթէ նա կամենայ՝ կարող է նոյնիսկ Շահին տապալել ու նրա հպատակները վերայ այնպէս ուժ բանեցնել, որ նրանք իրանց թագաւորի ֆերմանները թղթի անպէտք կտորներ համարեն: Նա, այնուամենայնիւ, լաւ մարդ է: Ես լսած չեմ որ նա որեւէ մէկին վատութիւն արած լինի, բացի սուֆիներին, որոնց նա քարկոծել է տալիս, և մեզ՝ ղէքլիշներին, որոնց իր ոտների տակի փռելն է համարում:

Դէքլիշի այս բոլոր խօսքերը լսելուց յետոյ ես վճռեցի, որքան կարելի էր, կանոնաւոր կերպով կատարել իմ կրօնական պարտականութիւնները, որպէսզի ինձ վրայ լաւ դադափար կազմեն այն աղղեցիկ մարդիկ՝ որոնց անմիջական հսկողութեան տակ ապրում էի ես: Ես իսկոյն ևեթ սկսեցի լուսնալ ձեռներս ու ոտներս ու երեսս դէպի ղէքլէն՝ դարձնելով Նամազ (աղօթք) արի. ինձ այնպէս էր թւում թէ իմ գոյութիւնն ամբողջապէս կախուած էր իմ կանոնաւորութիւնից:

Եւ յիշաւի, այն՝ որը ես մինչև հիմա մի ձանձրալի արարողութիւն էի համարել, այժմ ինձ համար շատ հաճելի ըզբաղմունք դարձաւ և սկսեց կամաց-կամաց թեթեացնել իմ տըխուր կեանքի տաղալութիւնը: Հէնց որ մուէզլինի ձայնն ականջիս էր հասնում, ես իսկոյն շտապում էի դէպի աւազանի պըռունկը, ուր կատարում էի լուացման արարողութիւնը այն կանոնաւոր ձևականութեամբ՝ որ անում է մի մոլեռանդ շիա, և յետոյ աղօթում էի այնպէս մի տեղում, որ որչափ կարելի էր՝ շատերը տեսնէին ինձ: Ալլահ-օ-Աքբար ասելիս ես այնքան բարձրացնում էի ձայնս որ սրբավայրի բոլոր անկիւններում գտնուող մարդիկ լսում էին ինձ:

Ո՛չոքի դէմքն այնքան թօշնած չէր երևում, ինչքան իմս. մինչև անգամ իմ բարեկամ ղէքլիշն էլ, որ մի կատարեալ միմոս էր, չէր կարողանում մրցել հետս: Նա չէր կարողանում ինձպէս փարիսեցիական հոռաշանքներ արձակել, երեսը կախել և պահպանել այն լուսկեացութիւնը, որ յատուկ է «օրէնքի մարդ» կոչուած հպարտ, թթուադէմ և մոլեռանդ մուսուլմանին:

Շուտով տարածուեց որ ես մի փախստական էի և ապաստանել էի այդ սրբավայրում: Ինձ յայտնուեց, որ ղէքլիշի խորհրդի համաձայն, այդպիսի մի սուրբ տեղում խիստ մուսուլմանի պէս վարուելն ու ապրելը շատ օգուտներ ունէր ինձ համար: Իմ տարաբախտութեան մասին ղէքլիշը ինձ նպաստող շատ պատմութիւններ էր արել մարդկանց: Նա այնպէս էր հասկացրել, որ իբր թէ ես ամենին մեղապարտ չէի և գուր

տեղն էի տանջուով, և թէ իմ փոխարէն՝ Միրզա Ահմադ հաքիմ բաշին պիտի տուէր, որովհետեւ յանցաւորը նա էր:

Ես շուտով ծանօթացայ Ղումի հեղինակաւոր մարդկանց հետ, որոնք իմ բոլոր շարժումները դիտելով՝ իրանց մէջ հիացմամբ ասացին, որ իրանք դեռ ինձանից աւելի մի ճշմարիտ հաւատացեալի օրինակ չէին տեսել: Նրանք մինչև անգամ մտածեցին ինձ փիշ Նամազ (առաջնորդող աղօթքի) նշանակել իրանց կրօնական ժողովներում, եթէ ես այդ սրբավայրի չորս պատի մէջ փակուած մնալու դժբախտութիւնը չունենայի:

Փորձը ցոյց տուեց ինձ, որ լռակեցութիւնն ամենալաւ միջոցն էր, որով ես կարող էի ինձ հռչակել իբրեւ մի իմաստուն մուսուլման, և որ շրթունքներս անդադար շարժելով իբր թէ լռելեայն աղօթք եմ անում, և երբեմն էլ բարեպաշտութիւն ցոյց տուող կեղծ հառաչանքներ արձակելով ու բացազանչութիւններ անելով՝ ինձ կը յաջողուէր մեծ յարգանք ու անուն շահել:

Դէրվիշն ու ես գրեթէ բոլորովին ձրի էինք ապրում: Մարդիկ մեզ համար առատօրէն ամեն տեսակ ուտելիք էին բերում, յատկապէս կանայք, որոնք ամեն-մի պատեհութիւնից օգտուելով, մեզ համար բերում էին մրգեղէն, մեղր, հաց և շատ ուրիշ բաներ, որոնց փոխարէն մենք նրանց մատուցանում էինք մեր խորին շնորհակալութիւնները, ու երբեմն էլ նրանց տալիս էինք հէնց իմ ձեռքով գրուած թալիսմաններ:

Մեր կեանքը թէպէտ շատ հանգիստ էր, բայց և այնպէս այնքան դատարկ, այնքան զուրկ էր գէպերից, որ մինչև անգամ իմ դէրվիշ ընկերն էլ սկսեց սաստիկ ձանձրանալ: Մեզ նեղող ժամերի տաղտկութիւնը մի քիչ թեթեացեալու փափագով ես խնդրեցի ընկերիցս ինձ համար միառմի պատմել իր իմացած բոլոր պատմութիւնները, յատկապէս այն մէկը, որ նա այնքան մեծ յաջողութեամբ պատմել էր Հովլի Սուլթանի քարվանսըրայում: Դէրվիշը համաձայնեց, ու մենք վերջապէս սկսեցինք բաւական ախորժելի ժամանակ անկացնելով՝ մըթնացնել մեր օրերը:

Ես գգում եմ, ով ընթերցող, որ դուք էլ մեզ պէս ձանձրացրած պիտի լինէք, և կարծում եմ, որ իմ կողմից լաւ կը լինի աշխատել փարատելու ձեր ձանձրոյթը: Ուրեմն ես կը կրկնեմ ձեզ համար ընկերիս պատմութիւնը, որը եթէ ձեզ չըկարողանայ զուարճացնել, գոնէ ձեզ ցոյց կը տայ թէ Ղումի սրբավայրում փակուած խեղճ փախստականի սիրտը ինչպէս առժամանակ թեթեացաւ իր տխրութիւնից ու վշտից:

ԽԱՇՈՒԱԾ ԳԼԽԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆԸ

«Ռումի (Յունաստանի, ներկայ Տաճկաստանի) այժմեան խունխորը *) մի խիստ մուսուլման է: Ծշմարիտ հաւատի գօրեղ պաշտպաններից մէկն է նա: Երբ նա գահ նստեց, իր դիտաւորութիւնն էր վերացնելու շատ սովորութիւններ, որ անհաւատները իր նախորդի թագաւորութեան օրով մտցրել էին կառավարութեան մէջ: Նա իր պարականութիւնն համարեց աշխատել իրերը իրանց նախնական պարզութեան մէջ դնելու և կառավարութիւնը կատարելապէս տաճկական դարձնելու:

«Այս դիտաւորութեամբ նա վերսկսեց մի սովորութիւն՝ որ գրեթէ բոլորովին վերացել էր, այն է ծպտեալ շրջել բաղաքում: Նա շատ զգոյշ և շրջանկատ էր իր ծպտումների մասին, և իր կեղծ զգեստները պատրաստելիս՝ նա ամեն հնարը դործ էր դնում, այնպէս որ բոլորովին դադանի էր մնում: Նա մեծ զգուշութեամբ էր երևան գալիս. նոյնիսկ նրա գաղտնիքների հետ ծանօթ մարդիկը չէին կարողանում գուշակել թէ նա ինչ տիպով կամ ինչ ընաւորութեամբ պիտի դուրս գար:

«Սրանից ոչ շատ երկար ժամանակ առաջ ամբողջ Տաճկաստանում ժողովրդի մէջ տիրում էր այնքան դժգոհութիւն որ ապստամբութիւն էր սպառնում հէնց Ստամբուլում: Խունխորը շատ մտահոգ եղաւ ստուգելու ժողովրդի մտքի եղանակը և իր սովորական շրջահայեցողութեամբ ու զգուշաւորութեամբ վճռեց այնպիսի մէկ ձեռք զգեստ պատրաստել տալ իրան համար, որ հագած ժամանակ նոյնիսկ իր անմիջական սպասաւորները չճանաչէին իրան:

«Սովորաբար նա շարունակ փոխում էր իր դերձակները և նրանց տարբեր ժամանակներում ու տարբեր տեղերում էր կոչում: Այս անգամը նա հրամայեց իր սիրական ստրուկին — ձերմակ ներքինի Մանուրին, որ կէս գիշերին շատ ծածուկ կերպով իր մօտ տանէր մի անյայտ, աննշան դերձակ, որպէսզի նրան պատուէր տար մի ձեռք զգեստ պատրաստելու:

«Խորին հնազանդութեամբ Մանուրը ըաշ ուստա ասաց և անմիջապէս դուրս ելաւ կատարելու իր տիրոջ հրամանը: Երբ նա հասաւ բէզէստանի կամ հանդերձավաճառների շուկայի դրան մօտ, նա տեսաւ մի ծեր մարդ նստած մի խանութում, որը այնքան նեղ էր, որ նա հագիւ էր կարողանում շրջուիլ

*) Խունխոր բառական թարգմանութեամբ նշանակում է արխն խմող: Պարսկաստանում տաճկաց սովթանին այդ անունն են տալիս:

Նրա մէջ: Ծերուկը զրազուած էր. մի հին վերարկու էր կարկատում նա: Յարասե տքնութիւնը երկուտակել էր նրա մէջը ու այնքան նուազեցրել էր նրա աչքերի լոյսը, որ նա ըստիպուած ակնոցներով էր գործում:

— Ես ճիշտ հէնց սրա պէս մէկին եմ ուզում, մտածեց ներքինին: Ես վստահ եմ որ այս մարդը շատ աննշան մէկը պիտի լինի:

«Ծերուկը այնքան ժրջանութեամբ և ուշադրութեամբ էր աշխատում, որ իսկի էլ ականջ չդարձրեց Մանսուրի «սէլամն ալայքում»-ին, և մինչև անգամ երբ նա գլուխը բարձրացնելով տեսաւ լաւ հազնուած ներքինին իր մօտ կանգնած և մտածեց որ իրան բարեկողը նա պիտի լինէր, դարձեալ նա ուշադրութիւն չդարձրեց նրա վրայ, և առանց սովորական պատասխանը տալու՝ գլուխը կախ գցեց ու շարունակեց իր գործը: Եւ ի՞նչ անէր խեղճ մարդը—նա երբեք չէր կարող ենթադրել, որ իրան լսած ողջոյնը կարող էր ուղղուած լինել դէպի իր նման մի ողորմելի արարածի:

«Ինչեւէ, ծերուկը անսնելով որ Մանսուրը առանձին ուշադրութեամբ է նայում իրան, ակնոցները վերցրեց, գործը մի կողմ դրեց ու պատրաստուած էր ոտքի ելնելու, երբ ներքինին առաջ գնալով խնդրեց նրանից որ ինքն իրան չխանգարէր:

— Անունդ ի՞նչ է, հարցրեց Մանսուրը:

— Արդուլահ, պատասխանեց դերձակը, բայց բարեկամս երես ու մարդկանցից շատերը ինձ սովորաբար Բաբադուլ են կոչում:

— Դու դերձակ ես, չէ, շարունակեց ներքինին:

— Բալէ, ես և՛ դերձակ եմ, և՛ ձկնավաճառների շուկայում գտնուող փոքրիկ մզկիթի մուէզինն (կոչնակը) եմ. դրանցից աւելի էլ ի՞նչ եմ կարող լինել:

— Լաւ, Բաբադուլ, ասաց Մանսուրը, ցանկութիւն ունի՞ս մի գործ ունենալու—մի լաւ գործ, հա, իմացիր:

— Միթէ յիմար եմ, պատասխանեց ծերուկը, որ չցանկանամ, չուզեմ: Ասացէք, ի՞նչ գործ է այդ:

— Կամայ, կամայ խօսիւր, բարեկամ, ասաց ներքինին. մենք պէտք է դանդաղ, բայց հաստատուն կերպով առաջ գնանք: Լսիր, դու ինձ թոյլ կը տաս, որ աչքերդ կապած՝ կէս դիշերին քեզ առաջնորդեմ դէպի ուր որ ես ցանկանում եմ, քեզ մի գործ տալու համար:

— Ա՛, դա բոլորովին անյլ հարց է, պատասխանեց Բաբադուլը: Դիտէ՛ք, ժամանակը շատ վատ է, շատ վտանգաւոր է:

Այս օրերս մարդիկ միմիանց ետեից զլխատուում են. ինձ պէս մի խեղճ դերձակ ու մի վէղիր կամ փաշա, առանց խտրութեան զլխատուում են. բայց եթէ դուք լաւ վարձատրութիւն տաք, ես վստահ եմ որ նոյնիսկ Էրլիսի—պիղծ դեհի համար էլ կարող եմ մի ձեռք զգեստ պատրաստել:

— Դէ, լաւ, ուրեմն ընդունում ես իմ առաջարկը, ասաց Մանսուրը՝ երկու ոսկի դնելով նրա ձեռքի մէջ:

— Այո, ամենայն վստահութեամբ, ասաց Բաբադուլը. դուք միայն ինձ ասացէ՛ք թէ ինչ եմ անելու, և վստահ եղէ՛ք վրաս:

«Քիչ խօսելուց յետոյ ներքինին ու դերձակը պայմանաւորուեցին որ ճիշտ կէս դիշերին առաջինը գար և վերջինի աչքերը կապած տանէր որտեղ որ կամենար:

«Մանսուրը գնաց և Բաբադուլը շարունակեց իր գործը, միևնոյն ժամանակ զարմանալով թէ՛ ինչպիսի գործի համար էր, որ ինքը պիտի այգպէս աչքերը կապած տարուէր ներքինի ուղեցած տեղը: Յանկանալով իր կնոջն էլ շուտով յայտնել իր բարեբախտութեան մասին, այդ օրը նա սովորականից շուտ փակեց իր խանութը և դնաց տուն:

«Նրա կին—պառաւ Դէլֆէրին էլ գրեթէ իր ամուսնու պէս երկուտակուել էր: Երկու ոսկին և ապագայում այդպիսի շատ ոսկիներ շահելու յոյսն ու ականալութիւնը այնպէս ոգևորեց և ուրախացրեց երկու ամուսիններին, որ այդ գիշերը նրանք մի կուշտ խորոված, չոր մրգեղէն և քաղցրաւենիք կերան, որից յետոյ քիչ էլ սուրճ խմեցին:

«Հաւատարիմ մնալով իր խոստմանը՝ Բաբադուլը ճիշտ կէս գիշերին իր խանութի դրան հանդիպեց Մանսուրին: Առանց մի բառ խօսելու, ներքինին կապեց նրա աչքերը՝ և նրա ձեռքից բռնելով՝ առաջնորդեց նրան: Զարտուղի պտոյտներ անելով նրանք գնացին, մինչև հասան կայսերական կանանոցը: Այստեղ Մանսուրը կանգ առաւ, բաց արեց երկաթէ գաղտնի դուռը և դերձակին ներս տարաւ: Նրանք միասին գնացին մինչև սուլթանի առանձնասենեակների իսկ խորքերը:

«Դերձակի աչքերի թաշկինակը բաց արուեց մի սենեակում, ուր աղօտ կերպով լոյս էր տալիս մի ճրագ, որ դրուած էր առաստաղի մօտ՝ պատերի մէջ շինուած դռնակների մէկի վրայ: Սենեակը շքեղօրէն զարդարուած էր ոսկեճամուկ դիպակով ծածկուած բազմոցներով ու թանգապին գորգերով: Այստեղ Բաբադուլին հրամայուեց նստել ու քիչ սպասել: Մանսուրը դուրս գնաց ու շուտով վերադարձաւ հետը բերելով մի

մեծ շալ թաշկինակի մէջ կապուած ինչ-որ բան: Թաշկինակը բաց անելով՝ ներքինին դերձակի մօտ դրեց մի ձեռք դէպի շինչ զգեստ և խնդրեց նրանից լաւ ուշադրութեամբ նայել նրան ու ասել թէ՛ արդեօք ի՞նչքան ժամանակու՞մ կարող կը լինէր մէկ ձեռք դրա նմանը պատրաստել և իր հաշիւն անելուց յետոյ զգեստը կրկին դնել թաշկինակի մէջ ու սպասել, մինչև ինքը (Մանսուրը) վերադառնար:

«Բարադուլը լաւ նայեց զգեստին, այս կողմը շրջեց, այն կողմը շրջեց, ամեն մի կարի հաշիւն արաւ և մի որոշ եզրակացութեան գալով՝ ծալեց ու կրկին դրեց թաշկինակի մէջ, ինչպէս ներքինին պատուիրել էր. բայց նա հազիւ կապել էր, երբ յանկարծ մի բարձրահասակ և անհղաղէմ մարդ՝ որի կերպարանքը սարսափեցրեց ծերուկին, գոռոզաբար ներս մտաւ, վերջըրեց կապոցը և առանց մի բառ խօսելու՝ դուրս գնաց:

«Միքանի րոպէից յետոյ, մինչդեռ Բարադուլը մտածում էր իր դրութեան ասարօրինակութեան վրայ և հազիւ սկսել էր սթափուել իրան երևացող ուրուականի ազդած սոսկումից, կրկին մի ուրիշ դուռ բացուեց նոյն սենեակում և մի խորհրդաւոր էակ, որ ճոխ կերպով հագնուած էր, ներս մտաւ, բերելով իր հետ մի ուրիշ կապոց որ առաջինի պէս շալ թաշկինակի մէջ էր դրուած ու նոյն մեծութիւնն ունէր: Մինչև դետին խոնարհուելով դերձակի առաջ, նա ակներև երկիւղով մօտեցաւ նրան, կապոցը նրա առջև դրեց, գետինը համրուեց և առանց խօսելու կամ գլուխը բարձրացնելու դուրս գնաց:

— Լաւ, ասաց Բարադուլը, սա շատ զարմանալի բան է. գուցէ ես մի մեծ անձնաւորութիւն եմ. բայց այսքանը պարզ է, որ ես շատ աւելի երջանիկ և ուրախ կը լինէի զբաղուել վերարկու կարկատելով, քան ձեռնարկել այս նոր գործը, թէկուզ շատ էլ արդիւնաւոր լինի: Ո՞վ գիտէ թէ ես ինչ բանի համար եմ բերուել այստեղ: Այս ասարօրինակ ու անխելո՞ւ մարդկանց ներս գալը ու դուրս գնալը վատ նշան է. աւելի լաւ կը լինէր, որ առջևս գլուխ խոնարհեցնելու փոխարէն նրանք միքանի բառ խօսէին հետս, որպէսզի ես իմանայի թէ ինչ եմ անելու: Ես լսել եմ այն կանանց ժապին, որոնք մեծ քսակների մէջ դրուելով տարուել, գցուել են ծովը. ո՞վ գիտէ, գուցէ էլի կանայք կան որ պիտի ծովը գցուեն, և ինձ բերել են, որ նրանց համար քսակներ կարեմ:

«Դերձակը իր միտախօսութեան մէջ դեռ այսքան էր միայն առաջ գնացել, երբ Մանսուրը ներս մտաւ և ասաց. «Վերջըլու կապոցը»: Նա խկոյն վերցրեց և ներքինին նրա աչքերը կապելով՝ առաջնորդեց դէպի այստեղ, որտեղից եկել էր:

«Հաւատարիմ մնալով իր տուած խոստմանը՝ դերձակը չինչ չհարցրեց Մանսուրից, միայն թէ խոստացաւ որ երեք օրից յետոյ զգեստը պատրաստ կը լինէր իր խանութում, և որպէս վարձ իրան պիտի տրուէր տասնեակու ոսկի ևս:

«Երբ ներքինին հեռացաւ, Բարադուլը խկոյն շտապեց դէպի տուն, որովհետև գիտէր որ իր կինը շատ անհամբեր սպասում էր իրան: Տուն գնալիս նա ինքն իրան շնորհաւորեց նրա համար, որ վերջապէս իրան յաջողուել էր մի արդիւնաւոր գործ ճարել, և որ իր ծերութեան օրում բախտը մի քիչ ժպտացել էր իր երեսին: Առաւօտեան ժամի երկուսն էր, երբ նա տուն հասաւ: Նրա կինը շատ անհանգիստ էր եղել իր ամուսնու այդքան ուշանալու պատճառով. մի քիչ էլ կ'ասես թէ նեղացել էր. բայց նա անսահման ուրախութիւն զգաց, երբ Բարադուլը նրա աչքերի դէմ բռնեց կապոցն ու ասաց.

— Դէ, կնիկ, մի լաւ պարգև տուր ինձ, քեզ համար ուրախ լուր եմ բերել: Տես, ես մի լաւ գործ եմ ճարել. սրա համար մի լաւ, մի կարգին վարձ եմ ստանալու: Դէ ուրախացիր. բայց թող այդ մնայ այստեղ մինչև առաւօտ. հիմա գնանք քնելու:

— Ո՛հ, ո՛հ, ասաց կինը. ես նախ պիտի տեսնեմ ինչ կայ այս թաշկինակի մէջ, եթէ ո՛չ, չեմ կարող քնել:

«Դերձակը բարձր պահեց ճրագը, և կինը բաց արեց թաշկինակը: Ո՞վ է կարող նկարագրել թէ ինչ զարմանք ու սոսկում պատեց խեղճ, պառաւ մարդին ու կնոջը, երբ փոխարէն մի ձեռք զգեստ տեսնելու՝ նրանք գտան անձեռոցիկի մէջ փաթաթուած մի մարդկային գլուխ իր զարհուրելի դրութեամբ:

«Պառաւ կնոջ ձեռները թուլացան, գլուխը վայր ընկաւ և միքանի քայլ թաւալուեց: Սեղճ զարհուրած գոյգը նախ իրանց երեսները ծածկեցին իրանց ձեռներով, յետոյ միմիանց երեսին նայեցին այնպիսի կերպարանքով որ նկարագրել չէ կարելի:

— Գործ, գործ, այս է գործդ, աղաղակեց դժբախտ կինը, այս է ճարածդ գործը. այդքան զգուշութիւններ էիր անում, որ վերջը այս դժբախտութիւնը բերէիր մեր գլուխներին: Այս գլուխն ես բերել տուն, որ դրանով մի ձեռք զգեստ կարես:

Աննա՛ սէննա, քաքա՛ սէննա (անէ՛ծք նրա մօրը, անէ՛ծք նրա հօրը), բացադանչեց խեղճ դերձակը: Անէ՛ծք նրան՝ որ ինձ այս անել գրութեան մէջ ձգեց: Հէնց այն րոպէին երբ այդ շուն ներքինին ինձ հետ խօսում էր աչքերս կապելու մասին, և ինձ պատուիրում էր լուռ մնալ, սիրտս կասկած մտաւ, և ես իմացայ որ ինձ յանձնուելիք գործը միայն զգեստ կա-

բել չէր լինելու, այլ ուրիշ բան ևս: Դէ, տե՛ս, անիծած շունը թէ՛ դգեստն է տուել և թէ՛ մեռած մարդու գլուխը: Ալլա՛հ, Ալլա՛հ, հիմա ի՜նչ անեմ, ի՜նչ հող տամ գլխիս: Ափսո՛ս, ես չեմ ճանաչում այդ շունն ներքինու տունը, եթէ ոչ այս բոպէիս կը վերցնէի դգեստն էլ, կը լուխն էլ ու կը տանէի նրա երեսին կը շարտէի: Վայ, վայ, մի բոպէից յետ ըստտանչի՛ բաշին ու հարիւր էլ ուրիշ բաշիներ կը թափուեն այստեղ, և մեզ կը պարտաւորացնեն արեան գինը վճարել, կամ, ո՞վ գիտէ, կը կախեն, մաս-մաս կ'անեն մեզ: Ա՛խ, Գէլֆէրիբ, ապա ի՜նչ անենք, ասա, հոգիս, ի՜նչ անենք:

— Ի՜նչ անենք. ի՜նչ պէտք է անենք. պէտք է իսկոյն ազատուել այդ գլխիցը, ուրիշ ճար չկայ, պատասխանեց կինը:

— Բայց արդէն լուսանալու վրայ է, ասաց զերծակը. ես վախենում եմ որ ուշ լինի: Ե՛կ, իսկոյն մի բան անենք. ժամանակ չկորցնենք:

— Լսիր, մի բան անցաւ մտքովս, ասաց կինը. մեր հարեան հացթուխ Հասանը առաւօտեան այս ժամին է վառում իր թոնիրը ու քիչ յետոյ սկսում է հաց թխել իր առաւօտեան մուշտարիների համար: Գիտե՛ս, հարեան տներից միշտ զանազան ուտելու բաներ պարունակող կճուճներ են ուղարկում նրան, որպէսզի նա նրանց թոնրի պոռնակին գնելով՝ եփի: Ի՞նչ ես կարծում, լաւ չի՞ լինի որ այս գլուխը գնենք մի կըճուճի մէջ և ուղարկենք նրան որ եփի մեզ համար: Ի հարկէ ոչոք չէ իմանալու թէ ի՜նչ կայ դրա մէջ, մինչև դա եփուի. մենք էլ հօ չենք ուղարկիլ ուղեւու մեր կճուճը. ուրեմն գլուխը կը մնայ հացթուխի մօտ:

«Բարադուրը հիացաւ իր կնոջ հաւատարմութեան վրայ, և կինն իսկոյն սկսեց իր անելիքը: Գլուխը կճուճի մէջ գնելով՝ նա տարաւ հացթուխի խանութը և տեսնելով որ այնտեղ ոչոք չկայ, իսկոյն վայր դրեց արդէն այնտեղ շարւած մի քանի կճուճների կարգում ու կամաց դուրս ծլկուեց: Տուն դառնալով, մարդ ու կին պինդ փակեցին տան դուռը և գնացին, մտան անկողին: Նրանք միմեքարեւում էին նրանով, որ գոնէ շա՛ն ու անձեռնոցիկը իրանց էր մնացել:

«Հացթուխ Հասանն ու իր որդի Մահմուդը տաքացնում էին իրանց թոնիրը՝ ձգելով նրա մէջ փուշ, փայտի կտորտանք և ամեն տեսակ զիբիլ-միբիլ, երբ նրանց ուշադրութիւնը դարձաւ իրանց խանութը յաճախ այցելող և իրանց հետ լաւ բարեկամացած շան վրայ, որը այդ առաւօտ կճուճների մէկի մօտ կանգնած՝ հոտոտում և արտաքոյ կարգի կերպով հաջում էր:

— Մահմուդ, ասաց հայրը, գնա առաջ, տես այդ շունն:

ինչո՞ւ է այդքան հաջում. կարծես թէ նա մի օտարոտի բան է հոտոտում կամ նկատում այստեղ:

«Որդին մօտեցաւ շանը, այս կողմը նայեց, այն կողմը նայեց, բայց ոչինչ չկարողացաւ հասկանալ: «Ոչինչ բան չկայ», ասաց նա և շանը դուրս քշելով՝ գնաց թոնրի մօտ: Սակայն շունը չդադարեց, դարձեալ ներս մտաւ, դարձեալ հոտոտեց կճուճը և շարունակեց իր հաջոցը: Ստիպուած՝ Հասանն ինքը գնաց քննելու շան աղմուկի պատճառը, և երբ նա մօտեցաւ շանը, շունն աւելի ևս կատաղեց, վազեց զերծակի կճուճի մօտ, հոտոտեց նրան, յետոյ ցատկեց հացթուխի վրայ, ցատկեց կըճուճի վրայ, էլի Հասանի վրայ, էլի կճուճի վրայ: Հասանը տեսնելով որ շունն առանձնապէս հոտոտում է զերծակի կճուճը, մօտեցաւ նրան, վերցրեց կափարիչը, և ո՞վ դարձանք, ի՜նչ տեսաւ նա. ոչ այլ ինչ, եթէ ոչ մի մարդկային գլուխ՝ որ իր զարհուրելի տեսքով ահաբեկեց նրան:

— Ալլա՛հ, Ալլա՛հ, ազադակեց հացթուխը, բայց զօրեղ նեարդերի տէր լինելով, փոխանակ ձեռքիցը վայր ձգելու կափարիչը, ինչպէս որ շատերն այդպիսի դէպքում կ'անէին, նա հանդարտութեամբ կրկին կճուճի վրայ դրեց և իր որդուն մօտը կոչելով՝ ասաց.

— Մահմուդ, սա մի վատ աշխարհ է, սրա մէջ կան շատ չար մարդիկ: Չարամիտ անհաւատներից մէկը մի մարդու գլուխ է ուղարկել այստեղ խաշելու. բայց շնորհակալութիւն մեր քարի բախտին և այս շանը, մեր թոնիրը ազատուեց պղծուելուց, և մենք կարող ենք շարունակել մեր հացթուխութիւնը մաքուր խղճով ու մաքուր ձեռներով: Գիտե՛ս, որդի, քանի որ սատանան գործում է, թող ուրիշներն էլ այցելուութիւն ստանան նրանից: Եթէ լուր տարածուի որ մենք մի մեռած մարդու գլուխ ենք ընդունել խաշելու համար, այսուհետեւ ոչոք գործ չի տալ մեզ: Մենք սովամահ կը լինենք: Մենք կը խայտառակուենք, կը պարտաւորուենք փակել մեր խանութը: Մարդիկ կ'ասեն որ մենք մեր խմորի հետ միշտ մարդու ճարպ ենք խառնել, և եթէ հակառակի պէս մեր հացերի մէջ մի մաղ գտնուի, մարդիկ իսկոյն կ'անեն որ դա մեռած մարդու մօրուքիցն է:

«Մահմուդը, որ մօտաւորապէս 20 տարեկան երիտասարդ էր և իր հօր պէս անդգայ ու պաղարիւն էր և որը սակայն բաւական խորամանկ և զուարթամիտ էր, դէպքը կատակի տեղ վերցրեց ու նայելով մեռած մարդու գլխին, որ այլանդակուած ու ծամածոռած էր, սկսեց բարձր հոհոցով ծիծաղել:

— Ե՛կ այս գլուխը գնենք մեր զիմացի սափրիչ Բեօն Ա-

լի խանութը, ասաց Մանուկը: Նա նոր բաց է անում խանութի դուռը, և քանի որ նա միայն մէկ աչք ունի, մենք կառող ենք հեշտութեամբ և առանց նկատուելու անել այդ բանը: Այո, հայրիկ, եկ այդ բանն անենք. ես կը տանեմ գլուխը: Միամիտ եղիր, ես այնպէս կ'անեմ որ ոչոք չտեսնի ինձ: Դէ, թող բանը վերջացնենք, քանի դեռ լաւ չէ լուսացել:

«Հայրը համաձայնեց, և Մանուկը հէնց որ տեսաւ սափրիչը հեռացաւ իր խանութից ու գնաց դէպի փողոցի անկիւնը կատարելու այն ինչ որ բնութիւնը պահանջում էր, գողի պէս մտաւ խանութը, գլուխը դրեց դռնակի վրայ, պատի դէմ, և մի-երկու դենջակներով նրան այնպիսի մի ձև տուեց, որ երբ սափրիչը վերադառնար՝ պիտի կարծէր թէ իր մուշտարիներէն մէկն արդէն եկել էր և ինքն իրան պատրաստուած՝ նստած սպասում էր խնայող սափրուելու: Մանուկն իսկոյն դուռը եկաւ և մտնելով իրանց խանութը՝ տղայական չարասրտութեամբ սկսեց այնտեղից դիտել՝ տեսնելու այդ նոր տեսակ մուշտարին ինչպէս կ'ազդէր միաշքանի սափրիչի վրայ:

«Քեռ Սլին մտաւ իր խանութը, որը հազիւ թէ ազատ կերպով լուսաւորուել էր արևի ճառագայթներից, որոնք ներս էին թափանցել իւր քսած թղթերով ծածկուած լուսամուտների միջով: Իր շուրջը նայելով՝ նա տեսաւ մի մարդ, որ ինչպէս ինքը եմթաղրեց, նստել էր պատի դէմ և պատրաստ էր սափրուելու:

— Սէլամն Ալայքում, ասաց նա նրան, ինչ շոտ ես եկել այս առաւօտ: Ներս մտնելիս ես քեզ չտեսայ: Օհ, ես տեսնում եմ, դու կամենում եմ որ գլխիդ մազերը խուղեմ. բայց ինչու ես ֆէսդ այդպէս շուտ վերցրել. ախր կը մըսես, գլուխդ կը սառչի:

Քիչ սպասելուց յետոյ նա շարունակեց՝ ինքն իրան ասելով.

— Տօ, զարմանալի բան. կարծես թէ համր է, գուցէ և խուլ է: Լաւ, ես ինքս էլ կէս կոյր եմ, այնպէս որ երկուսս էլ հաւասար աստիճանի վրայ ենք, բայց եթէ միւս աչքս էլ կուրանայ, ասաց նա, խօսքը ուղղելով դէպի գլուխը, ես վստահ եմ, պառնա քեռի, որ այնուամենայնիւ կարող կը լինեմ քեզ լաւ սափրել, որովհետեւ ձեռքս այնքան վարժուած է, որ ամիլիս այնպէս բնականօրէն կը սահի գլխիդ վրայ, ինչպէս մի բաժակ լաւ գինի կը վազի կոկորդա ի վայր:

«Սափրիչը, ինչպէս, ըստ կարգի սկսեց իր պատրաստութիւնները: Նա վերցրեց պատից կախուած անագէ կոնքը, օձառի փրփուր պատրաստեց և իր ամիլին սրեց իր դօտուց կա-

խուած երկար կտոր կաշու վրայ: Յետոյ մօտեցաւ իր կարծեցեալ մուշտարուն և հազիւ թէ իր ձեռքը դիպաւ նրա սառած գլխին, նա իսկոյն ետ քաշեց, կ'ասես թէ կրակի վրայ էր դրել:

— Տօ, ինչ է պատահել քեզ, բարեկամ, ասաց նա. ինչու ես այդպէս սառել. կարծես թէ մի կտոր սառուց է դարձել գլուխդ:

«Բայց երբ նա երկրորդ անգամ փորձեց օձառի փրփուրով տրորել գլուխը, նա վայր ընկաւ մի անագին դղրդոց հանելով, և խեղճ, դարձուրած սափրիչը խանութի մէկ կողմից ցատկեց դէպի միւսը:

— Ամա՛ն, ամա՛ն, աղաղակեց նա և մտնելով խանութի ամենահեռաւոր անկիւնը, կուշ եկաւ և չհամարձակուեց շարժուել: Վերցրու խանութս, ամիլիներս, դենջակներս և ինչ որ ունիմ, ասաց նա ընկած գլխին. վերցրու, բոլորն էլ քեզ, միայն թէ խնայիր ինձ, կեանքիս մի դիպչիր: Եթէ դու սատանան ես, խօսիր, բայց ներքի ինձ քեզ սափրել համարձակուելուս համար:

«Քիչ սպասելուց յետոյ, երբ նա տեսաւ որ ոչինչ չպատահեց խանութում և որ վախելու բան չկար, մօտեցաւ գլխին և բռնելով նրա կատարի մազերից բարձրացրեց ու զարմանքով նրան նայելով ասաց.

— Բոլոր իմամները վկայ, սա մի մարդկային գլուխ է. բայց դու ինչպէս ընկար այստեղ, դու ուզում ես ինձ խայտառակել, բայց ոչ, չես կարող, ով դու սոսկալի ու զաղիր գլուխ: Թէպէտ Քեռ Սլին միայն մէկ աչք ունի, բայց այդ մէկովը նա շատ բաներ է կարող անել, այդ մէկ աչքը լաւ սրտես է և իմանում է իր անելիքը: Այ գլուխ, ես քեզ հացթուխ Հասանին կը տալի, եթէ նրա տղան որ այս րոպէիս դէպի այս կողմն է նայում, իմ աչքից աւելի սուր չլինէր: Սակայն փոյթ չէ, ես քեզ կը տանեմ մի տեղ՝ ուր դու ոչինչ վնաս չես տալ: Ես քեզ կը տամ այն գեաւուր Եանակիին—այն յոյն քաբաբչուն, և նա քեզանից քաբաբ (խորոված) կը պատրաստի իր անհաւատ մուշտարիների համար:

«Քեռ Սլին հագաւ իր վերարկուն, գլուխը վերցրեց մէկ ձեռքում ու թազցրեց նրա տակ, իսկ միւսում իր չիբուխը բռնելով դուրս եկաւ խանութից, անցաւ երկու փողոց ու մըտաւ քաբաբչու խանութը, ուր նա գնում էր ազատ գինի խըմելու համար: Նա լաւ գիտէր թէ թարմ պահելու համար քաբաբչին որտեղ էր դնում իր միսը. ուստի խանութը մտնելուն պէս նա գողի պէս այս ու այն կոմը նայեց ու գլուխը դրեց մի մութ, բայց հով անկիւն այդ օրուան համար պահուած կէս ոչխարի կողերի ետեւ: Ոչոք չնկատեց նրան այդ բանն

անելիս, որովհետեւ դեռ փողոցում անցուղարձ չկար: Յետոյ նա իր չիբուխը լցրեց և մի կրակ դնելով վրան՝ սկսեց ծխել: Բայց որպէսզի մի պատճառ ունենայ իր այնտեղ գնալու համար, նա պատուիրեց քարաբշտ, որը դրսից ներս եկաւ, խորոված պատրաստելու իր ճաշի համար և հեռացաւ:

«Եանակիրն իր ամաններն ու շամփուրները մաքրելուց յետոյ կրակ արեց, շարքաթ պատրաստեց, խանութն աւելց ու գնաց մթերանոցը միս վերցնելու սափրիչի համար քարաբ պատրաստելու: Նա մի ճշմարիտ յոյն էր—խորամանկ, զգոյշ, խաբերայ, քծնող դէպի իր մեծաւորները, բոնակալ դէպի իր ստորադասները, մահացու ատելութեամբ ատող իր հպարտ օսմանցի աղաներին և միևնույն ժամանակ կեղծաւոր, շողոքորթ և ստոր դէպի նոյն աղաները, երբ նրանք բարեհաճում էին իրանց ուշադրութեանն արժանացել նրան:

«Միւր շուռ-մուռ տալով, նա աշխատեց միքանի հնացած հոտած կտորներ վերցնել իր այդ օրուան առաջին մուշտարու համար, որովհետեւ իր կարծիքով սատկած լէշն էլ ի բաւական էր մի տաճկի ստամոքսին բաւականութիւն տալու համար: Զննելով կէս ոչխարը՝ նա ասաց.—«Ո՛հ, սրանից չեմ տալ նրան. սա դեռ կարող է մնալ»: Բայց հէնց որ նա բարձրացրեց դմակը և իր աչքն ընկաւ մեռած մարդու գլխի վրայ, նա զարհուրեց ու միքանի քայլ յետ թռաւ ու գոռաց:

—Եթէ դու սիրում ես աչքերդ, ասա, ո՞վ ես դու, ի՞նչ ես անում այդտեղ:

«Պատասխան չստանալով, նա կրկին ու կրկին անգամ նայեց նրան, մօտեցաւ, և ձեռքը մեկնելով՝ դուրս հանեց միքանի ոչխարի, դուխնների, ոսկորների և հոտած մսերի կտորներ իր արանքից՝ զարհուրեցուցիչ գլուխը և իրանից հետու պահելով ու տեսնելով որ դա մի մուսուլմանի գլուխ է՝ բացազանչեց:

—Անէ՛ծք մօրուքիդ: Ա՛յ անիծալ օմարի ցեղ, եթէ ձեր բոլորիդ գլուխներն էլ այս կերպով ձեռքս ընկնի, ես բոլորն էլ քարաբ կ'անեմ ու Ստամբուլում գտնուող բոլոր շներին ձրիապէս կը կերակրեմ ու կը գերացնեմ: Տայ Աստուած որ բոլորդ էլ սրա վախճանին հասնէք: Տայ Աստուած որ ձեր դիակները գիշատիչ անգղերին կերակուր դառնան: Տայ Աստուած, որ ամեն մի յոյն իմ այսօրուան բարեբախտութեանը հասնի, և մեզանից ամեն մէկը մի մուսուլմանի գանդ ունենայ ոտնազնդի (foot ball) խաղալու համար:

«Յետոյ կատաղութեամբ գետին խփեց գլուխը, և մէկ

ուժգին արացիով հեռացրեց իրանից. սակայն քիչ մտածելուց յետոյ նա ինքն իրան ասաց:

—Բայց վերջապէս հիմա ես ի՞նչ պիտի անեմ սրան: Եթէ այս անիծեալ, պիղծ գլուխն ինձ մօտ տեսնուի, ես կը թշուառանամ. ոչոք չի հաւատալ թէ սա ինչպէս է ընկել այստեղ. ամեն մարդ պիտի պնդէ թէ ես մի տաճիկ եմ սպանել: Բայց ես գիտեմ ինչ կ'անեմ, յանկարծ մտածեց նա մի չարամիտ հրճուանքով. այն հրէան, լաւ միտքս ընկաւ այն գլխատուած հրէան: Ա՛յ գլուխ, ես քեզ մի լաւ տեղ եմ դնելու. դու կը գնաս մի տեղ՝ որին արժանի ես, ո՞վ նշխարդ մի անարգ մահմէդականի:

«Այս ասելով՝ նա իսկոյն վերցրեց գլուխը և իր վերարկուի տակ թաղցնելով՝ վազեց փողոցն ի վայր, դէպի այնտեղ, ուր ընկած էր մի հրէայի դիակ, որի կտրուած գլուխը գետեղուած էր նրա շերտում—աղբերի միջև:

—Հնչի, դու պիտի իմանաս, ասաց դէրվիշ բարեկամս, որ երբ Տաճկաստանում մի մուսուլման գլխատուում է, նրա գլուխը դրում է նրա թևի տակ, որպէս մի պատուաւորութեան նշան, տարբերելու նրան հայից՝ կամ հրէայից, որոնցից երբ մէկը գլխատուում է, նրա գլուխը դրում է նրա աղբերի միջև, ճիշտ մօտ անպատուութեան տեղին:

«Յոյն քարաբշին էլ մուսուլմանի գլուխը, գետեղեց գլխատուած հրէայի նոյն տեղում: Նրան ոչոք չնկատեց. դեռ մարդիկ դուրս չէին եկել փողոցները: Նա վերադարձաւ իր խանութը, իհարկէ շատ հրճուելով, որ վերջապէս իրան յաջողուել էր բաւականութիւն տալ իր ատելութեան զգացումներին, որ նա ունեցել էր դէպի իրան հարստահարող տոճիկները, նրանց մէկի գլուխը դնելով այնպիսի մի տեղ, որ իր կարծիքով ամենախայտառակն էր:

«Գլխատուած հրէան դատապարտուել էր մի մահմէդական երեխայ գողանալու և սպանելու համար (մի արարողութիւն՝ որ իրանց կրօնը թոյլ է տալիս կատարել թէ Պարսկաստանում և թէ Տաճկաստանում), որը այնքան արտաքոյ կարգի վրդովմունք ու խռովութիւն էր առաջ բերել Ստամբուլում, որ կառավարութիւնը, ամբոխին հանգստացնելու համար, ստիպուած նրան գլխատել էր տուել: Նրա գլխատումը գիտմամբ տեղի էր ունեցել մի հարուստ յոյնի տան դրան առաջ, և խիստ հրաման էր տրուել, որ նրա դիակը չվերցնուէր այնտեղից մինչև կրորդ օրուայ վերջը, այն յուսով, որ հարուստ յոյնը կը պարտաւորուէր մի խոշոր գումար տալ որպէսզի դիակը վերցնուէր իր տան առաջից և ինքը հետևապէս

գերծ մնար այն դժբախտութիւնից՝ որ այդպիսի մի դիակ կարող էր բերել իր տան գլխին. սակայն հարուստ յոյնը իսկի էլ փոյթ չտարաւ, այլ նա պիտի փակել տուեց իր տան պատուհաններն ու վճռեց ի դերն հանել իրան հարստահարողներին փող ձեռք բերելու յոյսն ու ակնկալութիւնը, թողնելով որ դիակը հէնց իր տեղում մնար մինչև ուրիշները պարտաւորութիւն վերցնել:

«Վերջապէս, երբ առաւօտից բաւական ժամանակ անցաւ, և ժարդիկ սկսեցին իրանց գործերին գնալ, մեծ ամբոխ հաւաքուեց հրէայի դիակի շուրջը: Անմիջապէս լուր տարածուեց որ նրա դիակի վրայ մի հրաշք էր կատարուել, որովհետև հրէային աւելացել էր մի ուրիշ գլուխ ևս: Այս զարմանալի լուրը բերանից բերան թռչելով ամբողջ քաղաքում մեծ խռովութիւն ծագեց, և բոլոր բնակիչները վազեցին դէպի հրէայի դիակը:

«Շահեղորմին իսկոյն յայտնեց որ մի արտաքոյ կարգի դէպք է պատահելու իր հալածուած ցեղին: Բարբիներն ըսկսեցին այս ու այն կողմը շտապել և բոլոր հրէաները հաւաքուեցին դիակի շուրջը, յուսալով որ մեռած ժարդը շուտով յարութիւն կ'առնէր և իր երկու գլխով կ'ազատէր իր հայրենակիցներին իրանց հալածիչների բռնութիւնից. բայց տարաբախտաբար մի ենիշէրի, որ բազմութեան մէջ էր և մօտից լաւ զննել էր աւելացած գլուխը, զարմանքով ու կասկածանքով գոչեց.

— Ալլահ ին Ալլահ, սրանք անհաւատների գլուխներ չեն. մէկը ենիշէրիներիս պետի գլուխն է:

«Այս ասելով՝ նա իր մօտ կանչեց ներկայ գտնուող ենիշէրիներին, և երբ նրանց յայտնեց իր իմացածը, նրանք մոլեգնեցին և իսկոյն հեռացան այդ լուրը հաղորդելու իրանց Օրթային:

«Մի ընդհանուր այդ լուրը տարածուեց ամբողջ ենիշէրիների շրջանում, և մի սոսկալի խռովութիւն ընկաւ նրանց մէջ, որովհետև մայրաքաղաքում դեռ ենիշէրիները չէին իմացել որ իրանց պետը, որին նրանք նուիրուած էին, գլխատուել էր:

— Ի՞նչ, դուռացին նրանք. բաւական չէ՞ որ այսպէս նենգութեամբ են վարուել մեզ հետ ու զրկել են մեզ մեր սիրելի պետից, և հիմա էլ այս խայտառակ խնդն են արել նրա գլխի հետ: Ի՞նչ, մեր ամենաազնիւ ազայի գլուխը այսպէս անարգութիւն, այսպէս խայտառակ տեղ դրուի: Այս ի՞նչ տեղ ենք ընկել մենք. մենակ մենք չենք որ անպատիւ ենք եղել, այլ ամբողջ իսլամն էլ անարգուել, խայտառակուել, ստորացել է: Ո՛չ, սա

մի չլսուած, չտեսնուած յանդգնութիւն, անզգամութիւն է: Սա մի արատ է, որ կարող է սրբուել միմիայն ամբողջ ցեղի վերջանալովը: Արդեօք որ շունն է համարձակուել այս բանն անել. զլուխն ի՞նչպէս ընկաւ այստեղ. արդեօք այդ շունն վեղիւրի գործը չէ՞ սա, կամ արգեօք Ռէս Էֆէնդու և այդ մատնիչ Փոսնգներին արածը չէ: Վալլահ, քէլլահ, թուլլահ, սուրբ Քաարան վկայ, երդում ենք Օսմանի մօրուքովը և Օմարի թրովը, որ մենք վրէժ պիտի առնենք:

«Թողնելով որ խռովութիւնը իր սաստկութեանը հասնի, մենք այժմ պիտի խնդրենք ընթերցողից, որ երևակայի մի տեսարան, ուր հրէաները փախչում են ամեն կողմով և մեծ զգուշութեամբ թաքնուում են՝ աղատուելու տաճիկների կատաղութիւնից, որոնք զինուած մինչև իրանց աստամները, շրջում են խմբերով և երդում են վրէժ առնել ամեն բանից՝ որին նրանք կը հանդիպեն իրանց ճանապարհի վրայ: Թող ընթերցողը նաև երևակայի նեղ փողոցներով ու ցած տներով մի քաղաք, ուր խռնուած են բազմաթիւ մարդիկ՝ բոլորն էլ մտախոհ, յուզուած, կատաղած, բոլորն էլ կըքով խօսում, շարժւում, կ'առնա թէ արտաքոյ կարգի մի բան է պատահելու: Այդ բոլորից յետոյ թող ընթերցողը նայի Սուլթանի կանանոցի ներսեր և հետաքրքրուի իմանալու թէ՛ Նորին Մեծութիւնը ինչով էր զբաղուել այն ժամանակից՝ երբ մենք վերջին անգամ տեսանք նրան:

«Չէնց այն գիշերն երբ Բարադուլն այնտեղ էր, Սուլթանը գաղտնի հրաման էր տուել գլխատուելու ենիշէրիների պետին (բոլորը բոլոր այն խռովութիւնների որ վերջերս ծագել էին նրա հետևողների շրջանում) և նա այնքան անձկութեամբ սպասում էր իր հրամանը կատարուած տեսնել, որ նա պատուիրել էր՝ գլուխը կտրուելուն պէս իր մօտը տարուէր: Երբ այն ժարդը, որին յանձնուել էր դահճի պաշտօնը, ներս մտաւ այն սենեակը, ուր իրան հրամայուած էր գլուխը տանել, և տեսաւ որ այնտեղ մի մարդ է նստած, նա բնականաբար ենթադրեց թէ նա Սուլթանն է, և առանց համարձակուելու որ իր գլուխը բարձրացնէր, թաշկինակի մէջ դրուած ենիշէրիների պետի գլուխը նրա ոտների մօտ դրեց ու վարուեց այնպէս՝ ինչպէս որ արդէն յայտնի է ընթերցողին, որը գիտէ թէ նստած մարդը գերձակն էր և ոչ թէ Սուլթանը:

«Իրանից մի ընդհանուր, Սուլթանը մտնելով սենեակը, առանց խօսելու վերցրել էր գերձակի մօտ դրուած ըողջան ուրի մէջ կար մի ձեռք դէպիշի զգեստ, և տարել էր դուրս իր ստրուկ Մանսուրին խաբելու համար: Նրա նպատակն էր, որ

մինչև անգամ իր սիրելի ստորուկն էլ չափանէր թէ ինչ զգեստով է ինքը ծալտուելու. այդ պատճառով նա ըողջամի դուրս տարաւ որպէսզի միջինը վերցնէր ու մի ուրիշ ձեռք զգեստ դնէր նրա մէջ: Բայց նա սխալուեց. նա չիմացաւ որ այդ բոլորէն կտրուած գլուխը ներս կը բերուէր և Մանսուրն էլ շուտ վերադառնալով՝ դերձակին կ'առաջնորդէր դէպի նրա խանութը, հետեապէս նա շփոթուեց և չիմացաւ ինչ անել:

«Սուլթանը մարդ կ'ուղարկէր նրանց ետ կոչելու, բայց այդ անհար էր, որովհետեւ այդ անելով՝ նա կը փչացնէր իր ծրագիրը, և նպատակին չէր հասնիլ, ուստի ստիպուած սպասեց մինչև ներքինին վերադառնալ: Նա գիտէր, որ նրանք վերջապէս մի բան տարած կը լինէին իրանց հետ որպէս զգեստ, սակայն այդ տարուելիք ձեռք զգեստը խօ իր մօտ էր: Միևնոյն ժամանակ նա անհամբեր էր իմանալու թէ ինչ եղաւ եւ ինչէրինքն աղայի գլուխը, ուստի նա իր մօտ կոչեց դահձին, և երբ նա հանդամանքը բացատրեց՝ երեւակայեցէք թէ որչափ մեծ եղաւ նրա վարձանքն ու տարակուսանքը:

— Կարող եմ երգուել ձորուքովս, բացազանչեց սուլթանը քիչ մտածելուց յետոյ, որ դերձակն է տարել գլուխը:

Եւ նրա անհամբերութիւնը Մանսուրի վերադարձի համար ծայրայեղութեան հասաւ: Նա յուզուեց, մոլեգնեց, փրփրեց և Ալլա՛ն Ալլա՛ն գոչեց. բայց իզոյր: Նրա զայրոյթը չկարողացաւ ազդել ներքինու վրայ որ գոնէ մի բոլոր շուտ վերադառնար. վերջապէս նա վերադարձաւ և հէնց որ Սուլթանը նրա ոտածայնը լռեց՝ գոչեց.

— Է՛յ, Մանսուր, իսկոյն վազիր դերձակի ետեից: Դէր վիշի զգեստի տեղ նա եւինչէրինքն աղայի գլուխն է տարել: Վազիր, առանց ժամանակ կորցնելու վազիր ու իսկոյն ետ բեր, եթէ ոչ վատ բան դուրս կը գայ:

«Նա յետոյ Մանսուրին բացատրեց թէ ինչպէս էր պատահել այդ տարագէտ գիպուածը: Ներքինին շփոթուեց, շուտընց, նա միայն գիտէր թէ որտեղ է դերձակի խանութը, բայց չգիտէր թէ որտեղ է նրա տունը: Ինչեւէ, որպէսզի նա չաւելացնէր իր տիրոջ մտատանջութիւնը, իսկոյն ճանապարհ ընկաւ որոնելու դերձակին: Նա ուղիղ գնաց դէպի նրա խանութն այն յուսով, որ գուցէ իրան կը յաջողուէր նրա հարեաններից տեղեկանալ նրա տան ուր գտնուելու: Դեռ շատ կանուխ էր: Հանդերձավաճառների շուկայում գեռ բոլոր խանութները փակ էին, բացի մի սրճարանից, որի տէրը նոր բացել էր և պատրաստուած էր մուշտարիներին ընդունելու: Այստեղ մտաւ նա. սակայն ոչինչ չկարողացաւ իմանալ Բա-

բագուլի տան ուր լինելու մասին: Նա տատանուեց, չէր հասկանում ինչ անել: Յանկարծ նա լիչեց որ դերձակն իրան աւել էր, որ նա ոչ միայն դերձակ էր, այլ նաեւ ձկնավաճառների շուկայում գտնուող մզկիթի մուէզինը: Դէպի այնտեղ նա ուղղեց իր քայլերը: Այդ ժամին նա լսեց մուէզինների ձայները, որոնք մինարէների գլխից աղօթքի էին հրաւիրում հաւատացեալներին: Նա ուրախացաւ այն յուսով որ Բարադուլին նա շուտով կը գտնէր: Մօտենալով մինարէներից մէկին՝ նա լսեց մի ծեր մարդու խզուած ու զողոջուն ձայն, որ խանգարում էր առաւօտեան խաղաղութիւնը: «Մա Բարադուլի ձայնն է», մտածեց նա: Նա չխտաւ իր եմթաղութեան մէջ, որովհետեւ երբ նա հասաւ մինարէի ստորոտի մօտ, նա տեսաւ մի ծեր մարդ, որ դանդաղ քայլերով ման էր գալիս նրա գլխին շինուած շրջանաձև պատշգամբում և իր ձեռները աւելանքների ետեւ դրած ու բերանը լայն բացարած՝ երգում էր իր բոլոր ուժով:

Երբ դերձակը տեսաւ որ Մանսուրը ցածից ձեռքով նըշաններ է անում իրան, մեռած մարդու գլուխն իսկոյն միտն ընկաւ, և մտածելով թէ մի գուցէ նա եկել էր իրան պատասխանատուութեան եմթարկելու, նա այնքան վրդովուեց, որ հաւատի խոստովանութիւնը կարծես թէ պինդ կպաւ նրա կոկորդին: Նա այնպէս ծիծաղելի կերպով իրար խառնեց աղօթքի բառերը որ նրան ուշադրութեամբ ու ջերմեանդութեամբ հետեւող միքանի հարեան մուսուլմանները, ծաղրել ու գայթակղեցնել համարեցին նրա այդ տարօրինակ խառնախառնիքը:

«Նա շտապմամբ վար իջաւ և դուրս գալով փողոցը, հանդիպեց Մանսուրին: Առանց սպասելու, առանց ժամանակ տալու որ ներքինին նրան որեւէ հարց տար գլխի մասին, նա յարձակուեց նրա վրայ և խիստ խօսքերով դատապարտեց նրան իր հետ այդպիսի խաղ անելու համար:

— Դու մարդ ես, ասաց նա, հա՛. դու քեզ մարդ ես համարում և միևնոյն ժամանակ անգլխու ես վարում ինձ պէս մի ծեր էմիրի հետ: Դու կարծեցիր թէ իմ տունս սպանդանոց է. հիմա էլ երեւի եկել ես արեան գին պահանջելու ինձանից:

— Բարեկամ, ասաց Մանսուրը, ինչ ես խօսում, ինչո՞ւ ես յուզւում. դու չե՞ս հասկանում որ սխալութիւն է եղել:

— Սխալութիւն, աղաղակեց Բարադուլը. այն մի սխալութիւն՝ որ կամաւ արուել է տանջելու ինձպէս մի խեղճ մարդու: Զարմանալի է: Մէկն իմ անճոռնի մօրուքս է ծաղրում և ինձ հաւատացնում իբր թէ մի ձեռք զգեստ կտրելու պատուէր է ուզում ինձ տալ, մի երկրորդը՝ առջևիցս վերցնում,

տանում է նմանան (օրինակը, նմուշը), և մի երրորդը՝ մեռած մարդու գլուխ է դնում նրա տեղը: Ալլա՛հ, Ալլա՛հ, ես ընկել եմ մի խումբ հարամզադէ (անհաբաղատ), սրիկայ աւազակներէ ձեռքը:

«Մանսուրը շուտ իր ձեռքը Բաբադուլի բերանին դնելով ասաց՝

— Էլ մի խօսիր. դու աւելի խորն ես մտնում աղբի մէջ: Դու հասկանում ես թէ ում ես հայհոյում:

— Ո՛հ, չեմ հասկանում, փոյթ էլ չունիմ հասկանալու, պատասխանեց նա: Ես միայն այսքանը գիտեմ, որ այն մարդը որ մի ձեռք զգեստի տեղ մեռած մարդու գլուխ է տալիս, նա ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի անհաւատ շուն:

— Ի՛նչ, դու համարձակուում ես երկրիս վրայ ապրող Ալլահի փոխանորդին անհաւատ շուն անուանել, այ դու կէս-հընակարկատ, կէս-աղօթող ապուշ, գոչեց Մանսուրը այնպէս կատաղած՝ որ մոռացաւ թէ ինչքան նախազգուշութիւն էր հարկաւոր խնդիրը գաղտնի պահելու համար: Յիմար, թշուառական, շարունակեց նա, դու յանգգնում ես քո պիղծ շրթունքներով անարգել նրա անունը, որ ալլէմ փէնա (աշխարհիս ապաւէնը, պաշտպանը) է: Այդ ի՛նչ աղբ ես ուտում դու, ի՛նչ մոխիր ես կուտակում գլխիդ: Այլևս ոչ մի խօսք, Բաբադուլ ասան իսկոյն, ուր է մեռած մարդու գլուխը, ասան, եթէ ոչ ես քո գլուխը կը տանեմ նրա փոխարէն:

«Այս խօսքերը լսելով՝ դերձակը կանգնեց շուարած ու բերանը լայն բաց: Կարծես թէ նոր բացուեցան նրա հասկացողութեան դռները:

— Ամա՛ն, ամա՛ն, ո՞վ աղան, աղաղակեց նա. ամա՛ն, ես չէի հասկանում թէ ի՛նչ էի խօսում: Ա՛խ, ի՛նչ ախմար էշ եմ եղել ես: Յանուն Ալլահի, յանուն Մարգարէի, աղաչում եմ, շնորհ բերեք իմ տունը, ձեր քայլերը բաղդաւոր կը լինեն ինձ համար, և ձեր ստորուկի գլուխը աստղերին կը համնի:

— Ո՛հ, ոչ. ես ժամանակ չունեմ, ասաց Մանսուրը. դու ինձ միայն ասան թէ ուր է ենիչէրինների աղայի գլուխը:

«Երբ դերձակը լսեց թէ այդ ում գլուխն է եղել, և յիշեց թէ ինքն ու իր կիներ ի՛նչ էին արել նրան, նա սաստիկ վախեցաւ, ծնկները դողացին, և նրա ամբողջ մարմինը ծածկուեց քրտինքով:

— Որտեղ է, ախ, ի՛նչ ասեմ: Այս ի՛նչ վայ եկաւ մեր գլխին. ախ, անիծուի՛ մեր բախտը:

— Որտեղ է, հարցրեց ներքինին կրկին և կրկին անգամ, ճրտեղ է, շուտ ասան:

«Խեղճ Բաբադուլ. նա շփոթուեց, տատանուեց, չէր իմանում ինչ պատասխան տալ, մինչև վերջը նա բռնուեց հարցերի միջանցի մէջ:

— Ասան, այրե՛լ ես, հարցրեց Մանսուրը:

— Ո՛հ:

— Դէ՛ն ես ձգել:

— Ո՛հ:

— Ապա ի՛նչ ես արել: Յանուն Մարգարէի ասան, ի՛նչ ես արել, կերե՛լ ես:

— Ո՛հ:

— Ձեր տանն է:

— Ո՛հ:

— Թաղցրե՛լ ես ուրիշի տնում:

— Ո՛հ:

«Ներքինու համբերութիւնը հատաւ: Նա սաստիկ կատաղեց, բռնեց Բաբադուլի մորուքից և նրա գլուխը պինդ թափ տալով՝ գոռաց.

— Այ դու ցնորուած պառաւ, ասլա ճրտեղ է, ի՛նչ ես արել. իսկոյն ասան:

— Դուխը խաշում է, պատասխանեց դերձակը խեղդուկ ձայնով: Դէ, հիմա ասացի:

— Ի՞նչ, խաշում է, բացագանչեց Մանսուրը մեծ զարմանքով: Բայց ի՛նչի համար ես խաշում գրան. չլինի՞ թէ ուտելու ես:

«Եւ նա միառմի պատմեց թէ ինքն ու իր կիներ ստիպուած՝ ի՛նչ միջոցի էին դիմել աղատուելու իրանց անել դըրութիւնից:

— Շուտ ցոյց տուր ինձ ճանապարհը դէպի հացթուխ խանութը, ասաց ներքինին: Չարմանալի է՛, ո՞վ էր կարող մտածել ենիչէրինների աղայի գլուխը խաշելու մասին: Ալլա՛հ իլ Ալլա՛հ:

«Նրանք երկուսով քայլեցին դէպի հացթուխ Հասանի խանութը. ճիշդ այն ժամանակ՝ երբ նա նոր սկսել էր հաց թխել. Հէնց որ նա հասկացաւ թէ Մանսուրն ու Բաբադուլն ի՛նչ նպատակով էին գնացել իր մօտ, նա իսկոյն պատմեց նրանց թէ կճուճի միջի գլուխը ինչպէս էր փոխադրուել սափրիչի խանութը, և աւելացրեց որ իրան շատ երջանիկ էր համարում որ պատեհութիւն էր ունեցել աղատուելու մի դրժբախտութիւնից՝ որ այդ գլուխը կարող էր բերել իր վրայ որպէս ոճրագործի:

«Մանսուրը, դերձակն ու հացթուխը միասին գնացին

սափրիչի մօտ, որից հարցրին թէ ինչ էր արել այդ օրուայ իր առաջին մուշտարու գլուխը: Բիչ դանդաղելուց յետ Բեօռ Ալին հաւաստիացրեց նրանց, որ նա կարծել էր թէ այդ զարհուրելի առարկան մի պարզեւ էր որ էրլիսը շնորհել էր իրան, և հեռակապէս ինքն էլ իրաւացի էր համարել ընծայելու գեաւուր Եանակին, որը ինչպէս ինքը հաւատացած էր, արգէն նրանից քաջաւ էր պատրաստել և կերցրել իր անհաւատ եղբայրներին:

«Ապշելով ու զարմանալով, իւրաքանչիւր քայլափոխում օգնութեան կոչ անելով Մարգարէին և միևնոյն ժամանակ մը տածելով թէ՛ արդեօք այգպէս չլսուած արկածների հետեանքն ինչ կը լինի, նրանք իրանց հետ վերցրին սափրիչին և գնացին յոյն քաքարչու մօտ: Վերջինս շփոթուեց երբ տեսաւ որ երեք ճշմարիտ հաւատացեալներ մտան իր խանութը: Նա անմիջապէս զգաց որ քաքար ուտելու նպատակով չէր, որ նրանք եկել էին իր խանութը, այլ նրանք որոնում էին մի միս՝ որ քաքարի մսից պակաս անոյշ, պակաս համեղ է: Երբ Մանսուրը նրան հարցրեց մեռած մարդու գլխի մասին, նա միանգամայն հաշտ արեց (ուրացաւ): «Այդպիսի բան ոչ տեսել եմ, ոչ էլ լսել եմ նրա մասին», ասաց նա:

«Սափրիչը զուրանով երգուեց և ցոյց տուեց այն տեղը՝ ուր նա գցել էր գլուխը. սակայն Եանակին ուրացաւ: Մանսուրը հազիւ սկսել էր հարցաքննութիւն անել, երբ նրանք տեսան նշանները այն խռովութեան՝ որ ծագել էր մայրաքաղաքում, և որի պատճառն էր եղել երկու գլխանի հրէան և ենիչէրիների պիտի գլխի այս ինչ տեղում գանուելը, որ մեծ իրարանցում էր ձգել նրա հետևողների մէջ: Մանսուրը, դերձակը, հացթուխըն ու սափրիչը միասին գնացին դէպի այն տեղը ուր ընկած էր գլխատուած հրէայի դիակը, և այնտեղ մեծ զարմանքով ճանաչեցին գլուխը:

«Եանակին գուշակելով թէ ինչ պատուհաս պիտի դար իր գլխին, առանց ժամանակ կորցնելու վերցրեց իր ունեցած պատրաստի փողերն ու փախաւ քաղաքից:

— Ի՞նչ եղաւ յոյն քաքարչին, հարցրեց Մանսուրը, երբ շուտ գալով տեսաւ որ նա այնտեղ չէր (որովհետեւ նա կարծել էր որ Եանակին էլ իրանց հետ գնացել էր դիակի մօտ),— որտեղ է յոյնը, մենք բոլորս պիտի միասին գնանք Սուլթանի մօտ:

— Շատ հաւանական է որ նա փախած լինի, ասաց սափրիչը: Թէպէտ մէկ աչքս կոյր է, սակայն ես լաւ տեսնում եմ

որ գլխատուած հրէային մի երկրորդ գլուխ պարգևողը հէնց նա է:

«Մանսուրը մի բոպէ մտածեց գլուխը վերցնել և Սուլթանի մօտ տանել, բայց իրան շրջապատուած գանելով մի խումբ կատաղած ու զինուած ենիչէրիներով, որոնք երգուած էին վրէժ հանել այն մարդից՝ որ համարձակուել էր զրկել նրանց իրանց սիրելի պետից, նա խոհեմութիւն համարեց սուսփուս հեռանալ: Իր երեք վկաներին առաջնորդելով՝ նա գնաց Սուլթանի մօտ:

«Երբ ներքինին պատմեց իր արքային բոլոր պատահած բաների մասին և յայանեց նրան թէ ենիչէրիների աղայի գլուխը ինչ տեղ էր գտնուել, ինչպէս էր ընկել այնտեղ, և ինչ աղմուկ ու խռովութիւն էր ծագել մայրաքաղաքում, ընթերցողը աւելի լաւ կարող է երևակայել քան ես կարող եմ նկարագրել՝ նրա դրութիւնը, նրա մտատանջութիւնը: Խիստ անել զրութեան մէջ ընկաւ նա: Չէր հասկանում ինչ անել: Նրա պատուարժանութիւնը թոյլ չէր տալիս իրան գլխի մասին մանրամասնութեան մէջ մտնել, որովհետեւ եթէ մարդիկ լսէին թէ ինչպէս էր եղել՝ նա ծաղրի առարկայ կը դառնար: Նա, սակայն, միևնոյն ժամանակ զգում էր, որ մի եղանակով պէտք էր քաղաքի խռովութիւնը դադարեցնել և թոյլ չտալ որ իրերը իրանց ընթացքն ունենային, որովհետեւ պարզ էր, որ եթէ յոյզն ու խռովութիւնը աստիճանաբար սաստկանային, այլ ևս անհնար կը լինէր խաղաղութիւն ձգել, և խնդիրը կը վերջանար նրանով, որ ինքը կը զրկուէր իր թագից, զահից և կեանքից:

«Պահ մի նա մնաց անվճռականութեան մէջ, ոլորելով իր բեխերի ծայրերը և մրմնջալով Ալլա՛հ Ալլա՛հ, մինչև ի վերջոյ հրամայեց որ մեծ վէզիրն ու մուֆտին ներկայանան իրան:

«Այս երկու աստիճանաւորները զարմացան թէ Սուլթանը ինչ գործի համար էր իրանց այգպէս յանկարծ ուղել: Ահուդողով նրանք շտապեցին նրա մօտ, սակայն երբ նա խօսեց նրանց հետ քաղաքում բարձրացած աղմուկի մասին, նրանք վճռեցին որ դերձակը, հացթուխը, սափրիչը և քաքարչին ներկայանան մուֆտիի ատեանում, ամբաստանուած որպէս մարդիկ՝ որոնք դաւադրութիւն էին արել ենիչէրիների աղայի դէմ և զոհացել էին նրա գլուխը՝ խաշելու, սափրելու և տապակելու համար, և որ այդ ոճրի համար՝ նրանք արեան գին պիտի վճարեն. բայց որովհետեւ ապացուցուել էր որ խռովութեան բուն պատճառը յոյն քաքարչին էր եղել, որ անարգել էր գլուխը, և ի նկատի առնուելով որ նոյն մի անհաւատ յոյն

է, վճռուեց որ մուֆտին մի ֆէթսայով հրաման տար գլխատելու նրան և նրա գլուխը դրուէր նոյն խայտառակ տեղը, որտեղ նա դրել էր ենիչէրիներէ աղայի գլուխը:

«Յետոյ Սուլթանն ու մեծ վէզիրը համաձայնութեան եկան, որ որպէսզի կարելի լինէր հանգստացնել ենիչէրիներին, հարկաւոր էր մի նոր աղա ընտրել նրանց համար—իհարկէ այնպիսի մէկին որ նրանք հաւանէին—և զխատուածին պատշաճ պատուով թաղէին: Այս բոլորը կատարուեց (բացի յոյնի սպանելը, որովհետեւ նա արդէն փախել էր), և խաղաղութիւնը վերականգնեց մայրաքաղաքում: Ի պատիւ և ի փառք Սուլթանի, այս ևս պիտի ասել, որ նա ոչ միայն վճարեց դերձակին, հացթուխին և սափրիչին բոլոր նրանց կորուստը որ ունեցել են մեռած գլխի պատճառով՝ այլև նրանց իւրաքանչիւրին լաւ վարձատրութիւն արեց այն նեղութիւնների համար՝ որ նրանք դժբախտաբար զուր տեղը կրել էին»:

Ես շատ համառօտել եմ իմ գէրվիշի այս պատմութիւնը, յատկապէս այն մասը՝ որտեղ Մանուէրը Սուլթանին պատմում է գլխի պատահած արկածները, որովհետեւ եթէ ես էլ գէրվիշի պէս բոլոր մանրամասնութիւններով պատմէի՝ չափազանց երկար կը լինէր: Ես աշխատել եմ, ըստ կարելւոյն, սահմանափակուել միայն նրա շրջագծովը, որովհետեւ եթէ ես պատմէի ձեռք այն բազմաթիւ շեղումներովը որ գէրվիշը պատմեց՝ պատմութիւնը մի ամբողջ գիրք կը դառնար:

Պատմութիւն անողի արհեստը (և այդ արհեստն է որ բընորոշում է հանճարեղ մարդուն) նրա մէջ է կայանում՝ որ մարդ կարողանայ իր պատմութիւնն անեզր, անվերջ դարձնել և այնուամենայնիւ չձանձրացնել ունկնդիրներին: Այսպէս հաւատացրեց ինձ գէրվիշը և աւելացրեց որ նոյն պատմութեան նիւթերովը նա կարող էր ամբողջ մէկ ամիս խօսել ու դեռ խօսելու բան ունենալ:

Գլ. խզ.

Հաջի Բարան սուրբ է դառնում—Նա բարեկամանում է Պարսկաստանի ամենաերեւելի մուշտահիդի հետ:

«Միրզա Արդիւլ Բադիմը արդէն շատ բաներ լսած լինելով իմ մասին իբրեւ մի շատ բարեպաշտ, ջերմեռանդ և սրբազան մուսուլմանի, մի անգամ երբ եկա Փաթիմէի շիրիմն այցելելու, բարեհաճեց ինձ իր մօտ հրաւիրելու: Սա մի հաշ-

գամանք էր, որ բաւական երկիւղ պատճառեց ինձ, որովհետեւ ես մտածեցի թէ ինչպէս թագցնեմ իմ տգիտութիւնը այնպիսի մի մարդից՝ որը անկասկած զանազան հարցերով կ'աշխատէր փորձել իմ գիտութիւնը: Ախր ես համարեա թէ ոչինչ չգիտէի ես հազիւ սովորել էի թէ որոնք են մահմէդական կրօնի սկզբունքները:

Լաւ, այժմ ես ինքս ինձ կը քննեմ ու կը տեսնեմ թէ ինչ գիտեմ, մտածեցի ես: Ամենից առաջ ես գիտեմ, որ ով է հաւատում Մոհամէդին և Ալլին՝ անհաւատ է, հերետիկոս է և արժանի է մահուան: Երկրորդ՝ ես գիտեմ, որ բացի ճշմարիտ հաւատացեալներից՝ բոլոր ուրիշները ջհաննամը պիտի գնան: Հաւատում եմ որ իրաւացի է անիծել Օմարին և հաստատ գիտեմ որ բոլոր տաճիկները ջհաննամը կը գնան, որ բոլոր քրիստոնեաներն ու հրէաները Նաջէս (պիղծ, անմաքուր) են և ջհաննամը կը գնան, որ զինի խմեւն ու խողի միս ուտելը օրէնքի հակառակ է, որ հարկաւոր է օրեկան հինգ արգամ Նամազ անել (աղօթել) և իւրաքանչիւր աղօթքից առաջ լուացման արարողութիւնը կատարել և որ լուացուելիս պէտք է այնպէս անել, որ ջուրն արմունկից վազի ցած դէպի մատները և ոչ թէ դրա հակառակը, ինչպէս անում են հերետիկոս տաճիկները:

Ես պատրաստում էի ի մի ամփոփել իմ կրօնական գիտութեան ամբողջ պաշարը, երբ իմ բարեկամ գէրվիշը ներս մտաւ: Ես իսկոյն յայտնեցի նրան մտահոգութիւնս ու նրա պատճառը:

—Է՛հ, դու այդքան երկար ապրել ես աշխարհում և դեռ չգիտես որ ոչ մի բան չէ կարող կատարուել աղանց համարձակութեան, ասաց գէրվիշը: Միթէ Մէշէդում իմ, գէրվիշ Սաֆարի և նրա ընկերների արած պատմութիւնները այդքան թոյլ տպաւորութիւն են թողել մտքիդ վրայ:

—Այն տպաւորութիւնները որ ձեր պատմութիւնները թողին վրաս, իբրեւ բարոյական դաս, ֆալախկայի այնպէս օսատիկ հարուածների ենթարկեցին ոտներին, որ այժմ պիտի հաւատացնեմ ձեզ, որ մինչև յաւիտեան ոչ քեզ կը մոռանամ, ոչ էլ քո գէրվիշ բարեկամներին: Փալախկան մեծ օգուտ է տալիս մարդուս յիշողութեանը, և այժմ, ինչպէս դու ինձ որ արդէն ասել ես, ֆալախկայի փոխարէն՝ շատ հաւանական է ես կը քարկոծուեմ, եթէ բանից դուրս գայ որ ես չեմ այն ինչ որ մարդիկ մինչև հիմա ինձ համարել են: Ասն ուրեմն, ով գէրվիշ, ի՞նչ անեմ:

—Եթէ դու, ասաց նա, այնքան հնարագիտութիւն և ճարտարամտութիւն չունես որ կարողանաս մուշտահիդին խաբել,

ուրեմն դու իմ ճանաչած Հաջի Բաբան չես: Բարեկամ, դու աշտակտ պիտի անես. երբ կը ներկայանաս նրան, պիտի աշխատես, որքան կարելի է, լուռ մնալ, շարունակ կեղծ հառաչանքներ արձակել, ուսերդ շուտ-շուտ վեր քաշել, դէմքդ տըխուր պահել, և կը տեսնես որ ոչոք չի կարող իմանալ, որ դու մի էջ ես. ես ինքս էլ չեմ կարող:

— Լաւ, ասացի ես, թող այդպէս լինի: Ալլահը քէրիմ. բայց իսկապէս դժուար է այն մարդը, որ հրաւիրուած է մի խնջոյքի, որտեղ նա պիտի ուտի հէնց իր աղտոտութիւնը:

Այս ասելով, ես այնպիսի մի դէմք հագայ, որ ինձ տեսնողը պիտի կարծէր թէ աշխարհում ես ամենաթշուառ, ամենատառապեալ մարդն էի, և ճանապարհուցի մուշտահիդին այցելելու: Մինչ ես ծանր քայլելով գնում էի, յիշեցի մէկն այն պատմութիւններից, որ մեր մեծ բարոյագէտ Սաադին գրել է իր «Դէրվիշների բարոյականութիւն» վերնագրով յօդուածի մէջ, որն այնքան յարմարեւում էր իմ ներկայ դրութեանը, որ ես բաւական խրախուսուցի դրանով: Դա քաջալերեց ինձ պարզերես դուրս գալ մուշտահիդի մօտ, եթէ նա պիտութիւնս փորձի ենթարկէր: Հետեւեալն է այս պատմութիւնը:—

«Մի բարեպաշտ անձի մի անգամ հարցրին թէ ինչ համարում ունէր նա այս ինչ սուրբ մարդու վրայ, որի բնաւորութեան մասին ուրիշները անարգանքով ու արհամարանքով էին խօսում: Նա պատասխանեց.

— Նրա արտաքինի մէջ՝ ես ոչ մի թերութիւն չեմ տեսնում. բայց թէ ինչ է նրա ներքինը՝ ընաւ չգիտեմ: Նա որ արտաքինով կը օճատէր ու ջերմեռանդ է երևում, դու չպիտի կասկածես նրա բարեպաշտութեանը և բարութեանը, յատկապէս եթէ դու չգիտես թէ ինչ կայ նրա սրտի խորքերում: Մոհթէսիբը ինչ գործ ունի տան ներսի հետ»:

Ես յետոյ յիշեցի նոյն յօդուածից մի քանի ուրիշ նախադասութիւններ, որոնք հիանալի կերպով կը յարմարուէին ինձ, եթէ հարկ լինէր որ ես ցոյց տայի իմ գիտութիւնն ու հեղափոխութիւնը: Եթէ սուրբ մարդը ինձ առիթ տար, ես նրան կ'ասէի.

— Արէք ինձ այն ինչ որ արժան է ձեզ: Վարուէք ինձ հետ իմ արժանիքի համեմատ: Կ'ուզէք սպանեցէք ինձ, կ'ուզէք ներեցէք. իմ գլուխս ու երեսս միշտ ձեր շեմքի վրայ է: Ծառան չպիտի առաջարկի, հրահանգ տայ: Ինչ որ դուք կը հրամայէք՝ ես կը կատարեմ:

Մուշտահիդը հաղիւ վերջացրել էր իր միջօրէի աղօթքը և կատարում էր վերջին գործողութիւնը (նախ աջ ուսի վրա—

յից նայելը, յետոյ ձախ), երբ ես ներկայացայ դրան: Նրա երկու կողմերին շարան-շարան նստած էին իր աշակերտները, որոնք մեծ յարգանքով ու պատկառանքով էին նայում նրան: Նրանցից մէկը՝ մի մոլլա, որին ես ծանօթ էի, յայանեց միւսներին իմ ով ու ինչ լինելը, և ես խաղոյն հրաւիրուցի նստել: Խորին ակնածութեամբ համբուրելով մուշտահիդի վերարկուի քղանցքը, ես նստայ գորգի վրայ:

— Մօշ ամէնի (բարի ես եկել), ասաց սուրբ մարդը: Ձեր մասին շատ բաւարարացուցիչ բաներ ենք լսել, հաջի: Ինչալլա՜հ, ձեր քայլերը բախտաւոր կը լինին: Հրամայեցէք այս վերի կողմը նստեցէք:

Շատ խոնարհարար նազ անելուց յետոյ, ցոյց տալու համար որ իբր թէ ես անարժան էի աւելի բարձր աեղ նստելու (որովհետեւ ես ամենից ցած էի նստել), ես վերջապէս ծանր շարժուածքով քաշուցի մուշտահիդի ցոյց տուած տեղը և զգուշութեամբ ձեռներս ու ոտներս ծածկեցի վերարկուիս տակ:

— Մենք լսել ենք, ասաց նա, որ դուք Ամենարարձրեալի ընտրած ստրուկն էք—մէկը՝ որի խօսքը գործ է, և երկու գոյնի մօրուք չէ պահում ինչպէս անում են շատերը, որոնք միայն արտաքինով մուսուլման են, բայց սրտով՝ քրիստոնէս:

— Ձեր բարեբար շնորհն ու հաւանութունը միշտ ինձ վերայ լինի, ասացի ես: Ձեր ծառան ամենանուաստն է այն նուաստների, որոնք իրանց ճակատը տրորում են ամենափառլուսափայլութեանդ դրան շեմին:

Այս խօսքիս հետեւեց մեծեկային լուութիւն, և թուր ներկայ եղողները, ինչպէս և՛ ես, ընկանք խոր մտածութեան մէջ: Ընդհատելով լուութիւնը՝ սուրբ մարդն ասաց.

— Հաջի, ճշմարիտ է որ բախտը ձեզ բարձի թողի է աւել, և դուք եկել էք աղաստանուելու այստեղ: Մենք և աշխարհը վաղուց ի վեր «մնաս բարով» ենք ասել միմեանց, իսպառ հրաժարուել ենք միմեանցից. ուստի պիտի հաւատաք, որ իմ հարցերը լուի հետաքրքրութեանս բաւականութիւն տալու համար չեն, այլ նրա համար՝ որ իմանամ թէ, կարո՞ղ եմ քեզ օգտակէտ լինել: Մեր սուրբ Մարգարէն—օրհնութիւն և խաղաղութիւն նրան—ասում է. «Թող մեր հաւատարիմ հետեողները օգնեն միմեանց. նրանք որ աչք ունին, թող առաջնորդեն կոյրերին. նրանք որ յաջողութեան մէջ են, թող օգնեն ձախորդութեան մէջ տառապողներին»:

Քաջալերուելով մուշտահիդի այս խօսքերից՝ ես արտասանեցի նախապատրաստած Սաադիի խօսքերը, և յետոյ այն—

պէս չափաւորութեամբ նրանց պատմեցի գլխիս եկածները, որ բոլորն էլ սկսեցին նայել վրաս որպէս մէկի՝ որը քիչ էր մնացել մարտիրոսանար:

— Բա՛լի, այդպէս է, ասաց մուշտահիդը, սակայն թերեւ շատ հեռու չէ անց օրը՝ երբ ես գործիք պիտի դառնամ Ալլահի ձեռքում ձեր դատը պաշտպանելու: Նախքան այս ամսի լրանալը Շահը պիտի գայ այցելելու այս սրբանոցին, և քանի որ նա հաւանութեան աչքերով է նայում վրաս, հաւաստի եղէք որ ես ամեն ջանք գործ կը դնեմ որ նա ձեզ ազատութիւն շնորհէ:

— Ինձ պէս մեղաւորը այլեւ ի՞նչ կարող է աղաչել ձեր սրբութեանը. ինձ մնում է միայն աղօթել ձեզ համար: Ձեր կօշիկների փոշին իմ աչքերի համար սիւրմէ (շուփայ, աչքի դեղ) է: Ինչ որ դուք կ'անէք նուաստիս համար, ձեր բարեսրբ-տութիւնից կը լինի:

— Պարզ է որ դուք մեղանից մէկն էք, ասաց մուշտահիդը, որին, ինչպէս երեաց, մղծ բաւականութիւն տուին իմ մեծաբանաց խօսքերը: Ծղմարիտ մուսուլմանները միշտ ճանաչում են միմեանց ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս Փարամոնշի (Franc-maçon) ազանդին պատկանող ֆրանզները, որոնք մէկ բառով, մէկ նաշուածքով կամ մէկ շօշափումով կարող են միմեանց ճանաչել հաղարաւոր ուրիշների մէջ:

Ալլահ Արքար և Լա Ալլահ իլ Ալլահ բառերը թռան նստացողների շրթունքներից, որովհետեւ նրանք սքանչացան մուշտահիդի դիտութեան վրայ:

— Մի ուրիշ աջամ էլ կայ որ ձեզ հետ միասին է սուրում և իրան գէրվիշ է կոչում, չէ՞, հարցրեց սուրբ մարդը: Նա ձեր ծանօթներից մէկն է: Ծիշտ է որ նա ասում է թէ դուք և ինքը մտերիմ բարեկամներ էք:

— Նէ՞ արզ գոնամ (ի՞նչ աղաչեմ), պատասխանեցի ես, չգիտենալով թէ՛ արդեօք խոստովանուե՞լ որ նա իմ մտերիմ բարեկամն էր թէ՛ չէ: Այո, նա մի Փաղիր (խեղճ, աղքատ մարդ) է, ասացի ես, և ես նրան արգահատելով՝ թոյլ եմ տուել որ մօտս ապրի: Մի փոքրիկ ծառայութեան համար որ նա ինձ արել է, ես խնամում եմ նրան:

— Գուք ձեզ պիտի խնամէք, ձեզ պիտի ուշադիր լինէք, մէջ մօտս մի ծեր մոլլա որ կողքիս նստած էր: Գող, աւագակ, սրիկայ, խարդախ—բոլորն էլ այդ աջամների մէջ են գտնուում:

— Բա՛լի, ասաց մուշտահիդը, կոթնելով իր ձեռներով վրայ ուրոնք խրուած էին իր գօտու մէջ, մինչդեռ իր աշակերտներն էլ (ո-

րոնք դիտէին թէ նրա սիրած դիրքն այդ էր երբ նա պատ-րաստում էր ճառելու) լուրջ հայեացքներով պատրաստուեցին լսել նրան,—բա՛լի, դրանք և բոլոր գէրվիշ անուն կրող մարդիկը՝ լինին նրանք Նուր Ալի Շահի հետևողները, լինին նրանք Ջահարիաներ, լինին նրանք Նախշբէնդիներ, լինին նրանք Ուլէյդիներ—բոլորը, բոլորը քաֆերներ են, բոլորն էլ արժանի են մահուան: Մէկը բարոգում է որ բամազան ամսի ծովազանութիւնը, լուացման արարողութիւնը, օրեկան հինգ անգամ աղօթելը—դրանք բոլորն էլ ունայն բաներ են, փրկութիւն չեն կարող տալ, և թէ մարդու սիրտն է բարեպաշտութեան ամենալաւ փորձաքարը և ոչ թէ մարմնական արտաքին պաշտածունքները: Միւսն ընդունում է դուրանը, բայց մերժում, արհամարհում է ամեն ուրիշ բան: Մարգարէի խօսքերը, սրբերի խորհուրդները կայն կողուելի, գարշելի է նրանց համար: Իր կրօնական դիտութիւնը ցոյց տալու համար՝ նա բարձրաձայն գոչում է Ալլահ Ալլահ, և այնքան կրկնում է նոյն բառերը մինչև բերանը փրփրում է ոռնացող առիւծի բերանի պէս, և ահա դրան նա կրօն է կոչում: Երբորդ աղանդին պատկանող մարդիկն էլ ձեռնարկում են իբր թէ իրանց բարեպաշտութիւնը գերազանց է: Նրանք այլաձեռութիւններ են տալիս իրանց մարմիններին, ուխտեր են անում, ապաշխարութեան գործեր են կատարում, գործեր՝ որոնք աւելի լուծիւնների օյիններ են քան Ալլահի ծառայի ապաշխարութեան: Չորրորդը ամենակեղտոտ հրետիկոսներն են և աշխատում են մեզ հաւատացնել, որ իբր թէ իրանք ապրում են յաւիտենական հաղորդակցութիւն ունենալով գերբնական զօրութիւնների հետ: Կարկատուած ու բրբրուած շորեր հագնելով՝ նրանք կեղծում են, իբր թէ խորշում են աշխարհիս բարիքից, և իրանց վառ են պահում մետաֆիզիկական մտածութիւններով: Նրանք ոչինչ խտրութիւն ինչ դնում մաքուր և անմաքուր բանի մէջ: Օրինաւորն ու ապօրինին միեւնոյն է նրանց համար: Նրանք ուտում, խմում են ինչ որ սրտներն է ուղում: Գեւաւորներին նրանք պիղծ, անմաքուր չեն համարում, և ահա այդպիսիներն են, որ իրանց սուֆի են կոչում. դրանք են ձեր իմաստուն մարդիկը. դրանք են ձեզ համար աշխարհ լուսաւորողներ: Ա՛յ, անիծուին դրանք, անէ՞ծք նրանց մօրութենքին:

— Ամին, ասացին բոլորը միաբերան:

— Ամին կամ ոչ ամին, ասաց մուշտահիդը, անէ՞ծք նրանց հայրերին ու մայրերին, անէ՞ծք նրանց զաւակներին, անէ՞ծք նրանց աղգականներին, անէ՞ծք, անէ՞ծք Շէյխ Աթթարին, անէ՞ծք Զէլալեդդին Բումին:

—Ամիրն, կրկնեցին բոլորը միաձայն:

Երբ սուրբ մարդը վերջացրեց իր ճառը, նրա աշակերտները արտայայտեցին իրանց հիացումն ու սքանչացումը նրա վարդապետութեան վրայ և նայեցին ինձ՝ տեսնելու թէ՛ նրա խօսքերը ինչ տպաւորութիւն էին թողել վրաս, թէ՛ տրդեօք ինձ էլ էին հիացրել: Ես նրանցից պակաս զգացողութիւն չտուի: Հարկաւոր եղած բացագանչութիւններով՝ ես այնպէս կենդանի կերպով կատարեցի դերս, որ ընդհանուրի վրայ շատ խոր տպաւորութիւն թողի:

Ոգևորուած իր խօսքերից, մուշտահիղը շարունակեց ճառել սուփիների գէժ այնպէս զօրեղ շեշտերով՝ որ, եթէ նրանցից մէկն այնտեղ լինէր, կամ լսէր նրա խօսքերը, իսկոյն կը հաւաքէր իր աղանդակիցներին և կը սպանէր նրան: Ես ինձ ողջունեցի նրա համար, որ ինձ յաջողուեց մուշտահիղի և նրա աշակերտների մօտ երեւալ որպէս մի լաւ մուսուլման, և ինձ թուաց որ իրօք ես մի լուրջ մուսուլման էի դարձել:

—Եթէ միայն վարքով է, մտածեցի ես, որ կարող կը լինիմ մի լաւ կրօնաւոր համարուել և միևնոյն ժամանակ յարգանք ու մեծ համարում շահել, դրանից աւելի հեշտ բան չկայ: Ուրեմն ինչո՞ւ դործել, տանջուել ամբողջ կեանքումս, ստրուկ դառնալ այս կամ այն բռնակալին, ենթարկուել կեանքի ելեւջներին, անորոշ ու հաստատ մնալ գոյութեանս մասին և գերի լինել հազարումէկ չարիքների:

Հեռանալով սուրբ մարդի ներկայութիւնից, վերադարձայ նկուղս և վճռեցի յարատե ապրել բարեպաշտական տրամադրութեան մէջ: Երբ իմ գէրվիշ բարեկամը մօտս եկաւ, ես նըրան իսկոյն պատմեցի ամեն բան, նաև այն՝ ինչ որ խօսուել էր նրա մասին մասնաւորապէս և գէրվիշների մասին ընդհանրապէս: Ի նկատի ունենալով թէ մուշտահիղը և իր աշակերտները ինչպէս էին տրամադրուած նրա դասակարգի մարդկանց դէմ, ես բարեկամօրէն նրան խորհուեց տուի անպայման փախչել Ղուտից, ուր նրան շատ հալածողներ կային:

—Եթէ նրանք բռնեն քեզ, ասացի ես, դու կը բարկոծուես. ուստի, բարեկամ, իմացիր անելիքդ:

—Քարկոծուեն հէրց իրանք, գոչեց գէրվիշը: Քարերը թափուեն հէնց իրանց գլխին որ հեթանոսներ են: Ի՞նչ տեսակ կրօն է դրանցը, որ սովորեցնում է հալածել, ըսպանել մի անձնաս մարդու: Ես այստեղ եմ եկել, բայց ոչ Սոննիի հետ գործ ունիմ ոչ Շիալի, ոչ Սուփիի և ոչ էլ Մահմէդականի: Ընդհակառակը, ի պատիւ այստեղի մարդկանց, ես օրեկան հինգ անգամ լուացում եմ, հինգ անգամ աղօթում եմ.

այդուամենայնիւ նրանք դեռ դժգոհ են ինձանից: Ե՛, թող այդպէս լինի: Ես կը հեռանամ, կը գնամ իրանց պիղծ փարիսեցիական քաղաքից և այլևս ոչ կ'աղօթեմ, ոչ կը լուացուեմ, մինչև որ հարկը կրկին ստիպի ինձ կատարել այդ պաշտամունքները:

Պիտի խոստովանուեմ, որ ես երբէք էլ չտխրեցի երբ լըսեցի գէրվիշի վճիռը: Ես հաճոյքով նայեցի նրան երբ նա իր մէջքին կապեց իր լայն կաշէ դօախն, որից կախուած էր յուլունքների մի մեծ փունջ, և որի մէջ խրեց իր փայտէ մեծ գգալը: Ես օգնեցի նրան իր մէջքին կապելու եղջերուի մորթը: Յետոյ նա վերցրեց տապալը, ուսի վրայ դրեց, և միւս ձեռքով էլ վերցնելով իր քաշքուլը՝ պատրաստուեց հեռանալ: Ակներև անկեղծութեամբ մենք միմեանց մնաս բարով ասացինք: Նա ճանապարհ ընկաւ աշխարհը իր հրամանի տակ պառկ մարդու սրտի թեթևութեամբ և զուարթութեամբ. նա գնաց:

—Ալլահի ողորմութիւնը թափուի գլխիդ, ո՞վ դու ուրախասիրտ աւագակ, ասացի ես երբ նա հեռանում էր: Գնա, միշտ ունենաս մի գոյգ կօշիկ և մի պատմութիւն: Այդ երկու բաներով դու կարող կը լինես աւելի մեծ հաճոյք և զուարճութիւն պատճառել թէ՛ քեզ և թէ՛ ուրիշներին, քան կարող է հարուստ մարդը, որ գերի է հազարումէկ տեսակ կարիքների և միշտ կախուած է իրանից կախուածներից իր կեանքի ամենահասարակ պիտոյքների համար:

Գլ. ԼԿ.

Հաջի Բաբայի բարեկամ գէրվիշը գողանում է նրա փողերը:—Նա կատարեալ չքաւորութեան մէջ է ընկնում:—Նա աղատուում է:

Այժմ իմ բոլոր ուշքն ու միտքը դարձաւ մուշտահիղի վրայ. նա խոստացել էր միջամտել որ Շահը ներէր ինձ: Ինձ թուաց, թէ այդպիսի մի հզօր պաշտպանի շնորհը շահելու համար անհրաժեշտ էր նրան մի լաւ փէշքաշ տալ, առանց որին ոչինչ գործ յոռաշ չէ գնում Պարսկաստանում. բայց հարց էր թէ ինչ ընծայ տալ: Ես ուրիշ փող չունէի բացի մի քանի թումաններից որ մնացել էր քսակումս. այդ փողը աղանով պահելու համար ես թաղել էի նկուղիս մօտ գանուղ մէկ անկիւնում, որտեղ մարդ չէր գնում գալիս:

Բաւական մտածելուց յետոյ ես եկայ այն եղրակացութեանը որ մի փոքրիկ գորդ ամենալաւ, ամենայարմար բանը

կը լինէր ընծայելու մի մարդու՝ որ գրեթէ միշտ ծնկաչոք աղօթում էր:

— Ամեն անգամ որ նա կ'աղօթի, մտածեցի ես, նա ինձ կը յիշի, և որպէս մի մարդ՝ որ դիւրապատրաստ է բարի ուրոշումներ անել այդպիսի ըողէներում, գուցէ նա կը յիշէ իր խոստումը և կ'աշխատի ինձ ազատել:

Ես իսկոյն դնացի թագցրածս փողի գլուխը այն գիտաւորութեամբ որ թումաններին մէկը զոհեմ նպատակիս իրագործման համար. բայց աւանդ, փող չկար: Ես յուսահատուեցի, զայրացայ, կատաղեցի, բայց իզոյժ. քսակս չկար ու չկար: Հոգիս բերանս հասաւ. և ես գոչեցի:

— Այ դու սնանկացած շուն, այ դու պիղծ դէրվիշ, ճըշմարիտ է, դու ինձ նաւահանգիստ հասցրիր, բայց ինձ թողիր առանց խարխիսի: Դառնանայ կեանքդ, այ դէրվիշ, վշտով ու տառապանքով ուտես հացդ: Անիծեան, վերջիվերջոյ դու կատարեալ մուրացկան դարձրիր Հաջի Բաբային:

Ես սկսեցի ամենադառն կերպով լալ, հեծել ու ողբալ, որովհետեւ, չնայած Ղուամի ժողովրդի բարեգործութեանը, սովամահ լինելուս վախը սկսեց աչքերը յառած նայել երեսիս: Տխրութիւնս անսահման եղաւ: Ես երկար մտածեցի փակուած կեանքիս վրայ, ունեցած կորստի վրայ, և զրութիւնս այնքան անտանելի երևաց ինձ, որ եթէ հետս թոյն ունենայի, իսկոյն կը թունաւորէի ինձ:

Այդ ըողէին նկուղիս առջևից անցաւ այն ծեր մուլան որը մուշտարի մօտ եղածս ժամանակ ինձ զգուշացրել էր շատ չվստահել դէրվիշներին: Ես նրան յայտնեցի ինձ պատահած դժբախտութիւնը և այնպէս դառնապիս կերպով լացայ ու ողբացի որ նրա սիրտը շարժուեց:

— Դուք շատ ճշմարիտ էիք ասում, ո՞վ մուլա, թէ չպէտք է շատ վստահել դէրվիշներին: Փողս գողացուել է, ես մնացել եմ շուարած: Ես օտար եմ այստեղ, և նա որ իրան ինձ անկեղծ ու մտերիմ բարեկամ էր ձեռնցնում, վերջը ամենաոխերիմ թըշնամի դարձաւ ինձ: Անէ՛ծք այդպիսի բարեկամի վրայ: Ա՛խ, որ կողմը դնամ, ո՛ւր դնամ օգնութիւն գտնելու:

— Մի տրտմիր, որդիս, ասաց մուլան: Մենք գիտենք որ կայ մի Ալլահ, և եթէ նրա կամքն է որ այդպիսի դժբախտութիւններով քեզ փորձի, դու չպիտի վշտանաս, չպիտի դժկամես: Փողդ գնացել է, այլևս ձեռքդ չի գալ. բայց մտածիր որ կաշիդ դեռ մնում է. այդ մեծ բան է, այլևս ի՞նչ ես ուզում: Բոլորից յետոյ, կաշին էլ վատ բան չէ:

— Այդ ի՞նչ խօսքեր են, բացազանչեցի ես, պիտեմ որ կա-

շին վատ բան չէ, բայց միթէ՞ դա կարող է դէրվիշից ետ առնել փողս:

Ինչեւէ, ես խնդրեցի նրանից մուշտահիդին յայտնել զլիս եկած դժբախտութիւնը, որի պատճառով այլևս անհնար էր ինձ համար պատրաստել այն փէշքաշը, որ իբրեւ նշան խորին յարգանքի ես վժռել էի մատուցանել նրան:

Մուլան հեռացաւ խոստանալով դատս դնել սուրբ մարդու առաջ: Ի մեծ ուրախութիւն իմ, այդ օրը Ղուամում երևաց Շահի վրան խփողների գլխաւորը, որը եկել էր նախապէս հարկաւոր եղած պատրաստութիւնները տեսնելու նրա յարմարութեան համար, և որը յայտնեց որ Շահը շուտով մուտք էր գործելու:

Իսկոյն մարդիկ սկսեցին գեղեցիկ գորգեր փռել Ղուամի սրբավայրում շինուած ամառիկ սրահում, ուր Շահը մտնում է աղօթելու, բակը աւելցին ու ջրեցին: Աւագանի շատրուանը սկսեց խաղալ, և դէպի շիրիմը տանող ծառուղին մաքրուեց, ջրուեց: Բոլոր կրօնաւորները հաւաքուեցին դիմաւորելու նրան և ամեն բան, առանց զանցառութեան կարգադրուեց՝ ըստ արժանւոյն մեծարելու Ամենակարողի երկրիս վերայ ապրող Ստուերին:

Ես սկսեցի շատ անհանգիստ լինել ապագայ վիճակիս մասին, որովհետեւ երկար ժամանակ էր որ ես թէհրանից ոչ մի լուր չունէի և հետևապէս չգիտէի թէ Շահի բարկութիւնն ինձ դէմ ի՞նչ աստիճանի վրայ էր: Իրերի մօթ կողմին նայելով, երեակայութիւնս ինձ մտածել տուեց որ նա կարող էր բաւականանալ միայն ինձ գլխատել տալով, թէպէտ, միևնոյն ժամանակ այս էլ մտածեցի ու աշխատեցի հաւատալ, որ իմ մահը, որպէս մի աննշան մարդու, այնքան էլ նշանակութիւն չպիտի ունենար: Վերջապէս ես յոյսս դրի մուշտահիդի բարեխօսութեան վրայ:

Շահի վրան խփողների գլխաւորը իմ նախկին բարեկամներից մէկն էր. նրա օգնականներից մի քանիսն էլ իմ ծանօթներն էին: Ես յայտնուեցի նրանց և շատ զարմացայ որ նրանք երբեք չխորհեցին, թէպէտ մեր իմաստունների մէկն ասել է, որ «ձախորդութեան մէջ գտնուող մարդը վատ փողի պէս մերժւում է, և եթէ մէկը ստանում է, նա որչափ կարելի է շուտով փոխանցում է մի ուրիշի»:

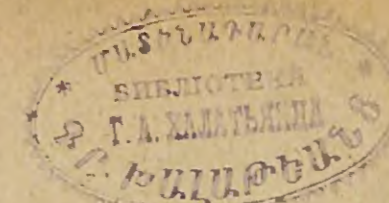
Նրանք ինձ մանրամասնութեամբ պատմեցին թէ ինչեր էին պատահել արքունիքում իմ փախչելու օրից, և թէպէտ ես բացարձակ կերպով նրանց ասացի որ ես արդէն հրաժարուել էի աշխարհից և գուշէ նէշին (անկիւնում նստող) էի դարձել:

այնուամենայնիւ դեռ ականջս ախորժում էր լսել թէ ինչ էր անցկենում աշխարհում: Նրանք ինձ յայտնեցին որ դահճապետը վերադարձել էր կոռւից և Շահի համար փէշքաշ էր բերել երկու սիրուն վրացի—մէկը տղայ, միւսն աղջիկ—և շատ ուրիշ հազուագիւտ բաներ, որպէսզի դրանցով նա կարողանար Շահին հաւատացնել, թէ ինքն ինչ սխրագործութիւններ էր կատարել: Շահն ընդունելով նրա փէշքաշները՝ խոստացել էր «սպիտակացնել նրա երեսը»՝ շնորհելով նրան մի ձեռք պատուոյ զգեստ այն պայմանով, որ նա իսպառ հրաժարուէր գինուց:

Նրանք նաև ասացին ինձ, որ թէպէտ արդէն իմացուել էր թէ Զինարի յանցանքի մէջ եւ ինչքան խորապէս խառնուած էի եղել, այնուամենայնիւ իմ նախկին աղան—Միրզա Ահմադ հաքիմ բաշին էր տուծել: Նա ստիպուել էր մի մեծ բնծայ տալ Շահին, որը դրանով չբաւականանալով՝ հրամայել էր նրա մօրուքի կէսը արմատախիլ անել, որպէս պատիժ նրա համար, որ նրա՝ Շահի ամարանոցից վերադարձած ժամանակ Զինարը չէր երգել ու պարել նրա առջև, և մէկ էլ որ նա իսպառ զրկուել էր այդ քրդուհուց: Այն սաստիկ բարկութիւնը որ քրդուհու կորուստը պատճառել էր Շահին, այժմ բաւական իջել էր, շնորհիւ դահճապետի փէշքաշ արած վիրուհու, որը համարուում էր իբրև ամենագեղեցիկը, որ թաւաւից (սիրամարգից) յետոյ ի ցոյց էր դրուել գերեզմանների շուկայում: Մի խօսքով նա համարուում էր «գեղեցկութեան կեղևի մարգարիտը» և «կատարելութեան ունաշարի ծուծը»: Ասում էին, թէ նրա երեսը լուսնեակի պէս է, աչքերը՝ վրան խփողների գլխաւորի բթի կլորութեան չափ, մէջքը՝ նոյն մարդու թզի չափ և նրա հասակը՝ բարձր ու փառաւոր ինչպէս մի կատարելահաս չինար: Վերջապէս, իմ մասին խօսելով՝ նրանք ինձ հաւատացրին որ մի քանի թուամիսներ փէշքաշ անելով՝ կարելի էր Շահի սիրտը շահել, այնպէս որ նա բոլորովին կը մոռանար իր բարկութիւնը և կը ներէր ինձ:

Այստեղ եւ կրկին յուզուեցի և նզովք կարգացի դէրվիշի զխին: «Եթէ նա չլինէր», ասացի ես, «գրպանս այդպէս դատարկ չէր լինի»: Ես սակայն բաւական ուրախացայ, երբ լսեցի որ իմ դատի մասին այնքան էլ անյոյս չպիտի լինէի, ինչքան հրեակալել էի: Նստելով յուսոյ գորգի վրայ և ծխելով ախնկալութեան դայլանը՝ ես վճռեցի սպասել նախասահմանութեան այն միտիթարական զգացումներով, որ սուրբ Մարգարէն այնքան իմաստնօրէն բաշխել է բոլոր ճշմարիտ հաւատացեալների խաղաղութեան և հանգստութեան համար:

Արքայից արքան միւս օրը ժամանեց և իջաւ քաղաքի

դրսում իր համար պատրաստուած վրանում: Ես ցանկութիւն չունեմ վատնելու ընթերցողի ժամանակը՝ նկարագրելով նրան ընդունելութեան այն բոլոր արարողութիւնները, որոնք, ըստ Շահի ցանկութեան, համառօտուել էին սրչափ կարելի էր, որովհետև Փաթիմէի գերեզմանն այցելելիս՝ նրա նպատակն այն էր որ աշխարհային փառք ու պատիւ շահէր, այլ այն՝ որ ինքն իրան խոնարհեցնէր Ալլահի և մարդկանց առաջ՝ գերագոյն վարձատրութիւն ստանալու յուսով:

Շահի քաղաքականութիւնը միշտ այն է եղել որ քաղցրութեամբ ու համակրանքով վարուի իր երկրի կրօնաւորների հետ, որովհետև նա քաջ գիտէ, որ միակ բանը որ որպէս պատուար՝ կանգնում է իր և անսահման ոյժի մէջ, դանդաղ հեղինակութիւնն է որ մեծ ազդեցութիւն ունի ժողովրդի մշտքերի վրայ: Հէնց այս քաղաքականութեամբ—նա յարգեց Միրզա Արդիւլ Գալիմ մուշտահիդին՝ ոտքով գնալով նրան այցելելու և թոյլ տալով նրան իր մօտը նստել—մի պատիւ՝ որ նա շատ քիչ անգամ է տալիս որեւէ մի աշխարհականի:

Ղուճում եղած ժամանակ նա միշտ ոտքով էր շրջում, աղքատներին առատօրէն փող էր տալիս և թանգագին նուէրներ էր տալիս Փաթիմէի շիրմին: Բացի այդ, նա և իր բոլոր մարդիկը պարտուպատշաճ համարեցին իրանց դէմքերը յարմարեցնել այնպէս ինչպէս սրբավայրը պահանջում էր: Թէև լրանում եղած ժամանակ եւ լսել էի որ Շահը սուֆի էր, թէպէտ կրօնական արտաքին պարտականութիւնների մէջ՝ նա խիստ ճշտապահ և ջերմեռանդ էր ձևացնում իրան: Ես բաւական միտիթարուեցի, երբ տեսայ որ Շահի հետ եկած պետական քարտուղարներից մէկը, որ յայտնի սուֆի էր, այստեղ պարտաւորուել էր իր սկզբունքները մոռացութեան թաշկինակի մէջ կապելով դէն դնել և զգեստաւորուել ճշմարիտ հաւատացեալի հանդերձով:

Այն առաւօտը, երբ Շահը պիտի այցելէր սրբի գերեզմանը, եւ աշխատեցի մի եղանակով ինձ ցոյց տալ մուշտահիդին, յուսալով որ ինձ տեսնելով՝ նա կը յիշէր իր խոստումը և կը բարեխօսէր ինձ համար: Միջօրէի աղօթքից կէս ժամ առաջ Շահը շրջապատուած բազմաթիւ ծառաներով, կրօնաւորներով և ժողովրդով, քայլեց դէպի գերեզմանը: Նրա սև զգեստը լաւ համապատասխան էր իր դէմքի ահաւորութեանը: Նա իր ձեռքում ունէր մի երկար կիտուածաղարդ գաւազան, որի գլուխը տարօրինակ ձևով էր շինուած: Նա իր վրայ չէր կրում ոչ մէկը այն զարդերից, որ սովորաբար դործ էր անում, ոչ էլ մինչև անգամ իր դաշոյնը, որ ուրիշ ժամանակներում

անբաժան էր իրանից: Միակ թանգագին իրը որ նա միշտ պահում էր իր ձեռքում՝ թէսըին էր, որի յուշումները խորոր և պատուական մարգարիտներ էին: Նրա ձախ կողմին մի-երկու քայլ նրա ետևից գնում էր մուշտահիզը, որը յարգանքով պատասխանում էր նրա հարցերին և խորին ուշադրութիւն դարձնում նրա բոլոր դիտողութիւններին:

Երբ որ թափօրը մօտեցաւ ինձ (որովհետեւ դա անցնելու էր իմ նկուղի առաջից) ես առաջ վազեցի, չորեցի Շահի առաջ և մինչև գետին խոնարհուելով՝ գոչեցի:

—Ապաւինում եմ աշխարհիս պաշտպան թագաւորաց թագաւորին: Յանուն օրհնեալ Ֆաթիմէի, ողորմութիւն եմ հայցում:

—Ո՞վ է այս մարդը, դարձաւ Շահը մուշտահիզին: Ձեզանից մէկն է:

—Այդ մարդը ապաստանուել է այստեղ, պատասխանեց մուշտահիզը, և նա այժմ հայցում է այն ներուժն, որ Ամենակարողի Ստուերը սովորաբար շնորհում է բոլոր դժբախտացած ապաստանեալներին, երբ նա գալիս է այցելելու այս շիրիմը: Նաև մենք բոլորս ձեր ղուրբանն (զոհը) ենք, և ինչ որ Շահը անօրինի՝ այնպէս պիտի լինի:

—Բայց դու ո՞վ ես, ի՞նչ գործի տէր ես, հարցրեց Շահը՝ դէպի ինձ դառնալով: Ի՞նչու ես ապաստանել այստեղ:

—Ղուրբան լինիմ դէբէյէ ալէմին, ստորուկա աիեղբրաց կենարոնիդ դահճապետի օգնականն եմ, պատասխանեցի ես: Անունս Հաջի Բաբա է: Թշնամիներս ինձ ամբաստանել են, ես յանցանք չունիմ, անմեղ եմ:

—Հա, հասկացայ, ասաց Շահը քիչ մտածելուց յետոյ՝ դու ան Հաջի Բաբան ես, հա: Յանցանքը գործուել է. հիմա եթէ յանցաւորը այս շունն է կամ ան շունը, հաքիմ բաշին է կամ դահճապետի օգնականը՝ ինձ համար միևնոյնն է: Հետեւանքն այն է եղել, որ թագաւորի ապրանքը այրուել է. սա բաւական պարզ է, այդպէս չէ, դարձաւ նա մուշտահիզին:

—Բալի, բալի, Շահի սուրբ գլուխը վկայ որ այդպէս է, պատասխանեց սուրբ մարդը: Ընդհանրապէս երբ այսպիսի դէպքեր են պատահում մի մարդու և մի կնոջ մէջ, միայն այդ միևնոյն մարդ ու կինը կարող են ճշմարտութիւնը յայտնել, ուրիշ ոչ ոք:

—Բայց այդպիսի դէպքերի համար ի՞նչ է ասում մեր սուրբ կրօնը, նկատեց Շահը: Թագաւորը կորցրել է մի գերուհու: Մարդկային ամենասուր արարածն էլ արեան գին ունի, մինչև անգամ ֆուսկներն էլ արեան գին ունին, ուրեմն

ինչո՞ւ պիտի մենք մեր ապրանքը ձրիապէս մեր ձեռքից տանք հաքիմ բաշու կամ դահճապետի օգնականի զուարճութեան համար:

—Ալլահի ամեն մի արարածն էլ արեան գին ունի, պատասխանեց մուշտահիզը: Արիւն թափելը անպատիժ չի մնալ. բայց մեր սուրբ Մարգարէն (յաւիտենական օրհնութիւն նրան) պատուիրում է մեզ ներող և քաղցր լինել դէպի մեր նմանները: Այդ պատուէրը նա մասնաւորապէս տալիս է հեղինակաւոր մարդկանց, և այժմ, ո՞վ թագաւոր, սրանից աւելի լաւ առիթ չկայ կատարելու այդ պատուէրը: Թող Շահը ների այս տարաբախտ յանցաւորին և նա աւելի մեծ վարձատրութեան կ'արժանանայ երկնքում սրան ներելու համար, քան ուռններ սպանելու, ֆուսկներ կոտորելու և սուֆիներ քարկոծելու համար:

— Թող այդպէս լինի, ասաց Շահը: Յետոյ դառնալով ինձ՝ բարձրաձայն ասաց. «Մուրախաս (աղատ) ես», և իր ձեռքը դնելով մուշտահիզի ուսին՝ աւելացրեց. «Բայց յիշիր որ քո ազատման համար դու պարտական ես այս Ալլահի մարդի բարեխօսութեանը: Եթէ սա չբարեխօսէր, դու չէիր ազատուիլ, քեզ թոյլ չէր տրուիլ արևի լոյսը: Բօրօ (գնա), աչքերդ բաց և այլևս չերեաս մեր առջև:

Գլ. իւր.

Հաջի Բաբան համոռմ է Սպահան: Նա ժամանակին համոռմ է իր հայրենի օջաղը՝ փակիլու իր մեռնող հօր աչքերը:

Հարկաւոր չէր որ ինձ երկու անգամ հրամայուէր գնալ: Ես իսկոյն ծղիւղեցի Ղումից ու այնտեղի կրօնաւորներից և առանց մի անգամ ետ նայելու՝ քայլերս ուղղեցի դէպի Սպահան—իմ հայրենի օջաղը: Ես մի քանի բիալ փող ունէի գրքապանուս. դրանով ես կարող էի ճանապարհին ուտելիք գնել և իջևանելուս համար վճարել. դէ, ամեն մի բարվանսրայում մի անկիւն կը գտնէի պառկելու հանգստանալու:

Թէպէտ դեռ երիտասարդ էի, ես սկսեցի դպուել աշխարհից և գուցէ եթէ բաւական երկար ապրէի Ղումում, ան էլ ան եղանակով որ ես էի ապրում, հաւանականաբար բնաւորութիւնս այնպէս կը փոխուէր, որ ես յօժարութեամբ ինձ կը նուիրէի Միրզա Արդիւլ Քադիմի, դասախօսութիւններին և, իհարկէ, աշխարհային յարգ ու վարկ կը շահէի իմ լուսկեցութեամբ, խստալրօնութեամբ և մահմէդական կրթութեան հետեւելով: Հակառակը սակայն ուրիշ վիճակ էր տնօրինել

ինձ համար: Կեանքի ասպարէզը բաց էր առջևս, և ինձ վիճակուած էր դեռ շատ արկածների հանդիպել, քանի որ մինչև այժմ գլխիս եկածները դեռ կէսն էր այն պատահարների որ ճակատագիրը տնօրինել էր ինձ համար: Ես զգացի որ արժանի էի եղել ցարդ կրածս դժբախտութիւններին նրա համար որ ես բոլորովին մոռացել էի ծնողներս:

«Ես մի չար որդի եմ եղել, մտածեցի ես. այն ժամանակ որ մարդ էի, հեղինակութիւն ունէի և փրկում, պարծենում էի իմ կարևորութեամբ, այո՛, այն ժամանակ ես բոլորովին մոռացել էի Սպահանում ապրող խեղճ ստփրիչին, և այժմ, աւա՛ղ, միայն այժմ, երբ ձախորդութեան մէջ եմ, նոր յիշում եմ իմ էութեան հեղինակներին»:

Ես յիշեցի իմ ուսուցչի մի խօսքը, որ նա յաճախ կրկնում էր ինձ համար արարելէն լեզուով: «Հին բարեկամին, ասում էր նա, չէ կարելի փողով գնել, թէկուզ մարդ Հաթիմի բոլոր գանձը իր տրամադրութեան տակ ունենայ: Յիշիր, ուրեմն, ո՞վ պատանի, որ ըստ առաջին՝ ուրեմն և ամենահին բարեկամները ըստ հայրն ու մայրն են»:

«Բայց ես դեռ ցոյց կը տամ ծնողներս որ իրանք մի որդի ունեն, մըմնջացի ես, և սիրտս լցուեց որդիական բուռն սիրոյ և կարեկցական զգացումների յորդութեամբ: Եթէ Ալլահը կամենայ որ ես տուն հասնեմ, այլևս նրանց առիթ չեմ տալ որ ինձ նախատեն, կշտամբեն, ինչպէս անում էին, երբ իրանց մօտ էի և չէի վերաբերում դէպի նրանց որդիական պատշաճ յարգանքներով, խոնարհութեամբ և հնազանդութեամբ:» Բայց մի լոկի, մի մեղմ ձայն «բաւական ուշացել ես» շնչաց ականջիս, և ես յիշեցի այն կանխագուշակութիւնները որ միտքս արել էր Զինարի կորստեան համար. յիշեցի նաև թէ ես ինչ առաքինական դիտումներով ու որոշումներով էի հեռացել Թէհրանից...

Ինչպէ՛, ես շարունակեցի ճանապարհս, մինչև մօտեցայ Սպահանին և հեռուից տեսայ Քոյս Ղազի կոչուած լեռան գագաթը, որ որոշում է Սպահանի դիրքը: Սիրտս սկսեց բարախել, և ամեն քայլափոխում մտածում էի թէ ինչ գրութեան մէջ պիտի գտնեմ ծնողներս: Մտածում էի թէ արդեօք իմ ծեր ուսուցիչը կենդանի՞ է. արդեօք դեռ ապրում է մեր հաբեան բախկալը, որից ես յաճախ քաղցրաւնիք էի գնում հօրիցս գողացած փողերով. արդեօք դեռ կենդանի է իմ բարեկամ Ղափշին (դոնապանը), որին ես այնքան վախեցրել էի, երբ թիւրքմէնների հետ յարձակուել էինք քարվանսայի վրայ:

արդեօք նրա՛ Ղափշու կեանքի դուռը դեռ բաց է, թէ՛ յաւիտեան փակուել է նրա դէմ:

Այս մտածութիւններով ես առաջ քայլեցի, մինչև երևացին մինարէթների ծայրերը, որոնց տեսարանով ես այնքան յափշտակուեցի, որ խսկոյն չողելով՝ աղօթեցի, փառք և զոհութիւն մատուցանելով Ալլահին, իր Մարգարէին և Ալիին, որ մինչև այդտեղ ինձ պահել պահպանել էին: Ապա, իբրև յիշատակ, ես վերցրի մի քար և մի ուրիշի վրայ գնելով՝ հետևեալ ուխտն արի.

«Ո՛վ Ալի, եթէ դու կը հաճես որ ես՝ ամենախոնարհ և ամենանուստ ստրուկդ ողջութեամբ տուն հասնեմ, համեւուն պէս մի ոչխար կը զոհեմ, փաւ կը պատրաստեմ և կը հիւրասիրեմ իմ ազգականներին ու բարեկամներին»:

Բարախող սրտով ես անցայ քաղաքի շրջակայքից, և ամեն մի տեղ, ամեն մի կէտ վերանորոգում էր յիշողութեանս մէջ: Հասնելով քաղաքը՝ անցայ կամարակապ, երկար բաղարներով ու խառնիխուռն փողոցներով առանց ամենին կորցնելու ճանապարհս, մինչև ինձ դուայ կանգնած հօրս խանութի դիմաց, որ գտնուում էր արքունական քարվանսայի յանդիման: Խանութի դուռը փակ էր, գործի ձայն-ձուն չկար այնտեղ: Երկար կանգ առայ այնտեղ, որովհետև իրերի այս երևույթը—հօրս խանութի փակ լինելն ու գործի նշան չլինելը—չարագուշակ թուաց ինձ. սակայն ես քիչ հանգստացայ, երբ յիշեցի որ այդ երեկոն շաբի ջոմմա (գիշեր լոյս ուրբաթ) էր, և հայրս: հաւանականօրէն իր ծերութեան օրերում աւելի խըստութեա՛ր ու ճշդութեամբ հետևելով մեր օրէնքին՝ յանցանք էր համարել գործել օրուայ այդ ժամին, որ պէտք է սուրբ պահուի:

Ինչպէ՛, քարվանսորան բաց էր և ներկայացնում էր նոյն տեսարանը, ինչ որ ես տեսել էի մանկութեան ժամանակ: Այնտեղ կային հակերի տեղեր, որոնց շուրջը կանգնած ու նստած էին ջորիներ, ուղտեր և նրանց քոզները: Այնտեղ երևում էին խումբ-խումբ մարդիկ զանազան տարազներով. ոմանք նստած էին, ոմանք տաք-տաք զրոյց էին անում, ոմանք անհոգութեամբ այս ու այն կողմն էին նայում, և ոմանք էլ մտահոգութեամբ շտապ-շտապ ներս ու դուրս էին անում իրանց գործերը կարգադրելու համար: Ես նայեցի ամեն կողմ տեսնելու իմ մանկութեան հասակի բարեկամ Ղափշուն (դոնապանին), սակայն չտեսնելով նրան՝ սկսեցի մտածել թէ գուցէ նա էլ փակել էր իր դուռը, երբ յանկարծ նա երևաց: Ղայլանն իր ձեռքում՝ նա տամբալով գնում էր սարքելու դրան:

Նրա գլուխը բաւականաչափ թաղուել էր ուտերի մէջ և աւելի էր կախուել դէպի կուրծքը: Նրա ծնկների ծոռածու-

թիւնը ցոյց էր տալիս, որ տարիները կանոնաւոր հաշիւ էին պահել նրա հետ:

«Նա ծեր Ալի Մոհամէդն է, մտածեցի ես, և առաջ գնացի դէպի նա: Հազար մարդկանց մէջ էլ որ նա լինի, ես լաւ կը ճանաչեմ նրան իր ծուռ քթից, որովհետեւ ես այնքան անգամ խուզել եմ նրա բեղերն ու մօրուքը»:

Ես ողջունեցի նրան սովորական խօսքերով, սակայն նա կ'ասես թէ չլսելով՝ շարունակեց զբաղուել իր զայլանով առանց մինչև անգամ վեր նայելու: Իր կեանքում նա այնքան բազմաթիւ օտարականների հետ գործ էր ունեցել, որ սովորել էր առանց գլուխը բարձրացնելու թէ լսել և թէ պատասխանել նրանց:

— Դու չես ճանաչում ինձ, Ալի Մոհամէդ, հարցրի ես:

Նա բարձրացրեց իր գլուխը և երեսիս նայելով՝ ասաց.

— Բարեկամ, այս քարվանսրան ներկայացնում է մի աշխարհ. այնքան մարդիկ են մտնում ու դուրս գնում որ մարդ հաշիւ չէ կարող պահել. ուրեմն ես ինչպէս ճանաչեմ քեզ: Ալի Մոհամէդը, է, ծերացել է, այլևս նա յիշողութիւն չունի:

— Բայց դու անշուշտ կը յիշես Հաջի Բարային—այն փոքրիկ հաջուն, որը այստեղ եղած ժամանակ միշտ սափրում էր քեզ:

— Ալլահ իլ Ալլահ, բացազանչեց նա մեծ զարմանքով. իսկապէս դու այն հաջին ես: Ա՛, որդիս, տեղդ շատ դատարկ էր մնացել. ուրեմն դու վերջիվերջոյ եկել ես: Լաւ, փառք Ալլահին, որ ծերունի քէրբէյ Հասանը վերջապէս արժանացաւ որ իր աչքերը փակուեն իր միակ որդու ձեռքով, ապա մեռնի:

— Ի՞նչ, ինչպէս, հարցրի ես. ո՛ւր է հայրս, ինչո՞ւ է նրա խանութը փակ, ինչո՞ւ ես մեռնելու մասին խօսում:

— Բալի, հաջի, ծերունի սափրիչը մեռնելու վրայ է: Առանց մի բոլոր կորցնելու շտապիւր տուն. թերեւս դու միջոց կ'ունենաս նրա մեռնելուց առաջ ստանալ նրա օրհնութիւնը: Եթէ Ալլահը կամենայ, ես էլ շուտով կը հետեւեմ նրան, որովհետեւ ամեն-ինչ ունայնութիւն է: Յիսուն տարի ես բացել և փակել եմ այս քարվանսրայի դուռը և այժմ տեսնում եմ որ ոչ մի բան ինձ հաճոյք չէ պատճառում: Բանալիներս փայլում են, սակայն ժանգն ուտում է ինձ, մաշում է մարմինս:

Ես չսպասեցի որ դռնապանը վերջացներ իր խօսքը, այլ իսկոյն շտապեցի դէպի հօրս տունը, որին մօտենալով՝ ես տեսայ երկու մուլաներ, որոնք քաշ էին գալիս նեղ և ցած մուտքի առաջ: Հա, մտածեցի ես, չարադուշակ թոշուններ էր դուրս ուր գործում է մահը, այնտեղ էր դուք միշտ:

Առանց նրանց ողջունելու ես ներս մտայ և գնացի մեր հիւրասենեակը, ուր մի խումբ մարդիկ շրջապատել էին հօրս, որ պառկած էր յատակի վրայ գցած մահճում: Ո՛չոր չճանաչեց ինձ, և քանի որ մեր մէջ սովորութիւն է, որ մինչև անգամ մեռնողին բոլորովին անձանօթ մարդիկ ևս ազատ են ներս մտնելու առանց հրաւիրուելու, այդ պատճառով երբ ես ներս մտայ, ինձ չնկատեցին: Հիւանդի մի կողմը նստած էր մի բժիշկ, միւս կողմը գլխի մօտ չոքած էր մի ծերուկ: Վերջինս իմ ուսուցիչն էր. նա մխիթարում էր իր մեռնող բարեկամին: Նրա խօսքերը համարեա հետեւեալն էին.

— Մի տրամիր, բարեկամ, փառք Ալլահին, դու դեռ շատ օրեր պիտի ապրես երկրիս վրայ. դեռ պիտի ապրես, մինչև որդուդ տեսնես: Հաջի Բարան շուտով կը գայ. բայց դու լաւ կ'անես որ կտակ անես և մէկին քեզ ժառանգ նշանակես: Եթէ կ'ուզես, կարող ես այստեղ ներկայ դռնապաններից մէկն ու մէկին ժառանգ նշանակել քեզ:

— Ա՛խ, հառաչեց հայրս, հաջին մեզ բոլորովին մոռացել է, այլևս նա չի գալ, այլևս ես չեմ տեսնիլ նրան: Նա այժմ այնպիսի մի անձնաւորութիւն է դառել, որ երբէք էլ չի յիշիլ իր ծնողներին. ոչ, նա արժանի չէ, ես նրան ժառանգ չեմ նշանակելու:

Հօրս այս խօսքերը անմիջապէս ազդեցին ինձ, և ես այլևս չկարողացայ գտնել ինձ: Ինձ ճանաչեցնելու համար ես իսկոյն դռնեցի. «Հաջին այստեղ է, հաջին եկել է ստանալու օրհնութիւնդ. ես եմ, հաջին եմ, որդիդ եմ, մի մերժիր ինձ»: Եւ իսկոյն չոքեցի մեռնող հօրս մահճակալի կողքին և բռնելով նրա ձեռքը՝ համբուրեցի և որդիական սէրս ապացուցանելու համար սկսեցի խիստ դառնութեամբ լալ ու ողբալ:

Լացս ու կոծս շատ ազդեց ներկայ եղողներին, որոնցից մի քանիսը յուսահատութեամբ թթուացրին իրանց երեսները, մի քանիսը կ'ասես թէ չհաւատացին թէ ես էի հաջին, և բոլորը միասին ազդեցին ու զարմացան:

Հօրս աչքերը որ գրեթէ բոլորովին փակել էին, մի քանի վայրկեան բացուեցին, և նա աշխատեց ճանաչել ինձ դէմքիս գծադրութիւնից: Իր զողորջուն ձեռքերը իրար վրայ դնելով բացազանչեց. «Ալլահ օլ Ալլահ (զոհութիւն Աստուծու), ես արժանացայ որդուս տեսնելու. անձ ժառանգս»: Յետոյ դառնալով ինձ՝ ասաց. «Որդիս, ինչո՞ւ այնքան տարիներ հեռու մնացիր ինձանից, լաւ արիր, ինչո՞ւ աւելի շուտ չեկար»:

Հայրս գուցէ դեռ կը շարունակէր, բայց այդպիսի հանգամանքից յուզուելով ու ճիգ թափելով՝ նա շնչաւորապէս եղաւ:

Ես հանդարտ նստած էի մի անկիւնում և իմ անկեղծ հա-
ռաչանքներով մասնակցում էի խմբի լաց ու կոծին, երբ մի
մոլլա մօտս եկաւ և ասաց թէ հարկաւոր էր որ ես շորերս
պատռէի ցոյց տալու, որ ես էի հանգուցեալի հարազատ որդին
ու ժառանգը, և որ, եթէ կամենայի, ինքը յանձն կ'առնէր
պատռելու շորերս առանց փչացնելու նրանց:

Ես համաձայնուեցի, և նա քաշեց պատռեց կուրծքս ծած-
կող մասը: Նա յետոյ ինձ ասաց որ ըստ սովորութեան
ես պարտաւոր էի գլխաւոր ու ոտարորիկ մնալ—գոնէ մինչև
յուղարկաւորութիւնը կատարուէր վերջանալ: Ես վերջապէս
վարուեցի այնպէս, ինչպէս մոլլան խորհուրդ տուեց ինձ, և շատ
ուրախացայ, երբ լսեցի որ մարդիկ ինձ համարել էին մի կա-
տարեալ և իսկական սգուորի օրինակ:

Մայրս շատ էր ջարդուծ իրան, ըստ երեոյթին նրա վիշ-
տըն ու կսկիծը շատ սաստիկ էր: Մի սեղալով նա ծածկել էր իր
գլուխն ու մազերը, լալիս էր խորին վիշտ արտայայտող բացա-
զանչութիւններով և շարունակ հօրս անունն էր արտասանում:

Մինչ այս, մեր հարեանները, փողոցի անցորդները, մեր
բոլոր ազգականները և նոյնիսկ մեր գերդաստանին բոլորովին
անծանօթները հաւաքուեցին մեր տան շուրջը դուրան կարգա-
լու կամ լսելու համար, որ մի վարձք է համարուած այդպիսի
դէպքերում: Նրանցից շատերը եկան իբրև մխիթարախօսներ,
որոնք իրանց ճարտարախօսութեամբ բաւական մեծ նշանա-
կութեան էին արժանացնում ննջեցեալին և յարգանք էին ըն-
ծալում նրա գերդաստանին: Իմ ուսուցիչը, որ մի հմուտ և
ճարտար մխիթարախօս էր, նստելով կողքիս՝ ձեռքս բռնեց ու
խօսեց այսպէս.

— Բալի, վերջապէս հայրդ մեռաւ, թող այդպէս լինի, ո՛-
չինչ փնտս չէ եղել: Միթէ մահը ամեն բանի վախճանը չէ.
հայրդ ծնուեց, ամուսնացաւ, մի որդի ունեցաւ, իր ընթացքն
աւարտեց ու մեռաւ: Ո՞վ է կարող գրանից աւելին անել: Այժմ
այս աշխարհում դու նրա յաջորդն ես, նրա փոխանորդն ես.
դու այն նորարոյս ցօղունն ես, որ միլիօնաւոր ուրիշ ցօղուն-
ների հետ միասին առատ հունձ է խոստանում, այնինչ հայ-
րդ այն լաւ հասունացած հասկն է, որ արդէն հնձուել ու
ամբարուել է: Եւ միթէ դու պիտի վշտանաս, միթէ դու պիտի
դժգոհես այն բանի վրայ, որ ուրախութեան մի նիւթ, մի աղ-
բիւր է քո համար: Մարդկանց սափրելու փոխարէն հայրդ այ-
ժմ երկու հուրիւների մէջտեղ նստած՝ կաթ է խմում, մեղր է
ուտում, և միթէ դու պիտի լսն այդ երանութեան համար: Ո՛չ,
դու չպիտի լսն, դու պիտի լսն ու սգաս նրա համար, որ ին-

քըդ էլ այնտեղ չես. բայց չէ, ինչ եմ ասում, երբէք էլ չպի-
տի լալ: Լսիր, հաջի, հայրդ կարող էր մի անհաւատ լինել,
սակայն նա մեռաւ մի ճշմարիտ մուսուլման: Նա կարող էր
տաճիկ լինել, սակայն նա մեռաւ որպէս պարսիկ: Նա կարող
էր սուննի լինել, սակայն նա մեռաւ որպէս իսկական շիա:
Նա կարող էր մի պիղծ քրիստոնեայ լինել, սակայն նա մեռաւ
որպէս իսլամի հարազատ որդի: Նա կարող էր մեռնել որպէս
մի անիծուած հրէայ, սակայն նա հոգին աւանդեց՝ մինչդեռ
հաւատի դաւանանքի խօսքերը իր շրթունքների վրայ էին: Եւ
միթէ այս բոլորը ուրախութիւն պատճառող բաներ չեն. այո՛,
հաջի, դու չպիտի տխրես, դու չպիտի լսն ու սգաս, այլ պի-
տի ուրախանաս:

Վերջացնելով իր մխիթարական խօսքերը՝ ուսուցիչս վեր
եկաւ և գնաց մասնակցելու ընդհանուր լացուկոծին: Յետոյ
ներս կանչուեցին մորդէշուրները (մեռելին լուացողները)—այդ
անմաքուր մարդիկը՝ որոնք եկան իրանց հետ բերելով մի
թաբուլ, որի մէջ պիտի դրուէր հօրս դիակը և տարուէր թա-
ղուելու: Ինձանից խորհուրդ հարցրին թէ՞ արդեօք հարկաւոր
էր թաբուլը զարդարել իմարէով*), որով ծածկուած են մեծ
անձնաւորութիւնների թաբուլները, սակայն ես թողեցի վճի-
ռը իմ ուսուցչին, որը իսկոյն ինձ ասաց թէ՞ որովհետեւ հայրս
հասարակութեանը սիրելի մի մարդ էր և վայելում էր բոլորի
համակրանքը, ուստի հարկ էր որ նրա դադաղին դրուէր տար-
բերութեան նշանը, այսինքն զարդարել նրան իմարէով: Նրա
առաջարկը ընդունուեց ու կատարուեց: Հետո ազգականները
դուրս բերին դիակը և թաբուլի մէջ դնելով՝ տարան այնտեղ,
ուր պիտի կատարուէր լուացման արարողութիւնը, և ուր նրա
դիակը յանձնուեց մորդէշուրներին, որոնք անմիջապէս սկսեցին
իրանց գործը: Ամենից առաջ նրանք պաղ ջրով լուացին մար-
մինը, յետոյ տորեցին կրով, քափուրով ու աղով և ապա տա-
տանքելով՝ դրին թաբուլի մէջ և տարան գերեզմանոցը:

Շատերը յօժարութեամբ իրանց ուսերի վրայ առան թա-
բուլը և տարան, դա ապացոյց էր թէ նա ինչքան էր սիր-
ւում ամենից: Նոյնիսկ օտար, անծանօթ մարդիկը՝ մուսուլմա-
նի դադաղ տանելը մի արժանավայել գործ համարելով՝ առաջ
էին գալիս և իրանց ուսերի վրայ առնում թաբուլը և տա-
նում. այդպիսով մինչև դիակը գերեզման հասաւ, արդէն մեծ
բազմութիւն էր հաւաքուել:

*) Իմարէն մի տեսակ ծածկոյթ է, որ զարդարուած է դրօշակներով,
շալերով և ուրիշ թանկագին կտորներով:

Հօրս դագաղից քիչ հեռու հետևում էի ես: Ինձ հետ քայլում էին նրանք՝ որոնք իրանց ազգականներ ու բարեկամներ էին ձևացնում: Գերեզմանի մօտ թաքուցել վայր դրուեց, և երբ մի մոլլա բոլորի ձայնակցութեամբ մի աղօթք կարդաց, ինձ հրաւիրեցին, որ որպէս որդի և ժառանգ՝ դիակը յանձնեմ հողին: Վերջապէս դիակը գերեզմանի մէջ դրուեց, և կարդացուեց մի ուրիշ աղօթք, որ կոչւում է թալիսի: Տասներկու իմամներին կոչ եղաւ, և մի երկրորդ անգամ թալիսին կարդացուելուց յետոյ գերեզմանը ծածկուեց: Ապա բոլոր հանդիսականները կրկնեցին Փալմէն (ղուրանի առաջին գլուխը), և գերեզմանի վրայ ջուր ցանելուց յետոյ բազմութիւնը ցրուեց: Մոլլաներից մէկը մնաց գերեզմանի մօտ աղօթելու համար:

«Այժմ, մտածեցի ես, ուզեմ, չուզեմ՝ պիտի կատարեմ ուխտս: Ես պիտի վստահութեամբ փող մսխեմ, եթէ ոչ ինձ հարազատ որդի չեն համարել:» Տուն դառնալով՝ ես կուրօրէն պատուիրեցի որ ամեն բան վայելուչ կերպով պատրաստուէր: Երկու սենեակներ պատրաստուեցին—մէկը աղամարդկանց, իսկ միւսը կանանց համար: Ընդունուած սովորութեան համեմատ, ես իբրեւ գլխաւոր սգուոր մի խնջոյք տուի այն բոլորին՝ որոնք ներկայ էին եղել հօրս յուղարկաւորութեանը: Խոստացած ոչխարը մորթուեց, փլաւր պատրաստուեց: Ես վարձեցի երեք մոլլաներ, որոնցից երկուսին նշանակեցի զուրան կարդացողներ աղամարդկանց սենեակում, իսկ երրորդին ուղարկեցի հօրս գերեզմանի գլուխը այնտեղ նրա համար արդէն պատրաստուած մի փոքրիկ վրանում կենալու և հօրս համար անդադար աղօթելու:

Սգի տևողութիւնը որ լինում է երեք, հինգ, տասն օր կամ մի ամբողջ ամիս, իհարկէ՝ նայած թէ հանգուցեալը ինչքան նիւթական կարողութիւն ունի, ես հինգ օր նշանակեցի: Այդ հինգ օրուայ ընթացքում ամեն օր մեր ազգականներից մէկնումէկը մի խնջոյք էր տալիս ի պատիւ հանգուցեալ հօրս: Հինգ օրը լրանալուց յետոյ մի քանի պառաւ կանայք ու մարդիկ գնացին սգուորների մօտ և կարեցին կամ նորոգեցին նւերանց շորերը և ինձ առաջարկեցին կրկին մի խնջոյք տալ: Ես կատարեցի նրանց առաջարկը և խնջոյքի օրը զուրանը առանձին-առանձին թերթերով բաժանուեց հանդիսականների մէջ, որոնք այնքան կարդացին, մինչև որ ամբողջ սուրբ գիրքը վերջացաւ:

Խնջոյքից յետոյ մայրս իր ազգականների և բարեկամների հետ միասին գնաց հօրս գերեզմանի գլուխը՝ տանելով իր հետ թաժա հաց ու քաղցրաւենիք, որոնց մի մասն ուտելուց

յետոյ մնացորդը բաժանեցին աղքատներին և իրանք վերադարձան լալով ու ողբալով:

Երկու կամ երեք օրից յետոյ մօրս բարեկամներն եկան նրան տարան բազնիք, ուր նրանք հանեցին նրա սգի շորերը, լողացրին, ձեռներն ու ոտները հինալով ներկեցին և մի ձեռք նոր զգեստ հագցրին նրան: Եւ այս ծիսակատարութեամբ վերջացաւ ամեն բան, և ի մեծ ուրախութիւն իմ ես մնացի ինքս ու ինքս կանոնաւորելու հօրս գործերը և ծրագիր կազմելու իմ ապագայի համար:

Գլ. Խթ.

Հաջի Բաբան ժառանգում է իր հօր ունեցածը, սակայն չէ կարողանում իմանալ՝ թէ որտեղ է պահուած նրա փողը:—Նրա կասկածանքները:

Հայրս մեռաւ առանց կտակ անելու. բայց ես, իհարկէ, առանց այլաբանութեան հրատարակուեցի նրա միակ ժառանգը, և հետեւաբար բոլորովին ի դերեւ ելան այն մարդկանց յոյսերը, որոնք ձգտել էին բաժին ստանալու հօրս ստացուածքից և որոնք իսկոյն յետ քաշուեցին, իհարկէ՝ հետս թշնամանալով: Նրանք ամեն տեսակ չարախօսութիւններ արին ինձ դէմ և աշխատեցին մարդկանց հաւատացել որ իբր թէ ես մի ողորմելի, անհաւատ, բախաւիւնդիր մարդ եմ եղել, անարգել եմ ծնողներիս և լուծիների ու թափառական դէրվիշների ընկեր եմ եղել միշտ:

Որովհետեւ ամենևին նպատակ չունէի Սպահանում մնալու, ուստի ես արհամարհանքով վերաբերուեցի դէպի թշնամիներս և բաւականացայ նրանց ծաղրաբանութիւններին պատասխանել այնպիսի արտայայտութիւններով՝ որ ոչ իրանք և ոչ էլ իրանց հայրերն էին լսել—արտայայտութիւններ՝ որ ես սովորել էի այն անձերից, որոնց շրջանում ես անց էի կացրել իմ երիտասարդութեանս առաջին օրերը:

Երբ ես ու մայրս մնացինք մենակ, բաւական սրտաճմլիկ կերպով ողբալուց յետոյ—նա իր ամուսնու կորուստը, իսկ ես՝ հօրս, հետեւեալ խօսակցութիւնը տեղի ունեցաւ մեր մէջ:

—Այժմ, մայր, ասա ինձ, այլեւս ոչինչ բան չպիտի դադարնի մնայ մեր մէջ, յայտնիր ինձ թէ քէրբէյ Հասանը ինչ դրութեան մէջ մեռաւ. այսինքն՝ ինչ ունէր, ինչ չուէր նա: Նա սիրում և հաւատ էր ընծայում քեզ, և բնականաբար դու

աւելի լաւ տեղեակ պիտի լինես նրա գործերին, քան որեւէ ուրիշ մէկը:

—Է՛, որդիս, ես ի՞նչ գիտեմ նրա գործերի մասին. ես ի՞նչ գիտեմ թէ նա ի՞նչ ունի, ասաց մայրս ակներե շփոթութեամբ: Ես...

—Դու գիտես, ասացի ես ընդհատելով նրան,—դու գիտես որ օրէնքը պահանջում է որ որդին վճարի իր հօր պարտքերը. ուստի հարկաւոր է որ շուտով ստուգուի թէ հայրս պարտ ունի թէ չէ: Բացի դրանից, նրա յուղարկաւորութեան համար եղած ծախքերը պիտի շուտով վճարուեն, և գիտես որ արդէն բաւական մեծ ծախք է եղել ու ես էլ առայժմ այնքան գուրկ եմ նիւթական միջոցներից՝ ինչքան էի այն օրը՝ երբ դու ծնար ինձ: Անհրաժեշտ է որ շուտով հատուցանեմ այդ ծախքերը, եթէ ոչ՝ ես իմ, եւ իմ հօրս անունը կը խայտառակուի մարդկանց մէջ, և ես կ'ընկնեմ թշնամիներիս առաջ: Դու գիտես որ հայրս հարուստ մարդ էր համարուած. եթէ մարդիկ վստահ չլինէին նրա հարստութեան մասին, նրա մահուան անկողինը չըջապատուած չէր լինի մի խումբ պատառաբոյժներով և դատարկապորտներով, որոնց ես իմ վրայ հասնելովս յուսակաւոր արի և յետ քշեցի: Մայրս, ինձ պիտի ասես թէ նա որտեղ էր ապահովացնում իր կանխիկ գրամները, ովքեր էին կամ հաւանականօրէն ովքեր են նրա պարտապանները, և թէ հայրս ուրիշ ի՞նչ կայք ունի:

—Ո՛վ, Ալլան, բացագանչեց մայրս. այս ի՞նչ խօսքեր են: Ո՛րդիս, հայրդ մի խեղճ, բարի մարդ էր. նա ոչ փող ունէր, ոչ էլ գոյք: Փող ես ասում. մենք չոր ու ցամաք հացով էինք ապրում. ուրիշ ոչինչ չէինք կարողանում ուտել: Է՛, երբեմն երբ մի մեծ կարաւան էր գալիս և շատ սափրելու գլուխներ էին լինում, այդ օրը մենք մի քիչ փլաւ ու խորոված էինք ուտում: Է՛, շատ, շատ, մի կտոր հաց, մի կտոր պանիր, մի հատ սոխ, մի քիչ մածուկ—դրանք էին մեր սովորական կերակուրները: Որդիս, այսպիսի պայմաններում ապրող մարդը փող կ'ունենայ, դու փողի՞ մասին ես հարցնում, այն էլ կանխիկ դրամի: Ահա այս տունը, յետոյ նրա խանութն ու գործիքները, գրանք, միայն դրանք են նրա ունեցածները. ուրիշ ոչինչ չունի նա, նրա ունեցածի մասին ես միայն այդ գիտեմ: Որդիս, դու լաւ ժամանակին հասար. դու կարող ես հօրդ տեղը նստել, շարունակել նրա արհեստը, և, ինչպէս ձեռքդ բարի կը լինի, ու գործդ յաջող կը գնայ: Տայ Աստուած որ ձեռքդ երբէք պարապ չմնայ:

—Շատ տարօրինակ բան է սա, բացագանչեցի ես. յի-

տուն աարուայ անդու աշխատանքից յետոյ այժմ ոչի՛նչ չունի հայրս: Սա զարմանալի է, հաւատալու բան չէ: Չէ, այսպէս չի լինի. ես պիտի կանչեմ գուշակներին:

—Ի՞նչ, գուշակներին, բացագանչեց մայրս յուզուելով. ինչի՞ պէտք են նրանք: Նրանց միայն կանչում են, երբ հարկաւոր է իմանալու թէ ով է գողը, և գուշակ, հա՛ջի, որդիս, ուզում ես մօրդ գող համարել: Գնա, որդիս, և հետաքրքրուի՛ր քո հօր բարեկամ ախուռից *). Նա լաւ ծանօթ է հօրդ բոլոր գործերի հետ, և ես վստահ եմ որ նա պիտի կրկնի այն՝ ինչ որ ես արդէն ասել եմ:

—Դու շատ ճիշդ ես ասում, մայրս, ասացի ես. հաւանական է որ ախուռը լաւ գիտէ թէ ինչ էր հօրս վերջին ցանկութիւնը, որովհետեւ ես նկատեցի որ նրա մահուան ժամին նա էր որ հրահանգներ էր տալիս, և թերեւս նա ինձ կը յայտնի թէ նրա փողը որտեղ է պահուած, եթէ թողել են որ մընայ իր տեղում:

Ես իսկոյն գնացի ծերունի ախուռի մօտ: Ծրնապատուած իր աշակերտներով՝ նա նստած էր մղկիթի ճիշտ այն անկիւնում՝ որտեղ նա նստում էր մօտաւորապէս քսան տարի առաջ, երբ ինքս էլ նրան աշակերտում էի: Ինձ տեսնելուն պէս նա արձակեց իր աշակերտներին ասելով նրանց, որ իբր թէ իմ քայլերը բարեբեր էին, և հարկաւոր էր որ ինքն էլ, նրանք էլ օգտուէին այն հաճուքից որ ես պատճառում էի, ուր որ գնում էի:

—Է՛յ, ախուռ, մի ծիծաղիր մօրուքիս վրայ. իմ բախտը, իմ բարի բախտը բոլորովին անտես է արել ինձ: Ես յոյս ունէի, որ հօրիցս զրկուելուց յետոյ գոնէ նրա հարստութիւնը ձեռքս կը գար իբրեւ փոխարինութիւն նրա կորստեան, սակայն, ընդհակառակը, ինչպէս երևում է, ես պիտի յոյսս կորեմ և աւելի մի թշուառ մուրացկան դառնամ:

—Ալլա՛ն քէրիմ (Աստուած ողորմած է), ասաց ախուռը և իր աչքերը դէպի երկինքը դարձնելով և ձեռքերը դէպի վեր, ծնկների վրայ դնելով՝ գոչեց. «Ո՛վ Ալլան, ինչ որ է՝ դու ես: Ապա դառնալով ինձ՝ ասաց.

—Բա՛լի, որդիս, այսպէս է աշխարհը և այսպէս էլ միշտ կը լինի, քանի որ մարդ չէ փակում իր սիրտը մարդկային բաղձանքների դէմ: Դու ոչինչ մի ուզիր, ոչինչ մի փնտրի՛ր և կը տեսնես որ ոչոք չի փնտրել քեզ:

*) Մի մոլլա, որ ուսուցիչ է մի գալուցում, կոչում է ախուռ: Այստեղ այս ախուռը Հոջի Բարայի ուսուցիչն է:

— Որքան ժամանակ է ինչ դու սուփի ես դառել, հարցրե-
հաս, որ այդ ձևով ես խօսում եմ ինքս էլ կարող եմ այդպիսի
խօսքեր խօսել, սակայն այժմ միտքս ուրիշ խնդիրներով է ըզ-
րադուած:

Ես յետոյ յայտնեցի նրան թէ ես ինչ նպատակով էի այ-
ցելել իրան, և խնդրեցի նրանից ասել ինձ ամեն բան ինչ նա
գիտէր հօրս ունեցած-չունեցածի մասին: Երբ նա իմացաւ նը-
պատակս, սկսեց հազալ և իր դէմքին իմաստութիւն տալով՝
անցաւ մի երկար շարք երգութիւնների և խոստովանութիւնների
միջով և վերջացրեց կրկնելով ինձ համար այն՝ ինչ որ մայրս
ինձ արգէն ասել էր. այսինքն՝ որ ինքը հաւատում էր թէ
հայրս մեռել էր առանց նաղի (կանխիկ) դրամ ունենալու, և
թէ իմ գիտեցածից զատ՝ հայրս ուրիշ ոչինչ չունէր:

Միքանի բոպէ յուսահատութիւնից լուռ մնացի. բայց յե-
տոյ զօրեղ շեշտերով արտայայտեցի իմ մեծ դարմանքը: Ես
գիտէի որ հայրս, իբրեւ մի բարի մուսուլման, ամենեւին վաշ-
խով փող պարտք չէր տալ ուրիշներին, որովհետեւ պատանու-
թեանս ժամանակ մի հանգամանք ցոյց էր տուել որ նա այդ
բանը չէր անի: Օսման աղան՝ իմ առաջին աղան մի անգամ
ուզեց փող պարտք վերցնել հօրիցս՝ խոստանալով լաւ տոկոսով
վերադարձնել ժամանակին. սակայն հայրս ասաց որ դորանը
բոլորովին արգելում է այդ բանը, արգելում է տոկոսով փող
պարտք տալ, և փող չտուեց: Բայց թէ այդ օրից հօրս սկզբ-
բունքները թուլացել էին, այդ ես չգիտէի. սակայն ես համո-
զուած էի որ նա միշտ դէմ էր եղել վաշխով փող պարտք տա-
լուն, որովհետեւ նա շատ ապօրինի բան էր համարում դա, և
գիտէի որ մինչև իր կեանքի վերջին բոպէս էլ նա նոյնն էր—
ճշմարիտ հաւատացեալի կատարեալ օրինակ էր նա:

Դժգոհ և տխուր սրտով ես թողի մզկիթը և բայլերս ուղ-
ղեցի դէպի ախտեղ, ուր ես առաջին անգամ հանգէս էի եկել
կեանքի ասպարէզում, այսինքն՝ հօրս խանութը, ճանապարհին
մտածելով թէ ինչ միջոցների պիտի դիմել ապագայ ապրուս-
տիս համար: Սպասանում մնալս անկարելի էր, որովհետեւ այդ
քաղաքը և բնակիչները ատելի, զգուելի էին դառել ինձ. ուս-
տի ինձ միայն մնում էր ծախել ինչ որ իմ սեփականութիւնս
էր ու վերադառնալ Թէհրան, որը վերջապէս, ես համոզուած էի,
ամենալաւ տեղն էր ինձ պէս մի մարդու համար՝ որին վիճա-
կուած էր այնքան արկածների հանդիպել:

Ինչեւէ, ես չէի կարողանում համոզուել որ հայրս մեռել էր
առանց նաղի փող ունենալու, և սկսեցի կասկածել, որ հօրս
փողերի վրայ մի խաղ էր արուել: Ես չէի հասկանում թէ ում

պիտի դիմել: Ես մտածում էի դիմել դատաւորին, երբ արքու-
նական քարվանսայի դրան մօտենալով՝ հանդիպեցի ծերունի
դոն ապանին, որն ինձ ասաց.

— Սէլամս ալա՛յքում, աղա: Շատ տարիներ ապրես:
Ալլահը քեզ աւելի առատութիւն պարգևի. աչքերս «լուսաւոր-
ւում են, երբ քեզ տեսնում եմ»:

— Ալի Մոհամէդ, երեւի այսօր շատ լաւ տրամադրութիւն
ունիս, որ այդպէս ես խօսում հետս: Բայց առատութեան մա-
սին որ դու ես խօսում, այժմ վշտի առատութիւն է դարձել,
որովհետեւ դրանից զատ՝ ուրիշ ոչինչ չունիմ: Ա՛խ, հառաչեցի
ես, լեարդս ջուր է կտրել. հողիս թառամել, չորացել է:

— Միթէ բան է պատահել քեզ, հարցրեց Ալի Մոհամէդը.
հայրդ (խաղաղութիւն նրան) նոր է մեռել. դու նրա ժառանգն
ես, դու երիտասարդ ես և, մաշալլահ, բաւական զեղեցիկ, ուշիմ
ու ճարտարամիտ ես. էլ ի՞նչ է պակասում քեզ:

— Ծշմարիտ է, ես նրա ժառանգն եմ. բայց դրանից ի՞նչ
օգուտ, քանի որ ինձ ընկել է միայն մի ցեխէ տուն, մի քանի
հնամաշ կարպետներ, փթած կարասիներ և այդ խանութը՝ որի
մէջ կայ մի պղնձէ կոնք ու կէս դիւթին ածելիներ. էհ, թքել
եմ այդպիսի ժառանգութեան վրայ:

— Բայց ո՛ւր է փողդ, կանխիկ դրամդ, հաշի, հարցրեց
նա: Հայրդ (Ալլահը նրա հետ) այնքան յայտնի էր իր ժլատու-
թեամբ փող ծախսելու մէջ, որքան նա յայտնի էր իր առատա-
ձեւութեամբ օճառի փրփուրի գործածութեան մէջ: Ամեն
մարդ գիտէ որ նա շատ փող է դիզել, և որ նա մէկ օր չի
անցկացրել առանց մի բան աւելացնելու իր գանձի վրայ:

— Այդ կարող է ճշմարիտ լինել, ասացի ես. բայց դա
ի՞նչ օգուտ ունի ինձ համար՝ քանի որ ես չեմ կարողանում
սեփականացնել դրան. ես չեմ կարողանում իմանալ թէ հայրս
հրտեղ է պահել իր փողը: Մայրս ասում է թէ նա փող չունէր,
ախունդն էլ նոյն բանն է ասում, ես էլ հօ կախարդ չեմ որ
կարողանամ ճշմարտութիւնը երևան հանել: Ես մտածում եմ
դատաւորին դիմել:

— Դատաւորին դիմել, դարմացաւ Ալի Մոհամէդը. Ալլահն
արգելի: Դատաւորի մօտ ամենեւին մի գնար, օգուտ չունի: Իմ
բացակայութեան ժամանակ որքան ուզում ես զարկիւր այս
քարվանսայի դուռը, եթէ դա կը բացուի՝ իմացիր, որ դա-
տաւորն էլ քեզ արդարութիւն կ'անի առանց քեզ լաւ քա-
մելու: Դատաւորն իր արդարադատութիւնը միսխալով է
ծախում, այն էլ շատ թանկ գնով ու վերջն էլ նա շատ
քիչ է ծախում: Առանց ոսկի ստանալու՝ նա զուրանի մէկ

Թերթն անգամ չի դարձնում, այդպէս մարդ է նա: Այս էլ ասեմ, որ եթէ հօրդ փողերը իւրացնողները քո թշնամիներն են, չես կարծում որ նրանք այդ քսակները կը դատարկեն դատաւորի գրպանում և կը պարտաւորացնեն որ նա քեզ յաջող չլինի:

— Ուրեմն ի՞նչ պիտի արած, հարցրի ես. գուցէ գուշակները կարող են մի կերպ օգնել ինձ:

— Վնաս չկայ դրա մէջ, պատասխանեց Ալի Մոհամէդը, այս քարվանսարայում եղած ժամանակի ընթացքում ես յաճախ լսել եմ որ նրանք մեծ յայտնութիւններ են արել: Յաճախ պատահել է որ վաճառականները կորցրել են իրանց փողերը և նրանց միջոցաւ կրկին գտել են. միայն թիւքթաքանները յարձակման դէպքում էր, որ քարվանսարայից շատ բան գողացուեց, նրանք չկարողացան գտնել գողերին: Ահ, դա մի տարօրինակ դէպք էր: Դա մեծ թշուառութիւն բերեց գլխիս, որովհետեւ մի քանի չարախօս մարդիկ տարածայնեցին, որ իբր թէ ես էլ գործակից էի եղել աւազակներին, և բացի այդ՝ դարմանալին այն է, որ նրանք ասացին որ իբր թէ Հաջի Բաբան—դու էլ նրանց հետ էիր, որովհետեւ քո անուշով էր որ այդ շան որդիները խաբեցին ինձ և գուռը բանալ տուին. շան ծնունդները ի՞նչպէս թալանեցին մարդկանց:

Ես բախտաւոր էի որ Ալի Մոհամէդի աչքերը լաւ չէին տեսնում, եթէ ոչ, նա կարող կը լինէր նկատել դէմքիս այլալուծիւնը, երբ խօսեց թիւքթաքանների մասին: Ինչեւէ, մեր խորհրդակցութիւնը վերջացաւ նրանով, որ գոնապա՛նը խոստացաւ ինձ մօտ ուղարկել Սպահանում ապրող ամենահմուտ գուշակին—մի մարդ, որը, ասաց նա, կարող էր գետնից ոսկի հանել, թէկուզ դա 20 գազ խորը թաղուած լինէր, կամ մինչև անգամ դա թաղուած լինէր Քաշանի նշանաւոր հորի տակ *):

Գլ. Ծ.

Թէ Հաջի Բաբան ի՞նչ միջոցի է գիտում իր ժառանգութիւնը ձեռք բերելու համար, եւ թէ ով է գուշակը—Թիզ Նէզան:

Միւս առաւօտ՝ առաջին ազօթքից անմիջապէս յետոյ, մի կարճահասակ, կուղ մարդ մտաւ սենեակս: Գուշակն էր նա, ու-

*) Ժողովուրդը հաւատում է որ Քաշան քաղաքի մօտ կայ առասպելական խորութեամբ մի հոր, որի տակում գտնուում են կախարդուած պարտէզներ ու ծառատաններ:

րին ինձ մօտ էր ուղարկել Ալի Մոհամէդը: Նրա գլուխը շատ մեծ էր, աչքերը դարմանալի կերպով փայլուն, և նրա դէմքն այնքան խելք ու հնարագիտութիւն էր արտայայտում, որ ես զգացի որ նա մէկ հայեացքով կարող էր թափանցել իմ ամբողջ էութեան մէջ: Նրա գէրվիշեան գլխարկի տակից իջնում էին խիտ, սև մազեր, որոնք նրա թաւ մօրուքի հետ միասին մեծ խտութիւն ու համարձակութիւն էին տալիս նրա կերպարանքին: Նրա աչքերը, որ արտահանուքի մի արագ շարժումով (կեղծ՝ թէ հարազատ՝ չգիտեմ) պսպղում էին աստղերի նման,—մի փոքրիկ դեռ կերպարանք էին տալիս նրան—այդ հրէշին, որ մի կարգին դադանակից աւելի բարձր չէր:

Նա սկսեց շատ մանրակրկիտ կերպով հարցուփորձ անել ինձ: Նա ստիպեց ինձ մանրամասնութեամբ պատմել իմ կեանքի բոլոր հանգամանքները ու դէպքերը (յատկապէս այն օրից, որ ես վերադառնալ էի Սպահան) և հետաքրքրուեց թէ ովքեր էին հօրս ամենամտերիմ բարեկամները ու ծանօթները, և թէ իմ կասկածները ի՞նչ եզրակացութեան էին առաջնորդել ինձ: Մի խօսքով՝ նա հետեց իմ ասածներին այն մանրազնն-նութեամբ, որ անում է մի բժիշկ, երբ աշխատում է քննել մի բարդ հիւանդութիւն:

Ինձնից լսած պատմութիւնների վրայ լաւ խորհելուց յետոյ նա խնդրեց ինձնից ցոյց տալ իրան այն տեղերը, ուր բնակուել էր հայրս: Մայրս այդ առաւօտ բաղնիք գնացած լինելով, ինձ յաջողուեց նրանից ծածուկ գուշակին տանել նրա սենեակը, ուր նա՝ գուշակը խնդրեց ինձնից մենակ թողնել իրան, որպէսզի ինքը կարողանար մի գաղափար կազմել տեղերի դիրքի մասին: Ամբողջ քառորդ ժամ նա մնաց այնտեղ, և երբ դուրս եկաւ, առաջարկեց ինձ մեր տանը հաւաքել հօրս բոլոր մտերիներին, նաև նրանց, որոնք յաճախ եկել էին մեր տունը, և ասաց որ երբ նրանք կը ժողովուեն, ինքը կը գայ ու կը սկսէ գուշակութեան գործը:

Առանց մօրս մի խօսք ասելու գուշակի մասին՝ ես խնդրեցի նրանից, որ միւս առաւօտեան համար մեր տուն հրաւիրէր իր ամենամտերիմ բարեկամներին, նրան խաբելով, որ իբր թէ ես դիտաւորութիւն ունիմ նրանց ճաշ տալու: Ես ինքս էլ անձամբ հրաւիրեցի ախոռակին—իմ ուսուցչին, Ալի Մոհամէդ գոնապա՛նին, հօրաբրոյս որդուն, մօրեղբօրս և միքանի ուրիշներին, որոնք ազատ մուտք ունէին մեր տունը գալու:

Ծիշդ ժամանակին նրանք եկան: Նրանց հիւրասիրելուց յետոյ ես յայտնեցի թէ ինչ վիճակի մէջ էի և ասացի որ ես իրանց հրաւիրել էի վկայ լինելու գուշակի ջանքերին գտնելու

այն տեղը, ուր հայրս սովորաբար պահում էր իր փողը, որի գոյութեան մասին հօրս ճանաչող մարդը չէր կարող կասկածել: Նրանց հետ խօսելիս՝ ես ուշադրութեամբ նայեցի ամեն մէկի երեսին այն յուսով որ տեսնէի մէկի կամ միւսի վրայ կասկածներս հաստատող նշաններ, բայց կարծես թէ ամեն մէկը արդէն պատրաստ էր իրան չմատնելու, ամենքն էլ իրանց դէմքերի վրայ ցոյց տուին աներկբայելի անմեղութիւն:

Վերջապէս դէրվիշ Թիզ Նէգան (այդ էր գուշակի անունը) և մի ուրիշ մարդ, որի ձեռքումը կար թաշկինակի մէջ փաթաթած մի-ինչ որ բան, ներս մտան: Ես խկոյն պատուիրեցի. մեր անդերունում գտնուող կանանց, որքողով ծածկէին իրանց (որովհետեւ հաւանականօրէն տղամարդիկը կ'այցելէին նրանց), և խնդրեցի դէրվիշից սկսել իր գործը:

Ամենից առաջ նա խորին ուշադրութեամբ նայեց ամեն մէկի երեսին, բայց նա իր օձային աչքերը տնկեց յատկապէս ակունդի վրայ, որը չկարողանալով դիմանալ նրա հայեացքին՝ բացազանչեց՝ «Ալլահ ի Ալլահ», ձեռքը քսեց երեսին և մօրուքին և չար ոգուն իրանից հեռու պահելու համար՝ նախ մէկ ուսի վրայ փչեց, յետոյ միւսի: Նրա հաշուին միւսները մի քիչ զուարճացան. բայց նա կարծես թէ չէր կարողանում հանդուրժել որեւէ մէկի կատակին:

Դէրվիշը կանչեց իր հետ եկած մարդուն, որը թաշկինակից հանեց պղնձէ գաւաթ, որի վրայ քանդակուած էր զորանից վկայութիւններ՝ գողութեան յանցանքի և որբին իր իրաւունքից զրկելու մեղքի մասին: Նա շատ սակաւախօս էր և միայն արտասանելով «յանուն ամենատես և ամենագէտ Ալլահի»՝ գաւաթը դրեց յատակի վրայ, շատ յարգանքով վերաբերուելով դէպի նրան թէ նրա հետ խօսելիս և թէ դիպչելիս: Դառնալով նայողներին՝ նա ասաց. «Ինչպէս, այս գաւաթը խկոյն կ'առաջնորդի մեզ դէպի այն տեղը՝ ուր հանգուցեալ քէրէլէյ Հասանի (Ալլահը ողորմի նրան) փողը պահուած է կամ պահուած էր:

Ամենքն էլ նայեցին միմեանց երեսին՝ ոմանք հաւատալով, ոմանք էլ չհաւատալով նրան: Նա կուցաւ դէպի գաւաթը և իր մատներով մեղմօրէն խփելով և հրելով նրան՝ մղեց առաջ՝ շարունակ բացազանչելով. «Տեսէք, տեսէք ինչ ճանապարհով է սա գնում. տեսէք, ոչ մի բան չէ կարող կանգնացնել սրան. տեսէք, ինչ որ անեմ, էլի կը գնայ ու կը գնայ. մաշալլահ, մաշալլահ»:

Գաւաթն առաջ գնաց, գուշակն էլ նրա ետևից, մենք էլ գուշակի ետևից, մինչև նա հասաւ անդերունի դուռը, որը մենք

զարկեցինք մտնելու համար: Մի քիչ բանակցութիւնից յետոյ դուռը բացուեց, և մենք մտանք ներս, ուր հաւաքուած էին մի մեծ խումբ կանայք (որոնց մի քանիսը անհոգութեամբ էին ծածկել իրանց), որոնք անհամբեր սպասում էին տեսնելու թէ ինչ մեծ գործ պիտի կատարէր զարմանալի ու խորհրդաւոր գաւաթը:

— Ճանապարհ տուէք, ասաց դէրվիշն այն կանանց՝ որոնք կանգնել էին նրա ճանապարհի վրայ, և ինքը մղեց բաժակը դէպի բակի մի անկիւնը, որի վրայ նայում էին սենեակի պատուհանները: — Ճանապարհ տուէք, կրկնեց նա, ոչ մի բան չէ կարող կանգնացնել իմ ուղեցոյցին:

Կանանցից մէկը (մայրս էր նա, ես ճանաչեցի նրան) մի քանի անգամ կտրեց նրա ճանապարհը, մինչև որ գուշակը պարտաւորուեց զգուշացնելով նրան՝ խստութեամբ նկատել

— Դու չէ՞ս տեսնում որ մենք Ալլահի համար ենք գործում. որչափ էլ մարդ ուզում է՝ թող չարութիւն անի, այնուամենայնիւ արդարադատութիւն պիտի լինի:

Ի վերջոյ նա հասաւ վերոյիշեալ անկիւնը, որտեղ պարզ երևաց, որ հողը մի օր կամ մի քանի ժամ առաջ շարժուել էր. այնտեղ նա կանգ առաւ:

— Բիւսմիլլահ (յանուն Ալլահի), ասաց նա, բոլորդ էլ կանգնեցէք շուրջս և տեսէք՝ ես ինչ եմ անում: Յետոյ իր դաշոյնով նա փորեց գետինը, ձեռքով հողը դուրս տուեց, և այնտեղ գտաւ մի կճուճի կտորներ, որոնց մօտ երևացող նշաններից յայտնուում էր որ մի ուրիշ կճուճ էլ էր եղել այնտեղ:

— Այստեղ, ասաց դէրվիշը, այստեղ էր փողը. բայց այժմ այստեղ չէ: Այս ասելով՝ նա վերցրեց գաւաթը և ձևացրեց, իբր թէ փայփայում էր նրան՝ «Իմ փոքրիկ հոգիս, իմ փոքրիկ քեռի» կոչելով նրան:

Ամենքն էլ ապշեցին, զարմացան ու բացազանչեցին ա՛յլսը (զարմանալի) և կուզ դէրվիշի վրայ նայեցին որպէս մի գերբնշահան էակի վրայ: Մենակ Ալի Մոհամէզն էր որ չզարմացաւ, որովհետեւ նա այդպիսի յայտնութիւններ շատ էր լսել ու տեսել: Նա խկոյն գուշակեց.

— Բայց ուր է փողը. դու մեզ ցոյց տուիր որսի տեղը, բայց ուզում ենք որ մեզ համար բռնես որսին: Այո, դու պիտի մեզ ցոյց տաս փողը կամ գողը, կամ թէ չէ՝ մենակ փողը առանց գողի. այդ ենք ուզում մենք:

— Նաւա՛շ, կաւա՛շ (կամաց, կամաց), բարեկամ, ասաց դէրվիշը զոնապանին. այդպէս շուտով թռիչք մի գործիւր յանցանքից դէպի յանցաւորը: Ամեն մի հիւանդութեան համար էլ

դեղ կայ, թէև շատ անգամ պատահում է որ դեղը բաւական ուշ է ցոյց տալիս իր արդիւնքը:

Նա յետոյ իր աչքերը դարձրեց խմբի վրայ՝ արագ-արագ պսպղացնելով նրանց և ասաց.

— Ես վստահ եմ որ ձեզնից ամեն մէկը կ'ուրախանայ որ իր կասկածանքները փարատուեն, և կ'ընդունի ինչ որ ես կ'առաջարկեմ. գործողութիւնը շատ պարզ է և շուտով կը վերջանայ:

— Ալլաթէ՛, Բա՛լի (անշուշտ, այո՛), ինչ չէ՞ հարձի իստ (այդ ինչ խօսք է), ասացին բոլորը և խնդրեցին զէրվիշից շարունակել իր գործը:

Նա կրկին կանչեց իր ծառային, որը իր գրպանից հանեց մի փոքրիկ քսակ և տուեց իրան. ինքն էլ կրկին վերցնելով իր պոչն է գաւաթը՝ ասաց.

— Այս քսակի մէջ մի քիչ հին բրինձ կայ. սրանից ես մի-մի գդալ կ'ածեմ ձեր բերանը, դուք իսկոյն կը ծամէք: Ո՛վ չէ կարող ծամել, փշրել, թող նա զգուշանայ, որովհետեւ էրվիսը նրա մօտն է:

— Այս ասելով՝ նա մեզ բոլորիս կարգով նստացրեց, ամեն-մէկիս բերանը մի-մի գդալ բրինձ ածեց, և մենք սկսեցինք ծամել: Իհարկէ, այդ բանին չենթարկուեցի ես, որովհետեւ զանգատաւոր էի: Մայրս էլ չուզեց բրինձ ուտողներին կարգն անցնել, բայց խորամանկ զէրվիշը ստիպեց նրան ենթարկուել նոյն ընտելութեանը՝ ասելով.

— Այն փողը որ մենք ուզում ենք գտնել, քոնը չէ, այլ քո որդունն է: Ա՛յլ բան կը լինէր եթէ նրանը չլինէր:

Մայրս էլ ընդունեց, թէև գթկամութեամբ, բրինձ ծամել: Բոլորն էլ շարունակեցին ծամել՝ ոմանք կատակ ընդունելով, ոմանք էլ այդ բանը իրանց նեարդերի համար խիստ փորձ համարելով: Ո՛վ որ բրինձը ծամում, փշրում էր, զէրվիշին կանչում էր և ցոյց էր տալիս նրան իր ծամածը: Վերջապէս, բոլորն էլ հաստատեցին իրանց անմեղութիւնը, բացի Խոսնդից և մօրիցս: Առաջինը, որի երեսը կեղծ ուրախութիւն էր արտայայտում, շարունակեց երկար ծամել բրինձը և վերջը տըրտընջալով ասաց զէրվիշին.

— Ինչո՞ւ համար ես ստիպում մեզ ծամել այս կոշտ բրինձը: Ես ծերացել եմ, ատամ չունիմ, անկարելի է որ ես կարողանամ փշրել:

Եւ նա գուրս թափեց բրինձը իր բերանից: Մայրս էլ նոյն դանգաւոր, նոյն բանն արեց: Տիրեց մի լուռութիւն, որ մեզ կարծես թէ պարտաւորացրեց սովորականից աւելի մեծ ուշա-

դրութեամբ նայել այդ երկուսին: Այդ լուռութիւնը շարունակուեց, մինչև որ մօրս համակրող մի պառաւ կին մէջ մտաւ և ասաց.

— Այս ի՞նչ երեխայական խաղ է. ո՞վ էր տեսել որ մի որդի անբան անարգի, անպատուի մօրը և իր ծերունի ուսուցչին: Ամօթ, ամօթ, եկէք գնանք. գուցէ գողը հէնց ինքն է:

Պառաւի այս խօսքերի վրայ զէրվիշն ասաց.

— Միթէ մենք յիմարներ են, էշեր ենք, որ այդպէս էք խօսում մեզ հետ: Մենք հիմա մի կողմ կը դնենք թէ այս անկիւնում փող կամ կամ չկար, աշխարհում գողեր կան թէ չկան. բայց այս մարդն ու այս կինը (մատնացոյց անելով մօրս և Խոսնդին) չարին այն՝ ինչ որ արին միւսները: Թերևս նրանք ճշմարիտ են ասում որ իրանք ծեր են և հետեւապէս չեն կարողանում փշրել բրինձը. ո՞չոք չասաց որ նրանք են գողացել փողը. այդ բանն իրանք ամենից լաւ գիտեն, ասաց նա՛ լաւ նայելով նրանց երեսին. բայց այն մեծահոջակ գուշակը— չէ՞ գարմանը, նա՛ որ ճշմարտապէս կոչւում էր Մեծ Արջի սրտակից բարեկամը և Սատուրն մոլորակի հաւատարիմը, նա՛ որ կարող է գուշակել ինչ որ մարդ մտածել է, մտածում է և դեռ պիտի մտածի, այո, նա ասել է, որ «բրնձով քննութիւն անելը երկշտաների մէջ ամենալաւ միջոցն է փորձելու մարդուս հաւատարմութիւնը»: Արդ, բարեկամներ, որքան ես կարողացայ նկատել, ձեզնից ո՞չ մէկը «առիւծ սպանող մարդ» չէ. դուք բոլորդ էլ մի փոքրիկ բանից վախենում էք: Եթէ դուք չէք հաւատում ինձ, ես մի ուրիշ աւելի հեշտ փորձ կ'առաջարկեմ, մի փորձ՝ որ ո՞չոքի վտանգի չէ ենթարկում և այնպէս գիւթում է մարդու, որ գողը իր կամքով առաջ է գալիս, իր գողութիւնը յայտնում և յետ տալով իր գողացած փողը՝ հանգըստանում, ազատւում է իր խղճի խայթից: Ես այժմ առաջարկում եմ խափ ըրիզին (հող դիզելը): Այստեղ, այս անկիւնում ես հող կը դիզեմ և այս գիշեր այնքան ջերմեանդութեամբ կ'աղօթեմ, որ Ալլահի օրհնութեամբ հաջին (մատնացոյց անելով ինձ) վաղը հէնց այս ժամին իր փողը կը գտնի հէնց այստեղում թաղուած: Ով հետաքրքիր է տեսնելու, թող վաղը դայ այստեղ, և եթէ ասածս չկատարուի, մօրուքիցս մի միսխալ կը կտրեմ ու կը տամ նրան:

Այս խօսքերից յետոյ նա սկսեց հող դիզել անկիւնում. լծամաշաշիները զարմանալով՝ վիճաբանում էին իրանց տեսածի ու լսածի վրայ՝ ոմանք ինձ ու զէրվիշին չար ոգու դաւակներ համարելով, ոմանք էլ մօրս ու Խոսնդին: Խոսնդն ապա ցրուեց. նրանցից շատերը խոստացան վերադառնալ միւս

առաւօտը որոշեալ ժամին ահանատես լինելու, թէ դիզուած հոգի տակից փողը դուրս էր գալու, թէ՛ չէ:

ԴԼ. ծա.

Գուշակին յաջողում է գողացուած փողը գտնել: — Թէ ինչ որոշում է անում Հաջի Բարան:

Պիտի խոստովանուեմ, որ ես սկսեցի յոյսս կտրել. ինձ թւում էր որ փողս չէր գտնուելու: Ծիշտ է, դէրվիշն իր խելքով ու հնարագիտութեամբ կարողացաւ իմանալ, որ վերջապէս հօրս անում փող եղել էր այս ինչ անկիւնում թաղուած, և նրան յաջողուեց տգեղ կասկածներ յարուցանել սրտումս երկու անձերի վրայ, որոնց կասկածելը մեղք էի համարում, սակայն չէի կարողանում հաւատալ, որ բացի այդքանն անկուց՝ նա ուրիշ բան էլ էր կարող անել:

Ինչեւէ, միւս առաւօտը նա, Ալի Մոհամէզը և միքանիսը այն մարդկանցից, որոնք ներկայ էին եղել նախորդ օրը, կըրկին եկան մեր տունը. բայց ախտնդը չերեաց. մայրս էլ տանից դուրս էր գնացել մի հիւանդ բարեկամուհու այցելելու պատրուակով: Մենք խմբով գնացինք այն անկիւնը որտեղ դէրվիշը հող էր դիզել և որտեղ նա մի սուրբ կոչ անելուց յետոյ խորհրդաւոր յարգանքով մօտեցաւ հողին:

— Այժմ մենք կը տեսնենք, ասաց նա, թէ արդեօք քիւններն ու փէրիները այս գիշեր գործիւ են՝ այստեղ, թէ՛ չէ:

Եւ գոչելով ընդմիջւած՝ նա իր դաշոյնով փորեց հողը, որի մի մասը յետ քաշելուց յետոյ մի քար երեաց: Նա հանեց այդ քարը, և բոլորը շատ զարմացան, ես էլ ի հարկէ շատ ուրախացայ, երբ այնտեղ երեաց մի կտաւէ լիքը քսակ:

— Ո՛վ հոգիս, ո՛վ սիրտս, գոչեց դէրվիշը՝ վերցնելով բըսակը. դուք տեսնում էք, դարձաւ նա դէպի մեզ, որ դէրվիշ թիզ Նէգան այն մարդը չէ որ իր մօքուքի մէկ մաղն անգամ կորցնի: Ահա քո փողը, — ասաց նա՝ քսակը տալով ինձ. — գնա և փառք տուր Ալլահին որ իմ ձեռքն ընկար և չմոռանաս իմ հաղէսայն (իմ միջնորդէրը, յանձնարարչէրը):

Բոլորն էլ հաւաքուեցին շուրջս, և ես բաց արի քսակի բերանը, որ կապած ու կնքուած էր հօրս կնիքով: Նրանք անհամբեր էին տեսնելու թէ ինչքան էր փողը, բայց սիրտս սաստիկ տխրեց երբ քսակի մէջ ոսկի գտնելու փոխարէն արծաթ

դրամ գտայ: Հինգ հարիւր ըիալ էր դա. դրանից ես համարեցի յիսունը և ընծայեցի հնարագէտ գուշակին:

— Ստացիր այս յիսուն ըիալը, ասացի ես. յաջողութիւն եմ ցանկանում տանդ: Եթէ ես հարուստ լինէի, դրանից աւելին կը տայի, ուրեմն ընդունիր, թէպէտ դա մի փոքրիկ մասն է այն գումարի որ հայրս հաւաքել է: Ընդունիր նաև անկեղծ շնորհակալութիւնս. կրկին յաջողութիւն եմ ցանկանում տանդ:

Դէրվիշը խիստ գոհ եղաւ իմ վարմունքից և փողն ստանալով՝ մնաս բարով ասաց ու գնաց: Միւսներն էլ գնացին, և ինձ մօտ մնաց միայն Ալի Մոհամէզը դռնապանը:

— Մի փառաւոր գործ կատարեցինք այս առաւօտ, ասաց նա. ես չասցի որ գուշակները հրաշքներ են գործում:

— Բալի, ասացի ես, շատ զարմանալի էր. ես չէի կարծում որ դէրվիշը այդքանը կարող էր անել:

Ազահութիւնից գրողուած և միևնոյն ժամանակ քսակիս արծաթի փայլով աչքերս շլացած, ես սկսեցի տրանջալ թէ ինչո՞ւ այդքան քիչ փող էր ձեռքս ընկել, և ասացի դռնապանին:

— Գիտե՞ս ինչ. ես պիտի բողոքեմ դատաւորին, եթէ ես իրաւունք ունիմ իւրացնելու հինգ հարիւր ըիալը, իրաւունք ունիմ նաև սեփականացնելու հօրս բոլոր ստացուածքը, և դու պիտի ընդունես, որ այս փողը նրա խնայած փողի մի չնչին մասն է կազմում:

— Բարեկամ, ասաց նա, ականջ դիր ձերունուս խօսքերին, ինչ որ արդէն ձեռքդ է ընկել, պի՞նդ պահիր և դրանով բաւականացիր: Եթէ դատաւորի մօտ գնաս, ունեցածդ էլ ձեռքիցդ կը տաս ու ոչինչ չես շահի: Հաստատ իմացիր որ նա քեզ լաւ կը քամի, հինգ հարիւր ըիալդ ձեռքիցդ կ'առնի, հինգ հարիւր ըիալ էլ քո հակառակորդներից կ'առնի և վերջն էլ կ'աւի. «Գնացէ՛ք խաղաղութեամբ և քաղաքի խաղաղութիւնը մի վըրդովէք ձեր վիճաբանութիւններով»: Աշխարհում այսքան ապրելուց յետոյ միթէ դու չե՞ս լսել այն առածը թէ՛ «ամեն մարդու ատամները հարուստ (առնում) են թթուներից, բացի դատաւորինը՝ որ հարուստ են քաղցրաւենիքից»:

Քիչ մտածելուց յետոյ ես վճռեցի դռնապանի խորհրդի համաձայն վարուել, որովհետեւ պարզ էր, որ դատաւորին դիմելիս ես պիտի բողոքէի մօրս ու ախտնդի դէմ և իհարկէ՝ նրանց դէմ դանդաղատելով՝ այնքան թշնամիներ կը ստեղծէի որ ես կը քարկոծուէի մի բան շահելու փոխարէն:

— Ինչ որ իմ սեփականութիւնն է, ասացի ես, կը ծախեմ ու կը գնամ այս քաղաքից այլեւ չվերադառնալու, միայն

Թէ բարեյաջող պայմաններում լինեմ: Սպահանը այլևս չէ տեսնելու ինձ. ես կը գնամ և միայն կը վերադառնամ ան ժամանակ՝ երբ մի նշանաւոր մարդ կը լինեմ, իշխանաւոր կը լինեմ:

Ալի Մոհամէդը ինձ գովեց արածս որոշումների համար, մանաւանդ որ ինքն էլ ցանկանում էր որ ես շուտով կատարէի որոշումս, որովհետեւ նա մի սափրիչ որդի ունէր, որին նա ցանկանում էր յաջող պարագաների մէջ դնել, այսինքն՝ մի խանութ բանալ նրա համար: Իհարկէ՝ նա շատ ցանկանում էր իր որդուն հաստատել ան խանութում, ուր հայրս անբաժնի յաջողութեամբ բարգաւաճել էր:

Նա ինձ առաջարկեց իրան ծախելու հօրս խանութը, գործիքները և այլն: Ես համաձայնեցի, և կանչելով մի յայտնի սափրիչ՝ գնահատել տուինք խանութը, և ես ծախեցի՝ ազատուելով հոգսերիս մէկիցը:

Գալով մեր տանն ու կարասիքին, չնայած ես շատ նեղացած էի մօրիցս, այնուամենայնիւ բարի անուն շահելու դիտաւորութեամբ, որը շատ հարկաւոր էր ինձ, ես վճռեցի թոյլ տալ նրան իւրացնել նրանց, միայն թէ ինձ հետ պահել թամասորները (տան հաստատման թղթերը):

Ամեն բան որոշելուց յետոյ ես սկսեցի գործել: Ալի Մոհամէդից ստացայ հինգ հարիւր պիաստրը—հօրս խանութի և գործիքների գինը: Նա էլ երեւի բաւական փող էր դիզել. ամեն մարդ ընդունեց որ նա իր փողը շատ լաւ նպատակի ծառայեցրեց. ամենքն էլ ասում էին որ խանութը լաւ տեղ ընկած լինելով՝ շատ շահաւէտ պիտի լինէր գնողի համար: Ես այժմ հարիւր ու տասը թուման արծաթ փող ունէի, որը ծոցումս պահելու համար փոխեցի ոսկի դրամի հետ: Փողիս մի մասը յատկացրի ինձ համար շորեր գնելու և մի մասն էլ մի ջորի և նրան վերաբերելի իրեր գնելու: Ես աւելի յարմար համարեցի ջորի գնել նրա համար, որ երկար մտածելուց յետոյ վճռել էի այլևս չերեւել սահիբ շէմշիրի (սրի տէր) բնաւորութեամբ, ինչպէս մինչև հիմա երեւցել էի, այլ դուրս գալ որպէս սահիբ ղալամ (գրչի տէր):

«Այժմ, մտածեցի ես, պիտի դէն գնեմ սուրս, տորճանակս ու հրացանս. դրանց գործածութիւնը այլևս անվայելուչ է ինձ համար: Գլխարկիս կատարը դէպի ներս ծալելը, թեք գլխարկ գնելը, ականջներիս ետեւ զովքեր պահելը պիտի իսպառ վերջ տամ և դրանց փոխարէն մէջքիս պիտի կապեմ մի շալ գօտի՝ որ ինձ մի նոր բնաւորութիւն կը տայ, և զովքերս կտրելով՝ ես ցոյց կը տամ մարդկանց որ հրաժարուել եմ աշխարհից և իր ունայնութիւններիցը: Դաշոյնի տեղ ես մի փաթոյթ թուղթ

կը խրեմ գօտուս մէջ և փամփշտակալի փոխարէն՝ մի դորան կը կախեմ ուսիցս: Բացի սրանից, ես այլևս ոչ ոտներիս մատների վրայ ման կը դամ, ոչ մարմինս ծովածով կամ ջօրօր տալով կը քայլեմ, ոչ գօտիս այնքան պինդ կը քաշեմ որ մէջքս բարակ երևայ, ոչ ման գալիս թեւերս կը ճօճեմ, ոչ էլ վերջապէս երբէք ղաշանգ (սիրուն, վայելչակազմ) երևալու ձև ու շարժուածք կը տամ մարմնիս, ինչպէս անում էի երբ դահապետի օգնականի պաշտօնի մէջ էի: Ո՛չ, այսուհետեւ ես ման կը դամ մէջքս մի քիչ կռացած, գլուխս կախ տրած, աչքերս միշտ դէպի գետին դարձրած, ձեռներս կամ գօտուս մէջ խրած, կամ դէպի գետին կախ արած, ոտքերս իրար յետևից քաշ տալով, այնպէս որ քայլուածքս ամենեին սիգաճեմ չերեւայ»:

«Ամեն բանի մէջ, շարունակեցի մտածել ես, մարդուս արտաքինը մեծ նշանակութիւն ունի. բաւական է որ մարդիկ տեսնեն որ երեսս միշտ թախծապատ է և գլխիս փաթաթուած է մի շալ, ինչ յիմար խօսք էլ որ բերնիցս դուրս գայ, նրանք ինձ իմաստուն կը համարեն, մանաւանդ թէ խօսքերս միշտ խոր հոգոցներով և «Ալլահ իլ Ալլահ» կամ «Ալլահ հօ արքաւր»-ով լինին: Եթէ ես հանդիպեմ մի դիտնականի և պարտաւորուեմ պահպանել բնաւորութիւնս, ես իմաստունի դէմք կը ստանամ, շրթունքներս պինդ իրար վրայ կը դնեմ և խիստ գազունի կը պահեմ մտածմունքներս: Ես հօ կարգալ ու գրել էլ կարող եմ, և ինչպէս վճռել եմ, այժմանից կը սկսեմ շարունակ վարժութիւններ անել, այնպէս որ շատ շուտով գեղեցիկ ձեռագիր կ'ունենամ: Բաւական է որ ես կարողանայմ արտագրել դորանը. այդ ինձ արդէն աշխարհային փառքի ու պատուի կ'արժանացնի»:

Այսպիսի մտածմունքներով ես անցկացրի օրերս, մինչև որ հասաւ այն ժամանակը, երբ հարկաւոր եղաւ վճռել թէ դէպի ո՞ր կողմը պիտի ճանապարհուեմ: Դրութեանս նայելով, հարկաւոր էր ինձ աշխատել օգտուելու այն տպաւորութիւնից, որ ես թողել էի Ղում քաղաքում մուշտահիդի և նրա աշակերտների վրայ: «Միակ մարդը, մտածեցի ես, որ կարող է ինձ օգնել՝ դա մուշտահիդն է. գուցէ նա ինձ կը յանձնարարի մեր մոլլաներից մէկին, որը ինձ կ'ընդունի որպէս դրագիր կամ սոլասաւոր և կը սովորեցնի ինձ թէ ինչ շաւղով պիտի ընթանամ»:

Մուշտահիդի միջոցով ես ազատուել էի. սակայն Ղումից ես այնպէս յանկարծ էի հեռացել, որ չէի կարողացել երախտագիտական պարտքս վճարել նրան: «Ես պարտական եմ նրան, մտածեցի ես. ես մի փէշքաշ պիտի տանեմ նրա համար»:

ես չպիտի թոյլ տամ որ նա ասի կամ մտածի թէ ես ապե-
րախտ մարդ եմ եղել, մոռացել եմ իր բարութիւնը»:

Բայց հարց էր թէ ինչ բան փէշքաշ տանել նրա համար:
Շատ մտածելուց յետոյ ես դարձեալ վճռեցի մի ղալիչա(փոք-
րիկ գորգ) տանել: Գորգն իսկոյն պնեցի և միևնոյն ժամանակ
շատ ուրախացայ որ կարող էի ասն չորստակ ծաղել և ձգել
ջորուս համետի վրայ, որպէսզի տեղս փափուկ և հանգիստ լի-
նէր, մինչև հասնէի Ղում:

Ես գրեթէ վերջացրել էի բոլոր գործերս և այժմ պատ-
րաստ էի ճանապարհուելու: Ես շատ ուրախացայ տեսնելով
որ արտաքինով ես նմանում էի մի խիստ, մի մոլեռանդ մոլ-
լայի, թէպէտ ինքս ինձ մոլլա չկոչեցի, այլ թողի որ հան-
գամանքներն ինձ տային այդ տիտղոսը: «Առայժմ, մտածեցի
ես, «հաջի» անունը, որ մանկութեանս ժամանակ ինձ արուել է
որպէս սիրական անուն, բաւական օգնում է ինձ պահպանելու
իմ նոր բնաւորութիւնը»:

Նախ քան ճանապարհուելս ես պիտի վճարէի մէկ
պարտք—հօրս յուղարկաւորութեան ծախքը, որի հատուցանե-
լը, ճիշտն ասած, մեծ ծանրութիւն էի զգում, քանի որ ես
բաւական խաբուել էի հօրս ինձ թողած ժառանգութեան վե-
րաբերմամբ: Ես մի քանի անգամներ ծրագիր կազմեցի
գաղտնի կերպով ծղկուել Սպահանից, սակայն լաւագոյն զգա-
ցումներս թոյլ չտուին ինձ այդ բանն անելու, և մտածելով որ
այդպիսի վարմունքը լիազօր իրաւունք պիտի տար մարդկանց
ինձ սկրտելու փէղար սուխտա*) (հայրը այրուած) անունով,
ուստի խոհեմութիւն համարեցի իսկոյն գնալ հօրս յուղարկա-
ւորութեան ժամանակ դեր կատարող մոլլաների, լացկանների
և մորդէշուրների (մեռել լողացնող) մօտ, որոնց հատուցի ի-
րանց իրաւունքները:

Գլ. ԺԲ.

Հաջի Բաբան լրանում է իր մօրը եւ մի նշանաւոր կրօնաւորի մօտ դրա-
զիր է դառնում.

Ես բաժանուեցի մօրիցս առանց շատ տխրելու: Նա էլ
այնքան տխրութիւն չհարտայայտեց: Նա իր ծրագիրներն ու-

*) Հայհոյանքների՝ ամենասովորական բառերն են, որ միշտ պարսկի
լեզուի ծայրին են: «Փէղար սուխտա» նշանակում է մէկը, որի հայրը այրում է
յաւիտենական կրակի մէջ:

նէր, ես իմն, ի նկատի ունենալով թէ մեր վերաբերմունքները
ինչպէս էին դէպի միմեանց, աւելի լաւ էր որ բաժանուէինք
միմեանցից, հեռու մնայինք և չխանգարէինք միմեանց:

Արեւածաղին ես հեծայ ջորիս և դեռ կէսօր չեղած՝ Սպա-
հանից բաւական հեռացած՝ Ղում տանող ճանապարհի վրայ էի:
Ես շատ քիչ ժամանակ վատնեցի ճանապարհին, չնայած որ
ինձ համար մեծ ուրախութիւն կը լինէր քիչ մնալ Քաշանում:
Իննեցորդ օրը, վերջապէս, ես մի անգամ ես տեսայ Փաթիմէի
գերեզմանի ոսկեպատ գմբէթը:

Հասայ Ղում, ուր մի փոքրիկ քարվանսարայում իջնելով՝
ջորուս լաւ խնամատարութեան յանձնեցի և ապա վերցնելով
ղալիչան՝ գնացի մուշտահիդի տունը: Նրա տան դուռը բաց
էր ամենքի համար. ամեն մարդ կարող էր ազատ մուտ գոր-
ծել այնտեղ, որովհետեւ նա չէր պահում մի խուժը ծառաներ,
որ սարսափ ազդէին օտարականի վրայ և չթողնէին նրան
ներս մտնել, ինչպէս անում են Պարսկաստանում շատ աստի-
ճանաւորների դռներին: Մուտքում թողնելով ղալիչան և կօ-
շիկներս հանելով՝ մտայ նրա սենեակը, ուր մի անկիւնում
նստած էր սուրբ մարդը: Նա իսկոյն ճանաչեց ինձ և սիրալի-
ր ընդունելութիւն տալով՝ հրաւիրեց նստել: Պատշաճ մեծա-
րանքներ մատուցանելով նրան՝ ես նստայ թաղիքի հէնց եզրին:

Նա խնդրեց ինձ պատմել իմ արկածները սկսած այն օ-
րից՝ որ ես հեռացել էի Ղումից, որովհետեւ, ինչպէս ինքը խոս-
տովանուեց, նա շատ հետաքրքրուում էր իմ կեանքով: Ես էլ
նախ յայտնելով նրան իմ խորին երախտագիտութիւնը իր բու-
րեխօսութեան համար՝ պատմեցի ամեն ինչ որ պատահել էր
ինձ: Ես նաև յայտնեցի նրան թէ ինչ սուրբ կոչման էի ձեռ-
տում, և թէ ինչպէս էի ցանկանում սուրբ կեանք վարելու և
խնդրեցի նրանից օգնել ինձ գտնելու մի գործ, որով կարողա-
նայի ցոյց տալ իմ խանդն ու եռանդը յօգուտ ճշմարիտ հա-
ւատի:

Մի երկու ըոպէ մտածելուց յետոյ նա ասաց, որ հէնց
այդ առաւօտը ինքը մի նամակ էր ստացել Թէհրանի գլխաւոր
«օրէնքի մարդկանցից» մէկից—մոլլա Նադանից, որ շատ կա-
րիք ունի մի մարդու, որը կարողանայ նրա համար կէս-գրազը-
րի, կէս-սպասաւորի պաշտօն կատարել: Նա, մի խօսքով, ու-
ղում է այնպէս մէկը, որ կարողանայ ապագայում մոլլա դառ-
նալ, և որին նա ցանկանում է հէնց այժմեանից կրթել ու
պատրաստել այդ կոչման համար:

Միտս սկսեց թրթռալ ուրախութիւնից. որովհետեւ ին-
քըս էլ ճիշտ այդպէս մի պաշտօն էի ուղում: «Ես գիտեմ, մը-

տածեցի ես, թէ ինչպէս մի կատարեալ մոլլա պիտի դառնամ, բաւական է որ ես կէս մոլլա դառնամ, յետոյ, ամբողջ մոլլա դառնալը իմ գործս է»:

Ես իսկոյն աղաչեցի մուշտահիդին որ բարեհաճէր իմ մասին գրել թէհրանի մուշտահիդին: Նա խոստացաւ և անմիջապէս իր ձեռքով մի առմա գրելով մոլլա Նադանին՝ կնքեց և իր մկրատով նրան պատշաճ ձևը տալով փաթոյթ արեց և յանձնեց ինձ՝ տանելով:

— Իսկոյն գնա թէհրան. անկասկած դեռ ոչոր ստանձնած չի լինիլ այդ պաշտօնը, և մոլլա Նադանը ամենայն ուրախութեամբ քեզ կ'ընդունի:

Ես այնքան ուրախացայ, հրճուեցի և ինձ երջանիկ զգացի, որ համբուրեցի բարի մարդու ձեռքն ու փէշը, և հազար ու մէկ խօսքերով շնորհակալութիւն յայտնեցի նրան իր արած բարերարութիւնների համար:

— Ես միայն մէկ շնորհ ունիմ ձեզանից՝ իմ տիրոջից խնդրելու, ասացի ես, այն է՝ որ տէրս հաճի ընդունել մի փէշքաշ իր ամենախոնարհ ստրուկից: Փէշքաշը մի աղօթելու դալիչա է, և եթէ տէրս ինձ այնքան կը պատուի որ կ'ընդունի և գործ կ'ածի զրան, ես պիտի յուսամ, որ նա երբեմն իր աղօթքներում կը յիշի խոնարհ ընծայաբերին:

— Յաջողութիւն եմ ցանկանում տանդ, հաջի, ասաց նա շատ քաղցրութեամբ: Ես շնորհակալ եմ որ դուք ինձ յիշել էք թէպէտ ոչ մի առիթ չկար, հարկ չկար որ զալիչան ինձ համար փէշքաշ բերէք: Բարի մուսուլման եղէք, հաջի, միշտ կուռեցէք անհաւատների դէմ, քարկոծեցէք սուֆիներին, այդ, այդ, այդ է միակ բանը որ ես իմ կողմից խնդրում եմ ձեզնից, և հաւատաւորի եղէք որ այդպէս անելով՝ դուք միշտ իմ յիշողութեան մէջ կը լինիք:

Ես յետոյ մատուցի զալիչան, որ ինչպէս երևաց, բաւական ուրախացրեց նրան. ապա թոյլտուութիւն խնդրելով միւրախաս (ազատ լինելու, գնալու) լինելով՝ վերադարձայ քարվանսրան այն դիտաւորութեամբ՝ որ իսկոյն ճանապարհուէի և որքան կարելի էր՝ շուտ հասնէի թէհրան: Ես էլ չսպասեցի այցելելու իմ զուգոր բարեկամներին կամ մի անգամ ևս տեսնելու այն նկուղը, ուր ես ապաստանել էի, այլ իսկոյն հեծայ ջորիս և հէնց այդ գիշերը հասայ Փոլի Դալլաքի քարվանսրան:

Երեկոյ էր, երբ վերջապէս հասայ թէհրան, և որպէսզի աչքիս չընկնէր այն տեղը, ուր տարաբախտ Զինաբը թաղուել էր, ես շեղուեցի ուղիղ ճանապարհից և մտայ քաղաքը «Ղազրինի» դռով: Բախտաւոր էի որ ինձ չճանաչեցին պահապան-

ները, որոնք, երբ ես դանձապետի ծառայութեան մէջ էի, միշտ կանգնում, յարգանքով ողջունում էին ինձ նրանց մօտենալիս: Սակայն, յիրաւի, զարմանալի չէր որ այն երբեմն աշխոյժ, եռանդուն, խիստ, խրոխտ նասաղչին չճանաչուեց խոնարհ և աննշան մոլլայի զգեստով: Ես ինձ ապահով էի զգում իմ ծըպտումով և համարձակութեամբ անցայ բազարների և փողոցների միջով, ուր մի ժամանակ միայն իմ՝ երեսն էր աչքի ընկնում և ոչ այլինչ: Անցնում, գնում էի ես նոյն տեղերով և երջանիկ էի որ ոչոր չէր ճանաչում ինձ:

Ես մարդկանցից հետաքրքրուեցի թէ որտեղ էր գտնուում մոլլա Նադանի տունը. իսկոյն ցոյց տուին, որովհետեւ նա մի նշանաւոր անձնաւորութիւն էր: Ես ուզեցի իսկոյն գնալ նրա մօտ, բայց երկրորդ մտածութեամբ աւելի խելացի համարեցի իջնել մի քարվանսրայում, որ գտնուում էր նրա տան կից, քան օրուայ այդ ժամին (արդէն մութը կոխում էր) ներկայանալ նրան՝ որի վրայ ես նպատակ ունէի, ըստ կարելւոյն, լաւ տղաւորութիւն թողնել իմ դէմքով և ընդհանուր տեսքով:

Ջորուս լաւ խնամելուց յետոյ ես պառկեցի ընելու Յոգնածութիւնից շատ անոյշ քնի մէջ ընկայ և չգարթնեցի մինչև առաւօտ, երբ վեր ելնելով՝ գնացի բաղնիք, ուր մօրուքիս ներկը թարմացնելով և ձեռներս ու ոտներս էլ առատ հինալով լաւ կարմրացնելով՝ դուրս եկայ: Ինքս ինձ վրայ նայելով շատ ուրախացայ, որովհետեւ ես դարձել էի ձիշտ այն մարդը, որ շատ հաւանականօրէն յաջողութեան պիտի հանդիպէր և իր փափագին հասնէր:

Մոլլա Նադանի տունն ընկած էր արքունական մզկիթի մօտ: Տան դրան ճակատը անշուք էր, թէպէտ երբ ներս մտայ, նախազաւիթը շատ մաքուր էր և ջրուած, և մի սենեակ՝ որի դռները բացուած էին այդ բակի մէջ, միայն սուղաղած էր, և յատակին փռուած էին մի քանի գորգեր, որոնք ոչ հարստութիւն էին ցոյց տալիս, ոչ էլ չքաւորութիւն: Այստեղ, այս սենեակում նստած էր մի նիհար, հիւանդոտ կրօնաւոր, որը ես կարծեցի տանաէրն էր. բայց ես սխալուեցի, տանաէրը իր անդէրունումն էր, և ինձ ասուեց որ նա շուտով կը գար:

Որպէսզի ցոյց տայի որ ես աւելի քան մի ծառայ մարդ էի, նստեցի և սկսեցի զրոյց անել կրօնաւորի հետ, որը, ինչպէս երևաց իր խօսքերից, մոլլա Նադանի հաշուին ապրող մի մարդ էր: Նա էլ իր կողմից աշխատեց իմանալ թէ ես ինչ գործով էի գնացել, բայց չկարողացաւ, թէպէտ իր տարօրինակ հարցերով նա շատ զարմացրեց ինձ:

— Երեւի դուք նոր էր հասնում թէհրան, հարցրեց նա:

— Բա՛լի:

— Հաւանականաբար դուք ղիտաւորութիւն ունիք քիչ մնալ թէհրանում, չէ՞:

— Այդ դեռ հաստատ չէ:

— Մենակ ապրելը տաղտկալի է, ասաց նա քիչ մտածելուց յետոյ, թէկուզ դա լինի մէկ շաբաթ: Թէհրանը մի քաղաք է, ուր զուարճութեան համար շատ աղբիւրներ կան: Եթէ դուք ունիք այնպիսի մի ծառայութիւն որ ես կարող եմ մատուցանել ձեզ, պատրաստ եմ ամենայն ուրախութեամբ, ընչ չաշմամ (աչքիս վրայ):

— Ձեր շնորհը չպակասի, պատասխանեցի ես, ես մոլլա Նազանի հետ գործ ունիմ:

— Ոչինչ տարբերութիւն չկայ իմ և նրա մէջ, ասաց նա: Ես կարող եմ դիւրացնել ձեր գործը, և ինչպիսի իմ ծառայութիւնը կատարելապէս բաւարարացուցիչ կը լինի ձեզ: Բոլոր տեսակներն ու գները մեր ձեռքումն են:

— Ես վաճառական չեմ, ասացի ես:

— Հարկաւոր էլ չէ որ վաճառական լինիք, ասաց նա: Բաւական է որ մարդ էք և ղարիք (օտար) էք այստեղ: Որքան ուզում էք՝ կարող էք մնալ այստեղ—մէկ տարի, մէկ ամիս, մէկ շաբաթ, մէկ օր կամ մէկ ժամ, դուք կը տեսնէք որ շատ ախորժելի ժամանակ կ'ունենաք այստեղ:

Ես աւելի և աւելի զարմացայ և շուարեցի նրա խօսքերի վրայ, և հէնց ուզում էի խնդրել նրանից իր միտքը պարզել, երբ մոլլա Նազանը մտաւ սենեակը: Նա մի բարձրահասակ գեղեցիկ մարդ էր, մօտաւորապէս քառասուն տարեկան: Մօրուքը սև էր և փայլում էր թարմ ներկով, աչքերը փայլուն էին և յօնքերն ու տրտեանունքները ներկուած էին ծարիրով: Նրա գլուխը ծածկուած էր մի մեծ չալմայով, և մի լայն, ըսպիտակ և գորշ շերտերով խէրդէ (արարական վերարկու) ծածկում էր նրա ուսերը: Նա ուժեղ և յաղթանդամ էր, նա աւելի լաւ գինուորի կազմ ունէր, քան կրօնաւորի, սակայն նրա դէմքը չէր արտայայտում գինուորի համարձակութիւնն ու պարզամտութիւնը, այլ ընդհակառակը, խորամանկութիւն և չարութիւն, թէև միևնոյն ժամանակ և՛ լաւ տրամադրութիւն:

Նրա ներս մտնելուն պէս ես ոտքի ելայ և նրան մատուցի Ղուամի մուշտահիդի տոմսը և չհամարձակուեցի կրկին նստել: Փաթոյթը (տոմսը) բաց անելիս նա մի-երկու անգամ աչքերը դարձրեց վրաս, կարծես թէ ուզում էր գուշակել թէ ես ինչ գործ կարող էի ունենալ իր հետ, բայց հէնց որ ճա-

նաչեց կնիքը, նրա երեսի վրայ մի ժպիտ երևաց, և նա հրաւիրեց ինձ նստել:

— Բնրի ես եկել, ասաց նա և յետոյ մի շարք հարցեր տուեց ինձ սուրբ մարդու առողջութեան մասին: Ես էլ ամենայն վստահութեամբ պատասխանեցի նրան, կարծես թէ ես շատ մտերիմ բարեկամ էի եղել նրա հետ: Մեծ ուշադրութեամբ նա կարդաց տոմսը, բայց ոչ մի բառ չարտասանեց նրա բովանդակութիւնից: Յետոյ նա սկսեց արդարացուցիչ խօսքերով ներողութիւն խնդրել ինձնից զայլան չունենալու համար որ ինձ հրաւիրէր:

— Ես ինքս ծխող չեմ, ասաց նա: Մենք որ խստիւ պաշտպանում ենք մեր ճշմարիտ հաւատը, հեռու ենք այդպիսի գեղխութիւններից և ճնշում, մեղքնում ենք մեր զգայութիւնները: Մեր սուրբ Մարգարէն (օրհնութիւն և խաղաղութիւն նըրան) արգելել է իր հետեւողներին որ ամենեւին գործ չածեն արեւոյցի թաներ, և թէպէտ ամբողջ Պարսկաստանում և Տաճկաստանում ծխախոտը առատօրէն գործ է ածւում, այնուամենայնիւ՝ իմացուած է որ դա երբեմն վնասում է մեզ, նսեմացնում է մեր իմացութիւնը, հետեապէս ես հրաժարուած եմ զայլանից:

Նա այնքան երկար խօսեց իր ծոմապահութեան, ապաշխարութեան և ինքնուրացութեան մասին, որ ես սկսեցի մտածել որ քանի լաւ չէր գնալ նրա տնում, այսինքն՝ ես չէի կարող վայելել այն հանգստութիւնն ու ուրախութիւնը որ կրօնաւորը քիչ առաջ խոստացել էր ինձ. բայց երբ ես համեմատեցի նրա առողջ և քիչ կարմիր երեսը և նրա փարթամ ու կորովի մարմինը իր քիթիմէնի (regimen, ապրելու եղանակ) հետ, ես մխիթարեցի ինձ այն յուսով, որ նա չէր կարող լինել այն բարեպաշտ և խստակրօն անձը, որ ինքը իր խօսքերով աշխատում էր ցոյց տալ, և գուցէ ես շուտով կը տեսնէի, թէ ինչպէս իր տան մէջ նա պատրաստել էր հասարակաց և տոանձին սենեակ, այնպէս էլ նա իր արտաքինը յարմարեցրել էր աշխարհային նպատակներին, այնինչ իր ներքինը նուիրուած էր իրան և իր վայելքներին ու զուարճութիւններին:

ԳԼ. ԾԳ.

Մոլլա Նադանը նկարագրում է իր նոր ծրագիրը փող դիզելու եւ մարդկանց երջանկացնելու համար:

Երբ մենք մնացինք մենակ (կրօնաւորը շուտով դուրս գնաց սենեակից), մոլլա Նադանը հանելով իր ծոցից մուշտահիդի տոմար՝ ասաց, որ ինքը շատ ուրախ կը լինէր ընդունել ինձ իր ծառայութեան մէջ, քանի որ ես այդպէս լաւ յանձնարարութիւն ունէի: Նա զանազան հարցերով ուզեց իմանալ թէ ես ինչ յատկութիւնների տէր մարդ էի, և ես այնպէս պատասխաններ տուի նրան, որ նա յայտնեց իր կատարեալ բաւականութիւնը:

—Երկար ժամանակից ի վեր, ասաց նա, ես որոնել եմ քո բնասիրութեան տէր մի մարդ, սակայն առանց աջողութեան մինչև այսօր: Այն կրօնաւորը որ այս սենեակումն էր և քիչ առաջ դուրս գնաց, իմ օգնականն է եղել զանազան գործերի մէջ. բայց նա այնքան նաւիրար (պիղծ, խարդախ) է, որ այլևս իմ նպատակին չէ կարող ծառայել: Ես ուզում եմ այնպիսի մէկը՝ որ հաւատարիմ լինի և իմ շահերը իր շահերը համարի, որ մի կտոր հաց ուտի հետո ու բաւականանայ և չվերցնի աւելի մեծ բաժին, քան այն՝ ինչ որ իր իրաւունքն է:

Ի պատասխան նրան ես ասացի, որ թէպէտ աշխարհում շատ բաներ էի տեսել, այնուամենայնիւ, յանձին իմ, նա կ'ուսնենար մի հաւատարիմ ծառայ, որը ամենայն յօժարութեամբ կը հետևէր իր սկզբունքներին, որովհետեւ ես, ինչպէս ասել էի մուշտահիդին, վճռել էի մի նոր կեանք վարել և աշխատել՝ նրա հրահանգներին հետևելով՝ մի ճշմարիտ մուսուլմանի հայելի դառնալ:

—Այդ մասին, ասաց մոլլա Նադանը, դու քեզ ամենաբախտաւոր մարդը համարիր, որովհետեւ մարդիկ ինձ ընդունում են որպէս օրինակ Մարգարէի հետևողների մէջ: Մի խօսքով ես կարող եմ կոչուել կենդանի դորան: Աղօթելում և բաղնիք գնալում ինձ պէս կանոնաւոր և ճշգրտապէս չէ՝ ինչ որ ինձ պէս խստիւ չէ հրաժարւում այն ամեն բանից, որ անմաքուր է համարւում: Դու իմ հազին ոչ մեծաքս կը տեսնես, ոչ էլ մատանիներ: Այս մայրաքաղաքում ինձ պէս ճշգրտութեամբ չէ կատարում լուսնյման արարողութիւնը: Ես ոչ ծիսում եմ, ոչ խմում եմ մարդկանց առաջ, ոչ էլ խաղում եմ սաթրանջ, նարդ կամ թղթախաղ կամ որևէ ուրիշ խաղ, որ,

ինչպէս օրէնքն ասում է, մոլորեցնում է միտքը և շեղում է նրան սուրբ մտածութիւններից: Ես ծոմ պահողների օրինակն եմ համարւում և ըստազան ամսին ամենեւին ճանապարհ չեմ տալիս այն բաղմաթիւ քաղցած մարդկանց, որոնք զանազան պատրուակներով գալիս են մօտս խնդրելու ինձնից որ ներումն շնորհեմ իրանց՝ օրէնքի խստութիւնը պահել չկարողանալու համար: «Ո՛հ, ասում եմ նրանց.—աւելի լաւ է որ մեռնէք քան ուտէք, խմէք կամ ծխէք: Ի՛նչ հետևեցէք. ես իմ գոյութիւնը կարող եմ պահպանել ջոմայից մինչև ջոմն (ուրբաթից մինչև ուրբաթ) առանց պղծելու շրթունքներս մի ուտելիքով կամ խմելիքով՝ որ հակառակ է մեր կրօնին, և ամենեւին չեմ թուլացնիլ կամ զանցառութեան տալ մեր սուրբ օրէնքի ամենափոքրիկ կէտը»:

Այսպէս խիստ նուիրուած լինելով մեր կրօնին, շարունակեց նա, ես միշտ հրաժարուել իմ ամուսնանալուց, այնպէս որ այդ մասին մեր սուրբ Մարգարէի կատարելութիւնիցն էլ անցած կարող եմ համարուել: Նա (օրհնեալ լինի նրա մօրուքը) ունէր կանայք ու ստրկուհիներ թուով աւելի շատ քան ունէր Սոլէյման էրնէ Դաւուդը. բայց թէպէտ ես ինքս չեմ ամուսնանում, ուրիշներին օգնում եմ ամուսնանալ, և իմ գործերի հէնց այդ մասնաւոր ճիւղի համար է, որ ես մտադիր եմ առանձնապէս վարձելու քեզ:

—Աչքիս վրայ, ասացի ես, պատրաստ եմ, դուք միայն պիտի հրամայէք ինձ:

—Ուրեմն պիտի իմանաս, ասաց նա, որ, յեղծումն և յանպատուութիւն մեր կրօնի և օրէնքի, քովիկների (պոռնիկների) վաճառականութիւնը այնքան առաջ է գնացել այս քաղաքում, որ կին ամուսինները այժմ բոլորովին անպէտք բաներ են համարւում: Մարդկանց տները բանդուել են և մեծ Մարգարէի սահմանած օրէնքները անարգուել: Շահը, որ մի բարեպաշտ իշխան է, յարգում է Օլէյմաներին և սուրբ է համարում ամուսնութեան արարողութիւնը, բողոքեց «օրէնքի զլխին» — մոլլա-բաշուն, բարոյականութեան այս եղծման, կործանման դէմ և յանգիմանելով նրան իր անհոգութեան համար՝ հրամայեց մի ճար, մի հնար գտնել այդ չարիքի առաջն առնելու: Մոլլա-բաշին (խօսքը մեր մէջ մնայ) մի աւանակ է. իր պարտականութիւնների և կրօնի մասին նա այնքան բան գիտէ, ինչքան գիտէ Ֆրանգստանի և նրա թագաւորների մասին. բայց ես, այո, ես՝ որ մոլլա Նադանն եմ, առաջարկեցի մի հնարք, որով ժողովուրդի յարմարութիւնները և օրէնքը կըցւում, կապւում են իրար հետ, առանց միմեանց արդելք գառ-

նալու: Դու գիտես որ օրէնքը թոյլ է տալիս մեզ ամուսնանալ ինչքան կարճ կամ երկար ժամանակուայ համար որ ուզենք, և այդ դէպքում, այսինքն երբ մարդ ժամանակաւորապէս է ամուսնանում, կրնը սոթի (ստրուկ) է կոչուում:

«Ինչո՞ւ ուրեմն, շարունակեց նա, ասացի ես մոլլա-բաշուն, մենք կանանց պաշար չունենք այնպիսի տղամարդկանց համար, որոնք ժամանակաւորապէս ընկեր են որոնում: Գործը հեշտութեամբ կարելի է կարգադրել, և դա Նադանի գործն է»: Մոլլա-բաշին, որ ապուշների գլխաւորն է, բայց միենոյն ժամանակ շատ խորամանկ իրան շահ խոստացող դէպքերում, խելոյն ըմբռնեց միտքս: Նա կարողացաւ նախատեսել որ իրան համար եկամուտի մի մեծ հունձ կար, և հետեապէս գնեց մի քանի փոքրիկ տներ, որոնց մէջ նա պահում էր որոշ թուով կանայք, որոնք նրա միջոցով ամուսնանում են որպէս սոթիներ այն մարդկանց հետ՝ որ ցանկանում են ժամանակաւորապէս ամուսնանալ: և քանի որ երկու կողմից էլ—թէ մարդու և թէ կնոջ—նրան վճար են տալիս, նա այժմ բաւական շատ եկամուտներ ունի: Մարդիկ սկսել են այնքան կարօտով ամուսնանալ, որ նա պարտաւորուել է մի քանի մոլլաներ վարձել մինակ նրանց ամուսնութեան արարողութիւնը կատարելու համար: Իր եկամուտներից նա ոչինչ չէ տալիս ինձ, ինձ՝ որ առաջարկեցի այդ միջոցը: Ուստի ես վճռել եմ այդ գործն ինքս անել և դրանով նպաստել ժողովրդի յարմարութիւններին. բայց այս բանը պիտի ծածուկ մնայ, խիստ ծածուկ, որովհետեւ եթէ մոլլա-բաշին իմանայ, մէջ կ'ընկնի և իր իշխանութեամբ կը խափանի, գուցէ ինձ էլ արտաքսել կը տայ այս քաղաքից:

Մինչ մոլլա Նադանը խօսում էր իր ծրագրի մասին, ես զննում էի նրան գլխից մինչև ոտները, և մտածում էի թէ արդեօք հէնց նա էր այն մեծահամբաւ «օրէնքի սիւնը», որի մասին Ղումի մուշտահիդը այնքան գովասանքներով էր խօսել հետս: Ինչևէ, սուրբ կեանքի մէջ դեռ շատ մանուկ լինելով՝ ես թոյլ չտուի ինձ իմ կարծիքը յայտնել ընդդէմ նրա ծրագրի յարմարութեանը և գործադրութեանը, ահամայից շարունակեցի հաւանութիւն արտայայտել:

«Ես, շարունակեց նա, արդէն երեք կին եմ պահում այս մօտերքում գտնուող մի փոքրիկ տնում: Իմ դիտաւորութիւնն է քեզ վարձել նրա համար որ դու ամուսիններ որոնես նրանց համար: Դու պիտի յաճախես քարվանսարները և վաճառականներին կամ օտարականներին առաջարկես ու համոզես որ ամուսնանան, իհարկէ, աւելի մատչելի պայմաններով՝ քան

մոլլա-բաշունը: Փեսացուներից դու վճարներ կ'առնես, բայց ոչ աւելի քան վեր է նրանց նիւթական կարողութիւնից: Ես քեզ վարձ չեմ տալ, որովհետեւ դու միջոց կ'ունենաս այնպիսի գիտութիւն սովորել ինձանից, որը ժամանակով քեզ մոլլա կը դարձնի, և դու առիթ կ'ունենաս բոլոր ճշմարիտ հաւատացեալներին ցոյց տալ ուղիղ ճանապարհը՝ կատարելու իրանց պարտականութիւնները: Անշուշտ իմ տնում քեզ ամեն բան կը տրուի, և երբեմն էլ պատահութիւն կ'ունենաս մի բան էլ հաւատարմութեամբ գրպանդ զցել: Երբ բարեկամներս կը գան ինձ այցելելու կամ ինձ հետ ընթրելու, դու պիտի նրանց առաջ քեզ ձեռքսես որպէս թէ իմ ծառան ես. բայց ուրիշ ժամանակներում կարող կը լինես մօտս նստել և վարուել որպէս դրագիր»:

Մոլլա Նադանն այստեղ վերջացրեց իր խօսքը: Նա յոյս ունէր ինձնից մի պատասխան լսելու, սակայն նրա՝ իմ առջև բաց արած գործի լայն ասպարէզը այնքան շշկլացրեց ինձ որ մի քանի րոպէից յետոյ ես հազիւ ինձ եկայ: Ես որ յուսացել էի մենակեացի կեանք վարել, ամբողջ օրը մի անկիւնում նստել ու դուրան կարդալ կամ աղօթք անել, մաղրասաններում (դպրոցներում) դասախօսութիւններ լսել, մզկիթներում քարոզներ լսել—այո, ես որ յուսացել էի յանձին իմ աղայի—մոլլա Նադանի գտնել մէկը, որ իսպառ հրաժարուած է աշխարհային վայելքներից և միմիայն տենչում է արժանանալու հանդերձեալ աշխարհին, յանկարծ կոչուեցի աւելի խորը մանելու կեանքի և գործի մէջ, և հետեւելու այնպիսի մի մարդու քայլերին, որը կ'առնէ թէ ապրում էր միայն և միայն փող ու անուն վստասկելու նպատակով ու տենչով: «Է՛, կը փորձեմ, կը անենեմ», մտածեցի ես: Իմ հանգամանքները այնքան յուսահատական էին, որ ես չէի կարող մերժել նրա առաջարկը, և դէ, բոլորից յետոյ, լինել մայրաքաղաքում ապրող մեծահոշակ մարդկանց մէկի աշակերտը, մի վիճակ, մի դրութիւն էր՝ որ արհամարհել չէր կարելի. ուստի ես համաձայնութիւն յայտնեցի և մտալ մոլլա Նադանի ծառայութեան մէջ:

Նա յետոյ ինձ ասաց, որ դեռ ինձ հետ խօսելու շատ բան ունէր որ այժմ չէր կարելի շարունակել, որովհետեւ պիտի գնար «օրէնքի պիտի» մօտ. բայց գնալուց առաջ ասաց որ, որովհետեւ ինքը բոլորովին հրաժարուած էր աշխարհային պատուից ու փառքից, նա չէր պահում շատ ծառաներ, այլ բաւականանում էր մի-երկուսով, որոնց ծառայութիւնը անհրաժեշտ էր իրան: Նա պահում էր մի խոհարար և մի մարդ էլ, որ ծառայում էր թէ որպէս աւագ ծառայ, թէ որպէս

վալէտ, և թէ որպէս մէջընդմիջ: Նա պահում էր միայն մէկ էջ:

— Բաւական նեղութիւն կրելուց յետոյ, ասաց նա, ես կարողացել եմ մի սպիտակ էջ գնել, որը ինչպէս գիտես, մի կենդանի է, որ պատիւ է բերում հեծնողին. բայց, իհարկէ, երբ գործը ընդարձակուի և պատիւս բարձրանայ, մի ջորի պիտի գնեմ:

Օգտուելով առթից՝ ես նրան յայտնեցի որ ես մի լաւ ջորի ունէի, որին կարող էի ծախել: Բիշ խօսելուց յետոյ վերջապէս վճռուեց որ նա թէ ջորի պահէր և թէ էջ—առաջինը իրան համար՝ որպէս աստիճանաւորի, իսկ վերջինը ինձ համար՝ որպէս մի խոնարհ ծառայի:

Գլ. ծղ.

Հաջի Բարան որպէս ինսամխոս: Նրա արձանագրութեան մատենը:

Նախ քան կատարելապէս ըմբռնելու իմ պաշտօնի վերաբերելի բոլոր պարտականութիւնները, մոլլա Նաղանը խընդրեց ինձնից տեսակցութիւն ունենալ իր երեք մոթիների հետ, որպէսզի նրանցից տեղեկութիւններ ստանալով՝ մի մատենի մէջ արձանագրէի նրանց տարիքը, տեսքը, գեղեցկութիւնները և այդ մատենը միշտ հետս պահէի ցոյց տալու ինձ հանդիպող օտարականներին:

Ամենից առաջ գնացի բաղարը և գնեցի մի մոլլայի վերարկու և մի բաճկոնակ, որ կոճակում էր վզի մօտից մինչև գոտատեղին, նաև մի երկար կտոր սպիտակ մարմաշ գլխիս փաթաթելու համար: Զգեստաւորութեամբ իմ նոր բնակարանումս ինձ համապատասխանող հանգերձով՝ ես գնացի երեք մոթիներէլ տունը, ուր ինձ ազատ մուտք շնորհուեց, որովհետև նրանց նախապէս իմաց էր տրուել իմ այցելութեան մասին: Երեքն էլ նստած էին մի խղճուկ, ողորմելի սենեակում և ծխում էին: Նրանց զուլանները անհոգութեամբ ծածկուած էին բոլորով, բայց իմ ներս մտնելուն պէս, նրանք, ըստ սովորութեան, իսկոյն ծածկեցին իրանց երեսները, բաց թողնելով միայն իրանց մէկ աչքը:

— Սէլամն ալայրում (խաղաղութիւն ընդ ձեզ), ասացի ես. և եկել եմ մոլլա Նաղանի կողմից մատուցանելու ձեզ իմ խոնարհ ծառայութիւնները. թերևս դուք գիտէք իմ միւս նըպատակը, և յոյս ունիմ որ առանց ներհակութեան յետ կը քաշէք ձեր քօղերը:

— Խաղաղութեամբ ապրիք, մոլլա, ասացին նրանք, և ապա շատ շուրջօրթական խօսքերով ինձ հասկացրին, որ իրանք

շատ ուրախ էին, որ ես այցելել էի իրանց, և յոյս ունէին, որ իմ ներկայութիւնը բարեբախտութեան կ'արժանացնէր իրանց:

Նրանցից երկուսն անմիջապէս յետ քաշեցին իրանց բողբոջը, և ես տեսայ երեսներ՝ որոնք վաղուց «մաք բարով» էին ասել շուշանին ու վարդին: Թէպէտ նրանք շատ վարպետութեամբ ծախիւրել էին իրանց արտաւանդները, կապոյտ աստղերով զարդարել էին իրանց կզակներն ու ճակատները և վարդագոյն ներկով գեղեցկացրել էին իրանց թշերը, այնուամենայնիւ ես պարզ կերպով կարողացայ բազմաթիւ կընճիւրներ նկատել նրանց երեսների վրայ:

Երբորդ կինը զգուշութեամբ շարունակեց ծածկուած պահել իր երեսը:

Երբ յիշածս երկու դիւթիշները յետ քաշեցին իրանց բողբոջը և սկսեցին անոյշ ու հրապուրիչ ժպիտներով նայել երեսիս, ես իսկոյն սկսեցի հիացում ու զարմանք արտայայտող բացազանչութիւններ անել:

— Մաշալլահ, մաշալլահ, ասացի ես. ես կանգնած եմ մի տեսարանի առաջ՝ որին արժանի է միայն Փարսազը: Ազալում եմ, շատ մի նայէք ինձ, որովհետև ես կը խորովուեմ, կ'այլուեմ: Ի՜նչ գեղեցիկ աչքեր, ի՜նչ ըթեր, ի՜նչ շրթունքներ եմ տեսնում: Խղճացէք ինձ և այլևս մի նայէք ինձ. բայց ինչո՞ւ, հարցրի ես զարմանալով, ինչո՞ւ այս խանութը (մատնացոյց անելով երբորդին, որի երեսը դեռ ծածկուած էր) ինձ այսքան երկար երկրայութեան մէջ է պահում: Գուցէ նա ինձ բոլորովին անարժան է համարում տեսնելու իր երեսը և սքանչանալու իր գեղեցկութեան վրայ: Եթէ այդպէս է, նա իրաւունք ունի, որովհետև ես՝ միայն մի խեղճ, ազբատ մոլլա եմ, մինչդեռ անկասկած արեգակն էլ իր բոլոր վեհափառութեամբ անարժան է այդպիսի մի բարձր շնորհի և արտօնութեան:

— Ինչո՞ւ ես այդքան նազութուդ անեմ, ասացին նրա ընկերները. գիտե՞ս, այս մարդը պիտի կարողանայ մեր մասին նկարագրութիւններ անել, եթէ ոչ, անամուսին կեանքով կը տանջուենք և կին սեռի մէջ ծաղրի, ծանակի ու անարգանքի առարկաներ կը դառնանք:

— Թող այդպէս լինի, կատուն վերմակի տակից պիտի գայ, ասաց նա, և երբ բաւական նազ անելուց յետոյ իր բողբոջը քաշեց, ո՞վ զարմանք, ո՞վ էր նա—իմ առաջին աղայի՝ Շահի հաքիմ բաշու խանութն էր նա:

— Յանուն օրհնեալ Մարգարէի, յանուն ամեն բանի որ սուրբ է, գոչեցի ես, ասացէք, այս ի՜նչ եմ տեսնում: Արդեօք ջինսերն են ձեզ այս վիճակին հասցրել:

— Բալի, Հանջի Բարա, ասաց նա անվրդով. ճակատագիրը

զարմանալի բան է. բայց ասա, հանձնի, դու՛ր ի՞նչպէս մոլլա դարձար, դու՛ որ սպանեցիր ամուսնուս:

— Միթէ՛ ձեր ամուսինը մեռած է, զարմացայ ես. ինչո՞ւ էք այդպէս անզգուշութեամբ արտասանում այդ բառերը: Ախր ես ի՞նչ գործ եմ ունեցել ձեր ամուսնու մահուան հետ: Ծշմաբխտ է, նա մի ժամանակ իմ աղան էր, և ես այժմ՝ շատ ցաւում եմ նրա մահուան համար, բայց ես ի՞նչ յանցանք ունիմ: Ուրեմն դուք կարող էք ասել թէ՛ ես էի որ սպանեցի, մարտիրոսացրի Հոսէինին (օրհնեալ լինի նրա յիշատակը), ինչպէս ասում էք որ իբր թէ ես եմ սպանել ձեր ամուսնուն: Ասացէ՛ք ինձ, ի՞նչ է պատահել, ի՞նչպէս մեռաւ հաքիմ բաշին. ես տաւոկուսանքի մէջ եմ, տգիտութեան լաբլարինթոսի մէջ եմ, ո՛չ ինչ չեմ հասկանում:

— Դու ինչո՞ւ ես կեղծում, իբր թէ ոչինչ բանից լուր չունիս, ասաց նա իր սովորական ճիշդով: Քո պատճառով Շահը Զինարին արտաքսեց այս աշխարհից. Զինարի մահուան պատճառով հաքիմ բաշու մօրուքը փետուեց, նա խայտառակուեց, և խայտառակուելուց էլ մեռաւ. ուրեմն տեսնո՞ւմ ես որ բոլոր հարիքի պատճառը դու ես եղել:

— Վայ, այդ ի՞նչ մոխիր էք թափում գլխիս, խանութ, բացագանչեցի ես: Ախր ինչո՞ւ պիտի կ'ս համարուեմ ձեր ամուսնու մահուան պատճառը, քանի որ նրա մեռնելու ժամանակ՝ ես 100 փարսաղ հեռու էի նրանից: Այդ ի՞նչ փաստեր են. ասացէ՛ք խնդրեմ, եթէ ձեր ամուսինն անչափ փաւ ուտելուց հիւանդանար ու մեռնէր, ուրեմն դուք պիտի ասէիք որ բրինձ ցանո՞ղն է նրան մահ պատճառել: Դուք այդպէս կ'ասէիք, բայց դա հօ ճշմարտութիւն չէր լինի:

Մենք մի քիչ ժամանակ շարունակեցինք վիճաբանել. բայց նրա ընկերուհիները վախելով որ մի գուցէ մեր վիճաբանութիւնը փնասէր իրանց շահերին, միջամտեցին և ինձ յիշեցրին որ մենք գործ ունէինք վերջացնելու, որովհետեւ ներանք անձկակարօտ էին որ իրանց հրապոյրները այլեւս արհամարուած ու անպտուղ չմային: Խանութն էլ որ խօսում էր միայն խօսելու համար և որը, ինչպէս ես գիտէի, սովորականից աւելի սաստիկ ատելութիւն էր անուցել իր սրտում գէպի իր հանգուցեալ ամուսինը, կարծես շատ էր ցանկանում որ ես մոռացութեան տայի իր նախկին փառաւոր վիճակը, որովհետեւ նա էլ խնդրեց ինձնից զբաղուել մեր գործով:

Ես սկսեցի նրանից, իբր թէ իրան աւելի էի յարգում, և խնդրեցի նրանից պատմել ինձ իր պատմութեան միջանի մասնաւոր անցքերը, որպէսզի նրա համար ամուսնացու գտնելիս՝

կարողանայի, ըստ կարելոյն, լաւ գոյներով նկարագրել իրան:

— Դու գիտես, ասաց նա, որ մի ժամանակ ես անուշութիւնների դրախտում վայելում էի վարդի՝ այսինքն արքայից արքայի սէրն ու շնորհը, որ ես առաջին գեղեցկուհին էի նրա հարեմում և ահ ու սարսափ էի պատճառում իմ հակառակորդներին. բայց անի, ո՞վ է կարողացել դէմ կենալ ճակատագրի վճռին, եկաւ մի նոր կին, որն օժտուած էր աւելի գօրաւոր հրապոյրներով ու գիւթանքներով քան ես, և որը գրաւեց Շահին, խորտակեց գօրութիւնս և տապալեց ինձ: Նա այնքան վախենում էր իմ գիւթանքներից, որ չէր կարողանում հանգստանալ մինչև որ ինձ արտաքսել տուեց, և յետոյ, ես այնքան դժբախտ էի, որ Շահը ինձ փեշքաշ արեց իր հաքիմ բաշուն: Ախ, ես երբէք չե՞ կարող մոռանալ այն մտաւանդութիւնն ու խորին վիշտը որ ես կրեցի, երբ ինձ գրկելով արքունիքի փառքից ու վայելքներից, ձգեցին հաքիմ բաշու բազուկների վրայ, ապրելու գեղերի և գեղշիշերի մէջ: Ես չեմ ցանկանում կրկնել Զինարի բոլոր պատմութիւնը. միայն այսքանը պիտի ասեմ, որ երբ հաքիմ բաշին մեռաւ, ես կրկին փորձ արի գրաւել Շահի սիրտը. սակայն նա ուշադրութիւն չդարձրեց վրաս, և ես կամաց-կամաց թշուառացայ, ես՝ որ մի ժամանակ կարող էի Ալլահի փութանորդի մօրուքից բռնած՝ պտոյտ տալ նրան, ես՝ որ կարող էի նրան կատարել տալ բոլոր իմ ցանկութիւնները, այժմ, աւանդ, այժմ հասել եմ ստորնութեան այն աստիճանին, որ պարտաւորւում եմ ամուսնանալ որպէս մոթի՝ որեւէ մի փողոցային մարդի հետ:

Նա սկսեց լալ ու ողբալ իր եղկելի դրութիւնը, սակայն ես նրան մի քիչ սփոփեցի հաւաստիացնելով, որ ես ամեն ջանք գործ կը դնէի մի յարմար ամուսնացու ճարել իրան համար:

— Դու տեսնում ես, ասաց նա, որ ես դեռ գեղեցիկ եմ, և երիտասարդական արիւնս դեռ վառ է երակներումս: Նայիր աչքերիս, տես, նրանք զրկուել են իրանց պայծառութիւնից: Հիացիր յօնքերիս վրայ, ռոտեղից ես կարող տեսնել մի գոյգ յօնքեր, որ իմիս պէս լաւ միացած լինին. բացի դրանից, նայիր մէջքիս, տես, եթէ չափեմ՝ մէկ թիւ չի լինի:

Նա միտամի թուեց իր ամենափոքրիկ կատարելութիւնները, որոնց վրայ ես, ըստ իր ցանկութեան, նայում էի հիացմամբ, բայց երիտասարդութեան և գեղեցկութեան փոխարէն ես յանձին նրա գոյայ միմիայն մի գեր, պառաւած, ուռած կին, որից իմ բուռն ցանկութիւնն էր վրէժ հանել

այն անիրաւութեան, այն բարբարոսութեան համար, որով նա տանջել, չարչարել էր խեղճ Զինարին:

Վերջապէս միւս երկուսն էլ համառօտ կերպով նկարագրեցին իրանց կեանքերը: Մէկը մի ոսկերիչի կին էր եղել. նրա ամուսնուն սպանել էին, որովհետեւ նա գողացել էր այն ոսկու մի մասը, որ թագաւորը տուել էր նրան մի զոյգ մոմակախներ շինելու: Միւսն էլ ինքնապաշտպանութեան համար էր մոթի դարձել, որովհետեւ նրա ամուսինը մի յանցանք էր գործել և Շահի բարկութիւնից ազատուելու համար փախել, գնացել, ապաստանուել էր ուսնների մէջ: Այդ երկուսն էլ շատ աշխատեցին համոզել ինձ, որ իբր թէ իրանք դեռ ջանել ու գեղեցիկ էին: Սրանց սրտները չկոտրելու համար ես երկրորդեցի նրանց ասածները և խոստացայ ամեն ջանք գործ գնել նրանց շահերի համար:

— Յիշիր, ասաց մէկը, որ ես միայն 18 տարեկան եմ:

— Զմուռնաս, ասաց միւսը, որ ես դեռ երեխայ եմ:

— Միշտ յիշիր իմ միացած յօնքերը, ճշաց հաքիմ բաշուայրին:

— Բէ չաշմամ (աչքիս վրայ), ասացի ես, և հեռանալով սկսեցի անէծքներ կարդալ ու ծիծաղել այդ նողկալի արարածների վրայ:

Դ. ծն.

Այն մարդու մասին՝ որին Հաջի Բաբան մեռած է կարծում, բայց հաճողիպում է, եւ այն ամուսնութեան մասին, որ նա յաջողացնում է:

Գործիս այս մասը վերջացնելով ես քայլեցի դէպի քաղաքի ամենաշատ յաճախորդ ունեցող քարվանսարան փեսացուներ ճարելու աղայիս մոթիների համար: Քարվանսարան դեռ չհասած՝ ես տեսայ, որ բոլոր ծառուղիները լի էին բարձուած ջորիներով, ուղտերով և ճանապարհորդներով: Վերջիններից մի քանիսի գլուխները ծածկուած էին սպիտակ փաթոյթներով, որ նշանակում էր թէ նրանք ուխտաւորներ էին որ գնացել էին այցելելու Իմամ Բիգայի գերեզմանը՝ Մէշէդում: Նրանք ինձ յայտնեցին, որ կարաւանը եկել էր Խորասանից: Ես սպասեցի մինչև կարաւանը կամաց-կամաց քաշուէր փողոցներից: Բաւական վիճաբանութիւններից և հայհոյանքներից յետոյ, որ տեղի ունեցաւ ջորեպանների և ուղտապանների մէջ, կարաւանը իջաւ քարվանսարայում:

«Պուեցէ, մտածեցի ես, իմ բարի աստղի շնորհիւ ես այստեղ կը հանդիպեմ իմ Մէշէդի ծանօթներից մի քանիսին», և սկսեցի լաւ ուշադրութեամբ նայել ճանապարհորդներին: Ծիշտ է, շատ տարիներ էին անցել այն օրից՝ երբ ես հնթարկուել էի Փալախկային, և պարզ էր որ այդ երկար ժամանակը մեծ փոփոխութիւն առաջ բերած կը լինէր մարդկանց կերպարանքի վրայ, սակայն ես՝ որ լաւ ուսումնասիրել էի ամենմի ծանօթի դէմքի գծադրութիւնը, և ամենմի ծանօթի կերպարանքը շատ խոր կերպով տպաւորուել էր մտքումս, մեծ յոյս ունէի որ իմ յիշողութիւնը չէր վրիպելու:

Շատ նայելով և ճշգրիտ չճանաչելով, ես սկսեցի յուսահատուել, և պատրաստուում էի հեռանալ՝ երբ մի ծանօթ քիթ, մի կլոր մէջք և մի դուրս ցցուած փոր աչքիս ընկաւ և գըրաւեց ուշադրութեանս:

«Այդ կերպարանքն ինձ շատ ծանօթ է թւում, ասացի ես: Դա ինձ յիշեցնում է երիտասարդութեանս օրերի մի քանիսը. անտարակոյս այդ քիթը, մէջքն ու փորը այնպիսի մի մարդու են, որ աւելի քան մի հասարակ ծանօթ է եղել ինձ հետ»: Ես յիշեցի իմ առաջին աղային—Օսման աղային. սակայն իսկոյն մոռացութեան տուի նրան, որովհետեւ ես աւելի քան հաստատ էի, որ նա վաղուց պիտի զո՞ գնացած լինէր իր գերութեան տանջանքներին: Այնուամենայնիւ, ես դարձեալ նայեցի նրան, և ամենմի հայեացք ինձ համոզում էր, որ նա կամ Օսման աղան պիտի լինէր, կամ նրա եղբայրը, և կամ նրա ուրուականը:

Ես մօտեցայ այն տեղին որտեղ նա նստած էր, յուսալով լսել նրան խօսելիս ուրիշի հետ. սակայն նա կ'սսես թէ թրմւած էր (որ մի ուրիշ բնորոշ գիծ էր ի նպաստ կոսկածներիս): Մի քիչ սպասելուց յետոյ, ես դարձացայ երբ լսեցի նրան՝ իմ ականջներին լաւ ընտանի ձայնով հարցնելիս մի վաճառականից որ իր մօտից անցնում էր.—«Ի սէր Ալլահի, ասան, ինչքան է գառան մորթու գինը Ստամբուլում»:

«Օ», ես չեմ սխալուել, մտածեցի ես, դու հէնց ինքն ես, Օսման աղան ես», և իսկոյն մօտենալով նրան, ողջունեցի և յայտնեցի իմ ով լինելը:

Նա այնքան դժուարութեամբ հաւատաց իմ Հաջի Բաբա լինելս՝ ինչքան դժուարութեամբ ես կարողացայ ճանաչել, որ նա Օսման աղան էր: Երկու կողմից էլ զարմանք արտայայտելուց յետոյ, մենք սկսեցինք գննել միմեանց: Ես դիտեցի նրա մօրուքի ալեխառնութիւնը, և նա շնորհաւորեց ինձ իմիս գեղեցկութեան և սեռութեան համար: Նա շատ թարմ յի-

շողութիւններով խօսեց հետս կեանքի, անցաւորութեան և աշխարհիս ունայնութեան մասին, և ես նրա խօսքերից կարողացայ եղբակացնել, որ նրա կրած դժբախտութիւններն աւելի զօրեղացնել քան թուլացրել էին նրա՝ նախասահմանութեան վրայ ունեցած հաւատքը, և հէնց այդ հաւատքի շնորհիւն էր, որ նա կարողացել էր այնքան հաստատ և անդորր մտքով տանել իր դժբախտութիւնները:

Իր սովորական համառօտախօսութեամբ՝ նա պատմեց ինձ իր բոլոր արկածներն սկսած այն օրից՝ երբ մենք բաժանուել էինք միմեանցից: Նա ասաց, որ սկզբում, երբ թիւրքմէնների գերին էր դարձել, շատ թշուառ կեանք էր վարել, սակայն յետոյ հաշտուելով իր դրութեան հետ, նա իր սպասածից աւելի հաճելի ժամանակ էր անցկացրել, որովհետեւ նրա գործն ու պարտականութիւնն էր եղել նստել և հսկել իրան յանձնուած ուղտերին, որոնց բնութիւնը իր բնութեան պէս խաղաղ և փիլիսոփայական լինելով՝ նեղութիւն կամ անյարմարութիւն չէր պատճառել իրան, չէր խանգարել նրա հանգստութիւնը:

Նա միշտ միևնոյն տեսակ կերակուրն էր կերել. բայց մըխիթարուել էր նրանով, որ միշտ պաղ ջուր էր ունեցել խմելու: Միակ զրկանքը, որ նա շատ զգալի կերպով կրել էր՝ ծըխախտ շունենալն էր եղել: Երկար ժամանակից ի վեր նա սովորութիւն էր ունեցել ծխելու, և այդ պատճառով խիստ զգոժուար էր եղել նրա համար իր ժամերն անցկացնել առանց ծխախտի գործածութեան: Տարիներ էր նա անցկացրել այդ կերպով, և նա վճռել էր իր կեանքի մնացած օրերն անցկացընել ուղտերի հետ, երբ իր բախտի անիւը յանկարծ դարձել էր և նա մի անգամ ևս ոգևորուել էր ազատութեան յոյսով:

Այսպէս է պատահում: Մի օր թիւրքմէնների մէջ մի մարդ է երևան գալիս, որը իրան մարդարէ է հրատարակում, և ինչպէս ամեն խաբեբայ սովորաբար անում է, նա էլ համբաւ և ազդեցութիւն շահելու համար մի-երկու անգամ հրաշքներ է գործում, որոնք դիւրահաւատ թիւրքմէնների կողմից ընդունւում են որպէս իսկական հրաշքներ: Իր գործերով ու խօսքերով նա այնպէս ազդում է նրանց, որ իր խօսքը նրանց համար օրէնք է դառնում: Ամենանշանաւոր թիւրքմէն աւագակները սիրով նրան են ընծայում իրանց բերած աւարները, և իրանք էլ ժողովուում են նրա գրօշակի տակ:

Օսման աղան դիմում է այդ սուտ մարդարէին և յայտնում է որ ինքը սոննի մահմէդական է, և միևնոյն ժամանակ էմիր է: Ծշմարիտ հաւատի փառքը բարձրացնելու համար հրաշագործ մարդարէն պաշտպանում է նրան, և վերջապէս Օս-

ման աղան ազատւում է գերութիւնից առանց փրկանք տալու և իսկոյն ճանապարհւում է դէպի Մէշէզ, ուր բարեբախտաբար նա հանդիպում է միքանի բաղդադցի վաճառականների, որոնց մէկը նրա հետ խնամի լինելով, մի փոքրիկ գումար է տալիս նրան առևտուր սկսելու համար: Վաճառականները նրան շատ խրախուսիչ պատմութիւններ են անում տաճկական բաղարներում ծախուող Բոխարայի վաճառքների մասին: Նա իսկոյն գնում է Բոխարա ապրանք գնելու: Թիւրքմէնների մէջ երկար ժամանակ ապրած լինելով, նա շատ կարեւոր բաներ է ուսումնասիրում նրանց վարքերի, սովորութիւնների և մասնաւորապէս նրանց առևտրի մասին, ուստի, նա կարողանում է այնքան մեծ յաջողութեամբ վաճառականութիւն անել Բոխարայի և Պարսկաստանի մէջ, որ նա բաւական հարստանում է վերադառնալու իր հայրենիքը:

Այժմ նա ճանապարհորդում էր դէպի Ստամբուլ, իր հետ տանելով շատ ուղտաբեռ ապրանք Բոխարայից, Սամարղանդից և արևելեան Պարսկաստանից: Նա դիտաւորութիւն ունէր այդ ապրանքներն այնտեղ վաճառելուց յետոյ վարդառնալ Բաղդադ: Նա յայտնեց, որ մտածել էր Թէհրանում մնալ մինչև վարնան կարաւանի հաւաքուելը և այդ միջոցում վայելել մայրաքաղաքի վայելչութիւնները, քանի որ երկար ժամանակ մնալով վայրենիների (այդպէս էր նա անուանում թիւրքմէններին) մէջ, նա զրկուել էր բոլոր վայելքներից: Նա ինձանից հետաքրքրուեց, թէ ինչպէս անցկացնէր իր ժամանակը, որպէսզի որչափ հնարաւոր էր՝ հաճելի, ախորժելի լինէր իրան համար:

Ես իսկոյն յիշեցի ինձ յանձնուած երեք մոնթիւնները և արդէն իմացած լինելով որ Օսման աղան ամուսնութեան մեծ պաշտպանն է, ուստի առանց դանդաղելու նրան առաջարկեցի ժամանակաւորապէս ամուսնանալ:

«Անշուշտ, մտածեցի ես, ոչինչ բան երբեքէ այնքան զօրեղ կերպով չէ հաստատուած՝ ինչքան նախասահմանութեան վարդապետութիւնը այս դէպքում: Ահա, իմ աղաներից մէկը գալիս, համում է մի հեռու վայրից ամուսնանալու իմ միւս աղայի այրիի հետ, այն աղայիս՝ որը կասես թէ հէնց լաւ ժամանակին մեռնում է, որպէսզի այս հանդիպումը լինի, մինչդեռ ես էլ առաջ եմ գալիս յաջողացնելու այդ ամուսնութիւնը:

Հաքիմ բաշու այրին ամենազերն էր, ուստի առանց երկբայութեան ես նրան առաջարկեցի Օսմանին: Նա իսկոյն ընդունեց առաջարկս: Հարսնացուի անձը արևելեան ճաշակի համեմատ նկարագրելով, յատկապէս հիացմամբ խօսելով նրա յոն-

քերի մասին և ըստ կարելոյն մեղմացնելով նրա բնաւորութեան դաժանութիւնը, ինձ յաջողուեց փեսայացուի սիրտը շահել գէպի հաքիմ բաշու այրին:

Այսքանը յաջողացնելով, ես շտապով գնացի մոլլա Նահանի մօտ, և նրան յայտնեցի եղելութիւնը: Նա անշնոփ ուրախացաւ, և ինձ հրահանգներ տուեց թէ ինչպէս պէտք էր գործը առաջ աանել: Նա ասաց, որ ամուսնութիւնն օրինաւոր դարձնելու համար հարկաւոր էր վէքիլներ (ներկայացուցիչներ) նշանակել, մէկը կնոջ կողմից, միւսը մարդու, և որ կնոջ վէքիլը առաջագոյն ընդունելով ամուսնութեան պայմանները, պիտի արարեւէն լեզուով հետեւեալ հարցը տար փեսայի վէքիլին.

— Դու համաձայնում ես հողիդ նուիրել ինձ այս ինչ պայմաններով:

— Այո, համաձայնում եմ, կը պատասխանի միւս վէքիլը:

Այս հարց ու պատասխանից յետոյ մարդն ու կին օրինաւոր ամուսիններ են համարւում:

Մոլլա Նահանս առաջարկեց որ կնոջ կողմից ինքը վէքիլ դառնար, իսկ Օսմանի կողմից՝ ես: Նա բոլորովին թողեց իմ խելքին ու հնարագիտութեանը, որ որչափ կարողանայի՝ փեսայից մեծ վճար ստանայի մեկ համար:

Ես անմիջապէս այս ուրախ լուրը տարայ խանումի համար (հաքիմ բաշու այրի կնոջը ես զի ու խանում եմ կոչում), որը զբոսեց իր ընկերուհիների նախանձը, որովհետեւ նա իր յաջողութիւնը վերագրեց իր գերագոյն գեղեցկութեանը և իր հոգատարութեան ամենամեծ առարկային—իր միացած յօնքերին: Բայց, թերեւ ընթերցողը կ'ենթադրի, նա մի վախ, մի տարակուսանք ունէր. այն է, որ նա կասկածում էր թէ ինքը բաւական գեր չէր երեւալ տաճիկ փեսայացուի աչքում, նա նաեւ կասկածում էր, որ իր աչքերը չէին կարող պայծառ երեւալ, որովհետեւ այնքան թանձր ծարերով սեպրել էր իր արտեանունքները:

Նրա մօտից հեռանալով, գնացի Օսման աղայի մօտ: Բարձր մարդ, նա էլ էր զինուում գրաւելու, յաղթելու. նա կարծես թէ մտածում էր, որ երկար ժամանակ ուղտերի մէջ մնալով՝ այնպէս բնութիւնակից էր դարձել նրանց և այնպէս սովորել էր նրանց պէս ապրել, որ այժմ մուշկ և ամբրգրիս (amberggris) անուշահոտութիւններին յարմար մի առարկայ էր դարձել...

Հետեւապէս նա գնաց բաղնիք, ուր լողացաւ, սև փայլուն գոյնով ներկեց իր ալեխառն մօրուքը, կարմրացրեց իր ձեռները, և բեխերը ոլորեց վեր գէպի աչքերի անկիւնները փոխարէն

ցած գէպի բերանի անկիւնները, ինչպէս սովորաբար նա անում էր: Ապա հագնելով իր ամենալաւ շորերը՝ հետս եկաւ մոլլա Նահանի տունը, ուր, իր կերպարանափոխութեան շնորհիւ, նա իրան գոնէ տասը տարով աւելի պակաս տարիքով մարդ ցոյց տուեց:

Մի չէզոք մարդու համար շատ զուարճալի կը լինէր տեսնել Օսմանի և խանումի առաջին հայեացքները միմեանց հանդիպելիս: Փեսան աշխատում էր տեսնել թէ ինքը ինչպիսի կնոջ հետ էր ամուսնանալու, իսկ խանումը շարունակ խորամանկութեամբ խաղալով իր քօղի հետ, աշխատում էր հաւատացնել նրան, որ իր քօղի տակ թագնուած էր հրեշտակային գեղեցկութիւն: Բայց ես, այդ ժամանակ այնքան զբաղուած էի իմ մտածմունքներով, որ ոչինչ զուարճութիւն չգագայի: Աւելի քան մի անգամ միտս ընկաւ այն 50 դուկատը, որ մի ժամանակ Օսման աղայինն է եղել, բայց յետոյ իմ սեփականութիւնն է դարձել, և ես վախենում էի որ գուցէ նա էլ միևնոյն ժամանակ մտածէր այդ փողի վրայ, և եթէ նա յանկարծ գեղգոհէր և բարկանար, ով գիտէ ինչ մոխիր կը թափուէր գլխիս:

Վերջապէս նրանք ամուսնացան, և ես հաւատացած եմ որ իր բոլոր ջանքերից յետոյ Օսմանն ամենեւին չկարողացաւ տեսնել իր կնոջ գէպը, մինչև որ ես արտասանեցի «Ես համաձայն եմ» անկողնուրը, որից յետոյ նա անհամբերութեամբ ընկեց, յետ քաշեց նրա քօղը, և կարէք չկայ ասելու, որ նա չյափշտակուեց, չուշաթափուեց անպատում բերկրանքից:

Խեղճ Օսման. երբ նա տեսաւ որ իր կինն իր երեւակայած Զուլէյխան չէր, ինձ իր մօտ կանչեց և ասաց.

— Հանջի, ես կարծում էի որ նա գոնէ ջահիլ կը լինէր, բայց նրա երեսի խորշումներն աւելի շատ են քան որեւէ մի ուղտինը. այդ ինչպէս է:

Որքան հնարաւոր էր, ես աշխատեցի պատասխանատուութիւնից ազատուել, հաւաստիացնելով նրան որ խանումը մի ժամանակ արքունական հարեմի ծաղիկն էր եղել. և յիշեցրի նրան, որ ամուսնութեան խնդրում ոչինչ բան այնքան գործ չունի, ինչքան ճակատագիրը:

— Ա՛խ, այդ ճակատագիրը, բացառանչեց նա. դա ամեն բանի, ամեն խօսքի պատասխան է դառնում: Թող դրա հետեւանքը լինի ինչ որ ուզում է, բայց դա չէ կարող պառաւ քաֆթառին ջահիլ կին դարձնել, ինչպէս որ չէ կարող մէկի վրայ մէկ աւելացնելով երեք դարձնել:

Ես սաստիկ վախենում էի որ մի գուցէ նա բեկանէր իր

պայմանները. բայց երբ նա տեսաւ որ անկարելի էր դրանից աւելին սպասել մոթիններէ, որոնք կին սեռի խոտանը, անպիտան մասն են կազմում, որոնք պառաւ այրիններ են կամ իրանց ամուսիններէ աչքից ընկած, դէն արուած, լքուած կանայք, որոնք աւելի լաւ են համարուած ապրել որեւէ մի փողոցային մարդու հետ որպէս ամուսնու, քան վարել անմարդ կեանք, որ ամօթ և նախատինք է համարուած մահմէդական երկրներում—այն, երբ նա նկատեց այդ բոլորը, անճարացած համաձայնեց նրան տանել իր մօտ:

Ես ակնկալում էի, թէ ինչպէս քաղցած որսկան բաղէն, որ երբ նրա գլխանոցը վերցնուած է, յարձակուած է իր որսի վրայ, այնպէս էլ Օսման աղան իր կնոջ դէմքը տեսնելով իսկոյն կը վերցնէր կը տանէր իր սենեակը, սակայն այդպէս չեղաւ, նա նրան ասաց որ գնար իր մօտ երբ որ կամենար, և ինքը յամրաքայլ գնաց քարվանսրան:

ԴԼ. ծգ.

Սոլլա Նազանն իր փառասիրութեամբ Թշուառացնում է Թէ իրան եւ Թէ իր աշակերտներին:

Աւելի մօտից ծանօթանալով մոլլա Նազանի հետ և ուսումնասիրելով նրա բնաւորութիւնը, ես տեսայ որ նա ոչ միայն ամենաընչաքաղց՝ այլ և ամենափառասէր մարդն էր, և որ նրա միակ նպատակն էր թէհրանում մոլլա բաշի դառնալ: Այդ նպատակին հասնելու համար նա շատ ծրագրերներ էր կազմում, շատ մեծ ջանքեր էր անում, և ամեն տեսակ փորձեր էր անում ժողովրդի աչքում նշանաւոր դառնալ և համարուել որպէս ճշմարիտ հաւատի ամենաեռանդուն պաշտպանն ու նոյն հաւատի թշնամիների հալածողը:

Նա փիշ Նամնազ (աղօթքների առաջնորդ) էր գլխաւոր մզկիթում, նա դասախօսութիւններ էր անում մազրասաններում և երբ կարողանում էր, քաջալերում էր դատախազներին իրան գլխելու նրանց վէճերին վերջ տալու համար: Ամեն անգամ, մանաւանդ ՆՕ ԸՈՒԳԻ (ամանօր) տօնին, երբ բոլոր մոլլաները գնում են շտրհաւորելու Շահին և նրա ներկայութեամբ աղօթելու նրա աջողութեան համար, նա միշտ մի հնարք էր գտնում աչքի ընկնելու իր շողորթութիւններով և աշխատում էր իր մեծագոյ ձայնը միւսների ձայներից աւելի զօրեղ և լսելի դարձնել:

Այսպիսի հնարքներով նա բաւական մեծ անուն ու պատիւ շահեց ժողովրդի մէջ, թէպէտ նրանք՝ որ նրան աւելի լաւ էին ճանաչում, այնքան էլ կարեւորութիւն չէին տալիս նրան: Մի դէպք պատահեց որ լաւ հաստատում է այս, և որը, ինչպէս ես կը պատմեմ, բոլորովին մի նոր շրջան տուեց իմ քախտի անուին: Այսպէս պատահեց:

Չմեռը վերջացել և գարունքից էլ բաւական անցել էր, երբ լուր հասաւ մայրաքաղաքը, որ Պարսկաստանի հարաւային նահանգներում, մասնաւորապէս Լար և Ֆարսում, անձրևի անպէս մի կատարեալ բացակայութիւն էր եղել, որ բնակիչները սկսել էին սաստիկ վախենալ սովից: Տարին հոլովուեց, և սովի սարսափը տիրապետեց հիւսիսային կողմերումն էլ: Առաջ եկաւ մի երաշտութիւն, որի նմանը դեռ չէր տեսնուած, և որը տխուր, չարագուշակ մտածմունքների մէջ ձգեց ժողովրդին: Շահը հրամայեց որ բոլոր մզկիթներում աղօթքներ վերադարձնեն անձրևի համար, և մոլլա բաշին մեծ փութաշանութեամբ դործադրել տուեց այդ հրամանը:

Իմ աղան՝ մոլլա Նազանն էլ լաւ առիթ ունեցաւ ապացուցանելու իր կրօնական խանդն ու եռանդը և աչքի ընկնելու իր ճիգ ու ջանքերով: Նա իսկոյն սկսեց շարժուել իր բոլոր կարողութեամբ: Վստահելով ժողովրդի վրայ իր ունեցած ազդեցութեան վրայ, նա մի քիչ էլ աւելի հեռուն գնաց քան իր հակառակորդը—մոլլա բաշին, և հաւաքելով ստորին դասակարգից մի մեծ բաղմութիւն՝ գնաց քաղաքից դուրս և մի ընդարձակ վայրում աղօթք մատուցեց Ալլահին:

Երաշտը շարունակուեց, և Շահը հրամայեց բոլոր դասակարգի մարդկանց մասնակցելու մոլլա Նազանի աղօթքներին: Նազանը տեսնելով որ Շահը այդպէս մի հրաման արձակեց, շատ ուրախացաւ և սկսեց աւելի մեծ եռանդով գործել: Նա ստիպեց բոլոր քրիստոնեաներին, հրէաներին, գարբերին, ինչպէս և բոլոր մուսուլմաններին, մասնակցել իրան և աղօթել անձրևի համար: Ի վերայ այդը ամենայնի, երկինքը շարունակեց անողորբելի մնալ—անձրև չեկաւ, ժողովուրդը այլևս յուսահատուեց, բայց մոլլա Նազանը կրկնապատկեց իր փութաշանութիւնը:

Վերջապէս, մի առաւօտ երբ եղանակը սովորականից աւելի տօթաղին էր, նա իր տան առաջ հաւաքեց մի մեծ ամբոխ և խօսեց նրանց հետ համարեա այսպէս.

«Ո՛վ թէհրանցիներ, այլևս ուրիշ հնար չկայ, որով կարողանանք ի բաց դարձնել այն սարսափելի թշուառութիւնը, որ սպառնում է մեր երկրին: Յայտնի է, որ երկինքը խոժոռուել

է մեզ վրայ, և որ այս քաղաքում կան մարդիկ, որոնց մոլութիւնների և յանցանքների համար ամենակարող Ալլահը անտարակոյս վրէժխնդրութեամբ կը պատժի մեզ: Եւ գիտէ՞ք ուրքեր են այդ մարդիկը—այդ բաֆիրները, այդ, օրինազանցները, այդ թշուառականները՝ որոնք պղծում են մեր պատերի սրբութիւնը, արձակ-համարձակ խմելով գինին—մի խմի՛ք, որի գործածութիւնը խտալու արգելել է սուրբ մարգարէն (խաղաղութիւն և օրհնութիւն նրան),—և մեր փողոցները իրանց մոլութիւնների տեսարաններն են դարձրել: Եկէ՛ք գնանք, հետևեցէ՛ք ինձ, գնանք այն տեղը՝ ուր ապրում են այդ պիղծ, գաշ-շելի գինարբուները, ջարդենք նրանց կարասները և գրանով գոնէ վերցրած կը լինենք այն պատճառներէ մէկը՝ որ Ալլահին այսպէս խտացրել է մեզ դէմ»:

Մուլա Նազանի այս խօսքերի վրայ ամբողջ յուզուեց, աղմկեց: Մոլեռանդութիւնը, մի մոլեռանդութիւն՝ որի նմանն ես չէի կարծում թէ կարող էր գոյութիւն ունենալ որեւէ մարդու կրծքում, բռնկեց ամենախիստ արտայայտութիւններով—արտայայտութիւններ՝ որոնց իսկոյն հետևեց կատաղի զազանութիւն:

Նազանը շարունակելով իր զրգոյի ճառը, առաջ անցաւ մոլեգնած ամբոխը հետևեց նրան, հետևեցի և ես՝ որ նոյնքան կատաղի ֆանատիկոս էի դարձել, ինչքան միւսները, և նա մեզ առաջնորդեց դէպի հայոց թաղը:

Հայերը՝ այդ խաղաղակեաց քրիստոնեաները, տեսնելով, որ մոլեգնած մուսուլմանները յարձակուելու էին իրանց վրայ, շփոթուեցին, չիմացան ինչ անել: Ոմանք ամրացրին իրանց տան դռները, ոմանք փախան, և ոմանք էլ ցից հանուածների պէս հէնց իրանց տեղերում գամուած մնացին: Սակայն նրանք երկար չմնացին տարակուսանքի և երկրայութեան մէջ, որովհետև մենք շուտով սկսեցինք յարձակուել նրանց վրայ քարերի այնպիսի տարափներով և անէծքների ու լուտանքների այնպիսի զայրագին աղաղակներով, որ ահաբեկուած հայերը ընդհանուր կոտորածից զատ՝ ոչինչ չսպասեցին մեզնից:

Մուլա Նազանը և մի խումբ ամենակատաղի, ամենամոլեռանդ մուսուլմաններ մտան գլխաւոր հայերի տները և սկսեցին խուզարկել ամեն անկիւն գինի գտնելու համար: Նրանք ոչինչ տարբերութիւն չգրին նրանց կանանց և հասարակաց սենեակների մէջ, այլ՝ անխնայ, անխտիր կերպով կտորեցին, ջարդեցին ամեն դուռ և երբ նրանք գտան գինու կարասները, էլ ի՛նչ ասեմ, թող ընթերցողը երևակայի թէ գժրախտ հայերը որքան տուժեցին: Նրանց կարասները փշուր-փշուր եղան, գինին ըս-

կսեց հոսել ամեն կողմից, և խեղճ աէրերը բացի հանգիսատեսի դեր կատարելուց և իրանց ձեռները վշտալից սրտով ճակելուց՝ ուրիշ ոչինչ չկարողացան անել:

Մինչ այս արարողութիւնը կատարուած էր հայերի տներում, ամբոխի կատաղութիւնը այն ծայրայեղութեանը հասաւ, որ նրանք գրոհ տուին նրանց եկեղեցու վրայ, դուռը կտորեցին, ներս թափուեցին, պատուեցին, ջարդեցին, փշուրեցին ամեն բան—գրքեր, խաչելութիւններ, զգեստներ, զարդեր. և որովհետև այդպիսի դէպքերում գողերի պակասութիւն չկայ, շուտով իմացուեց, որ եկեղեցապատկան արժէքաւոր իրերի մեծ մասըն էլ գողացուել էր:

Աւերածը կատարեալ դարձաւ. ամեն բան գոհ գնաց կատաղի ամբոխի զազանութեանը. մնացին միայն գժրախտ հայերը, որոնց էլ գուցէ շուտով կը կոտորէին, եթէ վրայ հասնէին Շահի ոստիկաններից մէկը և միքանիականաւոր հայիւր, որոնց ներկայութիւնը գրեթէ բոլորովն խելքի բերեց ամբոխին:

Իրանց գործած վայրենութիւնների հետևանքից վախենալով, Նազանի հետևողները իսկոյն յետ քաշուեցին, թողնելով արժանապատիւ մուլային և ինձ կանգնելու Շահի ոստիկանի առջև: Ընթերցողը կը տեսնի, որ մեր զգացումները այնքան էլ նախանձելի չէին, երբ ոստիկանը մեզ յայտնեց, որ Նորին Վեհափառութիւն՝ արքայից արքան պահանջում էր, որ մենք անմիջապէս ներկայանայինք իրան: Նազանն ինձ հայեց, ես նըրան: Թերևս երկու մօրուքաւոր մարդիկ դեռ անքան ապուշների կերպարանք չէին ստացել ինչպիսին ստացանք մենք այդ բոլորէին: Նա աշխատեց ժամանակին և հանգամանքին յարմարուել, և խնդրեց ոստիկանից իրան հետ գնալ իր տունը, որպէսզի հազնէր իր կարմիր գուլպաները, յետոյ ներկայանար Շահին, բայց ոստիկանը շատ չոր կերպով ասաց.

— Կարմիր գուլպաներ հագնելու առիթ չկայ:

Այս խօսքերի վրայ Նազանը ահուղաղի մէջ ընկաւ, և պիտի խստովանուած, որ ինքս էլ նրանից պակաս չվախեցայ:

— Յանուն Մարգարէի, ասացէ՛ք, ես ի՛նչ եմ արել, բացազանչեց նա: Չէ՞ որ մեր հաւատի թշնամիները պիտի տապալուեն, զարձաւ նա ոստիկանին:

— Դուք կ'իմանաք, պատասխանեց «բռունցքների անթափանցելի մարդը»:

Մենք վերջապէս հասանք արբուսիքը, որի մուտքի մօտ գտնուող դահճապետի սենեակում նստած էին մեծ վէզիրն ու

մոլլա բաշին: Մենք կանգնեցինք պատուհանի առաջ, և մեծ վեզիրը մոլլա Նադանին տեսնելով ասաց.

— Յանուս Ալիի, այս ի՞նչ ենք լսում մենք. արդեօք դժգոհ ես, թե՞ մոռացել ես, որ թէհրանում թագաւոր կայ:

— Ապա նս գիտեմ, ասաց մոլլա բաշին, որ դու համարձակուում ես ժողովրդին գրգռել, առաջնորդել անհաւատներին դէմ:

— Դրանց իսկոյն տարէք Շահի մօտ, ասաց դահճապետը, վեր կենալով և վերցնելով իր պաշտօնական գաւազանը: Դուք չպիտի երկար սպասեցնէք տիեզերքի կենտրոնին:

Աւելի մեռած քան կենդանի՝ մենք անցանք ծառուղիների միջով և մի փոքրիկ, ցած դռնով մտանք մի պարտէզ, ուր մի վերնաշարիկում նստած էր Շահը: Մօտենալիս, ես տեսայ որ օգոստափառ վեհապետը ոլորում էր իր բեխերի ծայրերը, որ միշտ բարկութեան նշան է համարւում: Ես աչքերս դարձրի Նադանի վրայ. նա լողում էր քրտինքի մէջ: Շահի առաջ հասնելով՝ մենք հանեցինք մեր կօշիկները և խորին պատկառանքով ու ակնածութեամբ առաջ գնացինք մինչև մարմարեայ աւազանի պոռնակը: Սոււմըր, որ այժմ կանգնած էր արքայից արքայի առջև, բաղկացած էր մոլլա բաշուց, դահճապետից, մէկ հայից, Նադանից և ինձանից: Դահճապետը վայր դնելով իր պաշտօնական գաւազանը, մինչև դետին խոնարհուեց Շահի առաջ և նրա հետ խօսելու սովորական յառաջաբանը վերջացնելով՝ ասաց.

— Ահա, սա է մոլլա Նադանը, և սա էլ (ցոյց տալով ինձ) նրա ծառան է:

— Ասան, մոլլան, ասաց Շահը շատ մեղմ ձայնով, ասան, ի՞նչքան ժամանակ է, որ դու սկսել ես կործանել իմ հպատակներին: Ո՞վ է քեզ տուել այդ իշխանութիւնը: Դու մարդարէ՞ ես գառել, թե՞ գուցէ բարեհաճում ես թագաւոր դառնալ: Ասան, մարդ, այդ ի՞նչ ղալաթներ (յանցանքներ) ես անում (գործում):

Մեղապարտ Նադանը, որին ուրիշ ժամանակներում բառ չէր պակասում, այստեղ ոչ մի կտրգին խօսք չկարողացաւ ասել: Նա միայն թոթովեց միքանի կցկտուր խօսքեր՝ անհաւատների, գինու, երաշտի մասին և յետոյ լռեց ու անշարժ մընաց:

— Ի՞նչ է ասում այդ մարդը, հարցրեց Շահը մոլլա բաշուց. ես չկարողացայ հասկանալ թէ դա ումից է ստացել իր իշխանութիւնը այդպիսի յանցանքներ գործելու համար:

— Դուրբանդ լինեմ, պատասխանեց մոլլա բաշին. նա ա-

սում է, որ իբր թէ ինքը գործել է յօգուտ ձեր հպատակների, որոնք երաշտի պատճառով նեղութեան մէջ են: Նա ասում է, որ ձեր ժողովուրդը չէ կարող անձրև ունենալ, քանի որ անհաւատները գինի են խմում թէհրանում:

— Օհօ, ուրեմն դու ջարդում, կործանում ես իմ հպատակների մի մասը, յօգուտ մնացածի, ասաց Շահը: Ասան, մարդ, ուրեմն ես ոչինչ եմ համարւում եմ մայրաքաղաքում: Միթէ մէկը կարող է այդ մի բուռ անհաւատ շներին իմ քթի տակ ոչնչացնել, առանց ինձանից իրաւունք, իշխանութիւն խնդրելու: Սօսիր, մարդ, այդ ի՞նչ երազ ես տեսել. երևի ուղիղ չորացել է: Մենք, շարունակեց Շահը՝ ձայնը բարձրացնելով, մեր տէրութեան մէջ մի մարդ ենք. քաֆէրները իրանց քաֆէր լինելովը պիտի տեսնեն այդ, պիտի տեսնեն, որ այդ, մենք մի մարդ ենք: Ֆէրրաշներ, իսկոյն վերցրէք սրա չալման, հանէք վերարկուն, փետեցէք մօրուքը, կապեցէք թևերը և իրան դըրէք մի էշի վրայ՝ երեսը դէպի պոչը դարձրած, ման ածեցէք փողոցներում, յետոյ դուրս քշեցէք քաղաքից և թողէք դրա յուսալից աշակերտն էլ (մատնացոյց անելով ինձ) արտաքսուի նրա հետ:

Երջանիկ, բախտաւոր էի ես, որ ոչոր չճանաչեց ինձ և չիմացաւ որ ես էի եղել տարաբախտ Զինաբի սիրականը, եթէ ոչ բուրդս կը գզուէր: Համեմատաբար ես դրախտի մէջ էի և Նադանը դժոխքի, որովհետեւ ոչ մի հրաման դեռ այդպէս անմիջապէս և ճշտութեամբ չէր կատարուել, ինչպէս կատարուեց Շահի այս հրամանը:

Ֆէրրաշները թափուեցին Նադանի վրայ, հաւի փետուրների նման դուրս տուին նրա մօրուքը, ապա ուժգին ընդունցքներով մեղ դուրս քշեցին պալատից, տարան փողոցը ուր մի էշ տեսնելով, խեցին իր ախրովից և երբեմն հպարտ ու փառաւէր մոլլա Նադանին նրա վրայ գնելով՝ ման ածեցին բոլոր փողոցներում: Իմ չալման ու վերարկուն էլ վերցրին, և ես սգուորի պէս գլխիկոր հետեցի էշի յամր քայլերին:

Քաղաքի դռների մէկի մօտ հասնելով՝ ֆէրրաշները իջեցրին Նադանին, և երկուսիս էլ գրեթէ բոլորովին մերկացնելով՝ արտաքսեցին, քշեցին դէպի ամայի անապատը, և դարմանալի, հազիւ թէ մենք հեռացել էինք քաղաքի դռնից՝ անձրևն սկսեց յորդութեամբ տեղալ. կարծես թէ երկինքն էլ սպասել էր ականատես լինելու այն խայտառակութեանը՝ որ եկաւ Պարսկաստանի ամենամեծ աւաղակների գլխին, և ցոյց տալու մոլլա Նադանի խաբեբայութիւնը՝ յօգուտ խեղճ հարստահարուած հայերի:

ԳԼ. ԾԷ.

Հաջի Բաբան բաղնիքում հոնդիպում է մի տարօրինակ արկածի՝ որ հրաշալիս ազատում է նրան յուսահատութեան անուղղակից:

— Ուրեմն, ասացի ես ընկերիս իրր մնացինք ինքն ու ես, այս իմ փոքրիկ երջանկութեան համար ես պարտական եմ քեզ: Աւանդ, եթէ ես նախապէս իմացած լինէի որ Ղուամի մուշտահիդի յանձնարարութեան հետեանքն այս արկածը, այս դժբախտութիւնը կը լինէր՝ դու ամենեւին Հաջի Բաբային այս վիճակի մէջ չէիր տեսներ: Ախր, ես չեմ հասկանում թէ քո ի՞նչ գործդ էր, քեզ ինչ թէ անձրեւ կը գար կամ չէր գար, կամ թէ հայերը հարբում են՝ թէ լուրջ են մնում: Հիմա տես, տես թէ այդ խնդիրների, գործերի մէջ քիթդ խոթելի մեզ ի՞նչ օրի հասցրեց, ի՞նչ շահ բերեց մեզ համար:

Մոլլա Նազանի դրութիւնն այնքան եղկելի էր, որ ես խղճացի նրան և չուզեցի այլևս կշտամբել: Մենք կողառկող քայլեցինք առաջ լուռ և ցաւատանջ սրտով՝ մինչև հասանք մեր ձոնապարհի վրայ ընկած առաջին գիւղը, ուր կանգ առանք մտածելու մեր անելիքի մասին: Տարաբախտ ընկերս արտաքսուած էր Թէհրանից, ուստի անհնար էր նրան կրկին երեւի այն տեղ, մինչև որ փոթորիկն անցնէր. բայց որովհետեւ երկուսս էլ շատ մտահոգ էինք իմանալու թէ ի՞նչ էր պատահել մեր ստացուածքին—նրա տանն ու գոյքին՝ իսկ իմ շորերին, փողին և ջորուն—ուստի վճռեցինք որ ես ծածկաբար վերադառնայի քաղաքը և մի բան տեղեկանայի:

Երեկոյ էր երբ մտայ Թէհրան: Ես աշխատեցի, որքան կարելի էր ինձ ճանաչել չտալ: Փողոցների պատերի տակով, սուս-փուս, գողի պէս գնացի մինչև Նազանի տան դուռը, որի վրայ աչքս ընկաւ թէ չէ, իսկոյն իմացայ որ էլ բան չէր մընացել մեզ համար: Տունն ընկել էր յափշտակիչ հրէշների մի բազմութեան ձեռք, որոնք ազատ համարձակ իւրացնում էին ինչ որ ձեռքներն էր ընկնում: Առաջին մարդը որին ես հանդիպեցի, և որը գուրս էր գալիս տանիցը՝ նոյն ֆերրաշն էր որ մեզ տարաւ Շահի մօտը. նա հեծել էր իմ ջորին և իր առջևը դրած էր մի մեծ ըողչայ որ անկասկած իմ կամ Նազանի շորերն էին:

Այս տեսարանը այնքան վատ ազդեց ինձ, և ես այնքան վախենում էի ճանաչուելուց, որ շտապով հեռացայ այդ տեղից և չիմանալով թէ որտեղ էի գնում՝ յանկարծ ինձ գտայ

մի բաղնիքում, որ ընկած էր մեր Թշնամի մոլլա բաշու տան մօտ:

Ես ներս մտայ, շորերս հանեցի. մութը կոխած լինելով, բաղնիքում ծառայողներից ոչ մէկը չտեսաւ ինձ: Մտնելով առաջին տաք սենեակը՝ անցայ մինչև վերջինը և ամենատաքը, ուր մի մութ անկիւնում, որտեղ ոչոք չէր կարող նկատել ինձ, նստեցի և սկսեցի զբաղուել իմ մտածածներով: Ես մտածեցի թէ մեզ պատահած դժբախտութիւնից յետոյ էլ ի՞նչ միջոցի պէտք է դիմէի ապրուստս հայթայթելու համար: Բախտը իսպառ երեսի վրայ էր գցել ինձ, և կարծես թէ ես դարձել էի զարնուած եղջերուն—տարաբախտութեան ընտրեալ որսը:

«Հազիւ թէ սկսում եմ սիրահարութիւն անել, մտածեցի ես, Շահը գալիս, հակառակորդ է դառնում, սպանում է սիրունուս և պաշտօնագուրկ է անում ինձ: Ես հարազատ ժառանգ եմ դառնում մի մարդու՝ որի հարստութիւնը աներկբայելի է, և որը այնքան ապրում է՝ մինչև ես վրայ եմ հասնում, և նա ինձ ընդունում է իր ժառանգը, և թէպէտ ամեն մարդ ինձ ասում է որ ես պիտի հարստանամ, այնուամենայնիւ խաբուելու դժբախտութիւն եմ ունենում ու աւելի աղքատանում եմ: Պարսկաստանի ամենամեծ և ամենաբարեպաշտ մարդը սիրում, հաւանում է ինձ և մի գործ է ճարում ինձ համար՝ որից երջանկութիւն ու հանգստութիւն եմ սպասում մինչև կեսնքիս վերջը: Իմ ազան մի չարաբաստ ժամանակ աղօթում է որ երկինքն առատ բարիքներ շնորհի մեզ, բայց այդ բարիքների փոխարէն՝ երկինքը վրէժ է լուծում մեզանից, արտաքսում ենք քաղաքից և զրկում ենք մեր ստացուածքից»:

Բաղնիքի անկիւնում նստած՝ ես գումարեցի իմ դժբախտութիւնները և տեսայ որ ոչոքինքն իմից շատ չէր: Աշխարհը ինձ համար այլևս նշանակութիւն չունէր, և ես ցանկանում էի ոչ այլ ինչ՝ եթէ ոչ մեռնել նոյն անկիւնում, ուր ես բոյն էի դրել:

Բաղնիքում էլ ոչ մի լույսացող չկար. բոլորն էլ գնացել էին: Մինչդեռ իմ տեղում նստած մտածում էի, յանկարծ բաղնիքի լուռութիւնը վրդովուեց և ահա որոշ աստիճան շքով մի մարդ ներս մտաւ: Այնտեղ վառուող ճրագի ազօտ լուսով ես ճանաչեցի նրան. նա մոլլա բաշին էր: Ո՛չ նա տեսաւ ինձ, ոչ էլ նրա ծառաները, և հէնց որ նա մենակ մնաց (ծառաները դուրս գնացին և նա կարծում էր թէ բաղնիքում ոչոք չկար), իսկոյն մտաւ տաք ջրի աւազանը կամ խաղինէն (զանձարանը) ինչպէս դա կոչւում է պարսիկների բաղնիքում:

Մի քիչ ժամանակ ես ահանջ դրի. նա իր բոլոր ուժով փնջում էր և ջուրը չլիացնում—մի տեսակ խաղիկութիւն՝ որ իմ կարծիքով անսպասելի էր նրա պէս լուրջ և խաղաղ բնավորութիւն ունեցող մարդուց: Քիչ յետոյ էլ ես լսեցի շարժուելու մի շատ անսովոր ձայն, որին հետեւեց կոկորդի կլկլոց ու խոխոց: Ես կարծեցի թէ նա մի արտաքոյ կարգի մարմնամարդութիւն էր անում: Հետաքրքրութիւնիցս կանգնեցի և շատ զգուշութեամբ ոտներիս մատների վրայ քայլելով՝ գնացի այն բացուածքի մօտ, որ նայում է աւազանի մէջ, ներս նայեցի, և, ո՞վ սարսմի, ի՞նչ եմ տեսնում—մոլլա բաշու գլուխը որ տատանւում էր ջրի երեսին: Ըստ երևոյթին, նա վերջին շնչումն էր և չէր կարող ազատուել: Պարզ էր որ նա յանկարծական հիւանդութեամբ կամ վերնոտուութեամբ էր բռնուել և չկարողանալով օգնութեան կանչել իր ծառաներին՝ խեղդուել էր:

Այս չար դիպուածի բոլոր սարսափելի հետևանքները ըսկսեցին անքթիթ նայել երեսիս: «Այլևս, մտածեցի ես, ի՞նչն է կարող արգելք դառնալ չթողնել որ ես համարուեմ սրա խեղդողը: Ամեն մարդ գիտէ թէ մոլլա Նադանը՝ ազաւ ինչպէս լարուած էր սրա դէմ, և բնականաբար ես պիտի համարուեմ նրա նախանձի և սխալալութեան գործիքը:

Մինչ այդպէս մտածում էի, կանգնած այն աստիճանի վրայ որ իջնում էր աւազանի մէջ, մոլլա բաշու ծառաները բազմաթիւ ծառայողներից մէկի հետ ներս մտան, բերելով իրանց հետ տաքացրած մեծ դինջակներ, և տեսնելով որ մէկը կանգնած էր աստիճանի վրայ՝ բնականաբար կարծեցին թէ իրանց ազան էր որ դուրս էր գալիս ջրի միջից, և առանց խօսելու մօտեցան նրան (ինձ), մարմինս չորացրին, և տաքացրած մեծ դինջակով ծածկեցին ինձ: Մինչ նրանք զբաղուած էին հետս, ես մտածելու ժամանակ ունեցայ և նախազուշակեցի մի արկած՝ որը թերեւ ինձ անվտանգ դուրս կը հանէր այն դժուարութիւնից՝ որի մէջ ճակատագիրս գցել էր ինձ. ուստի թողի որ հանգամանքները գործէին ինձ համար, և իսկոյն վճռեցի ինձ ներկայացնել որպէս մոլլա բաշին:

Մի լամպ որ բարձր կախուած էր առաստաղից, միակ ճրագն էր որ շատ աղօտ կերպով լոյս էր տալիս զգեստաւորուելու սենեակումը, և որովհետեւ ես բարեբախտաբար հանգուցեալի հասակն ու մեծութիւնն ունէի, սւտի նրա ծառաները, որոնք ոչինչ չէին կասկածում, բնականաբար ինձ իրանց ազան կարծեցին մինչև վերջ: Մոլլա Նադանի տնում եղածս ժամանակ՝ ես բաւական լաւ ուսումնասիրել էի մոլլա

բաշու ձևերը, այնպէս որ ես այժմ կարող էի ճիշտ նրա ձևերը բանացնել մինչև տուն հասնելս: Խաբեբայի դերի ամենագոյնար մասը այն ժամանակ պիտի կատարէի, երբ կը հասնէինք անդէրունը, որովհետեւ ես բոլորովին անծանօթ էի այնտեղի դերքին ու չէի իմանում թէ մոլլա բաշին ինչ յարաբերութեան մէջ էր իր կանանց իւրաքանչիւրի հետ: Ես մի անգամ լսել էի որ նա կատարեալ բռնակալ էր դէպի գեղեցեկ սեռը, և որովհետեւ նրա մասին շատ բաներ էր ասուել իմ ազգայի տնում, իսկոյն յիշեցի որ մի անգամ լսել էի թէ նա շարունակ իր օրինաւոր կնոջ հետ կուլ էր անում—կոխ՝ որի պատճառն էր իր վարքից առաջ եկած նախանձը:

Ես գիտէի որ նա սակաւախօս մարդ էր. նա ընդհանրապէս իր մտքերը բացատրում էր անկապ նախադասութիւններով, և բանի որ նա միշտ սիրում էր արարական արմատ ունեցող բառեր դործ ածել, խօսելիս՝ նա իր կոկորդային ձայնով աւելի էր հարուածում իր ունկնդրի ահանջները քան անում են բոլոր պարզ պարսկերէն խօսողները:

Ամբողջ ժամանակը որ ես հագնում էի շորերս, ոչ մի բառ չարտասանեցի և աշխատեցի, որչափ կարելի էր, երեսս ստուերի մէջ պահել: Երբ դայլանը մատուցուեց ինձ, ես ստացայ և ծխեցի ճիշդ մոլլա բաշու ձևով, այսինքն՝ երկու-երեք երկար շնչով ծուխը ներս էի քաշում, և յետոյ դուրս էի փչում նոյնքան երկար շնչով:

Ծառաներից մէկը կարծես թէ մի անսովոր բան նկատեց երբ ես յօդա հափէզ*) ասացի բաղնիսպանին, բայց ամեն կասկած փաքատուեց երբ նրանք՝ ծառաները օգնեցին ինձ հեծնել բաղնիքի դրան պատրաստ պահուած մոլլա բաշու ձին և զգացին ծանրութիւնս:

Հանգուցեալի տան դուռը հասնելով՝ ես հանդարտութեամբ իջայ, և թէպէտ չէի իմանում թէ որ անցքերով պիտի գնայինք, այնուամենայնիւ հետեւելով ծառաներից մէկին որ առաջնորդում էր ինձ և որը տան հաւատարիմն էր, հասայ մի փոքրիկ դուռ, որ բացում էր անդէրունի մէջ: Ես թոյլ տուի նրան անել այն՝ ինչ որ անկասկած նրա ամեն օրուայ սովորութիւնն էր եղել, և հէնց որ նա դուռը բաց արեց ու ես երկու բայլ ներս անցայ, նա ձայն տուեց, չէրաղ քիարիղ (ճըրագ բերէք) ու ինքը վերադարձաւ:

Իսկոյն լսուեց կանանց մաշիկների կրունկների թրըխ-

*) Նշանակում է՝ Աստուած քեզ պահապան, մի խօսք՝ որ արտասանում է որպէս «մնաք բարոք»:

թրխկոց, և շուտով երկու գերուհիներ իւրաքանչիւրի ձեռքին մի-մի ճրագ՝ վազելով դիմաւորեցին ինձ: Նրանք վազելով եկան, որովհետեւ ինչպէս երեսաց, մէկն աշխատում էր միւսից աւելի շուտ հասնել ինձ:

Շինութեան ամենամեծ սենեակը լուսաւորուած էր, և ես կարողացայ այնտեղ տեսնել մէկից աւելի կանայք: Այդ սենեակը իմ կարծիքով բնակարանն էր հանգուցեալ մոլլա բաշու աւագ կնոջ՝ որը այրի էր դարձել: Ես սաստիկ վախեցայ որ մի գուցէ գերուհիներն ինձ առաջնորդէին դէպի այդ սենեակը. սակայն իմ բարի աստղի օգնութեամբ՝ ես լաւ բարեյաջող ժամանակ հասայ այնտեղ, որովհետեւ երեւի մոլլա բաշին այդ օրը կուտէլ էր իր կնոջ հետ, և վերջինս պատրաստ էր ընդունելու նրան (ինձ): Ինձ առաջնորդող գերուհիներն էլ կարծես թէ իմանում էին այդ բանը, որովհետեւ երբ նրանք տեսան որ ես տրամադիր չէի մտնելու լուսաւորուած սենեակը, ինձ առաջնորդեցին դէպի մի դուռ, որ բացուեց մի փոքր բակի բակի մէջ, ուր կար մի խալվաթ (հանգստանալու սենեակ): Այնտեղ մտայ ես:

Իմ միւս մտաւորանքներն էր թէ ինչպէս ազատուել այդ երկու գերուհիներից: Առջևիցս անցնելիս՝ նրանք չկարողացան գէմքս տեսնել. բայց եթէ նրանք ինձ հետ մտած լինէին խալվաթը, թերեւս կը ճանաչէին ինձ և... և յետոյ վաճկը գար ինձ: Մէկի ձեռքից ճրագն առի և միւսին գլխովս նշան արի հեռանալ: Եթէ ես նոյն անխոհեմ երիտասարդը լինէի ինչպէս էի Զինարի հետ ծանօթանալուս ժամանակ՝ թերեւս ես էլի մի անխոհեմ գործ կը կատարէի, մի գործ՝ որ շուտ կը մատնէր ինձ. բայց այժմ ես երկիւղով մինչև անգամ սոսկումով էի նայում այդ երկու ջահիլ ստրկուհիների վրայ:

Կեանքիս ամենաերջանիկ բողբոջներից մէկն էր այն բողբոջն, որը նրանք շուտ եկան, հեռացան և թողեցին ինձ իմ մտածմունքներին: Բախտիս փոփոխութիւնը որ տեղի էր ունեցել վերջին մէկ ժամուան մէջ՝ այնքան անսպասելի էր, որ ինձ թուաց թէ քայլում էի երկնքի և երկրի մէջ, և թուաց նաեւ որ խաբերայի գերս յաջողութեամբ կատարելուց և անձս փրկելուց յետոյ իմ առաջին իմպուլզը (impulse) կը լինէր՝ փոփոխակի մի բողբոջ հրճուել, ցնծալ և միւս բողբոջն փախնալ, դուրս, մտածելով որ մի գուցէ բարի բախտս լրանէր ինձ:

Գլ. Ժը.

Արգածի հետեւանքները, որ վտանգ են սպառնում Հաջի Բարային, վերջանում են ակներեւ բարեբախտութեամբ:

Երբ երկու գերուհիները հեռացան ու ես մնացի մենակ, իսկոյն փակեցի սենեակի դուռը և ճրագը դրի մի անկիւն որպէսզի, եթէ որեւէ մէկը հետաքրքրութիւնից պատուհանի ապակիներէ միջով նայելու լինէր սենեակի մէջ՝ չկարողանար ճանաչել ինձ, չիմանար որ ես մոլլա բաշին չէի:

Այս անելուց յետոյ, խելքիս եկաւ, որ կարելի էր իմ երեւակայածից աւելի բան դուրս հանել կամ շահել այս արկածից: «Ես պիտի խուզարկեմ բարի մարդու գրպանները, մտածեցի ես. գուցէ նրանց մէջ կը գտնեմ այնպիսի բաներ, որ կը նպաստեն իմ կազմելիք ծրագրին և ապագայ պատմութեանը»: Ես փնտրեցի նրա գրպանները. աջ կողմի գրպանումը գտայ երկու նամակ, մի թէսքի և նրա կնիքները, իսկ ձախումը մի փոքրիկ հայելի, մի սանր և մի դալամդան (գրիչ-թանաքաման): Նրա ժամացոյցը ծոցումն էր, և մի ուրիշ փոքրիկ ծոցի գրպանում որ գտնուում էր թևի տակին, կար մի փոքրիկ քսակ:

Ամենից առաջ ես քննեցի քսակը. նրա մէջ հինգ թուման ոսկի և երկու թուման էլ արծաթ՝ դրամ կար: Ժամացոյցը ոսկէ էր և անվիտական, դալամդանը որ գեղեցիկ նկարներ ունէր վրան՝ պարունակում էր իր մէջ թանաքամանը, մի գլուխահատ, մի մկրատ և միքանի գրիչներ: Այս բոլորի ինչպէս և շատ ուրիշ մանր-մուշր իրերի վրայ՝ ես նայեցի որպէս իմ սեփականութեան, որովհետեւ ես վճռեցի վերջնել բոլորը, բայց կրկին տեղաւորեցի իրանց տեղերում իմ անձի վրայ:

Յետոյ սկսեցի քննել նամակները: Նրանցից մէկը, որ կնքուած չէր, հետեւալ պարունակութեամբ էր.

«Ո՛վ բարեկամ, մտերիմս, եղբայրս»:

— Օհօ, սա մի հաւատար աստիճանի տէր մարդու գրած է, ասացի ես:

«Դու գիտես թէ այս տողերը ձեզ գրող բարեկամը որքան սէր է մնուցանում իր սրտում դարուս պայծառ աստղի և օրհնեալ մարգարէի համար, և նրա միակ իղձն է, որ նրանց մտերմութիւնը օրուուր աճի ու զօրանայ: Նա ուղարկում է վեց հատ Սպահանի ընտիր սեխ, որպիսին ամեն օր չէ ճարուում, և խնդրում է, քանի որ նա գնահատում էր իր մօրուքը:

որ շնորհէր նրան անսահման արտօնութիւն գինի խմելու. որովհետեւ բժիշկները հաւատացնում են նրան, որ եթէ նա առատօրէն գինի չխմի, չէ կարող երկար ապրել մտրակելու և ընաշինջ անելու ճշմարիտ հաւատի թշնամիներին»:

«Սա կարող է դահճապետի գրածը լինել, ասացի ես: Պարսկաստանում էլ ո՞վ է կարող այսպէս միքանի խօսքով բացատրել իր իսկական ընաւորութիւնը—շողորթթ, արբշիւ, անապարծ, խրոխտաբան: Ես մի բան կ'օգտուեմ սրանից, բայց դեռ կարգամ միւսը»:

Բացի միւսը և կարգացի հետեւեալը.

«Ո՞վ իշխան և տէր իմ:

«Այն խոնարհ ստորագասը, որ համարձակոււմ է այս տողերն ուղղել ճշմարիտ հաւատի նեցուկին, անհաւատների սուկումին և մեղաւորների ազաւինին, թոյլտութիւն է խնդրում ազաւել, որ հազար գոռաւորութիւններից յետոյ նրան ի վերջոյ յաջողուել է գիւղացիներից հարիւր թուման կանխիկ գրամ ստանալ և յիսուն խալվար կամ իշաբեռ ցորեն. որ այն մարդը՝ Հոսէյն Ալին կամ չուղեց կամ չկարողացաւ որեւէ բան տալ, թէպէտ նա նրան երկու անգամ ֆալախկային կապեց, և այդ պատճառով նա գրաւել է նրա երկու եղները, որ նա կը շարունակի իր բոլոր կարողութեամբ ամեն ջանք գործ դրնել, և եթէ մէկն ուղարկուի ստանալու այն փողերը, որ արդէն պատրաստ է, նա կը յանձնուի՝ պատշաճ հրամանագիր ստանալուն պէս»:

Նամակը վերջանում էր այն սովորական խօսքերով, որ մի ստորագաս ուղղում է իր իշխանաւորին, և կնքուած էր մի փոքրիկ կնիքով, որի վրայ կարգուում էր գրողի անունը—Արգիւլ Բէրիմ:

«Կուցէ իմ բարի աստղը, մտածեցի ես, դեռ կը պաշտպանի ինձ, և ես կը կարողանամ ստուգել թէ ո՞վ է այս Արգիւլ Բէրիմը, և ուր է այն գիւղը որտեղից նա գրում է. եթէ այդ ստուգեմ՝ հարիւր թումանն իմա կը լինի»:

Ինչեւ, այդ նամակը դեռ թողեցի և սկսեցի մտածել դահճապետի գրածի վրայ. բաւական խորհելուց յետոյ ես գրեցի հետեւեալը որպէս պատասխան:

«Ո՞վ բարեկամ, հոգիս:

«Աննման բարեկամիդ նամակը ժամանակին ստացուել է, և բովանդակութիւնը հասկացուել: Երբ իսլամի սուրբ գրօշաւը կը զրկուի առիւծների առիւծից, երկսայրի սրից և ոյժի աշտարակից, մինչդեռ կարելի է փրկել և պահել նրան, ո՞վ է կարող կասկածել թէ ինչ կը լինի: Խմիր գինին, բարեկամ,

խմիր որքան ուզում ես, և թող ճշմարիտ հաւատի թշնամիները դողան: Յաջողութիւն եմ ցանկանում տանդ ուղղարկածդ սեխի համար, բայց մի ուրիշ շնորհ էլ աւելացրու արդէն ինձ միւս շնորհների վրայ, բարեկամիդ մի լաւ թամբած ձի փոխ տուր, որովհետեւ դա հարկաւոր է մի շատ կարեւոր գործի համար: Նա առողջ և անփափա կը վերադարձնի դրան, հէնց որ իր բախտի աստղը նրան կ'առաջնորդի դէպի տուն»:

Այս նամակը գրելուց յետոյ, ես գրողմեցի հանգուցեալի կնիքով և վճռեցի որ ինքս անձամբ տանէի յանձնելու միւս առաւօտը:

Միւս նամակին ես գրեցի հետեւեալ պատասխանը.

«Շատ սիրեցեալ Արգիւլ Բէրիմին:

«Մենք ստացել ենք ձեր նամակը և հասկացել ենք պարունակութիւնը: Սոյն տոմար ձեզ կը յանձնի մեր հաւատարիմ Հաջի Բաբա Բէգը, որին դուք կը յանձնէք ինչ փող որ պատրաստի ունէք: Ուրիշ գործի վերաբերմամբ մենք շուտով կը գրենք ձեզ, սակայն մինչ այդ դուք շարունակեցէք ձեր ֆալախկանները, և մենք կ'աղօթենք, որ Ալլահը պահի ու պաշտպանի ձեզ»:

Տոմար վերջացնելով ես սպասեցի յարմար ժամին փախչելու իմ տեղիցը, ուր բոպէական վտանգի մէջ էի. որովհետեւ եթէ իմ ո՞վ լինելն իմացուէր, վախճանա շատ խայտառակ կը լինէր:

Կէս գիշերից մի քիչ անց էր, և ես պատրաստուում էի դուրս ծլուել իմ սենեակից՝ երբ մէկը մեղմօրէն հրեց դուռը, կարծես թէ ուզում էր ներս մտնել: Իմ սարսափը կարող է աւելի լաւ երեւակայուել քան արտայայտուել: Ես կարծեցի, թէ հըրողը դարուղան էր որ իր ֆէրրաշների հետ ուզում էր ներս մտնել և բռնել ինձ: Տագնապով սպասում էի հետեւանքին, երբ լսեցի մի կանացի ձայն շշնջալիս խօսքեր, որոնց նշանակութիւնը վախիս և յուզմունքիս պատճառով չկարողացայ հասկանալ: Ինչ էլ որ լինէր նրա այցելութեան նպատակը, ես միայն մէկ պատասխան ունէի տալու, այն է՝ մի բարձր ու ծանր խօսք, որ բաւական էր յայտնելու թէ՛ սենեակում քնած մարդը ամենեւին չէր ցանկանում, որ իր քունը խանդարուէր:

Քիչ սպասելուց յետոյ ինձ թուաց որ ամեն բան կրկին լռեց ամբողջ շինութեան մէջ. ուստի ես զգուշութեամբ դուրս եկայ սենեակիցս և անձայն գնացի գլխաւոր դրան մօտ, որը հեշտութեամբ բաց արի և փախայ հալածուածի պէս: Ես սպասում էի ամենայաջող պատահութեանը, որ կարողանայի փախ-

չել փողոցներովը առանց հանդիպելու ուստիկաններին և առանց ճանաչուելու զիշերապահներին:

Վերջապէս արեւը ծագում էր, և բազարների խանութները սկսեցին կամաց-կամաց բացուել: Մոլլա բաշու շորերը հագին լինելով՝ իմ առաջին հոգն եղաւ մի քիչ փոփոխութեան հետ թարկել նրանց, այնպէս որ ինձ տեսնողը չկասկածէր ինձ: Ես իսկոյն գնացի մի հին-հանդերձավաճառի խանութ, ուր մի թեթեւ ծախքով փոփոխութիւն մտցրի շորերիս մէջ, թէպէտ մի-կնոյն ժամանակ՝ ես զգուշացայ ձեռքից չտալ որեւէ մէկը այն արժէքաւոր իրերի որ մոլլա բաշու զբաղաններում էին, և որ ես իւրացրել էի:

Այս անհիւստի յետոյ ես գնացի դահճապետի տունը, ուր նամակը յանձնեցի նրա ծառաներից մէկին, որը բոլորովին անծանօթ էր ինձ, և ասացի որ մոլլա բաշին խնդրում էր որ նամակի պատասխանն անմիջապէս տրուէր որովհետեւ մի կարևոր գործի համար՝ նա ստիպուած էր առանց ժամանակ կորցնելու դուրս գնալ քաղաքից: Ծառ ուրախացայ ես, երբ ծառան նամակը դահճապետին յանձնելուց յետոյ, ինձ յայտնեց որ իր աղան անդէրունում լինելով՝ չէր կարող անմիջապէս գրաւոր պատասխան տալ և որ սակայն նա հրամայել էր որ իր ձիերից մէկը իսկոյն յանձնուէր ինձ:

Օ՛հ, ինչպէս նայեցի կենդանուն երբ նա դուրս էր բերում ախոռից՝ զարդարուած ոսկեգունտ և թաւշապատ թամբով, ոսկէ շղթայից շինուած վզնոցով և ոսկեղարգ սանձով: Ես մի տեսակ սարսափ զգացի երբ մտքովս անցաւ որ այդ բոլորը իմ սեփականութիւնը պիտի դառնար՝ բայց երկար չպիտի մնար ինձ համար: Այնքան սաստիկ էր երկիւղս ու կասկածս որ ես մի բոպէ մտածեցի խնդրել ծառայից որ փոխէր ձիու թամբն ու միւս զարդերը և աւելի դիմացկունն ու աժանագինը զնէր վրան, բայց կրկին մտածելով որ ուշանալը կարող էր վտանգաւոր լինել՝ ուստի առանց խօսք ասելու հեծայ ձիւն և շատ կարճ ժամանակում արդէն բաւական հեռացել էի քաղաքից:

Ես բռնեցի առանց յետ նայելու կամ կանգ առնելու՝ մինչև հասայ Քարաշ գետի մօտի խորտուբորտ տեղերը, ուր իջայ մի քիչ հանգստանալու: Մի անգամ ես լսել էի որ մոլլա բաշու գիւղը ընկած է Համադանի ճանապարհի վրայ, ես այդ յիշեցի և ձիս հեծնելով՝ բռնեցի դէպի այդ կողմը: Բայց ճիշտը խոստովանուած՝ երբ ես կանգ էի առնում շունչ քաշելու և մտածում էի բախտիս արտաքոյ կարգի փոփոխութեան վրայ՝ սկսում էի

առատիկ վախենալ: Ինչպէս մի գահավէժ ժայռի պոռնակին կանգնած մարդուն մի տեսակ մղանք (impuls) դրդում է վայր գլորելու իրան, այնպէս էլ ինձ մի տեսակ մղանք կարծես թէ դրդում էր յետ դառնալ և ինձ զցել դատաւորի ձեռքը, սակայն ես շատ դժուարութեամբ յաղթեցի դրան:

Գողից ոչնչով աւելի կամ պակաս չեմ, մտածեցի ես, և եթէ բռնուեմ՝ ինձ հրասանդով (mortar) կը սպանեն: Բայց ախր թի պատճառ դարձաւ որ ես այսպէս եղայ. անշուշտ, եթէ թաղղիրը (ճակատագիր) այսպիսի դարձանալի հետեանքներ է առաջ բերում, ուրեմն ես ոչինչ յանցանք չունիմ: Ես ամենեկին չցանկացայ որ մոլլա բաշին մեռնէր, բայց եթէ նա ինքը ցանկացաւ իմ գողութնն աւանդել իր հոգին, և եթէ ուղեկցում չուզենամ ես պիտի պատասխանատու ճանաչուեմ նրա մահուան համար՝ ուրեմն պարզ է որ ճակատագիրն ինձ իր վէքին է նշանակել, և ինչ էլ որ ես անեմ իբրեւ մոլլա բաշի՝ ապօրինի չի լինի. ուրեմն նրա շորերն իմս են, նրա հարիւր թումանն իմս կը լինի, և ինչ էլ որ ես գրել եմ նրա անունով՝ ապօրինի չէ՞:

Քաշալերուելով այս եղբակացութիւններով՝ կրկին ձիս հեծայ և քշեցի դէպի ամենամօտ գիւղը, այնտեղից իմանալու մոլլա բաշու գիւղի տեղը և հետաքրքրուելու թէ Արզիւլ Գէրիւլ անունով մարդ ճանաչուե՞լ էր այդ կողմերում: Կարծես թէ զարբրը (dice) վճռել էին միշտ ինձ յաջող ընկնել, որովհետեւ ես շուտով իմացայ որ մէկ Քարաշի հեռու գտնուող միւս գիւղը հէնց մոլլա բաշունն էր, և Արզիւլ Գէրիւլ անունով մի մոլլա էլ այնտեղի վերակացուն և եկամուտ հաւարողն էր: «Օ՛հ, ասացի ես, նա մոլլա է, ուրեմն ես պիտի փոխեմ նամակի ոճը և զետեղեմ նրա պատուանդանները»:

Ես իսկոյն նստայ, դալամիւսնը հանեցի գրպանիցս, և գօտուս միջի թղթի փաթոյթից մի կտոր կտրելով՝ մի ուրիշ նամակ գրեցի և վերջացնելով՝ ճանապարհուցի դէպի գիւղը, վճռելով, «եթէ հարիւր թումանը ձեռքս ընկնի, իսկոյն ամենակարճ ճանապարհով կը գնամ դէպի պարսկական ամենամօտ սահմանագլուխը»:

ԳԼԻ ԺԺ.

Հաջի Բաբան չէ փայլում հաւատարմութեամբ:—Մոլլա Նալլանի կեանքն ու արկածները:

Հասնելով Սէյիդաբադ (այդ էր մոլլա բաշու գիւղի տնունը), ես ինձ հեղինակաւոր մարդու ձև ու կերպարանք տուի որպէսզի անձնաւորութիւնս համապատասխան երևար գեղեցիկ ձիուս և նրա զարդարանքներին, և մտայ գիւղը այնպիսի իշխանական հայեացքով՝ որ ինձ հանդիպող գիւղացիները խոնարհութեամբ գլուխ իջեցրին ինձ:

—Ո՞ւր է Աբդուլ Գէրիմը, հարցրի ես՝ իջնելով և ձիւս տալով նրանցից մէկին:

Մի բռնկում ամեն մարդ շարժման մէջ ընկաւ նրան որոնելու համար, և նա շուտով երևաց: Սովորական ձևով նրան ողջունելուց յետոյ՝ ասացի.

—Ես եկել եմ ի դիմաց մոլլա բաշու, այնպիսի մի գործի համար՝ որ շատ լաւ յայտնի է ձեզ,—և իսկոյն յանձնեցի տոմար:

Աբդուլ Գէրիմը սուր, թափանցող աչքեր ունէր. դա ինձ համար լաւ չէր, մանաւանդ որ նա սկսեց իր աչքի անկիւնով նայել ինձ. բայց ես հանդատացայ երբ տոմար կարդալուց յետոյ նա ասաց.

—Բէ՛ չաշմամ (աչքիս վրայ), փողը պատրաստ է, բայց դուք պիտի քիչ հանգստանաք: Բիւսմիլլան ներս եկէ՛ք:

Ես ձևացրի որպէս թէ շատ շտապում էի վերադառնալ. որովհետև ամենևին ցանկութիւն չունէի երկար ժամանակ մը՝ նալ նրա սուր աչքերի կրակի տակ. բայց կասկածներ չլարուցանելու համար՝ համաձայնեցի մի քիչ մրգեղէն և մածուն ուտել:

—Ես չեմ յիշում որ ձեզ տեսած լինեմ մոլլա բաշու տնունում, ասաց նա երբ ես լայն բացել էի բերանս կուլ տալու մի մեծ կտոր սեխ—ես չեմ յիշում ձեզ, չնայած որ ես շատ լաւ ծանօթ եմ նրա բոլոր ծառաների հետ:

—Ո՛չ, ասացի ես կէս-խեղդուելով, ես նրա ծառաներից չեմ, այլ դահճապետի՝ որի հետ մոլլա բաշին, ես կարծում եմ, փողի հաշիւ ունի:

Ինձ թուաց թէ նա կասկածեց և զարմացաւ թէ ով էի որ այդպէս լաւ հաղնուած էի և այդպէս գեղեցիկ ձի ունէի, բայց երբ նա լսեց որ ես դահճապետի մարդիկներից էի, նրա կասկածը փարատուեց:

Ստանալով հարիւր թուամբը, ես ապահովացրի ծոցումս, և ապա ձևացնելով որպէս թէ շտապով վերադառնում էի քաղաքը, մնաս բարով ասացի և հեռացայ գիւղից աւելի թեթեւ սրտով քան գնացել էի. բայց հէնց որ բաւական հեռացայ, ձիուս գլուխը դէպի հակառակ կողմը դարձրի և բոլոր ուժովս քշեցի, առանց կանգ առնելու՝ մինչև ձին ծածկուեց փրփուրով: Ես վճռեցի ուղիղ գնալ դէպի Քիրմանշահ, այնտեղ ծախել ձին, թամբը, սանձը, և ապա գնալ Բաղդադ, որտեղ ես կարող էի ազատուել վտանգից:

Հինգ ֆարսաղ ճանապարհ կտրելուց յետոյ ես տեսայ մէկը որ բաւական արագ քայլերով գնում էր ինձանից բաւական առաջ և երգում էր իր բոլոր ուժով: Նա շատ աղքատիկ կերպով էր հագնուած. նրա գլուխը ծածկուած էր արդէնով, երեսի վրայ կախած էր մի կտոր կտաւ, ոտնամանները՝ հին տրեխներ, և ոչ մի բան չունէր վրան՝ որ ցոյց տար թէ նա ճանապարհորդ էր: Աւելի մօտենալով՝ ինձ թուաց թէ մի ժամանակ ես տեսել էի նրան: Նա մի բարձրահասակ և վայելչաւիւղմ մարդ էր՝ կուճքը լայն, մէջքը նեղ:

Եթէ նա երգելիս չլինէր, ես կը համոզուէի որ նա մոլլա Նադանն էր, որովհետև խելքիս չէր գալիս, դժուարանում էի հաւատալ որ նրա պէս լուրջ բնաւորութիւն ու ծանր վարք ունեցող մի մարդ կարող էր երբեք ստորացնել իրան այդպիսի անվայել, անազնիւ բան անելով—երգելով. բայց վերջապէս, ինչ ասել կ'ուզի որ քիչ-քիչ մօտենալով նրան և լաւ ուշադրութեամբ գննելով նրան՝ տեսայ որ հէնց ինքն էր—մոլլա Նադանն էր:

Ես կանգնացրի ձիուս, մտածելու թէ՛ խօսէի նրա հետ և թողնէի՝ որ նա ինձ ճանաչէր, թէ՛ չէ: Թողնել, անցնել նրան՝ մեծ անիրաւութիւն կը լինէր, իսկ թողնել որ նա ճանաչէր ինձ՝ ես այն ժամանակ կը ծանրաբեռնուէի մի անյարմար ընկերով: Բայց մի ուրիշ բան էլ մտածեցի. եթէ նա իմ ով լինելու հասկանար և իմանար որ ես արհամարհելով իրան՝ թողել, անցել էի, նա հաւանակարար տաշին պատահութեամբ ինձ աւազակ կը հրատարակէր. բացի դրանից, խիստ կը թշնամանար հետս, և ես միշտ երկիւղի մէջ կը լինէի:

Երկուսս էլ մօտենում էինք մի գիւղի, ուր պիտի դիշերէինք: Ես արդէն վճռել էի շարունակել ճանապարհս. ինձ համար այնտեղից այլևս վերադառնալ չկար. ուստի հարկաւոր էր որ այդ գիւղում մի քիչ հանգստանայի, ձիուս էլ լաւ կերակւրէի, թարմացնէի՝ որպէսզի կարողանար կատարել իմ մտածած երկար ճանապարհորդութիւնը:

Ես այսպէս վերջաւորեցի մտքումս.— «Եթէ նա ճանաչի ինձ, ես կը խօսեմ հետը, եթէ չճանաչի՝ կ'անցնեմ առանց ուշադրութիւն դարձնելու նրա վրայ»։ Ես քշեցի ձիւս և հասայ նրան. նա յետ նայեց և ինձ գննեց ոտից մինչև գլուխ. բայց ինչպէս երևաց՝ չկարողացաւ ճանաչել ինձ։

—Ո՛վ աղա, ողորմեցէք ինձպէս մի տարաբախտ մարդու, որը աշխարհումս, բացի Ալլահից՝ վերեւում, և ձեզանից՝ վարում, ուրիշ ոչինչ չունի։

Նրա այս աղերսանքը շարժեց սիրտս. բայց մի քիչ ժամանակ լուռ մնացի տեսնելու թէ նա էլ ինչ կ'ասէր։ Վերջն սկսեցի քահ-քահ ծիծաղել. իմ ծիծաղելն էլ կարծես նոյնքան տարածամ էր, ինչքան նրա երգելը, որովհետև նա բոլորովին շփոթուեց ու զարմացաւ վրաս. բայց երբ սկսեցի խօսել նրա հետ, նա ճանաչեց ինձ և խենթութեան աստիճանին հասած հրճուանքով ու յափշտակութեամբ վաղեց ինձ մօտ։

—Ա՛խ, Հանջի, բեռիս, աչքիս լոյսը, գոչեց նա և համբուրեց ծունկս։ Արդեօք դու ձր երկնքից ընկար այստեղ. ձրաեղից է այդ սիրուն ձին, այդ զարդարանքները։ Ձլինթ՝ թէ ջին-ների, դեերի հետ ես զործ ունեցել, կամ չլինթ՝ թէ բախտը սիրել և որդեգրել է քեզ որպէս իր ժառանգը։

Նրա այս խօսքերը այնքան զուարճացրին ինձ, որ ես սկսեցի կրկին քահ-քահ ծիծաղել։

—Այդ ի՞նչպէս եղաւ, շարունակեց նա, որ դու կարողացար այդպէս շուտով ջորիդ փոխել այդ սիրուն, զարդարուած ձիւ հետ։ Բայց ի՞նչ լուր իմ ստացուածքի մասին, դու գոնէ չազատեցի՞ր էշիս. ա՛խ, դու չգիտես թէ ես ինչքան եմ յոգնել, այլ ես չեմ կարողանում քայլել։ Ասա, Հանջի, պատմի՛ր ինձ ամեն բան, ի սէր Մարգարէի մօրուքի, ասա, ասա։

«Եթէ, մտածեցի ես, իմ արկածները միառմի չպատմեմ նրան, նա կը սկսի կասկածել ինձ, և խելքին կը գայ որ իբր թէ ես տիրապետել եմ նրա գոյքը, ծախել եմ և գնել եմ սիրուն ձիւս ու նրա զարդարանքները»։ Ուստի խոստացայ նրան հաւատարմութեամբ պատմել ամեն բան, բայց միևնոյն ժամանակ խնդրեցի նրանից դիւրահաւատութեան մի մեծ պաշար պատրաստել, որովհետև իմ պատմելիքս նրան այնքան զարմանալի, այնքան հրաշալի պիտի թուային, որ նա հաւանակահաբար պիտի կարծէր թէ ես կատակ, խաղ էի անում հետը։

Մենք հասանք գիւղը, ուր իջանք մի մէջմանխանում (պանդուկում) որից Պարսկաստանի ամեն մի գիւղում գտնւում է։ Իմ կերպարանքի տէր մարդը չէր կարող երկար աննկատելի մնալ։ Գիւղի բնակիչներն իսկոյն եկաւ և մեզ համար մի լաւ

ընթրիք պատրաստել տուեց։ Մինչդեռ ընթրիքը պատրաստւում էր, ես ընկերիս պատմեցի իմ արկածները։

Նազանն ուշադրութեամբ ականջ դրեց ինձ և մօտ էր ծիծաղից մեռնէր երբ լսեց որ իր վաղեմի թշնամի մոլլան բաշու հաշուով էի ես հանդիպել իմ ներկայ յաջողութեանը։ Մինչ մենք նստած մտերմաբար խօսում էինք (որովհետև թըշուառներն իրանց զարդերը միմեանց պատմելով բաւական թեթեւանում են), ես տեսայ որ մինչև այդ ժամանակ դեռ լաւ չէի ուսումնասիրել նրա իսկական բնաւորութիւնը։

—Ինձ թւում է, ասացի Նազանին, որ երբ ես քո ծառայութեան մէջ էի, դու միշտ մի տեսակ կեղծ կարեւորութիւն էիր տալիս քո անձնաւորութեանը, որովհետև, ես զարմանում եմ թէ մի մարդ որ իսկապէս հպարտ բնաւորութիւն ունի՝ ինչպէս է կարող այնքան քաղցր և սիրելի դառնալ, ինչպէս դարձել ես դու։

—Ա՛խ, Հանջի, հառաչեց նա, դժբախտութիւնը մեծ փոփոխիչ է։ Իմ կեանքը նմանեցրել եմ այն անուախաղին (whirligig) որ նո ըուզի տօնին խեղկատակները խաղում են հրապարակներում, և որի մէջ միշտ մէկը ճօճւում է երկնքի և երկրի մէջ։ Դժբախտաբար ես այն մարդերից մէկն եմ, որոնք չեն ընդունում այն առածը, թէ «գորգդ խոնաւ տեղ մի փոխը»։

—Պատմի՛ր ինձ բոլոր արկածներդ, ասացի ես. դրանով մենք ժամանակ կ'անցկացնենք, և ես յոյս ունիմ որ այժմ դու այնքան լաւ ճանաչում ես ինձ՝ որ մտերմաբար կը պատմես ամեն բան, ոչինչ չես թաղցնիլ ինձանից։

—Իմ պատմութեան մէջ դու ոչինչ չես լսելու որ սովորական չէ պարսիկների կեանքում, որոնք այսօր իշխաններ են՝ վաղը մուրացկաններ. բայց որովհետև շատ հետաքրքիր ես լըսելու, ես կը պատմեմ։ Եւ նա սկսեց այսպէս.

«Ես համազանցի եմ։ Հայրս այնքան մի կարող և մեծանուն մոլլա էր՝ որ ձգտում էր Պարսկաստանի մուշտահիդ դառնալ. սակայն նրա հակաճառութիւնները մեր կրօնի միջանի կէտերի վրայ՝ դժբախտաբար այնքան հեռու տարան նրան, որ նա չհասաւ իր փափագին, իր ցանկացած բարձրութեանը։ Նա սաստիկ ատում էր օսմանցիներին և բոլոր սոննիներին ընդհանրապէս։ Ասւում է որ մեր նախահայրերից մէկն էր, որ ամենից առաջ Պարսկաստանում մտցրեց աւելի զօրեղ ատելութեան ոգին նրանց դէմ, քան եղել էր իրանից առաջները։ Ահա երեսանների դաստիարակութեան գործի մէջ նա մտցրեց մի պարզ նորաձեւութիւն, որով այնպէս գաղափարներ էին մըտցնւում փոքրիկ երեսանների գլխների մէջ, որ նրանք հէնց

մանկութիւնից սկսում էին թշնամանալ Օմարի ցեղի հետ: Դու ինքդ էլ անշուշտ յիշում ես որ դպրոցներում փոքրիկ երեխաներին սովորեցնում են անիծել Օմարին. մինչև անգամ երբ մի աշակերտ ուզում է իրաւունք խնդրել իր ուսուցչից տուն գնալու համար, նա պարտաւոր է խնդրել այս բառերով. «Հա՛նաթ ըար Օմար» (անէ՛ծք Օմարին): Ես վստահ եմ որ ինքդ էլ միշտ կցել ես Օմարի անունը ամեն բանի հետ՝ որ պիղծ ու անմաքուր է, և գիտեմ որ գոնէ օրեկան մէկ անգամ կրկնում ես այն անէ՛ծքը որ քեզ սովորեցրել են դպրոցում:

—Այո, այո, այդպէս է, ասացի ես, և նա շարունակեց.

«Հայրս դառնապէս ատում էր ոչ միայն Օմարի հետևողներին, այլ նաև բոլոր անհաւատներին: Նա անիծում էր հրէաներին, քրիստոնեաներին, կրակապաշտներին և կռապաշտներին. փառասիրութիւնը՝ որից նա դրդուած շատ բաներ էր անում, վերջը մի իշխող սկզբունք դարձաւ նրա համար: Նրա ընտանիքը, իհարկէ և՛ ես, դաստիարակուեց նրա վարդապետութիւններով, և այնպէս ծծեց, սովորեց նրա նախապաշարմունքները, որ մենք պիտի կապով կապուեցինք միմեանց հետ, և կ'ասես թէ մի առանձին աղանդի հետևող դարձանք—դարձանք անհաւատների սոսկումը և շիա հաւատի ամենաջերմ պաշտպանը:

«Այս բոլորը լսելուց յետոյ դու Հայտի դարմանաս թէ ես ինչու ջտրվել տուի թէհրանի հայերի գինու կարասները. սակայն միայն այդ դէպքում չէր որ իմ եռանդն ու նախանձախնդրութիւնը նեղութեան մէջ գցեց ինձ. իմ պատանութեան օրերում էլ երբ դեռ դպրոցի աշակերտ էի Համադանում, մի սարսափելի խռովութեան գլխաւոր պատճառը դարձայ: Ասեմ թէ ինչպէս.

«Բաղդատի փաշայի կողմից ուղարկուած մի էլէի (դեսպան) իր հետևորդներով գնում էր թէհրան: Նա անցնում էր մեր քաղաքի վրայով, ուր երկու-երեք օր մնաց: Հօրս՝ ինձ աւանդած դասերը գործադրելու բուն ցանկութեամբ բորբոքուած՝ ես հաւաքեցի մի խումբ ինձպէս մոլեռանդ տղերք, որոնց մի յուզիչ ճառով գրգռեցի, և մենք բոլորս վճռեցինք մի սխրագործութիւն անել՝ վայել և արժանի մեր սկզբունքներին: Մենք որոշեցինք յարձակուել մեր տաճիկ հիւրերի վրայ, ցոյց տալ նրանց թէ մենք ինչ դառն ատելութեամբ էինք անիծում Օմարին, և հրաւիրել նրանց յարիւ Ալիի վարդապետութեանը:

«Սուլէյման էֆէնդին (այդ էր դեսպանի անունը) շիաների ռիսերիմ թշնամին էր և իրան սոննի էր հրատարակում: Մի օր երբ նա դուրս էր գալիս իր բնակարանից այցելելու

Համադանի քաղաքապետին, մենք խումբ կազմեցինք և նրան շրջապատելով գողացինք. «Անէ՛ծք Օմարին»: Այս վիրաւորանքին նրա ծառաները կատաղաբար պատասխանեցին բռնուցքներով, մենք էլ սկսեցինք կարկտի պէս քարեր թափել նրանց գլխներին, և կռիւն ու աղմուկը ընդհանուր դարձաւ: Մենք վայր գցեցինք փաշայի ներկայացուցչի Հալման, թքով լուացինք նրա մօրուքը և պատառ-պատառ արինք նրա շորերը:

«Իհարկէ այսպիսի լրբութիւնը չէր կարող անպատիժ անցնել: Էլչին կատաղած՝ սպանաց սուրհանդակներ ուղարկել Շահի մօտ և մինչև անգամ պատրաստուեց վերադառնալ Բաղդադ, իբր փաշայի մօտ. բայց քաղաքապետը վախենալով նրա բարկութիւնից՝ խոստացաւ կատարել բաւականութիւն տալ նրան, իսկոյն նրա ձեռքը յանձնելով խռովարարների պարագլուխներին:

«Աստահելով Համադանում հօրս ունեցած ազդեցութեան վրայ և պարծենալով նրա սխրագործութիւններով, ես սկզբում նշանակութիւն Հտուի այն վրէժխնդրութեանը՝ որ օսմանցիները սպանացին հանել մեղանից. սակայն քաղաքապետը վախենալով պաշտօնանկ լինելուց, և նրա հողը չլինելով թէ Ալին մարգարէի ճշմարիտ յաջորդն է, կամ Օմարը և Աբուբէքրը բռնակալներ են եղել թէ չէ՝ իսկոյն հրամայեց իր ֆէրրաշներին բռնել ինձ և ընկերներիցս երկուսին: Նրա հրամանը կատարուեց, և մենք դրուեցինք տաճիկների տրամադրութեան տակ:

«Ես չեմ կարող մոռանալ մտքիս այն սաստիկ յոյզերը, որ զգացի երբ ինձ կանգնեցրին իմ ատելութեան առարկաների առաջ: Ես ամենևին չէի սիրում այն խիստ ծեծը, որ նրանք մտածում էին տալ մեզ: Նրանք այնքան էլ բարեսիրտ չէին որ ներէին մեզ. վրէժխնդրութեամբ բորբոքուած՝ նրանք հրամայեցին ֆալսիկայի վարչութեանը պատժել մեզ: Մեր ոտները կապուեցին այդ գործիքին, և, զորս դու պատուիրեցեր, մենք կեւանք, մինչև մեր ոտները խմոր դարձան: Հարուածների տակ մենք միխթարում, բաւականութիւն էինք տալիս մեզ՝ մոլեգնաբար հայհոյելով մեր թշնամիներին: Ինչևէ, էլչին բաւականացաւ, և մենք ազատուեցինք:

«Այս արկածը միջանի տարիներ ստուցեց իմ կրօնական խանդն ու եռանդը, թէպէտ և հօրս պէս՝ համբաւ շահելու տենչով՝ ես հոգով ու մարմնով նուիրուեցի վիճաբանութիւններին: Երբ մօտաւորապէս քսանհինգ տարեկան էի, և մօրուքս պատուարեր Հափի էր հասել, գնացի Սպահան, որպէսզի այնտեղի մեր երեկելի վարդապետների հետ ընկերութիւն պահելով՝ աւելի ևս յառաջագիմէի և նրանց վիճաբանութիւններին մասնակցելով՝ ցոյց տայի իմ ընդունակութիւնները:

«Յանկուժիւններս իրապօրծութիւնս. ես բաւական անուն վաստակեցի, բայց ինձ հարկաւոր էր մի առիթ՝ որով կարողանայի ականաւոր դառնալ, և այդ առիթը շուտով ներկայացաւ հետեւեալ հանգամանքների շնորհիւ:

«Մեր մեծահոգակ' բայց կէս հերետիկոս Շահ Սէֆիի օրով Փոանգները միքանի առևտրական տներ էին հաստատել Սպահանում: Շահը քաջալերում և պաշտպանում էր նրանց: Նա կատարեալ կրօնական ազատութիւն էր շնորհել նրանց և թոյլ էր տուել եկեղեցիներ կառուցանել իրանց համար, արտասահմանից քահանաներ բերել և մինչև անգամ յանպատուութիւն մեր ճշմարիտ հաւատի իրաւունք շնորհեց նրանց զանգակաւորներ շինելու և զանգերով իրանց ժողովրդին աղօթքի հրաւիրելու:

«Այդ ֆոանգները իրանց եկեղեցու գլխին «պապ» են կոչում, նա մի տեսակ խալիֆ է և նրա պարտականութիւնների մէկն է, մեր օրհնեալ մարգարէի պէս, տարածել իր կրօնը ամբողջ երկրագնդի վրայ: Զանազան պատուիրակներով այդ պապը մենաստաններ կառուցեց միքանիսը Սպահանում, միքանիսն էլ Զուղայում՝ հայերի գաղութում: Այդ մենաստաններից շատերը այժմ քանդուած, բարձի թողի են արուած, բայց մէկը՝ որի նպատակն էր մասնաւորապէս տարածել քրիստոնէական հաւատը, դեռ գոյութիւն ունի: Ես և մի խումբ նախանձախնդիր մոլլաներ վճռեցինք կործանել այդ մէկն էլ, թէպէտ մեզ արգելք էր հանդիսանում կառավարութիւնը, որ միշտ քաջալերում էր քրիստոնեաներին հաստատուել Պարսկաստանում, որովհետև նրանք իրանց վաճառականութեամբ մեծ հարստութիւն էին մտցնում մեր երկիրը:

«Այդ մենաստանում ապրում էին երկու դէրվիշներ (վարդապետներ) որոնց մէկը իր էութեամբ փորձանք էր—մէկը՝ որ լաւ ուսումնասիրել էր աշխարհը, շատ խորամանկ էր և այնքան ուշիմ և հանճարամիտ էր՝ որ սատանան չէր կարող նրա հայրը դառնալ: Նա բարձրահասակ, նիհար և ուժեղ մարդ էր: Նրա աչքերը շիկացած ածուխի և ձայնը թունդ բաժու էր նրմանում: Երբ առիթ էր ներկայանում, նա ամենայն վստահութեամբ կրօնական վիճարանութեան մէջ էր մտնում մեր ամենահմուտ կրօնաւորների հետ և առիւծի քաջութեամբ պնդում էր որ մեր «օուրը մարգարէն», «ստեղծուած էակների գլխաւորը», «կնքուած միջնորդը», Մոհամէդ Մոստափան (որի վրայ յաւիտենական օրհնութիւն լինի) խաբերայ էր: Այդ մարդը նաւորդում էր վիճարանութեան ծովում. կ'առնէ թէ նրա նաւի դեկավարը Նոյը ինքն էր: Խօսքերով չբաւականանալով՝ նա

մի գիրք հրատարակեց, որով իբր թէ փաստերով ապացուցանում էր իր անիմաստ ասացուածի ճշմարտութիւնը: Մեր մուշտահիդներից մէկը մի դժբախտ փորձ արեց պատասխանելու նրա գրքին. բայց նա չմտածեց որ, կրակի հետ խաղ անելը յիմարութիւն է, չմտածեց որ կրակի հետ խաղ անելիս առատ ջուր է հարկաւոր նրան հանգցնելու համար: Մեր մուշտահիդի գրած հերքման մէջ ամեն բան կար, բացի այն՝ որ պիտի լինէր, և դրանով նա աւելի ծաղրի ու անպատուութեան ենթարկեց՝ քան պաշտպանեց իսլամութեան փառքն ու կատարելութիւնը:

«Երբ Սպահան հասայ, մարդկանց մէջ խօսակցութեան միակ նիւթը այդ գրքերն էին: Յանկանալով որ ես էլ մի բան անելով աչքի ընկնեմ ես առաջարկեցի որ Փոանգ դէրվիշը մի որոշ օր և մի որոշ ժամանակ հրաւիրուէր քաղաքի մադրասէ ջէզիդը վիճարանելու մոլլաների հետ երկու կրօնի ամենմի վիճարանելի կէտի վրայ: «Կամ մենք նրան կը համոզենք և մուսուլման կը դարձնենք, ասացի ես, կամ նա մեզ կը համոզի, և մենք քրիստոնէայ կը դառնանք, եթէ նա կարողանայ յաղթել մեզ»: Առաջարկութիւնս ընդունուեց, և Փոանգ դէրվիշին իմաց տրուեց: Նա իսկոյն համաձայնեց, բայց մենք մեր մէջ նախապէս վճռեցինք որ օլէյմաների կողերը ծակող այդպիսի մի փուշ չպիտի գոյութիւն ունենար Պարսկաստանում, և մեր հաւատի ճշմարտութիւնը չպիտի պաշտպանուէր միմիայն խօսքերով ու ձայներով, այլ իսլամների եռանդով ու թուով: Ըստ կարգադրութեան, բոլոր չալմաւորները, մօրուքաւորները ծածկաբար հրաւիրուեցին ներկայ լինելու մադրասէում նշանակած օրը: Հասաւ այդ օրը, և այդպիսի մի մեծ բազմութիւն դեռ երբէք չէր հաւաքուել. իսլամի որդիքը դեռ երբէք այնպէս զօրեղ կերպով չէին ցոյց տուել իրանց անդիմադրելի ոյժը, ինչպէս արին այդ յիշատակելի օրը:

«Մադրասէում էլ տեղ չկար: Բացի մոլլաներից՝ հաւաքուել էր մեր ճշմարիտ հաւատի յաղթութիւնը տեսնել փափագող մեծ բազմութիւն, որ տեղաւորուել էր գաւթում: Էլ ճար ու ճամբայ չկար. պատերի տակերը, բոլոր անկիւնները լիքն էին: Եկաւ Փոանգ դէրվիշը, մենակ, անօգնական, անպաշտպան և կանգնեց մեր առջև: Նա մի հայեացք դրեց իր շուրջը և սոսկաց երբ իրան շրջապատուած գտաւ այդքան մեծ բազմութեամբ: Նշանաւոր մոլլաներից երկու-երեքը, որոնք պիտի վիճարանէին նրա հետ, նստել էին բոլորի առաջը, և ես էլ կանգնած էին նրանց մօտ: Մենք նախապէս հարցեր էինք պատրաստել նրան տալու և որոշել էինք վարուել նրա տալիք

պատասխանների համեմատ: Բացի իր լեզուից նա ոչ մի ուրիշ լեզու չէր խոսում: Ինքնապաշտպանութեան համար: Նա նստեց մեր գլխի մոտ և ըստերևոյթին շատ վախենում էր այն թշնամութիւնից որի արտայայտութիւնը նա տեսնում էր բոլորի երեսներէ վրայ:

«Առանց մտածելու ժամանակ տալու նրան՝ մենք սկսեցինք:

— Դու հաւատում ես, հարցրեց մոլլաներից մէկը, որ երկունքի Ալլահը մարդկային կերպարանք ստացաւ:

— Ընդունում եմ, հարցրեց մի ուրիշը, որ Ալլահը բազմակցած է երեք անձերից և այնուամենայնիւ մէկ է:

— Դու հաւատում ես, հարցրեց մի երրորդը, որ այն՝ որին դուք սուրբ հոգի էք կոչում, ազանակերպ իշաւ երկնքից:

Այս հարցերը մենք այնպէս միմեանց ետեից տուինք նրան, որ նա չզղուեց, չիմացաւ ինչ անել, որքէն պատասխանել, որ կողմը դառնար, այնպէս որ նա ստիպուեց իր ամբողջ ուժով գոռալ:

— Մուսուլմաններ, եթէ դուք զիտաւորութիւն ունէք ինձ սպանելու, սպանեցէք, բայց իմացէք որ ինձ սպանելով՝ դուք ձեր վիճաբանութիւնն առաջ տարած չէք լինի: Դուք միայն պիտի վիճաբանէք հետս. թուով ու բռնութեամբ վրաս յարձակուելը կ'ապացուցանի որ դուք վիճաբանութեանը զիմադրում էք կրքով, և ցոյց կը տաք աշխարհին, որ դուք յաղթուել էք ինձանից:

«Տեսնելով որ հաւանականաբար մեր բանը վատ կը գնար, և նկատելով որ նրա խօսքերը կարող էին իրան նպաստող արդիւնք ունենալով՝ ես առաջինն եղայ որ բարձրաձայն ասացի բազմութեանը:

— Է՛յ մուսուլմաններ, մուսուլմաններ, օգնութեան հասէք. այս մարդը ունակութիւն է անուամեր կրօնը, այս անօրէնը աշխատում է ոչնչացնել մեր հաւատը, մոլորեցնել մեզ: Օգնութիւն, վրէժխնդրութիւն, մուսուլմաններ:

«Այս խօսքերի վրայ հաղարաւոր մարդիկ անմիջապէս իրանց ձայները բարձրացրին նրա դէմ: «Բռնեցէք դրան», գոռաց մէկը, «սպանեցէք այդ անհաւատին», որոտացին միւսները: Բազմութիւնը շարժուեց ալիքների պէս, և զէրվիշը վտանգի մէջ գտնելով իրան՝ փորձ արեց փախչելու: Մեր մոլլաներից մէկը խզճալով նրան, վազեց նրան օգնելու. նա խեղդիւն իր վերարկուն գցեց անօրէնի ուսերին և զեռ սպանող ձեռքերը նրան չհասած՝ իր բոլոր ուժով դուրս հրեց նրան: Դէրվիշը

դուրս պրծաւ կատաղի ամբոխի ձեռքից և փախչելով՝ իրան գցեց ամենամօտ հայի տունը:

«Մենք՝ մոլլաներս տեսնելով որ որսը փախաւ, յուսահատուեցինք և մի մարմին կազմելով՝ գնացինք քաղաքապետի տունը: Ամբոխը հետեց մեզ: Արդէն ժողովրդի մէջ խռովութիւն էր ընկել, ամենն էլ գրգռուել էին, և մենք մեր բոլոր կարողութեամբ աւելի ու աւելի յուզեցինք, բորբոքեցինք նրանց:

«Քաղաքապետը մի խիստ ջերմեռանդ մուսուլման էր: Մենք լիայոյս էինք, որ նա անմիջապէս կը միանար մեզ հետ: Մենք ամբաստանեցինք Փռանգ զէրվիշին՝ ասելով որ նա սուտ վարդապետութիւն է քարոզում և նպատակ ունի մոլորեցնելու մեզ, ջնջելու մեր կրօնը:

— Այս մարդը, ասացինք մենք, մեր մարգարէին խաբէրայ է անուանում և նա զգուշի, վարշի խօսքեր է ասում, մենք պահանջում ենք որ նա մեզ յանձնուի:

«Քաղաքապետը վարանեց, չէր իմանում ինչ անել, որովհետեւ նա գիտէր թէ ևրդպացիների գործերի մէջ խառնուելը ինչքան վտանգաւոր էր. հետեապէս նա դժուարանում էր մեր կամքը կատարել:

— Ախր դուք ինչո՞ւ էք այդ Փռանգ զէրվիշին վիճաբանութեան հրաւիրում, ասաց նա, եթէ չէք ուզում լսել նրա ասելիքը: Եթէ դուք չէք կարող ձեր վիճաբանութիւններով յաղթել նրան, բռնութեամբ աւելի կը փչացնէք ձեր գործը, բռնութեամբ դուք աւելի վնաս՝ քան բարիք կը հասցնէք մեր կրօնին. բայց եթէ ձեր վիճաբանութիւնները աւելի զօրեղ են քան նրանը, և եթէ նա կը յաղթուի, չէ կարող պատասխան տալ ձեզ՝ այդ արդէն ցոյց կը տայ որ նա անհաւատ է, և մեր օրէնքի համաձայն արժանի է մահուան:

«Քաղաքապետի այս խօսքերից էլ պարտուելով մենք դուրս ելանք նրա անից և կատաղած վրէժ գոռացինք: Նա հաւատում եմ որ եթէ այդ բոլորին Փռանգ զէրվիշը մեր ձեռքն ընկնէր, հաղար կտոր կ'անէինք նրան: Նա այնքան լաւ գիտէր այդ, որ՝ ինչպէս լսեցինք, խեղճ փախել էր քաղաքից: Մինչև այսօր մեր ջանքերը յաջող գնացին, որովհետեւ երկար ժամանակ նա չերևաց Սպահանում, բայց յետոյ կրկին եկաւ:

«Այս դէպքում ես այնքան առաջ էի գնացել և այնքան տարրեր ձեռնով ցոյց էի տուել եռանդս, որ մեծ անուան շահեցի, թեպէտ զեռ մինչև վերջերս ոչինչ օգուտ չէի քաղել իմ անունից: Նա մտածեցի թէ մայրաքաղաքն էր միակ տեղը, ուր

ես պիտի աշխատէի մի հաստատուն և շահաւէտ գործ գտնելուստի զնացի Ղուժ ինձ սիրելի գարձնելու այնտեղի մուշտահիդին, որի յանձնարարութիւնը, ես գիտէի, ինձ համար աւելի օգտաւէտ կը լինէր քան տասը տարուայ աղօթքն ու ծոմապահութիւնը: Ես կատարեալ յաջողութեան հանդիպեցի, որովհետեւ նա արդէն լսած լինելով իմ համբաւը՝ որպէս անօրէնների մտրակը, սիրով և ուրախութեամբ ընդունեց ինձ և հաճեց ինձ իր ժրաջան աշակերտներէից մէկը համարել:

«Ես շուտով սկսեցի ամենայն եռանդով կուռել սուֆիների դէմ և շուտով վստահացայ խնդրել մուշտահիդից որ ինձ յանձնարարէր Թէհրանի օլէյմաների մարինն ու նշանաւոր պաշտօնական մարդկանց: Նա յայտնեց որ ինքը ամենևին ուրախ չէր լինի որ ես բաժանուէի իրանից, բայց վերջապէս կատարեց խնդիրքս, և ես շուտով մայրաքաղաքում համարուեցի «սուրբ եղբայրութեան» անդամը:

«Պիտի խոստովանուեմ, Հնձի, որ չնայած ինքս ինձ վրայ այնքան բարձր համարում չունիմ, ինչքան ուրիշները ունին վրաս, ես իմ ակնկալած յաջողութեանը չհանդիպեցի մայրաքաղաքում: Ինձ հետ մրցողները բազմաթիւ էին և աւելի փորձառու քան ես: Նրանց պէս ես էլ պարտաւորուեցի սկսել գործս՝ պաշտօնական մեծ մարդկանց վրայ յարատեւ ուշադրութիւն դարձնելով: Մի անգամ «օրէնքի գլխի» (որը իսկապէս իմ ազան էր) մաջլիսում (ժողովում) գտնուելու շնորհին արժանացայ. յետոյ աստիճանաբար արժանացայ մեծ վէզիրի, արքունի գանձապահի, պետական քարտուղարի, գահճապետի և միքանի ուրիշ աստիճանաւորների ուշադրութեանը: Ես միշտ տեսնում էի նրանց հետ առաւօտեան և երեկոյեան ժողովներում. բայց այդ բոլորից յետոյ, ես էլի հէնց այն աղքատ մոլլան էի և կարօտով սպասում էի մի պատենհութեան, որով կարողանայի ինձ տարբերել հասարակ հօտից:

«Ամենից առաջ մեծ վէզիրը ուշադրութիւն դարձրեց վրաս, որովհետեւ ինձ մի անգամ աջողուեց նրան լացացնել օրհնեալ Հոսէյնի մահուան յիշատակի հանդիսում, որ տեղի ունեցաւ նրա տնում, և ուր ես այնքան ոգևորուած քարոզ խօսեցի ու երգեցի, որ արժանացայ նրա և բոլոր հանդիսականների հաւանութեանը: Այդ օրից՝ ես օրաւոր յառաջադիմել եմ, յատկապէս ժողովրդի աչքում, որի լաւ համարումը, ըստ իս, ամենաառաջին շահն է մի փառասէր մարդու համար:

«Բայց դու, Հնձի, պատենհութիւն ունեցար դատելու թէ ժողովրդի օգնականութեան վրայ մինչև ինչ աստիճան կարելի է վստահել, երբ նրանց օգնութեանը հակառակ է լինում միա-

հեծան թագաւորի կեանքին: Չափից աւելի վստահելով իմ նշանց վրայ ունեցածս ազդեցութեան վրայ, ես ինձ կորստեան մասնեցի, և այժմ դու տեսնում ես դրութիւնս, տեսնում ես, որ մի թշուառ թափառական դարձած՝ վերադառնում եմ հայրենիքս ճիշտ այնպէս աղքատ՝ ինչպէս էի այնտեղից հեռանալիս:

Գլ. Լ.

Հաջի Բաքան և մոլլա Նադանը ծրարներ են կազմում: Յոյց է տալիս, որ աւազակները չեն կարող միմեանց վստահել:

Երբ Նադանը վերջացրեց իր պատմութիւնը, ես աշխատեցի մխիթարել նրան ասելով, որ նոյն ճակատագիրը, որ երբեմն նախագահել էր իր յաջողութիւնների վրայ՝ և ապա իր դժբախտութիւնների՝ անտարժեք զարձեալ կը ծառայէր իրան և իրան կը դնէր այն դրութեան մէջ՝ որից այժմ նա զրկուած էր, «որովհետեւ, ասացի ես, մենք երկուսս էլ լաւ գիտենք թէ կեանքն ինչ է Պարսկաստանում և թէ դա որչափ անհաստատ է: Մէկ մարդու կամքով դու այս վիճակին են հասել. այդ մէկ մարդը կարող է հրամայել որ դու յետ դառնաս քո քրտաւորներից, ինչպէս որ նա մօրուքդ փետել տուեց և քեզ արտաքսեց քաղաքից: Դժբախտութեան մէջ մի հակազդեցութիւն (reaction) կայ, որ յաճախ մեծագոյն յաջողութիւն է արտադրում: Այսպէս երբ դարբինը ջուր է սրսկում շիկացած ածուխի վրայ, դա մի բոպէ հանգչում է, բայց փութսերի ամենաթեթեւ փշուժով կրկին դարձնում է և վառում կրկնապատիկ պայծառութեամբ:

— Ես էլ նոյն մտածմունքովն էի ինձ սիրտփում, ասաց նա. հէնց նոյն մտածմունքն էր որ ինձ երգել տուեց ճանապարհին երբ դու վրայ հասար: Շահը, շատ հաւանականաբար, հարկաւոր համարեց արդարութիւն անելով՝ իրան սիրելի դարձնել քրիստոնէայ վաճառականներին. բայց շուտով կը դայ այն օրը՝ երբ նա կարիք կը զգայ բարեկամանալու մահմէդական կրօնի պաշտպանների հետ, և այն ժամանակ ինձ պէս մի մարդու կարծիքն ու ձայնը, այո, ինձ պէս մի մարդու՝ որ սիրւում եմ ժողովրդից, նշանակութիւն կ'ունենայ նրա համար: Պիտի խոստովանուեմ որ ես մտածում էի իսպառ թողնել մոլլայութիւնը և վաճառական դառնալ. բայց բոլոր հանգամանքներն ի նկատի ունենալով՝ ես կը հետեւեմ իմ սկզբնական (original) ճակատագրին: Ես այժմ առիթ ունիմ ինձ մարտիրոս

հրատարակելու, և այդ, ես նոր եմ հասկանում, աւելի գնահատելի, աւելի թանկ է ինձ համար՝ քան ստացուածքս—տուներս, կարասիքս, սպիտակս էշս և նոյնիսկ մոթիներս:

—Ուրեմն ի՞նչ ես մտածում անել, հարցրի ես, կը գտնայի՞նք ինձ հետ գնանք՝ թէ՛ կը մնաս Պարսկաստանում և կը սպասես զիպուլաճների ընթացքին:

—Ըստ իմ ծրագրին, պատասխանեց նա, ես պիտի գնամ իմ հայրենի քաղաքը—Համադան, ուր, հայրս որ դեռ կենդանի է, բաւական մեծ համբաւ է վայելում և բաւական մեծ ազդեցութիւն էլ ունի: Հօրս միջոցով ես բանակցութիւն կ'անեմ նախ կրկին մայրաքաղաքը վերադառնալու արտօնութիւնը ըստանալու, ապա նոյն աստիճանն ու պաշտօնները ձեռք բերելու, որոնցից ես այժմ զրկուած եմ: Բայց դժուար կ'ըլլայ ես գնալու դու: Ես խոստանում եմ որ ինչպէս երբ կը վերահաստատուեմ իմ պաշտօնների վրայ, քեզ դարձեալ մօտս կը հրաւիրեմ որ աշողացնես մոթինների ամուսնութիւնը: Դու աւելի լաւ կ'անես, որ մօտս մնաս Համադանում և հետեւես քաջութիւն:

—Այո, բարեկամ, ասացի ես, իմ այժմեան այս ակներև յաջողութեամբ հանդերձ, ես քեզանից աւելի նվազ եմ արտօնել եմ: Դէպքերը չարութեամբ են խաղ արել հետս, որովհետև տեսնում ես, անհաս աշխտեղ եմ (Ալլանը գիտէ թէ որքան հակառակ իմ ցանկութեանը) որպէս ընդունուած աւագակ: Ես անձաբացած հետեցի ճակատագրի, որը զգեստաւորեց ինձ մոլլա բաշու շորերով, հարստացրեց ինձ նրա փողով և նրատացրեց ինձ դանձապետի սիրուն և զարդարուած ձիւ վրայ: Այդ միևնոյն ճակատագիրը այժմ պարտաւորացնում է ինձ փախչել իմ երկրից. ես չեմ կարող մնալ այստեղ, որովհետև գիտեմ, պիտի ճանաչուեմ, ձերբակալուեմ և կտոր-կտոր լինեմ: Ո՛չ, ես յոյս ունիմ մի քանի օրից. յետոյ համեմէ տաճկաց սահմանագլուխը, և այնտեղ ու այն ժամանակ միայն ես ինձ փրկուած, ապահովուած կը զգամ:

Այս ասելով, ես առաջարկեցի ընկերին ընդունել աւարիս մի մասը, որով, յոյս ունէի, կը փախուէր նրա բերանը: Նա իսկոյն ընդունեց, և ես շատ ուրախացայ: Նա վերցրեց տասը թուման, որ, ինչպէս ինքս ասացի՝ կը բաւականանար իրան իր այժմեան նպատակների համար, և որը նա խոստացաւ յետ վճարել երբ իր նպատակին կը հասնէր, այսինքն՝ կը վերադառնար իր պաշտօնների վրայ:

Տասը թումանը ստանալուց յետոյ նա կրկին աշխատեց համոզել ինձ իր հետ Համադան գնալ: Նա շատ սարսափելի

կերպով նկարագրեց այն վտանգը, որին ես կ'ենթարկուէի, եթէ յառաջ քան իմ տաճկաց սահմանագլուխ համեմէլը ընտուէի:

—Որովհետև, ասաց նա, հէնց որ մոլլա բաշու մահուան լուրը իմացուի և դանձապետին էլ յայտնուի որ ինքը զրկուել է իր ձիուց, նա անպատճառ իսկոյն մարդիկ կ'ուղարկի երկրորդ բոլոր կողմերը քեզ ընտելու, և դէ, դու այնպիսի աչքի ընկնող մարդ ես, որ քեզ շուտով կը գտնեն և կը ձերբակալեն: Աւելի լաւ կ'անես, որ ինձ հետ ապաստանես, որովհետև ես կարող եմ քեզ անյայտ պահել մինչև փոթորիկն անցնի, և յետոյ դու կարող կը լինես ազատ ապրել, և ոչոք քեզ չի կասկածիլ:

«Փալով ձիուդ և նրա թամբին ու զարդերին, շարունակեց նա, մենք այնպէս ծածուկ կերպով կը ծախենք նրանց, որ ոչոք բան չհասկանայ: Համադանը շատ հեռու չէ այստեղից. եթէ մենք այս գիշեր՝ կէսգիշերին ճանապարհուենք, վաղը շատ կանուխ այնտեղ կը հասնենք: Մենք երկուսով կը նստենք ձիուդ վրայ և շատ հեշտութեամբ կը գնանք: Մտածի՛ր որ քո մտածած ճանապարհորդութիւնը դէպի տաճկաց սահմանագլուխը շատ երկար է, և եթէ այդ կենդանին չկարողանայ քեզ տանել մինչև այնտեղ, դու անկասկած կը ընտուես:

Նրա այս խօսքերը մի նոր դարձուածք տուին մտածմունքներին, և ես տեսայ, որ նա սխալ չէր խօսում: Բոլորովին անձանօթ լինելով Պարսկաստանի այս կողմերին, և զգալով թէ իմ ապահովութեան համար ինչքան անհրաժեշտ էր, որ ես լաւ ծանօթանայի ոչ միայն հասարակաց՝ այլև զազմի ճանապարհների հետ, ես մտածեցի, որ մինչև սահմանագլուխ փախչելս՝ այնքան էլ հեշտ գործ չէր ինչպէս ես երեւակայել էի: Եթէ մոլլա Նադանը արամազիր էր մատնելու ինձ, նա կը մատնէր որտեղ էլ որ լինէի. փախչէի կամ իր հետ գնայի՝ նա իր անելիքը կ'անէր. ուստի աւելի խոհեմութիւն համարեցի նրան հետեւել և հետևապէս համաձայնութիւն յայտնեցի ուղեկցել նրան դէպի Համադան:

Մենք կերակրուեցինք, հանգստացանք և լաւ թարմանալով՝ կէսգիշերին ճանապարհ ընկանք և դեռ արեւը չծագած՝ բաւական ճանապարհ էինք կտրել: Հասնելով մի բարձր հարթութեան վրայ, որտեղից տեսնուած էր Համադանը, մենք կանգ առանք վճռելու մեր անելիքը: Նադանն ինձ ցոյց տուեց մեզանից մէկ Փարսաղ հեռու երեւցող մի գիւղ և ասաց.

—Այդ գիւղում դու պիտի բնակուես, մինչև որ մոլլա բաշու տարօրինակ մահուան լուրը հնանայ անցնի, բայց դու անշուշտ չես կարող այնտեղ մտնել քո այդ փառաւոր շո-

բերով և այդ սիրուն ձիովդ առանց կասկածներ յարուցանելու: Լմա կը լինէր որ մեր շորերը միմեանց հետ փոխենք. դու իմ հագիր, ես քոնը և ձիդ էլ ինձ տուր: Այս հնարքով երկուսիս դործն էլ յաջող կը գնայ. դու մեր գիւղը կը մտնես որպէս հօրս ծառաներից մէկը և ես էլ պատշաճ զգեստով հօրս տունը մտնելով կը պահպանեմ անունս ու պատիւս:

«Այս կարգադրութիւնը, շարունակեց Նադանը, կը նպաստի երկուսիս փոխադարձ և միացեալ շահերին. քեզ ոչոք չի կասկածիլ ու ես էլ այլևս մուրացկանի պէս չեմ երևալ: Իմ խայտառակութեամբ լուրն ու պատմութիւնը անկասկած շուտով կը հասնի մեր գերդաստանին, և գուցէ նրանք շատ կը սառնան մարդկանց աչքում. բայց այս երկրում, ուր մարդուս արտաքինը մեծ նշանակութիւն ունի, երբ որ լուր տարածուի որ ես տուն եմ դարձել թաւապատ թամբով և ոսկով զարդարուած ձիով՝ մէջքիս էլ մի թանգագին Բաշմիրի շալ փաթած՝ մեր գերդաստանն էլ, ես էլ կը վերականգնենք մեր դիրքըն ու պատիւը. ապա միքանի օրից յետոյ ինձ համար հեշտ կը լինի մի պատրուակով ծախել նրանց և փողը տալ քեզ:

Նադանի այս առաջարկութիւնը խորհեցրեց ինձ, որովհետեւ ես գեո այնքան վստահութիւն չունէի նրա վրայ, որ սիրտ անէի ապրանքս նրան յանձնել առանց խոստմնագիր ստանալու նրանից. սակայն ես հաւատում էի նրա ասածների ճշմարտութեանը, հասկանում էի, որ անկարելի էր որ իմ շորերով ու ձիով ես կարողանայի տասն օրից աւելի առանց ճանաչուելու մնալ: Ծիշտ է, ես այժմ բոլորովին Նադանի ձեռքումն էի. բայց իր առաջարկած պայմանով նա ինքն էլ այնպէս մեղսակից կը դառնար ինձ, որ այլևս չէր համարձակիլ ամբաստանել կամ մատնել ինձ:

— Բայց, ասացի ես նրան, ենթադրենք, որ մի նասաղչի ճանաչի այս ձիուն, կարծում ես ի՞նչ կը գայ մեր գլխին — դու էլ կը բռնուես, ես էլ:

— Մեծ է Ալլահը, պատասխանեց Նադանը. չեմ կարծում որ որեւէ մէկը մեզ պէս արագ ճանապարհորդած լինի, և դու միամիտ կեցիր, որ նախքան որեւէ մի պաշտօնեայի Համազան հասնելը ես արդէն հօրս տանը կը լինեմ և արած կը լինեմ այն՝ ինչ որ հարկաւոր է մեր ապահովութեան համար: Իրանից յետոյ հեշտ կը լինի ձին թագցնել իր թամբով, զարդերով և այլով հանդեմ: Դու միամիտ կեցիր, ես իմ վրայ եմ առնում բոլոր պատասխանատուութիւնները:

Առանց աւելորդ մի խօսք ասելու իմ կողմից՝ մենք հանցինք մեր շորերը և փոխեցինք միմեանց հետ: Նա հագաւ

հանգուցեալ մոլլա բաշու փառաւոր ղարան (պարեգօտը), մուգ կանաչ մահուդ վերարկուն, Բաշմիրի շալ գօտին, իսկ ես՝ նրա հին շորերը որ հէնց իր հագին պատառոտուել էր իր թէհ-բանից արտաքսուելու օրը: Ես նրան տուի իմ սև գլխարկը, որի շուրջը նա փաթաթեց մոլլա բաշու գլխի շալը՝ որ դեռ պահել էի, և նա ինձ տուեց իր արագչինը:

Ես ինձ հետ պահեցի մոլլա բաշու փողի քսակը, և մնացած փողը, ժամացոյցն ու կնիքները, բայց նրան տուի դալամգանը, թէսըին, զրպանի հայելին ու սանրը: Նա յետոյ իր գօտու մէջ խրեց նրա թղթի փաթոյթը և երբ կատարեալպէս հագնուած հեծաւ ձին, այնքան նմանուեց հանգուցեալին, որ ես զարմացայ:

Մենք բաժանուեցինք միմեանցից, բաժանուեցինք առերևոյթ սիրով: Նա խոստացաւ շուտով իր մասին գրել կամ լուր ուղարկել, և միևնոյն ժամանակ ինձ տուեց հարկաւոր եղած ծանօթութիւնները իր հօր գիւղի մասին՝ թողնելով իմ հնարագիտութեանը որ կարողանամ գլուխս պահպանել այնտեղ:

Եւ նա քչեց գնաց: Ես տխրեցի երբ ինձ գտայ աշխարհում մենակ, անհաստատ ապագայիս մասին և կասկածաւոր ներկայիս: Որքան կարողացայ արագութեամբ քայլեցի դէպի գիւղը, շուարած էի թէ ինչ բնաւորութեամբ պիտի մանէի այնտեղ: Յիրաւի ես նմանում էի երկնքից ընկածի, որովհետեւ մարգիկ լճն զազափար պիտի կաղմէին մէկի վրայ, որ լաւ կերպարանք ունէր, բայց ոչ շալ ունէր իր մէջքին կապած, ոչ էլ վերարկու իր հագին, այլ միայն մի զոյգ կարտուած տրեխներ ոտներին և մի արագչին գլխին:

Երկար տառանդուելուց յետոյ ես վճռեցի գիւղը մտնել որպէս ճանապարհին քիւրդ աւաղակներից թալանուած մի վաճառական և այդպիսով պատճառ ունենայի այնտեղ մընալու մինչև մի լուր ստանալի Նադանից, որը անկասկած հաղորդակցութիւն կը պահպանէր հետս և ես նրա տուած լուրերից կ'իմանայի թէ ինչքան երկար պիտի թագնուած մնայի գիւղում:

Կատարեալ յաջողութեամբ գլուխ տարայ մասածածս: Բարի գիւղացիները, որոնց երկինքը իմ բախտից օժտել էր թմրութեամբ, հաւատացին և հիւրընկալեցին ինձ: Միակ անյարմարութիւնը որ ես ունեցայ այն էր, որ ստիպւում էի կուլ տալ մի պառաւ կնոջ տուած դեղերը, որ գիւղի բժիշկն էր և որին պատուիրուեց ինձ վրայ գործ գնել իր բժշկական բոլոր հանճարը:

Գլ. կա.

Մոլլա Նազանը կրում է այն պատիժը՝ որին արժանի էր Հաջի Բարան, եւ որի շնորհիւ վերջինս խիստ հաւատացող է դառնում ճակատագրին:

Տասն երկար և տաղտկալի օրեր ես անցկացրի գիւղում առանց որեւէ լուր ստանալու Նազանից: Ես կարծում էի որ նրա աստղը դեռ խոտորնակի էր նայում նրան, և որ իրերը այնքան յաջող չէին գնացել նրա համար՝ ինչպէս ինքն ակնկալել էր:

Շատ քիչ հաղորդակցութիւն էր լինում գիւղի և Համագանի մէջ, և ես սկսեցի յուսահատուել, որովհետեւ ինձ թւում էր թէ այլ ևս ես չմի լուր չէի ստանալու ձիուս, նրա զարգարանքի և շորերիս մասին. բայց մի երեկոյ մի գիւղացի, որը գնացել էր քաղաք որպէսզի այնտեղ վարձուէր դաշտերում մշակութիւն անելու համար և որը վերադարձել էր յուսահատ սրտով՝ եկաւ մօտս և իր զրոյցով մի քիչ փարատեց երկիւղներս ու կասկածներս:

Նա ասաց որ Համագանում մեծ իրարանցում կար, որովհետեւ Թէհրանից մի նասաղչի էր եկել և ձերբակալել իրանց աղայի (գիւղատիրոջ) որդուն, ձին ձեռքից առել էր և իրան տարել էր մայրաքաղաքը ամբաստանուած որպէս մոլլա բաշուն սպանողը:

Թող ընթերցողը երեւակայի զգացումներս, երբ լսեցի այդ լուրը: Ես ինձ ապահովուած զգացի, բայց չէի կարողանում հասկանալ թէ դեռ ինչքան ժամանակ պիտի գիւղում մնայի: Ես իսկոյն յայտնեցի որ կատարելապէս առողջ էի զգում ինձ, և հիւրասէր գիւղացիներին «մնաք բարով» ասելով՝ հեռացայ գիւղից և շտապեցի դէպի Համագան ստուգելու գիւղացու հաղորդած լուրի ճշմարտութիւնը:

Նազանի հայրը յայտնի մարդ լինելով Համագանում, ես առանց գոռաբռնութեան կարողացայ գտնել նրա տունը: Ես ներս չմտայ, ոչ էլ ուղղակի հետաքրքրուեցի բարեկամիս զըրութեան մասին: Այլ կանգնեցի նրա տան մօտ գտնուող սփռիչի խանութում երկու նպատակով. մէկ նրա համար, որ ինձ հարկաւոր էր նրա օգնութիւնը գլխիս ու երեսիս վայելուչ կերպարանք տալու և մէկ էլ որ գիտէի, որ միայն նա էր կարող լաւ տեղեկութիւն տալ Նազանի իսկական դրութեան մասին:

Սփռիչը բարեբախտաբար մի շատախօս և ուրիշների դորձերի մէջ քիթ խոթող մարդ էր: Երբ ես նրանից հարցրի օրուայ լուրը և մի կերպով պատճառաբանեցի թէ ես ինչու անտեղեակ էի մնացել այն դէպքի մասին, որ զարմա-

ցրել էր ամեն մարդու, նա զարմացած մի-երկու քայլ յետ դընաց և բացազանչեց.

— Միթէ ռըտեղից ես գալիս դու, որ չի՛նչ լուր չունես այդ շուն մոլլա Նազանի գործած յանցանքի, անօրէնութեան մասին: Այդ մարդը սպանել է մոլլա բաշուն. այդ բաւական չէ՝ նա հանել է նրա շորերը և ինքն է հագել և այդքանով էլ չբաւականանալով՝ գողացել է դահճապետի ամենալաւ ձիերից մէկը իր բոլոր զարդերով հանգերձ: Օ՛, նա շատ վատ ազատութիւն է կերել:

Ես խնդրեցի սփռիչից մանրամասնութեամբ պատմել ինձ ըստ պատմութիւնը, և նա առանց սպասելու, որ երկրորդ անգամը խնդրէի՝ սկսեց այսպէս.

«Մօտաւորապէս տասն օր սրանից առաջ այդ Նազանը հասաւ իր հօր տան դուռը՝ նստած մի գեղեցիկ, լաւ զարդարուած ձիու վրայ, որը աւելի սաղ կը դար մի խանի կամ մի գինուորականի՝ քան Ալլահի մի աղքատ ծառայի: Ինքն էլ շատ պաշտական շալեր էր հագել և ձիւն մոլլա բաշուն էր նմանում: Իր այդ զգեստով ու ձևով նա շատ զարմացրեց համագանցիներին, որովհետեւ զրանից միքանի օր առաջ այստեղ լուր էր տարածուել, որ Շահը սաստիկ բարկացել էր նրա վրայ և Թէհրանից աքսորել էր ամենախայտառակ ձևով:

«Երբ նա իր հօր տան դրան իջաւ իր ձիուց, շատ բաներ պատմեց իր մասին, և երբ նրան հարցրին թէ ինքն ինչու էր արտաքսուել մայրաքաղաքից, նա կարծես թէ շատ քիչ նըշանակութիւն տուեց իր խայտառակութիւնը և ասաց, որ իրան ծածուկ կերպով ասուել էր որ իր պաշտօնանկ լինելն ու խայտառակութիւնը ժամանակաւոր էր, և որ իր սիրտը շահելու համար՝ իր հեծած ձին ընծայուել էր իրան:

«Ամեն մարդ հաւատաց նրա այս բացատրութեանը, և նա մեծ պատուով ընդունուեց իր հօր տան մէջ, բայց շատ դժբախտաբար, հէնց միւս օրը երբ նա պատրաստուած էր ձին հեծնել և շրջել քաղաքում որպէսզի բոլորը տեսնէին իրան, նրանց տան դրան երեսց մի նասաղչի, որ Թէհրանից էր եկել: Այդ նասաղչին կանգ առաւ, շատ ուշադրութեամբ գննեց նրա ձիան թամբը, սանձն ու զարդերը և բացազանչեց. «Լա Ալլահ իլ Ալլահ»: Այնտեղ կանգնած մարդկանցից նա հարցրեց թէ այդ ձին ումն էր պատկանում, և նրան ասուեց որ դա մոլլա Նազանինն էր:

— Մոլլա Նազանինը, գոռաց նա կատաղութեամբ. ում շունն է նա: Այդ ձին իմ աղայի՝ դահճապետի սեփականու-

թիւնն է, և ով որ ասում է «չէ, նրանք չէ», սուտ է խօսում, ով կ'ուզի նա լինի՝ մոլլա կամ ոչ մոլլա:

«Այս միջոցին տանից դուրս եկաւ յանցաւորը, որը նա-սաղչուն տեսնելով աշխատեց չնկատուել նրանից, որովհետեւ ինչպէս իմացուեց նա այն նասաղչիներէից մէկն էր որ նրան էշի վրայ դրած ման էր ածել Թէհրանի փողոցներում: Նազանն իսկոյն գլխի ընկաւ թէ մոլլա բաշու շորեր հագնելը ինչ վը-տանգի էր բերել իրան, և նա փորձ արեց փախչել, բայց նա-սաղչին իսկոյն ճանաչելով նրան՝ գոռաց «բռնեցէք դրան, հո-գին հանէք, գա հէնց ինքն է, հէնց իմ որոնած մարդն է: Կեցցեն իմ բարի աստղ. Ալլիի գլուխը վկայ, մարդարէի մո-բուքը վկայ՝ որ գա է այն սնանկացած աւազակը, որ սպանեց մոլլա բաշուն ու գողացաւ դահմապետի ձին»:

«Այս ասելով՝ նասաղչին իջաւ իր ձիուց և իր ծառայի և հանդիսատեսներէի օգնութեամբ (որոնք տեսան որ նասաղչին իշխանութիւն ունէր գործելու) բռնեց Նազանին, որը, իրան պաշտպանելու համար՝ հազար ու մէկ երդումներով պնդում էր որ ինքը ոչ աւազակ էր, և ոչ մարդասպան, և որ ինքը պատ-բաստ էր դուրսնով երդուելու և հաստատուելու իր անմեղու-թիւնը»:

Սափրիչը ճշտութեամբ պատմեց Նազանի և նասաղչու մէջ տեղի ունեցած բոլոր խօսակցութիւնը, որի հետեանքն այն էր եղել՝ որ վերջինս առաջինին բռնելով տարել էր Թէհ-րան՝ արհամարհելով Նազանի հօր և բարեկամների խոստացած կաշառները:

Ո՛չորի կուրծքը դեռ այնքան չէր ուռչել մաքառող զգա-ցումներով՝ ինչպէս եղաւ իմս երբ լսեցի թէ իմ ընկած ընկերն ինչ վիճակի էր հասել, ինչպէս պատմեց ինձ սափրիչը: Նախ ես ողբացի ձիու, նրա զարդարանքների և իմ շալ գզեատի կորուստը, սակայն յետոյ ինձ մխիթարեցի այն մտածմունքով, որ եթէ մոլլա Նազանի գլուխը կտրուէր, այլ ես ոչոր ինձա-նից հաշիւ չէր պահանջելու՝ դորձած յանցանքներէս համար: Ես դարձեալ սկսեցի վրաս նայել որպէս մէկի՝ որ վայելում է իր բարի աստղի պաշտպանութիւնը, այնինչ Նազանի վրայ նայեցի որպէս մէկի՝ որ, իհարկէ, դատապարտուած էր միշտ դժբախտ լինելու, որովհետեւ մենք ինչո՞ւ պիտի փոխէինք մեր շորերը, և ինչո՞ւ նա պիտի վերցնէր ձիւս, այն էլ այն ժամա-նակ՝ երբ ես ամենեւին տրամադիր չէի համաձայնուելու:

Ինչպէս, չնայած որ շատ հաւանականաբար նա կը կրէր այն պատիժը որին ես էի արժանի, այնուամենայնիւ ես ինձ վտանգից ազատուած չէի համարում քանի դեռ Պարսկաստա-

նում էի. ուստի վճռեցի իմ առաջուան ծրագրի համեմատ հեռանալ այդ երկրից: Շորերիս, ձիուս և նրա զարդարանքի կորստի համար ես ինձ մխիթարեցի իմ 95 թումանովը, որ ինձ կը բաւականանար իմ այժմեան պակասները լրացնելուն համար, և յետոյ 100 դա բողբոզ աստ (Աստուած մեծ է) բա-ռերը ծառայեցին ինձ, ինչպէս ծառայել են ինձպէս շատ ուրիշ թշուառների, որպէս ուտեստի պաշար ապագայիս համար և որպէս պաշտպանութիւն ընդդէմ բոլոր չկանխատեսուած թը-շուառութիւնների, որ ճակատագրի ձեռքը պատրաստում է մեզ համար:

Դւ. կը.

Հաջի Բարան լսում է՝ բաղնիքում իրան պատահած արկածի պատմու-թեան շարունակութիւնը եւ սաստիկ վախենում է:

Հագնուելով ու պատրաստուելով որպէս մի վաճառական, որովհետեւ արդէն վաղուց վճռել էի հրաժարուել մոլլայութիւ-նից այդ պաշտօնի մէջ յաջողութիւն չգտնելուս պատճառով, ես պնացի Բիրմանշահ գնացող մի կարաւանի ջորեպանի մօտ և նրա հետ խօսեցի որ մի ջորի էլ ինձ տար: Բարեբախտա-բար նա մէկ ջորի ունէր որ վարձուած չէր և առանց բեռ կը-րելու Թէհրանից եկել էր մինչև այնտեղ: Մի ջնջին վարձով նա ինձ յատկացրեց դրան, և որովհետեւ ես ոչինչ բեռ չունէի նրա վրայ դնելու, մենք՝ ջորին ու ես շատ լաւ սաղուեցինք ի-րար հետ:

Մենք ճանապարհուեցինք և եօթերորդ օրը հասանք Բիր-մանշահ, ուր ես պատրաստուեցի մի ուրիշ ջորի վարձել. բայց ինձ տասցին որ դեռ մինչև մէկ ամիս ինձ չէր յաջողուի ջորի վարձել, որովհետեւ սահմանադրութեամբ ահ ու սարսափ տարածող քիւրդ աւազակների պատճառով ոչ մի կարաւան չէր համար-ձակուի ճանապարհ ընկնել, եթէ դա բաղկացած չլինէր մեծ թուով ճանապարհորդներից: Ինձ նաեւ ասացին որ ուխտաւոր-ներից և մեռած մարմիններից բաղկացած մի մեծ կարաւան մեզանից մէկ օր առաջ ճանապարհուել էր դէպի Բէքրէլա, և որ եթէ ես աշխատէի, կարող էի հասնել նրանց ետեւից նախ-քան նրա վտանգաւոր տեղերից անցնելը:

Ես ամեն բոլոր ճանաչուելու և ձերբակարգուելու վտանգի մէջ էի. ուստի առանց ուշացնելու, ստըով ճանապարհուեցի համեմու կարաւանին: Փոքր ապահով էր գօտուս մէջ. և առանց

ուրիշ բան վերցնելու, բացի մի դադանակից, հեռացայ Գիր-
մանշահից:

Երրորդ օրուայ երեկոյեան դէմ, երբ գրեթէ բոլորովին
ուժասպառ էի եղել, ես հեռուից տեսայ կրակի լոյս, որի ծուխը
ոլորապատոյտ բարձրանում էր մի բլի ճակատի վրայ: Մօտենա-
լով՝ ես տեսայ որ դաշտը ծածկուած էր խաշինքով, և ինձ
յայտնուեց, որ ենթադրածիս պէս, մօտ էի կարաւանին: Քիչ
էլ մօտենալով այն բեռներին որոնք մի փոս ընկած տեղում
դիզուած էին իրար վրայ, և որոնց մօտ, ես գիտէի, պիտի
հանդիպէի չառնին, ես տեսայ մի փոքրիկ սպիտակ վրան, որ
կանգնած էր քիչ հեռու և որը ցոյց տուեց, որ նրա մէջ էին
նշանաւոր ուխտաւորները: Այդ վրանի մէջ կանայք կային, ո-
րովհետեւ նրա մօտ դրուած էր մի թախտընան (պատգարակ)
և մի զոյգ քաջաւա (սակառ, panier):

Ես ինձ ձեռքերի որպէս թէ մի ուխտաւոր էի, և խօսելով
Չորեպանի հետ, նա ուրախութեամբ խոստացաւ մի Չորի տալ
ինձ: Ես շատ անհանգիստ էի. դրութեանս նայելով՝ ուզում էի
աննկատ մնալ, բայց գօտուս միջի 95 թումանը այնքան ար-
ժանապատուութիւն տուեց ինձ, որ ես չկարողացայ զսպել այն
ցուցամոլութիւնը՝ որ յատուկ է իմ բոլոր հայրենակիցներին:

Դիզուած բեռներից մի քիչ հեռու, ուր ես նստած էի,
կային հաստ թաղիքներով ծածկուած երկար ու նեղ հակեր,
կամ աւելի լաւ ասած՝ սնդուկներ, որոնք զոյգ-զոյգ դրուած
էին գետնի վրայ: Ես հետաքրքրուեցի թէ դրանք ինչն են,
որովհետեւ առաջին անգամն էր որ ես այդ ձևի բեռներ էի
տեսնում, և ինձ ասացին, որ դրանք մեռած մարմիններ էին
որ տալու էին Քէրքէլա:

— Դու անտարակոյս օտաբաւկան ես, ասաց Չորեպանը, որ
այնքան շատախօս և այնքան ընդաբոյս հանճարի տէր մարդ
էր՝ ինչքան ես իր համբարները (համապաշտօնները) ընդհանը-
րապէս, եթէ ոչ՝ այդպէս տգէտ չէիր լինի: Գիտե՞ս, մենք շատ
հազուադիւրս բաներ ենք տանում Քէրքէլա:

— Այո, ասացի ես, ես օտաբաւկան եմ. ես գալիս եմ
շատ հեռու տեղից և սարերից եկած մարդու եմ նմանուած:
Յանուն Ալլահի, ինչքան ես այդ հազուադիւրս բաները, որ դուք
տանում էք Քէրքէլա:

— Ի՞նչ, զարմացաւ նա, միթէ դու ոչինչ չես լսել Թէհրա-
նի մոլլա բաշու տարօրինակ մահուան մասին. միթէ դու չե՞ս
լսել թէ նա ինչպէս մեռաւ բաղնիքում, թէ նրա ուրուականը
ինչպէս տեսնուեց հեծած իր ձիուն, և յետոյ էլ հարեւումը, և
թէ ինչպէս յետոյ նա հեծաւ դահճապետի ամենալաւ ձիերից

մէկը և աներևութացաւ: Ես զարմանում եմ, միթէ դու մինչև
հիմա ռոտեղ էիր ապրում, որ ոչինչ լուր չունիս, աւելացրեց
նա ուսերը վեր քաշելով: Զորեպանի խօսքերից սարսափած՝ ես
կեղծեցի իբր թէ ոչինչ, ոչինչ չգիտէի, և խնդրեցի նրանից որ
բաւականութիւն տար հետաքրքրութեանս պատմելով ինձ բո-
լոր պատմութիւնը: Նա պատմեց, և եթէ այդ պատմութեան
մէջ ես ինքս մեծ դեր խաղացած չլինէի, անշուփ կը գուարճա-
նայի դրանով:

— Ուրեմն իմացիր, ասաց նա, որ ինչ որ ես այժմ պիտի
պատմեմ քեզ՝ բոլորն էլ ճշմարիտ է. որովհետեւ ինքս անձամբ
այնտեղ էի երբ այդ զարմանալի դէպքը պատահեց:

Եւ նա սկսեց այսպէս:

«Մոլլա բաշին մի օր մութը կոխած ժամանակ ճիշտ ե-
րեկոյեան աղօթքից յետոյ գնում է բաղնիք, լողանում, դուրս
է գալիս և իր ծառաներով շրջապատուած՝ վերադառնում է
տուն, մտնում է իր հարեմի խալվաթը, ուր նա պառկում է
քնելու:

Դու, իհարկէ, գիտես, որ Պարսկաստանում, հասարակաց
բաղնիքներից շատերը ամեն առաւօտ բաց են լինում կանանց
համար մինչև մի որոշ ժամ, որից յետոյ տղամարդիկն են գը-
նում: Ինչպէս ասացի, իրիկունը մոլլա բաշին է բաղնիք գնում,
խակ միւս առաւօտը՝ լուսաբացին երբ բաղնիսպանը փչելով
կովի եղջիւրը բաղնիք է հրաւիրում իր մուշտարիներին, նրա
կիւնը շրջապատուած իր աղախիններով՝ գնում է բաղնիք. նրանք
առաջինն են լինում որ մտնում են ներս:

«Իրանց խանութին յարգելու համար աղախիններից ոչ
մէկը չէ համարձակում նրա ներկայութեամբ մտնել տաք ջրի
աւազանը: Բաղնիքի գմբէթը հազիւ թէ շատ աղօտ կերպով
լուսաւորուած է լինում, և մոլլա բաշու կիւնը գրեթէ բոլորո-
վին մթութեան մէջ է մտնում տաք ջրի աւազանը: Երևակայիր
թէ նա ինչպէս է զարհուրում, երբ մի-երկու քայլ առաջ դը-
նալով, նրա ձեռքը դիպչում է ջրի երեսին տատանուող մի
մեծ կտոր մսի: Նա մի սարսափելի ձիւ է արձակում, իսկոյն
դուրս է վազում ջրի միջից—կարծես թէ մէկը հալածում է
նրան—և ուշաթափում է:

«Հեշտութեամբ կարելի է երևակայել այն վախն ու սար-
սափը որ խանութը ձգեց իր աղախինների մէջ, որոնք մէկ-
մէկի հոտից, ճրագը ձեռքներում, ներս են վազում, ահարե-
կուած այսուայն կողմն են նայում և իսկոյն դուրս վա-
զում առանց հասկանալու թէ ինչն է որ իրանց այդքան սոս-
կում է պատճառում:

«Ի վերջոյ պառաւ դուէնան սիրտ առնելով համարձակ-
ւում է նայել աւազանի մէջ, և որքան է զարմանում և սարսա-
փում երբ այստեղ մի մեռած մարդ է տեսնում:

«Աղախիններն սկսում են սոսկալ և այնպէս աղաղակե-
ր նրանց ձայնից խանութը ուշքի է գալիս, և նրանց հետ-
միասին աշխատում են քննել աւազանի միջի դիակը: Իհարկէ
դժուար է լինում ճանաչել ջրի մէջ մնացած և ուռած մարմի-
նը, բայց ի վերջոյ, երբ գլուխն ու երեսը դէպի նրանց է դառ-
նում, և երբ որ պառաւ դուէնան ճրագի լոյսը նրանց վրայ է
ձգում, բոլորն էլ միաձայն գոչում են. «Ով Ալի, մոլլա բաշին»
է, մոլլա բաշին է»:

«Խանութը նորից ուշաթափւում է, և աղախինների մէջ
այնպէս իրարանցում է ընկնում, որ կ'ասես թէ այնտեղ նը-
րանք լսում են «յարութեան փողերի սոսկալի հնչիւնը»:

«Հացուկոծի ձայնից, բաղնիքի շինութեան մէջ դռնուող
բոլոր կանայքը ներս են թափւում և յանկարծ աղախիններից
մէկը աղաղակում է. «Բայց դա չէ կարող մեր աղան լինել»:
որովհետեւ ես իմ աչքով տեսայ որ նա վերադարձաւ բաղնիքից,
ես ինքս իմ ձեռքով պատրաստեցի նրա անկողինը, և վստա-
հեմ որ նա շուտով քնեց: Անկարելի է որ նա միևնոյն ժամա-
նակ թէ բաղնիքում աւազանի մէջ խեղդուած լինի և թէ իր
անկողնում քնած լինի: Դա ուրիշ մարդ է, մեր աղան չէ»:

«Գերեզու այս խօսքերը աւելի մեծ սոսկում են պատճա-
ռում կանանց, որովհետեւ նրանք մտածում են որ նրա տեսածը
իրանց աղայի ուրուականն է եղել: «Նայեցէք, ասում է խա-
նութը որ կրկին ուշքի է գալիս, նայեցէք դիակի երեսին, ես
վստահ եմ որ դա իմ ամուսինն է, տեսէք, ահա եղունքներն
տեղը, ես հէնց երեկ ճանկոցի նրան»: «Եւ տեսէք, խանութ,
ասաց գերուհիներից մէկը, տեսէք նրա մօրուքի այն տեղը,
որտեղից դուք երեկ մի փունջ մաղ փետեցիք»:

«Այս տխուր յիշատակութիւնների վրայ խեղճ այրի խա-
նութն սկսում է այնքան դառնութեամբ լալ ու ողբալ, մինչև
որ աղախիններից մէկը մօտենում է նրան և հաւատացնում է
թէ մոլլա բաշին դեռ կենդանի է: «Ինչպէս էր նա կարող ճը-
րազը ձեռքիցս առնել, ասում է նա, ինչպէս էր նա կարող
դուռը փակել, ինչպէս կարողացաւ ինձ ասել «գնա», ինչպէս
նա խռովալով քնեց»: Նա այնքան վստահ է լինում իր ասածի
ճշմարտութեան վրայ, որ իսկոյն շորերն հագնում է և ցան-
կութիւն է յայտնում գնալ իր աղայի ննջարանը, ուր նա կա-
ծում է թէ նա դեռ քնած է:

— Բայց եթէ աղան այնտեղ է, ապա սա ով է, ասաց մի
ային ցոյց տալով դիակը:

— Սա, սա նրա ուրուականն է, ասաց մի ուրիշը, որով-
հետեւ ոչոք չէ կարող երկու մարմին ունենալ — մէկն ապրելու
համար, իսկ միւսը՝ պահեստի:

— Ո՛հ, ասաց մի երրորդը կատակի ձևով, այդպիսի բան
քոյրովին նորութիւն կը լինի: Եթէ այդպէս լինի, ուրեմն նա
կարող է դրանց գործածել այնպէս՝ ինչպէս նա գործ է ածում
իր քաղաքի տունն ու ամարանոցը:

«Մինչև այս ժամանակ՝ բաղնիքը արդէն լցուած է լի-
նում շատ ուրիշներով: Մոլլա բաշու կինն ու աղախինները
ականջ են խլացնում իրանց սուր ճիչերով ու աղաղակներով:
Նրանց լացուկոծը աւելի սաստկանում է, երբ գերուհին
վերադառնալով ասում է. «Մոլլա բաշին խալվածութեմ չէ, մի-
այն նրա քնած տեղն էր երևում նրա անկողնում, էլ ուրիշ ոչ
մի հետք չկայ»:

«Մոլլա բաշու մահուան լուրն իսկոյն տարածւում է, ամ-
բոխը հաւաքւում է բաղնիքի շուրջը և ուզում է ներս մտնել,
և մինչև կանայքը ժամանակ են գտնում հագնուելու, բաղնիքը
լցւում է տղամարդերով: Թէհրանում դեռ ոչ մի հասարակաց
բաղնիքում այդպէս իրարանցման ու շփոթութեան տեսարան
չէր տեսնուել: Մոլլա բաշու կինն ու աղախինները լալիս, ող-
բում են, միւս կանայք էլ դայրացած յանդիմանում, հայոյում
են տղամարդկանց որ համարձակուել են թափուել բաղնիքի
մէջ: Յոյզն ու աղմուկը ծայրայեղութեան է հասնում:

«Վերջը գալիս են հանգուցեալի աղգականներն ու բարե-
կամները, նրանց հետ գալիս են և՛ մորդեշուրները, որոնք վեր-
ցնելով դիակը, տանում են լուանում, դմսում և պատրաս-
տում են Բէրբէլա ուղարկելու, ուր յարմար է գտնւում որ նա
թաղուի: Խանութը ցանկութիւն է յայտնում դիակի հետ ճա-
նապարհորդելու, և իմ ջորիները վարձւում են: Տեսնում ես
այն վրանը, նրա մէջ են նա և իր աղախինները, և այնտեղ
(ցոյց տալով բեռները), այնտեղ է նրա ամուսնու դիակը: Միւս
դիակներն էլ որ այնտեղ են՝ այն մարդիկն են, որոնք մոլլա
բաշու մահից քիչ առաջ ու յետոյ մեռել են Թէհրանում և ճա-
նապարհին. նրանք էլ ուղարկւում են թաղուելու մէկի պաշտ-
պանութեան ներքոյ, որը, յոյս ունենալ, օգնութեան ձեռք պի-
տի մեկնէ նրանց դրախտը մտցնելու»:

Այստեղ ջորեպանը լռեց: Նրա պատմութեան վերջին մա-
սըն այնքան ազդեց ինձ որ ես վախից պապանձեցի: Ես աշ-
խատում էի փախչել, բայց այժմ իսկ վտանգի մէջ էի: Եթէ

մոլլա բաշու ծառաները որոնց միքանիսի հետ ես մտերիմ էի, ճանաչէին ինձ, հետս խօսէին՝ նրան ճանաչելով՝ շուտով կը յայտնուէր իմ ու վրինելը:

— Բայց մոլլա բաշու դիակը բաղնիքից դուրս տարուելուց յետոյ էլ ի՞նչ պատահեց, հարցրի ես ջորեպանին, որովհետեւ ես սաստիկ հետաքրքիր էի իմանալու թէ արդեօք մարդիկ գտնել էին շորերս որ թողել էի բաղնիքի անկիւններից մէկում:

— Ալիի գլուխը վկայ, ասաց նա, ես լաւ չեմ յիշում: Այսօր քանը գիտեմ որ շատ պատմութիւններ էին անում մարդիկ, ամենմէկը տարբեր բան էր պատմում: Ոմանք ասում էին որ մոլլա բաշին խեղդուելուց յետոյ տեսնուել էր իր անդէրունումն, տեսնուել էր որ նա մտել էր իր ննջարանը. ուրիշներն ասում էին թէ նա միւս առաւօտը տեսնուել է դահճապետի տան դրան և վերցնելով նրա ամենալաւ ձիերից մէկը՝ հեծել, գնացել էր: Դահճապետը մի նամակ է ցոյց տալիս որ մոլլա բաշին է գրել ու կնքել, և դրանով նրան արտօնութիւն է ընդունել գինի խմելու: Վերջապէս, այնքան շատ և հակասական են նրա մասին տարածուած լուրերը, որ մարդ չէր հասկանում թէ որքան հաւատարմ: Բոլորն էլ ապշած, դարմացած էին թէ մի մարդ ի՞նչպէս է կարող կենդանի դուրս գնալ բաղնիքից, ինչպէս վկայում են նրա ծառաները ու բաղնիսպանը, և միևնոյն ժամանակ էլ խեղդուած լինել աւաղանումը: Մարդիկ ինչքան աւելի էին վիճում նրա մասին, այնքան աւելի էին շատանում շփոթութիւններն ու դժուարութիւնները, մինչև որ մի բան յայտնուեց որ զարմանալի կերպով պարզաբանեց խնդիրը:

«Բաղնիքի մի մութ անկիւնում, շարունակեց ջորեպանը, մի մարդու շորեր գտնուեցին, և առանց մեծ դժուարութեան՝ իմացուեց որ դրանք պատկանելիս են եղել Հաջի Բարա անունով մի յիմար ախուճի, որը մոլլա բաշու երգուեալ թշնամի՝ վատահամբաւ մոլլա Նադանի հետերգներից մէկն է: Յետոյ բոլորը գոռացին՝ «Հաջի Բարան է մարդասպանը, անկասկած նա է սուրբ մարդու խեղդողը. նա պիտի վճարի նրա արեան գինը»: Ամբողջ քաղաքը սկսեց որոնել նրան: Շատերն ասում էին որ ոճրագործը մոլլա Նադանն է եղել: Վերջապէս բոլոր կողմերը մարդիկ ուղարկուեցին բռնելու երկուսին էլ և նրանց մեծած կամ կենդանի թէհրան բերելու: Ես միայն ցանկանում եմ որ բախտս ասի՝ նրանք երկուսն էլ իմ ձեռքն ընկնեն, նրանք ինձ համար աւելի շահ կ'ունենան քան բոլոր ջորիներն իմ վարձը մինչև Բէրբէլա:

Թող ընթերցողը գուշակի թէ ջորեպանի վերջին խօսքե-

րը ինչ ազդեցութիւն ունեցան վրաս, այո, ինձ վրայ՝ որ երբեք անուանի չէի որպէս դժուարութիւններին քաջութեամբ յաղթող մէկը, և որ վտանգից ազատուելու համար՝ փախչելը իբրև առաջին քայլ դերադաս կը համարէի քան որևէ ուրիշ միջոցի դիմելը. սակայն այստեղից վերադառնալն աւելի վտանգաւոր կը լինէր ինձ համար. աւելի լաւ էր որ շարունակէի ճանապարհս, որովհետեւ շուտով մի ուրիշ կառավարութեան հողի վրայ կը լինէի: Ուստի վճռեցի, սուս-փուս շարունակել ճանապարհս, մօտալուտ վտանգով շրջապատուած մարդու զգուշաւորութեամբ և խօհեմութեամբ:

Դ. Կ.

Հաջի Բարան բռնուած է, բայց նրա քարի աստղը կրկին հաշտուած է նրա հետ եւ ազատուած է նրան:

Յաջորդ առաւօտը կարաւանը ճանապարհուեց: Ես գնում էի ջորեպանների և միքանի հացկատակների խմբի հետ, որոնցից (վերջիններից) շատերը միշտ ուղեկցում են կարաւաններին, որպէսզի ինձ վարագործուած պահէի: Բոլորի առաջ գնում էր մոլլա բաշու կնոջ պատգաւակը, որին հետևում էին նրա ազախիները, յետոյ գիտնելով բեռնաւորուած ուղտերը, յետոյ մնացած կարաւանը որ բազկացած էր զլխաւորապէս բեռնաւորուած ջորիներից:

Ես նախանձում էի նրանց՝ որոնք ինձանից աւելի աւագակային կամ սրիկայական կերպարանք և աւելի պատառուտուած շորեր ունէին, որովհետեւ ես սաստիկ վախենում էի, որ միգուցէ դէմքս բաւական գեղեցիկ երևար ճանապարհորդներին և նրանք ուշադրութիւն դարձնէին վրաս: Ես յատկապէս սուկում էի այրի խանումի ծառաներից. երբ նրանք ինձ մօտենում էին, ջանս դող էր ընկնում, թէպէտ ես սաստիկ հետաքրքիր էի տեսնելու թէ նրանց խմբում կային իմ մտերիմներից թէ չէ: Երբ նրանք մօտենում էին ինձ, ես իսկոյն երես միւս կողմն էի դարձնում, որպէսզի նրանք չտեսնէին դէմքս:

Այդ օրուայ ճանապարհորդութիւնը անվտանգ անցաւ, և երբ իջանք դիշերելու, ես գլուխս մի բեռան վրայ դրի ու բռնեցի մինչև միւս առաւօտը: Երկրորդ օրն էլ բախտաւոր էի, որովհետեւ ոչինչ չպատահեց ինձ: Այս աշողութիւնը այնքան վատահումիւն ներշնչեց իմ մէջ, որ ես փառասիրաբար ցան-

կացայ ջորեպաններին մի քիչ աւելի լաւ մարդկանց ընկերակցութիւնը վայելել:

Եւ ծանօթացայ ճանապարհորդներին մէկի հետ, որը, ինչպէս ինձ ասացին, հայ եպիսկոպոս էր, և որին ես հազիւ հասկացրել էի որ ինքը շատ բախտաւոր պիտի համարէր իրան և շատ էլ շնորհակալ որ արժանացել էր ինձպէս մի ճշմարիտ հաւատացեալի ուշադրութեանը, երբ յանկարծ խանութի ծառաներից մէկն եկաւ անցաւ մեր մօտից, և ես յանձին նրա ճանաչեցի այն մարդը՝ որ աշխատել էլ ինձ ամուսնացնել մի մոթու հետ երբ ես նոր էի մտել մոլլա Նաղանի ծառայութեան մէջ: Ես լեղապատառ եղայ երբ նրան տեսայ: Եթէ մոլլա բաշու ուրուականն երևար աչքումս, ես այդքան չէի վախենայ: Իսկոյն երեսս միւս կողմը դարձրի, բայց նա անցաւ գնաց առանց ուշադրութիւն դարձնելու վրաս, այնպէս որ ոչինչ չպատահեց ինձ, միայն թէ սաստիկ վախեցայ: «Ձէ, մտածեցի ես, էլի պիտի մտնել ջորեպանների խմբի մէջ», և իսկոյն թողնելով եպիսկոպոսին դրադուելու իր մտածմունքներով՝ գնացի ընկայ նրանց մէջ:

Յաջորդ օրը մենք պիտի անցնէինք այն կիրճերով՝ ուր բուն էին դրել քիւրդ աւազակները: Իհարկէ, այդ տեղերից անցնելիս՝ ամեն մարդ այնքան տարուած կը լինէր իր անձն աւազակներից փրկելու մտածութիւններով, որ ոչ ոք ժամանակ չէր ունենալ ուշադրութիւն դարձնելու վրաս: Բաւական էր, որ պարսից հողից անցնէինք տաճկացը, այլևս վտանգ չէր լինի ինձ համար, որովհետեւ եթէ ես բռնուէի՝ տաճիկների պաշտպանութիւնը կը խնդրէի:

Այդ օրը—մի օր՝ որ լաւ յիշատակուած է իմ արկածալից կեանքի պատմութեան մէջ, կարաւանը զօրախմբի կերպարանը ստացաւ: Ո՛վ որ մի բան ունէր որ կարող էր իրան ծառայել որպէս զէնք, հանում, ցոյց էր տալիս: Ամբողջ կարաւանը յիշեցնում էր ինձ մի նոյնանման տեսարան, որ ես նկարագրել եմ պատմութեանս առաջին էջերում—թիւրքմէնների յարձակումը՝ երբ ես Օսման աղայի ծառայութեան մէջ էի:

Այս դէպքում էլ նոյն երկրորդ նշաններն էին երևում, և ես հաւատարմութեամբ պիտի խոստովանուեմ, որ ժամանակն երբէք չէր ուժեղացրել նեարդերս, ոչ էլ ինձ որեւէ իրաւունք էր տուել «առիւծ ուտող» մակդիրը աւելացնելու անուանս վերայ:

Կարաւանը գնում էր համախմբուած: Բոլորի առաջ գնում էին չաուշն ու ջորեպանը, որոնք մոլլա բաշու կնոջ ծառաների հետ միասին կաղմում էին մի տեսակ առաջապահ զօրք

(vanguard). Իսկ ես, որ աւելի բան մէկ պատճառով ստիպուած էի միմիայն իմ ապահովութեան վրայ մտածել՝ ընկել էի բազմութեան մէջ, և ուրախ էի նրա համար, որ բացի գօտուս մէջ պահուած 95 թումանից՝ ուրիշ ոչինչով ծանրաբեռնուած չէի:

Մենք առաջ էինք գնում լուրեայն: Ոչ մի ձայն չէր լսուում բացի ջորիների և ուղտերի զանգակների զնգզնգոցներից: Մինչդեռ խորապէս մտածում էի թէ ինչ կերպով պիտի ծառայեցնէի փողս երբ որ Բազդադ հասնէիք, յանկարծ գլուխս բարձրացնելով տեսայ մի լաւ զինուած պարսիկ որ ջորեպանի հետ գալիս էր դէպի ինձ:

—Հէնց սա է ասածս մարդը, ասաց ջորեպանը, մատնացոյց անելով ինձ:

«Ալիի գլուխը վկայ, մտածեցի ես, որ բարի բազդս խոժոռուել է վրաս, նեղացել է ինձանից»:

Ես նայեցի զինուած պարսիկն ու ճանաչեցի նրան: Նա հէնց այն Արդիւլ Բէրիմն էր, որից ես առել է հարիւր թումանը Սէյիդարադ գիւղում: Սաստիկ վախենում էի և մտածում էի որ արդէն կորած եմ, բայց մի քիչ հանգստացայ երբ ջորեպանն ինձ ասաց.

—Դու վերջին մարդն ես, որ միացար մեր կարաւանին, և գուցէ կարող ես մեզ ասել թէ այժմ Բէլքը Ալի խան աւազակը սահմանագլխի որ կողմումն է:

Ես մեծ վրդովմունքով պատասխանեցի նրան. բայց խօսելիս աչքերս Արդիւլ Բէրիմի վրայ էի պահում, որը նայում էր ինձ իր սուր, թափանցող աչքերով, որոնք մօտ էր լեզաւ պատառ անէին ինձ: Կասկածանքի մէջ ընկած մարդու պէս, նա սկսեց զննել ինձ, ես էլ աշխատում էի խոյս տալ նրա հայեացքների տակից, սակայն նա կարծես թէ յանկարծ մի բան յիշեց և բացազանչեց. «Հէնց ինքն է. ես ճանաչում եմ դրան. դա այն մարդն է որ խաղ արեց մօրուքիս հետ և հարիւր թումանը ձեռքիցս առաւ»: Յետոյ դառնալով մեզ մօտ գտնուող մարդկանց՝ ասաց. «Եթէ դուք աւազակ էք ուղում բռնել, անհաճեալ մէկը. այս մարդը աւազակ է. յանուն Մարգարէի, բռնեցէք դրան»:

Ես սկսեցի վիճել, հակառակել, ժխտել այդ ամբաստանութիւնը, և հաւանականաբար ինձ կը յաջողուէր համոզել շրջապատողներին որ ես զուր տեղն էի ամբաստանում, բայց յանկարծ դժբախտաբար վրայ հասաւ «ամուսնութեան պաշտպանը», իսկոյն ճանաչեց ինձ և գոչեց. «Օհօ, Հաջի Բարան»: Իմ ամբողջ պատմութիւնը լոյս ընծայուեց: Ես հրատարակուեցի մոլլա բաշու սպանողը, և այս հանգամանքը այնպէս ընդ-

հանուր աղմուկ բարձրացրեց ամբողջ կարաւանի մէջ, որ աւաղակների վախը մոռացուեց, բոլոր ճանապարհորդները թափուեցին շուրջս և զարմանքով նայեցին ինձ:

Ինձ բռնեցին, թևերս կապեցին, և պատրաստուեմ էին շան պէս քաշ տալ մոլլա բաշու խանութի մօտ, բայց բարի աստղս օգնութեան հասաւ և ցոյց տուեց իր զօրութիւնը: Յանկարծ մի աղաղակ լսուեց քիչ հեռուից, և ես տեսայ մի խումբ ձիաւորներ՝ որոնք արագ-արագ իջնում էին մի բլրի վրայից: Քիւրդ աւաղակներն էին նրանք: Ամբողջ կարաւանը շփոթութեան մէջ ընկաւ. դիմադրութիւնը օգուտ չունէր, որովհետեւ «ոչ սիրտ կար, ոչ ձեռք»:

Կարաւանը ցրուեց: Նրանք որ հեծած էին՝ փախան: Զորեպանները իրանց ջորիներին փրկելու համար՝ իսկոյն կտրտեցին բեռների պարանները, բեռները վայր ձգեցին և թողնուեցին աւաղակների ողորմութեանը: Ուղտապաններն էլ նոյն բանն արին. դիակներն էլ թափուեցին ճանապարհների վրայ: Ես նկատեցի որ նրանցից մէկը՝ որ մոլլա բաշուն էր՝ ընկել էր մի առուի մէջ. կարծես թէ ճակատագիրը դեռ չէր յոգնել նրան խեղդելուց:

Սառնաշփոթ փախուստը ընդհանուր և կատարեալ դարձաւ: Բոլորը փախան, ցրուեցին, և ես մնացի մինակ: Մի եղանակով թեկնա արձակեցի: Ես տեսայ որ քիւրդերն իրանց աչքերը անկել էին խանութի պատգարակի և նրա հետեողների վրայ, որովհետեւ նրանք բնականաբար յոյս ունէին հարուստ գերիներ ունենալ: Ես ուրախացայ երբ տեսայ որ նրանք՝ որոց վրայ ես դեռ մի քանի բռնալի առաջ նայել էի որպէս այնպիսիների՝ որ նշանակուել էին ինձ հողին հաւասարացնելու, գուցէ և շան պէս սատկացնելու, այժմ հէնց ինքները մի անել զրութեան մէջ էին, որ նոյնքան աղէտալի էր, ինչքան իմս, իմս, որից ես այժմ ազատուած էի:

Այրի խանութի ծառները սպառնացին, երգուեցին, հայհոյեցին, խրոխտացին, բայց բոլորն էլ զո՛ւր եղաւ. ոչ մի կերպով նրանք չկարողացան ողոքել վայրենի թշմամիների սրտերը: Անիրաւացի վճարներ անելու պատրուակով՝ աւաղակներն սկսեցին կանոնաւոր կերպով թալանել կարաւանի այն մասը որ չէր կարողացել փախչել:

Կրկին իմ բարի աստղը օգնութեան հասաւ և ցոյց տուեց իր զօրութիւնը, որովհետեւ այժմ աւաղակների ուշադրութիւնը դարձաւ այնպիսիների վրայ, որոնք իրանց շորերով փոքրիշատէ պատուաւոր մարդիկ էին երևում, և ես ու ջորիս բախտ ունեցանք այնքան աննշան, ուշադրութեան այնքան

անարժան երևալ, որ ոչոք չմօտեցաւ մեզ, ու մենք շարունակեցինք մեր ճանապարհը:

Ես որևէ աղաղակների դիակ չէի տանում Քէրբէլա. ես օղի պէս ազատ էի, և հէնց որ տեսայ վտանգ չկար ինձ համար, և ինձ ազատուած գտայ այն հազարումէկ թշուառութիւններից, որոնցով ես շրջապատուել էի, և որոնք կարծես թէ կախարդութեամբ հեռացրուել էին ինձանից՝ ես գոչեցի. «Բարիբալլահ, բարիբալլահ, ով իմ բախտ», և քըշեցի ջորիս:

Գլ. կղ.

Հաջի Բարան համուեմ է Բաղդադ, հանդիպում է իր առաջին աղային և որոշում է վաճառականութիւն անել:

Թողնելով մոլլա բաշու այրի խանութին, նրա աղախիններին և ծառաներին քիւրդերի ձեռքում, ես շտապեցի դէպի Բաղդադ: Ես ամենեւին ցանկութիւն չունէի ճանապարհին որևէ մէկի հանդիպել, որովհետեւ ես աշխատում էի այնպէս դնալ որ ոչոք չնկատէր ինձ: Բայց ես հանդիպեցի շատերին՝ որոնք փախել էին աւաղակներից, և որոնք հետաքրքիր լինելով կարաւանի զրութեան մասին՝ քաշ էին գալիս տեսարանի վայրի մօտերը, յուսալով ետ ուղել կամ իրանց ընկերները կամ նրանց սեփականութիւնները:

Մենակ ես էի որ բոլորովին անկախ էի, և երկու կամ երեք ֆարսաղ հեռացած լինելով վտանգի տեղից, կրկին մնացի մենակ: Կրկին և կրկին անգամ մտածեցի ինձ պատահած արկածների վրայ ու եկայ այն վերջաւորութեանը, որ քանի որ ճակատագիրս ինձ զօրեղ կերպով պաշտպանում էր, կարելի էր կրկին քայլերս ուղղէի դէպի փառասիրութեան ճանապարհը, յուսալով որ շուտով մի լաւ հարստութիւն ձեռք կը բերէի, որ փոխարինէր ինձ այն կորուստը որ առաջադիմութեան հասնելու անյաջող փորձերը պատճառել էին ինձ:

«Գօտուս մէջ 95 թուման փող ունիմ, մտածեցի ես, և ամբողջ աշխարհը առջես եմ, ուստի լիայոյս եմ որ կը հասնեմ նպատակիս: Հոգս չէ թէ նազանին հրասանդով (mortar) կը սպանեն, կամ թէ քիւրդ աւաղակները վերջին աստիճան կը թշուառացնեն մոլլա բաշու կնոջը: Ես չեմ հասկանում թէ ինչո՞ւ չպիտի գլխարկս թեք դնեմ ինչպէս անում է ամենալաւ մարդը Պարսկաստանում»:

Վերջապէս Բաղդադի աշտարակներն ու պատերն երևա-

ցին, և քիչ յետոյ ես մտայ քաղաքը: Ես բոլորովին օտար էի այնտեղ, ոչ մի տեղ չէի ճանաչում. բայց գիտէի, թէ որ կողմըն էլ գնայի՝ մի քարվանսարայի կը հասնէի. ուստի անտարբեր թէ որ կողմն եմ գնում, թոյլ տուի ջորուս գնալ, որ կողմը որ ինքն ուզէր:

Բոլոր փողոցներին լաւ ծանօթ լինելով, ջորին ինձ տալու մի մեծ քարվանսարա, ուր, անկասկած նա երկար ժամանակից ի վեր եկել, գնացել էր: Քարվանսարայի կամարակապ դալանը մտնելով, ջորին սկսեց երկար խանչել. կենդանին կարծում էր որ այնտեղ պիտի հանդիպէր իր ընկերներին: Ես բախտաւոր էի (եթէ ինձ կարող էի բախտաւոր համարել) տեսնելու քարվանսարայի բակում միքանի հայրենակիցներ, և ես շուտով իմացայ որ այդտեղ նրանց յաճախատելին էր:

Ես կարծում էի թէ իմ անձնաւորութիւնը, որտեղ էլ որ գնայի՝ չէր գրաւելու մէկի ուշադրութիւնը. սակայն այդպէս չեղաւ, որովհետեւ քարվանսարան մտնելուս պէս մարդիկ իսկոյն հաւաքուեցին շուրջս ու հաղարումէկ բաներ հարցրին ինձանից: Նրանք ամեն ժամ սպասում էին կարաւանի հասնելուն. վաճառականները անհամբեր էին ստանալու իրանց ապրանքները և ինձնից լուրեր էին հարցնում կարաւանի մասին: Ես նրանց հետաքրքրութեանը բաւականութիւն տուի այնպիսի պատասխաններով՝ որ ես յարմար և հարկաւոր համարեցի. սակայն վճուեցի իսկոյն հեռանալ այդ հետաքրքիր մարդկանցից և գնալ, առանձնանալ: Հետեւաբար ջորուս իր բախտին յանձնելով—մտածելով որ նրա տէրը շուտով կը հասնէր և կը խնամէր նրան—ես դուրս ելայ քարվանսարայից ու քայլերս ուղղեցի դէպի մի այլ կողմ:

Ինձ անյայտ պահելու համար ես ամենից առաջ փոխեցի իմ փոշաթաթախ և արևից գոյնը թուած ոչխարի՝ մորթէ գլուխովը տեղական գլխարկի հետ: Դա մի երկար քաղաքի մարմիր կտաւ է՝ որ մետաքս կտորով կապւում է գլխին և երկար ծայրը կախում է ետևի կողմից: Ես գնեցի նաև մի գոյգ բաց-կարմիր մաշիկներ, և մի գործածուած տաճկական ընկիճ (վերնազգեստ), որ հագնելով իմ պարսկական շորերի վրայ, օսմանցու ընդհանուր տեսք ստացայ:

Այս անկողաց յետոյ խելքիս եկաւ որ շատ լաւ կը լինէր ծանօթանալ Օսման աղայի ընտանիքի հետ, որոնց միջոցով, հեշտութեամբ կը ծանօթանայի տմբողջ քաղաքի հետ, և նպատակիս շուտով կը հասնէի: Ուստի ես անցայ գլխաւոր բաղարների և բէղեստանների միջով, որպէսզի տեղեկութիւններ ըստանայի, և զիտմամբ կանգնեցի բաղարի այն տեղում՝ ուր

դառան մորթու առետուր էր լինում, որովհետեւ ես լաւ յիշում էի որ Օսման աղան մորթու վաճառականութեամբ էր պարապում: Ես նաև յիշեցի շատ մանրամասնութիւններ, որ նա հաճոյքով ինձ պատմել էր մեր ճանապարհորդութեան ժամանակ, և ինձ թուաց որ ես կարող էի նրա տուած նշանաբաններով ուղղակի գնալ նրա տունը, առանց մէկից հարցնելու:

Ինչևէ, նեղութիւնս շուտով վերջացաւ. որովհետեւ կանգ առնելով բոխարացի գլխաւոր վաճառականների մէկի խանութի առաջ և հետաքրքրուելով Օսմանի մասին՝ մէկն ինձ շատ ծանօթ ձայնով ասաց. «Ո՞վ է կամենում տեսնել ինձ. յանուն մարգարէի, ես Օսման աղան եմ»:

Երևակայեցէք զարմանքս և ուրախութիւնս: Նա հէնց ինքըն էր—Օսման աղան էր: Ես զրեթէ այնքան զարմացայ որ նրան Բաղդադում գտայ, որքան զարմացել էի նրան Թէհրանում հանդիպելիս: Ես պատմեցի նրան իմ պատմութիւնից այնքանը միայն՝ որ հարկաւոր համարեցի նրա համար, և նա էլ պատմեց իրանը:

Նա հեռացել էր Թէհրանից Ստամբուլ գնալու և այնտեղ վաճառելու իր ապրանքը. բայց երբ լսել էր, որ ճանապարհին Երևանի և Էրզրումի միջոցում գողերից թալանուելու վտանգ կ'սր, խոհեմութիւն էր համարել Բաղդադ գնալ, ուր նա այժմ ապրում էր շատ տարիներ բացակայելուց յետոյ:

Նրա որդին օրինական տարիքին հասնելով և իր հօր կուրուստը պատշաճ արարողութիւններով ողբալուց յետոյ՝ ժառանգել էր նրա ստացուածքը, որից, ըստ օրինաց, նա բաժին էր հանել իր մօրն ու քրոջը, բայց երբ որ հայրը կենդանի վերադարձել էր հայրենիք, նա առանց իր գէմքը թթուացնելու, բարի մուսուլմանի պէս գործադրել էր զորանի այն պատուէրը թէ՛ մարդ պիտի յարգի ու զթայ իր ծնողներին, և ոչ թէ նրանց արհամարհի: Երբ վերջապէս Օսմանը վերադարձել էր, նրա կինը կենդանի էր եղել ու աղջիկն էլ ամուսնանալու տարիքին հասած:

Իր արկածները համառօտ կերպով պատմելուց յետոյ նա դարձաւ ինձ և սովորականից աւելի սուր կերպով ասաց.

—Բայց, հա՛ջի, բարեկամս, ասա ինձ յանուն մարգարէի, ի՞նչը քեզ ստիպեց ինձ ամուսնացնել Թէհրանում ապրող այդ սատանայի հետ: Երբեք եմ այն աղով որ միասին կերել ենք, երբեք եմ, որ Թէհրանում ես աւելի թշուառ կեանք ունեցայ քան ունեցել էի Թիւրքմէնների մէջ: Ասա, հա՛ջի, ինձպէս մի մի վաղեմի բարեկամի հետ այդպէս վարուելը, այդպէս խաղա-նելը իրաւացի էր:

Ես նրան հաւատացրի որ իմ միակ նպատակն էր եղել երջանկացնել իրան, համոզուած լինելով, որ քանի որ այդ կինը մի ժամանակ Պարսկաստանի վեհապետի սիրելին էր եղել, կարող էր իր վերջին օրերումն էլ դեռ աւելի հրապոյրներ ունենալ քան բաւական էր մի մարդու համար, որ իր կեանքի ամենալաւ ասարիների մի քանիսը անց էր կացրել ուղտերի մէջ:

— Ուղտերի մէջ, գոչեց Օսմանը. ես քեզ հաւատացնում եմ, ուղտերն այդ կատաղի քածի հետ համեմատած՝ հրեշտակներ են: Հազար անգամ երանի կը լինէր, եթէ դու ինձ ամուսնացրած լինէիր մի ուղտի հետ, որովհետեւ այդ խեղճ կենդանին գոնէ հանգարտ ու ծանր կը նստէր իր տեղում և ինձ հանգիստ կը թողնէր, այն ինչ՝ այդ վիշապը, այդ իժը ամբողջ ժամանակը հողիս հանում էր ինձ ասելով թէ՛ ես որչափ բախտաւոր պիտի համարէի ինձ, որչափ փառք ու պարծանք պիտի ունենայի՝ որ արժանացել էի ամուսնանալու իրան հետ, որ մի ժամանակ Շահին կատարել էր տալիս իր բոլոր քմահաճոյքները: Այդ օձը, այդ կատաղած քածը ամեն մի բառ խօսելիս՝ կամ մի ապտակ էր զարնում երեսիս, կամ սաստիկ ճանկըտում էր: Ա՛խ, աման, աման, դա ի՜նչ դէ էր, հառաչեց Օսմանը իր ձեռքի թաթը քսելով իր թշին, աման, կարծես թէ մինչև հիմա էլ նրա ճանկոտածների տեղը ցաւում է:

Ծերունի Օսմանը վերջը հաւատաց, որ իմ նպատակն էր եղել իրան երջանկացնել, և շատ բարեւարտութեամբ ինձ հրաւիրեց իր տան մէջ բնակուել որքան ժամանակ որ Բաղդադում մնալու լինէի: Ես իհարկէ, մեծ հաճոյքով ընդունեցի նրա հրաւերը:

Մեր խօսակցութիւնը տեղի ունեցաւ Օսմանի խանութի ներքնասենեակում, ուր նա ինձ համար հինգ փարայի սուրճ բերել տուեց հարեան սրճարանից: Երբ սուրճը խմեցի և մեր խօսակցութիւնը վերջացաւ, նա ինձ հրաւիրեց գնալ իր որդու խանութը, որ դանում էր նոյն բազարումը, ոչ շատ հեռու: Նրա որդու անունը Սուլէյման էր. իր հօր բացակայութեան միջոցին նա սկսել էր ըագագութիւն (կտաւաւաճառութիւն) անել. բաւական լաւ ապրուստ էր հայթհայթել և օրուայ մեծագոյն մասը (բացի այն ժամանակից երբ հարկաւոր էր ազօթքի գնալ) անց էր կացրել նստած իր խանութի առջև դըրուած փոքրիկ փայտէ տախտի վրայ, շրջապատուած իր ապրանքներով, որ մարդը կերպով դարսուած էին դռնակների վրայ: Նա մի պարարտ, գունդ-կլոր մարդ էր իր հօր պէս. երբ նա լսեց, որ ես Հաջի Բարան եմ, ուրախացաւ, շնորհա-

ւորեց գալուստս և հրաւիրեց ինձ իր չիբուխը, որ ինքը ծըխում էր:

Օսման աղայի ընտանիքի հետ բարեկամանալով, ես բաւական հանգիստ ու երջանիկ կեանք ունեցայ Բաղդադում: Նրանց ընկերակցութեան շնորհիւ, պանդխտութիւնս ամենեւին դառն չէր անցնում. բայց որպէսզի ցոյց տայի որ ես երբէք դիտաւորութիւն չունէի կախուած լինել նրանցից, ես նրանց յայտնեցի իմ 95 թումանի մասին և խորհուրդ հարցրի թէ ինչ կերպով ծառայեցնէի այդ փողը կամ ինչ ապրանքի առևտուր անէի որ ամենից շատ շահաւէտ լինէր:

Ես նրանց հասկացրի, որ ձանձրացած լինելով արկածալից կեանքից, ցանկանում էի ապագայում ժրջանութեամբ աշխատել, փող վաստակել անկախ կեանք վարելու համար: «Շատերն ինձանից աւելի քիչ դրամագլխով հարստացել են», ասացի ես նրանց: Նրանք ընդունեցին այդ, և քանի որ ես նախահաշիւներով էի ուզում հարստանալ՝ Օսման աղան լուրջ կերպով կրկնեց ինձ համար պարսկական բանաստեղծութեան այն միակ խօսքը որ իր ճանապարհորդութեան ժամանակ լըսելով սովորել էր—«Չուրը ժայռից կաթիլ-կաթիլ թափուելով, ծով է կազմում»:

Այս վերջաւորութեանը գալով, մենք՝ այսինքն Օսմանն ու ես, գնացինք նրա (Օսմանի) տունը, որ գտնւում էր բազարներից ոչ շատ հեռու:

Գլ. կն.

Հաջի Բարան ծխամորճների վաճառականութիւն է սկսում:—Նա անյոյս սէր է ներշնչում Օսման աղայի աղջկայ սրտի մէջ:

Օսման աղայի տունը գտնւում էր մի նրբափողոցում, որ ընկած էր դէպի բազարները տանող պողոտայի վրայ: Նրա տան առջև աւելուկի մի կոյտի վրայ կային կատուի մի քանի նոր ծնուած ձագեր, որոնք նվազում էին երբ մենք անցնում էինք, և նրանցից քիչ հեռու, նոյն տեսակ կոյտի վրայ կային շան ձագեր, որոնց վրայ հսկում էր նրանց ըստոտ մայրը, և որոնք իրանց միացեալ վեզվեզոցով յաղուրդ տուին մեր՝ աններդաշնակ խմբերդ լսելու ցանկութեանը:

Այս երկուսի, այսինքն շան ու կատուի ձագերի բնակարանների մէջ տեղ բացւում էր Օսմանի տան դուռը: Մենք ներս մտանք: Դա մի փոքրիկ տուն էր, մի քանի անմաքուր,

44x

խղճուկ սենեակներով: Ոչ մի բեռ չունենալով, բացի մի փոքրիկ կարպետից՝ ես հեշտութեամբ տեղափոխուեցի, և ինձ համար ընակարան ընտրեցի հիւրընկալիս հիւրասենեակի մէկ անկիւնը, ուր նա պահում էր իր անկողինը:

Գալուստս շնորհաւորելու կամ տօնելու համար, Օսմանն ինձ հիւրասիրեց տապակած դառով և առատ փլաւով, որի վըրայ աւելացրուած էր արմաւ, պանիր և սոխ: Կերակուրները եփուել էին հարեմում իր կնոջ և աղջկայ ձեռքով իրանց միակ աղախնի օգնութեամբ: Ես նրանց ոչ մէկին զեռ չէի տեսել, որովհետեւ արդէն մութը կոխել էր երբ մենք տուն հասանք, և իհարկէ, քաղաքավարի լինելու համար, ես չհետաքրքրուեցի իմանալու նրանց մասին աւելի քան այն՝ ինչ որ Օսմանը տրամադիր էր պատմելու ինձ:

Բացի ինձանից և իր որդուց, Օսմանը հրաւիրել էր իր մորթավաճառ բարեկամին, որի հետ նա մտերմացել էր Բոխարայում: Նրանց խօսակցութեան միակ նիւթն էր վաճառականութիւնը, որի մասին ես այնքան ազէտ էի որ շատ քիչ մասնակցեցի նրանց, թէպէտ քանի որ ես էլ դիտաւորութիւն ունէի վաճառականութիւն անելու, ստիպուեցի ուշադրութեամբ ակնյ զնել նրանց:

Նրանք շատ խորը մտան այդ նիւթի մէջ և տաք-տաք քննադատեցին ամենմի տեսակ վաճառքի արժանաւորութիւնը: Նրանք այնպէս էին խօսում որ նրանց լսողը պիտի կարծէր թէ աշխարհիս վերջը մօտենում էր, և նրանց այդպէս խօսելու պատճառն այն էր որ քաղաքում լուր էր տարածուել թէ դառան մորթու գինն իջել էր Սաամրոլում:

Նրանք համոզեցին ինձ որ ամենեւին դառան մորթու առևտուր չանէի. այլ խորհրդատրեցին որ ինձ համար շատ օգտաւէտ կը լինէր ծխամորճներ գնել, որոնք երբէք չէին փչանայ և որոնց համար միշտ մեծ պահանջ կար Սաամրոլի բաղարներում:

Երբ հիւրասիրութիւնը վերջացաւ և հիւրերը գնացին, ես սկսեցի խոր կերպով մտածել իմ լսածների վրայ և շուտով վերջաւորեցի ծխամորճների վաճառականութիւն սկսել: Սենեակի անկիւնում ամբողջ օրը նստեցի ու հաշիւներ արի թէ իմ 95 թումանովը քանի ծխամորճներ էի կարող գնել, և ինչքան կը շահուէի Սաամրոլում: Երբ երևակայութիւնս լու տաքացաւ, ես սկսեցի օդում պալատներ կառուցել: Այն մարդու ծրագրերը, որին Սաադին հանդիպել էր Փուշում, ինչին էր համեմատած իմիս հետ:

«Ծխամորճներին տուած հասոյթով, մտածեցի ես, Իզմի-

րում թուղ կը գնեմ և կը տանեմ Եւրոպա, ուր մեծ շահով ծախելուց յետոյ, արաղչին կը գնեմ ու կը տանեմ Մեծ Գահիւրէ (Grand Cairo): Դրանց էլ ծախելով, փողերս պարկերի մէջ կը լեցնեմ ու կը գնամ Հաբեշտան ուր գերինեը՝ կը գնեմ, կտանեմ Մոքքա, մեծ շահով կը ծախեմ, և այնտեղից՝ կը գնամ այցելելու Մարգարէի գերեղմանը: Մոքքայից սուրճ կը տանեմ Պարսկաստան, ուր շատ թանգ գնով կը ծախեմ, և ապա կը գնամ հանգստանալու իմ հայրենի բաղաքում, մինչև որ կարողանամ արքունիքում մի պաշտօն գրտնել որը ժամանակով ինձ արքայից-արքայի մեծ վէզիր կը դարձնի»:

Այապայիս մասին այսպէս վերջաւորելուց յետոյ, ես սկսեցի աշխոյժ կերպով գործել: Եո պայմանաւորուեցի մի փայտահատի հետ որ գնար Լոր ու Բախտիարի սարերը, որտեղ գտնուում են վայրի կեռասենու անտառներ, այստեղից կտրելու իմ տուած չափերով ծխամորճների փայտեր, ապա վերադառնար Բաղդադ փայտերը ծակել տալու և յարմար խուրձեր կապելու Տաճկաստանի բաղարների համար:

Այս բոլորը ժամանակին կատարուեց, բայց մինչդեռ ես սպասում էի փայտահատի վերադարձին, ես կրեցի մի հիւանդութիւն որից գերծ չեն մնում թէ տեղացիներն և թէ օտարականները: Դա մի մեծ խոց (չիրան) է, որ ինքն իրան բացուած է մարդուս մարմնի վրայ, և երբ չորանում է՝ տեղը մնում է: Շատ դժբախտաբար այդպիսի մի խոց ունեցայ թշիս մէջ տեղում՝ մօրուքիս կողին, ուր դա թողնելով իր զղուելի տեղը՝ փչացրեց մաղերիս ամենասիրելի մասը:

Լուռ ու մունջ ես կրեցի այս ցաւը, թէև շատշատ անգամ էլ նեղացած՝ կուռում էի ճակատագրիս հետ թէ ինչո՞ւ այդ խոցը երեսիս վրայ պիտի դուրս գար և ոչ մարմնիս մի այլ տեղում:

«Թող այդպէս լինի, ասացի ես հոգոց հանելով. ճշմարիտ է ասել այն մարդը թէ, «եթէ քարին թոյլ տրուի լինել այն՝ ինչ որ ինքն ուղի, դա շատ հաւանականաբար աղամանգ կը դառնայ, և եթէ մարդ ինքը նշանակելու լինի թէ իր մարմնի ինչ տեղում խոց պիտի բացուի, այն ժամանակ Բաղդադում էլ տգեղ գէմք չէ տեսնուելու»:

Ինչևէ, ինձ միութարեւու համար յիշեցի Օսման աղայի երեսը որ այլանդակութեան հայելին էր, թէպէտ նա իր մարմնի մի այլ տեղումն էր խոց ունեցել: Փոխարէն ցաւակցելու ինձ, նա կարծես թէ աւելի ուրախանում էր դժբախտութեանս վրայ:

— Հաջի, ասաց նա, եթէ դու կեանքումդ դրանից աւելի մեծ ցաւ կամ դժբախտութիւն չես ունեցել, ուրեմն այդ խոցը բարիք պիտի համարես. երեսիդ միայն մէկ կողմն է այլանդակուել, միւս կողմը հօ ոչինչ չէ եղել: Փերուզայի մէկ կողմը գոյնի կատարելութիւն է ցոյց տալիս, իսկ միւս կողմը սև ու կեղտոտ է. այնուամենայնիւ դա փերուզա է, թանգագին քար է:

— Այո, հառաչեցի ես, ինչպէս որ փողոցային շան լակոտները մի որսկան շուն տեսնելիս հաջում են նրա վրայ, բայց չեն համարձակուում մօտենալ նրան, այնպէս էլ ոչ տգեղադէմ մարդն է կարող գեղեցկադէմ մարդու երեսին նայել, ոչ էլ մօլի մարդը՝ առաքինի մարդու:

Չնայած թշիւ այլանդակութեանը, բանից դուրս եկաւ որ ես բաւական դաւել էի Օսմանի աղջկան՝ Դէլարամին, որը հազարուէկ փոքրիկ հնարքներով կարողացաւ ինձ հասկացնել որ ինքն ինձ սիրում էր: Նրա մայրն ու ինքը Բաղդադի խոցը բժշկելու փորձառութիւնն ունենալով՝ յանձն առին բժշկելու և իմս: Իմ խոցն ու Դէլարամի սէրը կարծես միասին, միաժամանակ էին ծնունդ առել, և մինչև այն ժամանակ որ առաջինն իր ամենաբարձր աստիճանին հասաւ, վերջինս այլևս ինձ համար նեղիչ, վնասակար դարձաւ:

Ես չէի սիրահարուել նրա վրայ, որովհետեւ նա ճիշտ իր հօր պատկերն էր, որի երեսն այնքան նմանութիւն ունէր ուղտի դէմքին, որ նրա աղջկայ երեսին նայելիս՝ իսկոյն ուղտինը պատկերանում էր ինձ: Ուստի ես շատ հանգստացայ մտատանջութիւնից երբ ճանապարհորդութեան եղանակը մօտեցաւ և երբ Ստամբուլ գնացող կարաւանն սկսեց հաւաքուել: Ես հաւաքեցի բոլոր ծխածորճներս, յարմար խուրճերի բաժանեցի, հաշիւներս վերջ տուի, ինձ հարկաւոր եղած շորերս պատրաստեցի և անշափ հրճուեցի, երբ յայտարարուեց որ մոլորակների միւս յաջողակ հանդիպաւորութեան (conjunction) հետ՝ կարաւանը պիտի ճանապարհուէր:

Խեղճ Դէլարամ, նա յուսահատ դէմքով պտոյտ էր դալիս շուրջս և դարձան անում խոցիս. բայց կարծես թէ խոցիս ուռուցքի իջնելու հետ՝ արագ-արագ թուլացաւ և՛ այն կապը, որով նա միաժամանակ կապուել էր աշխարհիս և նրա ունայնութիւնների հետ:

Գլ. կզ.

Հաջի Բարան վաճառական է դառնում, թողնում է Բաղդադը և կարաւանի հետ գնում է Ստամբուլ:

Գարնան մի պայծառ առաւօտ էր, երբ կարաւանը «Ստամբուլի դարվազ» կոչուած մեծ դռնով դուրս գնաց քաղաքից: Նստած իմ ապրանքով բեռնաւորուած ջորու վրայ, անկողինս տակս դցած, քսակներովս շրջապատուած՝ ես գնում էի նայելով գեղեցիկ տեսարանին և ականջ դնելով ջորիների զանգակների ձայներին որպէս երաժշտութեան՝ ինձ վրայ նայելով որպէս բաւական կարեւորութիւն ունեցող վաճառականի:

Իմ բարեկամ ուղեկիցներս էին Օսման աղան, նրա մորթավաճառ ընկերը (որին նա հրաւիրել էր ճաշի), և մի-երկու ուրիշ բաղդադցի վաճառականներ: Բացի նրանցից կային և՛ շատ ուրիշ ուղեւորներ Պարսկաստանի դանազան կողմերից եկած, որոնք գնում էին առևտուր անելու Ստամբուլում, և որոնց հետ ես փոքրիշառտէ ծանօթ էի:

Թէհրանի մոլլա բաշու մահուան խնդիրն արդէն բաւական հնացել, մոռացուել էր, և յիշուի ես եմ շորերով ու երեսիս խոցի նշանով այնպէս փոխուած էի՝ որ ճիշտ բաղդադցու էի նմանում, և կերպարանքիս մէջ ոչ մի բան չէր երեւում որ յիշեցնէր աշխարհին որ ես իսկապէս պարսիկ էի:

Ես չեմ ցանկանում ձանձրացնել ընթերցողին նրան պատմելով թէ մենք ինչ արկածների հանդիպեցինք Տաճկաստանից անցնելիս. բաւական է միայն այսքանն ասել որ, աւագակներից վախենալուց, ջորեպանների հետ շատ կռիւներ տալուց և քարվանսարներում շատ վէճեր ունենալուց յետոյ, մենք անվտանգ հասանք Ստամբուլ:

Ես, Հաջի Բարաս, սպահանցի մի պարսիկ, միշտ կարծել էի թէ իմ հայրենի քաղաքն ամենաառաջինն էր ամբողջ աշխարհում. չէի կարծել որ աշխարհում կարող էր լինել մի քաղաք՝ որ կարողանար մրցել Սպահանի հետ, և մինչև անգամ երբ մէկն ինձ համար նկարագրել էր Ստամբուլը որպէս Սպահանից աւելի սիրուն քաղաք՝ ես ծաղրել, նոյնիսկ յանդիմանել էի նրան. բայց երբ առաջին անգամ տեսայ Ստամբուլը, չեմ կարող բացատրել թէ որքան զարմացայ, որքան սքանչացայ:

Ես միշտ կարծել էի որ Սպահանի արքունական մէսէիզը աշխարհիս ամենահոյակապ, ամենափառաւոր շինութիւնն էր,

բայց այստեղ հարկաւոր նրանցից շատ աւելի մեծ և գեղեցիկները կային—մէկը միւսից աւելի շքեղ, աւելի փառաւոր։

Ես միշտ կարծել էի որ ոչ մի տեղ չէր կարող Սպահանի չափ մեծ լինել։ Բայց այստեղ աչքերս յոգնեցին նայելով այն բազմաթիւ բլուրներին, խորշիկներին որոնք ծածկուած էին անհամար շէնքերով։ Եթէ Սպահանը Նէսֆէ ջէնան (աշխարհիս կէսն) է, ուրեմն Ստամբուլն ամբողջ աշխարհն էր։

Քաղաքների այս գոհարը Սպահանի վրայ այն մեծ առաւելութիւնն ունի որ ընկած է ջրերի գեղեցիկ ափերի վրայ, և ոչ թէ Սպահանի պէս շրջապատուած է չոր, ապառաժ լեռներով։ Բացի դրանից, Ստամբուլը իր բոլոր գեղեցիկութեամբ աւելի ևս գեղեցկանում է երբ նա անդրադառնում է ջրերի մէջ, որպէս հայելիների։

Բայց ես հրեք չեմ կարող վերջացնել եթէ ուզեմ փորձ անել նկարագրելու այն բազմաթիւ շարժուն բաները որ դրաւեցին ուշադրութիւնս։ Հազարաւոր նաւակներ, դանադան ձկնորով ու մեծութեամբ՝ սահում գնում էին ամեն ուղղութեամբ, մինչդեռ մեծ նաւերը, որոնց կայմերն աւելի շատ անտառներ էին ներկայացնում քան Մազանդրանը, շարան-շարան կանդնած էին նաւահանգիստներում։

«Օ», սա դրախտ է, ասացի ես ինձ շրջապատողներին, սա դրախտ է, և երանի թէ ես հրեք դուրս չգնամ այս տեղից»։ Բայց երբ յիշեցի որ այդ եղեմը գտնուում էր մի անիծեալ հերետիկոս ցեղի ձեռքում, որոնց մօրուքները անարժան են աւելներ դառնալու մեր փոշիները մարբելու համար՝ վրդովուեցի և մտածեցի որ մեծ շնորհ էի արել որ զիջել էի մանել նրանց մէջ։

Ինչեւէ, ես մխրթարուեցի այն մտածածներով որ, եթէ տաճիկներին թոյլ է տրուել այս աշխարհում ընտրել իրանց համար Ստամբուլի պէս մի դրախտանման բնակավայր՝ հանդերձեալ աշխարհում՝ անտարակոյս դժոխքը կը լինի նրանց տեղը։

Մաքսատան կարգուկանոններին ենթարկուելուց յետոյ, ես ու ընկերս Սկուտարիայում նաւակ նստելով՝ գնացինք Ստամբուլ, և մեր բեռներով իջանք մի մեծ բարձրաբայում, որ պարսիկ վաճառականների յաճախատելին է և որը կառուցուած է քաղաքի կենտրոնում՝ բաղարների մէջ։

Հասարակաց փողոցներում անցուղարձ անող բազմութեանը նայելով՝ ես ապշեցի, և ինձ շատ խեղճ մարդ զգացի։ Տեսնելով խանութներում ի ցոյց դրուած թանգազին իրերը, բնակիչների (զրեթէ բոլորի) պատուական զգեստները և մեծ

իշխանների ու աղաների գեղազարդ ձիերի վրայ նստած անցուղարձ անելը՝ ես հիացմամբ ասացի. «Փահ, փահ, ճրտեղ է Ստամբուլը իր շքեղութեամբ, և ճրտեղ է Պարսկաստանը իր աղքատութեամբ»։

Օսման աղան ու ես միասին վարձեցինք քարվանսբայի սենեակներից մէկը, որի մէջ տեղաւորեցինք մեր ապրանքները։ Օրուայ ընթացքում ես ի ցոյց դրի ծխամորճներս, շարելով նըրանց մի տախտի վրայ, և որովհետեւ նրանք հատընտիր արածներն էին՝ մարդիկ մինչև երեկոյ բաւականաչափ գնեցին, ու ես մեծ շահ ունեցայ։ Ինչքան ապրանք էի ծախում, և ինչքան իմ փողերը վերադառնում էին քսակներիս մէջ՝ նրանց համեմատ էլ ես ինձ զեղխութեան էի տալիս—մի բան՝ որ առաջներն երբէք չէի արել։

Յարմարագոյն և գեղեցկագոյն շորեր պատրաստել տուի ինձ համար. գնեցի մի ստթագլուխ չիբուխ, մի սիրուն գոյնով շալ մէջքիս համար, փուլաքներով (վահանակներով) զարդարուած մի մետաքսէ ծխախոտի քսակ, բաց-գեղին մաշիկներ և մի փայլուն դաշոյն։

Ես շրջապատուած էի փող շոյլելու փորձութիւններով և սկսեցի շոյլել։ «Այս աշխարհում, մտածեցի ես, փող եղած ժամանակ՝ արժէ ապրել»։ Բազմաթիւ էին այն հասարակաց տները, ուր մարդ կարող էր ցոյց տալ իր անձնաւորութիւնը։ Ես միշտ փորձում էի գնալ ամենաշատ յաճախորդներ ունեցող սրճարանները, ուր մի բարձրաստիճան անձնաւորութեան ղիրբով նստելով մի բարձր նստարանի վրայ, մէջքս դէմ տալով փափուկ բարձերին՝ ծխում էի չիբուխս և սուրճ էի խմում։

Պարսկաստանում ես այնքան անհաճոյ արկածներ էի ունեցել, որ այժմ ես ոչ միայն հաւատ չէի ընծայում հայրենակիցներին, այլ մինչև անգամ խորշում էին նրանցից ու տաճիկների հետ էի բարեկամութիւն պահում։ Բայց նրանք՝ հայրենակիցներս, որոնք հետաքրքիր մարդիկ են, և որոնք վերաւորում են եթէ մէկը նրանց արհամարհում է, կամ ուշադրութիւն չէ դարձնում նրանց վրայ, իմացան թէ ես ով եմ և ինչ գործի տէր մարդ էի, և հետևաբար սկսեցին խեթ-խեթ նայել ինձ։ Ինչեւէ, ես աշխատեցի կարելոյն չափ լաւ վարուել նրանց հետ, և քանի որ իմ և նրանց մէջ գեղ վաճառականական մրցումն չկար՝ նրանք ինձ չէին նեղացնում։

Հասարակաց ժողովատեղիներում ես ինձ բազազդցի վաճառական էի հրատարակում, և երեսիս խոցի տեղը որ ցարդ մեծ զժրախտութիւն էի համարում, այժմ հաստատում էր իմ բազազդցի լինելը։ Փորձը ցոյց տուեց որ, ոչ մի բանով մարդ

— Բայց ասան ինձ, ով էր այն կինը, որին ես միքանի ընդհատեցի տեսայ, և ի՞նչ է իմ անելիքը:

— Այդքան մի շտապիր, պատասխանեց պառաւը. այս դիշեր ոչինչ չի կարելի անել. դու պիտի համբերես: Տեղն ու ժամանակը անյարմար են, բայց վաղը կէսօրին ինձ հանդիպիր էյիւրի գերեզմանանոցում, որտեղ ես քեզ կը պատմեմ այն՝ ինչ որ դու ցանկանում ես իմանալ: Ես նստած կը լինիմ աջ թեիդ վրայ ընկած առաջին էմիրի գերեզմանի կողքին, իբրև նշան՝ ձախ ուսիս վրայ կը գցեմ մի կարմիր շալ, որով կարող կը լինիս ինձ զանազանել ուրիշներից: Գնա, Ալլահը հետդ լինի:

Մենք բաժանուցեցինք, ես վերադարձայ իմ սենեակը մըտածելու տեսածիս ու լսածիս վրայ: Այլևս կասկած չկար, որ ինձ համար բարիք էր պատրաստուած. բայց ես սոսկալի պատմութիւններ էի լսել տաճիկ այլ ամուսինների նախանձոտութեան մասին, և վախենում էի զոհ դնալ այդպիսի մի վիրաւորուած ամուսնու կատարութեանը: Զինարն ու աշտարակը, Մարիամն ու Յովսէփը, Իէլարամն ու իր Բաղդադի խոցը, յաջորդաբար եկան պատկերացան առջևս և վհատեցրին ինձ միքանի ընդհատեցի. բայց արեւնս դեռ տաք լինելով՝ ես վճռեցի թէ՛ պէտ յակամայս, սկսել գործը:

Սոստմանս համաձայն, միւս օրը ճիշտ նշանակուած ժամանակ գերեզմանանոցումն էի, և պառաւի տուած նշանաբանին հետեւելով աջ թեիս վրայ գտայ էմիրի գերեզմանը, որի կողքին նստած էր նա կարմիր շալը ձախ ուսին գցած: Հեռանալով ճանապարհի մօտից, մենք քաշուեցինք գերեզմանանոցում գտնուող նոճիներից ամենաբարձրի ստուերի տակ, ուր նստելով գետնի վրայ—Ստամբուլի գեղեցիկ նաւահանգիստը մեր առջն ընկած—սկսեցինք կամացուկ խօսել մեր բանակցութեան խնդրի վրայ:

Նախ պառաւն ինձ գովեց ճշտապահութեանս համար և ապա հաւաստիացրեց ինձ, որ իր անելիք առաջարկը երբէք վտանգաւոր չէր լինի: Նա իր հասակակիցների պէս շատախօս էր. բաւական ժամանակ նա խօսեց առանց գալու բուն խնդրին: Նա յայտնեց թէ ինքը որչափ էր սիրում ինձ և որքան էր ցանկանում մի ծառայութիւն անել ինձ, և այդպիսի շատ ուրիշ խօսքեր: Տեսնելով որ ժամանակ էր վատնուում և ծխամորճներս քարվանսարայում առանց վաճառուելու էին մնում, ես ստիպուեցի խնդրել նրանից իսկոյն պատմել ինձ տեսածս չըքնաղ կնոջ մասին:

Առանց կրկնութիւնների կամ շրջաբանութիւնների, նա սկսեց համարեա այսպէս.

«Տեսածդ սիրուն կինը, որի աղախինն եմ ես, միակ աղջիկն է մի հարուստ հալիպցի վաճառականի, որը երկու էլ տղայ ունէր: Այդ վաճառականը շատ տարիներ առաջ մեռաւ: Նրա որդիքը շարունակեցին նրա գործը և այժմ նրանք հարուստ վաճառականներ են այստեղ:

«Դեռահաս ժամանակ, խանմիս՝ որի անունը Շաքարլար (շաքարաշրթունք) է, ամուսնացրին մի ծեր, բայց հարուստ էմիրի հետ, որը խղճատօրէն միայն մէկ կին էր պահում. որովհետեւ փորձը նրան ցոյց էր տուել որ իր տան մէջ ամենէին խաղաղութիւն չէր կարող լինել, եթէ օգտուելով մահմէդական օրէնքի թոյլտուութիւնից՝ մի քանի կին միասին պահէր:

Էմիրը շատ էր սիրում ընտանեկան հանգստութիւնը, հետեւաբար նա ամուսնացաւ դեռահասակ աղջկայ հետ որպէսզի կարողանար նրան համակերպել իրան. մէկ էլ որ նա կարծում էր թէ նա երբէք չէր ընդդիմանալ իր ցանկութիւններին: Այդ բանում նա խելապէս բախտաւոր էր, որովհետեւ աշխարհում իմ խանմից աւելի հեղաբարոյ, հլու, դիւրանասաց կին-մարդ գոյութիւն չունի:

Միայն մէկ կէտ կար, որի վրայ մարդ ու կին երբէք չկարողացան համաձայնել, և որը շուտով էմիրի մահուան պատճառը դարձաւ. խանումս սերով կարկանդակ էր սիրում, իսկ էմիրը պանրով: Այս կարկառակը ամբողջ հինգ տարի, ամեն օր ճաշի վրայ վիճաբանութեան նիւթ էր նրանց համար: Նրանք այնքան վիճեցին մինչև որ սրանից վեց ամիս առաջ ծերունի էմիրը իր սիրած պանրով կարկանդակից չափից այնքան աւելի կերաւ, որ անմարսողութեան հիւանդութեամբ մեռաւ:

«Մեռնելուց առաջ նա իր հարստութեան մի քառորդը, այսինքն այն տունը որ տեսար, կահկարասիքը, աղախինները և մի խօսքով ամեն բան որ մահմէդական օրէնքով նա կարող էր տալ՝ կտակեց իր սիրուն Շաքարլարին, որը այժմ այրի է:

Իր հարստութեան, գեղեցկութեան և երիտասարդութեան շնորհիւ, խանումս իր ամուսնու մահից յետ, միշտ իր վրայ հիացողներ է ունեցել. սակայն նա՝ որ իր հասակակից կանանց շատերից աւելի խելօք ու խոհեմ է, միշտ դէմ է եղել ամուսնանալու որեւէ մէկի հետ և վճուել է սպասել մինչև իրան հանդէպ գայ մէկը, որին ինքը ի սրտէ սիրի, և որը ոչ շահախնդիր լինի և ոչ էլ փառամոլ:

«Ապրելով այս քաղաքի ամենաառաջնակարգ սրճարանի դիմացի տնում, Շաքարլարը միջոց է ունեցել դիտելու բոլոր

յաճախորդներին, և—քեզ հաճոյացնելու համար չեմ ասում —և քեզ ընդորի ամենագեղեցիկն է համարում, և ասում է որ դու իր երեւակայած ու սիրած մարդն ես:

«Եղբայրս այդ սրճարանի տէրն է, և որովհետեւ ես յաճախ առիթ եմ ունենում տեսնուելու նրա հետ, ես մի անգամ քո մասին հետաքրքրուեցի նրանից իմանալու թէ դու ով և ինչ բնաւորութեան տէր մարդ ես: Նրա տուած տեղեկութիւնները շատ գոհացուցիչ էին և շատ ուրախացրին խանութս: Յետոյ մենք վճռեցինք մի եղանակով քո ուշադրութիւնը մեզ վրայ դարձնել, և նոյնիսկ եթէ կարելի լինէր՝ ծանօթանալ հետո: Դու շատ լաւ գիտես թէ մեզ ինչպէս յաջողուեց այդ բանը, և այժմ կարող ես դատել թէ ես քեզ մի ծառայութիւն արե՞լ եմ, թէ՞ ոչ:»

Սկզբում, երբ պառաւն սկսեց իր ասելիքը, ես երբէք չէի սպասում նրանից լսել այն ինչ որ նա վերջն ասաց: Պատմութիւնը լսելուց յետոյ, ես զգացի այնպէս ինչպէս զգում է մի յանցաւոր, որը դատաւարուում է մահուան, բայց յետաձգում է շնորհում նրան:

Փոխանակ զաղամիւրներ, ծպտումների, պատերի վրայ սանդուղքով բարձրանալու, պատուհաններից սենեակը թափուողների, մերկացրուած սրերի և արիւնոտ վէրքերի՝ առանց որոնց սիրային գաւակցութիւն (intrigue) չէ կարելի անել Տաճկաստանում, ես իմ առջև տեսայ հանգստութիւն, հարստութիւն և ապագայ հոգսերից ազատուել: Ես օրհնեցի իմ բարի աստղին և վերջապէս համոզուեցի որ հարստանալու ժամանակը մօտ էր:

Լսածներովս ես այնքան յափշտակուեցի, որ հազարումէկ անկապ արտայայտութիւններ արի: Ես խնդրեցի, ուխտեցի յաւիտենական սիրով սիրել պառաւի խանին—Շաքարլարին, և շատ առատ վարձատրութիւն խոստացայ իրան:

—Բայց մէկ բան կայ, տսաց նա, որ խանուսն հրամայել է ինձ իմանալ նախքան նրա՝ քեզ ընդունելը: Նա կամենում է իմանալ թէ դու ի՞նչ աստիճան պատուաւոր ընտանիքի ես պատկանում, և թէ հարստութիւնդ ո՞րքան է: Դու պիտի իմանաս որ նրա եղբայրներն ու ազգականները շատ հպարտ մարդիկ են, և եթէ խանուսն ամուսնանայ մի անարժան մարդու հետ, նրանք շատ կ'ոպիտ կ'երպով կը վարուեն նրա ամուսնու հետ, եթէ չեն սպանիլ:

Թէպէտ ես պատրաստուած չէի, այնուամենայնիւ ճարպիկութեամբ բացագանչեցի.

—Ընտանիք, ընտանիք ես հարցնում. ով չէ ճանաչում

Հաջի Բաբային: Եթէ կայ մէկը որ ինձ չէ ճանաչում, թող այդպիսին հարցնի իմ մասին Եմենի սահմանագլխից մինչև Իրակի սահմանագլուխը, և Հինգի ծովերից մինչև Կասպից ծովի ափերը, և նա կը տեսնէ որ Հաջի Բաբան ամեն տեղ յայտնի է:

—Բայց ով է հայրդ, հարցրեց պառաւը:

—Հայրս, ասացի ես մի քիչ սպասելուց յետոյ—հայրս, նա մեծ իշխանութեան տէր մարդ էր: Շատ աւելի գլուխներ էին գալիս նրա բոյթի տակ, և նա շատ աւելի մարդկանց մօրութիւց բռնած բաշ է առել քան նոյնիսկ վահաբիների պետը:

Ես բաւական ժամանակ ունեցայ մի փոքրիկ ճիւղազրուութիւն կազմել ինձ համար, և տեսնելով որ պառաւը բաւական ուրախացել էր ասածներինս վրայ, ես շարունակեցի այսպէս.

—Եթէ խանուսդ մի մարդ է որոնում, որ ազնիւ տոհմից լինի, թող նա ինձ նայի: Հաւաստի եղիր որ նա և իր եղբայրներն ինչ ծագում էլ որ ունենան, ինձանից աւելի ազնուազարմ չեն կարող լինել: Երակներինս մէջ արարական աւելին կայ, այն էլ ամենամաքուր տեսակը: Իմ նախահայրը Մանսուրի արարն էր, Երջանիկ-Արաբիայի Նեղջ գաւառից, որին իր ամբողջ ցեղով Պարսկաստանի Շահ Իսմայիլը հաստատեց Իրակի ամենալաւ արօտավայրում, ուր նրանք մինչև այսօր ապրել են: Իմ մեծ նախահայրը՝ Ղաթէր բէն Քուռ, բէն Ասը, բէն Ալ Մադիսնը Քորէյշի ցեղից լինելով՝ ազգակալութիւն հաստատեց մեր օրհնեալ Մարգարէի տոհմի հետ, որ աղբիւրն է իսլամական ամենալաւ արեան:

—Ալլահ, Ալլահ, բացագանչեց պառաւը. դա արդէն բաւական է: Եթէ դու սերունդ ես այդ տոհմից, խանուսն կ'ատարելապէս կը բաւարարուի, միայն թէ հարստութիւնդ էլ համապատասխան լինի:

—Հարստութեանս մասին, ասացի ես, պիտի ասեմ որ այս բոլորինս ես չեմ կարող պարծենալ մի խոշոր նաղդով (կանխիկ գրամ). բայց դէ, ո՞ր վաճառականն է որ միշտ պատրաստի փող ունի: Դու պիտի իմանաս որ վաճառական մարդը փող չէ պահում. նա իր փողերը միշտ տալիս է ապրանքի, և իհարկէ, ապրանքներն աշխարհիս ամեն կողմերում վաճառելուց յետոյ, դարձեալ փող են դառնում և շահով վերադառնում են նրա արկղը: Իմ պարսկական մետաքսներն ու թաւիշներն այժմ Պորասանի ճանապարհի վրայ են. նրանք շուտով կը ծախուեն, և ինձ համար կը բերեն Բոխարայի գառան մորթի: Իմ գործակաւորները՝ որոնց համար ես շատ ոսկի և ջրջնի մորթի եմ ուղարկել, այժմ Մէշէ-

դուռն ինձ համար գնում են Բաշմիրի շալ և Հնդկաստանի թանկագին քարեր: Աստղախանում իմ բամբակեղենները պիտի փոխուին ապակեղենների, սամոյրի մորթու և կտակեղենների հետ, և իմ հնդկական ապրանքները որ Բասրայից գնում եմ և ուղարկում եմ Հալէպ, պիտի ծախուին և նրանց փոխարէն ինձ կ'ուղարկուին արաղչիները ու շալեղեն: Վերջապէս, ինչքան որ դժուար է մի արտի ցորենի հասկեր համելը, այնքան էլ դժուար է ինձ համար ճշտութեամբ ասել թէ որքան է իմ հարստութիւնը: սակայն դու կարող ես ամենայն վստահութեամբ յայտնել խանութիդ, որ երբ իր ընտրած մարդը հաւաքի իր բոլոր հարստութիւնը՝ կ'ապշեցնի իրան էլ, իր ազգականներին էլ:

— Այնամբօր Ալլահ (գոհութիւն Աստուծոյ) ասաց պառաւը, ամեն բան մեր ուղեցածն է. միայն մնում է որ դուք ծանօթանաք միմեանց հետ: Մութը կոխած՝ ճրագները վառուած ժամանակ դու պիտի մեր փողոցի անկիւնումը լինիս, որպէսզի ներկայանաս Շաքարլարին, իհարկէ, հարկաւոր եղած նախագգուշութիւններով, և եթէ նա կը հաւանի քեզ՝ ոչ մի բան չէ կտրող մէջ տեղ ընկնել և յետաձգել ձեր ամուսնութիւնը: Միայն մէկ խրատ պիտի տամ քեզ. — դու պիտի միշտ սերով կարկանդակ սիրես և զարշես տանրով շինուածից: Ուրիշ բաների վերաբերմամբ նա առատաձեռն և աննախապաշարուած է: Ալլահը ձեզ խաղաղութեամբ և անվտանգ պահի:

Այս ասելով, պառաւն իր քօղի ստորին մասով ծածկեց իր բերանը և ստանալով ինձանից երկու ոսկի որ ես նրա բուռը գրի, հեռացաւ թողնելով ինձ կրկին զբաղուել իմ մըտածութիւններով:

Գլ. Կը.

Հանքի Բարան տեսակցութիւն է ունենում գեղանի Շաքարլարի հետ, մահը է հաստատում նրա համար եւ ամուսնանում է նրա հետ:

Ես երկար չմնացի ծառի տակին, որովհետեւ ես շատ բան ունէի անելու նախքան Շաքարլարին ներկայանալու: Հարկաւոր էր որ ինձ հարուստ մարդու կերպարանք տայի, մի քսակ ոսկի ունենայի և բնաւորութեանս համապատասխան զգեստ: Բացի դրանցից, անհրաժեշտ էր որ բաղնիք գնայի, և բոլոր հարկաւոր անուշահոտութիւնների գործածութեամբ՝ անձս ընդունելի դարձնէի:

Վերադառնալիս, ես ինքնաբաւականութեամբ կրկին և կրկին անգամ ինձ ասում էի. — «Ա՛, հաջի, բարեկամ հաջի, հօրդ

մօրուքը վկայ, հոգիդ վկայ, որ այս անգամ դու լաւ ցոյց տուիր յիմարի և իմաստունի տարբերութիւնը: Բարեբաղն, ով դու Մանսուրիների սերունդ, ով դու Քորէյլի տոհմի շառաւիղ»:

Ապագայ վիճակիս վրայ խորապէս մտածելով՝ ես իվերջոյ հասայ քարվանսրան: Օսմանը նստած էր մեր սենեակի մի անկիւնումը և հաշուում էր իր վաճառքների հասոյթը: Իմ ծրագրներով ես այնքան ոգևորուած էի որ իմ ծխամորճները մի շատ աննշան անպէտք բաներ երևացին աչքումս, ու ես էլ այնպէս հպարտ-հպարտ և ինքնաբաւականութեամբ կանգնեցի նրա առջ որ կ'ասես թէ ես արդէն նրանից շատ աւելի բարձր աստիճանի տէր մարդ էի դառել: Ես չգիտեմ թէ նա նկատեց այդ թէ չէ, բայց նա զարմացաւ երբ ես նըրանից խնդրեցի յիշուած ոսկի փոխ տալ ինձ, որի դիմաց, իբրեւ ապահովութիւն՝ ես առաջարկեցի նրան վերցնել իմ ապրանքը: — Որդիս, ասաց նա. ի՞նչ կայ, ի՞նչ է պատահել, ինչի՞ համար ես այդքան փող ուզում, այն էլ այդպէս շտապած: Գըժուե՛կ ես, թէ՛ դուժարբաղ (խաղամոլ) ես դառել:

— Ամենիկն, Աստուած մի արասցէ, պատասխանեցի ես: Ես ոչ գժուել եմ, ոչ էլ գումարբաղ եմ դառել: Ուղեղս առողջ դրութեան մէջ է և աշխարհն էլ հաշտ է հետս. բայց դու դեռ փողը տուր, յետոյ կ'իմանաս թէ ես ինչի համար եմ ուզում այդ:

Առանց ուշացնելու, նա կատարեց ցանկութիւնս. որովհետեւ նա լաւ գիտէր ապրանքիս արժէքը, և գիտէր, որ եթէ ես չկարողանայի իր փողը յետ վճարել, ինքը չէր վստահուելու: Ուստի իսկոյն համբեց յիշուած ոսկին և ես ստանալով դուրս ելայ սենեակից:

Ես իսկոյն մի ձեռք լաւ զգեստ գնեցի ու գնացի բաղնիք, ուր լողացայ, մաքրուեցի և ամենաբարձր մոդայի տէր մարդու պէս հագնուեցի: Երբ բաղնիքից գուրս եկայ, արդէն մեր տեսակցութեան ժամն էր. ուստի բաբախող սրտով գնացի պառաւի նշանակած տեղը, որտեղ նա սպասում էր ինձ: Նա ամեն կողմ նայեց տեսնելու թէ ոչոք չէր նկատում մեզ, և փողոցի վերջին ծայրում բացուող դռնով ինձ առաջնորդեց տան մէջ:

Ես հիացայ այդ տան մէջ տիրող խաղաղութեան և հանգըստութեան վրայ. որովհետեւ ես այժմ ինձ դրա տէրն ու իշխանն էի համարում: Մենք իսկոյն մտանք այն յարկաբաժինը որ սուրբ էին պահել կանանց համար: Ինչպէս երևաց, էմիրի մահից յետոյ, նրա յիշատակը յարգելու համար, շատ քիչ ան-

գամ էի բաց արել տան գլխաւոր դուռը, և այժմ էլ այնքան նախազգուշութիւններով էին ներսուդուրս անում, որ կարծես թէ էմիրը դեռ կենդանի էր:

Մնայելով փոքրիկ փողոցի դռնով, մենք մտանք մի բակ, ուր մի շատրուան կար. յետոյ բարձրացանք մի փայտէ սանդուխքի վրայ, որի գլխին կախուած էր մի գոյնզգոյն վարագոյր: Պառաւր յետ բաշեց վարագոյրը և ինձ առաջնորդեց մի նախասենեակ, ուր մի լամպայից և կանացի կօշիկներից զատ ուրիշ ոչինչ չկար: Չորս դռներ էին բացւում այս սենեակի մէջ: Այստեղ պառաւր մենակ թողնելով ինձ, ինքը գնաց իր խանութն լուր տալու: Զանազան սենեակներից ես ձայներ էի լսում. երևի այս սենեակում գրուած կօշիկների տէրերն էին՝ որոնք խօսում և նայում էին ինձ, որովհետեւ ես կարողանում էի նրանց տեսնել դռների ձեղքերով: Վերջապէս, սենեակի անկիւնի մօտի դուռը բացուեց, և ես հրաւիրուեցի մօտենալ:

Բարախոյ սրտով ես մօտեցայ և քաղաքավարութեան համար ինձ ծածկելով իմ վերարկուով՝ մտայ մի սենեակ, որ լուսաւորուած էր մի լամպայի մեղմ լուսով: Այդ սենեակում, բաց-կապոյտ սատիւնով ծածկուած և ոսկեթել ծոպերով զարդարուած մի բազմոցի ծայրում՝ պատուհանի մօտ, նստած էր Շաքարլար խանումը: Նրա ամբողջ մարմինը ծածկուած էր քողով, և միակ բանը որ ես կարողացայ տեսնել նրանձի վրայ, նրայ երկու փայլուն սև աչքերն էին, որոնք կ'առնէին ինձ հըրձուած էին այն մտահոգ հետաքրքրութեամբ՝ որ նրանք զարթեցրել էին իմ մէջ, և որը արտայայտուած էր դէմքիս վրայ:

Շաքարլարը իր ձեռքով հրաւիրեց ինձ նստել. սակայն ես այնքան ցանկանում էի նրան ցոյց տալ իմ՝ յարգանքն ու շնորհակալութիւնը, որ մերժեցի նրա հրաւերը. իմերջոյ, երբ տեսայ, որ իզուր էր աւելորդ գիմադարձութիւնը, հանեցի կօշիկներս և բազմոցի հէնց պոռնակին նստայ, ձեռքերս ծածկուած պահելով վերարկուիս թևերի մէջ, և այնքան պարկեշտ ու ամօթխած ձևացնելով ինձ, որ երբ յիշում եմ՝ ծիծաղս դալիս է:

Միքանի բոպէ այդպէս միմեանց դիմաց նստելուց և միքանի մեծարանաց խօսքեր փոխանակելուց յետոյ, Շաքարլարը հրամայեց Այիշէին (այդ էր պառաւ աղախնի անունը) դուրս գնալ սենեակից, և յետոյ ինքը կոանալով որպէս թէ վերցնելու բարձի վրայ դրած հովհարը, թոյլ տուեց, որ իր քօղը ընկնի, և ցոյց տուեց ինձ աշխարհիս ամենագեղեցիկ դէմքը:

Այս նշանի վրայ, որով նա կամեցաւ ինձ հասկացնել

թէ այլեւ մի կողմը պիտի դրուէր ամօթխածութիւնը, ես չքեցի այդ հրեշտականման կնոջ առջև և ամենաշերմեռանդ երկրպագուի զգացումներով՝ սէր և հիացումն արտայայտող մի կրակոտ ճառ խօսեցի, ցոյց տալու նրան, թէ ես ինչքան քրնքոյշ սրտի և զգացմունքի, սուր հանճարի և ընտիր ճաշակի տէր մարդ էի: Վերջապէս ես այնպէս վարուեցի որ էմիրի այրի խանումը ամենայն իրաւամբ բաւականացաւ իր արած ընտրութեամբ և շուտով ցոյց տուեց թէ նա որչափ վստահութիւն ունեցաւ վրաս:

— Ես նեղ դրութեան մէջ եմ, ասաց նա. շատ մարդիկ իրանց չար աչքերով դառնացրել են սիրտս: Ամուսնուս (յաւիտենական օրհնութիւն լինի նրա վրայ) ինձ կտակած հարստութեան, ինչպէս և իմ սեպհական մեծ օժտի պատճառով, շատ մարդիկ ետեիցս ընկնելով՝ տանջել, չարչարել, զրեթէ խենթացրել են ինձ: Իմ բոլոր ազգականները պահանջում են տէր դառնալու ինձ. կարծես թէ ես նրանց ընտանեկան ժառանգութեան մի մասը լինիմ: Եղբայրներս էլ ինձ համար ամուսնացու ճարելիս՝ իրանց շահերն աչքի առաջ ունին. կարծես թէ ես մի քսակ բուրդ իմ նրանց համար, որ նրանք կարող են փոխել միքանի քսակ բրինձի հետ: Ամուսնուս՝ հանգուցեալ էմիրի եղբորդիներից մէկը, որ իրաւաբան է, պնդում է որ մի հին սովորութեան համեմատ՝ երբ մի մարդ մեռնում է, այդ մարդու ազգականներից մէկնումէկը իրաւունք ունի ամուսնանալ նրա այրի կնոջ հետ, և որ նա կարող է այդ իրաւունքը ցոյց տալ իր վերարկուն այդ կնոջ վրայ ձգելով: Մի ուրիշ ազգական էլ ասում է, որ իբրեթէ ըստ օրինաց, ես իրաւունք չունիմ սեփականացնելու այն բոլորը՝ որ այժմ ունիմ. նա սպառնում է դատ բանալ ինձ դէմ: Վերջապէս, այս հանգամանքները այնքան շփոթեցրել, շուարեցրել են ինձ, որ դառնութեամբ եմ անցկացնում օրերս. բայց մի հնարք եմ գտնել, որով պիտի անպատճառ վերջ տամ խնդրին, այն է՝ կըրկին ամուսնանալ: Ծակտագիրը քեզ իմ դէմը բերեց, և այժմ ես այլեւ ազատ եմ տարակուսանքից ու վարանմունքից:

Նա յետոյ ինձ յայտնեց թէ ինչ կարգադրութիւններ էր արել որպէսզի մենք անմիջապէս ամուսնանայինք (ի հարկէ եթէ ես դէմ չլինէի) և ասաց որ ինքն արդէն խօսել էր մի օրէնսգէտի հետ (որը այդ ժամին պատրաստ էր իր տնում և որը պիտի կատարէր մեր ամուսնութեան արարողութիւնը) պատրաստելու մեր ամուսնութեան համար հարկաւոր եղած թղթերը:

Ես երբեք չէի սպասում որ նա այդպէս իսկոյն կ'ուզէր

ամուսնանալ: Ես սկսեցի կասկածել ու վախենալ, բայց և այնպէս յաւիտենական սէր խոստացայ նրան և բացի հրճուեցնող խօսքերից՝ ուրիշ ոչինչ չասացի նրան:

Նա այնքան անհամբեր էր, որ իսկոյն կանչեց պառաւ Այիշէին և նրան հրամայեց իսկոյն ինձ առաջնորդել օրէնսգէտի մօտ, որը սպասում էր տան հեռաւոր անկիւնում գտնուող մի փոքրիկ սենեակում:

Օրէնսգէտի մօտ կար մի ուրիշ մարդ էլ, որը, ինչպէս ինձ ասուեց, իմ վէճիւր պիտի դառնար, որովհետեւ, ըստ սովորութեան, այդպիսի մէկը հարկաւոր էր և՛ կնոջ կողմից, և՛ մարդու: Նա ինձ ցոյց տուեց աղղղամէն (ամուսնական դաշնաթուղթը), որի մէջ նա արդէն նշանակել էր հարսնացուիս օժիտը որ բաղկացած էր նրա սեփական ինչքից, և պահանջեց ինձանից ասելու թէ ես ինչ պիտի աւելացնէի նրա վրայ:

Ես կրկին պարտաւորուեցի զօր տալ խելքիս ու հնարագիտութեանս, և որպէսզի մի շնորհքին պատասխան տայի նրան, կրկնեցի այն՝ ինչ որ ես առաջուց էլ ասել էի պառաւ Այիշէին, այսինքն թէ՛ մի վաճառական անհաստատ է իր հարստութեան մասին, քանի որ նրա փողերը ապրանքների ձևով տարածուած են աշխարհիս բոլոր կողմերում. բայց ես առանց վարանելու խոստացայ բոլոր ունեցածս հաստատել կնոջս անունով, պայմանով որ նա էլ նոյն բանն անէր իր կողմից:

— Դա շատ լաւ է, ասաց իմ խորամանկ վէճիւր. բայց մեզ հարկաւոր է իմանալ մի աւելի որոշ բան. օրինակի համար, մենք ցանկանում ենք իմանալ թէ դուք որքան հարստութիւն ունիք այստեղ, Ստամբուլում: Անշուշտ դուք այսքան հեռու քաղաք էք եկել շատ կարեւոր գործերի համար. ուրեմն նշանակեցէք ձեր հարստութիւնը որ այստեղ ունիք, փոյթ չէ՛ թէ նազդէ, կամ տներ է. այո՛, այդ նշանակեցէք, և մենք կատարելապէս գոհ կը լինինք:

— Թող այդպէս լինի, ասացի ես վստահաբար. թող այդպէս լինի, տեսնենք: Յետոյ ձեռքնելով որպէս թէ իմ մարդւո՛ւմ հաշոււմ եմ պատրաստի դրամիս կամ ապրանքիս որքանութիւնը, համարձակութեամբ ասացի. — «Դուք կարող էք այդ թղթի մէջ գրել որ ես քսան քսակ ոսկի և տասը քսակի արծէքի չափով հագուստ եմ տալիս»:

Օրէնսգէտը մի բոպէ առանձին խօսակցութիւն ունեցաւ Շաքարլարի հետ, յայտնելու նրան իմ խոստացածն ու առաջարկածը և նրա համաձայնութիւնն ստանալու: Քիչ բանակցութիւնից յետոյ, խնդիրը վերջացաւ ի բաւարարութիւն երկու կողմին ևս: Շաքարլարն էլ, ես էլ մեր առանձին կնիքնե-

րով կնքեցինք թղթերը, և մեր վէճիւնները արտասանելով հարկաւոր խօսքերը՝ ամուսնութիւնը օրինաւոր յայտարարուեց և ինձ շնորհաւորեցին բոլոր ներկայ եղողները:

Ես չմոռացայ վարձատրել երկու վէճիւններին նախքան նրանց հեռանալը, և բաւական խոշոր գումար էլ տուի բաժանելու սիրուն հարսիս տան բոլոր ծառաների ու աղախինների մէջ:

Ես յետոյ, փոխարէն վերադառնալու Օսման աղայի և ծխամորճներիս մօտ, որոնց մէկ խումբը ինձ ծառայում էր որպէս բարձ, ես, ամենածանրաբարոյ տաճկի արժանապատուութեամբ և կարեւորութեամբ՝ մտայ իմ հարեմի ամենաներքին առանձնաւորանը:

Գլ. ԿԹ.

Միամորճավաճառ Հաջի Բաքան հարուստ աղա է դառնում, բայց իր կեղծ քնաւորութիւնը պահպանելու համար շատ նեղութիւն է կրում:

Ես շուտով հասկացայ որ շատ դժուար դեր ունէի կատարելու: Մի չինացի փիլիսոփայ ասել է. «Եթէ ուտելը միայն բերանի և քիմքի հետ գործ ունենայ, դա շատ հաճելի բան կը լինի, և մարդ կարող է մինչև յաւիտեան անդադար ուտել. սակայն ստամոքսը—մարսողութեան գործարանը, և յետո՛ւ մարմնի միւս մասերն են, որ ի վերջոյ վճռում եմ թէ այդ ուտելը շնաստակար է, թէ՛ առողջարար»:

Այդպէս է և՛ ամուսնութեան խնդրում: Եթէ ամուսնութիւնը միայն մարդու և կնոջ հետ գործ ունենայ, զրանից աւելի պարզ, հեշտ բան չկայ. բայց յետոյ առաջ են գալիս խնամինեք, ընտանեկան շահերը, և նրանք են որ վճռում են թէ՛ դա՛ ամուսնութիւնը երջանակարմր է, թէ՛ թշուառացնող:

Մեր ամուսնութիւնից յետոյ, իմ չքնաղ Շաքարլարը, մի քանի օրեր միմեանց հտեից այնքան բազմազիմի և բարդ պատմութիւնների արեց ինձ համար իր աղգականների կոիւնեքի և հաշտութիւնների, նախանձների և ատելութիւնների, և մի և հաշտութիւնների, շահախնդրութեան շարժառիթների մասնաւորապէս նրանց շահախնդրութեան զէպի իրան, որ ես սկսեալիս, որով նրանք վերաբերում էին զէպի իրան, որ ես սկսեցի վախենալ և զգացի որ ընկել էի կարիճների ընի մէջ:

Նա ասաց որ հարկաւոր էր խիստ մեծ շրջահայեցողութեամբ յայտնել մեր ամուսնութիւնն իր եղբայրներին, և նկատեց որ, թէպէտ մենք ապահով էինք որպէս օրինաւոր մարդ ու կին, այնուամենայնիւ քանի որ մեր ապագայ երջան-

կութիւնը մեծ մասամբ կախումն ունէր նրանց բարեացակամութիւնից (որովհետեւ նրանք հարուստ էին, և հետեւեալ ազդեցիկ էին քաղաքում), ուստի մենք ամեն ջանք պիտի գործ դնէինք նրանց սրտերը շահելու, նրանց հաշտեցնելու մեզ հետ:

Որպէս նախազգուշական միջոց, նա լուր էր տարածել, որ իբր թէ ինքը շուտով պիտի ամուսնանար Բաղդադի ամենահարուստ և ամենապատուաւոր վաճառականի հետ: Իր եղբայրների մէկի հետ ունեցած խօսակցութեան միջոցին երբ վերջինս նրանից հարցրել էր թէ այդ լուրը ճշտութիւն ունի, նա ոչ ուրացել էր և ոչ էլ բացարձակապէս խոստովանուել:

Այժմ նա առաջարկեց ինձ որ իր ամուսնութիւնը հրապարակաւ յայտարարուէր, և առաջ թէ հարկաւոր էր որ մենք մի մեծ խնջոյք տայինք իր բոլոր ազգականներին և փող չխնայէինք որքան կարելի էր շքեղ խնջոյք տալ, որպէսզի նրանք համոզուէին որ ինքը չէր անձնատուր եղել մի բախտախնդիր մարդու, այլ ամուսնացրել էր իրան և նրանց արժանի մի պատուաւոր և հարուստ մարդու հետ:

Ես ամենայն յօժարութեամբ և պատրաստակամութեամբ ընդունեցի նրա առաջարկը և շատ էլ ուրախացայ որ այդպէս շուտով առիթ էի ունենալու ցոյց տալու մեր հարստութիւնը: Ամենից առաջ ես մի խումբ ծառաներ վարձեցի, իւրաքանչիւրին տալով իրան յարմար պաշտօնն ու տիրոջսը. յետոյ հանգուցեալ էմիրի ընտանեկան դայլաններն ու չիրուխները փոխեցի աւելի թանկագին և աւելի նոր ձևի տեսակների հետ, գնեցի նաև մի դաստ (ձեռք) սուրճի բաժակներ, որոնց նալքարինները (սկահակալները) շատ թանկագին տեսակիցն էին, և որոնց մի քանիսը ոսկէ հիւսկէն (of filigree gold) էին, մի քանիսը կիտուազարգ (enamellev), մի քանիսն էլ որ իմ սեփական գործածութեան համար էին, թանգագին քարերով ազուցուած էին:

Քանի որ ես էմիրի յաջորդն էի դառել, վճռեցի որ նրա մետաքսէ թիկնոցն էլ վրաս ձգեմ: Էմիրը շատ հեռավոր և բժախնդիր էր եղել հանդերձանքի և զարդերի մէջ, որովհետեւ նրա հանդերձարանում կային շատ թանգագին զգեստներ ու մուշտակներ, որոնք, ինչպէս Շաքարլաբն ասաց, շատ տարիներից ի վեր գոյութիւն էին ունեցել իրանց գիրդաստանում, և որոնք ես այժմ առանց կարծրելու վերցրի ու հագայ:

Վերջապէս, զեռ մեր խնջոյքի օրը չհասած, ես արդէն մի մեծ աղայի արժանի գրութիւն էի ստեղծել, և հաւատացած եմ, որ որպէս մի սափրիչի որդի՝ ես շատ մեծ յաջողութեամբ կատարեցի դերս:

Բայց չպիտի մոռանամ յիշել որ, մեր խնջոյքից առաջ, ես իմ բոլոր նոր ազգականներին ըստ կարգին այցելեցի, և թէպէտ շատ անհանգիստ էի այցելութիւններս մասին, այնուամենայնիւ երբ փողոցներից անցնում էի նստած էմիրի ամենալաւ ձիու վրայ, որի թաւհայ ծածկոյթը աւելում էր գետինը, և շրջապատուած իմ ծառաներով՝ ես այնքան խնդում, հրճում էի, որ մոռանում էի ուրիշ մտածումներ: Տեսնել որ ամբողջ ճանապարհ է բաց անում ինձ համար, և երբ ես անցնում էի, նրանք վեր էին նայում և իրանց ձեռքերը կրծքների վրայ էին դնում—լսել ձիու սանձի երկաթի չլիկոցը, երբ նա հպարտութեամբ շարժում էր իմ տակում—վայելել փափուկ թամբի հանգստութիւնը մինչդեռ շուրջ մարդիկ ոտի վրայ էին—և վերջապէս տեսնել որ մարդիկ ակնածութեամբ, խորին յարգանքով են վերաբերում դէպի ինձ—տեսնել այդ բոլորը և չհարբել, յիշաւի մարդկային ուժից վեր էր. ուստի զարմանալի չէ որ ես բոլորովին կորցրել էի ինձ:

Մինչդեռ գնում էի, փողոցում բազմութեան մէջ ես նկատեցի իմ հայրենակիցներից մի քանիսին, որոնք կարծես դիտմամբ իրանց ցոյց էին տալիս ինձ, որպէսզի ինձ աւելի լաւ հասկացնէին թէ ինչ մեծ բարեբախտութեան ու երջանկութեան էի հասել ես: Արդեօք նրանք ինձ իսկապէս ճանաչեցին թէ չէ, ես չգիտեմ. բայց այսքանը յիշում եմ որ նրանց մօտից անցնելիս՝ ես գլուխս միւս կողմն էի դարձնում և երես թագնում էի մօրուքիս, մեծ չալմայիս, և թաւամաղ թիկնոցիս ստուերի մէջ:

Այցելութիւններս սպասածիցս աւելի մեծ աջողութեամբ անցան: Ես չգիտեմ թէ ինչ էին կոչու հղբարների շարժառիթները. բայց նրանք շատ քաղաքավարի կերպով ընդունեցին ինձ, և մինչև անգամ ինձ հաւատացրին որ, ես մեծ շնորհ էի արել իրանց՝ ամուսնանալով իրանց բրոջ հետ: Վաճառականներ լինելով, նրանց խօսակցութեան զլխաւոր նիւթն էր առևտուրը, որի մասին, ես աշխատեցի իմ կեղծ բնաւորութեանը համապատասխան զրոյցներ անել նրանց հետ և նրանց հաւատացրի որ իմ վաճառականութիւնը շատ ընդարձակ էր: Միևնոյն ժամանակ ես, իհարկէ մեծ շրջահայեցողութեամբ զգուշանում էի չմատնել ինձ, որովհետեւ երբ նրանք սկսեցին ինձ հարցաքննել Բաղդադի և Բասրայի վաճառականութեան մասին, նաև այդ երկու քաղաքների՝ ինչպէս և Արաբիայի և Հնդկաստանի ու Չինաստանի մէջ եղած յարաբերութեան մասին ընդհանրապէս, և առաջարկեցին ինձ ընկերանալ իրանց հետ գանազան տեսակ ապրանքների առևտրի մէջ՝ ես իսկոյն իմ նա-

խաղաղութիւնները վերածեցի միավանդակների, և իբր թէ համաձայնութիւն յայտնեցի նրանց հետ ընկերանալ:

Վերջացնելով այցելութիւններս, ես զգացի որ մէկ պարտականութիւն էլ գեո ունէի կատարելու, այն է՝ Օսման աղային յայտնել ամուսնութեանս մասին և նրան հրաւիրել մեր խնջոյքին. սակայն ես այնքան զգում էի թէ ինչ խաբերայի դեր էի կատարում, և այնքան վախենում էի բռնուելուց, որ չնայած որ նա շատ լուսկեաց, բերան-փակ մարդ էր, ես վախնում էի նրան վստահել և յայտնել զաղտնիքս, ուստի վճռեցի գեո ոչինչ չասել նրան կամ իմ հայրենակիցներին, մինչև ինձ բոլորովին ապահովուած գտնէի իմ նոր վիճակի մէջ, և այդ վիճակից զրկուելու վախս փարատուէր:

Գլ. 5.

Ուրիշի նախանձը զրգոյնով ցանկութեամբ՝ Հաջի Բաբան իր թշուառութեան և խայտառակութեան հիմն է դնում:—Նա կուում է իր կնոջ հետ:

Մեր խնջոյքն շատ մեծ աշոգութեամբ անցաւ, և ես շատ պատճառներով իրաւունք ունիմ ենթադրելու որ ինձ կատարեալ կերպով աշոգուեց հաւատացնել իմ հիւրերին թէ՛ ես իսկապէս հէնց այն հարուստ վաճառականն էի որ կեղծել էի: Ես, ուստի, սկսեցի ինձ ապահովուած զգալ իմ նոր ստացուածքով և ինձ տուի վայելքների վայելչասէր մարդկանց հետ ընկերակցելով, զուարթագեղ շորեր հագնելով և, մի խօսքով մի տուն պահելով որը քաղաքի ժողովրդի խօսակցութեան ու նախանձի առարկան դարձաւ: Բայց ես միշտ ճնշւում էի երբ մտածում էի որ երջանիկ վիճակիս համար ես պարտական էի կնոջս: Թէպէտ պառաւ Այիշէն արդէն ինձ հաւատացրել էր որ իմ և կնոջս մէջ ոչ մի բանի համար անհամաձայնութիւն չէր ծագել եթէ ես միայն սերով կարկանդակ սիրէի, այնուամենայնիւ ես տեսայ որ մենք միմեանց հետ վիճաբանելու շատ խրդիւրներ ունէինք մեր մէջ:

Շատ ազնիւ, պատուական մարդ է եղել հանգուցեալ էմիրը, մտածեցի ես, որ կարողացել է կեանք վարել միայն մէկ վիճաբանութեան նիւթ ունենալով իր կնոջ հետ. սակայն ես պիտի խոստովանուեմ որ եթէ, մեր մէջ մի խնդիր ծագի—մի խնդիր՝ որ երկու կողմ ունենայ, մենք երբէք չենք կարող համայնել միմեանց հետ. ես իմ ասածը կը պնդեմ, նա իրանը:

Երկար ժամանակ ես վայելեցի իմ երջանիկ վիճակի հա-

ճոյքներից զլիաւորը, այսինքն ես ամենայն ցուցամոլութեամբ ինձ ցոյց էի տալիս իմ հայրենակիցներին, որոնք ապրում էին քարվանսարայումը, և հրճւում էի երբ մտածում էի թէ ես ինչքան պիտի զարմացնէի իմ նախկին աղային—Օսմանին:

Այժմ որ ամեն վտանգից ազատ էի, ինչպէս ես կարծում էի, մի օր փորձեցի հագնել իմ ամենաթանգագին շորերը, հեծնել ամենալաւ ձիւն, բոլոր ծառաներիս շուրջս հաւաքել, և գործի ամենատաք ժամանակ գնալ քարվանսարան, ուր առաջին անգամ մտել էի որպէս մի հասարակ ծխամորձալաճառ: Այս արի և երբ հասայ քարվանսարայի դուռը, ոչոք չճանաչեց ինձ. բոլորն էլ աշխատեցին պատուել ինձ յուսալով որ յանձին եմ նրանք մի լաւ մուշտարի կը գտնէին: Ես հարցրի Օսման աղային. ծառաներս իսկոյն մի գեղեցիկ գորգ փռեցին գետնի վրայ, որի վրայ ես նստայ, և միևնոյն ժամանակ նրանք ինձ մատուցին իմ ամենաթանգագին սաթագլուխ չիբուխս:

Եկաւ Օսմանը և պատշաճ յարգանքով նստաւ գորգի եզրին: Նա չճանաչեց ինձ: Առանց վերապահութեան ես մի քիչ ժամանակ խօսեցի նրա հետ և նշմարեցի որ նա նայում էր ինձ առանձին հետաքրքրութեամբ: Վերջը երբ նա չկարողացաւ այլևս զսպել իրան՝ բացականչեց... «Օրհնեալ Մարգարէի մօրուքը վկայ, որ դու կամ Հաջի Բաբան ես, կամ թէ չէ՝ ոչ ոք էլ չես»:

Ես սրտանց ծիծաղեցի նրա բացագանչութեան վրայ և երբ վերջապէս մենք փոխադարձաբար բացատրուեցինք, ես շուտով յայտնեցի նրան թէ ես ինչ վիճակի էի արժանացել և թէ իրանից փոխ առածս յիսուն ոսկին ինչ նպատակի էի ծառայեցրել:

Բախտիս փոփոխութիւնը կարծես թէ, հակառակ իմ կարծածին, ամենեին չազդեց նրա փիլիսոփայական մտքին. բայց հայրենակիցներս—պարսիկները, հէնց որ նրանք լսեցին որ մեծ չաւայով, թանգագին թիկնոցով, ծառաներով շրջապատուած մարդը՝ երբեմն իրանց համբար ծխամորձալաճառ Հաջի Բաբան է, նրանց ազգային զգացումները զարթեցին և, նրանք չկարողացան զսպել իրանց նախանձն ու ապուրթիւնը:

Ես նոր—աւանդ, շատ ուշ հասկացայ թէ ինչքան էի սխալուել երբ դուրս էի եկել այնքան ցուցամոլութեամբ, և մտածեցի ծիկուել քարվանսարայից առանց աւելորդ յաղթութիւն անելու:

—Ի՜նչ, դա Հաջի Բաբանն է, ասաց պարսիկներից մէկը. դա սպահանցի սափրիչի տղան է. այ ապականուի դրա հօր գեօը (գերեզմանը). այ դրա մօր էն ինչն ասեմ...

— Բարի իրավամբ, ճշմարիտ գաւազդ Իրանի, ասաց մի ուրիշը. դու լաւ խաղ ես արել տաճկի մօրուքի հետ, ինչպէս ուրիշներն էլ քո մօրուքի հետ նոյն խաղը կ'անեն:

— Մէկ նայեցէք դրա մեծ չալմային, դրա լայն վարտիկին, դրա չիւրուխին, ասաց մի երրորդը: Դրա հայրը իր կեանքում երազում էլ այդպիսի բաներ չէր տեսել:

Այս կերպով նախանձոտ հայրենակիցներս ինձ այնքան ծաղրեցին, որ ես մնացի շուաբած, բայց վերջն ուժ ու սիրտ մէկ անելով կանգնեցի, հեծայ ձիս և դուրս ելայ քարվանսարայից, ետևիցս տանելով հայրենակիցներիս ծաղրն ու այդանումը:

Առաջին զգացումս այն եղաւ որ բարկանամ նրանց վրայ, իսկ երկրորդը՝ կատաղել ինձ վրայ: «Ա՛յ քեզ մի լաւ դաս, ասացի ինձունինձ: Քէրքէլէի Հասան սափրիչի հոգին վկայ որ ես լաւ պատիժ կրեցի: Ա՛խր, որ փորը կուշտ թագին երբեկեցէ համարձակուել է մտնել գայլերի մէջ առանց յօշոտուելու: Ո՞ր մի քաղաքացին է երբեկեցէ մտել անապատի վայրերի, բարբարոս արաբների մէջ առանց թալանուելու, առանց ծեծուելու: Է՛, գուցէ Հաջի Բարան մի օր իմաստուն մարդ կը դառնայ, բայց դեռ շատ տանջանքներ, շատ չարչարանքներ, շատ հարուածներ պիտի կրի: Ի՞նչ օգուտ ունի մի մօրուք, մտածեցի ես ձեռքս առնելով իմս, երբ դրա ծայրից կախուած է մի դատարկ կանթեղ, որ գրեթէ նմանում է մի դամբիւղի կանթի՝ որի մէջ արմաւ չկայ: Ծառ իմաստուն է եղել այն մարդը որ ասել է թէ՝ «ոչոք երբէք չէ՛ ուրախանում իր նմանի բարձրութեան վրայ. մարդս ուրախանում է իր նմանի բարձրութեան վրայ գուցէ այն ժամանակ՝ երբ նա տեսնում է նրան ճօճուելիս բարձր կախաղանից»:

Այսպէս տխուր մենախօսութիւնով ես հասայ տուն, ուր մտնելով՝ անցայ հարեմս և աշխատեցի օրուայ մնացած մասը անցկացնել զբաղուելով իմ գառն մտածութիւններով. բայց չեղաւ, որովհետեւ իմ թշուառութիւնը աւելացնելու դիտաւորութեամբ, Շաքարլաբը, կարծես թէ չար գեղից թելադրուած՝ եկաւ մօտս և պահանջեց ինձանից անյապաղ իրան տալ իր հանդերձագինը, որ ես խոստացել էի իմ ամուսնական դաշնագրում: Նա այնպէս նեղը ձգեց ինձ իր անիրաւացի և դժգոհութեամբ թախանձանքներով, որ համբերութիւնս հատաւ, վայրենացայ, կատաղեցի և, բոլոր մողձս որ պէտք էր հայրենակիցներին զլխին թափէի, նրա գլխին թափեցի ամենակոպիտ լեզուով ու շարժումներով: Մոսկալի արտայայտութիւններով ես անիծեցի նրանց էլ, կնոջս էլ: Ես որ երբեմն մեղմ և համբերող

Հաջի Բարան էի, աւելի կատաղի գաղան էի դառել քան Մազանդարանի առիւծը:

Սկզբում Շաքարլաբը ոչինչ չխօսեց: Նա միայն շուարեց, ապշեց վարմունքս վրայ: Պատաւ Այիշէյի ինչպէս և իր բոլոր աղախինների առջև կանգնած՝ նա անհամբեր լուրթեամբ սպասում էր մի առթի որ կարողանար խօսել: Իվերջոյ, երբ նրա լեզուն շարժուեց, ծ, նրա բերանը շատ փոքր էր խօսքերի այն հոսանքի համար որ յորդութեամբ դուրս էր վազում այնտեղից: Կնոջ գայլագին խօսքերը կտրեցին պառաւ Այիշէյի լեզուի կապերը, և վերջինիս էլ՝ միւս պառաւներին, և նրանք բոլորն էլ սկսեցին մոլեգնաբար գզգզել ինձ: Նրանք խօսքերի և ճիշերի այնպէս մի սաստիկ փոթորիկ բարձրացրին, որ ես ընկճուեցի, գլուխս կորցրի:

Ես մտածեցի դիմադրել նրանց, բայց այդ անկարելի էր: Փոթորիկն այնքան սասառիկ էր, որ սննեակը, որի մէջ յենք հաւաքուած էինք, մեզ տեղ չէր անում: Ես պարտաւորուեցի դուրս գնալ հարեմիցս: Կինս և իր բոլոր աղախինները, որոնք աւելի նմանում էին կատաղած խենթերի քան այն զեղանի արարածներին որ Մարգարէն ճշմարիտ հաւատացեալներին խոստանում է դրախտում, սկսեցին յետևիցս նախատել և ծաղրական ծափահարութիւններ անել:

Այդ օրուայ արկածից յոգնած, լքուած՝ ես գնացի իմ առանձնասննեակը, դուռը կողպեցի ու այնտեղ, թէև շրջապատուած վայելքների ամեն տեսակ աղբիւրներով, ինձ ամենաթշուառ մարդն զգացի: Ինքս ինձ ատեցի իմ յիմարութեան համար, և սիրտս լցուեց չար նախազգացումներով ապագայիս մասին:

Ես նոր, աւաղ, նոր էի հասկանում թէ կեղծելը, ստելը, խաբելը ինչ դրութեան մէջ էին ձգել ինձ, և ինձ այնպէս էր թւում, թէ ես ընկել էի հէնց իմ ձեռքով սարքած որոգայթի մէջ, որովհետեւ եթէ ես փորձ անէի աւելորդ ստեր ասելով ապատել ինձ իմ ներկայ անել դրութիւնից, աւելի նեղը կընկնէի, և ի վերջոյ բոլորովին կը կաշկանդուէի:

«Ա՛խ, երանի, երանի թէ ես պարզ ու անկեղծ եղած լինէի: Ափսոս, եթէ ես հէնց սկզբից պարզ լինէի, չխաբէի, այժմ օդի պէս ազատ կը լինէի, և կինս էլ որքան ուզում էր փոթորկէր, կատաղէր մինչև դատաստանի օրը, ինձ ոչինչ չէր լինի. բայց այժմ ես պարտաւոր եմ, համաձայն մեր դաշնագրերին որոնք կնքուած և կրկնակի կնքուած են՝ կատարելու խոստումս, և ես շուտով պիտի երեամ աշխարհում որպէս մի ստախոս, խաբեբայ մարդ թէ դործով և թէ խօսքով:

Գլ. հա.

Հաջի Բաբայի խաբարայուծիւնն յայտնում է:—Նա զրկում է իր կնոջից եւ լայն աշխարհը կրկին նրա տուաջն է ընկնում:

Տենդային դրութեամբ ես անցկացրի գիշերը: Ամենեւին քուն չեկաւ աչքերիս մինչեւ այն ժամանակ՝ երբ մուէզիները յայտարարեցին արեւածագը: Այդ ժամին ես թմրեցի եւ քնեցի. բայց դեռ մի ժամ չանցած՝ ես յանկարծ զարթնեցի մի անսովոր ազմուկից, եւ իմ ծառաներից մէկը մօտս գալով՝ յայտնեց որ կնոջս եղբայրները միքանի ուրիշ մարդկանց հետ միասին եկել էին ինձ տեսնելու:

Այս լսելով, հակառակ կամքիս մի սարսուռ անցաւ մարմնով, եւ ես մի րոպէ մնացի շուարած չհասկանալով թէ ինչ անել: Ես իսկոյն զգացի իմ խաբէութեան հետեանքները: Յիսուս զարհուրանքներ մէկը միւսից աւելի սպանիչ պաշարեցին ինձ, եւ ես մի տեսակ խուռուռ զգացի ոտներիս տակին—մի խուռուռ՝ որ անցած տարիները չէին կարողացել բռնել, որ ըովհետեւ Մէշէզդում ինձ տրուած դասը խիստ ազդու էր եղել:

«Բայց այս բոլորից յետոյ, մտածեցի ես, Շաքարլաբն իմ կինս է. ինչ էլ որ լինի՝ նա կինս է, եւ եթէ ես ինձ աւելի հարուստ եմ ձեացրել քան իսկապէս եղել եմ, ես արել եմ միայն՝ ինչոր հազարաւոր մարդիկ ինձանից առաջ արել են»:

Յետոյ դառնալով ծառաներիս, ասացի.

—Յանուն Մարգարէի, թող նրանք ներս գան. դուք իսկոյն սուրճ ու նարգիլէ պատրաստեցէք:

Ծառաներս իսկոյն դուրս տարան անկողինս սենեակից, եւ իմ այցելուները մէկը միւսի հետից՝ լուռ յաջորդութեամբ ներս մտան ու նստան դիմանիս վրայ: Նրանցից երկուսը կնոջս եղբայրներն էին, մէկը նրա հօրեղբայրն ու իր որդին, եւ միւսը մի դաժանդէմ մարդ՝ որին ես դեռ չէի տեսել:

Նրանց հետ եկել էին մի խումբ ծառաներ, որոնք կանգնած մնացին մուտքի մօտ, սենեակի մէջ: Սրանց բոլորից առաջ կանգնած էին աւագակների կերպարանք ունեցող երկու մարդիկ՝ որոնք զինուած էին հաստ ճիւղտներով, եւ նայում էին ինձ մի առանձին կատաղութեամբ:

Ես աշխատեցի, ըստ կարելոյն, անմեղ եւ անվրդով երեւալ, եւ կեղծեցի իբր թէ անչափ ուրախացել էի, որ նրանք եկել է-

ին այցելելու ինձ: Բոլոր հանճարս գործ դնելով, սկսեցի մի շատ մեծարանաց ճառ ուղղել նրանց, որին սակայն, նրանք պատասխանեցին միմեայն միավանկներով: Ես հրամայեցի սուրճ ու նարգիլէ բերել հիւրերիս համար, յուսալով, որ մինչ նրանք կը զբաղուէին խմելով ու ծխելով՝ ես միջոց ու ժամանակ կ'ունենայի ստուգելու նրանց նպատակը:

—Բարեբեր լինին ձեր ժամերը, ասացի ես կնոջս մեծ եղբորը: Արդեօք դուք, այսպէս կանուխ որեւէ գործ ունիք, որի մէջ ես օգտակար լինիմ ձեզ: Եթէ այո՛, հրամայեցէք ինձ, ես պատրաստ եմ ծառայելու ձեզ:

—Հնչի, ասաց նա, մի քիչ սպասելուց յետոյ—հնչի, ինձ նայիր. դու կարծում ես մենք անբան, յիմար անասուններ ենք, թէ կարծում ես էլ քեզ պէս մարդ չկայ աշխարհում, եւ իրաւունք ունիս մարդկանց մօրուքների հետ խաղ անելու եւ վարուելու նրանց հետ ինչպէս սիրտդ է ուզում:

—Այդ ի՞նչ էք ասում, աղա՛, պատասխանեցի ես: Միթէ ես մանրդ եմ, ես հչոր չեմ, ես հչինչ եմ, ես մի բուռ փոշուց էլ պակաս արժէք ունիմ:

—Մարդ, ասաց երկրորդ եղբայրը աւելի խիստ տոնով, դու ասում ես ոչոր չեմ, ոչի՞նչ ես, հա՛. ապա այդ ի՞նչ օյին էք, որ մեր գլխին հանեցիր: Միթէ դու կարծում ես մենք ոչինչ ենք, մարդ չենք, եւ այդքան հեռու տեղից՝ Բաղդադից եկել ես մեզ մէջմոռնի (կապկի) պէս խաղացնելու:

—Ո՛վ Ալլահ, մեծ եւ բարի Ալլահ, գոչեցի ես. այս ի՞նչ խաբար է, դուք ինչո՞ւ էք այդպէս խօսում, միթէ ես բան եմ արել, ի՞նչ յանցանք եմ գործել. խօսեցէք, խօսեցէք եւ ճշմարիտն ասացէք:

—Ա՛հ հնչի, հնչի, ասաց կնոջս հօրեղբայրը շարժելով իր գլուխն ու ալեխառն մօրուքը. դու վատ ղալաթ ես արել, վատ աղտեղութիւն ես կերել: Միթէ քեզպէս աշխարհ տեսած մարդ կարող է ենթադրել, որ ուրիշներն էլ կարող են քեզ պէս աղտեղութիւն ուտել ու փառք տալ Ալլահին: Ո՛չ, հչ, դու չտրաչար սխալուում ես. մենք թերեւս կ'ուտենք այդ աղտեղութիւնը, սակայն չենք կարող մարսել ըս լրբութիւնը:

—Բայց ես ի՞նչ եմ արել, ի՞նչ յանցանք եմ գործել, հօրեղբայր, ասացի ես. հողիդ սիրես, ասա՛, ասա՛, ի՞նչ եմ արել:

—Ի՞նչ ես արել, ասաց կնոջս հօրեղբորորդին. միթէ դու կարծում ես ստախօսութիւնը, խաբէութիւնը ոչի՞նչ է, յանցանք չէ: Դու շատ անամօթ մարդ պիտի լինես որ այդպիսի բաները ոչինչ համարես:

— Գուցէ, ասաց հօրեղբայրը, դու կարծում ես, որ սպասանցի սափրիչի որդին մեծ շնորհ է անում Ստամբուլի ամենահարուստ գերդաստանին երբ նա ամուսնանում է դրան պատկանող աղջկայ հետ:

— Եւ դուցէ, ասաց միւսը, դու նայում ես մի ողորմելի ծխամորձափաճառի վրայ որպէս մի վաճառականի, և կարծում ես որ նա արժանի է խնամիրանալու մի մեծ, մի աղնիւ գերդաստանի հետ:

— Բայց հաջին, փառք Ալլահին, մեծ վաճառական է, ասաց հօրեղբայրը հեգնօրէն: Նրա մետաքսներն ու թաւիշները... մեղ համար Բոխարայից բերելու են գառան մորթիներ: Նրա շալերը գալիս են Բաշմիրից: Չինաստանից մինչև Բասրա ծովերը սեւցած են նրա վաճառականական նաւերով:

— Եւ նրա տոհմը, շարունակեց նրա որդին նոյն տոնով, նրա առնմը— Բնչ ասացիր, սափրիչի որդի ասացիր, օ, Աստուած մի արասցէ. նա իր ծաղումը հասցնում է մինչև Գորէյը. նա մինչև անգամ Մարգարէիցն էլ չէ իջել, այլ նրա նախահայրերից, և ով է կարող մրցել մի Մանսուրի արարի հետ:

— Այդ ինչե՛ր էք ասում, բացահայնեցի ես կրկին և կըրկին անգամ, և երբ տեսայ, որ փոթորիկն արդէն զլխիս շուրջն էք հասել ասացի.— եթէ դուք կամենում էք սպանել ինձ՝ սպանեցէք, միանգամից սպանեցէք ինձ, կաշիս մաս-մաս մի պոկէք:

— Լսիր, ես քեզ ասեմ, ով անհաւատ մարդ, ասաց դաժանադէմ մարդը, որ մինչև այս ժամանակ լուռ ու անշարժ էք մնացել. լսիր, դու մի թշուառական ես, որ արժանի ես մահու, և եթէ անմիջապէս չհրաժարուես կնոջիցդ, այս տանից և այն բոլորից, որ պատկանում են այս տանը, այն, եթէ դու առանց մի բոլակ ուշացնելու չհրաժարուես այդ բոլորից, այս մարդիկը (ցոյց տալով երկու ժանտերես, աւաղակի կերպարանք ունեցող երկու սրիկաներին) հողիդ կը հանեն այնքան հեշտութեամբ՝ ինչպէս նրանք թափ են տալիս իրանց չիբուխիայրուած թուրթուր (ծխախոտը): Լսեցիր, մարդ. ես ասացի ինչոր ասելու էի. այժմ դու ազատ ես անելու ինչ որ կամենաս:

Ամբողջ խումբը կարծես թէ գրգռուած այս մարդու խօսքերից, միաժամանակ արձակեցին իրանց լեզուի կապերը, և առանց խօսք կամ գործողութիւն վերապահելու՝ շատ անհաճոյ ճշմարտութիւններ խփեցին ճակատիս:

Այս փոթորիկը, որ ես թոյլ տուի իր գործը տեսնել առանց շրթունքներս շարժելու, ինձ ժամանակ տուեց մի քիչ

մտածելու, և ես վճռեցի փորձել թէ ինչ հետևանք կ'ունենար մի քիչ դիմադրութիւնը:

— Իսկ դու ով ես, ասացի ես դաժանադէմ մարդուն, դու ով ես, որ համարձակում ես մտնել տունս և ինձ հետ վարուել որպէս մի շան հետ: Սրանք (մատնացոյց անելով կընոջս աղգականներին) սրանք եկել են այստեղ, որովհետեւ տունը իրանցն է, և բարեաւ են եկել. իսկ դու այստեղ ի՞նչ գործ ունիս, դու՛ որ ոչ կնոջս հայրն ես, ոչ եղբայրը, ոչ հօրեղբայրը: Ես ամուսնացել եմ ոչ աղջկադ հետ, ոչ քրոջդ հետ. ուրեմն քեզ ի՞նչ գործ թէ ես ով եմ:

Մինչդեռ ես խօսում էի, նա ամբողջ ժամանակը յուզւում, կատաղում էր: Նա և իր երկու չարագործները ոլորում էին իրանց բեխերի ծայրերը վեր դէպի իրանց աչքերի անկիւնները, և նայում էին ինձ այնպէս՝ ինչպէս առիւծը նայում է այծեամբ վրայ նախ քան նրա վրայ յարձակուելը:

— Ես ով եմ, հա, գոռաց նա կատաղութեամբ. եթէ կամենում ես իմանալ, տեղեկացիր նրանցից՝ որոնք ինձ բերել են այստեղ: Ես և իմ երկու մարդիկը իշխանութիւն ունինք գործելու, և եթէ դու ոչինչ համարես մեր իշխանութիւնը, բանդ աւելի վատ կը գնայ:

— Բայց, ասացի ես մեղմացնելով տոնս, որովհետեւ ես այժմ իմացայ որ նրանք ոստիկանութեան պաշտօնեաներ էին— բայց եթէ դուք պնդէք որ ես բաժանուեմ իմ կնոջիցս, որի հետ ես ամուսնացել եմ օրէնքով, ես էլ պիտի պահանջեմ, որ ինձ ժամանակ տաք խորհրդակցելու օրէնսգէտների հետ: Իսլամի ամեն մի որդու համար սուրբ դրանն ապաւէն է, և ինքզինքդ, դուք այնքան անօրէն չէք լինի որ ինձ զրկէք այդ իրաւունքից: Բացի այդ, ես դեռ չգիտեմ արդեօք նա՛ կ'ի՞նչ էլ է ընդունում ձեր առաջարկը, արդեօք նա էլ է ցանկանում որ ես հրաժարուեմ իրանից: Նա ինքն որոնեց ինձ, ես չորոնեցի նրան: Նա սիրեց ինձ առանց աչքի առաջ ունենալու որեւէ աշխարհային շահ և երբ ես ընդունեցի նրա ձեռքը, ես դեռ չգիտէի թէ նա ով էր, ոչ էլ որեւէ բան գիտէի նրա հարստութեան կամ գերդաստանի վերաբերմամբ: Բոլոր գործը ճակատագրի գործն է, և եթէ դուք մուսուլման էք, չէք համարձակուել զիմադրել դրան:

— Շաքարլարի ցանկութեան մասին դու հանգիստ եղիր, ասաց նրա մեծ եղբայրը: Իմացիր որ նա մեղանից աւելի շատ է ցանկանում, որ բաժանուի քեզանից:

— Բալի, բալի, յանուն Մարգարէի, բալի. թող նա հետանայ խաղաղութեամբ: Ալլահի սիրոյն համար թողէք մենք ա-

զատուենք դրանից, ասացին յիսուն ձայներ, և երբ ես ետ նայեցի դէպի այն դուռը որ տանում էր կանանց բաժինը և որտեղից լսուեցին ձայները, տեսայ կնոջս իր բոլոր աղախիններով, որոնք եկել էին այնտեղ վկայելու ինձ դէմ: Դիւահարները պէս՝ նրանք ճշում, աղաղակում, և աղաչում էին որ ինձ շուտով հեռացնեն: Կարծես թէ ես էի չար ոգին որին նրանք ուզում էին դուրս հանել տնից:

Տեսնելով որ այլևս ճար չկար ինձ համար, և որ դուր կը լինէր կռուել մի խումբ մարդկանց հետ, որոնց զօրութեան առաջ ես երբէք չէի կարող դիմանալ, որովհետեւ ես մի անտէր, անպաշտպան օտարական էի, ես կանգնեցի և սառնասրբութեամբ ասացի.

— Եթէ այդպէս պիտի լինի, թող լինի: Ես ոչ Շաքարլաբին եմ ուզում, ոչ նրա փողը, ոչ նրա եղբայրներին, ոչ նրա հօրեղբորը, ոչ էլ որեւիցէ բան որ պատկանում է նրան: Այո, ես չեմ ուզում, որովհետեւ նրանք էլ ինձ չեն ուզում: Բայց այս պիտի ասեմ որ նրանք վարուել են ինձ հետ այնպիսի մի ձևով՝ որ ամենեւին պատիւ չի բերում մուսուլմանների անուանն ու դաւանութեանը: Եթէ ես մի շուն լինէի անհաւատների մէջ, նրանք ինձ հետ աւելի լաւ կը վարուէին: Ես սըրտանց հաւատում եմ, որ ինձ հարստահարողները պիտի կրեն այն պատիժը, որ դաւաստանի օրը պիտի կրեն սուրբ Մարգարէին անարգողները:

Ես յետոյ զօրեղ շնչերով արտասանեցի նրանց դէմ հետեւալ դատապարտութիւնը, որ որքան կարողացայ՝ յիշեցի զորանիցը:

«Նրանք պիտի հաղնուեն կենդանի կրակէ հանդերձներ, որոնք պինդ կը կաշեն նրանց մարմինն: Եւման շուր կը թափուի նրանց գլխին: Նրանց փորոտիքն ու կաշին պիտի լուծուին, և այս դրութեան մէջ նրանք պիտի ծեծուին շիկացրած երկաթներով և հարածուին այնպիսի խարազաններով, որոնց գնդակները կայծակներ են, և նրանց հարուածները որոտի ձայներ կը հանեն»:

Իմ համառօտ ճառից յուզուելով ու գրգռուելով՝ ես կանգնեցի սենեակի մէջտեղում և հանեցի շորերս որ պատկանում էին կնոջս կամ նրա փողովն էի գնել, և բոլորը դէն շարտեցի որպէս ապականուած իրեր: Յետոյ պահանջեցի իմ սեփական վերարկուն: Դա տրուեց ինձ, ես գցեցի վրաս և դուրս ելայ անիծելով ինձ վրայ պշտող խմբին:

Գլ. հը.

Հաջի Բաբային փողոցում պատահում է մի դէպք, որ թեթեւացնում է նրա յուսահատութիւնը: Նա սփոփւում է ծերունի Օսմանի խրատներից:

Դուրս ելայ փողոցը և շտապով քայլեցի առաջ առանց հասկանալու թէ ուր եմ գնում: Կուրծքս աղմկուած էր հաղարումի տեսակ մաքառող կրքերով, և ես գրեթէ այնքան կորցրել էի խելքս, որ երբ ծովի ափն հասայ, սկսեցի լուրջ կերպով մտածել թէ արգեօք աւելի խելացի բան չէր լինի եթէ ինձ գլորէի նրա մէջ:

Բայց մինչդեռ անցնում էի մի ընդարձակ հրապարակի միջով, մի դէպք պատահեց, որ թէև աննշան՝ բայց մեծ հետեւանք ունեցաւ ինձ համար, որովհետեւ դա մի նոր ուղղութիւն տուեց իմ բոլոր մտածութիւններին և փրկեց ինձ կործանուելուց: Ես ականատես եղայ փողոցային շների այն կռիւների մէկին, որ յաճախ պատահում է Ստամբուլի փողոցներում: Մի շուն մտել էր շների մի ուրիշ՝ այսպէս ասած՝ հասարակութեան սահմանը, անարգել էր նրանց իբաւունքները և գողացել էր մի կտոր ոսկոր: Իսկոյն խռովութիւն էր ծագել, բոլորը զայրացած ոտքի էին ելել, սկսել էին հաջել և հալածել էին իր սահմանը, ուր նա հանդիպելով իր ընկերների միջանիսին, նրանց հաւաքել էր իր շուրջը և վերադառնալով՝ յարձակուել էր իր հալածիչների վրայ, և հէնց այն ժամանակ երբ ես անցնում էի, նրանք սաստիկ կուռում էին, և կռիւը ընդհանուր դարձաւ:

Մինչդեռ ես կանգնած նայում էի տեսարանին, մի միտք ծագեց գլխումս, և ես գոչեցի. — «Ալլահ իլ Ալլահ, ինչքան անքննելի են քո խորհուրդները, և նեղամիտ մարդը, կարճատես մարդը որքան քիչ պիտի տրանջայ քո վճիռների դէմ: Դու, ով Ալլահ, իմ հանդէպ ես բերում մի տեսարան, որ ինձ սովորեցնում, դաս է տալիս թէ ինչպէս պիտի ընթանամ և ցոյց է տալիս նաեւ, որ օգնութիւնը մօտ է նրանց՝ որոնք կարօտով փնտրում են զբան, և թէպէտ այդ դուռն ինձ սովորեցնողը մի շուն է, այնուամենայնիւ ես չեմ արհամարհիլ զբան: Ես ինչո՞ւ պիտի զարմանամ որեւէ բանի վրայ, երբ տեսնում եմ անբաններն էլ նոյնն են անում ինչ-որ անում են բանականները: Ես չեմ վհատուիլ: Ես կը վերադառնամ այնտեղ՝ որտեղ դուցէ ինձ կը յաջողուի գտնել մի բարեկամ, որը իր խորհուրդներով ու փորձառութիւններով կը մխիթարի ինձ:

Այս խօսքերը մըմնջալով, ես համարեա մեքենայաբար քայլերս ուղղեցի դէպի այնտեղ, ուր ես պիտի գտնէի իմ հաւատարիմ բարեկամ և խրատաւոր ծերունի Օսմանին, որը թէև տաճիկ և սոննի՝ միշտ ինձ հետ վարուել էր որպէս հայրենակից և կրօնակից։ Նա ընդունեց ինձ իր սովորական հանդարտութեամբ, և երբ ես նրան պատմեցի իմ բոլոր դժբախտութիւնները, նա դուրս փչեց ծխի մի երկար քուլայ իր անբաժան չիբուխից և մի խոր հոգոց հանելով՝ բացազանչեց. «Ալլահ բէրլմ» (Սատուած ողորմած)։

— Բարեկամս, ասաց նա, երբ դու այստեղ պարսիկների մօտ երևացիր քո բոլոր շքով ու փառքով, այդ բոլորից ես երկիւղ զգացի որ մի չարիք պիտի պատահէր քեզ։ Դու գուցէ դեռ այնքան տարիք չունիս որ սովորած լինիս փորձով՝ թէ համեմատութիւնները որքան ատելի, զգուշիկ են։ Դու պետք է իմանայիր որ քեզ վիճակակից մարդիկը, որոնք ամեն օր չարչարում են մի ծխամորճ կամ մի քսակ Շիրազի ծխախոտ վաճառելու համար, չէին կարող տեսնել քեզ այդ աջող վիճակի մէջ—մի վիճակ՝ որին նրանք ամենևին յոյս չունին հասնելու։ Եթէ նրանք քեզ տեսնէին միայն միքիչ աւելի լաւ վերարկուով կամ դիւխարով քան իրանցը, կամ եթէ դու միայն մէկ ձի ունենայիր, այն, ինչ նրանք էլ ունին, նրանց շատ զգալի չէր լինի քո վիճակը և շատ բան էլ չէին ասիլ նրանք։ Նրանք միայն կ'ասէին որ դու իրանցից մի քիչ աւելի գործունեայ և հմուտ ես եղել, և հետեապէս աւելի աջողութեամբ ծախելով ապրանքը՝ իրանցից աւելի երջանիկ վիճակի ես արժանացել։ Բայց քանի որ դու ուղեցիր մի տեսակ յաղթութիւն տանել նրանց վրայ, քանի որ ուղեցիր քո փառահեղ զգեստով, քո սաթաղուխ չիբուխով, քո մի խումբ ծառաներով և, որ ամենից վեր էր, քո այդ ընդհանուր փառաշուք ձեւերով առոչինչ համարել նրանց, նրանք, իհարկէ չէին տանիլ այդ բոլորը և հետեաբար թշնամացան հետդ ու վճռեցին ամեն ջանք գործ դնել քեզ կրկին հաւասարացնելու իրանց։

«Անկասկած, շարունակեց Օսմանը, նրանք էին որ յայտնեցին կնոջդ եղբայրներին որ դու բազազի վաճառական չես, այլ մի սպահանցի սափրիչի որդի և մի ողորմելի ծխամորճավաճառ։ Նրանք են անտարակոյս հասկացրել որ դու երբէք չես կարող կատարել խոստումներդ, որ արել ես կնոջդ քո ամուսնական դաշնաթղթի մէջ։ Նրանք են անկասկած հասկացրել որ դու չունես այն ծագումը որ դու կեղծել ես ունենալ։ Նրանք են, որ ստել են արածդ փայլուն պատմութիւնը քո վաճառականական գործերի վերաբերմամբ, քո առետուրը Բո-

խարայի հետ և քո հաւերի ճանապարհորդելը դէպի Չինաստան։ Եթէ դու սկզբում հանդարտ կերպով ինձ այցելէիր որպէս սպահանցի Հաջի Բարան և ոչ որպէս տաճիկ աղա Հաջի Բաբա, ես քեզ կը նախազգուշացնէի որ շատ անպատշաճ ձեւերով աջողութիւնդ ցոյց չտայիր հայրենակիցներիդ. բայց դէ, չարութիւնը դժբախտաբար արուել է, և այժմ ինձ մնում է միայն քեզ խորհուրդ տալ, որ անցեալի փորձից օգտուես ապագայիդ համար։

Իր խօսքը վերջացնելով, Օսմանն սկսեց կրկին ծխել իր չիբուխը և կրկնապատիկ ուժով ծուխը ներշնչել ու արտաշնչել։

— Ասածդ ճշմարիտ է, ասացի ես, ինչ որ եղել է՝ եղել է։ Բայց այդ բոլորը մի կողմ, ես մուսուլման եմ և իրաւունք ունիմ արդարութիւն պահանջելու։ Ես դեռ չեմ լսած որ մի կին հրաժարեցնի իր ամուսնուն, թէև դրա հակառակը յաճախ է պատահում։ Ես դեռ չեմ կարողացել հասկանալ թէ ինչպէս մի ճշմարիտ հաւատացեալ ինչո՞ւ պիտի հրաւիրուի մի տան մէջ և այնտեղից դուրս քշուի աւելի մեծ խայտառակութեամբ քան մի շուն, և այն էլ ինչո՞ւ—նրա համար որ մի կնոջ քմահաճոյքն է առաւօտը սիրել և երեկոյեան ատել ինձ։ Այստեղ, ինչպէս և ուրիշ մահմէդական քաղաքներում կան բազմաթիւ դատաւորներ, մուֆտիներ, շէյխօլէսլամներ, ես պիտի դիմեմ նրանց, ինչո՞ւ չզիմեմ։ Նրանք վարձ են ստանում գործելու, մարդկանց դատաստան անելու համար։ Ի՞նչու պիտի նրանք նստեն ձեռքները ծալած և զբաղուեն միայն իրանց թէսրիների հետ և ուշադրութիւն չզարձնեն այս երկրում տիրող անիրաւութեան վրայ։ Ինձ անիրաւութիւն են արել և ես պիտի արդարութիւն պահանջեմ։

— Տօ, խենթացել ես, հաջի, ասաց ծերունի Օսմանը. գոհել ես, որ այդպէս ես խօսում։ Դու արդարութիւն, իրաւունք, ուղղութիւն ես պահանջում իսլամ էմիրների ամենազօրեղի այրի կնոջից և նրա ազգականներից, և միթէ դու չգիտես որ նրա երկու եղբայրները—նրա պաշտպանները Ստամբուլի ամենահարուստ և ամենաազդեցիկ վաճառականներն են։ Միթէ, դու ռոտեղ ես ապրել, ռոտեղ ես անցկացրել կեանքդ որ դեռ չես իմացել թէ՛ նա որ ամենաշատ ոսկին ունի, ամենաշատ իրաւունքն ունի, և որ եթէ քեզպէս մէկը կանգնելու լինի մուֆտու ատեանում, և թէկուղ դուրանի ամենմի տողը, ամենմի բառը քեզ յաջող լինի, այնուամենայնիւ, եթէ դիմացդ կանգնի կնոջդ եղբայրների մէկը՝ քանի որ ոսկին էլ նրա յաջողը կը լինի, դու որքան ուղիւ ես դիմիր քո սուրբ գրքին,

այնքան այսուայն կողմն ընկիր մինչև ինքդ էլ, դուրանդ էլ յոգնէք և վերջն էլ արդարութիւն չի լինի քեզ, իրաւունքդ չի պաշտպանուիլ:

—Ո՛վ Ա՛լի, ո՛վ Մոհամէդ, գոչեցի ես, եթէ աշխարհը իրօք այսպէս է, այսքան անիրաւ է, ուրեմն Հաջի Բաբան իսկապէս վատ գործ է բռնել, և երանի, երանի թէ այս բոլորից յետոյ կրկին նրան տրուէր իր ծխամորճները և նրանցով պարապէր: Բայց ո՛չ, ես չեմ կարող, չեմ ցանկանում այսպէս հեշտութեամբ ձեռքից տալ ամեն բան, զրկուել ամեն իրաւունքից. աւելի լաւ է որ գնամ, բարձրանամ կտուրը և այնտեղից մարգկանց յայտնեմ իմ դժբախտութիւնները:

Այս ասելով, ես դառն յուսահատութեամբ սկսեցի լալ, հեծել և դուրս տալ մօրուքիս միքանի մագերը:

Օսման աղան աշխատեց սփռփել ինձ, աշխատեց որ ես հայեացք ձգէի իմ անցեալ կեանքի վրայ, և ինձ յիշեցրեց մեր արկածները, մեր դժբախտութիւնները որոնց մենք պատահել էինք թիւրքմէններէ մէջ:

—Ալլահն ամենողորմ և ամենակարող է, ասաց նա: Մեր ճակատագրերը գրուած ու կնքուած են նրա գրքի մէջ. ուստի մեզ մնում է միայն անձնատուր լինել նրան:

—Բայց ես պարսիկ եմ, ասացի ես (որովհետեւ մի նոր միտք ծագեց գլխումս), այո, ես պարսիկ եմ և միւսլիման. ինչո՞ւ ուրեմն թոյլ տամ որ մի տաճիկ ինձ անիրաւի: Մենք էլ մի աղգ ենք, մենք ունեցել ենք Ձէնգիդ, Թէյմուր և Նադիր, որոնք իրանց զօրութեամբ մեր անունը յարգելի դարձրին ամբողջ աշխարհում և այրեցին տաճիկներէ հայրերին: Ես կ'որոնեմ մեր դեսպանին, կը գնամ նրա մօտ, կը դիմեմ նրան, և եթէ նա մարդ է, կը պաշտպանի ինձ, կը պահանջի որ արդարութիւն լինի ինձ: Այո, ես կը տեսնեմ նրան, և նա յետ կ'առնի կնոջս և կը յանձնի ինձ. օ, ինչ լաւ կը լինի, և յետոյ մենք կը տեսնենք թէ ո՛վ է կարող կնոջս յետ առնել, բաժանել ինձանից:

Այս միտքն այնքան ոգևորեց ինձ, որ ես էլ չսպասեցի լսելու Օսմանի կարծիքը, այլ իսկոյն դուրս ելայ և ուրախ սրտով հեռացայ՝ գնալու մեր արքայից արքայի ներկարացուցչի մօտ, որը բարեբախտաբար նոր հասել էր Բարձրագոյն Դուռը կատարելու նրա յանձնարարութիւնները:

ԴԼ. հգ.

Հաջի Բաբան աշխատում է բաւականութիւն ստանալ իր Թշնամիներից:— Նա մի բարեկամ է գտնում:—Մի հակիրճ նկարագրութիւն Միրզա Ֆիրուզի մասին:

Հետաքրքրուելով՝ տեղեկացայ, որ պարսից դեսպանն իր բնակարանն հաստատուել էր Սկուտարում, դէպի ուր ես ճանապարհուեցի նաւակով, երջանիկ զգալով ինձ, որ մինչև այնտեղ հասնելս ես բաւական ժամանակ կ'ունենայի դասաւորելու իմ մտքերը՝ մի կանոնաւոր և զօրեղ գանգատ ներկայացնելու դեսպանին:

Երբ ցամաք իջայ, ես հետաքրքրուեցի նրա տան ինչ տեղ գտնուելու մասին, դէպի ուր տանող ծառուղիներում խոնուած էին նրա բազմաթիւ ծառաները, որոնք իրանց շաախօսութեամբ և արագաշարժութեամբ ինձ յիշեցրին հայրենիքս՝ որ շատ տարբեր էր այստեղից:

Պարսիկներն իմ խօսելուց իսկոյն հասկացան, որ ես իրանցից էի, թէպէտ ես ծպտուած էի: Առանց գանդաղելու նրանք խոստացան իսկոյն ինձ ներկայացնել իրանց աղային: Ես շատ ցանկանում էի, նախ քան դեսպանին ներկայանալս՝ մի քիչ տեղեկութիւն ստանալ նրա բնաւորութեան մասին, որպէսզի իմանայի թէ նրա հետ ինչ կերպ պիտի խօսել. ուստի, սկսեցի խօսակցել նրա ծառաներից մէկի հետ, որը առանց երկբայութեան կամ վերապահութեան տուեց ինձ իմ ցանկացած տեղեկութիւնները:

Նրանից ես իմացայ, որ պարսից դեսպանը Միրզա Ֆիրուզ անունով մի շիրազցի էր: Նա իր հօր կողմից մի պատուաւոր՝ բայց ոչ շատ ազնիւ ընտանիքից էր, իսկ մօր կողմից՝ շատ ազնիւ գերդաստանից էր, որովհետեւ նրա մայրը այն նախկին մեծագոր մեծ վէզիրի քոյրն էր, որի միջոցով Շահը դահ էր նստել: Միրզա Ֆիրուզն ամուսնացել էր իր մօրեղբոր աղջկայ հետ, որի շնորհիւ կառավարութիւնը նրան բարձր պաշտօն էր տուել: Նրա անցեալ կեանքը շատ ելեէջներ էր ունեցել, որոնք հարկադրել էին նրան ճանապարհորդութիւններ անել դէպի զանազան երկրներ, և որովհետեւ նա շատ երկրներ էր տեսել, Շահը հաճեցել էր նրան ընտրել որպէս ներկայացուցիչ:

—Նա շատ սրամիտ, հասկացող և հանճարեղ մարդ է, ասաց ինձ հետ խօսող ծառան: Նա շատ դիւրագրգիռ, շատ զայ-

բացկոտ մարդ է, բայց շատ շուտով ողորդող և շողորորթուող է, և շատ փափկասիրտ ու ներողամիտ է, թէպէտ սկզբում, երբ նա բարկանում է, խիստ բռնութիւն է գործ դնում: Նա օժտուած է ճարտար և սլարտեցնող լեզուով, որի շնորհիւ նա կարողանում է հեշտութեամբ ազատուել նեղ գրութիւնից, որի մէջ նա յաճախ ընկնում է իր լեզուն անխոհեմութեամբ գործածելով: Նա երբեմն շատ բարի է, երբեմն էլ, ընդհակառակը խիստ, անդուլտ դէպի իր ծառաներն ու հետևորդները: Երբեմն նա թոյլ է տալիս նրանց՝ անելու և ասելու ինչ որ նրանք ուզում են, իսկ երբեմն էլ շատ սառնասրտութեամբ նրանց հեռու է պահում իրանից: Բայց ընդհանրապէս նա գիւրամատչելի է, լաւ վարմունք ունի և շատ էլ ուրախ և ընկերասէր մարդ է:

Այսպէս էր այն մարդը, որի մօտ առաջնորդուեցի ես: Նա նստած էր մի անկիւնում պարսկական սովորութեան համեմատ: Ես հնարաւորութիւն չունեցայ ստուգելու նրա հասակի բարձրութիւնը, սակայն նրա գլխից մինչև գոտաեղին շատ վայելչակազմ էր: Նրա գլուխը լաւ համաչափութիւն ունէր ուսերի հետ, որոնք մի թեթև կորագծով կապւած էին վզին: Նրա զգեստը՝ որ պինդ կապւած էր մարմնին, օժանդակում էր նրա կուրծքի լայն երևալուն: Նրա երեսը, ամենագեղեցիկն էր, որ ես տեսել էի իմ հայրենակից եղբայրների մէջ: Նրա քիթը արծուային էր, աչքերը՝ մեծ և փայլուն, ատամներն ու բերանը շնորհալի և մօրեաբը այնքան գեղեցիկ էր, որ տեսնողների նախանձն էր գրգռում: Վերջապէս, ոչոք նրանից աւելի յարմար չէր լինի ներկայանալու մի օտար երկրում, որպէս նմուշ պարսիկների:

Ճամարիտ հաւատացեալների սովորութեան համեմատ միմեանց ողջունելուց յետոյ՝ նա ասաց.

— Դու իրանցի ես:

— Բնի, պատասխանեցի ես:

— Ուրեմն, ինչո՞ւ ես օսմանլիի կերպարանը ստացել, հարցրեց նա: Փոքր Ալլահին, մենք մի թագաւոր և մի երկիր ունենք, որ մեր պարծանքն են, և որոնց անունից ոչոք չպիտի ամաչի:

— Բնի, պատասխանեցի ես. ձեր հրամայածները ճշմարիտ են, և ես չնից աւելի ստոր արարած եմ դարձել, քանի որ տաճկի կերպարանք եմ ստացել: Այն օրից, երբ ես ընկայ այս զգուշի, գարշիլի ժողովրդի մէջ, ես դառն օրեր եմ անցրել, և այժմ իմ միակ ապաւենն է Ալլահն՝ երկնքում և դուք՝ երկրիս վրայ:

— Այդ ի՞նչպէս, միթէ մի բան է պատահել քեզ. խօսիր, ասաց նա: Արդեօք մի սպահանցի (շեշտերիցդ յայտնւում է, որ դու սպահանցի ես) խարուել, յաղթուել է մի տաճկից: Դա յիրաւի շատ դարմանալի է: Մենք այսքան հեռու ճանապարհ ենք եկել, որ նրանց մեր աղտեղութիւնն ուտեցնենք և ոչ թէ ուտենք նրանցը:

Ես պատմեցի նրան իմ բոլոր արկածները սկզբից մինչև վերջ: Նա շատ հետաքրքրութեամբ լսում էր պատմութիւնս, և երբ հասաւ ամուսնութեան խնդրին, նա շատ զուարճացաւ. մանաւանդ երբ նա լսեց թէ ես ինչ մահը էի խոստացել կնոջը, նա այնքան քահ-քահ ծիծաղեց, որ թուլացաւ: Ես մեծ զուարճութիւն պատճառեցի նրան պատմելով թէ մենք ինչպէս խնջոյք էինք տուել կնոջս աղգականներին, թէ նրանք ինչքան յարգանքով էին վերաբերուել դէպի ինձ, թէ ես ինչ փառք ու մեծութիւն էի վայելել հայն: Որքան աւելի էի խօսում իմ խաբեբայութիւնների մասին, որոնցով ես խաղ էի արել այդ տաճկի կովերի հետ, ինչպէս նա անուանում էր նրանց, այնքան աւելի նա հետաքրքրութեամբ էր լսում իմ պատմութիւնը, որը նա յաճախ ընդհատում էր բացազանչելով. — «Այ բարեբալան, բարեբալան, ով սպահանցի, ով խորամանկ սպահանցի: Ալլահը վկայ, որ դու լաւ խաղ ես արել. ես դրանց աւելի լաւ խաղ չէի կարող անել»:

Բայց երբ նրան պատմեցի թէ ինչպէս էին վարուել հետս, երբ նկարագրեցի այն տեսարանը, որ տեղի էր ունեցել իմ տընում և պատմեցի թէ աղախիններս ու կնոջս աղգականները ինչպէս էին ծաղրել ինձ և ինչ խօսքերով էին ինձ խայտառակել, և երբ ես ցոյց տուի թէ ինչ դէմքով, ինչ դիրքով և ինչ խօսքերով էի հեռացել առանց մի համակրող ունենալու, այն, երբ այդ բոլորը նա լսեց, նրա սրտի ուրախութիւնն այն աստիճանին հասաւ, որ մօտ էր նրա ճակատի երակները տրաքուէին. ծիծաղի ուժից նա սկսեց թաւալուել իր դիվանի վրայ:

— Բայց, ով աղա, հաճեցէք ի նկատի ունենալ իմ վիճակը: Փոխանակ վարդեղէն անկողնու, որի վրայ ես քնում էի, այժմ մի բարձ էլ չունիմ, որ գլուխս վրան դնեմ: Գալով ձիերիս և այն թաւապատ թամբին, որի վրայ ես նստում էի, ես այժմ երջանիկ կը լինեմ, եթէ մի էշ ունենայի, մի էշ միայն՝ որ իմ սեփականութիւնը լինէր: Եւ երբ յիշում եմ վայելչութիւնները, իմ մեծագոյն հանդերձները, իմ գեղեցիկ ձիերը, իմ ծառաների խումբը, իմ սրճի բաժակները — մի խօսքով — ինչ ասեմ — այն բոլոր բաները, որ մարդ կարող է ցանկանալ, այն, երբ յիշում եմ այդ ամենը և տեսնում եմ, որ այս բոլորն էս մի

թշուառ մուրացկան եմ դառել, ան, երևակայեցէք, թէ հոգիս ինչպէս է խռովում և ինչ տխուր, տխուր յիշողութիւններ են պարթնում իմ մտքումս—յիշողութիւններ, որոնք ձեր սրտում չգիտեմ ինչ՝ բայց իմ սրտում միևնոյն ժամանակ ծիծաղ են յարուցանում:

—Բայց այդ տաճիկները, այդ հեղդ, այդ ապուշ գոմէշները, որոտաց նա շարունակելով իր բարձրաձայն ծիծաղը—բայց այդ թանձրամիտ գոմէշները... հա, հա, հա... Փառք Ալլաին, ես այժմ տեսնում եմ նրանց՝ իրանց երկար մօրուքներով, մեծ գլխարկներով, դատարկ գլխներով, տեսնում եմ նրանց հաւատալիս՝ այն բոլոր խօսքերին՝ որ պարսկաստանցի հնարագէտ խենթը ասում է նրանց, և ես վստահ եմ, որ նրանք կը շարունակէին հաւատալ նրան, եթէ նրանց աչքերը բանաւ մի ուրիշ պարսկաստանցի խենթ:

—Բայց, շարունակեց նա, ես ի՞նչ եմ անելու քո խնդրում, հարցրեց նա: Ես ի՞նչ հայրդ եմ, ի՞նչ հօրեղբայրդ, որ իրաւունք ունենամ միջամտելու և հաշտեցնելու կնոջդ ազգականներին. ի՞նչ եմ դադի եմ, որ կարողանամ դատել ձեզ:

—Ո՛հ, պատասխանեցի ես, բայց դուք իմ պաշտպանն էք այստեղ, և երկրիս վրայ ապրող Ալլան լիազօրեալ չէ՝ ներկայացուցիչն էք: Դուք կարող էք պահանջել, որ արդարութիւն լինի, իմ իրաւունքը ռանակոխ չլինի և թոյլ չտաք, որ ինձպէս մի օտարական հարստահարուի այստեղ:

—Բայց դու կը ցանկայիր յետ ստանալ կնոջդ, ասաց նա, և կեանքդ մահուան վտանգի ենթարկել: Ի՞նչ օգուտ կ'ունենայ բոլոր հարստութիւնդ, եթէ մի օր դրան ձեռք բերելուց յետոյ, դու մեռած գտնուիս անկողնումդ: Ո՛հ, ի՞նչ, դու ինձ լսիր, լսիր իմ բարի խորհուրդը: Հանիր, մի կողմ շարտիր այդ տաճկական շորերդ, վերստին պարսիկ դարձիր, և երբ դու կը ստանաս քո պատշաճ բնաւորութիւնը՝ ես քեզ ի նկատի կ'ունենամ և կ'աշխատեմ մի բան անել քեզ համար: Քո պատմութիւնը շատ հետաքրքիր էր ինձ համար, քո հանճարն ու վարքը հաճելի են, և հաւատաւ ինձ, որ աշխարհում մարդ կարող է շատ սուղի լաւ բաներ անել, քան նստել ամբողջ օրը և անդադար ծխել. միևնոյն ժամանակ բացի վարդեղէն անկողնում քնելու և մի պարարտ ձի հեծնելու ցանկութիւնից՝ ուրիշ ի՞նչ, նպատակ ունենալ կեանքում: Առայժմ դու կարող ես ապրել այստեղ և քեզ համարել, որպէս իմ ծառաներից մէկը: Ի՞նչ ժամանակ որ ես ցանկութիւն կ'ունենամ ուրախանալու, դուարձանալու՝ քեզ մօտս կը կանչեմ, և դու կրկին ինձ համար կը պատմես քո պատմութիւնը:

Դեռ պահի այս խօսքի վրայ ես մօտեցայ նրան, համբուրեցի նրա ծունկը, որպէս նշան համաձայնութեան, և հեռացայ, հագիւ հասկանալով թէ ինչ բայլ պիտի անել իմ գործերի այս անորոշ դրութեան միջոցին:

Դ. հղ.

Հսկի Բագան օգնում է դեսպանին, որը մտերմաբար յայտնում է նրան իր գաղտնիքները:

«Կարիքը, այսպէս է ասում բանաստեղծը, նման է մի հզօր ձիաւորի, որը իր սուր ասպանդակներով պարտաւորացնում է իր ողորմելի ձիուն անել այն՝ ինչ որ զօրեղ ձին երբէք չի անել»:

Ես յուսահատուած՝ նեղացած ու վշտագնած էի: Ուրախ և երջանիկ կեանք ունենալու յոյսն ի դերեւ էր ելել, և ես մի անգամ ևս ստիպուեցի դործ դնել իմ խելքն ու հնարագիտութիւնը՝ ազատելու ինձ սովամահ լինելուց:

«Եթէ, մտածացի, ես կորցրել եմ մի տուն, դրա դիմաց գտել եմ մի բարեկամ: Ես չպիտի արհամարհեմ նրա խոտացած պաշտպանութիւնը, և նոյն զօրեղ ձակ ռազիւրը, որ ինձ քայլ-քայլ առաջնորդել է կեանքի լարելւթին՝ միջով, անտարակոյս դարձեալ ձեռքս կը բռնի և, գուցէ ի վերջոյ անվտանգ կը հասցնի այնտեղ՝ ուր ես այլեւս չեմ վարանիլ, չեմ շփոթուիլ և չեմ կորցնել այն շաւիղը, որով ես պիտի գընամ»:

Ես վճռեցի յաճախ ներկայանալ դեսպանին: Բարեբախտաբար ես նկատեցի, որ նրա՝ սկզբում ինձ ցոյց տուած սէրն ու համակրանքը զգալապէս, և աստիճանաբար շատանում էր մեր յաջորդական տեսակցութիւնների ընթացքում: Նա սկսեց ինձ ծառայեցնել, որպէս միջոց՝ տեղեկութիւններ հաւաքելու, և ազատօրէն խօսակցում էր հետս իր կառավարութեան և դեսպանութեան հետ կապ ունեցող բոլոր գործերի մասին:

Որովհետեւ ամբողջ կեանքումս ես զբաղուել էի միմիայն իմ անձնական գործերով և հարստանալու ջանքերով՝ շատ քիչ ուշադրութիւն էի դարձրել հասարակական գործերի վրայ: Պարսիկ և տաճիկ ազգերից գատ ուրիշ ազգեր չէի ճանաչում աշխարհում: Ես լսել էի չինաստանցի, հնդկաստանցի, աֆղան, թաթար, բիւրդ և արաբ անունները, բայց նրանց մասին ոչինչ չգիտէի: Աֆրիկացիների մասին մի քիչ տեղեկութիւն ու-

նէի, որովհետեւ նրանց զանազան տեսակներէն եւ տեսել էի որպէս ստրուկներ մեր տներում: Ֆրանսիացիք միայն ունենալին (եթէ նրանք ֆրանսիացի են կոչուում) էինք ճանաչում, որոնցից տեսել էինք Պարսկաստանում: Մենք լսել էինք նաեւ ինգլիզ ու ֆրանսիս անուաններ: Երբ ես Ստամբուլ հասայ, շատ զարմացայ, երբ լսեցի որ բացի վերոյիշեալ երեք ազգերից՝ շատ ուրիշ ֆրանսիացիք եւս գոյութիւն ունէին. բայց զարձեալ իմ անձնական գործերով զբաղուած լինելով՝ շատ չհետաքրքրուեցի նրանց մասին:

Այժմ որ ես վայելում էի դեսպանի ընկերակցութիւնը, մտքերս մի նոր ուղղութիւն ստացան: Ես լսում էի շատ խնդիրների մասին տեղի ունեցող վիճաբանութիւնները, և ինչքան շատ էի լսում, այնքան շատանում էր հետաքրքրութիւնս: Ինձ յայտնուեց, որ յանձին իմ՝ դեսպանը գտել էր մէկը՝ որ շահագրգռուած էր իր հայեացքներով. և այդ համոզմամբ նա վերջապէս յայտնեց ինձ իր բոլոր գաղտնիքները:

Մի առաւօտ նա միքանի նամակներ ստացած լինելով արքունիքից՝ ինձ իր մօտ կանչեց և յայտնեց, որ ինքը ցանկութիւն ունէր մի առանձին խօսակցութիւն ունենալ հետս: Նա հրամայեց, որ ամեն մարդ հեռանայ իր ներկայութիւնից, և ինձ նստել հրամայելով՝ ցած ձայնով ասաց.

— Հաջի, երկար ժամանակ է, որ ես ցանկութիւն ունիմ հետդ առանձնապէս խօսելու: Իմ հետեորդների խմբի մէջ—խօսքը մեր մէջ մնայ—չկայ մէկը, որ ունենայ ինձ հարկաւոր եղած խելքն ու հասկացողութիւնը: Ծշմարիտ է, նրանք բոլորն էլ պարսիկ են և օժտուած են աւելի մեծ հանճարով՝ քան աշխարհի բոլոր մարդիկը, բայց նրանք ոչինչ չեն հասկանում դովլաթի (կառավարութեան) գործերից: Նրանք աւելի փչացնում, խափանում են՝ քան առաջ են տանում այդ գործերը, որոնց համար ես ուղարկուել եմ այստեղ: Դու, իհարկէ, մի մարդ ես՝ որ տեսել ես աշխարհը և շատ փորձառութիւն ունիս, և ես յոյս ունիմ, որ ձեռքիցդ մի բան կը գայ: Դու մի մարդ ես, որ կարող ես խաղ անել ուրիշի մօրութի տակ, և կարող ես որեւէ գործի ծուծը ծծել առանց դիպչելու դրա դրսի կողմին: Քեզ պէս մէկին կարիք ունիմ ես, և եթէ դու քեզ կը նուիրես ինձ և մեր Շահին—արքայից արքային՝ երկուսս էլ ժամանակին պարգևեալ կը լինինք ու մեր բարի ճակատագրի օգնութեամբ՝ երկուսիս գլուխն էլ կը դիպչի երկնքի աստղերին:

— Ինչքան որ ուժեղս կը ներնս, պատասխանեցի ես, պատրաստ եմ ծառայելու ձեզ: Ես ձեր ստրուկն եմ, ձեր ծառան եմ, և իմ ձեռքով աշխատեմ ձեր ձեռքը կը դնեմ Պատուիրեցէք

ինձ, հրամայեցէք ինձ, ես պատրաստ եմ զլխով ու աչքով ծառայելու ձեզ:

— Թերեւս դու լսած կը լինիս աշխարհում տարածուած այն լուրը, ասաց նա, որ իմ դեսպանութեան նպատակն է ստրկուհիներ գնել Շահի համար և նրանց կրթել տալ պարի, երաժշտութեան և ասեղնագործութեան արհեստների մէջ, և գնել նաեւ մետաքսեղէն և ուրիշ պաճուճանքներ հարեմի համար. բայց, իհարկէ, այդ բոլորը ժողովրդի աչքը կուրացնելու համար է: Ես դեսպան չեմ դարձել այդպիսի չնչին գործերի համար. ոչ, ես շատ կարեւոր գործերի համար եմ եկել: Գիտես, մեր Շահը կարող է շատ խորը թափանցել իրերի գրութեան մէջ. առանց հիմնաւոր փաստեր ունենալու՝ նա մարդիկ չէ ընտրում վարելու իր գործերը: Նա շատ լաւ է հասկանում ուժ ընտրել. բաւական է որ նա ինձ է ընտրել... այժմ դու աշխատիր ինձ և տես քեզ ինչ եմ ասելու:

— Սրանից մի քանի ամիս առաջ, Եւրոպայից մի դեսպան հասաւ Թէհրան-կայսրութեան դուռը: Նա ասաց, որ ինքը ուղարկուել էր մի ինչ որ Բունապարտ անունով մէկի կողմից, որը իրան ֆրանսացիների կայսրն է կոչում, և որը միքանի ընծաներ ու մի նամակ էր ուղարկել Շահին մատուցանելու: Իր խօսքերով՝ նա ցոյց տուեց, որ իրան լիազօր իրաւունք էր տրուած գործելու—իրաւունք՝ որով նա պահանջում էր իր խօսքերն ու գործերն ընդունել, որպէս իր աղայինը: Նա նաեւ յայտնեց, որ իրան լիազօր արտօնութիւն էր տրուած մի դաշն կապելու մեր տէրութեան հետ: Նա իսկապէս իրան շատ բարձր էր պահում և խօսում էր միւս ֆրանսիացի ազգերի մասին այնպէս՝ որ կարծես նրանք իր ռաի տակի փոշին լինէին, և մինչև անգամ ասում էր, որ նրանք ոչմի անուան արժանի չեն: Նա խոստացաւ ստիպել ուսանելին մեզ յետ տալու Վրաստանում նրանց տիրած հողերը և կրկին Շահի սեփականութիւնը դարձնել Թիֆլիսը, Բաղդադը, Դէրբէնդը ու այն ամենը, որ առաջները Պարսկաստանինն էին եղել: Նա ասաց, որ ինքը պիտի տիրէր Հնդկաստանը մեզ համար և անգլիացիներին դուրս քշէր այնտեղից: Մի խօսքով նա խոստացաւ ամենայն պատրաստակամութեամբ շնորհել մեզ այն ամենը՝ ինչոր մենք կամենայինք:

«Արդ, շարունակեց նա, ճշմարիտ է, մենք առաջ էլ լսել էինք ֆրանսացիների մասին և գիտէինք որ նրանք լաւ հանդերձեղէն ու մեծագին դիպակ (brocade) պատրաստողներ են, բայց դեռ երբէք չէինք լսել, որ նրանք կարող են կատարել այս դեսպանի բոլոր ասածները: Մենք մի բան էլ լսել էինք. այն է նրանց՝ Եգիպտոսի վրայ յարձակուելու մասին, որովհետեւ այդ

յարձակման հետևանքն այն եղաւ, որ սուրճն ու հինան թանկացան Պարսկաստանում: Մեր ծերունի խաներից մէկն էլ, որ սէֆի գերդաստանիցն է, յիշում է, որ Փրանսացի մի ինչոր Շահ Լուի՝ մի դեսպան էր ուղարկել Շահ Սուլթան Զօւէյնի պալատը, բայց, թէ՛ ով է այս Բունապուրտ կոչուածը և ինչպէս է նա Շահ դարձել՝ Պարսկաստանում ոչոք չկարողացաւ բացատրել:

«Հայ վաճառականները, որոնք գնում են բոլոր երկրները, ասացին, որ իրանք լուր ունէին այդպիսի մի մարդու գոյութեան մասին, և որ այդ անձը մեծ խոտովութիւնների գլխաւոր հեղինակն է: Վերջապէս հայ վաճառականների ասածն ու միջանի հանգամանքներ ստիպեցին Շահին ընդունել նրա ուղարկած դեսպանին, բայց թէ վերջինիս ներկայացրած թղթերը (որ գրուած էին այնպիսի տառերով՝ որ ոչոք չէր կարող կարդալ) կեղծ էին թէ չէ, կամ թէ նրա ասածները տեղին էին՝ ոչոք չէր կարողանում հասկանալ: Մեր վեզիրները, մեծ ու փոքր, ոչինչ չէին հասկանում: Մեր Շահը՝ (Ալլահը պահպանի նրան) որ գիտէ արևի տակ գտնուող ամեն բան, ոչինչ չէր խմանում այդ խնդրից, և բացի մի խոջա Աբէդ անունով հայից՝ որը եղել էր Փրանսիայի Մարսէյլ քաղաքում, ուր նա քառասուն օր բանտարկուել *) էր և բացի ներսէս անունով մի ուրիշ հայ կրօնաւորից, որը կրթուել էր այդ կողմի երկրների մէկում գտնուող մի գէրվիշների (վարդապետների) վանքում — այն, այդ երկու հայից զատ, ուրիշ մէկը չկար թագաւորաց թագաւորի պալատի դրան՝ որ կարողանար մի բան հասկացնել մեզ կամ ամենաթեթիւ կերպով բացատրել, թէ արդեօք այդ Բունապուրտը կամ նրա ներկայացուցիչը խաբերանէր էին, թէ չէ, արդեօք նրանք եկել էին մեր գլխարկները վերցնելու մեր գլխից, թէ՛ բարեբախտութեան խալաթներ պատույ ըզգեստներ՝ հագցնելու մեզ:

«Ինչէն մենք երկար չմնացինք կասկածանքների մէջ, որովհետեւ երբ Հնդկաստանի և Պարսկաստանի մէջ վաճառականութիւն անող ինգլիզ անհաւատները, որոնցից մի քանիսը ապրում են Արուշահրում, լսեցին այդ դեսպանի թէհրան հասնելու լուրը, իսկոյն պատգամաւորներ, նամակներ և մի գործակալ ուղարկեցին, որպէսզի նրանք աշխատէին խափանել այս Փրանսացի դեսպանի ընդունելութիւնը: Նրանք այնպիսի արտակարգ ջանքեր արին արդելք դառնալու նրա աջողութեանը

*) Քառասուն օրուան բանտարկութիւնը՝ մենք կարծում ենք կարանախն է նշանակում:

որ մենք շուտով տեսանք, որ այդ երկու հակառակորդ շներից շատ բան դուրս կը գար մեզ համար:

— «Երբեք եմ թագովս, ասաց Շահը, որ այս բոլորը գալիս են իմ բարի աստղի շնորհիւ: Մինչդեռ ես այստեղ նըստած եմ իմ գահիս վրայ, պիղծ շան լակոտները գալիս են հիւսիսից և հարաւից, արեւելքից և արեւմուտքից՝ և ինձ համար մեծ մեծ ընծաներ են բերում, գահիս ոտների ներքեւ վիճելու և կռուելու ազատութիւն գտնելու համար: Յանուն Մարգարէի թող նրանք մօտենան:

«Վայսերական գնդից իմ հեռանալու ժամանակ՝ մի դեսպան էր սպասում ինգլիզների կողմից, և այս նամակների մէջ, որ հէնց նոր ստացել եմ, մանրամասնօրէն գրուած է, թէ նա՝ այդ դեսպանը իրան ընդունելութիւն տալու համար՝ ինչ առաջարկութիւններ է արել. բայց շահը չէ կարող ընդունել այդ առաջարկութիւնները մինչև ինձանից նամակ չստանայ: Նա գիտէ, որ Ստամբուլում տեսնում են օրինակներ Եւրոպայի բոլոր ազգերից, իւրաքանչիւրը ունենալով իր դեսպանն այստեղ ուստի նա իր իմաստութեամբ յարմար է գտաւ ինձ ուղարկել այստեղ, հաւաքելու այն բոլոր տեղեկութիւնները, որ մեզ շատ հարկաւոր են, որպէսզի մենք կարողանանք փարատել այն կասկածները, որ Պարսկաստանում մենք ունենք Փրանսացիների և ինգլիզների մասին, և եթէ կարելի լինի՝ ստուգել թէ արդեօք ինչ որ նրանք իրանց մասին խօսում են՝ սո՛ւտ է, թէ՛ ճշմարիտ:

«Արդ, հայի, ես միայն մէկ մարդ եմ, և ինձ յանձնուած գործը մի գործ է, որ, ինչպէս ես տեսնում եմ, բաւական է յիսուն մարդու համար: Փրանսները բազկացած են շատ շատ ազգերից: Դեռ մէկ խոզի անունը չլսած՝ մարդ մի ուրիշի խանչիւն է լսում, յետոյ մի ուրիշինը և ուրիշինը՝ մինչև մարդ տեսնում է, որ նրանցից մի ամբողջ երամակ կայ: Ինչպէս բիշ առաջ էլ ասացի, իմ հետեորդներն այնպիսի մարդիկ չեն, որ կարողանան օգնել ինձ իմ հետաքրքրութիւնների մէջ, և իմ աչքը քո վրայ է: Ես մեծ ակնկալութիւններ ունիմ քո ջանքերից: Դու պիտի ծանօթանաս մի քանի անհաւատների հետ: Դու հասկանում ես տաճկերէն, և կարող ես նրանցից՝ տաճիկներից շատ բանել իմանալ, որ մեզ հարկաւոր են: Ես քեզ կը տամ մի օրինակ այն հրահանգից, որ Շահն ինձ ուղարկել է: Իհարկէ դու խիստ ծածուկ կը պահես այդ հրահանգները. դրանք քեզ կ'առաջնորդեն, որպէս ուղեցոյց, մեր նպատակին հասնելու համար: Եւ մինչև այդ, դու գնա, նստիր մի անկիւնում և երկար ու բարակ մտածիր, թէ մենք ինչ ծրագրով պիտի գործենք:

Այս ասելով, նա արձակեց ինձ, և ես հեռացայ նրա մօտից կեանքի ասպարիզում յառաջադիմելու նոր յոյսերով:

ԳԼ. ԿԵ.

Հաջի Բարայի առաջին փորձերը հասարակական կեանքի մէջ:—Թէ նա ինչ ծառայութիւն է անում պարսից ղեսպանին:

Երբ ղեսպանն ինձ յանձնեց իր վարայէնամէյի օրինակը, ես իսկոյն հեռացայ և գնացի մերձակայ գերեզմանանոցը՝ այնտեղ կարդալու առանց խանգարուելու: Ես զգուշութեամբ ծալեցի թուղթը և պահեցի գլխարկիս աստառի տակ, և քանի որ առաջին անգամն էր, որ ես մտնում էի հասարակական գործերի մէջ, դրա բովանդակութեան գլխաւոր մասերը այնպէս տպաւորուել են իմ մտքում, որ ես երբեք չեմ կարող մոռանալ նրանց:

Այդ թղթի մէջ, նախ պատուիրուած էր ղեսպանին ճշտութեամբ ստուգել Ֆրանգստան կոչուած երկրի տարածութիւնը և իմանալ թէ արդեօք այն Շահը, որը Պարսկաստանում յայտնի է Շահէ Ֆրանգ (Ֆրանգների թագաւոր) անունով, իսկապէս գոյութիւն ունի՞ և ո՞րն է նրա մայրաքաղաքը կամ աթոռանիստը:

Երկրորդ՝ նրան հրամայուած էր ստուգել, թէ Ֆրանգները քանի իլերի (ցեղերի) են բաժանուած, և արդեօք նրանց մէջ էլ շահրնէշին ու սահրանէշին՝ այսինքն քաղաքաբնակ և անապատաբնակներ կան, ինչպէս Պարսկաստանում, և թէ ովքեր են նրանց խաները և ի՞նչպէս են նրանք կառավարւում:

Երրորդ՝ իմանալ թէ ո՞րքան է Ֆրանսայի տարածութիւնը, և արդեօք Ֆրանսացիք Ֆրանգների մի ցեղն են՝ թէ մի առանձին ազգ են, և ո՞վ է այդ անհաւատ Բունապարտը, որ իրան այդ երկրի կայսրն է կոչւում:

Չորրորդ՝ նրան պատուիրուած էր իր ուշադրութիւնը դարձնել մասնաւորապէս այն բաների վրայ՝ որոնք կապ ունեն ինչպիսիքների հետ, որոնք երկար ժամանակից ի վեր Պարսկաստանում յայտնի են իրանց մահուկներով, ժամացոյցներով և գրչահատներով: Նա պիտի իմանար թէ ինչպիսիքները ի՞նչ տեսակի անհաւատներ են, թէ արդեօք ամբողջ տարին նրանք ապրում են մի կղզում առանց ունենալու մի որևէ ղիշլաղ (տաք վայր, ձմեռանոց) այնտեղ դադարելու ձմեռը: Թէ արդեօք նրանցից շատերը նաւերով են բնակւում և կերակրւում ձկներով, և եթէ իսկապէս նրանք նաւերում են ապրում՝ ապա

ինչպէս է պատահել, որ նրանք տիրել են Հնդկաստանը: Նա պիտի լուծէր Պարսկաստանում երկար ժամանակից ի վեր արծաթած այն հարցը, թէ Անգլիան և Լոնդոնն ի՞նչպէս են միացած, և թէ արդեօք Անգլիան է Լոնդոնի մի մասը, թէ՞ Լոնդոնն է Անգլիայի մի մասը:

Հինգերորդ՝ մի ստոյգ լուր իմանալ և հաղորդել, թէ ո՞վ և ի՞նչ է կումսլանի կոչուածը, որի մասին այդքան բաներ էին ասուած. թէ դա ի՞նչ կապ ունի Անգլիայի հետ, թէ արդեօք դա մի պառաւ կի՞ն է, ինչպէս երբեմն ասուած է, թէ մի ընկերութիւն է, որ բաղկացած է պառաւ կիներից, և թէ արդեօք առասպել չէ՞ այն պատմութիւնը, թէ դա՝ այդ ընկերութիւնը անմահ է ինչպէս Թիրէթի Լաման: Նրան նաև պատուիրուած էր պարզել միքանի անհասկանալի պատմութիւններ Անգլիայի կառավարութեան ձևի մասին:

Վեցերորդ՝ մի ստոյգ տեղեկութիւն Եանդէ Դոնիայի (նոր-աշխարհի) մասին շատ անհրաժեշտ էր, և ղեսպանը պարտաւոր էր իր ուշադրութեան մի մասը նուիրել այդ խնդրին:

Վերջապէս նրան պատուիրուած էր գրել մի ընդհանուր պատմութիւն Փռանգների մասին և հետաքննել, թէ ո՞րն է ամենահեշտ միջոցը կամ ձևը, որով կարելի լինի պարտաւորացնել նրանց, որ հրաժարուին խոզի մսից ու գինուց, և դարձնել նրանց ղէպի ճշմարիտ և սուրբ հաւատը—ղէպի իսլամական կրօնը:

Այս թղթի վրայ լուրջ կերպով խորհելուց յետոյ, ես տեսայ, որ ամենահեշտ բանն այն կը լինէր, որ դրա հարցերին պատասխան տրուէր մի քաթէբի (ղպիր, գրագետ) միջոցով, որը գտնուած էր այդ ժամանակ Ռէս էֆէնդիի ծառայութեան մէջ, և որի հետ իմ կարճատե փառքի և հարստութեան ժամանակամիջոցում՝ ես խիստ մտերմացել էի: Ես գիտէի, թէ նա միշտ ուր սրճարանն էր յաճախում, և թէ ո՞ր ժամին էր նա սովորաբար այնտեղ լինում: Թէպէտ նա շատ սակաւախօս էր, այնուամենայնիւ ես յոյս ունէի, որ իր սուրճը խմելուց և չիբուխը ծխելուց յետոյ՝ (մանաւանդ եթէ ես հիւրասիրէի նրան), նրա սիրտը կը բացուէր և ես կարող կը լինէի նրա կարծիքները իմանալ:

Ես իսկոյն մտածածս հաղորդեցի ղեսպանին, որը շատ ուրախացաւ և բացազանչեց.

— Ես քեզ չափացի, քեզ չափացի, որ դու հանձարեղ մարդ ես: Ընդունիր ուրեմն, որ ես կորովամիտ և թափանցող մարդ եմ. ընդունիր, որ սուր դատողութիւն է հարկաւոր իսկոյն իմանալու, թէ ո՞վ է ընդունակ ժարդ: Ընդունիր, որ եթէ ես չի-

նէի, մենք ամենեւին չէինք կարող գտնել այդ քաթէրին, որը կը պատմի մեզ ամեն բան և մենք մեզ հարկաւոր եղած տեղեկութիւնները նրանից ստանալով՝ կատարած կը լինենք Տիեզերքի Կենտրոնի պատուէրները:

Նա յետոյ արտօնութիւն տուեց ինձ, որ եթէ հարկաւոր համարէի, մի պարզեւ խոստանայի քաթէրին, որպէսզի, եթէ նա որեւէ խնդրի մասին լաւ տեղեակ չլինէր՝ աշխատէր դիմել բուն աղբիւրին՝ այսինքն Ռէսէֆէնդուն:

Յարմար ժամանակին ես գնացի սրճարանը, ուր գտայ իմ բարեկամին: Բարեկամական ջերմ զգացումների արտայայտութիւններով ես մօտեցայ նրան և ձայն տալով սպասաւորին՝ Եմենի սուրճ պատուիրեցի: Ես նստայ նրա հանդէպ, սուրճը բերուեց ու մատուցուեց մեզ: Մեր խօսակցութեան միջոցին նա հանեց իր ժամացոյցը, որը ինձ առիթ տուեց հարցնելու.

— Դա եւրոպական ժամացոյց է, չէ:

— Այո, ասաց նա. աշխարհում էլ ուրիշ ժամացոյցներ չկան:

— Չարժանալի է, ասացի ես. այդ ֆուսքները արտակարգ մարդիկ են:

— Այո, ասաց նա. բայց նրանք գեաւորներ են:

— Բիսմիլլան, (յանուն Ալլահի) ասացի ես, և իմ չիրուխը բերանիցս վերցնելով՝ դրի նրա բերանին: Մի բան պատմիր նրանց մասին: Արդեօք այդ ֆուսքները մեծ երկիր է: Ռ՝րաեզ է բնակուում ֆուսքների թագաւորը:

— Ի՞նչ ես ասում, բարեկամ, պատասխանեց նա. մեծ երկիր է դու հարցնում ես: Անշուշտ դա մի մեծ երկիր է, որի վրայ իշխում է ոչ թէ միայն մի թագաւոր՝ այլ շատ թագաւորներ:

— Բայց ես լսել եմ, որ ֆուսքներին ժողովուրդը բազմապէս է շատ ցեղերից, որոնք թէև ունին իրանց տարբեր անուններն ու տարբեր պետքեր, այնուամենայնիւ նրանք իսկապէս մէկ ազգ են:

— Դու կարող ես նրանց մէկ ազգ կոչել, եթէ կամենում ես, ասաց նա, դուք այդպէս էլ է, որովհետեւ նրանք բոլորն էլ ածիւում են իրանց երեսը, երկար մազ են պահում և զըլխարկ են գնում: Բոլորն էլ նեղ իրանց մարմինն պինդ կպած շորեր են հագնում, բոլորն էլ դինի են խմում, խողի միս են ուտում և, չեն հաւատում օրհնեալ Մարգարէին. բայց պարզ է, որ նրանք կառավարւում են շատ թագաւորներից, իբրեւ ապացոյց դրան, տես այն բազմաթիւ դեսպանները, որոնք խըմբուել են այստեղ իրանց ճակատները տրորելու մեր կայսերա-

կան դրան սեմին: Այդ շներից այնքան շատեր կան այստեղ և նրանք այնքան պղծում, ապականում են այստեղը, որ մարդ ստիպւում է իր յոյսը դնել Ալլահի ողորմութեան վրայ...

— Յանուն Մարգարէի, շարունակիր ասացի ես, դու պատմիր, ես կը գրեմ, փառք Ալլահին, դու իմաստուն մարդ ես:

Եւ ես իսկոյն գօտուս միջից հանեցի թանաք-գրչամանս և պաարաստուեցի գրել: Քաթէրն էլ շոյեց իր մօրուքը, ոլորեց իր բխերի ծայրերը, և սկսեց ինքն իր մտքում յիշել եւրոպայի գլխաւոր ազգերի անունները:

Նա իր պատմելիքն սկսեց այս նախաբանով:

— Բայց դու ի՞նչու ես գլուխդ ցաւացնում: Նրանք բոլորն էլ միանման շներ են. բոլորն էլ ծնունդ են առել նոյն աղբաւոյտից: Եթէ երկնքում ճշմարտութիւն կայ և եթէ մենք հաւատում ենք մեր սուրբ դօրանին, բոլորն էլ սրանից յետոյ պիտի խորովուին միեւնոյն հնոցում: Բայց սպասի՛ր, ասաց նա, իր մատները համբելով, նախ կայ նէմէ գեաւոր—աւսարիացի անհաւատները, մեր գրացիները, որոնք մի հանգարտ, ծխող ցեղ են: Նրանք այստեղ են ուղարկւում կտաւեղէն, պողպատեղէն և ապակեղէն: Նրանք մի Շահ ունեն, որ անհաւատների ամենամեծ ցեղիցն է, և որը մի ներկայացուցիչ է ուղարկւում այստեղ, որ մեզ մօտ հագնուի ու կերակրուի:

«Յետոյ, շարունակեց նա, այդ հերետիկոս մոսկովիտները, որոնք ամենապիղծ և ամենաանիծեալ ազգն են: Նրանց երկիրն այնքան լայնատարած է, որ մէկ ծայրն, ինչպէս ասում են, թաղուած է յաւիտենական ձեռն տակ՝ և միւսը՝ այրւում է արևի տակ: Նրանք, ճշմարիտ, մեր թշնամիներն են, և երբ մենք սպանում ենք նրանց, մենք մաշալլահ ենք գոչում: Մարդիկ ու կանայք հերթով են իշխում նրանց վրայ, բայց նրանք նմանում են մեզ, քանի որ նրանք էլ մեզ պէս սպանում են իրանց վեհապետներին:

«Յետոյ, մի ուրիշ պրուսիացի անհաւատներ էլ կան, որոնք մեզ մօտ դեսպան են ուղարկւում, Ալլահը գիտէ թէ ինչու, որովհետեւ մենք այդպիսի մի միջատի կարիք չունենք. բայց դու լաւ գիտես, որ կայսերական դուռը միշտ բաց է շներին համար ինչպէս և ճշմարիտ հաւատացեալների, որովհետեւ նախախնամութեան անձրեւը միաժամանակ երկուսի վրայ էլ իջնում, թափւում է:

«Յետոյ, էլ ում ասեմ, յանուն Մարգարէի: Սպասիր տեսնեմ. երկու հիւսիսային անհաւատներ էլ կան, որոնք բոլոր իրերի վերջին ծայրումն են ապրում: Դրանք զանազանք և

շուէտացիք են: Դրանք փոքրիկ ցեղեր են, որ հազիւ թէ կարող են մարդկանց կարգի մէջ դրուել, թէպէտ, ասուում է որ Դանիմարկայի Շահը՝ Փռանգներին ամենաբռնակալ թագաւորն է, որը ենիչերիններ էլ չունի, որ հակառակեն նրա կամքին: Շուէտացիք էլ անուանի են իրանց խելագարովը, որը մի անգամ պատերազմում էր Եւրոպայի հետ և շատ քիչ փոյթ էր տանում թէ ինչ երկրում էր ինքը կուռում: Մի անգամ նա իր բոլորքուած ժամանակ՝ յարձակուեց մեր ափերի վրայ, բայց նա վերջը վայրենի դաւանի նման շրջապատուեց և գերի տարուեց: Եթէ այս դէպքը պատահած չլինէր, մենք (Ալլահի օրհնութեամբ) երբէք չէինք իմանայ, որ աշխարհում այդպիսի մի ազգ էլ կար:

«Մի ուրիշ ցեղ էլ կայ, որ լին է կոչւում: Այդ անհաւատները թմրած, դանդաղ, բիրտ մարդիկ են: Նրանք Փռանգներին մէջ այն են, ինչ որ են հայերը մեր մէջ: Շահամուրթիւնից դատ՝ ուրիշ ոչմի բանի մասին գաղափար չունեն, և բացի հարստանալու փառասիրութիւնից՝ ուրիշ ոչմի իղձ, ձգտում չունեն: Նրանք մեղ մօտ են ուղարկում մի թմրած, քնկոտ դեսպան, բանակցելու մեղ հետ իրանց երկրից պանիր, կարագ և աղ դրած ձուկ մտցնելու մեր երկիրը: Բայց նրանց կառավարութիւնը ոչնչացել է այն օրից՝ երբ երևաց մի ինչոր Բունապոլեա անունով երևելի անձն, որը (թող նրանք և բոլոր անհաւատների պաշտպանը կրեն իրանց պատիժը) իսկական մարդ է, մի մարդ՝ որին մենք առանց քաշուելու, առանց ամաչելու պիտի անցկացնենք Պարսից Նաղիւրի և մեր Սուլէյմանի կողմը:

Այստեղ ես ընդհատեցի քաթէրին, և շտապով բացագանչեցի:

— Բունապոլեա, հա, Բունապոլեա, հէնց այդ բառն էի ուղում ես: Մի բան ասա այդ Բունապոլեայի մասին, որովհետեւ ինձ ասել են, որ նա մի շատ հաղուազիւտ ու՝ յանդուգն անհաւատ է:

— Ես, ասաց նա, ոչ այլ ինչ պիտի ասեմ, եթէ ոչ այն՝ որ նա մի ժամանակ ոչինչ մարդ էր, պարզ՝ զինուոր էր, բայց այժմ մի ահագին ազգի սուլթանն է, և բոլոր Փռանգներին համար նա է օրէնքներ հաստատում: Նա իր վերջին ջանքը գործ դրեց մեղ էլ նեղելու, բայց, մեր վրայ յարձակուելուց առաջ՝ նա մոտացել էր փորձել ճշմարիտ հաւատացեալի թրի բերանը, և հեռապէս, միջանի մամալուքների մի քիչ վախեցնելուց և բէգուիներին էլ իրանց անապատը քշելուց յետոյ, պարտաւորուեց յետ դառնալ:

— Բայց միթէ չկայ, հարցրի ես, անհաւատների մի ուրիշ ցեղ էլ, որ ինգլիզ է կոչւում: Ասում են, որ այդ ինգլիզները ամենաանհասկանալի ժողովուրդն են աշխարհիս երեսին, և բընակում են մի կղզում և գրչահատներ են շինում:

— Այո, ճշմարիտ է կան, ասաց նա: Դրանք այն Փռանգներն են, որ դարերից ի վեր ամենից շատ են տրորել իրանց ճակատները մեր կայսերական դրան սեմին, և որոնց վրայ վեհ և մեծահոգի սուլթանը ամենից շատ շնորհ ունի: Նրանք շատ հզօր են իրանց նաւերով, և ոչոք չէ կարող մրցել նրանց հետ ժամագործութեան և մահուղի պատրաստութեան մէջ:

— Բայց դու ի՞նչ դիտես նրանց կառավարութեան վերաբերմամբ, հարցրի ես: Արդեօք բացի մի թագաւորից, դա ուրիշ բաներից էլ է կազմուած:

— Այո, պատասխանեց նա. քեզ սխալ չեն հասկացրել, բայց ես ու դու ի՞նչպէս ենք կարող հասկանալ այդպիսի խելագարների տրամադրութիւնը: Ճշմարիտ է, նրանք մի Շահ ունին, բայց իսկապէս նրան այս տիտղոսով կոչելը՝ ծաղրել կը լինի: Նրա կերակուրը, զգեստը և բնակարանը նրա ժողովուրդն է տալիս: Ժողովուրդն է, որ նրան տարեկան ուճիկ է տալիս. ժողովուրդն է, որ նրան ծաղրում է նոյն շողոքորթական խօսքերով և բարձր պատուանուններով, որպիսին մենք տալիս ենք մեր վեհապետներին. բայց պիտի իմանաս, որ ենիչերինների մի հասարակ ազա՝ նրանից աւելի մեծ ոյժ ունի, նա մինչև անգամ չէ համարձակում իր վեզիրներից մէկին Փալատկայի ենթարկել, ինչ էլ որ լինի նրա յանցանքը, այն ինչ՝ մի ենիչերի ազա, եթէ հարկ համարի, կարող է քաղաքի կէս ժողովրդի ականջները կտրել տալ, և այնուհանգերձ բացի քաջալերութիւնից ու վարձաարութիւնից՝ ուրիշ ոչինչ չստանալ:

«Յետոյ, շարունակեց նա, նրանք որոշ տներ ունին, որ լի են խենթերով, որոնք ամբողջ տարուայ մի կէսը ժողովում են վիճելու: Եթէ նրանցից մէկն ասում է սեւ, միւսը գոռում է սպիտակ, և մի հասարակ խնդիր վերջացնելու համար՝ նրանք շատ աւելի խօսքեր են վատնում, քան մեր մուֆտիներից մէկը՝ մի ամբողջ թագաւորութեան ընթացքում: Պետական ոչ մի գործ—ինչ և լինի—չի կարող կարգադրուել առանց նրանց: Դիցուք թէ հարկաւոր է մի ապստամբ աղայի գլուխը կտրել ու նրա ստացուածքը դրուել. ոչոք ոչինչ չի կարող անել մինչև որ այդ խենթերը չվիճաբանեն: Յետոյ ի՞նչ ենք մենք հաւատալու: Ամենակարող և ամենիմաստ Ալլահը միջանի ազգերի իմաստութիւն է պարզեում, և մի քանի ուրիշներին՝ յիմարու-

Թիւն: Թող մենք օրհնենք Նրան և Մարգարէին, օրհնենք նրա համար՝ որ մենք չենք ծնուել կրելու այն թըշուառութիւնը, որ կրում են այդ ողորմելի ինգլիզ անհաւատները: օրհնենք նրա համար՝ որ մենք կարող ենք խաղաղութեամբ ծխել մեր չիրութիւնները Վոսփորի խաղաղ ափերում:

— Զարմանալի, շատ զարմանալի բաներ ես պատմում, ասացի ես: Եթէ այդ պատմութիւնները լսած չլինէի, չէի հաւատալ այն՝ որ ասում են թէ ամբողջ Հնդկաստանը նրանց է պատկանում, և թէ մի պառաւ կին է, որ իշխում է այնտեղ: Արդեօք դա իրողութիւն է, գիտե՞ս:

— Ի՞նչ էլ որ նրանց մասին լսելու լինիմ, ես չեմ զարմանայ, որովհետեւ խենթերից շատ բան է սղասելի. բայց թէ մի կին է, որ կառավարում է Հնդկաստանը, դա, դա դեռ երբէք չէի լսել: Գուցէ այդպէս է. Ալլահը գիտէ, շարունակեց նա մտածելով. խենթերը զարմանալի բաներ են անում:

Ի՞նչ լուրթիւնից յետոյ, ես ասացի.

— Արդեօք հիմա ամեն բան իմացել եմ, թէ՞ դեռ ուրիշ անհաւատների մասին էլ պիտի լսեմ: Մօրուքդ սիրես, ասա ինձ, ուրիշ անհաւատներ էլ կան. զարմանալի, ով կարող էր կարծել, որ աշխարհս այդպէս է կազմուած:

Նա մի քիչ մտածեց և ասաց.

— Այո, այո, ես մոռացայ յիշել երկու—երեք ազգերի անուններ էլ. բայց դէ, ճիշտն ասած՝ նրանք արժանի չեն ուշադրութեան: Նրանք սպանիացի, փորդուգալացի և իտալացի անհաւատներն են, որոնք ուտում են իրանց խոզերը և, յատուկ ձևով պաշտում են նրանց պատկերը. բայց իսկապէս նրանք ոչինչ են Փրանսիայի մէջ իսկ: Սպանիացիք մեզ ծանօթ են իրանց փաթականերով (դոլարներով). փորդուգալացիք մեզ մօտ հրէաներ են ուղարկում, և իտալացիք՝ մեզ մօտ են ուղարկում զանազան կարգի զէրվիշներ, որոնք բաւական խոշոր գումարներ են տալիս կայսերական գանձարանին եկեղեցիներ կառուցանելու և զանգակներ հնչեցնելու արտօնութիւն ձեռք բերելու համար: Ես պիտի նաև յիշեմ պապին — Փրանսիացիների խալիֆին, որը ապրում է Իտալիայում և անդադար աշխատում է մարդկանց իր հաւատին դարձնել: Բայց մենք աւելի քան հաւասար ենք նրան, որովհետեւ մենք համեմատաբար շատ աւելի մեծ թուով անհաւատներ ենք դարձնում մեր ճշմարիտ հաւատին, չնայած թէ մի մարդ ինչքան ցաւ պիտի կրի նախքան ճշմարիտ հաւատացեալ դառնալը:

— Մէկ բան էլ ունիմ հարցնելու, ասացի ես, և ես կատարեալապէս բաւարարուած կը լինիմ: Կարող ես դու որեւէ

ստոյգ բան պատմել Եանգէ Դոնիայի (նոր աշխարհի) մասին: Ես այնքան հակասական բաներ եմ լսել դրա մասին, որ միտքս շփոթուել է: Արդեօք ի՞նչպէս են դնում այնտեղ. գետնի տակով՝ թէ ի՞նչպէս:

— Մենք շատ քործ չենք ունեցել Եանգէ Դոնիայի հետ, ուրեմն և շատ բան չգիտենք դրա մասին. բայց այսքանը իրողութիւն է, որ մարդիկ նաւով են դնում այնտեղ, որովհետեւ այդ նոր աշխարհին պատկանող միջանի նաւեր տեսնուել են այնտեղ: Այդ երկրի բնակիչները բոլորն էլ անհաւատներ են, բարեկամ, ասաց նա հոգոց հանելով. այո, բոլորն էլ անհաւատներ են ինչպէս հին աշխարհինը, և Ալլահի օրհնութեամբ նրանք բոլորն էլ պիտի այրուեն նոյն հնոցում:

Տեսնելով՝ որ այս վերջին նիւթի մասին քաթէքը շատ բան չգիտէ, ես այլևս ուրիշ հարց չտուի նրան, և որովհետեւ մեր խօսակցութիւնը արդէն բաւական երկար էր տեւել, ես ազատեցի նրան աւելորդ գլխացաւից և կրկին սուրճ ու չիրութիւն պատուիրեցի մեզ համար: Մենք յետոյ բաժանուեցինք, իհարկէ, կրկին միմեանց հանդիպելու փոխադարձ խոստումով:

Գլ. 5գ.

Հաջի Բաբան պրում է Ներոպայի պատմութիւնը:—Նա Միրզա Ֆիրուզ դիսպանի հետ վերադառնում է Պարսկաստան:

Հարկաւորուած տեղեկութիւնները լիապէս հաւաքելուց յետոյ, ես վերադարձայ դիսպանի մօտ: Միրտս անչափ ուրախ էր, որովհետեւ դիպումատիկ կեանքի մէջ արածս առաջին փորձը աջողութեամբ էր պսակուել: Նա ուրախացաւ, երբ ես նրան ներկայացրի իմ տեղեկագիրը, որ կազմել էի քաթէքի՝ ինձ մատակարարած նիւթերից: Գանի դեռ մենք Ստամբուլումն էինք, նա ամեն օր ինձ դուրս էր ուղարկում աւելի մանրամասնութիւններ հաւաքելու, և ես այդպէս շարունակեցի՝ մինչև որ երկուսս էլ տեսնանք, որ մենք բաւական նիւթ ունէինք կազմելու Ներոպայի մի ընդհանուր պատմութիւն, որպիսին Տիեզերքի Կենդրոնը, ի միջի այլոց, պատուիրել էր իր դիսպանին ներկայացնել իր վերադարձին:

Անդուռ ու փութաջան աշխատութեամբ ես ինձ նուիրեցի այդ թանկագին պատմութեան շարադրութեանը: Ես կազմեցի մի սևագրութիւն, որը ներկայացրի իմ աղային: Նա համեմեց դրան արքայից արքայի ճաշակին յարմարեցնելով. նա մեղմա-

ցրեց այն մասները, որ բաւական զօրեղ էին թուում Իրան, և յանձնեց իր գրագրին, որը գեղեցիկ ձեռագրով արտագրեց ամբողջը: Դա մի շատ գեղեցիկ գործ դարձաւ: Գիրքը ժամանակին կազմել տուինք, զարդարեցինք և զրինք մի մետաքսէ պայուսակի մէջ Շահին մատուցանելու համար:

Միրզա Ֆիրուզը իր գեապանական դործերը կատարած լինելով, ինչպէս ինքը կարծում էր, պատրաստուեց վերադառնալ Պարսկաստան: Նա ինձ յայտնեց, որ ինքը դիտաւորութիւն ունէր ինձ ոչ միայն իր հետը տանելու, այլ նաև շարունակ պահելու կառավարական ծառայութեան մէջ Թէհրանում: «Որովհետեւ, ասաց նա, մի մարդ որ այդքան լաւ ուսումնասիրել է ֆոանգների շահերը, շատ պիտանի կը լինի Պարսկաստանում այժմ գտնուող նրանց գեապանի հետ վարուելու գործում»:

Իմ ցանկութիւններին աւելի յարմար ու աւելի գոհացուցիչ մի ծրագիր նա չէր կարող կազմել, որովհետեւ տաճիկներէ պայքարն զրկանք կրելուց յետոյ, ես այլևս չէի կարողանում տեսնել նրանց: Նա ատելով ատում էի ամեն բան, որ վերաբերում էր նրանց: Նրանց քաղաքն ատելի էր ինձ, և ինչ ժամանակ որ Շաքարլարը միտա էր ընկնում, սիրտս ալեկոծւում էր կոտորածի համար:

Արդէն բաւական երկար ժամանակ էր անցել Թէհրանի Մոլլա Բաշու և իմ մէջ պատահած դէպքից: Մոլլա Նադանն էլ, ինչպէս ես լսել էի, արդէն վաղուց սպանուել էր հրասանդով, և Մոլլա Բաշու այրի կիսն էլ, որին ես թողել էի քիւրդ աւագանիների ձեռքում, երբէք չէր վերադարձել Պարսկաստան: Ուստի ես այն եղբակացութեան յանգայ, որ ես կարող էի երևալ Թէհրանում անվախ, անվտանգ: Եթէ նոյնիսկ ճանաչուէի էլ Թէհրանում, ով կը համարձակուէր նեղել ինձ, քանի որ ես կը գտնուէի պաշտօնական անձանց պաշտպանութեան ներքոյ:

Երբ տարաբախտ Նադանը բռնուել էր, դահճապետի ձին, թամբն և այլն, ետ էր տրուել նրան, և կասկած չկար որ, Արգիւլ Բէրինն էլ իր խանութի՝ Մոլլա Բաշու կնոջ վիճակակից էր եղել, որովհետեւ այն օրից ոչ մի լուր չէր լսուել նրա մասին: Ուրեմն ես չպիտի վախենայի, որ Թէհրանում նա ինձ կը գտնէր և կը պահանջէր հարիւր թումանը:

Վերջապէս, ես ոչ մի վախենալու բան չէի նկատում, և բաւական էր որ մի անգամ իմացուէր, որ ես Շահի ծառայութեան մէջ էի գտնուում, եթէ հազար անգամ էլ աւելի յանցաւոր լինէի, ես կարող կը լինէի գլխարկս թեք դնել և անպատիժ չըջիլ ամբողջ կայսրութեան մէջ:

Այս մտածմունքներով քաջալերուած՝ ես շտապով պատ-

րաստուեցի ուղեկցելու գեապանին. բայց նախ քան մեր մեկնելը՝ ես վճռեցի այցելել իմ հայրենակիցներին, որոնք ապրում էին բարվանսարայում, ուր ես յոյս ունէի, թէ ինձ կը յաջողուէր աւելի լաւ առթով իմ անձին տալ այն կարևորութիւնը, որը այդքան վատ էր աջողուել ինձ՝ իմ վերջին ցուցամոլութեան ժամանակ:

Մի քիչ նեղութիւն կրեցի մարդկանց հասկացնելու, որ ես այժմ գտնուում էի գեապանի ծառայութեան մէջ. այդպէս անելուց յետոյ, ես այլևս չէի վախենում նրանց՝ հայրենակիցներին արհամարհանքից: Այս անգամն, իհարկէ, որպէս գեապանատան մարդու՝ ինձ ամեն կողմից յարգեցին: Ամեն մարդ հետս խօսելիս՝ իր խօսքը նախաբանում էր «ձեր շնորհիւ», «եթէ դուք կը հաճէք», «ձեր շնորհը չպակսի մեզանից» բառերով, և շատ ուրիշ մեծարանաց խօսքերով: Նրանք այնպէս էին խօսում հետոս, որ ոչոք չէր կարծել թէ ես նոյն մարդն էի, որին երկու ամիս առաջ նրանք ծաղրել, ծանակել էին: Ընդհակառակը, ով որ նախապէս ծանօթ չլինէր իմ կեանքին, պիտի անպատճառ կարծէր, թէ ես մի անձնաւորութիւն էի, որի կամքից կախուած էր կեանք ու մահ: Բայց Օսման աղային մնաս բարով ասելիս՝ ես տեսայ որ նա դարձեալ անփոփոխ էր: Նա իր ամեն մի խօսքովը ապացուցեց, որ նա շարունակում էր սիրել ինձ որպէս Մզահանի սափրիչի որդուն և միշտ այդ սիրով էր վերաբերուելու դէպի ինձ:

— Գնա, որդիս, ասաց նա բաժանուելիս. գնա, ինչ էլ որ լինես—թիւրքմէնների գերի, մոլլա, ծխամորճավաճառ, տաճիկ աղա կամ պարսիկ միրզա—ինչ էլ որ լինես, ես միշտ վեր կառաքեմ աղօթքներս և կը խնդրեմ Ալլահից, որ քեզ աջողութիւն տայ և հետդ լինի, ուր որ գնաս:

Իր ծիսական այցելութիւնները վերջացնելով, և «մնաք բարեաւ» ասելով տաճիկ իշխանաւորներին, Միրզա Ֆիրուզը թողեց Սկուտարին ընկերակցութեամբ մի մեծ խումբ հայրենակիցների, որոնք մեզ ճանապարհ դնելու համար մօտաւորապէս մէկ ֆարսաղ ճանապարհ դուրս եկան մեզ հետ, և յետոյ թոյլտուութիւն ստացան վերադառնալու:

Մեր ճանապարհորդութիւնը բարեյաջող անցաւ ուշադրութեան արժանի ոչ մի բան չպատահեց մեզ, մինչև հասանք Պարսկաստան: Երևանում մենք լսեցինք օրուայ լուրը, թէպէտ շատ անկատար կերպով. բայց թաւրիղում, որտեղի քաղաքապետն էր Արբաս Միրզան, մենք ծանօթացանք այլև այլ խնդիրների հետ, որոնք բաւական մեծ յոյզ էին տատառել ամբողջ երկրում և արքունիքում: Գլխաւորը՝ ֆոանսական ու

անգլիական դեսպանների հակառակութեան խնդիրն էր: Առաջինի՝ որին Շահը արդէն ընդունելութիւն էր տուել, նպատակն էր արքայական գահից հեռու պահել տալ վերջինին, որ զեռ չէր հասել թէհրան:

Այլևայլ պատմութիւններ էին անում նրանց մասին: Պատմում էին, թէ նրանք ինչ մեծ ջանքեր էին անում իրանց տարբեր նպատակին հանելու, և ամբողջ Պարսկաստանը ապշել էր տեսնելով՝ որ այդ երկու անհաւատները այդքան հեռու տեղերից, այդքան հեղուծիւն կրելով, այդքան ահազին ծախք առնելով՝ եկել էին կռուելու ճշմարիտ հաւատացեալների մի ամբողջ ազգի առաջ, որոնք անտարակոյս պիտի ծաղրէին անարգէին և խաբէին նրանց:

Գաղղիացին իր պահանջներն առաջ տանելու համար, շաբունակ խօսում էր իր թագաւորի զօրութեան, նրա մեծութեան և ամբողջ Եւրոպայի վրայ ունեցած գերակշռութեան մասին: Նա անդադար զովում, բարձրացնում էր նրա անթիւ զօրքերին, որ նա կարող էր պատերազմի դաշտ հանել:

Նրա այդ խօսքերին այս պատասխանն էր տրուում:

— Դա կարող է ճշմարիտ լինել, բայց դա մեզ ի՞նչ: Ամբողջ կայսրութիւններ կան մեր և ձեր մէջ, ուրեմն Փրանսան ու Պարսկաստանն ի՞նչ խնամիութիւն են կարող հաստատել միմեանց մէջ:

— Բայց, ասում է ֆրանսացին, մենք կամենում ենք Հնդկաստանն առնել անգլիացիների ձեռքից, և ցանկանում ենք ձեր երկրի միջով մի բաց ճանապարհ ունենալ:

— Մեզ ի՞նչ գործ, դարձեալ ասում է Շահը, դուք կարող էք Հնդկաստանը ափրկու ցանկութիւնն ունենալ, բայց մենք ոչ մի կերպով չենք ցանկանալ հիւրասիրելու ձեր զօրքերին:

— Բայց մենք ձեզ համար կը տիրենք Վրաստանը, Թիֆլիսն էլ ձեր սեփականութիւնը կը դարձնենք, և ձեզ այնպէս կապահովացնենք, որ ռուսներն այլևս չկարողանան ձեզ հեղել:

— Այդ այլ բան է, ասում է Շահը. երբ որ մենք մէկ անգամ մեր աչքով կը տեսնենք ձեր միջամտութեան արդիւնքը, և կը լսենք որ այլևս ուրիշ չէ մնացել Կովկասի այս կողմում, այն ժամանակ ձեզ կը հիւրասիրենք. բայց մինչև այդ ժամանակը, մենք մեր երկրով ոչ մի ճանապարհ չենք տալ ձեզ, ոչ էլ կը խղենք մեր վաղեմի բարեկամ ինգլիզները բարեկամութեան կապը:

Միւս կողմից անգլիական դեսպանն ասում էր:

Փրանսացիները մեզ հեղացնելու համար են գալիս Պարս-

կաստան. ուրիշ նպատակ չունին նրանք, ուստի մենք պահանջում ենք, որ դուք նրանց հեռացնէք:

— Ինչպէս, ասում է Շահը, մենք այդ չենք կարող անել, որովհետև դա հիւրասիրութեան օրէնքին հակառակ կը լինի: Մեր պալատի դռները բաց են ամեն մարդու համար:

— Բայց, ստիպում էր անգլիացին, դուք երկուսից մէկին պիտի պահէք: Դուք պիտի վճռէք, թէ ո՞ր մէկին էք պահելու. կամ համաձայնեցէք մեր բարեկամը դառնալ և հրաժարեցնել ֆրանսացուն՝ կամ թէ չէ, վճռեցէք մեզ ընդունել, որպէս թշնամիներ:

— Ինչո՞ւ ձեզ հաճեցնելու համար մենք թշնամիներ ստեղծենք մեզ համար. մենք ցանկանում ենք բարեկամանալ ամբողջ աշխարհի հետ:

— Բայց, ասում է անգլիացին, մենք ձեզ կօգնենք, ոյժ կը տանք, փող կը տանք:

— Օ՛, այդ այլ բան է, ասում է Շահը, ասացէք, ի՞նչ բան կը տաք, ասացէք ու ամեն բան կը վերջանայ:

Գրեթէ այսպէս էր երկրի դրութիւնը, երբ մենք մեկնեցինք Թաւրիզից, և որովհետև թէհրանում անհամբեր սպասում էին դեսպանին, մենք երկար չմնացինք Արքայ Միրզայի մօտ, այլ աճապարանքով շարունակեցինք մեր ճանապարհը:

Մեր Սուլթանիէ հասնելու առաւօտը, ճանապարհին մենք հանդիպեցինք մի երկար շարք ձիաւորների իրանց բեռներով: Նրանք պարսիկներ չէին. երբ նրանք լաւ մօտեցան մեզ, մենք տեսանք, որ ֆռանցներ էին: Նրանց ուղեկցում էր մի մէջմանդար (հիւրընկալ). Շահի պաշտօնեաներից մէկը միջ յայտնեց, թէ ճանապարհորդը ֆռանսացոյ գեպպանն էր իր հետևորդներով, որոնց, ինչպէս երևաց, բազաբավարութեամբ խնդրել էին հեռանալ: Նա մեզ նաև յայտնեց, որ անգլիացոյ գեպպանը շուտով նրա տեղը պիտի բռնէր:

Մենք իսկոյն հասկացանք, թէ ինչ էր իրերի դրութիւնը արբուսիքում, և իմացանք նաև, որ արքայից արքան շատ մեծ արժէքով էր ծախել իր շնորհը երկու հակառակորդ գեպպանների մէջ:

Միրզա Ֆիրուզը մի քիչ վարմացաւ, թէ ինչպէս էր այդ վճռական քայլն առնուել նախ քան իր հասնելը, քանի որ ինքը գալիս էր իր հետ ունենալով երոպական ազգերի մասին շատ կարևոր տեղեկութիւններ: Բայց, իհարկէ, ամեն դժուարահասկանալի բան հեշտութեամբ բացատրում է, երբ թոյլ է տրուում, որ դրամը ցոյց տայ իր պերճախօսութիւնը, մանաւանդ եթէ մէկը յիշում է շէյխի այն խօսքը՝ թէ՛ ռթող

գրամը միայն երևայ, ամեն գլուխ կը խոնարհուի: Այդ այդպէս է. կշեռքի թաթերի մէջ՝ ծանրագոյն կշիռը իջեցնում է երկաթէ լծակը»:

Մենք բարեբախտ էինք, որ պատեհութիւն ունեցանք տեսնելու մի ազգի վարքը, որի մասին վերջերս այնքան շատ բաներ էինք լսել, և որովհետեւ մենք այդ օրը միասին անցկացրինք նոյն տեղում, իմ իշխանաւորը առթից օգտուելով՝ իրան ծանօթացրեց Ֆրանսացոց դեսպանին:

Մենք ի հարկէ, կարծում էինք, որ նա՝ Ֆրանսացոց դեսպանը և իր հետևորդները շատ յուսահատուած, ճնշուած կը լինէին, բնականաբար լաւ, ուրախ տրամադրութիւն չէին ունենալ, որովհետեւ Տիեզերքի Կենտրոնը նրանց մի կերպ քշել, հեռացրել էր. բայց տես, մենք որքան վարձացանք, երբ մեր կարծածի ու սպասածի հակառակը տեսանք: Պարսկաստանը դեռ երբէք չէր տեսել խելագարների մի այդպիսի խումբ: Նրանք երգում, պարում և լուծի քաղի (խելկատակութիւն) էին աւելում ամբողջ երկար օրը: Նրանք բոլորն էլ խօսում էին միանգամից, մէկը միւսից աւելի բարձրաձայն, առանց զոնէ քաշուելու, ակնածելու միմիանցից, առանց ինկատի ունենալու միմեանց աստիճանը: Կարծես թէ նրանք բոլորն էլ հաւասար աստիճանի մարդիկ լինէին: Առանց յարգելու մեր կարգերները, նրանք անդադար և արագաքայլ ման էին գալիս նրանց վրայ, և դեռ այդքանը բաւական չէր, թքում էլ էին նրանց վրայ սաստիկ վիրաւորելով մեր զգացմունքները:

Քանի որ ես այժմ ինձ համարում էի որպէս մէկը, որ մինչև մի աստիճան նմանում է ֆրանզներին, (ի նկատի ունենալով թէ ես որքան նեղութիւն էի կրել նրանց մասին տեղեկութիւններ հաւաքելիս), ես աշխատեցի իմանալ, թէ արդեօք որեւէ կապ կամ նմանութիւն կար մեր և նրանց լեզուի մէջ. բայց դժբախտաբար նրանց լեզուից ոչ մի բառ չկարողացայ ըմբռնել:

Ինչևէ, ինձ թւում էր, որ մի քիչ յառաջադիմել էի նրանց լեզուի մէջ, որովհետեւ ես կարողանում էին լիշել և գրել այն բառերը, որ նրանք յաճախ արտասանում էին իրանց խօսակցութեան ժամանակ. օրինակ, մէկը՝ sacr, միւսը՝ Paris, երրորդը՝ l'Empereur բառերը:

Ե՛հ, իրար վրայ առած՝ նրանք վատ մարդիկ չէին. մենք սիրեցինք նրանց: Մենք մտածեցինք որոշել նմանութեան շատ կէտեր մեր և նրանց մէջ, և այն կարծիքին էինք, որ եթէ նրանք, որպէս անհատներ դատաւարտուած էին զուգախիս (զժոխքին), այնտեղ իսկ՝ նրանք, փոխարակ ողբալու իրանց

վիճակը՝ կը շարունակէին նոյն ուրախ տրամադրութեան մէջ մնալ, ինչպէս էին Սուլթանիէյում:

Հետեւալ առաւօտը մենք բաժանուեցինք, նրանք ծիծաղելով, շաղակրատելով և ուրախութիւններիցը գոռալով՝ իսկ մենք մտահոգ և կասկածաւոր՝ թէ արդեօք թագաւորաց թագաւորն ինչպէս էր ընդունելու իր դեսպանին:

Գլ. 55.

Թէ մի ֆռանգ դեսպան ինչպէս է ընդունում պալատում:

Իմ իշխանաւորը՝ Միրզա Ֆիրուզը շատ քաղցր ընդունելութիւն գտաւ Շահից, որին նա շատ հաճոյացրեց պատրաստ պատասխաններ տալով նրա հարցերին և բոլորական ազգերի վերաբերմամբ: Իսկապէս ոչմի ուրիշ մարդ չէր կարող աւելի յարմար լինել քան Միրզա Ֆիրուզը կատարելու այդ պաշտօնը՝ որ յանձնուած էր նրան: Շահի ամեն մի հարցին նա իսկոյն պատասխանում էր: Տգիտութիւնը ամենին չէր կաշկանդում, շփոթեցնում նրան: Ո՛չ մի դժուարութիւն չէր ընդհատում նրան: Նրա բերանից երբէք դուրս չէին թոշում նամիդանամ (չգիտեմ) բառերը, որոնց արտասանելը միշտ յանցանք է համարւում թագաւորի խօսակցի կողմից: Ամեն նիւթի վրայ նա ճառում էր այնպիսի վստահութեամբ, որ նրա ունկնդիրները հաւատում էին թէ նրա ասածները վճռական էին: Եւրոպացիների մասին խօսելիս՝ նա այնպէս էր խօսում, որ լսողը կարծում էր թէ նա ծնունդ ու մեծացել էր նրանց մէջ:

Որովհետեւ մարդիկ ինձ ճանաչում էին, որպէս մէկի՝ որ ծառայել էր Միրզա Ֆիրուզ դեսպանին Եւրոպայի մասին «լուրեր բռնելու» և զրա պատմութիւնը գրելու համար, ուստի ես էլ մինչև մի աստիճան հոշակ էի վայելում, որպէս մէկը, որ ուսումնասիրել էր ամեն ինչ, որ վերաբերում էր Եւրոպացիներին:

Թէպէտ ես երբէք իմ իշխանաւորի չափ վստահութիւն չունէի, այնուամենայնիւ ես կարողանում էի ինձ ուղղուած բոլոր հարցերին շուտափոյթ պատասխան տալ, թէև միշտ ստիպւում էի շրջանկատ լինել չախալուելու և ինձ չմասնելու համար: Ես անց էի կացնում օրերս երկու վախով, մէկ օր, մի գուցէ տգէտ երևայի, և երկրորդ օր, մի գուցէ ականջներս կըտրուէին չափազանց իմաստուն երեւուած համար:

Ինչևէ, քանի մեր հայրենակիցների ոչ մէկը չէր կարող

հակասել մեզ, մեր խօսքերը լսում էին, որպէս պատգամներ (oracles), և մենք մեր օրինակով հաստատեցինք Ալի Միէյի այն իրաւացի խօսքը թէ՛ «Համբերի երկրում որեւէ ձայն՝ նոյնիսկ էջի զոնջիւնն էլ ներդաշնակութիւն կը համարուի»:

Միքանի օր մեր ժամանելուց առաջ, անգլիական գեսպալանը հասել էր Թէհրան, և այնքան փառաւոր ընդունելութիւն էր արուել նրան, որքան մի անհաւատ շուն կարող է սպասել օրհնեալ Մարգարէի տեղակալից: Ամբողջ քաղաքը թնդացել էր այն պատիւներով՝ որ արուել էր նրան, և մեր ամենախիստ մոլլահներին միքանիսը ասել էին, որ մի գեալուրի հետ այդպէս վարուելով, այդքան յարգանքներ ընծայելով՝ մենք ինքներս մինչև մի աստիճան մեղսակից էինք լինում նրան և դժոխքի էինք դատապարտում մեզ:

Ճանապարհին միքանի կայարաններում, միքանի կովերի գլուխներ էին կտրուել նրա ձիու ոտերի տակին: Շատ տեղերում նրա ճանապարհի վրայ վանաշաքար էին ցանել, և նրա՝ քաղաք մուտ գործելու առաւօտը, նրան թոյլ էր տրուել հընչեցնել տալ իր փողերը: Վերջապէս շատ պատիւներ էր տրուել նրան, պատիւներ՝ որ մեր շահագրաններից զատ՝ ուրիշ ոչ ոքի չպիտի տրուէր:

Յետոյ նա հիւրասիրուել էր ամենայն պատշաճ ուշադրութեամբ: Խաներից մէկի տունն առնուել և յանձնուել էր նրան, և ինչ կան կարասիք որ նրան հարկաւոր էր հղել՝ պահանջուել էր հարեաններից և տրուել նրան: Մի գեղեցիկ պարտէզ էլ միացրել էին նրա բնակարանին կից գտնուող մի ուրիշի հետ և դրել նրա տրամադրութեան տակ: Արքունի գանձապահին էլ հրամայուել էր իր ծախքով կերակրել օտարականներին ինչքան ժամանակ որ նրանք կամենային, և պալատականներից ու պալատական ծառաներից զգեստներ ու շալեր էին առնուել նուիրուելու նրանց, որպէս պատուոյ զգեստներ, ինչպէս սովորութիւնը պահանջում էր տալ այդպիսի գէպքերում: Շահագրաններին ու ազնուականներին պատուիրուել էր ընծաներ ուղարկել գեսպանին և մի հրամանագրով յայտարարուել էր, որ նա և իր հետեւորդները Շահի հիւրերն էին և որ հաճոյական խօսքերից զատ՝ ոչոք ոչմի ուրիշ խօսք չպիտի ուղղէր նրանց. հակառակ գէպքում Շահը սաստիկ կը վայրանար:

Այդ բոլոր ուշադրութիւնները, իհարկէ, աւելի քան բաւական էին անհաւատներին համար, որ գոհ լինէին իրանց վիճակից, բայց, ընդհակառակը, երբ կարգ ու ձևի խնդիր առաջ եկաւ, անվերջ դժուարութիւններ ծագեցին: Դեպքայն ամենագիծակ, խօսք չհասկացող մահկանացուն էր: Նախ նստուելու ձևի

խնդիրն առաջ եկաւ: Այն օրը, երբ Շահը պիտի ընդունէր նրան, նա չէր ուզում նստել գետնի վրայ, այլ պնդում էր, որ իրան մի աթոռ տրուէր և այն էլ պահանջում էր, որ աթոռը արքայական գահի՝ որոշ հեռաւորութեան վրայ դրուէր և ոչ աւելի հեռու:

Երկրորդ՝ գլխարկի խնդիրը. գեսպանը յայտնեց, որ իր գլխաւորութիւնն էր գլխաւորաց գլուխ իշեցնել Շահին: Մենք աշխատեցինք նրան համոզել, որ դա շատ անվայելուչ բան կը լինէր. բայց նա իր ասածն էր պնդում:

Երրորդ՝ կօշիկների խնդիրը. նա պնդում էր, որ ինքը չը պիտի հանէր իր կօշիկները և ոտաւորիկ ման գար. չէր էլ ուզում կարմիր գուլպաներ հագնել:

Յետոյ զգեստի խնդիրը առաջ եկաւ: Դա սաստիկ վիճաբանութեան պատճառ դարձաւ: Սկզբում պատուիրեց, որ պատշաճ զգեստներ ուղարկուէին նրա և նրա հետեւորդների համար, որպէսզի նրանք ծածկէին իրանց անձը (որ շատ անվայելուչ կերպով բաց էր) յարմար կերպարանքով Շահին ներկայանալու համար. սակայն այս առաջարկութիւնը նա ծաղրով ու արհամարհանքով մերժեց:

Նա ասաց, որ իր կամքն էր ներկայանալ Շահին ճիշտ նոյն զգեստով՝ որ հագնելիս է եղել իր Թագաւորի մօտ: Արդ, քանի որ ոչմի պարսիկ չկար, որ որեւէ մի ֆռանդ Թագաւորի պալատը գնացած լինէր, ոչոք չէր կարողանում ասել, թէ իսկապէս ո՞րն էր պատշաճ զգեստը, և քանի որ այդպէս էր, ով գիտէ, գեսպանը գուցէ իր գիշերուան գլխարկով ու շորերով կը ներկայանար Շահին:

Սա մի դժուարութիւն էր, որ ինչպէս երևում էր, շուտով չէր վերանայու: Երբ ես մտածում էի այդ խնդրի վրայ, յանկարծ յիշեցի, որ Սպահանում Չէնէլ Սուլուն (քառասուն սին) կոչուած պալատի նկարների մէջ, ես տեսել էի ևրոպացոյ պատկերներ, որոնք՝ (ևրոպացիները) Մեծն Շահ Արքայի օրով գնացել էին նրա պալատը, և մինչև անգամ հաստատուել էին այդ քաղաքում: Ես յատկապէս յիշեցի պատկերներից մէկը, որ նկարուած էր այս խմբի մէջ, ուր էր և՛ Շահ Արքայը, Այդ մէկ պատկերի զգեստն, անկասկած միակ պատշաճ տարազն էր որ պիտի հագնուէր մի Թագակիր գլխի առաջ: Ես իսկոյն յայտնեցի այս՝ իմ իշխանաւորին. նա էլ յայտնեց մեծ վեգիւրին: Վերջինս էլ հրամայեց, առանց ժամանակ կորցնելու, Սպահանի ամենալաւ նկարչի ձեռքով այդ պատկերի օրինակը վերցնել և ուղարկել Թէհրան:

Երբ այդ պատկերի օրինակն Սպահանից հասաւ, իսկոյն պաշտօնապէս ներկայացուեց անգլիական գեսպանին, որին և

միևնոյն ժամանակ Շահի կողմից ուղարկուեց մի տոմսակ, որով նա յայտնում էր թէ ինքը շատ գոհ էր լինելու, եթէ նա՝ դեսպանը ներկայանար հէնց նոյն զգեստով, որ հագնելիս է եղել իր թագաւորի մօտ, այսինքն՝ նոյն տեսակ զգեստով՝ որի նկարած օրինակն այժմ ներկայացւում էր իրան։

Շահը յոյս ունէր, որ դեսպանն և իր հետևորդները կ'ընդունէին իր առաջարկը. բայց անհաւատները պատկերը տեսան թէ չէ՝ այնպէս քրքիջ բարձրացրին, որ անկարելի է նկարագրել։ «Միթէ դուք մեզ կապիկների տեղ էք դնում, ասացին նրանք, որ ստիպում էք մեզ հագնել ձեր սիրած զգեստը»։ Ներանք այնքան յամառութեամբ պնդում էին հագնել իրանց հաւանած ձևի տարազը, որ ի վերջոյ թոյլ տրուեց նրանց անել՝ ինչպէս կ'ամենում էին։

Շահը, վերջապէս, ընդունեց դեսպանին։ Ընդունելութիւնը աւելի լաւ անցաւ, քան սպասելի էր այդպիսի կոպիտ և անբաղաքակիրթ մարդկանցից, և մենք բոլորս ապշեցինք, երբ տեսանք, որ աշխարհիս ձևերին ու գործերին բոլորովին անծանօթ մարդիկ, կարողացան այդպիսի դէպքում իրանց լաւ պահել և ընթանալ առանց մի անվայելուչ գործ կատարելու։

Շահը բազմած էր իր ոսկեկուռ գահի վրայ։ Նրա պճնագարը զգեստը շլացնում էր օտարականների աչքերը, և մինչև անդամ այնքան ազդում էր իր հպատակներին, որ նրանք գոչեցին. «Ո՞վ էր Զէմշիդը, ո՞վ էր նա, Դարամբն ո՞վ էր, Նուշիրվանն ո՞վ էր, ուրեք էին նրանք՝ որ միևնոյն շնչով յիշուեն»։

Գահի աջ ու ձախ կողմում կանգնած էին շահադաւանները՝ որոնք աւելի գեղեցիկ էին, քան իրանց հօր անձի վրայ շողողացող գոհարները։ Գահից մի քիչ հեռու նստած էին երեք վէզիրները— իմաստութեան և բարի խորհուրդների աւանդապահները։ Մէջքները պատին դէմ տուած՝ իւրաքանչիւրը թագի պարաֆրնէլեայի (paraphernalia) մի մասը բռնած՝ կանգնած էին սե-սե աչքերով արքայական մանկաւիկները, որոնք կարծես թէ հրեշտակներ լինէին, որ իրանց ձեռքերի վրայ պահում էին աստեղագարը երկնքից կախուած մոլորակներ։ Նրանց մէջտեղում կանգնած էին ֆուսանդները, որոնք իրանց բաց սրունքներով, նեղ շորերով, անբիւ ու անմօրուք երեսներով՝ նմանում էին փետուրները նորոգող կամ փոխող թռչունների կամ ախտաւոր կապիկների, կամ վերջապէս ամեն բանի՝ բացի մարդկային արարածի։ Այն, ներանք երբէք մարդու կերպարանք չունէին, երբ համեմատւում էին լայն և գեղեցիկ զգեստով անձնաւորութեանց հետ, որոնցից նրանք շրջապատուած էին։

Նրանք կանգնած էին վստահ, համարձակ, առանց ամենին քաշուելու մեծ թագաւորի լուսափայլ ներկայութիւնից. բայց նրանց դիրքը, վարքը և դէմքի արտայայտութիւնը այնպէս էր, որ մարդ կարծում էր թէ նրանք էլ մեզ պէս բոլորովին բարի և անրիժ մարդիկ էին։

Դեսպանի ատենախօսութիւնը բնորոշում էր այն ժողովրդին, որի ներկայացուցիչն էր ինքը։ Նրա խօսքերը պարզ, անպաճոյճ, ողորկ, ճշմարտութիւնից ոչ մի բառ աւելի կամ պակաս չէին։ Նա խօսում էր այնպէս, ինչպէս ուղտապանը խօսում է ջրեղանի հետ, և եթէ թարգմանչի խելքն ու հանճարը չլինէր, շահը երբէք չէր յարգուիլ իր տիտղոսներով— «Արքայից արքայ», «Տիեզերքի զրբէ», և այլն։ Ֆուսանդների և մեր վարքերի ու զգացողութիւնների միջև նկատուած անսահման տարբերութիւնը նկարագրել փորձելու համար՝ հարկաւոր է մինչև յաւիտեան գրել։ Մեր իմաստուն մարդիկներից մի քանիսը աշխատեցին փիլիսոփայական սկզբունքներով բացատրել այդ տարբերութիւնը, որը վերագրեցին այն խաւար, ջրալից և արեազուրկ երկրներին, ուր նրանք ծնուել, սնուել ու մեծացել էին. «որովհետեւ, ասում էին նրանք, ի՞նչպէս կարող են ջրով շրջապատուած և արևի տաքութիւնից զուրկ մարդիկը՝ լինել այնպիսիների նման՝ որոնք երբէք մէկ օր չեն անցկացնում առանց վայելելու արևի ճառագայթների պայծառութիւնը, և որոնք մինչև անգամ չգիտեն, թէ ծովն ի՞նչ է»։

Կրօնաւորներն աւելի գոհացուցիչ կերպով էին բացատրում այդ։ «Իրանց անհաւատութեան պատճառով է, ասում էին նրանք, որ նրանք դատապարտուած, անիծուած են նոյնիսկ այս կեանքում և որ եթէ դեսպանը, իր հետևորդները և նրա ամբողջ ազգը կը զիջանեն մուսուլմաններ գահնալ և փարել միայն ճշմարիտ հաւատին, նրանք իսկոյն մեզ նման կը լինեն, նրանք կը մաքրուեն պղծութիւնից և մինչև անգամ, հաւանօրէն, միջոց կունենան երկնքի նոյն յարկում ձեւելու, ուր կը լինեն իսլամի հարազատ որդիների հանդերձաւ աշխարհում»։

Գլ. հը.

Հաջի Բարան արժանանում է մեծ վկայի ուշադրութեանը։— Նրա միջոցով վէզիրի ընչարարողութիւնը յազուրդ է ստանում։

Ինչ առաջ յիշատակուած գործառնութիւնների բոլորն էլ

նպաստաւոր էին իմ առաջադիմութեանը: Շնորհիւ այն բանի, որ կարծուեմ էր թէ ես գիտակ էի Եւրոպայի մասին՝ Պարսկաստանի ֆռանգներին վերաբերեալ գործերի շատերի կատարումն ինձ էր յանձնուել, և այդ գործերը ինձ առիթ էին տալիս ծանօթանալու մեծ վեդիւրի և միւս նախարարների ու իշխանաւորների հետ:

Միջոցաւ Թիւրքը հարուստ չէր, և որովհետեւ, երբ նա թէհրան հասաւ, դադրեց այն ոռճիկը, որ նա ստանում էր որպէս հասարակական գործիչ, նա այլևս չէր կարողանում պահել ինձ. նա շատ ուրախացաւ երբ տեսաւ, որ ես կարողանում էի հայթայթել իմ ապրուստը: Նա չզլացաւ գովասանքներով խօսել իմ յատկութիւնների մասին, առթից օգտուելով՝ նա միշտ գովում էր իմ ընդունակութիւններն ուրիշների մօտ: Ես էլ, իհարկէ, իմ կողմից աշխատում էի երկրորդել կամ հաստատել նրա ասածները: Ես այնպէս աշխատեցի, որ ամեն մարդ և ամեն բան, թէ անհատաւոր և թէ ճշմարիտ հաւատացեալ բոլորն էլ սկսեցին պաշտպանել իմ հայեացքները, և ճակատագիրըն էլ, առանց որի օգնութեան՝ մարդու ջանքերը զուր են, կարծես թէ շնչաց աւանջիւս, թէ ես այլևս զերծ էի աշխարհի հարուածներից:

Մեծ վեզիրը միակ մարդն էր Պարսկաստանում, որ իր ճարտարութեամբ, նուրբ դատողութեամբ և սրամտութեամբ՝ ամենամեծ ազդեցութիւնն ունէր Շահի վրայ: Նա վայելել էր իր բարձր գրութիւնը զրեթէ ներկայ երկար թագաւորութեան սկզբից, և իր պաշտօնն այնպէս խառնել էր ամեն մի ուրիշ գործի հետ—թէ հասարակական և թէ մասնաւոր—որ նրա խորհուրդները այնքան էին հարկաւորուեմ երկրի համար, որքան արևի ծագելն ու մարելը:

Իմ նպատակն էր, ամենից առաջ, շահել նրա պաշտպանութիւնը: Ես ամեն օր ներկայանում էի նրա ատեանում և կանգնում էի նրա առջև, որովհետեւ որ նա այժմ իր ուշադրութիւնը դարձրել էր Եւրոպայի հետ կապ ունեցող գործերի վրայ, միշտ ինձ տեսնելիս՝ մի բան հարցնում էր ինձանից: Այդպիսով՝ նա այնքան վստահացաւ վրաս, որ սկսեց իմ միջոցով պատգամներ ուղարկել անգլիական դեսպանին, որի տուած պատասխանները ես միշտ յետ էի բերում ինձանից յաւելուածներ անելով, շոգօքորթելով նրան, և գովելով նրա բնդունակութիւնները, որպէս մի մեծ պետական ժարդու: Այսպէս բարեացակամութիւն ստեղծելով երկուսի մէջ՝ ինքս էլ նրանց սիրելին դարձայ:

Վեզիրի ամենաբուռն տենջանքն էր ընծաներ ստանալ:

Ամեն անգամ, երբ ես գործով գնում էի անգլիական դեսպանի մօտ, ես գործ էի դնում իմ բոլոր հանճարը և աշխատում էի մի որևէ բան կորզել նրանից: Երկու կողմից էլ, որպէս ծէս, ընծաներ պիտի փոխանակուէին, թէև այդ ընծաների փոխանակութեան գործում՝ ես շահուելու միջոց չունէի. բայց մի երկու անգամ կշռի ծանրութիւնը դարձրի հայրենակիցներիս կողմը, այսինքն աջող նրանց, և այդ ժամանակից վեզիրն սկսեց քաղցր հայեացքով նայել ինձ:

Երկու երկրների մէջ՝ մի դաշն պիտի կապուէր: Իմ բարերարը լիազօր գործակալ նշանակուեց Շահի կողմից: Թէպէտ սա մի ինդիր էր, որի մէջ ինձպէս աննշան մարդ չէր կարող խառնուել, այնուամենայնիւ ես անդադար քաշ էի գալիս գործակալների շուրջը, որպէս մի շուն՝ որ քաշ է գալիս մի խընջոյքում մի կտոր ոսկոր գտնելու համար, և երբեմն այնքան հոտ էի առնում, որ գրեթէ համոզուեմ էի, որ շուտով մի օրս էր ձեռքս ընկնիլու:

Վերջապէս մի առաւօտ, երբ վերջացաւ երկու գործակալների բաւական՝ երկար նիստը, ես հրաման ստացայ ներկայանալ վեզիրին իր իսկ անդէրունումը—մի տեղ՝ ուր իր հաւատարիմ ծառաներից գատ՝ ուրիշ ոչոք չէր կարող մտնել: Երբ ես գնացի, նա նստած էր իր անկողնում, թեք ընկած միքանի փափուկ բարձերի վրայ:

—Հաջի, ասաց նա մտերմարար, մօտեցիր, նստիր մօտս. ես մի կարեւոր խօսք ունիմ քեզ ասելու:

Այս բարձր պատիւը գլուխս պտոյտ տուեց, երկըայութեան մէջ ընկայ, բայց որովհետեւ նրա հրամանը օրէնք էր, ես առանց դանդաղելու չոքեցի նրա անկողնու կողքին:

Առանց շրջաբանութեան՝ նա իսկոյն ինձ ասաց, որ ինքը նեղ զրութեան մէջ էր գտնուեմ, որովհետեւ անգլիական գեսպանը միքանի պահանջներ էր արել, որ անհնարին էր կատարել, և ասել էր, որ եթէ իր պահանջները չկատարուէին՝ ինքը կը հեռանար Թէհրանից:

—Արդ, ասաց նա, Շահը սպառնացել է, որ եթէ ես թոյլ տամ, որ դեսպանը զգոհ հեռանայ Պարսկաստանից, իմ գլխով պատասխանատու պիտի լինիմ նրան, և միևնոյն ժամանակ ես կիսով չափ համոզուեմ եմ, որ Նորին Մեծութիւնը երբեք չի համաձայնի կատարել անգլիացոյց գեսպանի պահանջները. բայց չեմ հասկանում, թէ ինչ պիտի անել:

—Արդեօք չի կաշառուի, ասացի ես, խոնարհութեամբ և դէմքիս այնպիսի արտայայտութիւն տալով, որպէս թէ խօսքերս այլ նշանակութեամբ էի արտասանել:

մինչև այդ ժամանակ իմացութիւնս ծածկող վարագոյրը յետ քաշուեց, իմ առջև բացուեցին նոր ապագայ յոյսեր, և ես կարողացայ իմ հայեացքը գցել շահի մի նոր և աւելի լայն ասպարէզի վրայ: «Ֆռանգները լաւ նիւթեր են քո հնարագիտութեան համար» խօսքերը հնչում էին ականջիս, և ես շուտափոյթ սկսեցի գործ դնել հանձարս:

ԳԼ. ՆԹ.

Թէ ինչ կերպով Հաջի Բարան դործ դրեց իր ազդեցութիւնը, եւ թէ ինչպէս վեզիրը կրկին ուշաւորութիւն դարձրեց նրա վրայ:

Ես մեծ նեղութիւն կրեցի հասկացնելու քաղաքի ժողովրդին՝ թէ ես մեծ վեզիրի հաւատարիմ գործակատարն էի, և ամեն ջանք գործ դրի լաւ հասկացնելու անհաւատներին, որ առանց իմ միջնորդութեան՝ նրանք ոչինչ չէին կարող անել: Իմ այս ջանքերը շուտով բեղմնաւորուեցին և իմ ծառայութեան կարիքն զգացուեց այնպիսի մի ձևով, որ շատ նպաստաւոր էր մեր փոխադարձ շահերին:

Մեր անգլիացի բարեկամները շատ մեծ փափագ ունէին մեզ բարութիւն անելու, հակառակ մեր ցանկութեանը: Նրանք անշափ նեղութիւն էին կրում, ջանքեր և ահապին ծախքեր էին անում իրանց նպատակին հասնելու համար: Նըրանք մեղանից աւելի շատ էին զգում մեզ համար, և մենք որ, շարունակ անարգում էինք նրանց, որպէս պիղծ անհաւատների և որպէս յաւիտենական կրակի դատապարտուած արարածներ՝ երբէք չէինք կարողանում հասկանալ, թէ նրանք ինչու էին մեզ այդքան սիրում:

Ինչեւէ, իմ հոգը չէր թէ նրանք ինչ ճաշակներ ունէին. ես միայն պիտի աշխատէի օգտուել նրանցից (ճաշակներից) ինչպէս և օգտուեցի, և պիտի խոստովանուած՝ որ լաւ վարձատրուեցի կրածս նեղութեան համար:

Ընթերցողը թերեւ կը մտաբերի այն անհաւատ բժշկին, որի մասին ես խօսել եմ պատմութեանս սկզբներում, և որը ինչպէս ասել եմ, բժշկական նորութիւններ մտցրեց Պարսկաստան և իմիջի այլոց մտցրեց և՛ մի նոր ձև՝ «ծաղիկ» հիւանդութիւնը բժշկելու: Նրա այդ նոր ձևի բժշկութիւնը այժմ բոլորովին մի կողմ էր գրուել և մեր հաքիմները շարունակում էին բուժել այդ հիւանդութիւնը մեր նախահայրերի ձևով, և հետեւապէս սովորական թուով երեխաներ էին մեռնում: Անգլիա-

կան դեասպանի հետեորդների խմբի մէջ կար և՛ մի բժիշկ, որը շատ մեծ ցանկութիւն ունէր մեզ բարութիւն անելու: Նա անսահման եռանդով աշխատում էր վերսկսել կովի ծաղիկով պատուաստելու վարժութիւնը: Նա բազմաթիւ մայրերի հրապուրեց իրանց երեխաները բերելու և պատուաստելու: Ես որ աշխատում էի իրագործել իմ ցանկութիւնը, առաջինն եղայ, որ հրապարակաւ բողոքեցի, թէ՛ ճշմարիտ հաւատին պատկանող կանանց հոսանքը գէպի մի անհաւատի բնակարան—ինչ նպատակով էլ որ լինէր—շատ անվայելուչ բան էր, և համոզեցի մեծ վեզիրին՝ մի ուստիկան նշանակել, որպէս պահապան բժշկի տան դրան՝ արգելելու կանանց մուտքը այնտեղ: Այս քայլը շուտով կապ տուեց նրա վարժութիւնը և նա յուսահատուեց:

—Բայց դուք ինչու էք վշտանում, ասացի ես այդ բժշկին: Դուք ձեր նեղութիւնների համար ոչինչ չէք ստանում, և ժողովուրդն էլ ձեր արած բարութիւնը չէ գնահատում:

—Օ՛, ասաց նա (այդ ժամանակ նա և իր հայրենակիցները սովորել էին մեր լեզուն)՝ ճ, դուք չէք հասկանում, թէ ինչ էք ասում: Այս բարիքը պիտի տարածուի ամբողջ աշխարհում, և եթէ ձեր կառավարութիւնն արգելք դառնայ դրա տարածուելուն այստեղ, նա արեւնապարա կը լինի այն բոլոր կեանքերի համար, որոնք պիտի փրկուէին:

—Մեր լինչ գործը, պատասխանեցի ես, թող նրանք մեռնեն. նրանց կենդանի մնալովը մենք ոչինչ չենք շահում:

—Եթէ դուք շահի ետեւից եք, եթէ դուք շահ եք ուզում, ասաց բժիշկը, ես ամենայն յօժարութեամբ ձեզ կը տամ ինչքան փող ուզէք, միայն թէ իմ պատուաստելու նիւթը չփշանայ: Եթէ ես չշարունակեմ իմ վարժութիւնը, այդ նիւթը կը չորանայ և անպէտք կը դառնայ:

Այստեղ մենք բանակցութեան մէջ մտանք, և շատ զըժուարութիւններից յետոյ (որովհետեւ ես կեղծում էի, որպէս թէ շատ վախենում էի մեծ վեզիրից), համաձայնեցինք, որ ինձ նպաստաւոր միջանի պայմաններով՝ բժիշկին թոյլ տրուէր շարունակել իր գործը: Ով որ ինձ լաւ ճանաչում է, կարող է գուշակել թէ՛ քանի, քանի երեխաներ սկսեցին տարուել նրա մօտ պատուաստուելու: Ահապէս բազմութիւն էր խուժում նրա տան դուռը, և այլևս ոչ մի խօսք չէր ասւում կանանց այնտեղ գնալու անպատշաճութեան մասին:

Բժշկի խենթութիւններից մէկն էլ այն էր, որ նա ցանկանում էր մեռած մարմիններ կտրատել: Երբ նա մի դիակ էր տեսնում, որ տարւում էր թաղելու, այնքան կարօտով էր նա յում դրան, որ ես դարմանում էի, թէ լինչպէս է, որ մարդիկ

չէին յարձակուում նրա վրայ իր անմաքուր ցանկութեան համար:

— Բայց մարդկանց զիակաները կտրատելով, ասացի ես, դուք ինչ բարիք արած կը լինէք մարդկութեանը:

— Անկարելի է ասել, թէ ինչ բարիք կը կորսուի, ասաց նա, եթէ ես չկտրատեմ դրանց. բայց եթէ ես միշտ ձեռքս չըվարժեցնեմ՝ կը մոռանամ իմ սովորածը:

Նա յետոյ իր յօժար կամքով հրաւիրեց ինձ ստանալ մի խոշոր գուժար մի մեռած մարմնի համար, և հաւատացրեց, որ ինքը ամենին փոյթ չունէր թէ ինչ մարդու զիակ էր— հրէայի, քրիստոնիայի կամ մի ճշմարիտ հաւատացեալի զիակ՝ նոյնն էր իրան համար, տարբերութիւն չունէր:

Այս բանը մտքումս պահեցի: Եւ յիշուի ինձ այնքան առիթներ ներկայացան կատարելու անհաւատների կամքը և միևնույն ժամանակ իմ գրպանները լցնելու, որ ես սկսեցի կամաց-կամաց հարստանալ:

Դեպքան ինքն էլ ցանկանում էր յառաջացնելու (ինչպէս ինքը կոչում էր) մեր պետութիւնը, և ես չեմ կարող չպատմել մի հանգամանք, որ տեղի ունեցաւ նրա և մեծ վէզիրի մէջ: Առաջինը յայտնեց, որ ինքը գիտաւորութիւն ունէր մեզ ընծայ տալու, Եւրոպայում արդէն լաւ մշակուած երկրի մի տեսակ պտուղ, որը դեռ անծանօթ էր Ասիայի շատ մասերում, և որը անպատճառ անհաշուելի շահ կ'ունենար պարսիկների համար: Նա խնդրեց վէզիրից օգնել իրան, խոստանալով նրա համար ուղարկել մտածուած ընծան: Վէզիրը, որի քիթը միշտ շատ բարձրանում էր, երբ նա մի ընծայ ստանալու յոյս էր ունենում, ամեն օր ինձանից հետաքրքրւում էր իմանալ, թէ ինչպիսի ընծայ պիտի լինէր այն՝ որ դեպքանը շուտով տալու էր իրան: Նա սաստիկ անհամբեր էր ստանալու այդ. իմ միջոցով նա իմացաւ, որ անգլիացոց ներկայացուցիչը իրան հետ բերել էր շատ ազնիւ մահուդ: Նա աչք ունէր այդ մահուդի վրայ, և երբ տեսաւ, որ հասարակութեան օգտի համար խոստացուած ընծան չէր գալիս, նա իր բոլոր իմաստութեամբ մտածեց, որ դեպքանն աւելի թեթիւ կերպով կատարած կը լինէր իր խոստումը, եթէ համաձայնէր դրա փոխարէն մի առանձին պարգև տալ իրան:

Մի առաւօտ, նա իր մօտ կանչեց ինձ և ասաց.

— Ալահի օրհնութեամբ մենք ունենք ինչոր պէտք ունենք: Մենք ունենք այնպիսի հաց, միս, աղ, բրինձ, ցորեն, մրգեղէն՝ որպիսին անհաւատներն երազում էլ չեն տեսել: Մի խօսքով, մենք ամեն բան էլ ունենք: Ուրեմն ինչո՞ւ պարտա-

կան մեզնք այդ անհաւատ դեպքանին այնպիսի բանի համար՝ որ մենք չենք ուզում: Մի լաւ բան եմ մտածել—մի բան՝ որից նա կը շահի և կ'ազատուի այն նեղութիւնից, որ ցանկանում է կրել: Ես համաձայն եմ նրանից մահուդ ստանալ. հասարակութեան օգտին խոստացուած պարգևի փոխարէն: Այս այնպիսի մի հեշտ գործ է, որ դու—փանք Ալլահին սրահանձար մարդ ես—դու հեշտութեամբ կարող ես գլուխ բերել: Գնան, դեպքանին յայտնիր այս բանը, և առանց ժամանակ կորցնելու մահուդը բեր:

Ես իսկոյն ներկայացայ դեպքանին և հաղորդեցի պատգամը. բայց նա և իր բոլոր հետևորդները այս պատգամը լսելով՝ սկսեցին այնպէս բարձր ձայնով ծիծաղել, հռհռալ, որ նրանց ձայները կարող էին լսուել Դէմաւանդի գագաթից:

— Ի՞նչ կապ ունի մահուդը դեռնախնձորի հետ, ասաց մէկը:

— Մենք ցանկանում ենք ձեզ մի շատ աժանագին ուտելիք տալ, ասաց մի ուրիշը:

— Բայց, ինչպէս երևում է, ձեր վէզիրը ցանկանում է ընծայի ամբողջ օգուտը վերցնել ազգի փոքրի վրայից և դնել իր մէջքի վրայ, ասաց մի երրորդը:

Ինչևէ, դեպքանը՝ որ խմբի մէջ ամենահասկացողն էր երևում, իսկոյն շատ քաղաքավարի կերպով հրամայեց իր մարդկանց մի կտոր մահուդ տալ ինձ, և խնդրեց ինձանից նրան մատուցանել իմ ազային բարեկամութեան հաւաստիքներով, ասելով նրան՝ որ այդ բանը չէր կարող փոխել պարսից ազգի համար իր ունեցած զգացումները, և որ ինքը դեռ պիտի ուղարկէր դեռնախնձորը, որպէս նշան յարգանքի և մեծ համարման:

Աջոգութեանս վրայ հրճուելով՝ ես վերադարձայ վէզիրի մօտ: Իմ ընդունակութիւնների, այս, նախընթաց և յետագայ օրինակներով՝ ես այնպէս շահեցի նրա սիրտը, որ ես շուտով յաղթեցի ամեն հակառակորդի և դարձայ նրա ամենասիրելի հաւատարիմը:

Գլ. Ժ.

Վերջաբան:—Մի քանի տարիներ կարծես թէ հրաժեշտ է տալիս Հաջի Բաբային, որը վերադառնում է իր հայրենի քաղաքը՝ աւելի մեծ մարդ՝ քան եղիլ էր այն ժամանակ, երբ նա առաջին անգամ հեռացել էր այնտեղից:

Անհաւատների հետ մեր ունեցած բանակցութիւնները վերջանալու վրայ էին, և համաձայնութիւն էր կայացել, որ երկուսի մէջ բարեկամութեան կապն ամրացնելու համար՝ Շա-

հըն իր կողմից անյապաղ մի դեսպան ուղարկէր Անգլիայի թագաւորի մօտ:

Իւրաքանչիւր յաջորդող օրուայ փորձառութիւններն ինձ համոզացնում էին, որ ես մեծ ազդեցութիւն էի գործել մեծ վեզիրի վրայ, և քիչ առաջ յիշուած հանգամանքն էլ միջոց դարձաւ ինձ ցոյց տալու, թէ նա մինչև ինչ աստիճան էր կախուած իմ ծառայութիւնից և նախանձախնդրութիւնից: Անգլիայի հետ դաշն կնքելու հետեւեալ օրը, նա ինձ կոչեց իր նախասենեակը և հետս խօսեց այսպէս.

— Հնչի, աւանջ դիր ինձ: Ես շատ կարեւոր բաներ պիտի հազորդեմ քեզ, և քանի որ ես քեզ միմիայն իմս եմ համարում, վստահ եմ որ դու լաւ ուշադրութեամբ կը լսես ասելիքս:

Ես սկսել էի նրան յայտնել իմ անձնուիրութեան հարկաւոր եղած հաւաստիքները, երբ նա ընդհատեց ինձ ասելով.

— Լաւ կամ վատ, մեր գործը վերջապէս վերջացաւ անգլիական դեսպանի հետ, և Շահը համաձայնել է նրա ցանկութիւնը կատարելով՝ փոխադարձաբար մի դեսպան ուղարկել Անգլիա: Արդ, դու լաւ ճանաչում ես պարսիկներին, ինչպէս ես, և գիտես, թէ ինչքան ատելի է նրանց համար հայրենիքից հեռանալը, և թէ որքան դժուար կը լինի ինձ ընտրել մի մարդու՝ որ նուիրուի այս գործին: Ես աչքի առաջ ունիմ մէկին, որին ես գերադասում եմ ուղարկել, և քանի որ ինձ համար շատ մեծ նշանակութիւն ունի այդ մարդու առայժմ Պարսկաստանից հեռանալը, յատկապէս Տիեզերքի Կենտրոնի ներկայութիւնից՝ ուստի ինձ հարկաւոր է քո միջնորդութիւնը, հարկաւոր է, որ դու ամեն ջանք գործ դնես համոզելու այդ մարդուն որ ընդունի, նշանակուած պաշտօնը:

Ես իսկոյն հաւատացի, որ ինձանից դատ՝ նա ուրիշ ոչ ոքի աչքի առաջ չունէր, թէպէտ ես, միեւնոյն ժամանակ, չէի կարողանում հասկանալ, թէ նա ինչ պատճառներով էր կամենում, որ ես հեռանայի Շահի ներկայութիւնից: Այս անակնկալ յառաջադիմութիւնը, բարձր աստիճանն ու պատիւը ինձ այնքան հրճուեցրեց, որ յառաջ ցատկեցի նրա մօտ, և բռնելով նրա ձեռքը շերտաւորութեամբ համբուրեցի և բացազանչեցի:

— Ձեր ստրուկների ամենանուատուր միշտ կ'աշխատի ապացուցանել, որ ինքը ձեր ծառաներից ամենահաւատարիմն է: Հրամայեցէք և դուք միշտ ինձ պատրաստ կը գտնէք, այո, միշտ մինչև մահ:

— Այդ լաւ ասացիր, ասաց նա շատ հանգարտութեամբ, լաւ ասացիր, և այժմ աւանջ դիր ինձ: Այն մարդը, որին ես աչքի առաջ ունիմ, Միրզա Ֆիրուզն է (այստեղ դէմքս մոայլ-

լուեց, և մի երկար «բալի» ասացի): Ճիշտն ասած՝ ես վերջերս նկատել էի, որ նրա ազդեցութիւնը բաւական շատացել էր Շահի վրայ: Նա այնքան լեզուաճարտար է, այնքան զօրեղ և ազդու լեզու ունի, այնքան մեծ շողորորթ է, և այնքան մեծ ստախօս է, որ Շահը նրանով աւելի շատ է զուարճանում քան որեւէ ուրիշ պալատականով: Ո՛վ գիտէ թէ նա դեռ որքան հեռուն է դնալու: Ես հաւատացած եմ, որ սրտանց՝ նա իմ ամենաոխսերիմ թշնամին է, իսկ ուրիշների մօտ՝ նա կեղծում է որպէս թէ իմ ամենաանձնականէր ծառան է:

«Մինչև այսօր, շարունակեց նա, ես ոչ մի բոլորեալ որեւէ մէկի ատելութիւնից կամ դաւերից չեմ վախեցել. բայց պիտի խոստովանեմ որ այժմ, այս գէպքում, բաւական վախենում եմ:

Միրզա Ֆիրուզին անհաւատների մէջ ուղարկելով՝ որպէս Շահի ներկայացուցիչ՝ ես իսկոյն կ'աղատուեմ իմ անհանգըստութեան բուն պատճառներից, բաւական է որ նա մի անգամ այստեղից գնայ, ես այնպէս կարգադրութիւններ կ'անեմ, որ եթէ նա իր դիսպանութիւնից աջողութեամբ վերադառնայ (Աստուած տայ երբեք չյաջողուի նրան), նա այլևս երբեք չէ կարող Շահի վրայ ունենալ այն ազդեցութիւնը՝ որ նա այժմ փորձում է ունենալ:

Առանց դանդաղելու ես յայտնեցի իմ հաւանութիւնը և մտածում էի, թէ ինչ ձեռով ինձ համար հնարաւորութիւն կը լինէր օգտուելու նրա այս գաղտնի նպատակից՝ երբ նա կըրկին խօսեց ասելով.

— Հնչի, ես քեզ յայտնել եմ իմ ծրագրի մէկ մասը միայն. երկրորդ նպատակս այն է, որ դու, հնչի, ուղեկցես դեսպանին գրադրի կամ ատենադարձի պաշտօնով: Դու, որ իմ խորհրդակից բարեկամն ու հաւատարիմն ես, դու որ գիտես իմ բոլոր ցանկութիւնները, դու որ քաջ ծանօթ ես այն ամեն բաներին, որ անհաւատների այստեղ հասնելու օրից մինչև հիմա պատահել են — այո, դու, դու ես ճիշտ այն մարդը, որ կարող է յանձն առնել այդ պաշտօնը, և ինձ մեծ ծառայութիւն արած կը լինիս, եթէ ընդունես:

Սկզբում ես շատ հրճուեցի դեսպանական առաջին մարդը դառնալու յոյսով, բայց երբ այս ստորադասի պաշտօնն առաջարկուեց ինձ, ես տարբեր զգացումներ ունեցայ: Ես զգացի, որ հրաժարուելով այն դրութիւնից, որ այժմ ես վայելում էի, կը կորցնէի գէպի առաջադիմութիւն տանող ճանապարհը, և կ'ընկնէի ծուռութեամբ նրբափողոցներ: Բացի այդ, ես էլ ունէի այն ազգային հակակրօնութիւնը — հայրենիքից հեռանալու սոսկումը, մանաւանդ որ ես սարսափում էի ծովից, և երբ մտա-

ծեցի, որ նոյն տեղը, ուր ես պիտի ուղարկուէի, մի անծանօթ, անյայտ վայր էր— մի երկիր՝ որ ընկած է յաւիտենական խաւարի մէջ արեւի ճառագայթներէից զուրկ, և որի բնակիչները պիղծ ու անհաւատ ցեղ էին, այն, երբ ես մտածեցի այդ բոլորի վրայ՝ խրտչեցի վէզիւրի առաջարկութիւնից այնպիսի վախով՝ որ կարծես թէ կորստեան անդունդի պոռնակին էի կանգնել:

Վէզիւրին՝ իմ տուած պատասխանը բաղկացած էր մի շարք սառն համաձայնութեան բառերից, որոնք միշտ կախուած են պարսիկների շրթունքներից, չնայած թէ ինչ են նրանց իսկական զգացումները: Ես ասացի. «Աչքիս վրայ, ձեր ծառան եմ, ականջս ձեր ձեռքումն է, ևս պարտաւոր եմ կատարել ինչ որ դուք հրամայէք» և յետոյ քարի պէս համր մնացի:

Վէզիւրն հեշտութեամբ նկատեց, թէ ինչ էր անցնում մըտքովս, և ասաց.

— Եթէ դու չես ընդունում իմ հրաւերը, շատ լաւ, դու քո կամքի տէրն ես: Ես կարող եմ շուտով մի ուրիշ մարդ գտնել որ ընդունի: Ես աչքի առաջ ունիմ թէ քո շահը և թէ իմս: Նախ դու պիտի անմիջապէս գնայիր Սպահան, որպէս Շահի գործակալը, ժողովելու այն նուէրների մի մասը, որ արքունիքը որոշել է ուղարկել անգլիացոց թագաւորին և որը պիտի տան այդ քաղաքի բնակիչները: Յետոյ դու միջոց կ'ունենայիր հարստանալու:

Ես թողի որ նա աւելին ասէր: Հայրենիք վերադառնալու հրապոյրը— այն էլ այդ բարձր պաշտօնով ու իշխանութեամբ՝ անդիմադրելի էր, ուստի ես բոլորովին փոխուած տոնով ասացի.

— Երբեք եմ ձեր բարձրութեան աղով, ձեր մահով և Շահի մօրուքով, որ պատրաստ եմ: Այլևս ոչ մի խօսք հարկաւոր չէ: Ես կը գնամ, ուր որ դուք հրամայէք, նոյնիսկ եթէ ինձ ուղարկէք վարի աշխարհի խորքերը, այնտեղից բերելու բոլոր ֆառանների հայրերին՝ ես պատրաստ եմ, կը գնամ:

— Թող այդպէս լինի, ասաց վէզիւրը: Ուրեմն որպէս առաջին բայլ, դու անմիջապէս գնա Միրզա Ֆիրուզի մօտ, շողորթիւր և հաւատացրու նրան, որ իբր թէ ինքը միակ մարդն է Պարսկաստանում, որ ամենից յարմար է ուղարկուելու որպէս դեսպան, և հասկացրու նրան՝ թէ այդ պաշտօնից նա որքան օգուտներ պիտի քաղի: Հասկացրու նրան, որ նա կը շահի պատիւ, հարստութիւն, Շահի բարեացակամութիւնը, իմ պաշտպանութիւնը, ամենը, ամենն առատօրէն, և իր վերադարձին էլ, Ալլահը գիտէ թէ ինչ բարձրութեան կը հասնի: Ակնարկ-

ներով նրան հասկացրու, որ իբր թէ այդ պաշտօնի մասին արդէն մի ուրիշի՝ մի հակառակորդի հետ էլ խօսուել է, և դու կը տեսնես, թէ նա որքան հեշտութեամբ, որքան շուտով կուլ կը տայ խայծը: Գնա, հաջի, գնա, Ալլահը հետդ լինի:

Ես հեռացայ նրա մօտից, հաղիւ հասկանալով՝ թէ արդեօք ես սաւառնում էի երկնքում, թէ՞ քայլում էի երկրի վրայ:

«Ինչ, մտածեցի, ուրեմն վերջապէս հասնելու եմ աշխարհային երջանկութեան դադարակէտին. արդեօք իմ վաղուցուայ նախագուշակութիւնները պիտի վերջապէս կատարուեն. արդեօք ես իսկապէս կը մտնեմ իմ հայրենի քաղաքը պատուոյ զգեստով, և վրնուած իշխանութեան ձեռքով. արդեօք ես կը մտնեմ այնտեղ փառաց նժոյգի վրայ նստած: Թող, նրանք՝ որ մի անգամ, մի ժամանակ ծաղրում էին ինձ— սափրիչի որդի Հաջի Բաբային՝ այժմ զգուշանան, որովհետեւ նրանք պիտի գործ ունենան Շահի գործակալի հետ: Թող այն կատարները, որոնք մի ժամանակ դրւում էին իմ ածելիների տակ, այժմ խոնարհուին իմ առաջ, որովհետեւ ահա մօտենում է նա, որ կարող է գլուխներ կտրել հրամայելով:

Այս մտածմունքներով ոգևորուած, ես այնպէս ուռածփքուած, գլուխս՝ բարձր պահած քայլում էի փողոցում, որ ինձ տեսնողը պիտի շատ վարմանար: Ես չէի կարողանում ուրիշ բանի վրայ մտածել: Ես մտածում էի միմիայն այն բարձր պատիւների վրայ, որոնց շուտով պիտի արժանանայի: Ես տենջում էի տեսնել ինձ՝ նստած՝ մի գեղեցիկ կերպով թամքած՝ վզին ոսկէ շղթայ գցած, արծաթածոպ փունջ վզի տակից կախուած ձիւղ վրայ, եղաքները առաջիս, ֆարրաշները առաջիս, և նահանգապետի կողմից ուղարկուած պատգամաւորութիւնը մօտս եկած՝ ողջունելու իմ բարի գալուստը իմ հայրենի քաղաքը:

Ինչեւէ, ես գնացի Միրզա Ֆիրուզի տունը: Նա արդէն պատրաստուած էր խօսելու դեսպանութեան խնդրի մասին, որովհետեւ, ինչպէս երևաց, անգլիական դեսպանն արդէն նրան արել էր միենոյն առաջարկութիւնը, որ մեծ վէզիւրն իմ միջոցով անելու էր: Թէպէտ ես միայն մեծ վէզիւրն էի ծառայել, սակայն յարատեւ բարեկամութիւն էի պահել Անգլիա ուղարկուող դեսպանի հետ, որը շատ ուրախացաւ երբ լսեց, որ ես ուղեկցելու էի իրան: Մենք երկար խօսեցինք թէ մեր ապագայ ծրագրերի մասին և թէ մեր անցեալ արկածները, և երբ նա ծիծաղի որոտով ինձ հարցրեց, թէ արդեօք ես կը ցանկանի կրկին տէր դառնալ իմ անհաւատարիմ Շաքարլարին, ես խոյս

տուի, դժկամութիւն յայտնեցի, չկամենալով որ, իմ կեանքի այդ դէպքը թարմանար իմ յիշողութեան մէջ:

Հետեւեալ օրը, Շահը վերջապէս յայտնեց, որ ինքը դիտաւորութիւն ունէր Միրզա Ֆիրուզին Անգլիա ուղարկել, որպէս ներկայացուցիչ, և մեծ վէզիրն էլ ինձ պատուիրեց պատրաստուել Սպահան գնալու, հէնց որ պատրաստ կը լինէր ինձ տրուելիք հարկաւոր եղած Ֆիրմանը, որ պիտի ծառայէր ինձ, որպէս զէնք՝ իշխանութիւն բանեցնելու:

Ես չեմ ձանձրացնի ընթերցողին նկարագրելով իմ այս պաշտօնական գործիս պատրաստութիւնների մանրամասնութիւնները, որովհետեւ նա կը զգուի և ես կը կարծեմ իմ մնափառութեան համար. բաւական է տեսլ, որ ես ճանապարհուեցի դէպի Սպահան մեծ, հեղինակաւոր մարդու փառքով ու շքով, և մտայ իմ հայրենի քաղաքը այնպիսի զգացումներով՝ որպիսին հասկանալին է միմիայն այն պարսկին, որ ծնուած է փառասիրութեան տենջանքների մէջ: Ես, վերջապէս, ինձ հասած դտայ այն բանի գագաթնակէտին՝ որ, ըստ իս, կատարեալ մարդկային երանութիւն էր:

Դժբախտութիւնը կարծես թէ հրաժեշտ էր տուել ինձ, և ամեն բանից երեւում էր, որ կեանքիս գրքի մէջ մի նոր գլուխ էր բացուելու ինձ համար: Սափրիչի որդի Հաջի Բաբան մտաւ իր ծննդավայրը, որպէս Շահի գործակալ Հաջի Բաբա:

Ընթերցող, էլ ասեմ, սրանից աւելին հարկաւոր է:

Եւ ահա, ագնիւ ընթերցող, «Հաջի Բաբայի արկածներին» խոնարհ թարգմանիչը համարձակուում է խօսքը ձեզ ուղղել (to address you), և օգտուելով պարսիկ հէքիաթ պատմողների ակնարկից՝ (hint) ընդհատում է իր պատմութիւնը, գլուխ է իջեցնում և ասում, «Քաջալերեցէք ինձ, և ես ձեզ կը պատմեմ աւելին: Ձեզ կը յայտնեմ, թէ Հաջի Բաբան ինչպէս ուղեկցեց մի մեծ գեսպանի դէպի Անգլիա, թէ նրանց ինչ արկածներ պատահեցին ծովի և ցամաքի վրայ, թէ նա՝ ինչեր տեսաւ, ինչեր նշմարեց և ինչ պատահեց նրան Պարսկաստան վերադառնալիս»: Բայց նա խոնարհաբար աւելացնում է, որ եթէ Հաջի Բաբայի երրորդ դէրվիշի նման նկատի, որ ինքը դեռ չէ սովորել իր ունկնդիրների ուշադրութիւնը գրաւել՝ նա այլևս երբէք չի համարձակուիլ կրկին երևալ հասարակութեան առաջ, մինչև որ ունենայ հաստատ աջողութեան համեմուտ համար հարկաւոր եղած փորձառութիւնը: Եւ այդպէս նա խոնարհութեամբ ձեզ ասում է, մնաք բարեկամ:

